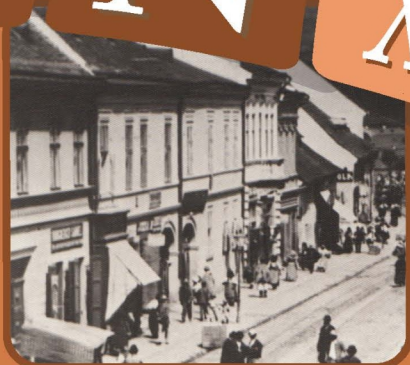
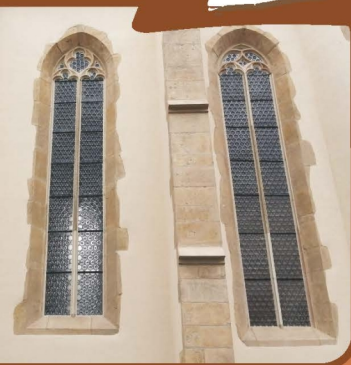

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CERTAMEN XII.

NYELVÉSZET, IRODALOM
TÖRTÉNELEM,
MŰVÉSZETTÖRTÉNET

2025

CERTAMEN XII.

Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN XII.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED Emese, P. KOVÁCS Klára, PAKÓ László

A szerkesztésben közreműködött
WEISZ Attila

Kolozsvár, 2025

A kötet előkészítését és megjelenését támogatták:

MTA HTMKNP

„Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez”
című alprogram

Szerkesztette: Egyed Emese, P. Kovács Klára, Pakó László
A Művészettörténet-rész szerkesztésében közreműködött:
Weisz Attila

© Szerzők, 2025

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2025

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

DOI: 10.51384/cert-12
ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezető	9
Introduction	
Introducere	

I. NYELVÉSZET ÉS IRODALOM

TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla	
Szucság helynevei	15
The Hungarian Toponyms of Suceagu	
Toponimele maghiare ale localității Suceagu	
SÓFALVI Krisztina	
Állandósult szókapcsolatok, idiomatikus kifejezések a mezőszéki magyar nyelvhasználatban.....	31
Fixed Word Combinations, Idiomatic Expressions in the Language Use of the Transylvanian Plain	
Colocații, expresii idiomatice în utilizarea limbii maghiare de către vorbitorii din Câmpia Transilvaniei	
Elena Lavinia DUMITRU	
Magyar irodalom. A romániai irodalomtörténetek és fordítások áttekintése	45
Hungarian Literature. An Overview of Literary Histories and Translations in Romania	
Literatura maghiară. O privire de ansamblu asupra istoriilor literare și a traducerilor din România	
KÓNYA Franciska	
Molnár János pásztorok számára írt felvilágosító és moralizáló műve (1775)...	57
János Molnár's Enlightening and Moralizing Work Written for Shepherds (1775)	
Lucrarea lămuritoare și moralizatoare a lui János Molnár scrisă pentru păstori (1775)	
SZAJBÉLY Mihály	
Jóka a <i>Bolond Istók</i> című vicclapban. Bosznia okkupációjától a bécsi pohárköszöntőig	67
Jóka in the Humor Magazine 'Bolond Istók'. From the Occupation of Bosnia to the Viennese Toast	
Jóka in revista de umor <i>Bolond Istók</i> . De la ocuparea Bosniei până la toastul vienez	
TAPODI Zsuzsa	
Tompa Andrea <i>Sokszor nem halunk meg</i> – az identitás keresése	99
Tompa Andrea <i>You Often Don't Die</i> – Searching for Identity	
Tompa Andrea <i>De multe ori nu murim</i> – căutarea identității	

II. TÖRTÉNELEM

TUSOR Péter – KANÁSZ Viktor

- Magyar történeti kutatások a Vatikánban – áttekintés.....111
Hungarian Historical Research in the Vatican – an Overview
Cercetări istorice maghiare la Vatican – prezentare generală

FEDELES Tamás

- Erdélyi egyházmegyes klerikusok promóciója
a Római Kúriában (1426–1523) 125
Promotion of Transylvanian Diocesan Clerics in the Roman Curia (1426–1523)
Promovarea clerului diocezan din Transilvania în Curia Romană (1426–1523)

KANÁSZ Viktor

- Egy kardinális kérdés. Fráter György bíborossá kreálásáról.....151
A Cardinal Question. On the Creation of György Fráter as Cardinal
O întrebare cardinală. Despre numirea lui Gheorghe Martinuzzi în funcția de cardinal

KRUPPA Tamás

- Az Erdélyi Fejedelemség a tizenöt éves háborúban 163
The Transylvanian Principality in the Fifteen Years' War
Principatul Transilvaniei în războiul de cincisprezece ani

W. Kovács András

- A vajdai oktavális ítélőszék a középkori Erdélyben 181
The Octave Tribunal of the Voivode in Medieval Transylvania
Scaunul de judecată octaval al voievozilor în Transilvania medievală

PAPP Kinga

- Kézirat és nyomtatás határán. Wesselényi Kata imanaplói 255
Between Manuscript and Print. The Prayer Diaries of Kata Wesselényi
Între tipăritură și manuscris. Jurnalele de rugăciuni ale lui Kata Wesselényi

Kovács Mária

- Bod Péter könyvtárának kötetei a kolozsvári Egyetemi Könyvtár
gyűjteményeiben.....271
Books from the Library of Péter Bod in the Collections of „Lucian Blaga” Central
University Library of Cluj-Napoca
Cărți provenite din biblioteca lui Péter Bod în colecțiile Bibliotecii Centrale
Universitare „Lucian Blaga”

NAGY Botond

- A rendiség maradványai a polgári korszak községi háztartásaiban.
Példák Csíkból és Háromszékről.....309

- The Remnants of Feudal Estate System in Bourgeois-Era Communal Budgeting.
 Examples from Csík and Háromszék
 Rămășițele stărilor feudale în gospodăriile comunale din epoca burgheză.
 Exemple din Ciuc și Trei Scaune

III. MŰVÉSZETTÖRTÉNET

KÓNYA Anna

- Megjegyzések Erdély korai falképfestészetéhez: esettanulmány négy
 százsföldi román kori templom kifestéséről.....337
 Notes on the Early Wall Painting in Transylvania: Case Study of the Decoration
 of Four Romanesque Churches in the Saxon Region
 Note privind pictura murală timpurie din Transilvania: studii de caz privind decorația
 a patru biserici romanice de pe teritoriul săsesc

WEISZ Attila

- A bánffyhungyadi református templom helyreállításának művészettörténeti
 dokumentációja 357
 Art History Documentation on the Rehabilitation of the Calvinist Church in Huedin
 Documentarea de istoria artei a reabilitării bisericii reformate din Huedin

Gy. DÁVID Gyula

- A pálya nyitva. Pákei Lajos (1853–1921) építész élete levelei tükrében.....389
 The Career Path Is Open. Lajos Pákei Architect's (1853–1921) Life through His
 Correspondence
 Calea carierei este deschisă. Viața arhitectului Lajos Pákei (1853–1921) prin prisma
 corespondenței sale

PÁSZTOR István

- „Nagyon keveset tudtam a nagyon szeretett szakmámban dolgozni.”
 Lázár Elzy építész 441
 “I Could Do Too Little in the Profession I Deeply Cherish”. Elzy Lázár, Architect
 „Am putut lucra prea puțin în profesia mea profund iubită”. Elzy Lázár, arhitect

- Rövidítésjegyzék.....471
 Abbreviations
 Abrevieri

- Képmelléklet.....473
 Illustrations
 Ilustrații

BEVEZETŐ

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület által 2023 novemberében szervezett, a Magyar Tudomány Napja Erdélyben szokásos éves fórumán változatos témákban hangzottak el előadások. A Nyelv-, irodalom-, néprajz és színháztudományi szekciót a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Irodalomtudományi Szakbizottságával közösen szerveztük. Az előadások beérkezett tanulmányváltozatai közül kettő helynévkutatás eredménye. Tamásné Szabó Csilla, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jakó Zsigmond Kutatóintézetének nyelvész kutatója a Kolozs megyei, több nemzetiség lakta Szucság helyneveit vizsgálja a *Magyar Nemzeti Helynévtár Program* keretében és annak módszereivel; Sófalvi Krisztina, a Sapientia EMTE tanára az állandósult szókapcsolatokat, idiomatikus kifejezéseket tanulmányozza a mezősegi magyar nyelvhasználatban. Az adatgyűjtésre 2018–2023-ban került sor, irányított interjúk hangfelvételes adatrögzítése révén 16 belső-mezősegi faluban, ezek: Mezőkeszű, Vajdakamarás, Visa, Buza, Feketelak, Magyarpalatka, Magyaroszvát, Melegföldvár, Ördöngösfüzes, Szépkenyerűszentmárton, Botháza, Kályán, Katona, Kispulyon, Mocs, Pusztakamarás. Dumitru Elena, a nápolyi egyetem magyartanára áttekintő dolgozatot írt a magyar irodalomtörténetekről és a műfordítások történetéről. Az irodalomtudományi kutatások változatait nyújtja a következő szövegblokk: Kónya Franciska irodalomtörténész, könyvtáros (MTA – Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek gyűjteménye) a jezsuita Molnár János (1728–1804) pásztoroknak szánt, 1777-ben, a szerző neve feltüntetése nélkül megjelent könyvét (*Pásztorember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv*) vizsgálja, főleg a célzott közönség számára létrehozott szöveg morális tartalmai szempontjából. Szajbély Mihály, a Szegedi Tudományegyetem professzora a 19. század második fele budapesti időszaki sajtója satirikus kép-szöveg közleményei által nyújtott Jókai-kép alakulását követi nyomon, a korabeli közvélemény az író politikai pálfordulását – negyvennyolcasból Monarchia-pártivá válását – nem fogadta el. A tanulmány meggyőző argumentatív részét képezi a bőséges vizuális sajtóanyag. Tapodi Zsuzsa, a Sapientia EMTE professzora folytatja Tompa Andrea regényeinek a CERTAMEN korábbi kiadásában megkezdett értelmező sorozatát, ez alkalommal a *Sokszor nem halunk meg* című, 2023-ban megjelent regény vizsgálatát végzi az identitásalakítás szemszögéből.

A történelem szekciót az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézete, az EME I. Szakosztálya, illetve a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Történelmi Szakbizottsága közösen szervezte. A közlésre beérkezett írások közül négy a Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tevékenységéhez köthető, ennek tagjai aktuális, elsősorban a vatikáni gyűjteményekben folytatott kutatásaiknak egy-egy szeletét mutatták be. Tusor Péter, a kutatócsoport vezetője és Kanász Viktor közös írása a vatikáni magyar történeti kutatások történetét vázolja a Fraknoi Vilmos nagyváradi kanonok és az

által alapított Római Magyar Történeti Intézettől kezdve a Római Magyar Akadémián keresztül a 21. század elejétől fokozatosan felépített Fraknoi Kutatócsoportig, amelynek fő feladata és küldetése Fraknoi Vilmos örökségének ápolása és vatikáni kutatásainak folytatása. A többi három tanulmány Erdély és a Szentszék középkori és kora újkori történetéből tár fel részleteket. Fedeles Tamás a szentszéki forrásokból olyan erdélyi klerikusokról gyűjtött adatokat, akik 1426 és 1523 között az Örök Városig utaztak, hogy az egyházi rend szentségének egyes fokozatait felvegyék. Kanász Viktor Erdély, a Habsburg Birodalom és a Szentszék 16. századi, bonyolult diplomáciai kapcsolatának alakulásáról hoz új adatokat a Fráter György bíborossá való kinevezése körüli különféle érdekek felvázolása által. Kruppa Tamás pedig Erdély tizenöt éves háborúban játszott szerepének a bemutatása által ad betekintést a Szentszék, Kelet-Közép Európa és az Oszmán Birodalom 16. század végi hatalmi, diplomáciai és katonai viszonyaiba. Az EME intézetében folyó középkori intézmény- és jogtörténeti kutatások hagyományához kapcsolódva W. Kovács András a középkori Erdély vajdai nyolcados ítélőszékének a működéséről és személyi összetételéről közöl kiterjedt forrásbázisra támaszkodó áttekintést. Két tanulmány erejéig Erdély 18. századi művelődéstörténetére terelődik az olvasó figyelme. Papp Kinga a női íráshasználat kérdéskörét helyezi vizsgálódása középpontjába Wesselényi Kata imanaplóinak elemzése által, Kovács Mária pedig másfél tucat újabb tétellel gazdagítja Bod Péter könyvtárának jegyzékét, melynek adatai mind az újkori könyv- és könyvtártörténet, mind az irodalom- és egyháztörténeti kutatások számára újdonságokkal szolgálnak. A tömböt Nagy Botond közigazgatás- és gazdaságtörténeti írása zárja, amely csíki és háromszéki példákon keresztül szemlélteti, hogy a községek pénzügyi háztartásaiban milyen változások mentek végbe a rendi korszakból a polgári korszakra való áttérés idején.

A művészettörténet szekciót a kolozsvári Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, az EME I. Szakosztálya és a KAB Történelmi Szakbizottsága közösen szervezte. Az öt blokkba rendezett előadásokat könyvbemutató és műemlék-látogatás színezte. A kiadásra benyújtott négy tanulmány közül kettő a középkori erdélyi egyházművészettel, kettő pedig a 19. és 20. századhoz kapcsolódó építészsorsokkal foglalkozik. Kónya Anna a legkorábbi erdélyi figurális falképes emlékekre irányítja az olvasó figyelmét. Alcina, Nagysink, Kisdisznód és Homoród román kori freskóit vizsgálva, meggyőzően érvel új ábrázolási témák és motívumok azonosítása mellett. Weisz Attilának a bánffyhungyadi református templomnak szentelt tanulmányában szintén központi helyet foglal el az újonnan feltárt – ám ezúttal 14. századi – falképek ikonográfiai és stílári elemzése. A dolgozat azonban nem korlátozódik a freskókra, a szerző a templom kutatása és teljes körű felújítása során tett művészettörténeti megfigyelései fényében írja újra lényegében az épület középkori történetét. A századfordulós Kolozsvár főmérnöke, Pákei Lajos szétszóródott hagyatékának avatott kutatója, Gy. Dávid Gyula ezúttal az építész levelezését vizsgálja. Az 1872 és 1918 között

Pákei által és hozzá írott 105 levélből közli azokat, amelyek új megvilágításba helyezik szakmai pályájának és családi életének sarkalatos momentumait. Kolozsvár ikonikus modernista épülete, a Rosetti utcai Tataru-villa kapcsán rekonstruálja Pásztor István az épület társtervezője, Lázár Elzy pályáját. A milánói Gio Ponti mellett induló, tordai származású építész előtt nő létere is ígéretes pálya állt, ám a holokauszt és a kommunizmus karrierjét teljesen ellehetetlenítette.

Tizenkettedik CERTAMENünket is örömmel ajánljuk olvasóink figyelmébe.

A SZERKESZTŐK

I. NYELVÉSZET ÉS IRODALOM

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA*

SZUCSÁG HELYNEVEI**

Kulcsszavak: *helynévgyűjtés; helynevek nyelvi elemzése; adatbázis-építés; településbemutató*

ELŐZMÉNYEK

2022 januárjában a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti programjainak részeként indult útjára a Magyar Nemzeti Helynévtár Program,¹ amelyhez keretként a Magyar Nyelvért Program átfogó projekt szolgál. A program vezetője, Hoffmann István akadémikus, a Debreceni Egyetem kutatóprofesszora, így határozta meg a kitűzött célokat: „A program alapvető célja az, hogy összegyűjtse, dokumentálja és publikussá tegye a magyar nyelvterületen ma és a történeti korokban használatos helynévállományt. A helynevek egy nemzet, egy nép és ennek részeként egy-egy kisebb közösség történeti emlékezetének fontos darabjai, és ebből adódóan a történeti célú tudományos vizsgálatoknak is kiemelt jelentőségű forrásai. Tudományos hasznosításuk – sajátos nyelvi szerepükből fakadóan – multi- és interdiszciplináris megközelítést igényel, amit összegyűjtésük és dokumentálásuk során is figyelembe kell venni”.²

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület már a program elindulása előtt is támogatta a helynévgyűjtési és -feldolgozási törekvéseket, tekintettel arra, hogy az 1930-as, 40-es években a Szabó T. Attila által indított munkálatok, az erdélyi helynévkutatás mozgalma, illeszkedik az EME célkitűzéseéhez, jelesül ahhoz, hogy olyan magyarságtudományi témákat dolgozzon fel kutatói által, amelyek szorosan kapcsolódnak Erdélyhez. 2023-ban az Egyesület és a MNHP vezetői szerződésben is rögzítették az együttműködés feltételeit.³

* TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla (1968), PhD, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Erdély térségi koordinátor, Magyar Nemzeti Helynévtár, Kolozsvár, tcsilla68@yahoo.fr

** A tanulmány a *Magyar Nemzeti Helynévtár Program* (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Program alprogramja) keretében készült.

- 1 A Magyar Nemzeti Helynévtár Program bevett rövidítése az MNHP betűszó, ezt használok a szövegemben is.
- 2 HOFFMANN István: *Elindult a Magyar Nemzeti Helynévtár Program*. Névtani Értesítő 44(2022). 125.
- 3 „A MNHP együttműködési szerződést kötött az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel, Erdély legrégebbi és legtekintélyesebb tudományos társaságával a Magyar Nemzeti Helynévtár lét-

A magyar helynevek összegyűjtése a teljes magyar nyelvterületről 200 éves adóssága a magyar tudományosságnak, és a MNHP célkitűzése nem is az első kezdeményezés. Ugyanis már gr. Teleki József, aki az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaságnak, a Magyar Tudományos Akadémia elődjének, az első elnöki tisztségét is betöltötte, egy korai pályamunkájában a helynevekről is ír, ennek címe: *Egy tökéletes magyar szótár'. Elrendeltetése, készítése módja*. Írásában arról értekezik a helyneveket illetően, hogy azok felvehetők a szótár második „toldalékába”.⁴ Gr. Teleki József érdemei közé tartozik, hogy hatására kerültek be a tulajdonnevek a későbbi munkákba, a különféle etimológiai, történeti, értelmező és tájszótárakba.

Több kisebb-nagyobb próbálkozást követően, végül a 19. században Pesty Frigyes volt az, aki megszervezte, és sikerre vitte az első országos helynévgyűjtést 1863–1866 között. 63 vaskos kéziratot eredményezett a mozgalom, melyeknek egy része máig kiadatlan, feldolgozásukra sohasem került sor. A Magyar Nemzeti Helynévtár Programja célul tűzte ki azt is, hogy a még meg nem jelent Pesty-kötetek is megjelenjenek nyomtatásban. Pesty az állami közigazgatást használta fel a munka megszervezéséhez, a községi jegyzőket kérve fel a helyiek kikérdezésére és a nevek lejegyzésére. Ebből fakadóan a lejegyzett helynévanyag, bár nagyon értékes, meglehetősen egyenetlen.

Az ezt követő másfél száz év alatt számos újabb kezdeményezés indult a teljes helynévgyűjtésre, azonban a terv végigvitelét mindig akadályozták különböző tényezők. A MNHP célkitűzése eddig a legkomplexebb. Nem csupán a mikrotoponimáállomány szinkrón metszetének elkészítésére törekszik, hanem ezt kombinálja a történeti adatok minél nagyobb számának közzétételével. A szinkrón anyagot térképen is meg kívánják jeleníteni, a teljes adatanyag pedig mind nyomtatott formában, mind

rehozásában való részvételről. A szerződést az EME részéről Bitay Enikő elnök, az MTA külső tagja, a Debreceni Egyetem részéről Szilvássy Zoltán rektor írta alá.” 2023. június 13. <https://mnhp.unideb.hu/hirek.php> (utolsó megtekintés: 2024. 04. 03.).

4 GRÓF TELEKI JÓZSEF: *Egy Tökéletes Magyar Szótár'. Elrendeltetése, készítése módja*. 1817. *esztendőre = Jutalom feleletek a' Magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire*. II. Kiad. HORVÁT István. Pest, 1821. Ebben a munkában a következőt írja: „A tulajdon neveket, azok akár embereknek, akár Országoknak tartományoknak, városoknak, hegyeknek, vizeknek, helységeknek 's a' t. nevezeteik legyenek, nagyobb részint nem találjuk fel a szótárakba (...) Egy hasonló második toldalékában lehetne a' nevezetesebb hazai vidékek, Városok, helységek, vizek, hegyek 's a' t. és az olly idegen tartományok, Országok, városok, 's a' t. nevezeteit, mellyeknek nyelvünkben különös eredeti nevek vagy, felvenni. Ezek tulajdonképpen inkább a' földleirási Lexiconokba tartoznának, mivel mindazonáltal azok nélkül a' közbeszédben sem lehetünk el, és különösen a' hazaiak nemzésének megvilágítása, nyelvünk egész alkotásába, nagy világot önthet, azokat a' nyelvünk gyarapodását tárgyzó szótárunkban egészen elmellőznünk nem lehet, sőt a' szónemzés' voltaképpen való kifejtésének tekintetéből kénytelenek leszünk, a' hazai helységek vizek és erdők közül némelly kevésbe nevezetésekről is említést tenni –”. 17–18.

internetes adatbázisban is hozzáférhetővé válna a laikus érdeklődők számára és tudományos kutatás céljára is alkalmas módon. Erre a munkára szakembereket képeznek ki, ezért elsősorban egyetemi hallgatók számára vagy más érdeklődő, rokon szakmabeli számára féléves kurzusokat indítanak. A cél az egységes munka, az eredmények azonos színvonalának biztosítása, azonos módszertan szerinti gyűjtés és adatfeldolgozás.

A MUNKA MÓDSZERTANÁRÓL

A helynévgyűjtés és adatfeldolgozás tehát a MNHP keretében egységes módszertan szerint történik. Ajánlott, hogy a résztvevők először otthonos környezetben, leginkább saját lakhelyük mikrotoponimáinak gyűjtésével kezdjék a munkát. Elvárás a település elég jó ismerete, ennek rövid bemutatása. Tájékozódni kell a lakosságáról, gazdasági, társadalmi, közigazgatási helyzetéről, földrajzi elhelyezkedéséről, domborzatának főbb jellemzőiről. Fel kell kutatni a történeti forrásokat, korábbi helynévgyűjtéseket, ha vannak olyanok. Interjút kell készíteni lehetőség szerint minél több adatközlővel, valamint bejárni a bel- és külterületet, fényképeket készíteni.

A munka utolsó fázisában meg kell jeleníteni térképen a neveket, szótárt készíteni, és adatbázisba rendezni az szinkrón és diakrón adatokat.

A TELEPÜLÉSRŐL

Szucság (rom. *Suceagu*) Kolozs megyében, Kolozsvártól 10–12 kilométernyire, a Nádas egyik jobb oldali mellékvölgyében fekszik (1–2. kép). A település neve, Szucság, szláv eredetű, a román *Suceagu* megnevezés a magyarból való.⁵

A helységnév először 1297-ben fordul elő *Zuchak*⁶ formában; további adatok: 1713: *Szutsák*, 1754: *Szucsák*, 1922: *Szucsák ~ Suceag*⁷, 2024: *Szucság ~ Suceagu* (é. gy.).⁸

5 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Akadémiai, Bp., 1988; Coriolan Suciu: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. I–II. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, Buc., 1967–1968.

6 Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. V. MTA, Bp., 1913. 416. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarorszag-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/v-kotet-8B81/kolozsvarmegye-909E/helysegei-911A/?list=eyJmaWx0ZXJzIjoeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTlIfQ3NhbmttXzEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJTenVjc1x1MDBiMWcifQ> (utolsó megtekintés 2024. 04. 04.).

7 Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Kvár, 1942. 253.

8 É. gy. = élőnyelvi gyűjtés.

A falu alsó részén halad az *Ország útja*, melynek hivatalos neve E 81, és Szatmárnémetitől Kolozsvárt érintve Bukarestig halad át Románián.

A falut körülvevő dombvidék (3. kép) legmagasabb pontjai a 653 méter magas *Bátor havassa* vagy *Csóva*, a 617 méteres *Csigadomb*, legalacsonyabb a *Nádas* partja, amely 375 méteren terül el.

Szucság környékén a középkorban több kisebb település létezett, ezek *Bocz*⁹, *Orad*¹⁰ és *Soma*¹¹. Ezeknek nevét ma határrésznevekben leljük fel: *Oboc*, *Orát*. Somával az élőnyelvi gyűjtés során nem találkoztam, de az EHA-ban van adat 1781-ből: *Somai völgyben*,¹² Versényi gyűjteményében is előfordul *Somáj*¹³ helynévi adat.

Kelemen Lajos 1943-ban ilyennek látta a falut: „A község zöme hegyek és erdők keblében s kertjei itt-ott fenyőkkel tarkálló gyümölcsfáinak koszorújában egy patakocska völgyében bújg meg. A szélmentes tiszta levegőjű falut, melyet kis nagytással Kolozsvár külvárosának is neveznek, a természet valóságos gyógyhellyé jelölte ki. Erre a célra néhány kúriája is jól felhasználható volna, ha megfelelő vállalkozás és szervező erő nem hiányozna”.¹⁴

A falu teljes hosszában folyik a *Patak*, mely a *Sárgából* ered, és végül a *Nádasba* ömlik. A patak, mely a falu leghosszabb utcája mellett csordogál, a tavaszi, nyári zivatarok idején a domboldalakról lezúduló esőtől gyakran hatalmasra dagadt, néha több méter magasra is.

Ilyen villámárvívről, illetve annak következményeiről emlékezik meg Szabó Dezső: „Nem tudom miféle kulcsok miatt, Szucsákon le kellett szállnunk, meglátogatni az anyámmal rokon Szép Károlyt. A kis falu két sárgás, panaszos hegy-domb között

9 CSÁNKI: *i. m.* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarorszag-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/v-kotet-8B81/kolozsvarmegye-909E/helysegei-911A/?list=eyJmaWx0ZXJzIjokeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfQ3NhbmtXzEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJib2N6In0> (utolsó megtekintés 2024. 04. 20.).

10 Uo. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarorszag-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/v-kotet-8B81/kolozsvarmegye-909E/helysegei-911A/?list=eyJmaWx0ZXJzIjokeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfQ3NhbmtXzEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJpcmFkIn0> (utolsó megtekintés 2024. 04. 20.).

11 Uo. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Csanki-csanki-dezso-magyarorszag-tortenelmi-foldrajza-a-hunyadiak-koraban-1/v-kotet-8B81/kolozsvarmegye-909E/helysegei-911A/?list=eyJmaWx0ZXJzIjokeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfQ3NhbmtXzEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJib2N6In0> (utolsó megtekintés 2024. 04. 20.).

12 EHA = SZABÓ T. Attila *Erdélyi Helynévtörténeti Adattára*. Kolozs megye 10/C. Közzétesszi: HAJDÚ Mihály-BÁRTH M. János-N. FODOR János. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2009. 924.

13 VERSÉNYI György: *Helynevek*. Magyar Nyelvőr 37(1908). 8. sz. 308.

14 KELEMEN Lajos: *Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei*. Kolozsvári Szemle II(1943). 1. sz. 37.

húzódik meg. A völgy mélyén egy patak fut. Most vize kicsinyke, de sárgásan zavart és rohanó volt. Partjait magasan fel, tizenöt–húsz méternyire a két hegy oldalán friss iszap fedte. Kétoldalt sáros partjain szétrombolt házak, széttépett ólak és tyűkktreccek heverték, mind friss iszappal fedve. Állati hullák s a mindennapi élet szükséges tárgyai idétlenkedtek mindenütt a haragos patakocska mentén. A parthoz közel az épen maradt házak falai is tele voltak sárral, trágyával, kitépett fűvel. De a dombok oldalán fentebb álló házakat nem érte az ár, érintetlen volt a templom is. A kék ég roppant sátra alatt a nap csuhajos jókedvében rengeteg sárga virág kacagott a dombok oldalaira. És ebben a gigantikus kék és sárga kacagásban olyan végtelen sírás, olyan szemekbe lélekbe zuhanó tragédia volt a meggyötört falu. A romba dőlő házak közt egynehány paraszt, magyar és román, sajátságos nemlátó szemekkel, egykedvű panasztalan mozdulatokkal tett-vett”.¹⁵

Monográfia is készült a településről, amelyben többek között olvashatunk a földrajzi, éghajlati jellemzőiről, a lakosság összetételéről, jeles embereiről, oktatásról, egyházzal, népszokásokról, de a Szabó T. Attila által gyűjtött helynévanyag is megtalálható benne.¹⁶

Közigazgatásilag Szucság Kisbács községhez tartozik, déli és nyugati határa Szászfenes, Gyalu, illetve Vista felé egyben a község határa is. Szomszédos települések még Kisbács, Andránháza és Méra. Ugyanakkor a községhez tartozik még Nádaskóród, Nádasapfalva és Csonkatelep (Szelistye) román lakosságú falvak, melyekkel Szucságnak nincs közös határa.

A szucsági magyar lakosság számarányát a 2021-es népszámlálási adatokból a következőképpen lehet kiolvasni: Kisbács község összlakossága 13 922 fő, melyből összesen 3121 fő vallotta magát magyarnak. Szucság összlakossága 1428 fő, azonban azt nem tudjuk meg, hogy milyen etnikai összetételű.¹⁷ A 2011-es népszámlálás eredményei az erdelystat.ro szerint a következők: Szucság összlakossága 1332 fő, ebből 464 fő magyar.¹⁸

A falu egyébként vegyes lakosságú évszázadok óta, 1850-ben 840 fős lakosságából 479 volt román, 322 magyar, 34 cigány és 5 zsidó. Felekezetük szerint 407 református, 378 görögkatolikus és 50 római katolikus.

15 SZABÓ Dezső: *Életeim* I. Kriterion, Buk., 1982. 280–281.

16 ANTALNÉ SZÉP Ildikó–BÁN Mária: *Szucság hét évszázada*. Kvár, 2007.

17 Vö. <https://www.recensamantromania.ro/rezultate-rpl-2021/rezultate-definitive-caracteristici-demografice/> 1.22 táblázat, és lásd. <https://www.recensamantromania.ro/rezultate-rpl-2021/rezultate-definitive-caracteristici-etno-culturale-demografice/> 2.02.1. és 2.02.2. táblázatok. (Utolsó megtekintés 2024. 04. 18.)

18 Vö. <https://statistikak.erdelystat.ro/adatlapok/kisbacs/870> (utolsó megtekintés 2024. 04. 18.)

1910-ben 1190 lakosából 777 magyar és 413 román volt. 1992-ben 1170 volt az összlakosság száma, melyből 500 román, 528 magyar és 142 cigány nemzetiségű.¹⁹

A falu lakosságának száma lassan nő, a város közelsége miatt sokan beköltöznek, legtöbben románok, de magyarok és cigányok is.

A magyar lakosság vallását tekintve református, ha történeti távlatokba tekintünk, jobbágyok és kisnemesek alkotta társadalmi rétegekből tevődött össze.

A legutóbbi időig mezőgazdaságból, de kereskedelemről, kupeckedésből is éltek, a kommunizmus idején sokan gyári munkások lettek, valamint a helyi állami gazdaságban is vállaltak munkát.

Szucság helyneveinek gyűjtése a MNHP módszertanának megfelelően két főszerzőn haladt. Összegyűjtöttem a történeti helyneveket, melyekhez forrásanyagul szolgált az Erdélyi Okmánytár,²⁰ Csánki Dezső történeti földrajza,²¹ Györffy György munkája,²² a katonai felmérések térképei,²³ Versényi helynévgyűjteménye²⁴ és természetesen Szabó T. Attila helynévgyűjtése az EHA²⁵ és a Kalotaszeg helynevei²⁶ című kötet alapján.

Emellett a félig strukturált interjú módszerével, élőnyelvi adatgyűjtést is végeztem, több adatközlőt kikérdezve. Legfőbb adatközlőim Rozsnyai Balázs (született 1948-ban) és felesége, Rozika (született 1952-ben), Botha István (született 1950-

19 ANTALNÉ SZÉP-BÁN: *i. m.* 43–44. Vö. <https://varga.adatbank.ro/?pg=3&action=etnik&id=5361> (utolsó megtekintés 2024. 04. 18.)

20 *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár.* I–V. (1023–1389). Bevez., jegyz., reg. JAKÓ Zsigmond. [A III–V. kötet HEGYI Géza és W. KOVÁCS András közreműködésével.] MOL/MNL–MTA TTI–ELKH BTK, Bp., 1997–2021 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53 – a továbbiakban CDTrans). II. 965; III. 51; IV. 149; V. 369.

21 CSÁNKI: *i. m.*

22 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* III. Akadémiai, Bp., 1987. 376.

23 *Erdély (1769–1773). Első katonai felmérés.* <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2605992.829249686%2C5905553.532375789%2C2616636.685438397%2C5909069.635676906> (utolsó megtekintés 2024. 04. 18.); *Erdély (1853–1858; 1869–1870). Második katonai felmérés.* <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-transylvania/?layers=54&bbox=2606391.5944018783%2C5905800.705718583%2C2617035.450590589%2C5909316.809019701> (utolsó megtekintés 2024. 04. 18.); *Habsburg Birodalom (1869–1887). Harmadik katonai felmérés (1:75000)* <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2599288.8577702115%2C5905021.152357295%2C2620576.570147633%2C5912053.358959531> (utolsó megtekintés 2024. 04. 18. – a továbbiakban HKF).

24 VERSÉNYI: *i. m.* 308.

25 EHA = *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár.* <https://eha.elte.hu/hu/eha.php> (utolsó megtekintés: 2024. 04. 18.)

26 SZABÓ T. Attila: *i. m.* 252–258.

ben) és felesége, Magda (született 1947-ben), valamint Újvári Samu (1932–2023) voltak. Ugyanakkor több, más személyt is kikérdeztem pontosítás, kontroll céljából. Ily módon 193 élőnyelvi adatot sikerült összegyűjtenem, a teljes adatbázis a történeti adatokkal együtt pedig 1100 nevet tartalmaz. Jelen tanulmányban az élőnyelvi gyűjtés során alakult adattár helynévanyagával foglalkozom.

A BELTERÜLET HELYNEVEI

Szucság belterületét két nagy részre osztják a lakói: *Alszegre* és *Felszegre*. A közelmúltig az *Alszege*n leginkább román nemzetiségűek, a *Felszege*n magyar nemzetiségűek laktak. Mindkét részhez tartozik egy-egy, cigányok lakta utca is. Ez a rendszer éppen napjainkra bomlott meg, az utcák lakóinak nemzetisége ma már korántsem homogén. A település felső része, a *Felszeg*, három fontosabb utcából áll: *Felső utca*, *Tussó utca*, *Medvés-torok*. Az utóbbi két utca találkozási pontja az *Utca közepe*, a falu központi részének számít. Itt található a hősök emlékműve, a *Hősök sírja* (4. kép), a falu két üzlete, egymáshoz viszonylag közel, valamint a kocsmá is. Kisebb jelentőségű utcák a Felszege n a *Cigánysor*, *Templom alatt*, *Papéknál*, *Ganélé utca*, *Hosszú-csorgói út*. Ezek keskenyebbek, rövidebbek, kevesebb lakóval. Kivételt képez a *Cigánysor*, amely az állandó új betelepülések miatt egyre hosszabbá válik, a falu központjától a *Baltacinig* terjed.

Az *Utca közepétől* kezdődik az *Alszeg*, és a falu alsó végéig, az *Ország útjáig*, a vasútig húzódik. Az *Alszege*n a *Fő utcából* nyílik a *Borzás utca*, az *Alsó-berek* és a *Kereszti út* (*Strada Spitalului*) és a *Moriska*. Mivel a román közigazgatásban a falvakban nincsenek hivatalos utcanévek és utcanévtáblák sem, kivételenek tekinthetjük a román *Strada Spitalului*t (m. Kórház utcája), amely a 2010 táján épült új, nagy kórháznak a hivatalos postacíméhez, telekeltetési eljárásához szükséges névadási mozzanat eredménye.

A faluban több olyan épület, intézmény van, amelyek egyben tájékozási pontként is szolgálnak, ezért megnevezésük bekerült a helynévgyűjteménybe. Ezeknek egy része egyben a funkciójukat is jelzi, ilyenek az *Iskola*, a művelődési, egyházi épületek nevei, mint a *Kultúrotthon*, *Gyülekezeti terem* ~ *Kultúr* és a templomok, melyeket nem felekezetek, hanem nemzetiség szerint különböztetnek meg az adatközlők, *Magyar templom* és a *Római templom*.

Más a helyzet a kocsmákkal, üzletekkel, ezeket a tulajdonosukról nevezték el: *Lőpusánál*, *Rozinánál*, *Florin-bár* ~ *Tréj nucs*, *Pintyánál*. Egyetlen kivétel a *Tréj nucs* (m. három diófa) név, amely a *Florin-bár* szinonimája, és onnan származik, hogy az udvaron több diófa is található, melyek árnyékába nyárikert-szerűség működik. Az *Alszeg* kiemelkedő új tájékozási pontja a kórház épülete is.

A falunak sok temetője van, az ortodoxokét *Román temető*nek nevezik, a reformátusok pedig több temetőhellyel is rendelkeznek: a *Kis-temető*, amelyet korábban *Nemesek temetőjének* neveztek, ide nemes emberek családjai temetkeztek, a *Csepegőn* lévő *Új temető*, amit most már inkább csak *Temető*ként vagy *Csepegőként* hívnak, a *Baltacin*, ahová elsősorban cigányokat, más vallásúakat, öngyilkos személyeket temetnek, valamint *Sári temetője* vagy *Kisszilvási-temető*, régi református temető, amely használaton kívül van.

Szucság vizekben gazdag területen fekszik, ezek lehetnek kül- és belterületi folyó-, illetve állóvizek is. A falu alsó részén, a vasút és közút mellett folyik a *Nádas* folyó, ebbe torkollik a *Patak*, mely a falu fő utcáját kíséri végig, és ebbe ömlik a *Medvéstorki-patak* az *Utca közepénél*. Ugyanakkor a falu bel- és külterületén számos forrás található, ezeket kútnak is nevezik több esetben, vagy csak víznek, esetleg csorgónak. Az ivóvízhálózat kiépítése előtt ezen források nagyobb részét befogták, és saját, falusi ivóvízhálózatot működtettek. Ilyen források a belterületen a *Burtuka*, a *Titkár kútja*, a *Sári kútja*, a *Hosszú-csorgó*, a *Kántori-víz*, a *Puju kútja*.

A *Patakon* átvezető hidak a *Gosztát hídja*, a *Hosszú-csorgói-híd*, az *Iskola-híd* és a *Boros hídja*.

A KÜLTERÜLET HELYNEVEI

Szucság északi és nyugati határa Kisbács község határa is egyben, ezt a külterületi térképen piros vonal jelzi, délen a vasúton túli terület a *Nádasig*, valamivel fölötte, az erdőig húzódik nagyjából, keleten pedig a *Kúszegő* és a *Nádas tere* határolja. Szomszédos Gyalu, Magyarvita, Andránháza (valójában Andránházának nincs is számottevő külterülete), Méra, illetve Kisbács külterületével.

A talaj minősége kevés kivétellel nem jó: köves, agyagos. Ezért korábban kőbánya is működött itt, a kitermelt kőből emelték az épületeket és kerítéseket. A kommunizmus idején a területek egy jó nagy részére gyümölcsöst telepítettek, ezek jobbára már kiöregedtek, kivágták, a faluhoz közel eső területeket beépítik. Kevés szántó, valamennyi legelő, erdő található a területen. Sok a műveletlen, gyepes terület, a lakosság egyre kisebb hányada foglalkozik mezőgazdasággal.

A külterület legfőbb tájékozási pontjai természetesen a nagyobb dombtetők, magaslatok: ezek a *Csigadomb*, a *Bátor havassa* ~ *Csóva* ~ *Gyallai-tekintő*. A külterület legmagasabb pontjai a határ déli, délnyugati részén fekvő 653 méteres *Bátor havassa*, majd a *Csigadomb* következik 617 méteres magassággal. Ezzel szemben az északi részen folyó *Nádas* partja 317 méteres tengerszint feletti magasságon terül el. Ugyan-

csak fontos magaslát a bel- és külterület határán húzódó *Csepegő*, amelyet már a Harmadik katonai felmérés térképén²⁷ is megjelöltek.

A belterülethez hasonlóan a külterület szintén igen gazdag forrásokban, kisebb erekben, csermelyekben. Ilyen fontosabb források: *Oboc* (marhák itatóhelye), *Nyulak kútja*, *Csákán-kút*, *Zúgóberék*, *Kender-kút*, *Hordós-kút*, *Körtekúti-forrás*, *Irtási-forrás*.

Fontosabb patakok a *Nádas* mellett a *Zúgóberki-patak* és a *Sárgai-patak*.

Tő is található a falutól délre, a *Békás-tó*, melyen fagyosabb teleken lehetett kocsolyázni, halászni is szoktak (5. kép).

A mezőgazdasági művelési ágakat tekintve szántók, kaszálók, legelők, műveletlen gyepes területek, telepített gyümölcsösök (ma már inkább csak a maradványai) egyaránt megtalálhatók a falu határában.

Szántók a következők: *Román-tag*, *Nyulak kútja*, *Közmező*, *Csákán-kút*, *Sárosút*, *Pad*, *Börkuc*, *Gyűrűs*, *Köves-berék*, *Lónai-ösven*, *Eperjes*, *Láb*, *Ágozat*, *Halastó*, *Doc*, *Komlós*, *Szenes-tönkő*, *Sárga ~ Sárgai-düllő*, *Sárga árka*, *Körtekút*, *Répás*, *Gyallai*, *Szaruberek*.

A legelők és kaszálók napjainkra elveszítették jelentőségüket, mert az állatállomány is nagyon lecsökkent. A szarvasmarha- és bivalytenyésztés lényegében megszűnt, leginkább juhokat tartanak, ezzel is csak néhány gazda foglalkozik. Legelőként tartják számon a *Lészai-legelő*, *Irtás*, *Zúgó-berék*, *Ibrok*, *Kender-kút*, *Orát*, *Alsó-mérés*, *Felső-mérés*, *Legelő* nevű határrészeket. Kaszálóként említik a *Hosszú-vőgy*, *Baltacin*, *Makkos*, *Orát*, *Borzási-rész*, *Eklézsia kertje*, *Szigeti táblája* részeket. Ezeket azonban inkább csak gyepes területekként tarthatjuk számon.

Telepített intenzív gyümölcsösök: a *Borzási-rész*, a *Diós* (6. kép), a *Kis-szilvás*. Ezek a területek belterülethez közel eső részek, így elkezdődött ezeknek a beépítése, ami a gyümölcsfák kivágásával együtt jár.

Nagyon megfogyatkozott az erdős területek száma, a meglévő erdők is összezsugorodtak. Déli irányból észak, északkelet felé haladva a következő erdők találhatók a település külterületén: *Sándorka erdője*, *Muzsdaj*, *Bagósűrű*, *Vistai-erdő*, *Remete*, *Zúgóberék*, *Hangyás-erdő*, *Nádas-erdő*, *Kúszegő*.

Ezek lombhullató, többnyire fiatal vagy középkorú vegyes erdők, tölgyes, gyertyános, tölgyes-gyertyános részek mellett a mezei juhar, a vadcseresznye, a nyír, a nyár és egyéb fák is előfordulnak.²⁸

²⁷ HKF i. b.

²⁸ ANTALNÉ-BÁN: i. m. 7.

SZUCSÁG HELYNEVEINEK NYELVI ELEMZÉSE

Nyelvjárási jelenségek

Szucság helyneveit vizsgálva felfigyelhetünk néhány nyelvjárási jelenségre. A nádasmenti kistájhoz tartozó falut a kutatók átmeneti nyelvjárási területhez tartozónak tekintik.²⁹ A településnek nyelve viszonylag kevés eltérést mutat hangtani és alaktani tekintetben egyaránt a standardhoz képest. A Kiss Jenő szerkesztésében megjelent Magyar dialektológia³⁰ a kalotaszegi nyelvjárást a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régióhoz sorolja, jelezvén, hogy ez a történelmi Kalotaszegre vonatkozik, a Kapusmentét és Nádásmentének nagyobbik részét ő is inkább átmenetinek tekinti a kalotaszegi és mezősegi között. Ez az átmenetiség Szucságban annál is inkább erősebb, mert házassági szokásai révén mezősegi falvakkal áll kapcsolatban (Kide, Bodonkút, Magyar-macsás),³¹ ez pedig hozzájárul a nyelvjárások keveredéséhez is. Ugyanakkor a nagyváros, Kolozsvár közelsége szintén kiegyenlítő tényezőként van jelen a nyelvjárás alakulásában.

A hangtani jelenségek, melyekre felfigyelhetünk az élőnyelvi gyűjtés során, a fonetikai lejegyzéssel dokumentálva lesznek az adatbázisban és a névszótárban is. Ilyen a depalatalizáció például a *Csákán-kút*, *Lónai-ösven*, a zártabb ejtés a *Küszegő* helynevekben. Illabializáció jelenségét láthatjuk a *Bikk árka* névben. Néhány helynévben a *-t* előtti *-l* kiesik, és az előtte lévő magánhangzó megnyúlik: *Ótoványos*, *Vaszi bótja*. Ugyancsak az *Ótoványos* névben figyelhető meg az a nyelvi jelenség, amelyet két nyílt szótagos tendenciának hívunk: itt a második szótagban megőrződött a magánhangzó: *Ótoványos*, míg a köznyelvben már kiesett: **Oltványos* lenne a standard változat. Ugyanakkor a havas jelentésű *havassa* térszínformánév hangalakja (két magánhangzó közötti helyzetben a mássalhangzó hosszúvá és hangsúlyossá válik) az egész kalotaszegi nyelvjárási területre jellemző, és Szucságban is fellelhető a *Bátor havassa* névben.

A lexémák között egy olyan nyelvjárási, mára már elavult szó használatával is találkozunk, olyan szóval, mely csak helynevekben él: ez a *Muzsdaj* 'kocsánytalan tölgy'³² jelentésű, mely a névanyagban is erdőt, leginkább tölgyfákból álló erdőt jelent.

29 Erről bővebben lásd ÚJVÁRI Anna: „... én szeretem azt úgy átadni, hogy mások is olvassák”. S. a. r., szerk. TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla. EME, Kvár, 2019. 207–208.

30 Magyar dialektológia. Szerk. Kiss Jenő. Osiris, Bp., 2001. 289.

31 BALOGH Balázs–FÜLEMILE Ágnes: Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Akadémiai, Bp., 32–34.

32 PÉNTÉK János: Kalotaszegi tájszótár. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2021. 192.

Funkcionális-szemantikai szempontú elemzés

A nevek jelentésének megítélése az idők során többször változott. Mára világossá vált, hogy a helynevek nyelvi elemzéséhez a *funkcionális nyelvtudományi* keret bizonyul a leghatékonyabbnak. E szerint a szemlélet szerint a nyelvi jel meghatározó összetevőjének éppen a *jelentést* tekintjük. Tehát e felfogás értelmében a nevek, beleértve a helyneveket is, gazdag, sokszínű jelentéssel bíró nyelvi elemek, és ez a szemlélet érvényesül az onomasztikai-nyelvészeti elemzésben is. A helynevek nyelvi elemzése a 2000-es évek óta a Hoffmann István által kidolgozott modell³³ szerint történik, ezt a modellt követem én is a nevek vizsgálatában.

A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a névrész. A névrészek névelemekből állhatnak (pl.: a névbe tartozó lexémák és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák), ezek a névelemzés lexikális-morfológiai szintjén mutathatók be.

Az *egyrészes nevek* három fő csoportba oszthatók funkciójuk szerint:

1. megnevezik a földrajzi objektumot *Oboc, Orát, Ibrok, Remete, Muzsdaj, Borzás, Burtuka, Kűszegő*. Megnevező funkcióban valódi helynevek állnak, amelyeknek nincs áttetsző magyarázata. A történeti nevekkel összevetve azonban az *Oboc* értelmet nyer olyan tekintetben, hogy *Bocz* eltűnt település neve rejlik benne. Nemcsak a név hasonlósága enged erre következtetni, hanem a terület azonossága is, ahová lokalizálják az egykori települést. A *Muzsdaj* egy erdő neve, és tudjuk, hogy ez Kalotaszegen elterjedt nyelvjárási szó volt, amely kocsánytalan tölgyet jelent. Bár az erdő, melyet megnevez, valóban tölgyes, az adatközlők számára a kapcsolat egyáltalán nem világos. Így ez a név Szucság tekintetében inkább sorolható a megnevező funkciójuk közé, mintsem a fajtajelölő nevek csoportjába. A névadáskor bizonyára motivált név volt ez is, de pontosan a jelentés elhomályosulása miatt átkerült a motiválatlan, a mai adatközlők számára érthetetlen nevek csoportjába. A *Borzás* esetében hasonló jelenséget állapíthatunk meg: jelentése elhalványult, az adatközlők nem teremtik meg a kapcsolatot a bodza növénynévvel, a megnevező funkció erősödik, a névadás motivációja elhalványul. A *Burtuka* forrásnévnek szintén megnevező funkciója van ebben a helynévanyagban. Bár jelentése szerint egy sajátosságot jelölő névről van szó,³⁴ jelenleg a forrás vize egy kis csőből folyik a szabadba.

2. sajátosságjelölő szerepűek: *Nádas, Csepegő, Diós, Doc, Csipkés, Gyűrűs, Kapulat, Sárga, Ágozat, Szálas, Hosszak*. A helyneveket vizsgálva az objektumok ismeretében, némelyeknek konkrét jellemzőit fedezhetjük fel a névben: a *Nádas* partja sok helyen ma is náddal borított, a *Csepegő* annyira meredek domboldal, hogy háztetőhöz hasonlóan, folyik, csepeg róla az esővíz. A *Diósban* ma is diófák vannak, a *Kapulat* határ-

33 HOFFMANN István: *Helynevek nyelvi elemzése*. Tinta, Bp., 2007.

34 'Kivájt és földbe ástott fatörzsszel bélelt forrás'. Vö. BÁBA Barbara–NEMES Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2014.

résznél egy szűk völgyecskében halad át a mezei út, akárcsak egy kapuhoz hasonlóan, a *Doc* román eredetű névként pontosan az északi oldalt jelöli meg, a *Sárga*, nagy határrészt megnevező dűlő talaja sárgás, agyagos. *Ágozárban* a mezei út elágazik, így a földterületek is legyezőszerűen helyezkednek el. A *Hosszak* helynév olyan dűlőnek a neve, amelyben a szántók hosszan nyúlnak el egymás mellett a mezei úttal párhuzamosan. A *Szálas* nevű erdőben szép szálfák vannak, innen kapta a nevét. Ezeket a neveket motivált neveknéve nevezzük, hiszen a névadás indítéka ma is világos.³⁵

3. fajtajelölő funkciójú nevek (többnyire földrajzi köznevek) a *Legelő*, *Patak*, *Csúp*, *Irtás*.

A *kétrészes nevek* két névrészből állnak. A mikrotoponimák nagy hányada kétrészes, vagyis a fajtajelölő szerepű földrajzi köznév előtt valamilyen *sajátosságot*, *tulajdonságot* kifejező funkciójú szó áll. A sajátosságot kifejező névrész a denotátum, a földrajzi objektum valamilyen jellemző tulajdonságát emeli ki. Sokféleségük valójában a denotátumok különbözőségéből fakad, valamint a beszélőnek abból az igényéből, hogy minél pontosabban megnevezze az adott objektumot. Kétrészes nevekre az alábbi példákat emeltem ki a helynévanyagból:

- a) valahonnan eredő folyóvíz: *Zúgóberki-patak*
- b) valahol átfolyó, valahol megtalálható folyóvíz: *Medvéstorki-patak*, *Túlsó utcai-patak*
- c) valamilyen határrészen található: *Irtási-forrás*, *Körteküti-forrás*
- d) valami mellett fekvő, valaminek a közelében, szomszédságában található: *Vis-tai-erdő*
- e) valahová tartó, valahová vezető: *Lónai ösven*, *Gyalui út*
- f) a denotátum elhelyezkedése egy bizonyos tájékozódási ponthoz viszonyítva:

Felső utca, *Tussó utca*

- g) a denotátum viszonyított helyzetére vonatkozó: *Alsó-mérés*, *Felső-mérés*
- h) állatvilágra utaló: *Békás-tó*
- i) növényzetre utaló: *Borzás utca*
- j) a víznyerő hely formájára utaló: *Hordós-kút*
- k) személynévvel, birtokviszonyt kifejező: *Szilágyi bányája*, *Puju kútja*, *Titkár kútja*, *Kerekes berke*, *Lészai-legelő*, *Szigeti táblája*.
- l) egyéb birtokviszonyt kifejező: *Eklészia kertje*
- m) a talaj minőségére utaló: *Köves-berek*, *Sárgai-dűlő*
- n) a denotátum méretére utal: *Hosszú-völgy*, *Kis-temető*, *Kis-szilvás*
- o) a denotátum formájára utal: *Kerek-rét*

35 J. SOLTÉSZ Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai, Bp., 1979. 24–43.

p) látszólag birtokviszonyt fejez ki, de a háttérben egy történet magyarázza a név létrejöttét: *Tolvajok útja*. A magyarázat szerint ezen a mezei úton „hozták Szucságba a mokányok a lopott fát”.

r) a létesítmény korára vonatkozik: *Új-temető*.

Az egyrészes neveket vizsgálva a névadás motivációjának elhalványulásával, sőt, eltűnésével több esetben is szembesülhetünk, de a kétrészes nevek között is találni ilyet. A *Szaru-berek* dűlőnévben a deszemantizáció különböző fokait figyelhetjük meg. Szabó T. Attila 1941-es gyűjtésében *Szaróberek* formában szerepel. A *szaró* minden bizonnyal a *szardó* melléknévből alakult, majd ezt *szaruvá* szépítették, eufemizálták a beszélők. Az *Alsó-mérés*, *Felső-mérés* esetében is az adatközlők a nevet a juhméréssel asszociálják, és nem ismerik a földrajzi köznévi ’delelőhely’ jelentését, holott a *Lészai-legelő* szomszédságában lévő terület bizonyára a marhák delelőhelyeként kapta a nevét. Ugyanez a név a Szabó T. Attila gyűjtésében *Merez* formában jelenik meg, a román *meriză*³⁶, *merize* jelentésében is azonos.

A helynév-tipológiák elkülönítenek természeti és műveltségi neveket. Természeti neveknek Lőrincze azokat a földrajzi köznévből tulajdonnévvé vált helyneveket tekinti, amelyek egyszerűen megnevezik a tájnak egy-egy részletét.³⁷ Adatanyagunkban ilyen a *Szálas*, a *Muzsdaj*, a *Berek*, *Nádas*, *Csere*, *Makkos*, *Gödrök* helynév. A műveltségi nevek olyan mikrotoponimák, amelyekben valamilyen vonatkozásban felfedezhető az ember és táj kapcsolata, így az emberi tevékenység nyomait is hordozzák ezek a helynevek: *Malom tere*, *Halas-tó*, *Irtás*, *Szilágyi kőbányája*, *Új-temető*. Ugyancsak idetartoznak az építmények, utak nevei, mint pl. *Iskola*, *Óvoda*, *Bikaistálló*, *Község háza*, *Gosztát*, *Templom alatt*, *A papnál*, *Vaszi bótja*. Fantáziánév a *Rózsadomb*. Ugyancsak idetartoznak a birtokviszonyt kifejező nevek, mint *Egyházé*, *Szigeti-tag*. Sajátos műveltségbeli utalással bír a *Csigadomb* helynév. A névadás indítékát nemcsak az adatközlők ismerik ma is („régii csigákat lehet itt kapni”), hanem a tudomány is megerősíti, tudniillik „több millió évvel ezelőtt tenger vize hullámozott itt; erről a Csigadomb déli oldalán lefelé húzódó, erózió mosta mély árok meszes, köves falában található, az akkoriban a tenger vizében élő állatok (különféle kagylók, csigák, Nummulitesek, stb.) számos megkövesedett maradványa tanúskodik” – olvashatjuk a falu monográfiájában Béli Miklós természettudós tollából származó részletet.³⁸

Szucságban a 18–19. században a hétszilvafás kisnemesek mellett nagyobb területtel rendelkező földbirtokosok is éltek. Ilyen például a Szigeti család, akinek nevét őrzi a *Szigeti-tag* nevű dűlő. A történelmi emlékezet megkopóban van, mert egyes adatközlők csak *Tag*ként ismerik ugyanezt a helyet. Ma már pusztá gyepek vannak

36 <https://dexonline.ro/intrare/meriz%C4%83/97665> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 03.)

37 LŐRINCZE Lajos: *Földrajzineveink élete*. Magyar Nyelvjárások XIII(1967). 5–10; KÁLMÁN Béla: *A nevek világa*. Csokonai, Debrecen, 1989. 166–168.

38 ANTALNÉ SZÉP-BÁN: *i. m.* 7.

azokon a területeken, ahol a névadás szerint korábban virágzó birtok lehetett: a *Halastó*, *Eperjes*, *Ótoványos* helynevek erre engednek következtetni.

Nyelvi kölcsönhatás

Mivel Szucság vegyes lakosságú település, ez a helynévhasználatban is meglátszik. A *Doc* 'északi fekvésű domboldal',³⁹ a *Börkuc*, bár román földrajzi köznévként 'fiatal erdő'⁴⁰ a jelentése, az adatközlők magyarázata szerint bárka alakú völgyet jelöl, innen az elnevezés. Tény, hogy a területen ma szántók találhatók, de a névadáskor természetesen lehetett ott erdő. Román személynév, jelesül becenév is előfordul a névanyagban: *Puju kútja*.

A nevek lexikális-morfológiai szerkezete

A szucsági helynévanyag változatos formájú nevekből tevődik össze. Mint már a fenti elemzésből is látszik, sok egyelemű név fordul elő az adattárban. Ezek lehetnek egyszerű tőszavak, mint a *Remete*, *Muzsdaj*, *Doc*, *Tag*, *Berek*. Az egy névrészt tartalmazó nevek körében sok képzős is előfordul, így például a sajátosság jelölésére a nagyon produktív és nagy megterheltségű *-s* denominális nomenképző: a *Csipkés*, *Gyűrűs*, *Eperjes*, *Ótoványos*, *Nádas* nevekből. Azonos funkciójú a *-t* képző a *Kapulat*, *Ágozat* helynevekben. Ugyanakkor pontszerű és vonalszerű objektumok megnevezésére sok helyragos forma is előfordul: *A papnál*, *A keresztfánál*, *Rozinánál*, *Lőpusánál*, *A pataknál*. A többes szám jelével alakult a *Hosszak*, *Szájvának*, névutóval a *Templom alatt*. A *Kinizsi Annáé* név az *-é* birtokjellel formálódott.

A kétrészes nevek esetében találhatunk *-i* képzőset (*Gyallai-tekintő*, *Vistai-erdő*, *Irtási-forrás*, *Lónai-ösven*). Ezekben a képző az első névrészhez tapad, a birtokos személyjellel jelölt birtokos szerkezetű nevek esetében a birtokjel a második névrészhez, a földrajzi köznévhöz kapcsolódik: *Újvári kertje*, *Boros hídja*, *Eklézsia kertje*, *Község háza*, *Hősök sírja*, *Bikk árka*. Jelöletlen birtokos szerkezetek is előfordulnak, ilyen a *Csigadomb*. A kétrészes nevek között szintén sok *-s* képzőset találunk, például: *Nádas-erdő*, *Hangyás-erdő*, *Sáros út*, *Hordós-kút*.

ÖSSZEGZÉS

Szucság helynévanyaga érdekes információkat tartalmaz az érdeklődők számára. Részben településtörténeti, részint gazdálkodástörténeti és birtoktörténeti ismereteket tartalmaznak. Ugyanakkor a földrajzi sajátosságok, a domborzati formák, a település vízrajzának, a növényvilágnak főbb jellemzői is mind kiolvashatók ezekből.

39 <https://dexonline.ro/definitie/dos> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 03.)

40 <https://dexonline.ro/definitie/b%C4%83rcu%C8%9B> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 03.)

Nyelvi szempontból is érdekes anyag: a néhány nyelvjárási jelenség mellett nyelvi kölcsönhatásra, színes névszerkezeti formákra, érdekes motivációjú helynévadásra bukkanunk. Ugyanakkor a névgyűjtés során kis történetek, mondaszerű szövegek is elhangzottak, amelyek a készülő helynévszótárban és adatbázisban is megjelennek majd.

THE HUNGARIAN TOPONYMS OF SUCEAGU

Keywords: *toponym collection; linguistic analysis of toponyms; database creation; presentation of the settlement*

The first part of the study presents the collection of toponyms from the village of Suceagu and the identification of places and toponyms according to the methods of the Research Programme on Hungarian National Toponym Registry. In this way, we can get to know the size of the settlement, its population, geographical location, topography and hydrography. At the same time we get information about the characteristic flora of the boundaries. Toponyms also provide a lot of interesting information about the history of the settlement and property relations. The rich linguistic material is analyzed by the author according to the method based on the language with its functional aspects, so that we learn about its structural, morphological and semantic characteristics. At the same time, the analysis of dialect characteristics and aspects of linguistic interactions are also included in the study.

TOPONIMELE MAGHIARE ALE LOCALITĂȚII SUCEAGU

Cuvinte-cheie: *colecție de toponime; analiza lingvistică a toponimelor; creare de baze de date; prezentare de localitate*

Prima parte a studiului prezintă colectarea toponimelor din satul Suceagu și identificarea locurilor și a toponimelor în conformitate cu metodele Programului Național Maghiar de Culegerea Toponimelor. În acest fel, putem cunoaște dimensiunea așezării, populația sa, locația geografică, topografia și hidrografia. Totodată obținem informații și despre flora caracteristică a hotarului. Toponimele oferă, de asemenea, o mulțime de informații interesante cu privire la istoria așezării, relațiile de proprietate. Materialul lingvistic bogat este analizat de autor conform metodei ce are la bază limba cu aspectele sale funcționale, astfel încât să aflăm despre caracteristicile structurale, morfologice și semantice ale acestuia. În același timp, în studiu sunt incluse și analiza caracteristicilor dialectului și aspectele interacțiunilor lingvistice.

FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE / LIST OF ILLUSTRATIONS /
LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Szucság belterülete
Map of the village
Harta satului
2. Szucság külterülete
Map of the boundaries
Harta hotarului
3. Szucsági látkép
General view of the village
Imagine generală a satului
4. A hősök sírja
Heroes Monument
Monumentul eroilor
5. Békás-tó
Békás Lake
Tăul Békás
6. Diós
Walnut
Dios

ÁLLANDÓSULT SZÓKAPCSOLATOK, IDIOMATIKUS KIFEJEZÉSEK A MEZŐSÉGI MAGYAR NYELVHASZNÁLATBAN

Kulcsszavak: *nyelvi érintkezés; állandósult szókapcsolatok; idiomatikus kifejezések; szólások; közvetett nyelvi hatás*

1. BEVEZETÉS

A mezőségi nyelvhasználat kutatása során megállapítást nyert, hogy a román nyelvi hatás következtében ebben a sajátos regionális nyelvváltozatban közvetlen és közvetett kontaktusjelenségek keverednek a tájnyelvi elemekkel, az archaikus mezőségi nyelvjárással, így a mezőségi településeken egy kontaktuselemekben gazdag, helyi népnyelvi nyelvváltozat él. A 20. század második felében egész Erdélyre kiterjedő regionális nyelvi kutatások és az elmúlt öt évben célzottan a mezőségi régióban összegyűjtött élőnyelvi anyag feldolgozása azt igazolja, hogy a román nyelvi hatásnak jelentős mértékben kitett nyelvváltozatban sokféleképpen ötvöződnek a román kölcsönszavak, kódváltások, neologizmusok, a nyelvi hiány és bizonytalanság különféle megjelenési formái, jelentéskölcsönzések, lexikai és grammatikai tükörszerkezetek a jellegzetes nyelvjárási elemekkel, mezőségi hangzósajátosságokkal, megőrzött régiségekkel, népies alakváltozatokkal.¹

A Mezőségen gyűjtött, hangfelvételeken rögzített élőnyelvi anyag a hétköznapi nyelvhasználat szintjén is változatos, gazdag népi fantáziavilágot, erőteljes szimboli-

* SÓFALVI Krisztina (1980), PhD, nyelvész, egyetemi oktató, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék, Kolozsvár, krisztina.sofalvi@gmail.com

1 PÉNTÉK János–BENŐ Attila: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. EME–Gondolat, Kvár–Bp., 2020. 306, 312; SÓFALVI Krisztina: *Grammatikai vonatkozású kontaktusjelenségek a mezőségi nyelvhasználatban*. Acta Academiae Beregsasiensis. Philologica I(2022). 2. sz. 124–148; BENŐ Attila–SÓFALVI Krisztina: „... *hogy is neveződik?*” *A nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság jelzésének módjai és formái a mezőségi kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban*. Erdélyi Múzeum LXXXIII(2021). 3. sz. 65–80; uók: *Mezőségi beszélők verbális repertoárja = Változó bölcsészettudomány – a 21. század nyelvi kihívásai*. Szerk. SÁROSÍ-MÁRDIROSZ Krisztina–Mária–BIRÓ Enikő–Sorin Gheorghe SUCIU–Alois–Richard KOMMER. Scientia Kiadó, Kvár, 2024 (Trans-Linguistica V–VI). 29–46.

kát tükröz. Mögötte nemcsak a magyar, hanem a román népi észjárás, gondolkodásmód, hiedelemvilág is fellelhető. Az egyszerű szóhasználatban is intenzíven megjelenő, közvetett román nyelvi hatás és szemantikai interferencia² következtében a közismert állandó szókapcsolatok, szólások és közmondások is gyakran tartalmaznak olyan szavakat, kifejezéseket, melyeknek van román nyelvi párhuzama, vagy egyenesen azok tükörfordításai. A tanulmány az állandósult szókapcsolatoknak, szólásoknak, közmondásoknak a közvetett román nyelvi hatás szerinti csoportosítására tesz kísérletet, aszerint, hogy a román szókapcsolatok tükörfordításáról, részleges fordításáról, a magyar és a román nyelv szókapcsolatainak érintkezéséről vagy a két nyelv közti állandó interferencia és bizonytalanság következtében kialakult sajátos szerkezetekről beszélünk.

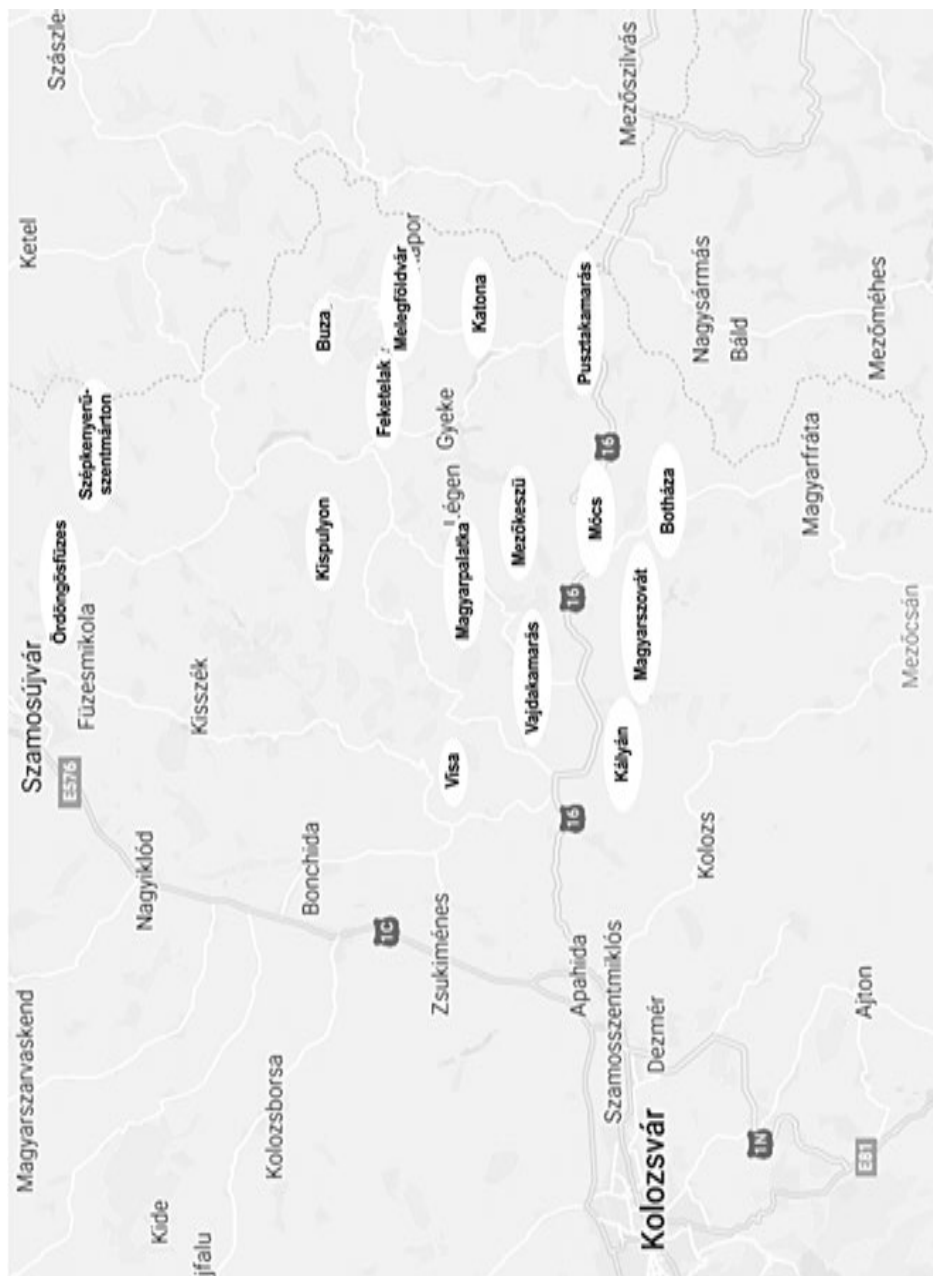
2. ANYAGGYŰJTÉS, TELEPÜLÉSEK

Az adatgyűjtésre 2018–2023-ban került sor, ennek folyamán 16 belső-mezőszégi faluban történt hangfelvételes adatrögzítés, irányított interjúk formájában.³ Az interjúk helyszínül szolgáló falvak között vannak magyar többségű települések (Mezőkeszű – Mk, Vajdakamarás – Vk, Visa – Vi), vegyes lakosságú falvak, ahol kb. fele-fele a magyar–román lakossági arány, vagy román többségű falvak, ahol arányaiban még mindig jelentős a magyarság aránya (Buza – Bu, Feketelak – Fl, Magyarpalatka – Mp, Magyarszovát – Msz, Melegföldvár – Mf, Ördöngösfüzes – Öf, Szépenyerű-szentmárton – Szs), illetve szórványhelyzetű települések (Botháza – Bh, Kályán – Ká, Katona – Ka, Kispulyon – Kp, Mocs – Mo, Pusztakamarás – Pk). Így a kutatott falvakban mindhárom, Erdély egészére jellemző etnikai/nyelvi településszerkezet érvényesül.⁴ Falvanként átlagosan 4–5 adatközlővel készítettünk interjút, a terepmunka eredménye eddig több mint 100 órányi hanganyag, közel száz adatközlőtől, akiknek átlagéletkora 32 és 91 év között van. Az interjúalanyok magyar anyanyelvű, többségükben magyardomináns, esetenként bizonyos regiszterek tekintetében romándomináns kétnyelvűek, tehát egyénenként eltérő szinten a román nyelvet is beszélik. A gyűjtés során az adatközlők gyerekkorukról, családjukról, munkájukról, a

2 BENŐ Attila–SÓFALVI Krisztina: *Közvetett román nyelvi hatás és szemantikai interferencia a mezőszégi beszélők nyelvhasználatában* = *Certamen XI. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László. EME, Kvár, 2024 (a továbbiakban BENŐ–SÓFALVI: *Közvetett román nyelvi hatás*). 37–52.

3 Az anyaggyűjtést Benő Attilával végeztük a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kutatási programjaként, az MTA Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjprogram támogatásával.

4 PÉNTEK–BENŐ: *i. m.* 65.

1. térkép. A kutatott települések

falú történetéről és hagyományairól, az egyházi életéről, az etnikai viszonyokról és nyelvhasználati szokásaikról beszéltek.

3. KÖZVETLEN ÉS KÖZVETETT KONTAKTUSJELENSÉGEK AZ ÁLLANDÓSULT SZÓKAPCSOLATOKBAN

A kutatott települések magyarságának nyelvhasználatában a román közösséggel való érintkezés következményeként egyre intenzívebben és sokrétűbben érvényesül a román nyelvi hatás, de mindegyik falu magyar beszélőközössége hangzórendszerében, grammatikájában és szókincsében ma is őrzi a mezősegi nyelvjárást. A gyűjtött anyag eddigi vizsgálata azt mutatja, hogy a román nyelvi hatás és az aszimmetrikus kétnyelvűség különféle hangtani, grammatikai és olyan szókészlet-tani kontaktusjelenségekben nyilvánul meg, mint szókölcsonnés, kódváltás, tükörfordítások, jelentéskölcsonnések, analitizálódás, feminizálás, nyelvi hiány és nyelvi bizonytalanság. A mezősegi nyelvjárás elsősorban hangtani sajátosságokban, jellegzetes magánhangzó- és mássalhangzó-megfelelésekben,⁵ nyelvjárási alakváltozatokban, archaikus kifejezésekben, tájszavakban, megőrzött régiségekben él tovább a nyelvhasználatban.

Míg a szókölcsonnés és a kódváltás a közvetlen kontaktusjelenségekhez tartozik, a tükörszavak, tükörszerkezetek és jelentéskölcsonnések közvetett kontaktusjelenségeknek minősülnek. A tükörfordítások és jelentéskölcsonnések, valamint jelentésszerkezet-módosulások nem minden esetben válnak el határozottan egymástól. A tükörszó az átadó nyelvben fordítás útján keletkező új összetett vagy származékszó az átadó nyelvi minta alapján, az átvevő nyelvben korábban is meglévő nyelvi elemek újszerű kombinálódása egymással. Ilyen tükörszó például a *családorvos* 'házi orvos' (< r. *medic de familie*).⁶ A tükörkifejezések (tükörszerkezetek) szintén fordítással keletkezett, két vagy több szóból álló szó szerkezetek (szintagmák) vagy nagyobb szintaktikai egységek, amelyek az átadó nyelvi szerkezettel az alkotóelemek és az összjelentés tekintetében is megegyeznek. A leggyakoribb tükörszerkezetek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban az igei alaptagú szó szerkezetek, pl. *telefon ad* 'telefonál' (< r. *a da telefon* 'ua.'), *kezet ad* 'kezet fog' (< r. *a da mâna* 'ua.'), de előfordulnak jelzői szó szer-

- 5 MURÁDIN László: *Az á utáni o-zás elterjedtsége a mezősegi nyelvjáróterület nyugati részén.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXVII(1983). 1 sz. 53–60; uő: *A mezősegi a-zás.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXXIII(1989). 1. sz. 23–48; SÓFALVI Krisztina: *A-zás és o-zás néhány belső-mezősegi településen.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények LXIV(2020). 2. sz. 141–150.
- 6 PÉNTEK-BENŐ: i. m. 315; LANSTYÁK István: *A kölcsonszavak rendszerezéséről* = uő: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonnésről, kódváltásról és fordításról.* Kalligram, Pozsony, 2006. 21; BENŐ Attila: *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban.* EME, Kvár, 2014. 43–47.

kezetek is, pl. *családi orvos* 'házi orvos' (< r. *medic de familie*). A tükörfordítás a grammatikai struktúrák szintjén is érvényesül, a jelentéskölcsönzés pedig jelentésszerkezet-módosulást is eredményezhet a magyar nyelvhasználatban. Az aktív kétnyelvűség, a kétnyelvű mentális lexikon állandó együttes használata módosíthatja az egyes szavak jelentésszerkezetét.⁷

Megfigyelhető, hogy a tükörfordítás jelensége a frazémák, állandósult szókapcsolatok szintjén is érvényesül. A közvetett román nyelvi hatás nem csak abban nyilvánul meg, hogy egyes román szókapcsolatokat, közmondásokat szó szerint lefordítanak magyarra. Az állandóan aktív, kétnyelvű mentális lexikon, a két nyelv közötti interferencia következtében gyakoriak a magyar köznyelvben is használatos, de a mezősi nyelvhasználatban esetenként más formában szereplő frazémák, szólások. A továbbiakban bemutatott jelenségek közül egyesek rendszeresen előfordultak a gyűjtés során, mások csak egy-két alkalommal kerültek lejegyzésre. Az interferencia és a kontaktusjelenségek működésének megértése szempontjából viszont az alkalmi előfordulások is relevánsak, mert nem biztos, hogy egyedi jelenségek akkor sem, ha csak egyszer hangzottak el a gyűjtés során, és a további kutatás számára is fontos adatok és kiindulópontok lehetnek.

4. TÜKÖRFORDÍTÁSOK, SZÓKAPCSOLATI, SZÓSZERKEZETI KEVEREDÉSEK

A tükörfordítás jelensége nemcsak a szavak, hanem az állandósult szókapcsolatok, közmondások, szólások szintjén is megfigyelhető. A gyűjtött anyag példáiban esetenként ismert a megfelelő román szókapcsolat, szólás, amelyből fordíthatták, de nem ez a jellemző, legtöbb esetben inkább a két nyelvi struktúra keveredésének lehetünk tanúi a sajátos, kétnyelvű mentális lexikon működésének eredményeként.

Az alábbiakban először azokat a szólásokat és állandósult szókapcsolatokat mutatom be, amelyeknek ismert a román nyelvi megfelelője, de a magyar köznyelvben nem használatosak ebben a formában, utána a mindkét nyelvben használt szólások keveredését, majd azokat a frazémákat, amelyeknek nem ismert a román nyelvi eredete, és a magyar köznyelvben is használatosak, de a mezősi beszédben némiképp eltérő formában találkozunk velük.⁸

7 BENŐ-SÓFALVI: *Közvetett román nyelvi hatás*; BENŐ Attila: „Egy hónapot állatt az ágyba”. *Igei jelentésszerkezetek módosulása az aktív kétnyelvűségben = A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. Szerk. BODÓ Csanád–SZABÓ Gergely. (megjelenés előtt).

8 A román szavak és kifejezések fordításához lásd BAKOS Ferenc: *Román–magyar kéziszótár*. Akadémiai–Kriterion Alapítvány, Bp., 1993; *Dicționar explicativ al limbii române (DEX)*. Ed. Academiei Române, Buc., 1975. <https://dexonline.ro/> (utolsó megtekintés: 2025. 02.

4.1. Román szókapcsolatok, frazémák tükörfordítása

Több gyűjtőponton előforduló, több adatközlőtől is elhangzott szókapcsolat a 'mérge, haragszik' jelentésű *csudája van* kifejezés. A magyar köznyelvben nem ismert hasonló szerkezetű és jelentésű szókapcsolat, a román *a avea ciudă* 'mérge, haragszik vkre' kifejezés tükörfordításaként keletkezhetett:

S aztán még csudája volt, hogy nem akartam elmenni a keresztelőbe (Pk).

Itt is olyan csudánk volt, hogy a tiszteletes úrral volt... azzal voltam szerencsés, hogy az asszony megfordult a magyarakhoz ('áttért a magyar [itt: református] vallásra') (Mp).

Hasonlóképpen több helyen feljegyzett adat, a hétköznapi nyelvhasználat gyakori eleme a magyar köznyelvben *így kellett lennie/történnie* formában és jelentésben használatos *úgy volt, hogy legyen* kifejezés és annak különböző változatai, minden bizonnyal a román nyelvi *așa a fost să fie* frazéma tükörfordításaiaként:

S aztán ahol a szülők is vegyülnek s vegyültek... Aztán már úgy volt, hogy legyen (Bh).

De csak úgy volt, hogy legyen, ez volt az enyém (Mp).

Mit csináljunk? Így volt, hogy legyen (Ká).

Az ember hogyha ül a házba, és nem jár semmifelé, nem történik vele. Lehet, nekem ez volt a... ez volt, hogy történjen (< r. *Asta a fost să mi se întâmple*) (Pk).

Az alábbi adatokban szereplő kifejezések a gyűjtés során egyszer fordultak elő. Mivel a magyar köznyelvben nem használatosak, de ismert a román nyelvi megfelelőjük, bizonyára a román szólás tükörfordításaként jelennek meg a két szórványtelepülés egy-egy adatközlőjénél:

Én egy hónapig búztam magamat a földön (< r. *a trage la pământ/la groapă* 'halálán van') (Ká).

Most mindenki csak búzna a macskát a farkától, hogy erre-arra, akármit csinálnának, de hogy ne dolgozzon senki (< r. *a trage mâta de coadă* 1. 'szűkölködik, szükségét lát' 2. 'henyél, lopja a napot') (Pk).

Hát meghalt, mert elfogyatt a napja. (< r. *i s-au terminat zilele* 'elfogytak a napjai') (Bh).

A román nyelvben 'elkezd tanulni, nekiáll a tanulásnak' jelentésű *a pune mâna pe carte* állandósult szókapcsolat tükörfordítása *a könyvre teszi a kezét* kifejezés az alábbi megnyilatkozásban:

Most már azt mondtam, hogy tegye a kezét a könyvre, hogy tanuljan, hogy vegye ezeket a vizsgákat (Pk).

24.); VASILE Ilincan: *Dicționar de expresii românești în contexte* (DERC). Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015. <http://www.editura.ubbcluj.ro/bd/ebooks/pdf/1797.pdf> (utolsó megtekintés: 2025. 02. 25.)

Mivel nem ismert egyértelmű, szó szerinti román nyelvi megfelelője a következő példában megjelenő, a gyűjtés során egyszer elhangzó kifejezésnek, tükörfordításról nem lehet szó, de valószínűsíthető a román 'ostoba, együgyű' jelentésű r. *a purta căciula degeaba* közmondás jelentésbesugárzása, melynek szó szerinti fordítása: 'Hiába hordja a sapkát.'

*Nem lehet tudni, hogy **mi van a sapka alatt**. Fej van, de bolond fej* (Pk).

4.2. Ismert magyar és román állandósult szókapcsolatok érintkezése

Az alábbi adatokból kitűnik, hogy az érintkezés a kollokációkra, az állandósult kifejezésekre és az átvitt értelmű szókapcsolatokra egyaránt vonatkozik. Két gyűjtőponton is lejegyzett adat a 'szűkölködik, nélkülöz' jelentésű *hiányt szenved valamiben* kifejezés némiképp eltérő, *hiányt VISZ valaminek/valamiben* formája. Bizonyára a 'nélkülöz, szükségét lát' jelentésű, de szó szerinti fordításban 'hiányt visz...' jelentésű román *a duce lipsă de...* frazéma hatását látjuk megnyilvánulni az alábbi megnyilatkozásokban:

Olyan pretenciósok nem voltunk, mint most a gyermekek, de az igazat megmondva, nem vittünk hiányt semminek (Mo).

Édesapám dolgozott a gostatnál, volt az ökrök mellett szekéren. De nem vittünk hiányt semminek (Mo).

Jó élet volt akkor is. Nem vittünk hiányt semmibe (Ká).

Más adatok is mutatják a tendenciát az állandósult szókapcsolatok, szószerkezetek tükörfordítására, olyan esetekben is, amikor a magyar köznyelv is szószerkezetet használ, mégsem abban a formában jelenik meg a kétnyelvű beszélőnél, hanem egy másik igével alkotott szószerkezetben, például a 'kezet fog' jelentésű *kezet ad* (< r. *a da mâna* 'ua.') kollokációban:

És nem adtam kezet vele. Azt mondja: miért nem adsz kezet velem? Hát, miért adjak kezet veled, ha te nem szereted a magyarokat (Ká)?

A magyar köznyelvben is használatos, de a román nyelvhasználatban és az erdélyi magyar regionális köznyelvben gyakoribb, 'otthoni hét év', 'otthoni nevelés' jelentésű *hazai hét év* kifejezés (< r. *cei șapte ani de acasă* 'az első hét év otthon') alábbi példája a megfelelő nevelés meghatározó szerepét hangsúlyozza a gyerek első hét életévében:

Ha a gyermeknek nincs meg a hazai hét évje, ott már nagy hiba van (Mk).

Az 'elkap, megragad' jelentésű *a pune mâna pe cineva* frazéma és a magyar 'megüt v. bántalmazni akar' *kezet emel rá* szókapcsolat keveredése figyelhető meg a következő példában:

Soha kezet rájuk nem tett. Én még meg-megcsapikáltam, de az csak olyan volt, né (Ká).

Noha a magyar nyelvben is van hasonló formájú és azonos jelentésű ('reped a szíve') kifejezés, az *îi crește inima* román frazéma tükörfordítása fedezhető fel az alábbi szövegben:

*De még ríkatoznak is a fiúk magyarul. Még **megnő a szíve** az embernek, mikor hall egy-egy ilyen, nem* (Pk)?

A fenti és a következő példa arra enged következtetni, hogy ha mindkét nyelvben van hasonló formájú, azonos jelentésű frazéma, előfordulhat, hogy inkább a román kifejezést fordítja a beszélő, esetleg szóhasználatában keverednek a román és a magyar kifejezés alkotóelemei. A magyar köznyelvben használatos 'kíváncsi, tudálékos' jelentésű *mindenbe beleüti az orrát* szólás román megfelelője *a-și băga/vări nasul în toate*:

*Na, akkor azt mondta A., a feleségem: P, **ne mind dugjad az orrad**, hogy csináljanak ezt, mert aztán csak magyarok nem lesznek belőlek* (Pk).

Két gyűjtőponton is lejegyzésre került az 'elkapja/fojtogatja a sírás' frazémák *öl* igével alkotott szó szerkezete, itt feltételezhető bizonyos fokú román hatás, mivel az 'öl' jelentésű *a omori* igének van 'kínoz, szenvedést okoz' jelentése is (< r. *a omori*: 3. 'a pricinui cuiva o suferință (fizică sau morală), o durere; a chinui')

*Hát akkor teli volt az iskola szülőkkel, gyerekekkel, **leölt a sírás**, hogy én vagyok a leggyengébb* ('elkapott a sírás') (Mk).

*Eztet **ölte a sírás**. Hát mondom, mi van* (Ká)?

A 'rászokni az alkoholra' kifejezésnek sokféle, a köznyelvihez képest analitikus, szétagoló szerkezetű formája figyelhető meg az alábbi mondatokban:

*XY **odaadta magát** az alkoholnak* ('rászokott az alkoholra') (Ká).

*Az apjuk nemsokára kapott egy mást, egy román nőt, mind a ketten **nekitevődtek az alkoholnak*** (Kp).

Ráadta magát az alkoholra, és aztán nem végezte a dolgát, ahogy kell (Ká).

A fenti szerkezetek is román mintára alakulhattak ki, az *a se da la băutură, a se da la beție, a se apuca de băut* ('az alkoholnak adja magát, elkezd inni') kifejezések hatására.

Az alábbi adatokban a vonzatkölcsönzés esete mutatkozik meg, mivel a román frazéma *-ban/-ben* jelentésű *în* előjárószóval fejezi ki ezeket a határozói viszonyokat:

*Ha megtudja az ember, **orrba esik*** (< r. *a cade în nas* 'orra esik') (Pk).

*Megtartom a valóságomat, ameddig bírom, és mire esküdtem, s aztán attól arrafelé **ők álljanak fejbe**, más egyebet mit hogy csináljanak* (< r. *a sta în cap* 'fejre áll') (Pk).

*Ülj le a gyermekkel, és **szót szóról** tanítsd meg neki* ('szóról szóra') (Mp).

Az utolsó példánál a román nyelvi megfelelő kifejezés *cuvânt cu cuvânt* ('szóról szóra'), de nem figyelhető meg tükörfordítás, inkább az okozhatja a bizonytalanságot, hogy mindkét nyelvben hasonló szerkezetű kifejezés hordozza ezt a jelentéstartalmat.

4.3. Ismert szókapcsolatok, frazémák más formában

Ebbe a csoportba elsősorban azok az igei kifejezések, igekötős szavak tartoznak, melyekben vagy az igekötő, vagy maga az ige más a köznyelvben is használatos alakok-

hoz képest, majd más igei vagy főnévi alaptagú szószerkezetek különféle változatait figyelhetjük meg. Ezek a kifejezések nem vezethetők vissza egyértelmű román nyelvi megfelelőre, számbavételük mégis fontos a régió nyelvhasználatának sajátosságai szempontjából.

Az alábbi példában a köznyelvitől az igekötő szempontjából eltérő kifejezés figyelhető meg, eredménye egy más jelentésű igekötős ige:

*En annyira becsültem ezeket a régi dolgokat, annyira becsültem, és máig napig is. En ezekről nem tudok **felmondani*** ('lemondani') (Mp).

Igekötős igében vagy igei kifejezésekben több esetben más ige szerepel, mint a köznyelvi megfelelőben, ahogyan a következő adatok ezt szemléltetik:

*Az Isten **megrendelt** nyolc gyermekkel is* ('megáld gyermekkel') (Pk).

*Fiam, én nem mondam, se hogy **vesd belé a pénzedet**, se hogy ne.* ('belefektet') (Msz).

*Mikor magyarázta, még **a hideg borzogatott*** ('rázza a hideg') (Ká).

***Nem volt nehezünkre** az, hogy románul beszéljünk* ('neheze ére') (Mp).

*En egy kicsit olyan rámenős vagyok. De **ne vegye sértve magát**.* ('sértve érzi magát') (Msz).

A köznyelvben használatoshoz képest analitikus, széttagoló szerkezetekben jelenik meg a 'beáll katonának' kifejezés, *beállja/beadja magát katonának* formában:

*Ő Melegföldváron szolgált sok ideig, akkor **beállta magát katonának**, s úgy élte világát* ('beáll') (Bu).

*S akkor összekelt édesapámmal, mikor még fiatal volt, **beadta magát édesapám katonának**, és összekerültek...* (Bu).

Egyes kifejezésekben az igei aspektus, a folyamatosság-mozzanatoság viszonylatában is előfordulnak eltérések a köznyelvi formákhoz képest (*hord*→*hordoz*, *fordul*→*forog*, *forgat*→*fordít*):

*Mert aztán úgy volt, hogy A. **hordozta a kalapot*** ('hordja v. viseli a kalapot' átv. ő az úr a háznál, ő parancsol') (Mp).

*A műk időnktől mostanig nagyon sokat változott a világ. Nagyon nagyat **forgott a kerék**, nagyon-nagyon* ('fordul a kerék') (Mp).

***Fordította a köpenyét**, amerről fúj a szél, hogy ne érje* ('köpönyegforgató') (Pk).

Változhat az igei szószerkezet főnévi alaptagja is, ahogyan a következő példa is mutatja:

*S letelt, s hazajöttem, aztán **családot repítettünk** mi is, azután jöttek a gyerekek* ('családot alapít') (Pk).

A *sors* és az *ész* főneveket tartalmazó szólásoknak, frazémáknak többfajta, a köznyelvitől eltérő változatát figyelhetjük meg, több kontextusban:

*Felvitte a jó Isten a **sorsunkat*** ('felviszi az Isten a dolgát') (Msz).

*És, emlékszem, hogy akkor olyan sárák voltak, és nem volt aszfalt, és nagy kövek. És ahogy jöttünk rendre a biciklikkel, hát **rám is jött a sor[s]*** ('rákerül a sor') (Pk).

*Elvégeztem a 7 osztályt, felvételiztem Kolozsvárt az Electrotehnicába. Sikerült minden, de **nem hagyatt a sors**, hogy bémenjek* ('úgy hozza a sors') (Msz).

*A fiatalak mind el vannak menve. Hát, melyik **merre vitte a sorsát*** ('merre visz a sors') (Pk).

Az *ész* főnévvel alkotott, az észre, gondolkodásra, életvitelre utaló szólások, frazémák következő, esetenként a régi magyar nyelvben, irodalmi szövegekben is fellelhető példái kerültek lejegyzésre, helyenként a *fej* vagy az *agy* jelenik meg az *ész* szinonimájaként:

*Pedig az ember úgy jóllakik aztán. Csak milyen, **fiatal ész mindenre kész**. Így van* (Msz).

*Hát **fiatal ész buta ész**. Tudtam én magamat gondozni, de mégis fiatal voltam* (Msz).

*Mindenki, **amit az ő esze ítél**, oda megy* (Pk).

*Ki tudja, hogy milyen **ésszel vannak** azok* (Vi).

*De hát **annyira vitte** az eszünk nekünk, **annyira vittük*** (Msz).

*Már **nem visz úgy a fejem**, mint ahogy vitt eddig* (Mk).

*Annak is **el van menve**, szegénynek, **az agya*** (Vk).

4.4. Közmondások, szólások

Az alábbiakban azok a teljes, mondatértékű közmondások, szólások kerülnek bemutatásra, amelyek a köznyelvben is használatosak, de a gyűjtött anyagban más formában hangzottak el:

Ne hagyjad az utat az ösvényért.⁹ *Régebben úgy mondták* ('Járt utat járatlanért el ne hagyj.') (Msz).

*Nagyon nehézségbe éltünk, és én mindig azt mondam, hogy **én megélek a hó hátán is*** ('A jég hátán is megél.') (Msz).

*Én olyan vagyok, **kényes**. Ahogy szokták mondani: **mint a pap macskája*** ('Alázatos, mint a pap macskája') (Bh).

Dolgozal, mint egy vak, ahogy mondja valaki ('Dolgozik, mint egy ló') (Pk).

Az *ilyen az élet* szólás jelentésbeli megfelelője az *úgy van, ahogy van* kifejezés több gyűjtőpontról is, és ennek különféle változatai:

*Aztán már **úgy van, ahogy van**. Kell hallgassunk és tűrjünk, szenvedjünk* (Bh).

***Úgy volt, ahogy volt**. Aztán nehézségbe kell éljünk* (Pk).

*Nem tartunk erősen össze, s az a baj. Mert volna még, de **úgy van, ahogy van**, sajnos.* (Pk)

Átvitt értelemben 'nevetséges, botrányos, döbbenetes' jelentésben használatos a (*tiszta*) *komédia* kifejezés, több mezőiségi településen is megfigyelhető:

⁹ Megtalálható az északi csángómagyarban is. Lásd PACZOLAY Gyula: *Északi csángómagyar közmondások, kifejezések*. Yrjö Wichmann gyűjtése (1906–1907). Erdélyi Múzeum LXV(2003). 1–2. sz. 31–59.

*Mert én sokszor a tévébe is látom, olyan komolytalan dolgokat beszélnek, hogy **tiszta komédia**. De így van, most nagyon meg van engedve minden. **Tiszta komédia**, hogy mik vannak most. De ez van. A demokrácia hozta ezt is (Pk).*

*Úgy szerette a mulatságot, hogy **komédiaság** (Msz).*

*Mi olyan sokat dolgoztunk, hogy **tiszta komédia** (Pk).*

*Milyen tévét néznek? Hát, az Erdélyt s a Duna. Inkább a magyart. Azt értsük, mert olyan nagy tudományunk nincs. Ha a románt nézzük, **tiszta komédia**, milyen zavarosság, zavaradás van ott (Mk).*

A vadmuroknak nincs közepe, a leánynak nincs szégyene kalotaszegi mondást a következőképpen fűzi egyik történetéhez, és magyarázza meg egy vajdakamarási adatközlő:

***Kiment a szégyen a vadmurakba**, ha ismerte aztat a kicsi vadvirágat. A vadmurakba volt egy fekete pont, olyan, mint egy lejes. Az mind ment ki, kisebb, kisebbnek. Most kiment egészen. Semmi nincsen benne. Úgyhogy most kiment a szégyen (Vk).*

Nem kifejezetten ismert közmondásokra emlékeztetnek az alábbi szövegrészek, mégis rendkívül kifinomult, metaforikus gondolkodásra utalnak a következő, halállal, elmúlással kapcsolatos megállapítások:

Ángyom meghalt fiatalon, elmaradt özvegyen. Úgy jön a halál, kérdezetlenül (Pk).

Nem tőtt bé 20 perc, és meg volt halva, úgy megütette itt (a vakszemit). Az volt a halála (Bh).

Én úgy gondolam, hogy ő látta a halált, hogy a halál utána van és jön (Bh).

Nem olyan halált halt meg, hogy eljött az órája, hanem rendetlenül (Pk).

A fentiekben több adaton bemutatott, nyelvileg is intenzív, mélyen gyökerező szimbolika szövi át a következő, szövegszintű elmélkedést az életről, a szenvedésekről, öregedésről, elmúlásról, mely nyelvhasználatában tartalmaz közvetlen és közvetett kontaktusjelenségeket és nyelvjárási jelenségeket is, ugyanakkor tükrözi a mezőségi ember teljes életfelfogását, hitvilágát, a halál utáni feltámadásba és az örök életbe vetett hitét, reménységét is.

Hát, aztán úgy van az ember, ha megöregszik. Váj, hányszor mondom a gyermekeknek, ne vevődjeteK utánam, mert most nem vagyok éppen, ahogy kell. Hiába, mert váj, tiszteletes asszony, mennyin mentem keresztül. Sokszor mondtam szegény édesanyámnak: édesanyám, ha egy vas így lennék, elrágódnék, mennyin megyek keresztül. De ő: hallgass, te. Mi erősebbek vagyunk, mint a vas. A vas, ha elrágódik, eltűnik, de mük nem, mert ha elrágódunk, megint visszacsínálódunk (Pk).

5. ÖSSZEGZÉS

Az elemzésből kiderül, hogy a kétnyelvű mezősegi beszélők hétköznapi szóhasználatában is intenzíven megjelenő, közvetett román nyelvi hatás és szemantikai interferencia következtében a közismert állandó szókapcsolatok, szólások és közmondások is gyakran tartalmaznak román eredetű szavakat, kifejezéseket, azok részleges vagy teljes tükörfordításait. Az anyagban több olyan, alkalmilag vagy gyakrabban előforduló állandósult szókapcsolat is megfigyelhető, amely a magyar köznyelvben nem használatos, viszont ismert a román nyelvi megfelelője, tehát ezek a kifejezések tükörfordítással keletkeznek. Részleges tükörfordítás révén számos esetben keverednek az ismert magyar és román frazémák alkotóelemei egy-egy kifejezésen belül is. A régió egész területén előfordulnak olyan szólások, közmondások, melyeknek nem ismert a román nyelvi megfelelőjük, mégis eltérő formában használatosak a magyar köznyelvihez képest. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a lejegyzett szókapcsolatok, kifejezések nem tartalmaznak román kölcsönszavakat, tehát ezen a területen nincs közvetlen lexikai hatás. Összességében megállapítható, hogy az állandósult szókapcsolatok, szólások, idiomatikus kifejezések szintjén is érvényesül a két nyelv és kultúra állandó együttélése, érintkezése.

FIXED WORD COMBINATIONS, IDIOMATIC EXPRESSIONS IN THE LANGUAGE USE OF THE TRANSYLVANIAN PLAIN

Keywords: linguistic contacts; collocations; idiomatic expressions; proverbs; indirect language influence

The study shows that in the language use of Hungarian speakers from the Transylvanian Plain, the indirect Romanian influence and semantic interference is very strong, and the collocations, sayings and proverbs also contain words and expressions translated from the Romanian language. The material contains several occasional or more frequent phrases and idioms that are not used in the Hungarian vernacular language, but have Romanian equivalents, so these expressions are the results of translations. In many cases, well-known Hungarian and Romanian phrases are mixed within the same expression. However, the recorded collocations and idiomatic expressions do not contain Romanian loanwords, so there is no direct lexical impact at this level. Throughout the region, there are sayings and proverbs that have no known Romanian equivalent, yet, are used in a different form from the vernacular one. Overall, it can be concluded that the constant contact and coexistence of the two languages and cultures is also present at the level of collocations and idiomatic expressions.

COLOCAȚII, EXPRESII IDIOMATICE ÎN UTILIZAREA LIMBII MAGHIARE DE CĂTRE VORBITORII DIN CÂMPIA TRANSILVANIEI

Cuvinte-cheie: *contacte lingvistice; colocații; expresii idiomatice; proverbe; influență lingvistică indirectă*

Studiul arată că datorită influenței românești indirecte și a interferențelor semantice în limbajul vorbitorilor bilingvi din Câmpia Transilvaniei zicerile și proverbele conțin fie cuvinte și expresii de origine română, fie traducerile lor parțiale sau complete. Materialul conține câteva sintagme și expresii ocazionale sau mai frecvente care nu sunt folosite în limbajul colocvial maghiar, dar care au echivalenți cunoscuți în limba română, astfel că aceste expresii sunt rezultatul unor traduceri. În multe cazuri apar colocații și expresii idiomatice mixte în limba maghiară și română în cadrul aceleiași expresii. Este important de remarcat, totuși, că aceste colocații și expresii nu conțin împrumuturi românești, deci nu există un impact lexical direct la acest nivel. În întreaga regiune există atât proverbe, cât și zicale care nu au un echivalent românesc cunoscut, dar care sunt folosite într-o formă diferită de cea colocvială. În concluzie se poate afirma că contactul și coexistența constantă a celor două limbi și culturi este prezentă și la nivelul colocațiilor, al expresiilor idiomatice și al proverbelor.

ELENA LAVINIA DUMITRU*

MAGYAR IRODALOM. A ROMÁNIAI IRODALOMTÖRTÉNETEK ÉS FORDÍTÁSOK ÁTTEKINTÉSE

Kulcsszavak: *magyar irodalomtörténet románok számára; fordítások; román nyelven megjelent kötetek*

Mielőtt belemerülnénk a magyar irodalom romániai történeteinek és a magyar irodalmi művek fordításainak konkrétumaiba,¹ hasznos felvázolni azt az általános kontextust, amelybe reflexiónk beilleszkedik. Az első tisztázandó kérdés a „világirodalom” (Weltliteratur) és az egyes nemzeti irodalmak viszonya a nemzetközi kapcsolatok rendszerein belül. Az új évezred első évtizedeiben a globalizáció és ebből következően a tudományos életre gyakorolt hatás nyomán új területek és új helyszínek születtek, amelyek ma már egyre inkább az akadémiai környezeten kívül is aktívak (irodalmi fesztiválok, vásárok és könyvbemutatók, online irodalmi oldalak, közösségi hálózatok). Bizonyos értelemben a minőség és a mennyiség megítélése, az értékelések egész rendszere demokratikusabbá vált, párhuzamosan a változatos és folyamatos tájékoztatás iránti igény megjelenésével. A „világirodalom” eredeti, emelkedett és kissé arisztokratikus fogalma ennek következtében kimerült.

Azért is, mert már nincs egy közös és egységes tér, amelyben a világ minden tájáról származó releváns irodalmi eseményeket követni és értelmezni lehetne. Irodalomtörténetek írása még a nemzeti irodalom keretein belül is lehetetlen vagy legalábbis kockázatos kezdeményezésnek tűnik. A tudományos életben fontosabbá (és praktikusabbá) vált a nemzeti irodalmak helyett a nyelvi közösségek irodalmainak tanulmányozása, és a kutatás iránya és az útmutatás nagyon is szubjektív tényezőktől függ: a tudós, a szerkesztő és a kiadó személyes ízlésétől.

Ez az oka annak, hogy „a román nyelvű magyar irodalomtörténet előkészületei egy sor módszertani problémát és kérdést vetnek fel, amelyek részben az irodalom-

* Elena Lavinia DUMITRU (1978), PhD, egyetemi oktató, Università degli studi di Cassino e del Lazio Meridionale, elenalavinia.dumitru@unicas.it

1 Erről a témáról lásd BERKI Tímea: *Literatura maghiară = O istorie a traducerilor în limba română din secolul al XX-lea. Domenii literare și nonliterare. ITLR*. Coord. Mugurș CONSTANTINESCU–Daniel DEJICA–Titela VÎLCEANU (a továbbiakban ITLR). I. Ed. Academiei Române, Buc., 2021. 155–169.

történet módszertanára és gyakorlatára, részben pedig a román és magyar irodalmi közeg különböző jelenségeire vonatkoznak”.²

Ma Romániában, a világ többi részéhez hasonlóan, a kulturális jelenségekkel kapcsolatos információk „erdejében” az angol nyelv dominál. A kritikusok és a közönség megítélését, értékelését, valamint az általános irodalmi ízlést az angolszász kultúra határozza meg, amely nemcsak viszonyítási ponttá, hanem a szerkesztői stratégiák iránytűjévé is vált. Egyáltalán nem kétséges, hogy az angol a legfontosabb és leghasználatosabb globális nyelvváltozat, és így a világ *lingua francájaként* a legnagyobb státusszal rendelkezik.³ Egy eredetileg bármely nyelven írt irodalmi mű angol nyelvű kiadása megsokszorozza annak valószínűségét, hogy azt a művet más országokban is lefordítják. Ebben az összefüggésben a magyar helyzet sajátossága, hogy a kortárs magyar irodalom sorsa Európában még mindig nagymértékben függ az első német nyelvű megjelenéstől és a német irodalmi közegben való terjedésétől.

Az angol nyelv globális szintű dominanciája olyan tényező, amelynek következményei azonban már most megmutatkoznak: a kiadói piac homologizálódása, mind annak lassú, de megállíthatatlan eltűnése a kiadói kínálatból, ami nem tartozik az „irodalmi termék” általános, biztos eladhatóságú vagy akár könnyen lefordítható modelljébe. Ezek a jelenségek kettős kockázatot rejtenek magukban: egyrészt már van egy bizonyos általános tendencia a minőségi romlás irányába (szerencsére vannak kivételek), a közép magas szint a közepes felé degradálódik, a kevésbé gazdag nyelvezet, az egyszerűbb, komplikációk nélküli stílus felé, amely megkönnyíti a szélesebb közönség megszólítását, ami nagyobb bevételt jelent. Más szóval, annak a tendenciának vagyunk tanúi, hogy az olvasónak intellektuális kompromisszumot kínálnak, hogy megkapják a figyelmét, ahelyett, hogy erőfeszítést kérnének tőle, vagy intellektuális kihívást kínálnának neki az olvasás során. Így az az irodalom, amely nem akar lemondani a stílári gazdagságról, a nyelvi eredetiségről és a világ jelenségeire való reflexióról, amelyben élünk, egyre inkább ritkasággá, a kultúra egy hiánypótló ágazatává, kivételessé és nem szabállyá válik.

Mindig emlékeznünk kell arra, hogy a nyelv szerepe a társadalomban olyan fontos kérdést jelent,⁴ amely különösen a 20. század első fele után foglalkoztatta közösségeinket. Erre figyelmeztet Joyce Hertzler amerikai szociológus, aki azt szorgalmazta,

2 VINCZE Ferenc: *Contextualisation as a Methodological Possibility. The Case of a History of Hungarian Literature in Romanian*. Contact Zones. Studies in Central and Eastern European Film and Literature. 2018. 2. sz. 15. http://contactzones.elte.hu/6-3#_ftn1 (utolsó megtekintés: 2021. 09. 07.)

3 Robert McCrumm–William Cran–Robert MacNeil: *The Story of English*. Penguin Books, New York, 1987. 19–33.

4 HORVÁTH Andor: *Carte de vizită. În care autorul povestește cum a devenit maghiar*. Ideea Design&Print, Cluj, 2016. 5.

hogy nagyobb figyelmet kell fordítani az interakcióra és a helyzetre.⁵ Ebben a perspektívában a nyelvet összetett jelenségként kell felfogni, amely egyszerre alkotja és alakítja a történelmi, politikai, társadalmi és kulturális kontextusokat, és ezért nagy hatással van a hatalomra, a diskurzusokra és a társadalmi gyakorlatokra.

De milyen volt a helyzet az előző évszázadban? Ha Magyarországra gondolunk, akkor azt látjuk, hogy a 20. század elejére egy rendkívüli író- és költőnemzedék alakult ki, akik egyúttal műfordítók is voltak. Ráadásul továbbra is nagy kulturális utazások történtek, amelyeknek például Olaszország volt a kiváltságos célpontja. Magyarországon a német nyelvtudás (amelyet az Osztrák–Magyar Monarchiához való tartozás tett szükségessé 1918-ig) és a francia vagy olasz nyelvtudás garantálta az európai kultúra követésének reális lehetőségét, és ha ezekhez a nyelvekhez még az angol nyelvtudás is hozzáadódott, akkor egy olyan hatalmas kulturális horizont állt rendelkezésre, amely hozzájárult a „világirodalom” képének kialakulásához. Megemlíthetjük a híres, magyarországi, *Nyugat* című folyóirat szerkesztőségét, amely „Magyarország irodalmi központja”⁶ szerepét töltötte be, és amelynek címe szimbolikusan utalt a folyóirat fő célkitűzéseire: a modern és kortárs irodalom főbb irányzatainak magyarországi megismertetése fordításokon keresztül. A másik cél a nemzeti nyelv kultusza volt, amelyet magas színvonalú irodalmi művek fordításával gyakorolt. Magyar költők és írók egész nemzedéke vállalta ezt a feladatot, Babitstól Kosztolányiig, Juhász Gyulától Tóth Árpádig, a fiatalabb Szabó Lőrincig, József Attiláig vagy Radnóti Miklósig.

Éppen a fordítók tekintélye garantálta a folyóirat tekintélyét. A *Nyugat* kulturális programja legalább fél évszázadon át nemcsak a magyar irodalmi nyelv fejlődését, hanem az irodalmi ízlés kialakulását is irányította, hozzájárulva egy szilárdan strukturált irodalmi kánon megszilárdulásához is. A 20. század első felének egyik legfontosabb eredménye kétségtelenül a román irodalomra is tekintő fordítás és fordítva. Mint Gaal György megállapítja, megszilárdult hagyományról beszélhetünk, hiszen a román és a magyar irodalom közötti kölcsönhatások a reformáció korától datálhatók, Balassi Bálint népköltészetben különösen gazdag költészetétől kezdve. A tudatos kapcsolatteremtés az 1848-as forradalom és szabadságharc utolsó időszakában (Cezar Bolliac, Nicolae Bălcescu) és annak leverése után kezdődik. Ács Károly Pesten kiadja a román népi irodalom antológiáját (1858), kapcsolatteremtő Iosif Vulcan is, a *Familia* című kulturális-irodalmi hetilap pesti szerkesztője, amely magyar irodalmi művek fordításait és recenzióit is közli.⁷ Ugyanekkor a valahai emigráns magyarok

5 Joyce HERTZLER: *The Sociology of Language*. Random House, New York, 1965. 3–18.

6 Armando NUZZO: *La letteratura degli ungheresi*. ELTE Eötvös Collegium, Bp., 2012. 176.

7 GAAL György: *Conexiuni literare româno-maghiare înainte de 1945*. 2010. <https://lexikon.adatbank.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=116> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

Koós Ferenc lelkész köré tömörülve kiadják az első külföldi magyar lapot, *Bukaresti Magyar Közlöny* címmel (1860), ezzel elindítva a bukaresti magyar irodalmi életet.⁸

Eppen Gaal az, aki áttekintést nyújt arról, hogy mit jelent a magyarról románra fordított irodalmi antológiák és fordítások témája, két, román nyelven elérhető esszével, amelyek két fő időszakra osztva mutatják be a helyzetet: az 1945 előtti és 1945–1989 közötti periódust vizsgálva. Érdekes megfigyelni, hogy a szerző kizárólag magyar nyelvű bibliográfiát használt, amely nyelvtudás nélkül nem hozzáférhető a nagyközönség számára. Az időrendi sorrendet követve tehát megállapíthatjuk, hogy – amint azt a szerző is hangsúlyozza – az első világháborút követő hatalomváltások döntő hatással voltak az irodalmi és kulturális hagyományok kölcsönös megismerésére és mélyebb feltárására, és alapvető fontosságú elemet jelentettek mind az erdélyi magyarok, mind a románok számára. Ez a kölcsönösség két fő módon valósult meg: fordítások és irodalmi antológiák segítségével, de konferenciák és tanulmányok, valamint két- vagy többnyelvű folyóiratok alapítása révén is.

Az 1920-as években Erdélyben indult magyar és román folyóiratok többsége gondosan követi és támogatja az irodalmi kapcsolatok alakulását, az együttélés pozitív megnyilvánulásait. A kolozsvári *Napkelet* és *Gândirea* (*Gondolat*) a legjelentősebb folyóiratok, de a nagyváradi *Cele Trei Crișuri* (*A három Körös*) folyóirat is, amely a George Bacaloglu György által irányított és a George A. Petre, Keresztury Sándor és Salamon László által szerkesztett *Aurora* című, kétnyelvű folyóiratot támogatja, amelynek célja a kölcsönös megértés elősegítése és fordítások megjelentetése.⁹

Az irodalmi fordítások terén, mind a próza, mind a költészet esetében, nincs mód-szertani jelleg, és a fordítások minősége ritkán éri el a művészi színvonalat. Román nyelven önálló kötetek jelentek meg Vörösmarty (1929) és Ady Endre (1930) verseiből, Szabó Dezső (1931) és Jókai (1933) regényéből. Magyarul pedig Eminescu (1934, 1939), Alecsandri (1935), Aron Cotruș (1936) és Goga (1938) költői hagyatéka, illetve a prózai műveket képviselik Vlahuță (1924), P. Istrati (1926) és Rebreanu (1938) munkái.¹⁰

Román részről magyar irodalmi mű egyetlen művészi fordításának *Az ember tragédiája* tekinthető Octavian Goga 1934-ben megjelent változatában.¹¹

8 MAKKAI Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*. Médiatudományi Intézet, Bp., 2016.

9 ITLR. II. Ed. Academiei Române, Buc., 2022. 423; SZONDA Szabolcs: *Literatura maghiară din România. Aspecte cronologice și noțiuni de bază. Romániai magyar irodalom. Kronológia és alapfogalmak*. RHT, Buk.–Sepsiszentgyörgy, 2008. 16; GAÁL: i. m.

10 <https://lexikon.adatbank.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=116> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

11 DOMOKOS Sámuel: *Magyar román irodalmi kapcsolatok*. 79. <https://mek.oszk.hu/01300/01370/01370.pdf> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

Az irodalmi fordítók tevékenységének és elhivatottságának eredményeként különböző antológiák is megjelentek magyarul. Így Keresztury Sándor szerkesztette az *Új román költők antológiája*¹² (Nagyvárad, 1922) című kötetet, Fekete Tivadar kortárs költészeti gyűjteményeket adott ki (*Szerelmes kert*,¹³ Arad, 1924). A Vajda János Társaság budapesti kiadásában jelent meg Szemlér Ferenc *Mai román költők*¹⁴ (1940) című költői antológiája impozáns kötetben. Igazán igényes, az összes román nyelvű költészetet felölelő gyűjtemény Bitay Árpád tevékenységének köszönhetően készült *Műfordítások román költőkből* (Kolozsvár, 1928) címmel, amely 24 költő 72 versét tartalmazza, 16 fordító tolmácsolásában.¹⁵

A román oldalon szerényebb eredményeket láthatunk ebből a szempontból. Iustin Ilieșu a *Laura* című kötetben (Nagyvárad, 1922) 22 magyar költő 64 versét adta ki saját fordításában. Ioan Lupu *Povestitori unguri ardeleni* (Erdélyi magyar mesemondók, 1929) címmel 9 erdélyi prózaíró elbeszéléseiből állított össze antológiát, Octavian Șireagu pedig a *Noua lirică ardeleană* (Új erdélyi líra) című, 1935-ben Kolozsváron megjelent kötetben adott közre válogatást – a kötetben bemutatott 25 költő közül hét magyar.¹⁶

Fontos kiemelni, hogy a két világháború közötti román–magyar kapcsolatok tudományos kutatásának kezdeményezője és legfontosabb személyisége Bitay Árpád¹⁷ irodalomtörténész és műfordító, a román–magyar kulturális kapcsolatok kutatója volt, számos műfordítás és tanulmány szerzője, mint például *A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése* (Gyulafehérvár, 1922) és *Rövid román nyelvtan* (Kolozsvár, 1923).¹⁸ Nicolae Iorga román történész és politikus meghívására, Bitay professzor 1923 és 1937 között 15 éven át tartott előadásokat a Vălenii de Munte-i nyári szabadegyetemen Magyarország történetéről, a magyar irodalom történetéről és a román–magyar kulturális kapcsolatokról.¹⁹ Műfordítóként román nyelvre fordította Gárdonyi Géza, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Szigligeti Ede több irodalmi művét, valamint „Kristóf György Jókai-monográfiáját (*Mauriciu Jókai*. Kv. 1925) és a magyar nyelv- és irodalomtörténetét (*Istoria limbii și literaturii maghiare*. Kv. 1934)”.²⁰

A második világháború után a román–magyar irodalmi kapcsolatokat kettős megjelenés jellemzi. Egyrészt a jobb kölcsönös megismerést szolgálják, másrészt sajátos küldetésük van a feszültségek elfedése vagy ellensúlyozása érdekében.

12 Uo. 15.

13 Uo.

14 Uo. 18.

15 *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831–1960 (1961–1965)*. Irodalmi, Buk., 1966. 26.

16 GAAL: i. m.

17 ITLR I. 166.

18 GAAL: i. m.

19 <https://mek.oszk.hu/07500/07527/07527.pdf> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

20 GAAL: i. m.

Az ezt követő években a fordítások sokkal rendszeresebbé váltak, főként az államosítás és a kiadványtervezés miatt; úgy tűnik, hogy a magyar irodalom román fordítása nehezebben alakult. Az 1954-ben megjelent *Poezia maghiară contemporană* (Kortárs magyar költészet) című kötet mellett, amely 28 kortárs magyarországi költőt mutatott be, Ady költészete Eugen Jebeleanu 1955-ben megjelent, *Poeme* (Versek) című fordítása révén vált elérhetővé a román közönség számára. Ugyanebben az időszakban, az ugyanebben az évben megjelent *Poeți maghiari din R.P.R.* (Magyar költők a Román Népköztársaságból) című antológiában a romániai magyar költészet 17 képviselője jelenik meg. Vannak alkalmi, tematikus antológiák is, amelyekben romániai magyar költők verseit is olvashatják a román befogadók, míg a székely népmesék által képviselt, ún. gyermekirodalmat Faragó József 1962-ben megjelent *Nunta tătîne-meu* (*Apámék lakodalma*) című kötete jelenti. Három évvel később jelent meg az első, három hatalmas kötetes gyűjtemény magyar szerzőkből. *Antologia literaturii maghiare* (*A magyar irodalom antológiája*) címmel a magyar irodalmi művekből tartalmaz válogatást a népköltészettől Radnóti Miklósig. A *Să cauți forma. Tălmăciri din lirica maghiară*²¹ című kötet (*Keresd a formát. Fordítások a magyar költészetből*) 1974-ben a Kriterion Kiadó gondozásában jelent meg, amelyet a magyarul nagyon jól beszélő Costa Carei román költő, a magyar kultúra kiváló ismerője, a román és a magyar kultúra közeledésének harcosa fordított. A magyar költészet emblematis nevéhez tartozó versek jelentek itt meg: Petőfi Sándor, Ady Endre, József Attila, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Juhász Gyula tollából.

Carei irodalmi munkássága főként fordításokból állt, debütálását az 1945-ben Bukarestben megjelent *Tălmăciri din lirica lui Ady Endre* (*Fordítások Ady Endre költészetéből*) című kötetel kezdte, második fordításkötete pedig a *Din lirica lui Petőfi* (*Petőfi válogatott versei*) című kétnyelvű kiadás volt, amelyet az Anonymus Kiadó jelentetett meg Budapesten 1948-ban.²²

Hozzá kell tenni, hogy Costa Carei a szatmári román fordítók összevont csoportjához tartozik, akik közül megemlékezünk George A. Pere, Livia Bacăru, Valentin Strava, Petre Nistor, Gabriel Georgescu, Vasile Herman, Teodor Boșca, Corneliu Balla, Ion Ghiur, Radu Ulmeanu műfordítókról.

A magyar irodalomra vonatkozó monográfiák, elméleti tanulmányok és kötetek ritkábbak. Megemlíthetjük Nicolae Balotă 1981-ben a Kriterion Kiadónál megjelent *Scriitori maghiari din România (1920–1980)* (*Romániai magyar írók, 1920–1980*) című tanulmány- és portrékötetét, illetve Avram P. Todor *Confluente literare româno-*

²¹ Uo.

²² <https://biblioteca-digitala.ro/?articol=1517-poezia-lui-ady-endre-in-romaneste--satu-mare-studii-si-comunicari--iv-1980> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

maghiare. Eseuri (Román–magyar irodalmi kölcsönhatások. Esszék) című kötetét, amely 1983-ban ugyanezen kiadó gondozásában jelent meg.²³

Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a klasszikus és kortárs magyar irodalom román fordítása rendszeressé vált, különösen a Kriterion Kiadó 1969-es megalakulása után,²⁴ amikor a fordítandó művek kiválasztása átgondolt terv szerint kezdett történni. A kiadó népszerűsíteni kívánta a romániai magyar, német, ukrán vagy zsidó szerzők műveinek román fordításait, valamint az ezekkel kapcsolatos tanulmánygyűjteményeket. Az 1960-as évek végén, a Ceaușescu-diktatúra idején a kisebbségek fő kiadójaként alapított Kriterion Kiadó nem kevesebb mint kilenc nyelven jelentetett meg könyveket. Az országos hálózat átszervezése után kisebbségi kiadóvá alakult, először szépirodalmi, társadalomtudományi, művészettörténeti és természettudományi műveket adott ki magyar, német, román, szerb, ukrán és jiddis nyelven, majd 1978-tól szlovák és orosz, lipován, tatár (1980-tól) és török nyelven (1981-től). A kiadó igazgatója Domokos Géza magyar író volt. Más kollégákkal együtt műhelyt hozott létre, és a fent említett nyelveken rendszeresen tudott könyveket kiadni. Ez hozzájárult a kölcsönösséghez a különböző nyelvekre történő fordítások tekintetében. A Biblioteca Kriterion (Kriterion Könyvtár) című sorozaton belül a legtöbb, az etnikai kisebbségek irodalmához tartozó művet román nyelven adták ki. Ez a sorozat Domokos Géza gondozásában jelent meg (Paul Drumaru és Gabriel Gafița szerkesztőkkel), és 151 kötetből állt, ami nagy szám, tekintve, hogy ezen irodalmak román nyelvű fordításai évente 8–10 cím kiadását tették lehetővé. Így a román közönségnek lehetősége nyílt arra, hogy megismerkedjen ezekkel az együtt élő etnikai közösségekkel és legrepresentatívabb íróikkal. A magyar és a német közösségek nyilvánvalóan sokkal nagyobb létszámmal és sokkal fejlettebb irodalmi és kulturális hagyományokkal rendelkeztek. A Kriterion románul is megjelentetett néhány figyelemre méltó fordítást, mint például Ady Endre *Poeme* (Versek) című kötetét, vagy egy másik jelentős erdélyi magyar költő, Áprily Lajos *Prințul Tristețe* (Versek) című kötetét, vagy a *Monolog interior cu ușa deschisă*t (Belső monológ nyitott ajtóval) Kányádi Sándortól, a '80-as és '90-es évek talán legismertebb erdélyi magyar költőjétől, vagy Király László olyan műveit, mint az 1981-ben megjelent, *Oastea uitată. Versuri* (Az elfelejtett sereg. Versek) című műve.

Nemcsak verseket, hanem prózaírókat is fordítottak románra, például Bálint Tibor, Bajor Andor, Bodor Ádám, Vári Attila, Szilágyi István, Sütő András írásait. Ezek a kötetek elképzelhetetlenül nagy példányszámban jelentek meg. A kölcsönösség jegyében olyan román költők és prózaírók kötetei jelentek meg magyarul is, mint Ana

23 GAAL György: *Conexiuni literare româno-maghiare, 1945–1989*. 2010. <https://lexikon.adatbank.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=115> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

24 ITLR I. 168–170.

Blandiana, Ștefan Augustin Doinaș, Zaharia Stancu, G. Călinescu, Eugen Barbu, George Macovescu.²⁵

Ez a fontos szellemi nyereség, a tudás és a közösségek közötti közeledés eszköze, amely a Kriterion Kiadó volt, 1990 után nagyrészt elveszett. A korábban államilag támogatott kiadók mint olyanok eltűntek, az új kiadók pedig a nemzetközi elterjedésű nyelvekből (például az amerikai vagy az angol irodalomból) származó fordításokat részesítik előnyben. A jövedelmezőségen túl egyes magyar vagy német írók fordításait is nagyon nehezen fogadják el a jelenlegi kiadók. Ha megnézzük a nagy példányszámú kiadók szerkesztési politikáját, azt tapasztalhatjuk, hogy nem foglalkoznak kisebbségi kérdésekkel.

Ami a 20. századi irodalomtörténetek létrehozását illeti, a választék továbbra is nagyon korlátozott. Elsősorban 4 címünk van, és ahogy Vincze Ferenc megjegyzi, „mind a négy mű, mint a címek is mutatják, a romániai magyar irodalom bemutatására készült”.²⁶ Ebből a szempontból tulajdonképpen nem irodalomtörténetről van szó, hanem inkább a romániai magyar írók szótáráról, személyiségpanorámáról, amely nem mélyíti el az esztétikai kritérium megközelítését, a kontextuson és eszmei alapon történő elemzést.

A Ion Chinezu által írt kötet, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană. 1919–1929* (Az erdélyi magyar irodalom jellemzői. 1919–1929) 1930-ban jelent meg,²⁷ az 1969-ben megjelent *Antologia literaturii maghiare. Vol. I–III* (A magyar irodalom antológiája. I–III. kötet),²⁸ Nicolae Balotă – *Scriitori maghiari din România, 1920–1980*²⁹ – műve (Romániai magyar írók, 1920–1980), mely 1981-ben jelent meg, és az *Istoria literaturii maghiare din România. 1918–1989*³⁰ (A romániai magyar irodalom története. 1918–1989) című, Gavril Scridon által írt mű 1996-ból. Meg kell említeni a *Literatura maghiară din România. Aspecte cronologice și noțiuni de bază*³¹ (A romániai magyar irodalom. Kronológiai szempontok és alapfogalmak) című, Szonda Szabolcs tollából származó, 2008-ban megjelent művet, amely nagyon hasznos a magyar szakszavak román hallgatók számára.

25 <https://dilemaveche.ro/sectiune/tema-saptamanii/editura-kriterion-o-megainstitutie-minoritara-632655.html> (utolsó megtekintés: 2023. 11. 28.)

26 VINCZE: i. m. 22.

27 Ion CHINEZU: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană. 1919–1929*. Ed. Revistei Societatea de Măine, Cluj, 1930.

28 *Antologia literaturii maghiare. I–III*. Ed. pentru Literatură Universală, Buc., 1965, 1966, 1968.

29 Nicolae BALOTĂ: *Scriitori maghiari din România, 1920–1980*. Kriterion, Buc., 1981.

30 Gavril SCRIDON: *Istoria literaturii maghiare din România. 1918–1989*. Promedia Plus, Cluj-Napoca, 1996.

31 SZONDA: i. m.

Az elmúlt évszázadban megjelent kötetek információmennyisége és a bibliográfiai adatok gazdagsága lenyűgöző, de, mint látható, a romániai magyar szerzők egy csoportjára és egy bizonyos időszakra korlátozódik, amely a (Trianon előtti) időszakkal kezdődik és az 1980-as évek irodalmával ér véget.

A magyar irodalommal foglalkozó legújabb román nyelvű kiadványokat Balázs Imre József *Rețele avangardiste, afilieri multiple* (2023)³² ismerteti, és 2002-ben jelent meg a Balázs Imre József és Ciprian Vălcău által szerkesztett kötet: *TRAVERS. O antologie a literaturii maghiare din Transilvania. Válogatás az erdélyi magyar irodalomból*. 2012-ben jelent meg Bányai Éva *Aspecte geoculturale în proza maghiară contemporană* (Geokulturális szempontok a kortárs magyar prózában) című kötete. Horváth Andor (2016) tollából a *Carte de vizită. În care autorul povestește cum a devenit maghiar* a magyar irodalom szubjektív áttekintése.

2016-ban jelent meg a *Singurătate gonflabilă (prozatori maghiari din Transilvania)* (Felfújható magányosság (erdélyi magyar prózáírók)) című kötet. Ferencz E. Judit készítette és fordította. Ez a kötet kortárs magyar prózairodalom antológiája, több generáció szerzőinek kézjegyével: Demény Péter, Demeter Szilárd, Ferencz Zsuzsanna, György Attila, Láng Zsolt, Márton Evelin, Molnár Vilmos, Mózes Attila, Nagy Koppány Zsolt, Papp Sándor Zsigmond, Potozky László, Szabó Csaba Zsuzsa, Szilágyi István, Tompa Andrea, Vida Gábor, Zsidó Ferenc. 2018-ban újabb kétnyelvű antológia jelent meg *De mâine pe azi / Holnapról mára – antologia bilingvă a scriitorilor maghiari orădeni* (Holnaptól a maig – Nagyváradai magyar írók kétnyelvű antológiája) címmel.³³

A legfrissebb szakirodalmat illetően érdemes megemlíteni a *Către Saturn, înot. Tineri poeți din Ungaria* című kötetet (2021, Mihók Tamás fordításában), már ami a román irodalmat illeti. Demény Péter szerkesztette *A negyedik szív* magyar nyelvű kötetet, amely a kortárs román írókkal foglalkozik.³⁴

Ami pedig a magyar narratívát illeti, Bartis Attilát és Dragomán Györgyöt, két erdélyi szerzőt, akik prózáíróként Magyarországon is kivívták a maguk helyét, bár az ábrázolt téma vagy erős atmoszféra a román olvasók körében is visszaköszön. Mindkettő román nyelvű kiadása 2008-ban jelent meg a Polirom Kiadónál: Dragomán románra átültetett regénye (A fehér király) *Regele alb* címmel, Gábos-Foartă Ildikó fordításában,³⁵ míg Bartistól a *Plimbarea (A séta)* Marius Tabacu fordításában.³⁶

32 BALÁZS Imre József: *Rețele avangardiste, afilieri multiple*. Tracus Arte, Buc., 2023.

33 *De mâine pe azi/Holnapról mára – antologia bilingvă a scriitorilor maghiari orădeni*. Antologie de/Összeáll. MIHÓK Tamás. Várad folyóirat, 2018.

34 *A negyedik szív. A kortárs román irodalom antológiája*. Szerk. Demény Péter. Tiszatáj Alapítvány, Szeged, 2022.

35 DRAGOMÁN György: *Regele alb*. Trad. din limba maghiară de Ildikó GÁBOS-FOARTĂ. Polirom, Iași, 2008.

36 BARTIS Attila: *Plimbarea*. Trad. din limba maghiară de Marius TABACU. Polirom, Iași, 2008.

A *Sfârșitul* (*A vége*) 2017-ben jelent meg,³⁷ és majd két évtizede, 2006-ban jelent meg a *Tibna* (*Nyugalom*) című kötet, Anamaria Pop fordításában.³⁸

Ha a magyar szerzők román nyelvű megjelenése szórványos is, van néhány erdélyi magyar prózaíró, akinek művei románul is olvashatók: Vida Gábor, Csenger Levente, Márton Evelin. E kötetek megjelenése szorosan kapcsolódik két, jelentős román fordító által végzett munkához. Ezért kötelező megemlíteni Anamaria Pop (1952–2015) költőt, újságírót, aki magyarról románra fordított.³⁹ Anamaria Pop 27 évesen tanulta meg a magyar nyelvet, tehát nem magyar anyanyelvű, és olyan híres kortárs magyar íróknak fordította le a műveit, mint Nádas Péter, Krasznahorkai László, Esterházy Péter, Márai Sándor, Kertész Imre, Forgách András, Bitó László, Bartis Attila, Thuróczy Katalin, Szabó Magda, Pomogáts Béla, Szöcs Géza, Kukorelly Endre, Göncz Árpád, Hervay Gizella. A fordítás terén további jeles személyiség Marius Tabacu (1952–2020), „a magyar irodalom román fordítója”.⁴⁰ Tökéletesen beszélt magyarul, Balla Zsófia költőnő volt férjeként a művészet sok területét ismerte, számos kortárs magyarországi és erdélyi művet fordított románra, mint például:

Lászlóffy Aladár: *Dimineața universală* (1988),

Székely János: *Ce este norocul* (*A nyugati hadtest*, 1990),

Tamás Gáspár Miklós: *Idola tribus* (2001),

Bodor Ádám: *Zona Sinistra* (*Sinistra körzet*, 2005),

Bodor Ádám: *Vizita arhiepiscopului* (*Az érsek látogatása*, 2010),

Bartis Attila: *Plimbarea* (*A séta*, 2007),

Józsa Márta: *Bunicuța pierdută* (*Amíg a nagymami megkerül*, 2011),

Bodor Ádám: *Mirosul pușcăriei* (*A börtön szaga*, 2011),

Papp Sándor Zsigmond: *Vieși mărunte* (*Semmi kis életek*, 2012),

Csiba László: *Faceți-mi autopsia* (2013),

Márton László–Novák Csaba Zoltán: *Povara libertății* (*A szabadság terhe*, 2015),

Bánffy Miklós: *Trilogia transilvană* (Erdélyi történet, 2019).⁴¹

Nemcsak az irodalom, hanem a fordítás terén is fontos szerepet játszó személyiségek közül Kocsis Franciskóra emlékezünk. Költő, prózaíró és műfordító, aki „románul gondolkodik, álmodik és ír”.⁴² Kocsis Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* című

37 Uő: *Sfârșitul*. Trad. din limba maghiară de Marius TABACU. Polirom, Iași, 2017.

38 Uő: *Tibna*. Trad. din limba maghiară de Anamaria POP. Paralela 45, Pitești, 2006.

39 ITLR I. 170.

40 <https://magyarnemzet.hu/kultura/2020/10/elhunyt-marius-tabacu-a-magyar-irodalom-roman-forditoja> (utolsó megtekintés: 2021. 09. 07.)

41 <https://muvelodes.net/sites/default/files/pdf/2017-3.pdf> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

42 <https://ilierad.ro/viata-ca-un-dar-xx-coleg-de-clasa-cu-un-viitor-poet-prozator-si-eminent-traducator-kocsis-francisko/> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 31.)

drámai költeményének első fordítója, de kortárs szerzőket is fordított, mint például Balázs Imre József, Demény Péter, Vida Gábor vagy Fekete Vince.⁴³

Mindazonáltal, csökken a magyar irodalmi művek jelenléte a romániai kiadói piacon, és mint láthattuk, a régebben megjelent irodalomtörténetek vagy antológiák is inkább romániai magyar írók szótárai, személyiségkörképe, amely nem mélyíti el az esztétikai kritérium megközelítését, a kontextuson és elképzeléseken alapuló elemzést. Szükség van tehát arra, hogy a magyar irodalomról megfelelő és minél teljesebb képet kapjunk román nyelven, fordításokon és irodalomtörténeteken keresztül is. Ezt a témát más, tágabb és egyben naprakész perspektívából kell vizsgálni, amely magában foglalja a magyar írók összességét, nem csak a romániaiakat – konkrét leltárt készítve a lefordított, illetve román nyelven megjelent művekről – a magyar irodalom részletes, megbízható történetének összeállítása érdekében. Míg ami a fordítást illeti, egy karcsúbb és közvetlenebb fordítóprogram lehetővé tenné, hogy a fordító éljen, és ne csak túlélje a „kisebnek” tartott nyelvi közösséghez tartozó művek fordítását, összehasonlítva a mára már „nagy” nyelvekkel, a világkommunikáció koinéja és a kiadói ipar marketinggépezetének központja által preferált munkák fordításának honorálásával.

A multikulturális háttérnek köszönhetően a magyar nyelv és irodalom egyetemi oktatásának megszilárdítása is hozzá kell, hogy járuljon a magyar irodalom presztízsének fellendüléséhez azáltal, hogy megteremti a hungarológia továbbfejlődésének feltételeit, mind a fordítási, mind a szakterületi román nyelvű irodalomkritika területén.

HUNGARIAN LITERATURE. AN OVERVIEW OF LITERARY HISTORIES AND TRANSLATIONS IN ROMANIA

Keywords: *history of Hungarian literature for Romanians; translations; volumes published in Romanian*

An inventory of the volumes written in Romanian on the history of Hungarian literature, and also of the translations from Hungarian into Romanian, allows me to identify the same problem that I had already noticed during my studies, in the late 90s, early 2000s: there is a

43 DEMÉNY Péter: *Splendidul mistreț*. Trad. din limba maghiară de Kocsis FRANCISKO. Curtea Veche, Buc., 2020; VIDA Gábor: *Povestea unei bălbăieli*. Trad. din limba maghiară de Kocsis FRANCISKO. Cartea Românească, Buc., 2021; FEKETE Vince: *Orașul cizmarilor*. Trad. din limba maghiară de Kocsis FRANCISKO. Cartea Românească, Buc., 2022; BALÁZS Imre József: *Nopți în zen*. Trad. din limba maghiară de Kocsis FRANCISKO. Cartea Românească, Buc., 2023.

significant lack of material that can be accessed by the Romanian students of the universities where Hungarian literature is being taught or, in general, by the Romanian public without any knowledge of the Hungarian language, but interested in the evolution of Hungarian literature in general, not only in the situation of Hungarian literature in Romania. Since these two pillars – literature histories and translations – can be seen as an act of intercultural mediation, a privileged place of contact between different languages and cultures, it can be important to study the dynamics of the publication of works from another culture from both a qualitative and quantitative point of view over a certain period of time.

LITERATURA MAGHIARĂ. O PRIVIRE DE ANSAMBLU ASUPRA ISTORIILOR LITERARE ȘI A TRADUCERILOR DIN ROMÂNIA

Cuvinte-cheie: *istoria literaturii maghiare pentru români; traduceri; volume publicate în limba română*

Făcând un inventar al volumelor scrise în limba română despre istoria literaturii maghiare, precum și al traducerilor din limba maghiară în română, identific aceeași problemă pe care o observasem deja în timpul studiilor, la sfârșitul anilor 90, începutul anilor 2000: există o lipsă semnificativă de material la îndemâna studenților români din universitățile în care se predă literatura maghiară sau, în general, a publicului român care nu cunoaște limba maghiară, dar este interesat de evoluția literaturii maghiare în general, nu numai în contextul literaturii maghiare din România. Întrucât acești doi piloni – istoriile literaturii și traducerile – pot fi priviți ca un act de mediere interculturală, un loc privilegiat de contact între diferite limbi și culturi, poate fi important să se studieze dinamica publicării lucrărilor dintr-o altă cultură din punct de vedere calitativ și cantitativ pe o anumită perioadă de timp.

MOLNÁR JÁNOS PÁSZTOROK SZÁMÁRA ÍRT FELVILÁGOSÍTÓ ÉS MORALIZÁLÓ MŰVE (1775)

Kulcsszavak: *Molnár János (jezsuita); pástor; felvilágosodás; népnevelés; fizikoteológia*

1775-ben névtelenül jelent meg a *PásztoreMBER, avagy a pástorok tanításáról két könyv* című nyomtatvány Pozsonyban.¹ Szerzője Molnár János jezsuita.² Életrajzát röviden vázolom: 1728-ban született Csécsényben. 1745-ben lépett a jezsuita rendbe, számos településen tanult és tanított, köztük Kolozsváron is. 1784-ben II. József szepesi kánonokká nevezte ki. Húsz évet töltött itt elvonulva, könyvei között. 1804-ben halt meg Szepesváralján. Molnár János írt latinul és magyarul; történelmi és természettudományi munkákat, lelki olvasmányokat, prédikációkat, hitvédelmi műveket. 1792-ben kiadta az addig megjelent munkáinak listáját azok tartalmi ismertetésével.³ Programszerű célja volt a tudomány-népszerűsítés és -terjesztés. A nyelvújítás előfutáraként tartjuk számon: ő az egyik legelső szerző, aki magyar nyelvű tudományos műveket írt. Kazinczyhoz személyes ismeretség fűzte (1787-ben Kazinczy meg is látogatta), ismerjük levélváltásuk egy részét.

Molnár János nevéhez fűződik az első magyar nyelven írt művészettörténettel foglalkozó összefoglaló munka.⁴ *A régi jeles épületekről* című könyvében 9 fejezetben tárgyalja a világ néhány építészeti remekművét, köztük Noé bárkáját, Salamon templomát, a rodoszi kolosszust és hasonlókat. Ismeretterjesztő vállalkozásának terméke a *Magyar Könyvház* 22 kötete A szakirodalom neki tulajdonítja az első magyar nyelvű

* KÓNYA Franciska (1985), PhD, irodalomtörténész, könyvtáros, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Budapest, konya.franciska@konyvtar.mta.hu

1 MOLNÁR János: *PásztoreMBER, avagy a pástorok tanításáról két könyv*. Pozsony, 1775 (a továbbiakban MOLNÁR: *PásztoreMBER*).

2 Életrajzáról bővebben lásd SZILAS László: *Molnár János = Magyar művelődéstörténeti lexikon*. VII. Főszerk. KÖSZE GHY Péter. Balassi, Bp., 2007. 456–459. Korábbi összefoglaló: HORÁNYI Elek: *Molnár K. János érdemes élete*. Tudományos Gyűjtemény 4(1820). 9. sz. 60–75.

3 MOLNÁR János: *Molnár Jánosnak Belakúti apátúrnak, szepesi kánonoknak, a sz. theológia doktorának, a sz. székesassessorának magyar és deák könyvei*. Győr, 1792.

4 Uő: *A régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760.

fizikakönyvet,⁵ illetve az első, magyar szerzőtől származó, magyar nyelvű neveléstudományi munkát.⁶ A *Petrovsky Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizenöt levelei...* című nyomtatvány egyféle összefoglalását adja a különböző népek és idők nevelési céljainak és gyakorlatainak: az ókori görögöktől a korabeli nyugat-európai országokig. Sok tekintetben felvilágosult elveket vall, a javasolt tananyagtól az ajánlott módszerekig. Ezzel együtt pedagógiájában hangsúlyos szerepet kap a gyermekek erkölcsi és hitbeli nevelése.⁷

Molnár János életművéről, Pécsi Ödön 1896-os összefoglalása óta, átfogó jellegű monográfia még nem jelent meg.⁸ Fehér Katalin a neveléstani kutatásaihoz kapcsolódóan írt néhány tanulmányt a most vizsgált műről, illetve a pedagógiai nyomtatványról. Gunda Béla a pásztoroknak szóló könyvről írt egy német nyelvű tanulmányt,⁹ Endrész Katalin pedig Molnár egyháztörténetét boncolgatva röviden összegezte a szerző munkásságát.¹⁰

Térjünk rá a pásztorok számára írt nyomtatvány előzményeire és vizsgálatára. Petrovsky Sándor császári főhadnagy támogatásával nyomtatták ki a *Páosztorembert*. Az ajánlólevélben köszöntve a címzetteket, a szerző ismerteti a felkérés körülményeit: az említett főhadnagy egy beszélgetés során Faludi Ferenc fordításaira utalva kifejtette, hogy születtek művek a nemes emberről,¹¹ az udvari emberről,¹² de a pásztro-

5 Uő: *A természetiekről, Newton tanítványinak nyomdoka szerént hat könyv*. Pozsony–Kassa, 1777.

6 Uő: *Petrovsky Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizenöt levelei*. Pozsony–Kassa, 1776.

7 KÓNYA Franciska: *Nevelési célok és módszerek Molnár János jezsuita pedagógiai művében*. = *Átjárások: A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben*. Szerk. BÁTHORY Orsolya. HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport, Bp., 2024. 269–278.

8 PÉCSI Ödön: *Molnár János élete és művei*. Szeged, 1896.

9 GUNDA Béla: *Ein ungarisches Hirtenbuch*. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 5–6(1988). 5–6. sz. 65–73.

10 FEHÉR Katalin: *A magyar nevelélmélet története a felvilágosodás időszakában*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1993. 84–93 (MTA Kézirattár, D 15821); uő: *Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan*. Magyar Könyvszemle 102(1986). 4. sz. 316–320; uő: *Molnár János S. J. életműve*. Távlatok XV(2005). 67. sz. 84–90; uő: *Egy népfelvilágosító mű 1775-ből*. Magyar Könyvszemle 122(2006). 1. sz. 78–81; ENDRÉSZ Katalin: *Egy elfelejtett jezsuita tudós: Molnár Keresztelő János = Gyökér és gyümölcs: Nemeshegyi Péter köszöntése*. Zsámbék, 1998. 62–87.

11 William Darell jezsuita *The Gentleman Instructed in the Conduct of a Virtuous and Happy Life* című művét olaszból fordította. FALUDI Ferenc (ford.): *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes ember*. Nagyszombat, 1748. Később megjelenik a fordítás folytatásaként a *Nemes asszony* (1748) és a *Nemes úrfi* (1771) is.

12 Baltasar Gracian *Oráculo Manual* című, 1647-ben írt nagy sikerű maximagyűjteményét több szakaszban jelentette meg magyarul. Az első száz maximát az alábbi cím alatt adta ki: FALUDI Ferenc (ford.): *Bölcs és figyelmes udvari ember*. Nagyszombat, 1750.

rokra még nem gondolt senki. „Szégyen-é őket tanítani? sőt nem szégyen-é őket tanítás nélkül hadni? tömlőcre, akasztófára, kerékre, nyársra, hollók gyomrára eresztetni...?”¹³ Molnár János szerint, bár kevés az írástudó pásztor, több az olyan gazda és gazdasszony, aki szeretne cselédeinek valami oktatást, motivációt adni, viszont nincs olyan könyv, amely ebben segítségükre lenne. Ezzel a munkával ezt a hiányt pótolná.¹⁴

Külföldön már jóval korábban jelentek meg pásztorok számára írt kalendáriumok, kézikönyvek. Molnár János ezekre ugyan nem hivatkozik a forrásai között, Gunda Béla feltételezi, hogy a magyar szerző ismerhette az elsőként 1491-ben megjelent *Le Compost et Kalendrier des Bergiers* című nyomtatványt.¹⁵ Gunda részletes összevetést ugyan nem végez, tartalmilag valóban hasonló témákat érint a két nyomtatvány: az erkölcsi és hitbéli nevelés (erények és bűnök, imaszövegek) mellett a környező világ különböző részletére tér ki (állatok, csillagászat, gyógyítás stb.). A moralizáló és népművelő jellegű művek mellett megjelennek a pásztorok számára írt, első népnyelvű szakkönyvek. Itt két német nyelvű példát hoznék. 1710-ben Nürnbergben és Prágában jelent meg a *Der redlich- und aufrichtige Schäfer* című nyomtatvány. Ennek nagy része pontos útmutatásokat ad a juhok egészséges tartásához, számos gyógymódot olvashatunk az egyes, csordát érintő betegségekre.¹⁶ Ehhez hasonlóan Johann Christoph Hirsch 1764-ben kiadott *Der redliche Schäffer* című műve a konkrét pásztori feladatok ellátásához (fejés, etetés, legeltetés, stb.), illetve a lehetséges csalások elkerüléséhez nyújt segítséget és ismeretanyagot.¹⁷

Molnár János művéhez hasonló hazai vállalkozás a Jeney György (?–1843) neve alatt 1791-ben megjelent *Természet-könyve: A hortobágyi pásztor és a természet-vizsgáló* című munka.¹⁸ A címben szereplő természet könyvét, melynek vizsgálásából sokat tanulhat az ember, így határozza meg az elbeszélő: a világ maga a könyv, melynek három levele van. Egyik oldala az ég, másik a föld, harmadik levele pedig a tenger. Jeney műve tartalmilag igazán sokszínű: bár fő tárgya a csillagászat korabeli ismereteinek közlése, a hat napra osztott beszélgetéssorozatban szó esik: fizikai törvényekről, babonaságról, teológiai tételekről, filozófiai kérdésekről, és így tovább. Az ostoba

13 MOLNÁR: *Pásztoember*. [4r].

14 Így fogalmaz: „nagy hasznát fogják tulajdon számokra is tapasztalni az urak és asszonyságok, ha alattok valójokat s együgyű szolgálkat Istenhez, emberhez való kötelességekre szívesen integetik és oktatják”. Uo. [5r].

15 Lásd GUNDA: *i. m.*

16 *Der redlich- und aufrichtige Schäfer*. Rüdiger, Nürnberg–Prag, 1710.

17 Johann Christoph HIRSCH: *Der redliche Schäffer, oder umständliche Beschreibung einer Schäfferey*. Posch, Anspach, 1764.

18 Ennek Labádi Gergely szerint a feltételezhető német forrása nagyjából Molnár *Pásztoember*-ével egy időben íródhatott. LABÁDI Gergely: *Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben*. Erdélyi Múzeum LXIX(2007). 3–4. sz. 61–76.

hiedelmek kapcsán megjegyzi a pásztor tudós barátja, hogy „csudálatos dolog, az emberek mely könnyen elhiszik az ilyen józan okossággal és a tapasztalással ellenkező dolgokat, ámbár semmi egyéb okok nincs reá, hogy higgyék, azon kívül, hogy gyermekségekben elhitették vélek”.¹⁹ Ugyanitt említhetjük meg az ugyan nem a pásztorokhoz címzett, de a magyar földművelő parasztság számára 1774-ben Szilágyi Sámuel által fordított kézikönyvet.²⁰

Érdekes kortörténeti háttérre enged következtetni Molnár János művének kezdő gondolata: a pásztorok magukat a társadalom megvetettjének tartva lealacsonyodnak arra a morális szintre, ahová önértékelésük helyezi őket. „Ha tudnák a pásztorok, mi kedves, mi becsületes Isten ő szent felsége előtt a pásztori hivatal, mind ezt az ő tiszteket megbecsülenék, mind önnön magokat megemberlenék” – írja.²¹ A későbbiekben viszont Molnár szavaiból arra következtethetünk, hogy a társadalom előítélete és tapasztalata szerint ebben az időben sok pásztor valóban börtönben, akasztófán végzi.²²

A nyolcadrét könyv két részre tagolódik: az első a pásztorok megbecsüléséről értekezik, a második a kötelességeiket veszi sorra. Terjedelmében jóval hosszabb a második rész: az első csupán 41 oldalt tesz ki, míg a második könyv 183 oldalt. Az első részben a pásztorok Isten és emberek előtti megbecsültségének bizonyítékait és példáit sorolja fel a szerző, kezdve az ószövetségi vezetőktől (Ádám, József, Mózes, Dávid stb.) és prófétáktól (Ámosz) a spártai mezei nevelőkig. Hosszasan meséli el a valamikori pásztorleány, Jean d’Arc vagy, ahogy ő nevezi, „az auréliai vitéz leányzó” történetét.²³ A példák explicit, többször megfogalmazott célja nem más, mint hogy látva, mily sok tiszteletre méltó embert választott ki az Isten közülük, értékeljék sorukat. „Becsüljétek meg azt józansággal, igazsággal, szorgalmatossággal, és hivaltokhoz illendő minden egyéb szép erkölccsel!” – írja.²⁴

Tanulmányom a második könyvre fókuszál: azon belül is arra, hogy Molnár milyen tudásanyaggal kívánja felvilágosítani a pásztornépet, illetve ehhez milyen forrásokat és eszközöket használ. Ez a szerkezeti egység a következő fejezetekre tagolódik:

19 JENEY György: *Természet-könyve. A hortobágyi pásztor és a természet-vizsgáló*. Pest, 1791. 43.

20 JOHANN WIEGAND: *Handbuch für die österreichische Landjugend zum Unterricht einer wohlgeordneten Feldwirthschaft*. Wien, 1771; SZILÁGYI Sámuel (ford.): *Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske*. Pozsony, 1774.

21 „De ők azt gondolván, hogy megveti őket a világ, hogy ők legutolsó személyei az emberi nemzetnek, mintegy leeresztik szárnyokat, s utolsók kívánnak lenni minden lelki jóban, félrevertvén a becsületet, a lelkiismeretet.” MOLNÁR: *Pásztorember*. 1–2.

22 „Mi viszi a pásztort a gyilkosságra, a lopásra, arra, hogy egy hitván lovat tulajdon lelkeknél s az egész mennyországnál nagyobbra becsüljön?” Uo. 211. A közép-európai pásztorok társadalmi megbecsültségéről lásd Wolfgang JACOBET: *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Akademie Verlag, Berlin, 1961.

23 MOLNÁR: *Pásztorember*. 15–20.

24 Uo. 12.

1. a pásztorok kötelessége az uruk felé (engedelmesség, lojalitás);
2. önmaguk és társaik iránt (józanág, tisztességes élet, fizikai edzettség stb.);
3. Isten felé.

A II. könyv 2. része (az önmaguk és társaik iránti kötelesség) szerteágazó elvárásokat és javaslatokat tartalmaz 12 számozott cikkelyben. A morális és testi követelmények mellett a mentális jóllétre is gondol a szerző: a pásztorok pihenésére, feltöltődésére. Szórakozási lehetőségként ajánlja az éneklést, muzsikálást. Ennek megfogalmazására Molnár háromstrófás verset költ. A morális tanulság ebből sem hiányzik: csak az erkölcsös nótázás üdvös és helyes, illetve ajánlatos, hogy ne a szerelemről szóljon a dal.

„Szabad hegedülni, szabad furuglázni,
sipolni, füttyülni, pofássan dudázni.
De ha multságod az Istent megbántja,
Csak a lélek vesztés az ollyannak haszna.”²⁵

Saját versét követően Faludi Ferenc egyik eklogájának teljes szövegét idézi. Molnár János költészeti munkásságára itt nem térünk ki bővebben, csupán egy megjegyzés erejéig. Kazinczyval váltott leveleiben saját költeményeit küldi el véleményezésre, amelyekből néhány meg is jelenik az *Orpheusban*.²⁶

Molnár a *Pásztoremberben* a felvilágosító jellegű ismeretanyagot is mintegy szórakoztató időtöltésként tálalja: a pásztorok *multsága* az ég és föld szemléléséből, valamint az állatvilág megfigyeléséből. „Senki se ítéljen meg engem azért, hogy ily multságokat adok az én pásztorimnak; más affélit magok is tudnak. Ezek a jó gondolatokra, hasznos beszélgetésekre éppen pásztorokhoz illendők”²⁷ – írja. A kora újkor természettudományos eredményeit felhasználva a lehető legegyszerűbb szavakkal magyarázza a Nap járását, a hold fázisait, a szivárvány, a szél, villámlás és dörgés kialakulásának okait. Néhányszor kitér a babonaságok, hiedelmek cáfolására. Például a csillagjegyek leírásánál olvashatjuk: „Mindenikben egy hólnapig forog a Nap, s azért tizenkettő az esztendőnek hónapja. Ezekből emberi szerencsét jövendőlni vétek”.²⁸

25 A középső strófát idéztem. Uo. 76–77.

26 Az MTA Kézirattárában (jelzet: M Ir Lev 4r 42/II. kötet) őrzött, 1787. augusztus 7-én datált levelében Molnár a Voltaire-t és Rousseau-t kritizáló versét (*Az ártalmas könyvekről*) küldi *A mulandóságról* című mellett. Kazinczy, bár nem ért egyet a tartalmával, megjelenti az *Orpheus* 1790. áprilisi számában. Hasonlóan kritikus Molnár *Erdélyi Kárménta* c. versével, melyről Rádaynak ír. Lásd Kazinczy id. Ráday Gedeonnak írt levele 1791 dec. 15-én: *Kazinczy Ferenc levelezése* II. Közread. Váczy János. MTA, Bp., 1891. 229–231.

27 MOLNÁR: *Pásztorember*. 197.

28 Uo. 90.

Máshol így ír: „Gyermekköltemény, hogy a szivárvány vizet, békát vagy embert szí maga felé”.²⁹

Terjedelmes részt szán a szerző a hazai és egzotikus állatok ismertetésére. Több forrást is megjelöl: Pliniust, Justus Lipsiust, Carl von Linné kutatásait,³⁰ Noel-Antoine Pluche-t. Legfőbb forrása Buffon *Histoire naturelle* sorozata, mely 1749-től jelent meg Párizsban, és az ember, az állatok, az ásványok természetrajzát adja. (Itt megjegyzem, hogy az első magyar nyelvű állattanként Miskolczi Gáspár *Egy jeles vadkert* című fordítását tartja számon a szakirodalom. Miskolczi munkája 1702-ben jelent meg Franczius Farkas/Wolfgang Franz forrásművéből.)

Későbbi kritikusai szerint Molnár ismertetése túlságosan anekdotizáló.³¹ Valóban, nem rendszeres természetrajzi leírást ad, hanem az állatok külső és belső tulajdonságait, szokásait mutatja be, és ismertetőit számos történettel fűszerezi. Néhol olyan hiedelmeket is felsorol, amelyben ő maga is kételkedik. Pl. „Azt mesének tartom, amit Plinius ír, hogy midőn tengerre vitetik az elefánt, előre megesküszik előtte a mestere, hogy életben visszahozza.”³² Ugyanakkor az unikornis leírását minden kétség nélkül beveszi az ismertetések közé. Mentségére legyen, hogy célja a hasznosság mellett a szórakoztatás is.

A nagytestű állatok ismertetése után az apróbb élőlényekre fordítja a figyelmet. Itt Pluche-t (1688–1761) nevezi meg forrásaként, és át is veszi annak a tudományos körökben már akkor elvetett fizikoteológiáját. Ez a teológiai irányzat Angliában alakult ki, Németországban a 18. század első felében terjedt el. Newton követői közül kerültek ki azok, akik – mint William Derham – lelkes művelői lettek a természettudományos felfedezéseket közvetlen hitvédelmi célokra felhasználó fizikoteológiai irodalomnak. Alaptézise, hogy a világ rendjéből következtetni lehet Isten léteire. Magyar képviselői közül kiemelhetjük pl. Szőnyi Benjámin református prédikátort.³³ A *Pásztoremberben* a szemlélődésre ajánlott állatok viselkedésének leírását így vezeti fel Molnár: „Minden állat ismeri tulajdon ellenségét, tulajdon eledelét, s tud is ezután

29 Uo. 91.

30 Uo. 98, 195.

31 ECKHARDT Sándor: *Parasztors a régi magyar költészetben*. Irodalomtörténet XXXIX(1951). 2. sz. 144–174; VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a korai felvilágosodás időszakában*. Irodalomtörténet LXI(1979). 1. sz. 90–100.

32 MOLNÁR: *Pásztorember*. 105.

33 VÖRÖS Imre: *Szőnyi Benjámin és a fiziko-teológia*. Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban ItK) XXXV(1981). 5–6. sz. 621–630; IMRE Mihály: *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámin elfeledett öregkori műve (Istennek Trombitája..., 1790–91.)* = uő: *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a XVI–XVIII. századi protestantizmus irodalmáról*. Hernád, Sárospatak, 2012 (Nemzet, Egyház, Művelődés 7). 393–432; LENGYEL Réka: *Szőnyi Benjámin, a természettudós fordító: A Gyermekek fisikája ismeretanyagának forrásai*. ItK 124(2020). 6. sz. 737–751.

járni, érette fáradozni messzire is, tudja azt mind takarítani, mind megőrizni. Ki tanította az hangyát az al-ásásra? S a búzaszem végének kirágására? Hogy ki ne csírázzék. Ki tanította útra a bujdosó madarakat: hogy el tudjanak ősszel takarodni, s tavasszal vissza tudjanak érkezni? Mindezekben megmutatja a mindenek Ura az ő jelenlétét”.³⁴

A szerző értelmezésében Isten bölcsességének jele a mesteri pókháló, a madarak különféle fészekrakó tehetsége, a méhek szorgalma, a lepkék peterakása és így tovább. A természettudós Linnaeus vizsgálati eredményeiből hoz példákat elmélete alátámasztására: az ökör 276-féle füvet eszik, 218-at nem fogyaszt. „A juh 387 féllével, 141-nek békét hagy; a lónak 262 féle fű tetszik, 212 féltől irtózik.”³⁵ Hite szerint az állatok természete is az embert szolgálja. „Az Isten oltotta a szükségünkre való állatokba a szelídülő természetet, és azt a tulajdonságot a lóba, ökörbe, kutyaiba, s több affélibe, hogy szolgálatra taníthassuk.”³⁶ Összevetve az állatok ismertetését, észrevehető, hogy a nagytestű állatok esetében (Buffon nyomán) nem jellemző ez az isteni elrendeltetésre való ismételt utalás, mint ahogy a férgek, méhek, apróbb teremtmények leírásánál (Linné nyomán) történik.

Molnár az ismeretanyag végén nyolc további, főként kegyességi olvasmányt ajánl a célközönségének: közöttük elsőként a saját egyháztörténetét, amelyet három kötetben, 1769–1771 között nyomtattatott ki.³⁷ Idesorolja még többek között Kempis *Krisztus követését*, Beniczky Péter énekeskönyvét, Pázmány imakönyvét.

A fentiekből láthattuk, hogy a moralizáló jelleg mindvégig megfigyelhető a kötetben. A vallásos nevelés végül az utolsó részben teljesedik ki. A *pásztorok kötelessége az Istenre nézve* cím alatt különböző alkalmakra szánt imádságokat (reggeli, esti), fohászokat, elmélkedéseket és bibliai idézeteket találunk. Hangsúlyt kap a különböző kísértésekre való figyelmeztetés. Molnár sorra veszi a különösen a pásztorokat érintő helyzeteket és lehetőségeket, amelyek rossz útra téríthetik őket. Ebben a részben a szerző nem finomkodik a megfogalmazásban: szidja a rest, esztelen pásztor. „Késérti őket a mások jószágának kívánása a tolvajságra, az harag a sok fertelmes, pogány szitokra. Ők a nagy ostoba pajkosság miatt ezeket véteknek se tartják. Miért? Mert a marhák között élven, s templomot ritkán látván, csaknem marhákká válnak. Azt gondolják, hogy szép dolog a szitkosok után szitkozódni, a tolvajokkal tolvajkodni, az ebekkel ugatni, morogni, a bikákkal öklelődni, a lovakkal nyeríteni, az ökrökkel bőgni” – írja.³⁸ A hét napjaira egy-egy rövid elmélkedést ad, melyek a négy végső dologra

34 MOLNÁR: *Pásztoember*. 180.

35 Uo. 195.

36 Uo. 194.

37 MOLNÁR JÁNOS: *Az anyaszentegyháznak történeti*. I–III. Nagyszombat, 1769–1771.

38 MOLNÁR: *Pásztoember*. 210.

vonatkoznak (halál, ítélet, pokol, mennyország). Molnár felvilágosító műve végül a pásztoroknak szánt bibliai idézetekkel zárul.

Végezetül röviden érdemes kitérni Molnár János nyelvhasználatára. Ahogy a bevezetőben említettem, az első magyar nyelvű fizikakönyv szerzőjeként számos műszót alkotott, melyeket összegyűjtve már az 1897-es *Magyar Nyelvőr*-ben publikáltak.³⁹ A nyelvtörténeti-etimológiai szótár több alkalommal is hivatkozik a *Pásztoemberre*,⁴⁰ néhány esetben az első írásos előfordulásként adja meg Molnár művét. Például a fecske ismertetésekor a tapasztósár jelentésű *mór* így jelenik meg: „Nézd el a fecskét, mint keveri az épületre a sárt, mint készíti a mór?”⁴¹ A botanikai, zoológiai terminológiák fordítása során alkalmanként Molnár maga talál ki magyar megfelelőt. A korall és az igazgyöngykagyló leírását hoznám szemléltető példaként. „A tengerben termő korall nevű növényt,⁴² merő gyökeres, bokros tövésnek tarták a régiek; de már kitudódott, hogy bokorhoz hasonló, sok száz öszve ragadt csigából-é, vagy hasonló állatból lévő eleven teremtmény.”⁴³ A kagyló szó nem fordul elő a nyomtatványban, helyette ily meghatározást használ a szerző: „Vannak oly csigák-é vagy tengeri tekenyős békák, melyekben drágagyöngy található.”⁴⁴

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Molnár János küldetésének tartja nem csupán a pásztorok oktatását, felvilágosítását, hanem azok lelki nevelését is.⁴⁵ A vizsgált műben sajátos módon keveredik az allegorizáló szemlélet, a fizikoteológia hatása és a kor színvonalán álló természettudomány ismeretére való törekvés. A nyomtatvány hatástörténetét tekintve: arról, sajnos, nincs adatunk, hogy mennyire ért cél, volt-e rá kereslet, valóban olvasták-e azt a gazdák a pásztoroknak, egyéb szolgálóknak. Nyelvezete és fogalomhasználata miatt a *Pásztoembert* szívesen ajánlom a nyelvészeti kutatások figyelmébe.

39 L. L.: *Az első magyar fizika műszavai Molnár János 1777-es kötetében*. Magyar Nyelvőr XXVI(1897). 252–255.

40 További szócikkek: comb, durran/durrogás, fóka, furulya (furuglázni), hiúz, kókusz, korall, kurrog (kurrant), mór, nyúl (nyúlász), rénszarvas, terebélyes. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Főszerk. BENKŐ Loránd. Akadémiai, Bp., 1967–1976 (a továbbiakban MNyTESz).

41 MOLNÁR: *Pásztoember*. 191.

42 A növény szó első megjelenéseként 1807-et jelöli meg a szótár. A *növényt* pedig Molnár *Pásztoemberéből* idézi. *Növény* = MNyTESz II. 1027.

43 MOLNÁR: *Pásztoember*. 188.

44 Uo.

45 „Én az én pásztorimat majd örök üdvösségre, hasznos mulatságra vezetem Isten kegyelmével.” Uo. 85.

JÁNOS MOLNÁR'S ENLIGHTENING AND MORALIZING WORK WRITTEN FOR SHEPHERDS (1775)

Keywords: *János Molnár (Jesuit); shepherd; enlightenment; public education; physico-theology*

The study examines the work entitled *The Shepherd Man (Pásztoember)* by the Jesuit János Molnár, published in 1775. The author's aim is to popularize science, considering it his mission not only to educate and enlighten pastors but also to spiritually nurture them by disseminating prayers and reflections. He provides pastors with physical and astronomical knowledge in understandable language and opposes superstition. Utilizing the source works of Buffon and Linnaeus, he writes a substantial zoological overview. In the analyzed work, the allegorical approach, the influence of physico-theology, and the endeavor to attain a level of natural science commensurate with the era are uniquely blended. Due to the use of first Hungarian language terms, I recommend the book to the attention of linguistic research.

LUCRAREA LĂMURITOARE ȘI MORALIZATOARE A LUI JÁNOS MOLNÁR SCRISĂ PENTRU PĂSTORI (1775)

Cuvinte-cheie: *János Molnár (iezuیت); pastor; iluminism; educație publică; teologie naturală*

Studiul analizează cartea *Omul păstor (Pásztoember)* a iezuitului János Molnár, publicată în 1775. Autorul își propune să popularizeze știința. Consideră că misiunea sa nu este doar să educe și să ilumineze păstorii, ci și să-i educe spiritual, publicând rugăciuni și reflecții. Oferă păstorilor cunoștințe fizice și astronomice într-un limbaj simplu și argumentează împotriva superstițiilor. Utilizând lucrările sursă ale lui Buffon și Linnaeus, Molnár scrie o recenzie zoologică cuprinzătoare. În lucrarea examinată, abordarea alegorică, influența teologiei fizice și eforturile pentru cunoașterea științelor naturale până la standardele epocii se amestecă într-un mod deosebit. Datorită limbajului și folosirea conceptelor, recomand cartea în atenția cercetărilor lingvistice.

SZAJBÉLY MIHÁLY*

JÓKAI A *BOLOND ISTÓK* CÍMŰ VICCLAPBAN. BOSZNIA OKKUPÁCIÓJÁTÓL A BÉCSI POHÁRKÖSZÖNTŐIG

Kulcsszavak: *Mihail Bahtyin; hétköznapi tudás; befogadói horizont; politikus Jókai; keleti kérdés; birodalmi patriotizmus*

EGY KIS ELMÉLET: MIÉRT (NEM) NEVETÜNK A (RÉGI) VICCLAPOKON?

A vicclapok meglévő ismeretekre építenek. Van valami, amit az olvasó egyféleképpen ismer, most viszont másféleképpen mutatkozik előtte. Bahtyin ezt a nevetést kiváltó reflexív folyamatot dialogikus viszonyként írja le, mely nem csupán a paródiában figyelhető meg, hanem a stilizáció, a szkáz és a „kompozicionálisan megjelenített, republikákra bomló” párbeszéd esetében is. Közöttük a különbségek ugyan lényegiek, de van egy közös vonásuk: a szavak, amelyek alkotják őket, egyszerre irányulnak „a beszéd tárgyára, mint a többi közönséges szó, és a másik szóra, az idegen beszédre”. Kérdés természetesen, hogy e kettős irányultságot felismerjük-e. „Ha nem tudunk az idegen beszéd e második kontextusának létezéséről, és úgy fogjuk fel a stilizációt vagy a paródiát, mint közönséges, csak a tárgyára irányuló beszédet, épp a jelenség lényegét nem értjük meg: a stilizációt stílusnak tekintjük, a paródiát pedig egyszerűen rossz műnek.”¹ A stilizált szöveget olvasva nem húzódik mosolyra az ajkunk, egy friss vicclap paródiáit böngészve, karikatúráit nézegetve viszont igen. Bahtyin ennek is okát adja:

„A stilizáció az idegen stílust a maga tulajdonképpeni feladataival megegyező irányban stilizálja. [...] A szerző gondolata áthatja az idegen szót, befészkezi magát a szóba, de nem kerül összeütközésbe az idegen gondolattal, hanem követi eredeti irányának megfelelően,

* SZAJBÉLY Mihály (1952), az MTA doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, szajbely@hung.u-szeged.hu

1 Mihail BAHTYIN: *Dosztoevszkij poétikájának problémái*. Ford. HETESI István–HORVÁTH Géza–KÖNCZÖL Csaba–SZŐKE Katalin. Osiris, Bp., 2001. 229.

csupán feltételelessé téve ezt az irányt. – Más a helyzet a paródiával. Itt a szerző [...] olyan értelmi irányultságot visz az idegen szóba, mely szöges ellentétben áll annak tulajdonképpeni irányultságával. A második szólam, miközben befészkezi magát az idegen szóba, ellenséges összeütközésbe keveredik a szó első »gazdájával«, és az eredetivel homlokegyenest ellentétes célok szolgálatára kényszeríti. A szó a két szólam harcának küzdőterévé válik. Ezért nem lehetséges a két szólam összeolvadása a paródiában, ellentétben a stilizációval”.²

A paródia tehát nem csupán dialógusba lép az idegen beszédpozícióval, hanem ütközik vele. Az ütközés a leleplezés, a király lemeztelenítésének az eszköze. Másként fogalmazva, a paródia mindig referenciális, a vicclapok görbe tükreben az ismert szokatlan formában mutatkozik, a nevetés forrása pedig a kettő közötti feszültség.

Amikor vasárnap összegyűl az ebédlőasztal mellett a család, nagyon kedvesen el lehet viccelődni a nagypapa valamely, a családtagok számára ismert bogarán, de a nagylány vőlegényjelöltje, aki először ül ott, egy kukkot sem ért az egészből. A család megteheti, hogy nem figyel a vőlegényjelöltre, de egy üzleti haszonra törekvő vicclap csak azt figurázhatja ki, amiről mindenki tud. Ám ami egykor benne volt a levegőben, az többnyire nem esik egybe az adott korszakról szóló mai tudásunkkal. Emiatt nem értjük a régi vicclapok élceit. Arra nem jók, hogy ne vessünk rajtuk, viszont megtudhatjuk belőlük, mi állt annak idején a hétköznapi tudás fókuszában. Persze csak akkor, ha megfejtjük a viccet. Ez azért lehetséges, mert a korabeli napilapok hasábjain rendelkezésünkre áll az ismeret, amely a korabeli olvasók befogadói horizontját meghatározta. Persze, ami a lapokban megjelent, az nem feltétlenül foglalkoztatta a kor emberét. A vicclapok viszont lakmuspapírként mutatják, hogy mi ütötte át az olvasó ingerküszöbét: amit érdemesnek tartottak kifesteni, az biztosan ismert volt, amihez ismétlődően visszatértek, az hosszabb ideig volt a hétköznapi tudás része.

Azok az írók, akiket ma a 19. századi irodalmi kánon első vonalában tartunk számon, alig kerülnek elő a vicclapokban: ez arra utal, hogy korabeli ismertségük csekély. Jókai azonban kivétel. Ő a humorisztikus sajtó állandó céltáblája, de elsősorban nem az író Jókai, hanem a politikus; írói munkássága leginkább közszereplései mentén vált reflexió tárgyává. Politikusi működésével a történészek, Cieger András 2017-es tanulmányát³ megelőzően, inkább csak érintőlegesen foglalkoztak.⁴ Cieger meggyőzően érvel amellett, hogy Jókai hivatásos politikus volt, annak az „archaikus” típusnak a

² Uo. 239–240.

³ CIEGER András: *Jókai Mór, a profi politikus*. Aetas XXXII(2017). 2. sz. 5–15.

⁴ Leginkább informatív: KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág, Bp., 2003 (a továbbiakban KOZÁRI: *Tisza Kálmán*).

megtestesítője, aki „a politikáért és nem a politikából élt”.⁵ Az élclapok tükrében láthatóvá válik, hogy politikusi tevékenységének mely elemei kerültek a közérdeklődés fókuszába. És ha felfejtjük a róla szóló szatirikus írások és karikatúrák mögöttesét, emberi, írói és politikusi mentalitásának, tettei korabeli megítélésének olyan részleteire vetül fény, amelyek egyszerre képesek árnyalni a történetírás és az irodalomtörténet komplexitásredukciói nyomán róla kialakult képet. Jutalomfalat, hogy megértjük a viccet, s nem érezzük olyan ostobán magunkat a róla szóló írások böngészése, a róla készült karikatúrák nézegetése közben, mint a vőlegényjelölt a családi asztalnál, a vasárnapi tyúkleves fölött.

JÓKAI ÉS A BOLOND ISTÓK

A *Bolond Istók* című, erősen kormánykritikus élclapot, melynek első száma 1878. január 6-án jelent meg, Don Pedró álnéven Bartók Lajos alapította.⁶ Bartók az élclapírás terén nem számított kezdőnek. A szakmát éppen Jókai *Üstökösének* hasábjain tanulta, később a lap belső munkatársa, majd szerkesztője lett.⁷ Politikai nézeteik ebben az időben megegyeztek: mindketten 48-as alapokon álló függetlenségpártiak, és Deákkal szemben Tisza Kálmánt támogatták. 1873-ban Bartók egy másik élclap, a *Bolond Miska* szerkesztője lett,⁸ Jókaival való viszonya azonban csak akkor romlott meg, amikor a Tisza-féle Balközép Párt egyesült a Deák Párttal, és Jókai az így létrejött Szabadelvű Párt támogatója lett, míg Bartók a 48-as alapok mellett kitartó Függetlenségi Párt szolgálatába állította tollát.

A *Bolond Istók* megjelenésével kiegyenlítettebbé vált az élclapok piaca, hiszen a Jókai tulajdonában álló *Üstökös* a kormánypárttal szimpatizált, s ugyanez jellemezte a *Borsszem Jankót* is. A pártosodásnak azonban nem mindenki örült. A *Fővárosi Lapok*, miközben hírt adott Bartók Lajos *Mameluk-album* című karikatúragyűjteményének megjelenéséről, így fogalmazott:

Részünkről szeretnénk, ha az élclapok nem állottak volna soha a pártszenvedélyek szolgálatába [...]. De erről [...] rég lemondtak [...], s azóta osztoznak a politikai pártlapok szenvedélyeiben, túlzásaiban, s így tartalmukban és irányukban a magasb életnézlet humorra háttérbe szorult a személyek kíméletlen szatirizálása előtt. Amab-

5 CIEGER: i. m. 14.

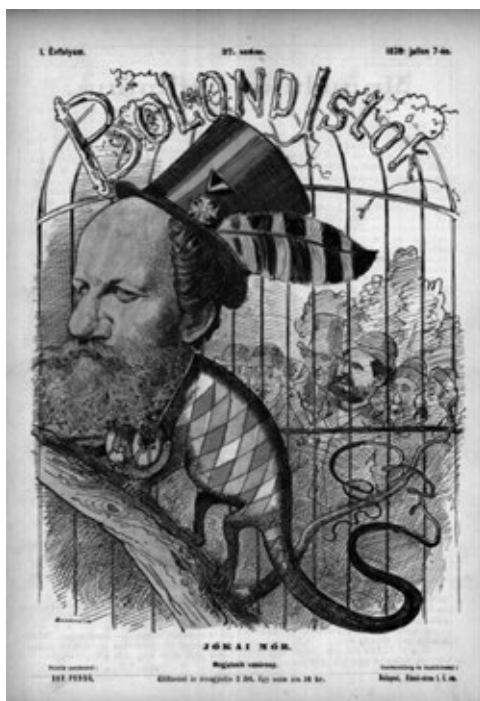
6 BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Corvina, Bp., 1983. 76–82.

7 Uo. 23–25.

8 Uo. 28.

ből több haszna lett volna irodalomnak és közéletnek, míg így tán kaposabbak lettek az élclapok egy-egy párt körében.⁹

A függetlenségi elveihez hűtlenné vált, kormánypárti képviselőként politizáló Jókai gyakran került a *Bolond Istók* célkeresztjébe.¹⁰ 1878. július 7-i számának egyenesen a címlapján nézett félprofilból, kaméleont mintázva az olvasókra, ami azért is meglepő, mert az élclap egyébként állandó, a Bolond Istók figuráját ábrázoló címlappal jelent meg.

Még arra sem sajnálták a pénzt, hogy a fekete-fehér kiállítású lapban most színes rajzot közöljenek. A hosszú farokban végződő, patkányszerű testet harlekinfigurára

- 9 Fővárosi Lapok XV(1878). 168. sz. (júl. 24.) 821. – A korabeli szövegekből származó idézetekben javítottam a nyilvánvaló elírásokat, pótoltam a hiányzó központosítást, és általában a mai helyesírási szabályokat követtem, de megtartottam a korra jellemző sajátosságokat.
- 10 A róla szóló írások és karikatúrák közül néhányat ismertet: DERSI Tamás: *A Borsszem Jankótól a Herkó Péterig* = uő: *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1973. 65–66; TAMÁS Ágnes: „*Talpra magyar, hí az urna!*” *Választások és választási kampányeszközök az élclapokban (1867–1875)*. Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged, 2020. 58–62.

emlékeztető módon,¹¹ ötféle színben játszó rombuszok borítják, a nyakon a mindenkire számára ismert Jókai-arc, szakálla alól félig takartan a stilizált magyar és az osztrák (birodalmi) címer tűnik elő, mindkettő sárga alapon. Köcsögkalapján schwarzgelb tolldísz, a tolldísz mellett a Szent István-rend kiskeresztjével. Utóbbival Ferenc József 1876-ban tüntette ki Jókait, „a magyar szépirodalom fejlesztése s emelése körül szerzett kitűnő érdemei elismerésül”.¹² Arany Jánosnak nem egészen egy évtizeddel korábban még súlyos lelkiismereti dilemmát okozott az érdemrend elfogadása, Jókai viszont felhőtlen örömmel nyugtázta a kitüntetést. Úgy találta, az uralkodó elismerése által „a magyar költészet, a magyar szépirodalom lett már ismételten mindazon hazafias erények, katonai és polgári érdemek sorába felemelve, amikért e legmagasabb elismerés osztogatattik. E kitüntetés nemcsak nekem, de az egész magyar irodalomnak szolgálhat önérzete emelésére”.¹³

Sokan persze nem fogadták el ezt az értelmezést, úgy látták, a kitüntetés átvételével Jókai hűtlenné vált saját múltjához. S hogy az eset milyen tartósan foglalkoztatta a közvéleményt, jelzi, hogy a *Bolond Istók* még évekkel később is vissza-visszatért hozzá. A *Jókai regénye* című karikatúra például a fiatal Jókait zsinóros magyar mentében, kipedert bajusszal, kezében tolldíszes magyar kalappal ábrázolja 1848-ban, mellette az öreg Jókai 1880-ban, fején köcsögkalap, kezében (de kalapján, nyakában, frakkján is) érdemrend, a karikatúra alatt pedig a „Mire megvénülünk” felirat.¹⁴ Vagy egy másik rajz 1882-ből, a *Csillagászat* című, mely a kor jól ismert francia csillagászára, Nicolas Camille Flammarionra utaló, *Magyar Flammarionok* alcímmel három ismert közéleti személyiséget ábrázol. Az ellenzéki Függetlenségi Párt képviselője, Hoitsy Pál, aki civil foglalkozására nézve nem csupán szemorvos és hírlapíró, hanem csillagász volt, valóban a csillagokat vizsgálja, a főrendiházi tag, Gajdó gróf, azaz gróf Karácsonyi Guidó „az égi testekben gyönyörködik”, a színházi látcsőve előtt lenge ruhában ellebbenő hölgyalak képében, míg Jókai „csak egy csillagra tekint”, a hosszú csillagászati távcsőve előtt fénylő érdemrendre.¹⁵

11 A harlekinfigurával való hasonlóságra Asztalos Veronka Örsike hívta fel a figyelmemet.

12 Budapesti Közlöny X(1876). 41. sz. (febr. 20.) 1122.

13 Politikai Újdonságok XXII(1876). 8. sz. (febr. 23.) 84.

14 Bolond Istók III(1880). 38. sz. (szept. 19.) 5.

15 Bolond Istók V(1882). 24. sz. (jún. 11.) 7.

Visszatérve az 1878. július 7-i szám címoldalára, a korabeli olvasó nyilván értette, hogy Jókait miért ábrázolják kaméleonként. De hogy miért mutatják ketrecbe zártan, amint kíváncsi arcok bámulnak rá a rács mások oldaláról, az csak a lap következő oldalán, a gúnyrajzhoz tartozó egész oldalas kommentárból¹⁶ vált világossá: a furcsa, körmei szerint oroszlán, bőrszíne szerint kaméleonalakot, mint különleges núbiai mamelukot, a pesti állatkertben mutogatja a közönségnek Serák Károly igazgató. A kommentár egyébként a *Mamelukok albuma* sorozat most éppen Jókait bemutató darabja. Azt, hogy az ártatlan tekintet mögött miként húzódhat meg kaméleonlét, színképelemzéssel teszi érthetővé. Az ártatlanság színe a fehér, de ha a fehér fényt priz-

16 *Mamelukok albuma. Jókai Mór. Bolond Istók I*(1878). 37. sz. (júl. 7.) 2.

mával felbontjuk, akkor a szivárvány valamennyi színe láthatóvá válik. Pontosan ilyen Jókai: ártatlannak mutatja magát, miközben saját hasznára figyelve mindenkinek a kedvében igyekszik járni.

Qui multam probat, nihil probat. Aki sokat próbált, semmit sem próbált. Aki próbált lenni véres republikánus és dinasztikus, forradalmár és pecsovecs, baloldali és jobboldali, demokrata és rendjelhajtás, törökbarát és muszkapolitikus, patetikus és stricikus (!) keresztény és zsidó, költő és tehenész,¹⁷ ellenzéki és kormánypárti, idealista és sálista, kossuthista és tiszista, magyar hazafi és osztrák patrióta, ha kell egyszerre, ha kell felváltva, de mindezt mindig egyforma meggyőződéssel és kitartással: oh kérem! az nálunk nem elnyűtt politikai saltinbank,¹⁸ hanem szűz karakter!¹⁹

E tömör és kifejezetten barátságtalan jellemzést a szöveg tovább részletezi. Az a történet persze, hogy hogyan és mi okból változott az évtizedek során Jókai politikai álláspontja, egyáltalán: miért lett politikussá, a képviselőház, majd a főrendiház tagjává, nagy vonalakban elolvasható a Jókai-életrajzokban. Érdekesebbek a részletek, a konkrét ügyek, amelyekre a további bekezdések utalnak, s amelyek kapcsán – egyéb ügyek társaságában – kaméleon volta a *Bolond Istók* más számaiban is kifigurázásra került.

JÓKAI-JUPITER, A MAGYAR BIKANSFIELD

A *Bolond Istók* 1878. május 19-i számának ötödik oldalán, e cím alatt megjelent karikatúra láttán a mai olvasó zavarba jön. Jókait persze felismeri, szakállas fején bika-szarvak merednek, elálló füle a szarvasmarháé, akárcsak vízben úszó teste. A vízből csak az állat behajlított két első lába (térde) látszik ki, hátul pedig bojtos, visszakunkorodó farka mered az ég felé. A hátán, női lovaglólülésben férfialak, antik lepelben, kezében 60 000 000 feliratú zsákocskát szorongatva. Nem olyan ismert arc, mint Jókai, de akik látták már az arcképét, felismerhetik Andrássy Gyulát, a Monarchia közös külügyminiszterét.

17 A politikát és az irodalmat is fejőstehénnek nézi; vö. *Classificatio az iskolai év végeztével*. Borsszem Jankó II(1869). 81. sz. (júl. 17.) 283.

18 Saltimbanque (francia): bohóc.

19 Bolond Istók I(1878). 27. sz. (júl. 7.) 2.

De mi ez az összeg? És miért azonosítják Jókait Jupiterrel, és miért nevezik magyar Bikansfieldnek – túl azon, hogy a névben benne van a bika szó?

A Jókai-bika fejétől jobbra Bosznia feliratú kilométerkő, a karikatúra alatt pedig a címben megkezdett mondat befejezése: *beúsztatja azt az Európát, akinek mindenáron Bosznia kell.* Az antik mitológiai referencia világos: Zeusz (Jupiter) beleszeretett Európába, a föníciai király leányába, fehér bika képében megjelent előtte, hátára vette, és átúszott vele Kréta szigetére, ahol azután megtörtént, aminek történnie kellett. Európának b...nia kellett, idáig rendben, értjük, a humor ugyan alpári, de miért kellett az Európa képét magára öltő Andrásynak (is) mindenáron Bosznia?

A karikatúra aktuális politikai utalásainak felfejtéséhez két forráshoz nyúlhatunk: a korról szóló történetírói munkákhoz és a korabeli sajtóhoz. A történetírói munkákból tudjuk, hogy a karikatúra megjelenésének idején Európát a keleti kérdés tartotta lázban, mely a 18. század vége óta az európai nagyhatalmi vetélkedésnek hosszan elhúzódó, mindmáig megoldatlan problémája.²⁰ Ma már csak a balkáni politikai be-

20 A kérdéskör tömör összefoglalását lásd például: *Világtörténet.* Főszerk. SALAMON Konrád. Akadémiai, Bp., 2006. 846–848.

folyás a vetélkedés tárgya, a 19. században azonban még az is kérdéses volt, hogy ki szerez területeket a meggyengülő Török Birodalomtól függetlenedő tartományokban. A törökök persze foggal-körömmel őrizték a pozícióikat, kegyetlenül leverték és megtorolták az 1876-os bolgár felkelést, mellyel ürügyet adtak az Orosz Birodalomnak arra, hogy az ottani keresztények védelmére hivatkozva 1877 áprilisában hadat üzenjen a törököknek. Az Osztrák–Magyar Monarchia, miután ez év januárjában titkos egyezményben jóindulatú semlegességről biztosította az oroszokat (akik cserébe megígérték, hogy támogatják Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar annektálását), nem avatkozott be a háborúba, noha Magyarországon a közvélemény törökpárti volt, és az ellenzék is sürgette a beavatkozást. Az egy évig tartó háborút a törökök elvesztették, s ez aktivizálta az európai nagyhatalmokat, amelyek meg akarták akadályozni az orosz befolyás növekedését a Balkánon. 1878. június 13-án, angol katonai erődemonstrációval a háttérben, Andrássy szorgalmazására és politikájának sikereként²¹ összeült a berlini kongresszus, ahol tárgyalóasztalhoz ültették az oroszokat. Az egy hónap múlva, július 13-án aláírt szerződés a törökök javára módosította a háborút korábban lezáró San Stefanó-i békeszerződést, és az új balkáni rend szabályozásának részeként felhatalmazta az Osztrák–Magyar Monarchiát, hogy megszállja és igazgassa Boszniát és Hercegovinát, míg Angliának Ciprus jutott.

Ami a sajtót illeti, abban már hónapokkal korábban megjelentek a Bosznia lehetséges okkupációjáról szóló hírek,²² a kérdés felmerült a képviselőház ülésein, a feltételezést azonban mind a kormány, mind kormánypárti sajtó képtelenségnek nevezte. „Minden hír, mely most beszél Bosznia-foglalásról, vagy mely ezt a monarchia külpolitikájának céljául tünteti föl, lehet izgatásra számított ellenzéki fogás, de sem a helyzet, sem külpolitikánk eddigi magatartása által [...] indokolva, sőt egyáltalában még csak valószínűnek feltüntetve sincs” – írta például *A Hon* bécsi tudósítója 1878 márciusában.²³ Az ellenzék azonban gyanakodott, az „országgyűlésben egymást érték az orosz–török háborúra, a balkáni kérdésre vonatkozó interpellációk”.²⁴ Mi másra kellene az a 60 millió forintos hitel, amelyet Andrássy kért a Monarchia közös ügyeit intéző delegációktól, illetve az osztrák és a magyar parlamenttől, ha nem az okkupáció költségeire?

Értjük tehát, hogy miért kell Európának minden áron Bosznia, és azt is, hogy hogyan kerül Európa képében Andrássy, a kezében szorongatott pénzeszacskóval, a bika hátára. De mi a köze ehhez az egészhöz Jókainak, és miért hívják őt magyar Bikansfieldnek?

21 KOZÁRI: *Tisza Kálmán*. 306.

22 Uo. 309.

23 *A kongresszus előtt*. *A Hon* XVI(1878). 62. sz. (márc. 10.) 1. (Reggeli kiadás.)

24 KOZÁRI: *Tisza Kálmán*. 305.

Utóbbi a korabeli újságolvasók számára nem volt kérdés. Ők azonnal felismerheték, hogy a Bikansfield szó az angol miniszterelnök, Lord Beaconsfield nevére utal, akiről tudták, hogy ha a retorikában nem is, de a helyzet megítélésében egy húron pendül Andrássyval. Ennek érzékeltetésére csak egyetlen, a francia *Journal de Debats* okfejtését ismertető írás *A Hon* 1878. április 16-i számából. Eszerint Anglia és az Osztrák–Magyar Monarchia

teljesen azonos politikát követ; [...]. Az angol miniszterek szenvedélyes, emelt és tartózkodás nélkül való hangon beszélnek, Andrássy gr. pedig eszélyesen és mérséklettel fejezi ki magát, de azért ugyanazt mondja [...] Anglia megszavaztatott magának 6 millió fontsterlinget, Ausztria–Magyarország megszavaztatott 60 millió forintot. Anglia behívta tartalékosait; Ausztria–Magyarország [...] a mozgósítást előkészítette teljesen [...] Ausztria–Magyarország semmivel sem tett kevesebbet Oroszország törekvéseinek ellensúlyozására, mint Anglia, s ha Beaconsfield lord és Salisbury marquis megérdemlik Európa helyeslését, Andrássy gróf nem kevésbé igényt tarthat arra.²⁵

A karikatúra tehát az azonosságot hangsúlyozza Andrássy és Beaconsfield politikai nézetei között – egyszerre kicsinyítve Andrássyt, akit magával ragadott Anglia, és nagyítva Jókait, aki bikaként az angol elképzelés hordozójává vált.

De hogyan jutott a karikaturista arra a bizarnak tűnő ötletre, hogy Jókait bika képében ábrázolja?

Erre a kérdésre a képviselőház 1878. május 14-i ülésén történtek ismeretében adható válasz, melyről részletesen beszámoltak a korabeli lapok, s ahol heves vita folyt arról, hogy megszavazzák-e a 60 millió forintos, Andrássy által kért hadügyi kölcsönt. Jókait támogatta Andrássy kérését, mert úgy vélte, a pillanat történelmi, Európa szabadsága és a Monarchia léte forog kockán. Felelevenítette, hogy amikor 1848. április 11-én Kossuth, az ország pénzügyminisztereként, 42 millió forintot kért a hadsereg létszámának 200 ezer főre való emelésére, az akkori ellenzék egyhangúan és lelkesen támogatta kérését. Ami ezután történt, arról így számoltak be a lapok:

Jókai Mór: Nagyon jól tudom, hogy azt fogják erre mondani, hja, ez az akkori kormány volt.

Kaas Ivor b. (közbeszól) Non licet magna componere parvis.²⁶

25 *Az angol és osztrák-magyar politikáról.* *A Hon* XVI(1878). 93.sz. (ápr. 16.) 1. (Reggeli kiadás.)

26 Nem szabad a nagyot a kicsi mellé állítani (latin).

Jókai Mór: Legyen meggyőződve. barátom, hogy majd 30 év múlva, midőn ön fog itt ülni (nagy derűtség), mert reménylem, hogy még akkor is lesznek itt miniszteri székek (derűtség), és ön fog be-terjeszteni egy törvényjavaslatot, amelyben fedezetet kér egy Oroszország elleni háborúra, mert félek, hogy akkor még mindig lesz Oroszország: akkor Ragályi Nándor, Madarász József s a többiek, kik akkor még mindig fiatalok lesznek (derűtség), fogják mondani azon példabeszédet, amelyet az én t. barátom nagyon rosszul alkalmazott, mert higgye el, hogy Jupiternek akkor volt legtöbb szabad, mikor ökör volt (hosszan tartó élénk derűtség).

Ragályi Nándor [közbeszól]: Jupiter sohasem volt ökör, hanem bika (nagy nevetés).

Jókai Mór: Igen örülök rajta, hogy a t. ház ily derült hangulatban van egy ilyen nagy és nehéz pillanatban, mert ez azt mutatja, hogy mégsem vagyunk oly országos elmerülési veszélyben, pedig láttam országgyűléseket, melyek nehéz pillanatokban másforma hangulatban voltak, de hagyjuk ezt.²⁷

Az öt nappal később megjelent vicclap karikaturistáját nyilván ez a pengeváltás ihlette meg. Az ellenzék egyébként joggal gyanakodott, a 60 milliós kölcsön valóban Bosznia 1878. július 29-én megkezdődött okkupációját szolgálta. A művelet a vártnál sokkal hosszabb ideig tartott, csak október 20-án fejeződött be, ráadásul 7410 fő emberáldozatot követelt a Monarchia részéről – s ez a vereséggel felérő siker egy évvel később Andrássy lemondásához vezetett.²⁸ A *Bolond Istók* karikaturistája mint- ha előre látta volna mindezt. Az 1878. július 21-én megjelent karikatúrán, pontosabban képregényszerű karikatúrasorozaton azt látjuk, hogy amíg a zavarosban halászó Andrássy rákot fog Boszniával, mely orrába harap, addig Beaconsfield szép kövér, Ciprust jelképező pontyot ránt ki a tiszta vízből.²⁹

27 Országgyűlési tudósítás. A képviselőház ülése, május 14. A Hon XVI(1878). 118. sz. (máj 15.) 2. Ugyanez olvasható más lapokban is, így például az ellenzéki Egyetértésben: XII(1878). 134. sz. (máj. 15.), melléklet.

28 KOZÁRI Monika: *Andrássy Gyula*. Gondolat, Bp., 2018. 211.

29 *A zavarosban halász, vagy Boszniát fogott. Gyermekes történet*. Bolond Istók I(1878). 29. sz. (júl. 21.) 6.

A BŰVÉSZSIPKÁS HÓKUSZPÓKÁSZ

Egy héttel korábban, 1878. július 14-én *Abzug Jókai!* címmel háromfelvonásos jelenet látott napvilágot a *Bolond Istókban*.³⁰ Az íráshoz karikatúra tartozik, amelyen Jókai zsinóros magyar ruhában, fején bűvészsipkában, jobb kezében lefelé fordított pohárral, bal kezében varázspálcával szónokol az emelvényen álló asztal mögött. Jobbján szakállas férfiú, kártyalapot nyújt felé, balján egy cigány húzza, a földön kalap az adományoknak. A pult előtt három alak, a középső szája szélesre tárva, kezeit a ma-

³⁰ Bolond Istók I(1878). 28. sz. (júl. 14.) 8–9.

gasba emeli (sejthetően abcúgol), mellette balról egy vigyorgó egyenruhás, jobbról egy cigarettafüstöt eregető keménykalapos.

A jelenet alcíme: *Jocus Mocus Jocosomorus nemzeti hókuszpókász utolsó fellépése a Beleznyában*. Majd a műfaj-meghatározás: „Nagy látványos lágymányos szájtátványos csepürágványos bukományos produkció, 9 pohár vízzel, 9 itce könnyel, szemfény- és kerületvesztéssel.” A megfogalmazás a vásári mutatványosok közönségszóló hír-

veréseinek stílusát idézi – ám itt Jókai a főszereplő, aki éppen egy héttel korábban kaméleonként jelent meg a lap címdalán, most pedig egymaga alakít össze nem egyeztethető szerepeket:

Jó Kaimór, józsefvárosi volt képviselő.
Jókelesz Mókelesz, tréziastadti volt zsidókövet.³¹
Maurus Jókai, nemzeti regényíró.
Jocus Mocus, vasárnapi mókázó.
Jókay Mór, 1848-iki otthonvéd.
Jocosus Morosus, regényes politikus.
Jókay Mór, *milimór*,³² a ki tejet mér.

A kórus szereposztása szerint a nagy szakállú úr, „Kártyai Sandúr, magyar Thémisztokles, nagy szak-államférfiú, ott ül az asztalnál, és misol”, azaz keveri a kártyát és oszt, a hegedűs cigány pedig „Hegedűs Sandúr, bosnyák primás, komédiás sűgó és besűgó, Jó Kaimór genie-corpsja”, azaz hadmérnöke. Az asztalterítő alatt „visytó »Hon«-fiak”, Jókai lapjának munkatársai. A jelenet szövegéből kiderül, hogy Jókai képviselői működéséről tart beszámolót választóinak, akik szavait időről időre bekiabálásokkal zavarják, ám a satíra utalásrendszerét csak akkor értjük, ha rekonstruáljuk a háttérben meghúzódó történeteket.

1878 nyarán, a népszerűsége mélypontján álló Szabadelvű Párt számára a legrosszabbkor, lejárt a három évre választott országgyűlés mandátuma. A Tisza-kormánynak a gazdasági egyensúly helyreállítására irányuló kényszerlépései eleve népszerűségvesztéssel jártak, és a helyzetet tovább rontotta Bosznia. Ráadásul a választásokat augusztusra írta ki az uralkodó, amikor már láthatóvá vált, hogy az okkupáció milyen nagy anyagi és emberi áldozatokat követel. Mandátumuk lejártakor a képviselők beszámoltak a maguk és a kormány munkájáról; fellépéseik egyben az újraválasztásukért folyó kampány első eseményei voltak. A beszámolók időpontja és helyszíne megjelent a sajtóban. Jókai, aki a budapesti Józsefvárost képviselte az országgyűlésben, *A Hon* rövidhíre szerint július 7-én, „vasárnap de. 10 órakor tartja törvényszerű beszámoló beszédét választóinak a Kerepesi úton levő Beleznay-kertben”.³³

A lap hétfői száma a terjedelmes beszédet teljes egészében közölte, majd beszámolt a rendezvény lefolyásáról.³⁴ Utóbbit megtette az ellenzéki *Egyetértés* is, mely – a

31 Jókai 1872–1875 között a főként zsidók lakta Terézváros országgyűlési képviselője volt.

32 A milimári (német): házaló tejárus asszony, a Milchmeierin szóból.

33 A Hon XVI(1878). 164. sz. (júl. 7.) 2. (Reggeli kiadás.); az eseményről hírt adtak a többi lapok is.

34 *Jókai Mór beszámoló beszéde józsefvárosi választóhoz*. A Hon XVI(1878). 165. sz. (júl. 8.) 2; *Választási mozgalmak*. Uo. 2.

többi laphoz hasonlóan³⁵ – Jókai beszédének ismertetését a tudósításba szőtte, miközben kritikus hangon kommentálta a látottakat és hallottakat.³⁶ Első mondataiban népszerű regényíróként, egyúttal a kormány egyik főembereként aposztrofálta Jókait, aki hat évvel korábban (akkor még ellenzéki jelöltként) az ország egyik legnépszerűbb embere volt, a mai rendezvény nyomán viszont be kell látnia, hogy „dacára minden ékesszólásának, nem képes többé a közönségre hatni, azaz lejárt ember”.

Az ellenzéki lap kritikus hangvételén nyilván nem lepődött meg senki, sőt, talán még azon sem, hogy *A Hon* és az *Egyetértés* tudósítója egészen másként számolt be a Beleznay-kertben történekről. Egyetlen közös jellemzőjük a slendrián fogalmazásmód; a hanyag mondatok viszont mintha nem is ugyanarról az eseményről szólnának.

A Hon:

A választók a Beleznay-kertben nagy számmal gyűltek össze ez alkalomra, s közfelkiáltással elnökül Nagy Istvánt megválasztván, de. 10 órakor a gyűlést megnyitotta, s indítványozá, hogy Jókai Mórt egy küldöttség hívja meg a választók közé. Ez indítvány elfogadtatván, Jókait a következő tagokból álló küldöttség kereste föl lakásán: Krausz Lajos, Tarone Nándor, Adler Károly, Grauer Miksa, Gyurkovits Mátyás, Halász Károly, Kauzer Jakab, Szenger Béla, Oetl József, Dr. Goldstein Ignác, Klein Sándor, Zierwein Antal, Dr. Hirschel József. [...]

Beléptekor a közönség éljenzésben tört ki. Jókai az emelvényre lépven, elmondá azon beszédet, melyet lapunk élén közlünk. Szavait a jelen voltak több helyen élénk helyesléssel és éljenzéssel fogadták, végül pedig zajosan és sokáig éljenezték.

Egyetértés:

Tíz óra előtt a „Hon” szerkesztősége által kirendelt polgártárs felállt a tribünére, s ahogy-úgy elmondta, miszerint jó lenne talán deputációt küldeni a kerület volt képviselőjéért. Dacára annak, hogy ez ellen a közönség leghatározottabban protestált, azt állítván, hogy a volt képviselő hívására gyűltek össze a választók, tehát nem szükséges e formalitás, „eljöhet magától is”; a polgártárs egy piszkos papírdarabkáról, leolvasott néhány nevet [...], deputáció nem létében bevágta magát egy confortabliba, s a józsefvárosi adóhivatalnál magához vevén Gyurkovits Máté vezetőt, néhány napdíjas adóvégrehajtót, – elment Jókayért.

[...]

A volt képviselő megjelent a Beleznay-kertben, s iszonyú savanyú képet vágott, midőn látta, hogy „semmi hang, semmi nesz,” egy szál éljenen kívül, melyet Hegedűs Sándor, a „Hon” vezércikkgyártója eresztett meg azért, hogy ellensúlyozza a mozgást, s a félhalk „Abzug”-ot.

35 Lásd például: Fővárosi Lapok XV(1878). 155. sz. (júl. 9.) 761; Politikai Újdonságok 1878. július 10. 334.

36 „Mire megvénülünk” – a politikai pályán. Egyetértés XII(1878). 186. sz. (júl. 8.) 1–2.

Az *Egyetértés* szerint a közönség, melynek soraiban minden harmadik ember titkosrendőr volt, félig ugyan megtöltötte a kertet, de nem gyűlt a pódium köré. Jókai azzal indított, hogy „elnézést kért a közönségtől, mert beteges”. Így tesz mindig, ha hatni akar, kommentált az újságíró, majd egy bekiabálót idézett: „Hát akkor miért nem maradt otthon?” A beszéd alatt az összegyűlteket gyakorta abcúgoltak, közbekacagtak és kiáltottak, sőt hosszan tartó nevetésben törtek ki; ilyenkor Jókai, „zavara palástolására, rendesen egy korty desztillált Dunavizet nyelt le.” A közönség sorai között ott volt Verhovay Gyula, az *Egyetértés* újságírója, kormányellenes tüntetések ismert botrányhőse, függetlenségi párti képviselőjelölt. Amikor Jókai a kiegyezési törvényben lefektetett, de 1875-ben felmondott vám- és kereskedelmi szerződés sikeres újratárgyalásáról beszélt – a két éven át tartó tárgyalások valójában komoly belpolitikai feszültségeket kiváltva, félsikerrel zárultak³⁷ –, szóváltás alakult ki közöttük: „Igen, önök a reakciónak dolgoztak! *Jókay*: Ha ön programbeszédet fog tartani, én nyugodtan hallgatom végig. *Verhovay*: Mint e kerület választópolgára, csak van jogom a képviselő beszéde felett véleményt mondanom.” A kedélyek ezután sem nyugodtak, Jókainak azt a mondatát például, hogy az osztrák–magyar hadsereg Anglia indítványára, a berlini kongresszus felhatalmazásával be fog vonulni Boszniába és Hercegovinába, percekig tartó „mozgás és zajongás” követte.

Az *Egyetértés* tehát viharos hangulatú eseményről számolt be, melynek végén Jókai abcúgolás és „halljuk Verhovayt!” kiáltások közepette, megszegyenülten távozott. A kertben maradt választópolgárok viszont a titkosrendőrök brutális magaviseletén háborogtak:

Hol van az megírva, hogy a választópolgár, halkabban vagy hangosabban ne tehessen megjegyzést, ha beszámol kerületének volt képviselője? E rendőrkémeknek azonban bizonyára azon rendelet volt kiadva, hogy éljenezni segítsenek, ha ugyan ti. a közönség ráfanyalodik; aki azonban nemtetszésének ad kifejezést, abba kössenek bele.³⁸

A *Hon* tudósítója viszont élénk tetszésről számolt be, sőt, egy ponton, amikor Jókai arról beszélt, hogy „a török nemzet nem az a nép, melyet egy megnedvesített szivaccsal le lehetne a térképről törölni”, egyenesen az éljenek valóságos viharát említette. A Verhovay-incidenst jelentéktelen rendbontásként tüntette fel, melyet jelenlévők józanul kezeltek:

37 KOZÁRI: *Tisza Kálmán*. 261–276, 279.

38 *Egyetértés* XII(1878). 186. sz. (júl. 8.) 2.

Meg kell említenünk, hogy az »ifjú szélsőbal« néhány tagja, élükön Verhovayval, megkísérlette a beszédet több ízben félbeszakítani, a kerület választópolgárai részéről azonban erélyes rendreutasításban részesültek. Sőt, ez ifjú urak hősködésének rájuk nézve majdnem balkövetkezménye lőn, amennyiben Verhovay urat egy hangosabb közbeszólás alkalmával a körülötte álló választópolgárok formaliter ki akarták dobni, s csak néhány mérsékeltebb polgár csillapító föllépésének köszönhető, hogy a gyűlés további folyamán jelen lehetett.³⁹

A *Hon* beszámolója azzal zárul, hogy a beszédének végére érő Jókainak „a választók legtekteintélyesebb férfiai” siettek üdvözlésére, és gratuláltak neki. „Ezek közül Dárday Sándor az összes választók nevében köszönetet mondott Jókainak, s biztosítá őt a kerület legmelegebb és legőszintébb ragaszkodásáról.” A gyűlés végeztével pedig az időközben hazatért Jókaihoz újabb küldöttséget menesztettek, és felszólították, hogy lépjen fel ismét képviselőjelöltként a kerületben. Jókai a jelölést elfogadta, és kijelentette, ezután is „azon lesz, hogy minden tehetségével s legjobb meggyőződése szerint szolgálja a hazát és a közügyeket”.

A *Hon* tudósítására másnap válaszolt az *Egyetértés*, hamisítással vádolva Jókai lapját:

Jókai Mór beszámoló beszédének szálnalmas és nevetséges fogadtatása, mely halálsápadttá, zavarttá és akadozóvá tette a „Hon” szerkesztőjét: arra nyújt alkalmat a „Hon”-nak, hogy elhallgassa, elhazudja és elferdítse az ott előforduló jeleneteket és körülményeket. [...] Hamisít, midőn néhány végrehajtó és rendőrkém éljenét és terrorizálás próbálgatását a zúgó és elégedetlenkedő nagyközönséggel szemben Jókai dicsőségének tudja be. Hamisít főképp akkor, midőn elhitetni szeretné, hogy 300 méltatlankodó polgár között Verhovay, kit végül hosszasan éljeneztek, az ő kegyelmükből maradt ott a helyszínen.⁴⁰

Igazának bizonyítására a kormánypárti *Pesti Napló* beszámolóját idézte, mely szerint Jókait a választók hidegen fogadták, ez rosszul érintette őt, beszédét alig hallható, kedvetlen hangon mondta el. A kiegyezést méltató szavait a választók nyugodtan hallgatták, de amikor a nehéz gazdasági körülményekről beszélt, melyek következtében „a képviselők most a választóknak *nem hozhatnak vasutakat, boulevard-okat és törvényszékeket*, visszatetszés moraja zúgott át a közönségen, s midőn Verhovay egy

39 A *Hon* XVI(1878). 165. sz. (júl. 8.) 2.

40 *Jókai beszámolója és a „Hon”*. *Egyetértés* XII(1878). 187. sz. (júl. 9.) 2.

asztalról e passzusnál közbekiáltott: »De Boszniát és 24 milliót!« zajos nevetésben tört ki az egész gyülekezet.” Jókai rendre utasította Verhovayt, az emelvényen álló küldöttségi tagok éljenezni kezdték őt, a kerti közönség Verhovayt éltette, Jókai pedig mindennek hallatán kíméletet kért önmaga, betegen ideérkezett ember számára. Ám ez nem használt. A beszéd további részét „minden pillanatban közbeszólások zavarták meg [...], s nemegyszer »Abzug Jókai!« volt hallható. Különösen nagy derűtségre ragadta a választókat az, midőn Jókai fájdalmasan elpanaszlá, hogy mennyire fájtak neki az ellene szórt gyanúsítások, vádak és szemrehányások.” Az a pátosz ugyan, amellyel kijelentette, hogy a szabadelvű párt, „megszabadulva a lidércnyomástól, ezután követelni fogja a kormánytól, hogy a párt címének megfeleljen”, rövid időre megfordította a hangulatot, ám amikor biztosította hallgatóságát, hogy „a jövő országgyűlésen nem lesznek namelukok”, a tömeg óriási nevetésben tört ki. A beszéd végén pedig, amikor Dárday a választók nevében megköszönte képviselői munkáját, egyetlen éljen sem hangzott el. Emiatt „a hangulat oly leverő volt a kormánypárt körében, hogy lemondtak azon tervükről, hogy Jókait a beszámoló beszéd elmondása után, mint e kerület képviselőjelöltjét, kikiáltják” – inkább küldöttséget menesztettek Jókaihoz, és a lakásán ajánlották fel neki a képviselőséget.⁴¹

Ilyen háttértudásra számíthatott a *Bolond Istók*, amikor következő számában közreadta satirikus írását a Beleznay-kertben történekekről. A korabeli olvasó Kártvai Sandúrban mindjárt Jókai barátjára ismert, az ugyancsak képviselőjelölt Dárday Sándorra, Hegedüs Sandúrban pedig Hegedüs Sándorra, *A Hon* vezércikkírójára, szabadelvű képviselőre, és nem utolsósorban Jókai Jolán férjére. Azzal is tisztában volt, hogy a karikatúrán az abcúgoló polgárt rendőr és titkosrendőr fogja közre. Tudta azt is, hogy Jókai beszéde közben gyakran ivott egy-egy korty vizet; ám ahhoz, hogy megértse, Jókai miért fordítja szájával lefelé poharát, el kellett jutnia a szöveg Jókainak a vám- és kereskedelmi szerződés újratárgyalásáról szóló mondandóját kifaragó részéhez.

41 *Jókai Mór választók előtt*. Pesti Napló XXIX(1878). 164. sz. 1. (Esti kiadás)

Jókai:

A kiegyezés bevégeztével, a kiegyezés ellen alakult minden oppositiónak megszűnt értelme lenni, éppen úgy, mint a kiegyezés keresztülvitelére tömörült kormánypártnak is. Ellenben nagy hivatás vár a jövőben a szabadelvű pártra, amidőn a közjogi és közgazdasági közös vitás kérdések a napirendről hosszú évek sorára letétetvén, egyedül a reformkérdések keresztülvitele leend a törvényhozás feladata.

S e reformkérdésnél én nem képzelem, minő ellenzéki képviselő adhat előrehaladottabb álláspontból kiinduló programot, mint a szabadelvű pártiak?⁴²

Bolond Istók:

(*Vonuljon be már Boszniába!*) Oda is bevonulok kérem szeretettel mindjárt, csak még a kiegyezést kell megdicsérnem. Íme, uraim és dámáim – itt ez a pohár –, nincs benne semmi, még boszorkányság sem; miért nincs benne? mert kiittam. Tehát leteszem, és békét hagyok neki, – ecco la! így van a kiegyezéssel is! Szeretett hazánk volt a tele pohár, melyet Ausztria sohasem hagyott békén, míg volt benne; de most új kiegyezésünk által végképp kiürítvén: engedi élvezni a béke áldásait – s létesíteni az üdvös *belreformokat*, melyek jól beleférnek! (*De már éljen! Éljen a 24 milliós adósság!*) Az adósságot, ami illeti, beismerem, hogy az növekedett, de ismerjék be viszont önök is, hogy növekedett az *adó* is! (*Vivát!*)⁴³

Azt, hogy a választási gyűlés hangulatát inkább az *Egyetértés* és a *Pesti Napló* tudósítása tükrözte, mintsem *A Hon* beszámolója, jelzi, hogy a következő hónapban Jókai elveszítette a józsefvárosi mandátumot a Szabadelvű Pártból frissen kilépett, az Egyesült Ellenzékhez csatlakozott Szilágyi Dezsővel szemben, s végül az erdélyi Erzsébetváros képviselőjeként jutott be az új országgyűlésbe.

HELD PÁLFFY ÉS A BÉCSI TÓSZT

A józsefvárosi választás előkészületei idején, majd a bukást követően Jókai gyakori céltáblája volt a *Bolond Istóknak*. Az augusztus 11-i számban, egyéb kárörvendő szösszenetek mellett, a következő verszet jelent meg róla:

⁴² *A Hon* XVI(1878). 165. sz. (júl. 8.) 1.

⁴³ *Bolond Istók* I(1878). 28. sz. (júl. 14.) 8.

Az élet komédiásai.

(Írta J. M.)

Sokáig azt hívék könyvedről
Hogy az csupán *regény*.
Most látom csak be tévedésem.
Szörnyen csalódtam én.

Nem, nem *regény*, rideg *valóság*.
Be kell ezt vallani.
S leghívebben *magadról* írsz te:
Tanú – „Beleznay”!⁴⁴

A bökvers politikai referenciáit most már értjük, érdekes viszont, hogy az „Írta J. M.” alcím tanúbizonysága szerint a korabeli olvasónak a szépirodalmi referencia megértéséhez lehetett rásegítésre szüksége.

A következő hónapokban, egészen 1879 tavaszáig, alig tűnt fel Jókai a vicclap hasábjain, s ha mégis, csak általánosságban élcelődtek kaméleon voltán. Az április 27-i számnak viszont váratlanul ő lett a főszereplője: hosszabb satirikus írásokban, jelenetekben, rövid szösszenetekben, kisebb-nagyobb verzetekben, különböző karikatúrákon egyaránt felbukkant. Az ötödik oldalon például Berzsenyi, Vörösmarty és Petőfi csépelik a magát rémulten összehúzó, keménykalapos Jókait. A rajz címe: *A költőkirályok a csász. kir. költőnek*. A kilencedik oldalon *Rókai a bécsi „Fuchs”-ok közt* címmel német–magyar nyelvű monológ olvasható, élén karikatúrával, melyen bécsi polgárok söröskorsóikat magasba emelve, éltetik a velük kocsmaasztal mellett helyet foglaló magyar író.

⁴⁴ Bolond Istók I(1878). 32. sz. (aug. 11.) 4.

Arról, hogy mit tett Jókai, ami miatt ismét a figyelem középpontjába került, a második oldalon található, *Jókliád* című versezet árul el legtöbbet:

Az én nevem: Jókelesz,
Mellékneven: Mókelesz,
Voltam egykor: Jocosus,
Vagyok mostan: Morosus.

Bécsbe mentem, Bécsbe fel,
Ott a szívem ünnepel,
Fölemeltem poharam,
S így folyt szép, arany szavam:

Közös ország, közös ló,
Közös puska, jaj be jó!
Az a kedves bosnya föld
Közös honszerelmet költ.

Legjobb magyar pátriót
Kétségkívül a... krawót.
Gyöngy emlék a Jelasics,
Jó magyar Philippovics!

Én voltam a Jókelesz,
Mellékneven: Mókelesz,
Osztrák-magyar-pecsovics.
Lettem most: Jokájovics!

A versezetből annyi hámozható ki, hogy Jókai pohárköszöntőt mondott Bécsben, és Boszniát emlegetve a közös hazát éltette. De a körülmények, melyek dekódolhatóvá teszik a szám róla szóló írásait és rajzait, ismét csak az újságokat böngészve ismerhetők meg. Először április közepe felé jelentek meg rövidhírek arról, hogy Jókai Bécsbe készül,⁴⁵ majd hamarosan a részletek is ismertté váltak:

A bécsi akadémia magyar olvasó- és társaskör s az osztrák egyetemi olvasókör közösen gr. Károlyi László s Hornung Jenő elnökök aláírásával szétküldték a meghívókat Jókai Mór előadására, mely f. hó 20-án este ½ 8 órakor lesz az osztrák mérnök- és építészegyesület (Eschenbach-gasse 9.) termében. Az előadás címe »Geschichte der stillen Jahre«, s a tiszta jövedelem felerészben a szegedi árvízkárosul-

45 Ellenőr XI(1879). 184. sz. (ápr. 12.) 2; Pesti Hírlap I(1879). 103. sz. (ápr. 15.) 3; Fővárosi Lapok XVI(1879). 86. sz. (ápr. 13.) 420.

tak, felerészben az osztrák egyetemi olvasókör javára fordíttatik. [...] Ugyanaznap este ½ 10-kor a »Hotel Metropole«-ban Jókai Mór tiszteletére bankett rendeltetik [...] Jókai Mór e felolvasásra holnapután utazik Bécsbe.⁴⁶

A banketten az író-politikus német nyelvű pohárköszöntőt mondott, melynek szövegét *A Hon* másnap teljes egészében közölte.⁴⁷ Beszédét humorosan indította: „Arra kérem most önöket, hogy essenek át hamar cotelette-jeiken, mert én unalmas fecsegő vagyok, és a magyar országgyűléshez tartozom, ahol, ha valaki szóhoz juthat, nem egykönnyen engedi menekülni hallgatóit.” Majd rátért tulajdonképpeni mondanójára, a nemzeti érzés történetére. A 19. század elején „senki sem törődött a nemzeti nyelvvel. [...] Írhatott a poéta magyarul: úgy is jó volt, megírhatta azután ugyanazt németül vagy deákul, így is mindegy volt: úgysem olvasta el senki, sem így, sem úgy”. Nem sokkal később, a nemzeti ébredés korában minden megváltozott. „Akkor aztán még egy Petőfinek is el kellett tagadnia, hogy ért németül, jóllehet Heinét könyv nélkül tudta, és végigtanulmányozott valamennyi német klasszikust [...]” Azután ismét változott a helyzet. Korábban létezett magyar és erdélyi hazaszeretet, ám 1848-ban eltűnt ez a különbség. Létezett magyar és horvát hazafiság, ma a horvátok és horvát nemzeti párt, anélkül, hogy hűtlenné váltak volna nemzetségükhöz, a legjobb magyar hazafiak. Már csak egy lépés van hátra: az Osztrák–Magyar monarchia iránti hazaszeretet létrejött. Ami Boszniában történt, az éppen az efelé vezető folyamatot gyorsította fel: „Sok keserű veszteséget szereztünk ott magunknak, de olyasmit is hoztunk onnan magunkkal, ami eddigelé ismeretlen volt: a hazafias érzelmet a Monarchia irányában.” A monarchiát alkotó különböző nemzetek katonáinak a csataterén kialakult birodalmi patriotizmusa példaként szolgálhat az értelmiség számára, mely régóta tudja már, hogy „a szabadságra, a jólétre, a felvilágosodásra vezető egyetlen út a nemzetiségek egymás irányában való türelmességében, szeretetében és egyetértésében fekszik”. És mivel az intelligencia tisztában van azzal is, „hogy a nemzetek közötti örökös gyűlölködés képezi azon fának gyökereit, amelynek ágain a rabszolgabilincsek, az államadósságok, a kereskedők kettétört padjai és a koldusok és rokkantak mankói függenek gyümölcsképpen,” képes lehet egész Európának megmutatni: a Monarchiában, „ebben a Kis-Európában, amelyben annyi nemzetiség lakozik egymás mellett, a közös érdekek és a közös szabadság a közös hazaszeretetet – a béke egyetlen kezességét – is képes felébreszteni”.

Jókai nagy tetszést aratott beszédére Eduard Suess osztrák parlamenti képviselő (civil foglalkozására nézve geológus és egyetemi tanár) úgy válaszolt, hogy e pohár-

46 *A Hon* XVII(1897). 94. sz. (ápr. 18.) 2. (Reggeli kiadás.); *Pesti Hírlap* I(1879). 107. sz. (ápr. 19.) 4.

47 *A Hon* XVII(1879). 96. sz. (ápr. 21.) 1–2. (Esti kiadás.)

köszöntő „a legnagyobb örömet fogja okozni az uralkodónak családi ünnepélyén”.⁴⁸ Ami az ezüstlakodalmát ünneplő Ferenc Józsefet illeti, biztosan igaza volt. Magyarországon viszont komoly felhőrdülést váltottak ki Jókainak a nemzetek közötti megbékélést hirdető, ma is rokonszenvesen csengő, ám naivnak bizonyult gondolatai. Az *Egyetértés* pár nappal később szerkesztőségi cikkben szögezte le, hogy „Jókai úr teljesen elvesztett minden érzéket, hogy meddig terjedhet a nemzetnek elnézése [...] idegen városban, külföldiek előtt hirdetett a nemzet nevében oly dolgokat, melyek minden magyar embernek erkölcsi tudatába és hazafias érzeteibe ütköznek”.⁴⁹ És természetesen a *Bolond Istók* olvasóinak sem kellett lapjukban csalódniuk. A *Rókai a bécsi „Fuchs”-ok közt* című szatíra és a hozzá tartozó karikatúra Jókai mondandójának nemzeti érzelmű kifigurázása:

Most már nem mondjuk, hogy »Hazádnak rendületlenül!« hanem: »In deinem Lager liegt Österreich«. Aki mást mond, az illojális huncfut. Meghalt a Haza, éljen a Hon! Hoch! Nem járja már »Nix dajcs!« Íme én! Németül termékenyebbül beszélek, mint írok magyarul. Csak több pénz és több ordó járna. [...] Nix éljen a haza, nix madjarische hazafiság, hanem österreichischer Patriotismus. [...] Leglelkesítőbb látvány Bosznia. Zsivio hoch Jellasic!

A *költőkirályok a csász. kir. költőnek* című karikatúrán ugyancsak a bécsi látogatása miatt csépelei Berzsenyi, Petőfi és Vörösmarty a rémült arcot vágó, a kezében tartott papírlapokat elhullató Jókait. Ha jobban megnézzük, az egyik, éppen földet érő papírlapon a *Stille Stunden* felirat olvasható, mely a császárvárosban felolvasott, *A csendes évek története* című írására utal. A levegőben lebegő papírlapon pedig a *Toaszt* szó áll. A kezéből éppen kihullón viszont a *Held Pálffy* felirat. Ebből arra következtethetünk, hogy Jókai aktuális bűnlajstromán a felolvasáson és pohárköszöntőn kívül más is szerepelt.

És valóban.

A Nemzeti Színház igazgatójának, Paulay Edének a felkérésére alkalmi darabot írt a királyi pár ezüstlakodalmára, *Hős Pálffy* címmel. A történet, amelynek aktuális üzenete összecseng Jókai pohárköszöntőjével, a hétéves háború idején játszódik. A finálé a híres pozsonyi országgyűlésen, ahol Pálffy összekapcsolja a király és a haza iránti hűséget („Vitam et sanguinem pro rege / Nostro et pro patria nostra!”), mire az ellenzéki követ Görgeteghy is kardot ránt a királyné iránti hűsége jeléül, s így szól:

⁴⁸ Uo. 2.

⁴⁹ *Jókai Mór. Egyetértés* XIII(1879). 113. sz. (ápr. 24.) 1.

„Most hát Isten hozzád, sérelmi lajstrom, / Legyen belőled égő áldozat!”.⁵⁰ A darabot három nappal Jókai bécsi felolvasása után, 1897. ápr. 24-én mutatta be a Nemzeti Színház; a két esemény összekapcsolódott a *Bolond Istók* legközelebbi számában.

Különösen látványosan fejezi ki ezt az a karikatúra, amely Jókai *Felfordult világ* című regényének címét kölcsönvéve állítja szembe az abszolutizmus idejét az 1867 után beköszöntött alkotmányos korrall.⁵¹

A gúnyrajz bal oldalán Schmerlinget látjuk, amint kutyáját vezetve, hátán Pálffy Móric feliratú verklivel indul Magyarország felé. Az alatta olvasható szöveg: „Anno einzban a német jött húzni a magyart.” A rajz és a szöveg arra utal, hogy 1861–65 között, a Schmerling-féle provizórium idején Magyarország helytartója Pálffy Móric császári lovassági tábornok volt. A másik rajzon viszont Jókai ballag Bécs felé, hátán *Held Pálfi* (!) feliratú verklijével, ugyancsak pórázon vezetett kutyával. Az aláírás: „Most a magyar megy húzni a németnek.”

50 JÓKAI MÓR: *Hős Pálffy. Drámai jelenetek három képben* = uő: *Színművek*. I. Franklin, Bp. 1907. 199–198.

51 Bolond Istók II(1879). 17. sz. (ápr. 27.) 6.

MACSKAZENE

Jókai bécsi pohárköszöntőjében arról is beszélt, hogy ha akár csak húsz évvel korábban eszébe jutott volna a császárvárosba jönni és németül felolvasni, „odahaza bizonyosan egy monstre hangversenyt kaptam volna a világ valamennyi zenekedvelő macskájától [...] Mai napság mindenki rendén levőnek találja ezt a dolgot; egyetlen léleknek sincs ellene semmi kifogása”.⁵² Nem tudni, hogyan fogadták volna őt Pesten, ha e mondatokat nem szövi bele a pohárköszöntőjébe. Az azonban bizonyos, hogy már hazaérkezése estéjén „a fiatalság egy csoportja macskazenét akart rendezni a lakása előtt”,⁵³ amelyet csak a rendőrség közbelépése akadályozott meg. Az *Egyetértés* úgy tudta, hogy két hétig lesz rendőri készültség a Stáció utcában, hogy „Moricz von Jókai bécsi babérait baj ne érje”.⁵⁴ A rendezavarások valóban folytatódtak, melyekre Jókai *Az én macskazeném* című írásával válaszolt *A Hon* május 6-i (keddi) számában. Válaszát a *Bolond Istók* következő (vasárnapi) száma azonnal tollhegyre tűzte:

A Hon:

A lapokból olvasom, hogy énnekem macskazenét akarnak adni.

Ugyan miért?

Azért, mert egy tószttban azt mondtam, hogy az osztrák és magyar monarchia népeinek azt a két országot, amelyeket fegyverrel védelmezni kötelességük, egymás iránti kölcsönös szeretetükkel fenn tartani is kötelességük?

Ennél egyebet szavaimból csak a rossz akarat és kollegiális torzsalkodás csavarhat ki. *Összmonarchiáról nem beszéltem.*

Magyar hazám iránti szeretetemből egy hajsználnyt le nem alkudtam.

Ez ellen lehet kifogása mindannak, aki Magyarországot Ausztriától különválva akarja látni, azt kinyilatkoztathatja a leg-erősebb hangon sajtóban, országgyűlésen, fényes nappal. Hisz két nagy párt

Bolond Istók:

Rókai nyilatkozata

– *Mókázat* –

A lapokból olvasom, hogy nekem macskazenét akarnak adni. Hallom is távolból néha-néha a macskanyávogás stimmelését és száguldó lovas drabantok patkóinak kopogását.

Ugyan miért történik mindez?

Történik egy felolvasásért, történik egy tószttért!

Mit mondtam én?

Miért ittam én?

Én csak azt mondtam, hogy szeressük a németet. Szeressük a németet nagyon.

Én csak azt mondtam, hogy a németet szeretni, hogy Bécsért lelkesedni hazafiai kötelessége a magyarnak, olyan köteles-

52 *A Hon* XVII(1879). 96. sz. (ápr. 21.) 1–2. (Esti kiadás.)

53 *Jókai és a fiatalság*. Politikai Újdonságok XXV(1879). 18. sz. (ápr. 30.) 214. Ugyanerről: Fővárosi Lapok XVI(1879). 99. sz. (ápr. 30.) 483.

54 *Macskazene Jókainak*. Egyetértés XIII(1879). 118. sz. (ápr. 29.) 3.

van, amely erről folyvást szemtől szembe, okokkal és érzelmekkel vitázik.

Mit keresnek hát itt az »állati hangok?« Kutya, macska, békahang az argumentumok helyében?

És éppen én ellenemben, aki nem vagyok se fellegrárban lakó generális, se hozzájárulhatlan kormányzó, se sérthetetlen főpap, akiket nem lehet más után elérni; hanem vagyok jámbor újságíró polgár, akit ha tetszik valakinek, a sajtó útján megtámadhat; ha személyesen akarja velem tudatni a véleményét, rám találhat; egész délután, s reggel tíz óráig itthon vagyok bogárhátú kis házamban, kinn a város végén, nem strázsál senki, még csak egy férficseletem sincsen; egy ollónál egyéb fegyver nincs az asztalomon, jöhet bátran, akár egyedül, akár huszadmagával, megmondhatja a véleményét őszintén, világosan; s ha tisztességesen beszél, leültetem, meghallgatom, ha gorombászkodni akar, felkérem a névjegyét, s végzünk egymással becsületes, lovagias módon.

De hát kik azok, akikről azt írják a lapok, hogy már tíz nap óta (!) éjre mindig macskazenét akarnak nekem adni, s ebben a rendőrség által mindig megakadályoztatnak. Azt írják, hogy az egyetemi

sége, amelyet a magyar Szent Korona lakosai közül eddig legjobban a szerzsánok teljesítettek.

Dicsőítettem a szerzsánok magyar hazafiságát.

Mi rész van ebben?

Aki ellenkezőt hirdet, aki el akar szakadni Ausztriától, az hirdesse ezen nemes szándékát éjjel-nappal, szóval, írásban és tettel. Azt mi nem macskazenézzük meg soha, hanem ellenkezőleg, annak mi a legszebben elhegedülünk, úgy, hogy Szent Dávid se különben.

Látható, hogy mi vagyunk a lovagias párt, az ellenzék pedig sötétben dolgozik. Az én házamban nincs fegyver, mert én csak irodalmi fegyverekkel szoktam párbajt víni. Ezekben a pisztolyokban nincs puskaapor!

Egy olló nem sok, de egyéb az én házamban nem található.

Egy olló elég az „Üstökös,” és az „Engeresz Fatterland”⁵⁵ megszerkesztésére, de nem elég bőszült ifjak elleni védelemre.

Különben tagadom, hogy az ifjak között gutgesinntek⁵⁶ lettek volna, tehát az csak a fiatalság söpredéke volt. Egyikőjük sem Ritter dritter Klasse!⁵⁷

Ne zavarjuk a rendet. Ordo est anima rerum.⁵⁸

55 Jókai lapja címének – A Hon – német nyelvű kifordítása.

56 Jóérzésűek (német).

57 Kiskeresztes lovag (német): olyan személy, akit (mint Jókait) az uralkodó a Szent István-rend kiskeresztjével tüntetett ki.

58 Rend a lelke mindennek. (latin)

tanuló fiatalság tagjai? Én ezt tagadom. Én a magyar egyetemi fiatalság tagjait bátor, nyílt arcú férfiaknak ismerem, akik, ha a meggyőződésüket meg akarják mondani, teszik azt fényes nappal, szemtől szembe, ha kell, a szuronyerdővel is szembe: akik nem keresik a sötétség óráit, s a futásra alkalmas tért, még akkor sem, ha a hazának egy esküdt ellenségét kell megtámadni, nemhogy engem, akit nem bánthatnak meg anélkül, hogy saját nemzetüket meg ne bántsák. Én a magyar ifjúságot inkább olyannak akarom ismerni, hogy még akkor is büszke legyenek rá, amikor engem bánt, és nem olyannak, hogy ő maga is szégyenlje magát, amikor azt tette.

Különben az egész utcai lármával nem törődöm. Hozzászoktam én már ahhoz. A legközelebbi választási mozgalmak alatt a tisztelt ellenpárt túlbuzgó tagjai három éjjel egymás után a városnegyed *legaljasabb minőségű* osztályát odacsódtatva ablakom alá, ébresztettek fel álomból macskazenével. – Tovább aludtam csendesen. – Ezt odasorozom *negyediknek*, ha meg lesz. – S maradok, aki voltam.

*Jókai Mór*⁵⁹

Gondolják meg, hogy engemet meg nem sérthetnek anélkül, hogy bennem a Gesamtreichot⁶⁰ is meg ne sértsék.

Vitatkozunk, mint két nagy párt teszi nyilvánosan és folytonosan.

Szavazzunk!

Szavazzunk az országház színe előtt!

Ilyen polémiára mindig otthon vagyunk. Igen.

Igen, én el nem tántorodom holmi macskahangok miatt.

A mi pártunk hangjainak sokkal édesebb a csengése.

És én maradok a mi vagyok.

RÓKAI⁶¹

⁵⁹ A Hon XVII(1879). 110. sz. (máj. 6.) 1.

⁶⁰ Az összbirodalmat (német).

⁶¹ Bolond Istók II(1879). 19. sz. (máj. 11.) 5.

Jókai nyilatkozatát a *Bolond Istók* szóban forgó számának egy másik írása is toll-hegyre tűzte, *Diplomasciai jegyzékváltás*⁶² címmel. A közreadott gúnyiratok szerzői, amint a lap szerkesztői üzenet-rovatából kiderül, az olvasók közül kerültek ki. Hasonló írás több is jött: „Negyediknek érkezett be a versenyzők közt, kik Istók gypén Held Jokler utolsó nyilatkozatát tűzték ki célul, s így bár jó conditióban ért be, de megelőztetett”.⁶³ Mindez arra utal, hogy a bécsi tószty ügye, majd Jókai nyilatkozata komoly érdeklődést váltott ki az újságolvasók körében.

BEFEJEZÉSÜL: HEGEDÜS SÁNDOR, AKI ROSSZ ÚTRA VEZETTE JÓKAIT

A korábban érintett, *Felfordult világ* című karikatúrán a kutya feje, amelyet Jókai pórázon vezet, Hegedüs Sándort mintázza. A póráz szinte feszül, mintha ő húzná magával Jókait Bécsbe. Az aláírás már idézett szövege – „Most a magyar megy húzni a németnek” – kettős jelentésű: Jókai húzza a zenét a németeknek, őt viszont Hegedüs húzza (vezeti) Bécsbe. A *Bolond Istók* máskor is gyakran jelenítette meg Hegedüst Jókai rossz szellemeként. Egy későbbi példa a lap 1882. május 28-i, országgnyűlési vitát imitáló írásából:

Jókovics Morlákovics: Tisztelt ház! A naplóban azt olvasom, hogy én Apponyi beszédére tagadólag ráztam a fejemet. Ez nem áll, mert én akkor itt sem voltam, pedig én a fejemet magammal szoktam hordani.

Tisza: De bizony nálam van az!

Hegedüs Alexandrus: Jókai fejét én hordom!!! Én rázom a Jókai fejét! Jókai feje „körül-belül» olyan, mint az enyém! (Hegedül.)

A Jókai fejét rázom én.

*Államtitkárságot várom én.*⁶⁴

A bűnbakot Hegedüsben kereső, a nagy regényíró menteketni igyekvő gúnyrajzok és krokik annak a 48-as érzelmű olvasóközönségnek a véleményét tükrözik, amely ugyan rosszallással követte Jókai birodalmi patriotizmust hirdető, a királyi család iránti rokonszenvről tanúskodó megnyilvánulásait, a regényíró azonban sohasem szűnt meg csodálni. „A nagy közönség változatlan gyönyört talált műveiben, s ha

62 Uo. 10.

63 Uo. 11.

64 Bolond Istók V(1882). 22. sz. (máj. 28.) 4.

látta is politikai magatartásának vastag fogyatkozásait, hajlandó volt bennök a költői képzelődés természetes kicsapongásait megbocsátani” – fogalmazott az *Egyetértés* Jókai bécsi szereplését élesen elítélő cikkében.⁶⁵ Írói nagyságát még Verhovay Gyula is elismerte, és óvta attól, hogy „több ilyen félreértésül szolgáló jubileum-tücske ne legyen”.⁶⁶ Szimptomatikus a 14 éves Csáth Géza naplóbejegyzése, az *Arany ember* friss olvasmányélménye nyomán:

mégiscsak okos ember ez a Jókai [...] Magyarország és a világ egyik legnagyobb regényírója. Csak ez már nem válik becsületére, hogy ő, ki annyi lelkesedéssel meséli a forradalmat, dicsőíti Petőfit, ez az ember a királytól elfogad valamit, és a vén disznó az udvarnál nyalja a király seggét, és jár főhercegnőkhöz fogadónapokon audienciára. – Gyarló öregség! Mivé lett e lánglelkű, szabadságszerető ifjú: »egy kitüntetésvárományos csúszmászknok«. Megbocsátjuk neki? Meg, azér[t] a sok szép élvezetért, amit nekünk ad regényében.⁶⁷

Mi pedig, túl a megbocsátáson, *mai* felfordult világunkban okkal fordulhatunk rokonszenzvel a nemzetek közötti megbékélés utópisztikusnak bizonyult eszméjét hirdető politikushoz is.

JÓKAI IN THE HUMOR MAGAZINE ‘*BOLOND ISTÓK*’. FROM THE OCCUPATION OF BOSNIA TO THE VIENNESE TOAST

Keywords: *Mikhail Bakhtin; trivial knowledge; horizon of expectations; the politician Jókai; the Eastern Question; imperial patriotism*

Humor magazines build on the preexistent knowledge of their readers. Something that people generally understand in a certain way suddenly shows itself in a different light.

The reason we don’t understand the humor of old comic magazines is that we don’t understand the references they make. But if we decipher the jokes, we discover what was in the limelight of trivial knowledge at the time. The pages of the daily newspapers contain the knowledge that determined the readers’ horizon of expectations. And the humor magazines show what people found impactful: what was found deserving of ridicule was without a doubt general knowledge.

65 Egyetértés XIII(1879). 113. sz. (ápr. 24.) 1.

66 VERHOVAY Gyula: *Jókai Mór*. Egyetértés XIII(1879). 154. sz. (máj. 7.) 2.

67 CSÁTH Géza: „*Méla akkor: hínak lábat mosni*”. *Naplófeljegyzések 1897–1904*. Magvető–Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2013. 261–262.

Mór Jókai was a constant target of the humorous press of his time. If we decipher the hidden references in the satirical texts and caricatures based on him, we can shed light on the assessment of his actions and his mentality as a person, writer and politician. This can add nuance to our previous understanding of him, formed by the complexity reductions of history and literary history.

JÓKAI ÎN REVISTA DE UMOR *BOLOND ISTÓK*. DE LA OCUPAREA BOSNIEI PÂNĂ LA TOASTUL VIENEZ

Cuvinte-cheie: *Mihail Bahtyin; cunoaștere cotidiană; orizont de receptare; Jókai ca politician; problema orientală; patriotism imperial*

Magazinele umoristice se bazează pe cunoștințele preexistente ale cititorilor lor. Ceva ce cititorul înțelege într-un fel, dintr-o dată i se arată într-o lumină diferită. Motivul pentru care astăzi nu înțelegem umorul vechilor magazine comice este faptul că nu cunoaștem referințele pe care ele fac. Dar dacă descifrăm glumele, vom afla ce anume s-a aflat în centrul cunoștințelor comune la acea vreme. În rubricile ziarelor vremii, identificăm cunoștințele care au determinat orizontul receptiv al cititorilor vremii, iar magazinele umoristice arată ce a depășit pragul de stimulare al cititorului: ceea ce era considerat demn de a fi ridiculizat, era cu siguranță general cunoscut. Mauriciu Jókai a fost o țintă constantă a presei umoristice. Dacă deslușim fundalul scrierilor și caricaturilor satirice care l-au avut în vizor, punem în lumină detaliile mentalității sale ca om, ca scriitor și om politic și judecata contemporană a comportamentului său, care pot nuanța simultan imaginea lui formată ca urmare a reducerilor de complexitate ale istoriografiei și istoriei literare.

TOMPA ANDREA SOKSZOR NEM HALUNK MEG – AZ IDENTITÁS KERESÉSE

Kulcsszavak: *identitás; emlékezet; holokauszt; női sorsok; színművészet*

EGY KIBONTAKOZÓ ÉLETMŰ CSOMÓPONTJAI

Tompa Andrea sokszorosan díjazott művei egy egységes életmű állomásaiként rajzolják fel az elmúlt száz év erdélyi/kelet-közép-európai történeteit. Egyének sorsát láttatják, ám azokban mindig meghatározó, legtöbbször traumatizáló szerepet játszanak a nagy történelmi folyamatok. Az önéletrajzi ihletésű *A hóhér háza. Történetek az aranykorból* (2010) a Ceaușescu-diktatúra nyolcvanas évekbeli világát, a *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben* (2013) a századelőt és trianoni országvesztést, az *Omerta. Hallgatások könyve* (2017) a század közepén zajló kisajátításokat ábrázolja, a 2020-as, jelenben játszódó, *Haza* fő témája az otthon elhagyása, az otthontalanság és az otthonkeresés. A 2023-as *Sokszor nem halunk meg* cselekménye a vészkorszak és kommunista diktatúra eseményeit eleveníti fel.

A nagyon alapos dokumentáció nyomán született műveket gazdag motívumháló fonja át és kapcsolja össze, bizonyos cselekménymozzanatok ismételten felbukkannak a különböző regényekben, ezek egymást is megidéznek. A sokszor önéletrajzi ihletésű motívumok szövegformáló szerepre tesznek szert, például az elmozdulás, utazás a *Fejtől s lábtól*, illetve a *Haza* vagy a disszidálás *A hóhér háza*, *Fejtől s lábtól*, *Haza*, *Sokszor nem halunk meg* esetében. Az egyik legfontosabb ilyen motívum az identitás kiépülésének folyamatához kapcsolódik, az iskolák ebben játszott szerepéhez (*A hóhér háza* egy diáklány sorsát követi nyomon, a *Fejtől s lábtól* narrátorai egyetemi hallgatók, a *Haza* középpontjában egy érettségi találkozó áll). Hasonlóan fontos a regényekben a színház identitásgeneráló szerepe (*A hóhér háza* a romániai diktatúra végnapjainak bemutatásakor felidézi a Hamlet bemutatását, tematizálja a színészek kivándorlását; a *Fejtől s lábtól* egyik jelenetében a legendás kolozsvári színházigazgató, Janovics Jenő a bolondokházába menekül, hogy ne kelljen átadnia a frissen berendezkedő hatalomnak az általa megteremtett színházat; a *Sokszor nem halunk meg* lapjain a hősnő önazonossága a színielőadások által formálódik). A regényekben egy-egy

* TAPODI Zsuzsa (1961), dr., egyetemi tanár, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar, Humántudományok Tanszék, tapodizsuzsa@uni.sapientia.ro

foglalkozás részletei kerülnek előtérbe: *A hóhér háza* – diák; *Fejtől s lábtól* – orvos; *Omerta* – rózsanemesítő; *Haza* – író, festő; *Sokszor nem halunk meg* – színész. Bizonnyos szereplők felbukkannak különböző regényekben, gyakran visszatérő hős például a szerző apai nagymamájáról vagy annak bátyjáról mintázott figura (*A hóhér háza*, *Fejtől s lábtól*, *Sokszor nem halunk meg*), az önportréhősnő apja szenvedésének és halálának motívuma (*A hóhér háza*, *Haza*).

Mivel a történetek diktatúrákban zajlanak, fontos, szintén ismétlődő mozzanat az elhallgatás, a tabutémák megjelenése. Ilyen például *A hóhér háza* és a *Fejtől s lábtól* esetében a terhességmegszakítás, a tabusító diktatúra légkörére utal az *Omerta* alcíme is: *Hallgatások könyve*, itt a Hóstát és a szerzetesrendek ötvenes évekbeli felszámolásának elhallgatott témája, a *Sokszor nem halunk meg* esetében pedig a zsidók 1944-es deportálásának ki nem beszélt traumája jelenítődik meg.

Elbeszéléstechnika szempontjából Tompa regényeiben a hősök vagy egyes szám első személyben mesélnek (*Fejtől s lábtól*, *Omerta*), vagy harmadik személyű az elbeszélés, viszont a fókusz ráközelít a szereplőre: azt látjuk és tudjuk, amit ő érzékel és mond külső, mindentudó elbeszélői kommentár nélkül. Mindkét eljárás során a narrátori hang idézetként foglalja magában a szereplők szólamait, a szerző nem jelöli a dialógust, a szereplők szavai beépülnek a narrátori szövegbe.

A veszteségnarratívák referencialitás és fikció határán egyensúlyoznak, a fiktív regényhősök valós személyekkel találkoznak, valóban megtörtént események tanúi vagy elszenvedői, a történelem alulnézetből látásmódja érvényesül. Közös elem az is, hogy a művek világában mindig van egyféle feloldás: a szereplők az általuk átélt traumák ellenére megpróbálnak megkapaszkodni, megkeresni a személyes boldogulás és boldogság lehetőségét. Így a legutolsó regény is az identitás megtalálásával/elfogadásával és ezzel a belső nyugvópontra jutás motívumával zárul. A főhős színésznő egy vele készített interjúban fogalmazza meg: „A színház lényegében megmentette az életemet. [...] Mindig tudtam, hogy ki vagyok, amikor színpadra lépek”.¹ A regény végén, az önmagát megvakító Oidipusz király sorsa kapcsán pedig azt mondja: „Bolyong, de legalább tudja, hogy kicsoda”.²

ELHALLGATÁS ÉS KIBESZÉLÉS

Tengelyi László írja az élettörténet és önazonosság viszonyáról: „Történetek szövik át az időt, amelyben élünk. Helyünket a világban, még mielőtt magunkra eszmélnénk – sőt, talán nem túlzás azt állítani: még mielőtt megszületnénk –, családi elbeszélések töltik ki. A ránk hagyományozott történetekhez azután hozzátesszük a magunk ál-

1 TOMPA Andrea: *Sokszor nem halunk meg*. Jelenkor, Bp., 2023. 469.

2 Uo. 588.

landóan változó, nyugvópontra még halálunkkal sem jutó történetét. Ami kívülről ér bennünket, és amit magunk teszünk, amit gondolunk, képzelünk és tapasztalunk, amitől félünk, és amit remélünk, elmondjuk magunkról, és elmondjuk egymásról, elmondjuk újra és elmondjuk *másként*. Elbeszéléseink vissza-visszatérnek a már elmondottakra, és ismét előlről kezdik: így próbálják körülvenni és befogni az elszőkő történeteket. Amit tudatosan elhallgatunk, és amit öntudatlanul elhárítunk magunktól, a már elmondottak és a még elmondandók árnyékában húzódik meg”.³

A hallgatás is kommunikáció, Wolfgang Iser az üres helyek szerepére figyelmeztet, a ki nem mondott tartalmak az olvasó tudatában behelyettesítődnek. Az *Omerta* egyik jelenetében motivikusan is megjelenítődik, egyúttal ironikussá is válik a csend parancsa: a hallgatásra ítélt, börtönből szabadult apácákat hiába akarják lehallgatni: némán ülnek a Mátyás-szobor melletti padon, de közben a börtönben tanult kopogtató jelbeszéddel kommunikálnak egymással. A regényekben a tabusított kollektív traumák gyakran a felszínre törnek. Például *A hóhér háza* végén, 1989 karácsonyán az anyai nagymama előveszi a padláról az addig dugdosott díszmagyart.

A *Sokszor nem halunk meg* az elhallgatott és elmondhatatlan színre vitelére törekszik, mivel a zsidók deportálása és a holokauszt utólagos feldolgozása/feldolgozhatatlansága az egyik fő témája. És ehhez kapcsolódva az, hogy „lehet-e a hiányból identitást kreálni”.⁴ A regényben motivikusan visszatér a hallgatás/elhallgattatás témája: a vészorkorszakban a titokban bújtatott zsidó csecsemőt a nevelőszülők minden eszközzel hallgatásra akarják bírni, hogy sírásával, gőgicsélésével fel ne hívja a figyelmet arra, hogy a gyermektelen házaspár egy kisbabát gondoz. (Elfüggönyözik az ablakot, elrekeszelik az ajtót, papagájt szereznek, Erzsí énekkel, ringatással csitítja a nyűgösködő gyermeket, többé nem engedik be a lakásba a postást, a szomszédaszonyt, nehogy feljelentsék őket.) Később, amikor a vér szerinti szülők nem térnek vissza, Erzsí és Feri elhallgatja, hogyan is került hozzájuk a kislány, mert attól félnek, hogy a szívükhöz nőtt gyermeket nevelőintézetbe viszik. Bár megmondják neki, hogy örökbe fogadták, a hősnő a tizenhatodik születésnapjáig nem tudja meg, hogy kik voltak a valódi szülei. A zsidók deportálását kollektív hallgatás övezi, az átlagos kolozsvári lakosok úgy tudják, a gettóból Kenyérmezőre viszik őket munkára. Amikor felnőttként egy lágernaplóból készült monodrámát előadásán dolgozik, a főszereplő azzal szembesül, hogy azt a traumát nem lehet elmondani, nincsenek meg hozzá a

3 TENGELYI László: *Élettörténet és önazonosság*. Holmi 10(1998). 4. sz. (ápr.) 525. http://epa.niif.hu/01000/01050/00211/pdf/EPA01050_holmi_1998_04_525-543.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 05. 05.)

4 ZELEI Dávid = ÉS-kvartett: Tompa Andrea *Sokszor nem halunk meg*. <https://uk.video.search.yahoo.com/search/video?fr=gecs&ei=UTF-8&p=Tompa+Andrea+Sokszor+%C3%89s+kvartett#id=1&vid=b3680928da16516850ebb95ff7e7c807&action=click> (utolsó megtekintés: 2024. 04. 23.)

megfelelő szavak. Az életmű csúcsát jelentő Oidipusz-előadáson pedig a szája üresen tátogó üregnek hat.

MŰFAJI ÉS NYELVI SOKSZÍNŰSÉG, TRANSZTEXTUALITÁS

A címek többértelműsége Tompa Andrea regényeinek jellegzetessége. *A hóhér háza* egyszerre egy konkrét kolozsvári épület, de a bukaresti Nép Háza gigantikus építménye is, a félelem és titokzatosság szimbóluma; a *Fejtől s lábtól* a viszonyok megfordulását jelzi, a jelenségek alapos, tetőtől talpig történő felmérését; az *Omerta* azt sugallja: mi mindenről nem szabad beszélni?; a *Haza* – irány és pátria egyszerre; a *Sokszor nem halunk meg* esetében, aszerint, hogy hol a hangsúly, a cím érthető úgy, hogy gyakran fordul ez elő, de úgy is, hogy túléljük, pedig halálos veszedelemben vagyunk. Salamon Ernő, munkaszolgálatosként elhunyt gyergyószentmiklósi költő naplójából származó a címbéli idézet, ezzel is utalva a holokausztra, akárcsak az ajánlás, „Rubin Mihály emlékére”, mely egy, a deportálás során hatéves korában meghalt zsidó kisfiút nevez meg, akiről – a nevén és végzetén kívül – semmit sem tudunk.

A paratextusok közül a könyv hátsó borítóján olvasható mondat az identitás kiépítésének megkerülhetetlenségét hangsúlyozza, miközben a nyugati kultúra két forrására, a görög–római, illetve zsidó–keresztény hagyományra utal vissza: „Aki ismeri önmagát, a saját sorsát, az megmenti a világot.” Ez egyrészt a delphoi jósdá Apollón-templomának feliratát: „Ismerd meg magad!”; másrészt a Talmudot idézi: „Aki megment egy embert, egy egész világot ment meg.” Ezzel a hősnő egyéni sorsát az egyetemes dimenziójába emeli. „A regény legnagyobb truvája az, ahogyan az egyediben meglátszik az univerzális, az egyéniben az örök emberi, az sohasem válik allegorikusá, nem lesz publicisztikus, és nem a problémák közhelyesítésére szolgál, hanem a szöveg gondolati horizontjának örült méretű és szép kitágulását eredményezi – miközben a regény nyelve hihetetlenül redukált, szűkszavú, tömör, és olyan földhözragadt, mint egy bevásárlólista”⁵ – írja kritikájában Melhart Gergő.

A regény elején olvasható mottóban szereplő Joseph Roth idézet már indításkor a zsidó hagyományt emeli be az értelmezési keretbe, miközben a fájdalom és veszteség kibeszélhetetlenségét tematizálja. „A gyászolóknak a szomszédok keménytojást hoznak, azok táplálékát, akiknek a fájdalma kerek, nincs se eleje, se vége.”

5 MELHART Gergő: *Tisztelegesen elmesélni*. <https://litera.hu/magazin/kritika/tisztessegesen-elmeselni-melhardt-gergo-tompa-andrea-sokszor-nem-halunk-meg-cimu-regenyrol.html> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 02.)

Tompa Andra regényei szintézisjellegűek, több műfaj jegyeit hordozzák. Az utolsó mű kapcsán az ÉS-kvartett kritikusai⁶ arra figyelmeztetnek, hogy ez a regény is ellenáll a műfaji besorolásnak, egyaránt értelmezhető a holokausztirodalom, a történelmi és nőregény, valamint a Bildungsroman ismérveinek segítségével.

Tompa mindegyik alkotásában szembeötlő a nyelvi teremtőerő, a szereplők egyéni nyelvhasználatának kiváló érzékeltetése csakúgy, mint a nyelvi sokszínűség érzékeltetése. Különösen Erzsi esete érdekes, aki – elemi iskolai tanulmányait meghazudtolóan érdeklődik az irodalom, a színház iránt – tudatosan próbál nyelvileg is alkalmazkodni, a székely tájnyelvet kolozsvári köznyelvre cserélni. Ez néha a mezőszéki alapú román tükörfordítás átvételét jelenti, például a gyakorító értelmű „ne mind” szintagma használatával. A hősöket körülvevő multikulturális közeg miatt Tompa regényeiben gyakoriak a román és más nyelvű betoldások. Itt a főszereplő szerelme, Titi Constantinescu rendező révén jelennek meg a román nyelvű szövegrészletek.

A transztextualitás a gazdag utalásrendszerben és szöveges idézetekben ölt testet. Harag György rendezői elképzelései, a szatmári színház előadásai, az *Anne Frank naplója*, az *Isten véled, édes Piroskám*; a nagy klasszikus drámák, a *Rómeó és Júlia*, *Antigóné*, *A fősvény*, *Cseresznyés kert*, *Hat szerep szerzőt keres*, *Oidipusz király* színészi és rendezői feldolgozása, Jan Kott megidézett gondolatai a színházkedvelők számára jelentenek csemegét.

EMLÉKEZET ÉS IDENTITÁS

Jan Assmann megállapítása szerint az egyéni és kollektív emlékezet szoros kölcsönhatásban áll. „Az emlékezet a szocializálódás folyamán tapad az emberhez. Bár mindig az egyén az, aki emlékezettel rendelkezik, az emlékezőképesség mégis kollektív produktum. [...] Még a legszemélyesebb emlékek is csak társadalmi csoportok keretei között zajló kommunikációban és interakcióban születnek meg. Nemcsak a másokról tapasztaltakra emlékezünk, hanem arra is, amit ők maguk mesélnek el, igazolnak és tükröznek vissza.”⁷ Tompa Andra egy vele készített interjújában a felejténi akart emlékek kapcsán úgy fogalmaz: „Az emlékezet valahogy úgy működik, hogy különösen a nehéz és rossz dolgokra nagy cementlapokat rakunk, vagy ajtókat csu-

6 ÉS-kvartett: Tompa Andra *Sokszor nem halunk meg* <https://uk.video.search.yahoo.com/search/video?fr=gecs&ei=UTF-8&p=Tompa+Andrea+Sokszor+%C3%89s+kvartett#id=1&vid=b3680928da16516850ebb95ff7e7c807&action=click> (utolsó megtekintés: 2024. 04. 23.)

7 Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 2013. 36.

kunk be előttük, és az írás ezeket az ajtókat nyitja fel”.⁸ A regény hősnőjének identitásválságát az okozza, hogy örökbe fogadott gyerekként semmit nem tud és nem is tudhat meg szülei történeteiből, sorsáról és bátyjáról sem. A regény kezdő mondata utólag úgy is értelmezhető, hogy a három ráakódott réteget kell levedlenie a főszereplőnek, amíg a saját identitását megtalálja. „Három réteg ruhát adtak rá, kopott pokrócba csavarták.”⁹ Ugyanakkor azt a lélektanilag igazolt tény is olvashatjuk az első passzus zárómondataként, hogy „négyéves koráig elfelejt mindent”.¹⁰ Azonban az átöröklött traumák tudat alatt megmaradnak, befolyásolják a központi szereplő sorsát: a szimbólumok visszautalnak a sosem ismert szülőanya traumáira. Akárcsak a genetikusan öröklődő betegség, a lisztérzékenység. Miközben az anyját kitelepítik, folyik a gettósítás, a kislány kiesik az otthonául szolgáló kosárból. A kisiskoláskori kirándulás során a lányt valósággal kísérti a fekete lyuk: „belecsúszhatsz, eltűnhatsz” – figyelmezteti a tanító néni. Amikor vonatozni mennek, a kamaszlány egyetlen vágya, hogy minél messzebb utazhasson.

Visszatérő motívum a listáké: „Csak aki kenyérgegyet kap, az van a listán”¹¹ – ezért a hatóságoknak nincs tudomásuk a létezéséről. A nevelőszülők az újságból olvassák a deportálandók listáját; a háború végén az eltűnt hozzátartozókat fürkészik a városházán; amikor a gyermek megbetegszik, Erzsi sorra veszi a listáról az orvosokat, akiket a baba édesanyja ajánlott, és azzal szembesül, hogy senki sincs meg az ott szereplők közül; a kamaszlány hősök temetőjében bolyong: „Ismeretlen. Ismeretlen” – olvassa a sírokon szereplő feliratot. Amikor színészként monodrámát ad elő Rózsa Ágnes holokausz-túlélő naplójából, azt a rendezői utasítást kapja: „harcolsz, hogy ezek az emlékek, ezek a nevek megérkezzenek a színpadra”.¹²

Az utolsó vonat című monodráma előadása közben az elhurcoltak neveit tartalmazó fiók nem nyílik ki, ezt a színésznő úgy éli meg, hogy a színpadra szánt, szavakból állított emlékmű nem valósul meg. „És akkor ők mind el vannak felejtve, ha te itt most nem tudod kinyitni a fiókot. Eltűntek, nincsenek, nem ismerjük őket. A nevüket se.”¹³

A kamasz identitásformálódásában fontos szerepet játszott egy színházi élmény: Elekes Emma alakítása az Anne Frank naplójából készült monodrámában. Az ösztönös azonosulás jele, hogy Tilda olyan ruhát és frizurát akar, mint amit a színpadon

8 BALÁZS Imre József: *Hosszúra nyúlt visszatérés. Beszélgetés Tompa Andrea íróval, színházkritikussal*. Helikon XXII(2011). 13(579). sz. 2–4.

9 TOMPA: i. m. 11.

10 Uo.

11 Uo. 13.

12 Uo. 505.

13 Uo. 537.

látott, sőt, egy kóbor macskát is befogad, mert az utánzott színpadi hősnek is volt cicája.

Az *Ödipusz király* az önmegismerés drámája, nem véletlen, hogy Matild éppen Szophoklész művének főszerepét alakítja, amikor a pályaelhagyás után ezzel tér vissza a színpadra. A testre szabott szerep számára a thébai királyé, aki „megadja magát a tudásnak”.¹⁴ Jelképes, ahogy előadás közben lepereg arcáról a maszk. „Hát, ha nem tudjuk, hogy ki az apánk meg az anyánk, nagy bajba keveredhetünk. S ha tudjuk, akkor is. Mert az élőket a temetetlen holtak falják fel, ahogy a görög tragédiáról szóló tanítás mondja.”¹⁵ A másik alaplámpa, az *Antigoné* az eltemetés szükségességének parancsával figyelmeztet az európai kultúra múlt századi végzetes sérülésére. A holokausz áldozatainak nincsen sem holtteste, sem sírja. „Azok, akik nem jöttek haza, azok halottnak lesznek nyilvánítva”¹⁶ – olvassák a nevelőszülők az újságból. Erzsi testvére eltűnik a világháborúban, a faluban eltemetik a ruháját, hogy legyen egy hely, ahol ápolni lehet az emléket.

Az identitás kiépülésének fontos részét jelentik a nevek. A hősnő identitásváltásainak markerei a különböző névváltozatok: Matyi, Tilda, Matild, Nagy Matild, de szerelme, akit Titi Constantinescu néven ismerünk, szintén többnevű, eredetileg magyar zsidó, Katz Bernátként került lágerbe, barátnője, Harsányi Zimra, aki Ana Novac és Novák Anna néven publikál, Berninek szólítja a férfit.

A regény felépítéséről írja Bence Erika: „A négy fejezet egymásutánja is drámai szerkezetre asszociál; akár egy sorsdrámában, Matyika/Tilda/Matild önelvesztésének és újra építkezésének felvonásait képezik”.¹⁷

Az első rész, a *Megérkezés*, melyben a kis Matyika – a kezdetben ideiglenesnek gondolt – helyváltztatása során a keresztény családban talál új otthonra, ám az állandó elhallgattatás, az évtizedek óta gyerek után sóvárgó Erzsi gondolja, hogy nehogy túlságosan a szívükhöz nőjön a gondozott kislány, a kötődések sérülését eredményezi. Megindító, ahogyan a háború végén Erzsiék már nem a valódi szülők hazatérésében, hanem abban kezdnek reménykedni, hogy Matyika náluk maradhat. A nevelőszülők utólag, a népbírástól, a bábaperekből értesülnek arról, hogy mi is történhetett az elhurcoltakkal. Számot vetnek vele, hogy a gyermek úgy lesz biztonságban, ha azt hazudják, hogy vidéken született, és az iratai megsemmisültek a bombázásban. A második rész, a *Menekülés* során a kamaszkodó Tilda út- és identitáskeresése kerül a középpontba, melynek fordulója a kijelentés: „Nem vagyok Matyi”,¹⁸ a lázadás során a lány folyamatosan sebeket ejt saját és nevelőszülei lelkében is. A harmadik, a *Felké-*

14 Uo. 583.

15 Uo. 589.

16 Uo. 135.

17 BENCE Erika: *Tompa Andrea: Sokszor nem halunk meg*. Kortárs 2024. 3. sz. 101–104.

18 TOMPA: i. m. 229.

szülés, melyben Matild színésszé érik, a ráismerés korszaka, ebben az általa alakított szerepek nyújtanak segítséget, a negyedik pedig, a *Katasztrófa*, Nagy Matild számára elvezet az identitáselfogadásig. A művészet segít neki a regényszerzői interjúbán emlegetett belső ajtók felnyitásában.

NŐI PERSPEKTÍVA, TANÚSÁGTÉTEL A NŐI SORSRÓL

András Orsolya *A hóhér háza* elemzésekor egy olyan jellemzőt ismer fel, amelyik az író minden későbbi művére érvényes. „A dokumentáció fogalma helyett talán pontosabb lenne azt mondani Tompa Andrea regénye kapcsán, hogy közvetlenül érzékelhető (konkrétan látható, tapintható, sőt ízlelhető) valóságelemekből kiindulva építi fel a szöveget.”¹⁹ A női főszereplő tapasztalatai miatt már az első regényben is különösen fontos szerepet kap a mindennapi létfenntartásához szükséges ételek, ruházat, fűtési, tisztálkodási lehetőségek bemutatása. A *Fejtől s lábtól*, az *Omerta* női narrátorai is részletesen foglalkoznak ezekkel a témákkal.

A *Sokszor nem halunk meg* a hétköznapi mikrorealizmusával kápráztatja el az olvasót, hogy például Erzsi a napon szárítja az elmosott edényeket, szárítókötelet húz ki az udvaron, hogyan varr lepedőből bébiholmit; milyen a flórharisnya; miket esznek a háború idején, milyen kompóttal kínálja a postást, milyen édességet kaphat egy lisztérzékeny gyerek; hogyan lesz egy régi kosárból gyerekülés a biciklin; milyen egy családi fényképkészítés, fagyizás stb. A markáns női portrék közül kiemelkedik a Székelyföldről Kolozsvárra került Erzsi, aki a rossz anyai minta ellenére szívből vágyik a gyermek után, és anyjának keménységét melegszívű anyósának magatartása ellensúlyozza. Tildának viszont a másik véglet, a nem kívánt terhesség, szülés utáni depresszió, mellrák sajátos női tapasztalatát kell megélnie. A holokausztot megszenvedett író, Novák Anna/Harsányi Zimra egy kevésbé konvencionális művészlét tágabb perspektíváját villantja fel Matild számára.

Tompa Andea regényeiben nagy szerepet kap a dokumentálás, vallomástevés, tanúságtétel. Az író szereplők célja az önmegértés és archiválás. Mesélő, naplóíró hősnő a belső és külső világ történeteit is rögzítik. *A hóhér háza* főszereplőjét tanárnője biztatja naplóírásra; a *Fejtől s lábtól* narrátor-medikája – bár tagadja a naplója létét – aprólékos, tudatfolyamszerű szövegben nyilvánul meg; az *Omerta* egyik narrátora a mesemondó Kali, akinek egy néprajzos lány lejegyzí és közreadja a meséit; a *Haza* főszereplője író, „I am an author” – mondja magáról. A *Sokszor nem halunk meg* lapjain Erzsi naplót ír Matyi fejlődéséről, először azért, hogy a kislány édesanyjának pontosan beszámolhasson, amikor újra találkoznak, később – az olvasás mellett – a

19 ANDRÁS ORSOLYA: *Szabadra írni. Nyelv, identitás, emlékezet*. EME, Kvár, 2023. 215.

naplóírás lesz számára a szellemi menedék. Verset ír Feri születésnapjára, leveleket az édesanyjának és nővérének. Arra ösztökéli a kamasz Tildát, hogy vezessen naplót. Azonban, mivel az identitás narratív jellegű, a lány nem tudja megfogalmazni önmagát. Az ürességet rögzíti, a kisebb korában őt egyszerre rémítő és vonzó fekete lyuk mintha lelkében lenne. „Kedves napló, kezdi írni Tilda. Így és így hívnak. Fingom sincs, hogy ki vagyok. Ma se történik semmi. Paradicsomleves volt. Négy sor elég?, kiált ki. Legyen legalább tíz, feleli Erzsi, négy sorban nem tudja az ember kifejezni magát. Dehogynem, mormolja maga elé Tilda, és rajzol egy nagy fekete kört, és sötétre satírozza.”²⁰

A Tompa Andrea műveiben minduntalan megnyilatkozó önéletrajziség itt az örökbefogadás problematikájának bemutatásában érhető tetten, hiszen a szerző maga is örökbe fogadó szülő. A dokumentarizmus pedig a mikrovilág pontos rajzán túl a bemutatott ötven év fontos történéseinek és szereplőinek a felvillantásával nyújt plasztikus korképet. Az 1944-ben kezdődő cselekmény 1992 körül zárul, valós szereplők és tények rajzolják ki a történelmi nyomvonalat: Márton Áron híres, zsidómentő állásfoglalása Kolozsvárt; a felszabadító „katonák erőszakoskodnak”; a népbíróság perei; purifikálás, politikai tisztogatás; „a címert kicserélték”; „aki templomba jár, pofont kap”; Mihai Roller történelemkönyve; „nincs szükség külön magyar színházra”; híres román rendezők disszidálnak; a vidéken szereplő színésznő élelmiszerkosarat kap ajándékba a nézőktől.

KÖVETKEZTETÉS

A regény értékei az identitás érzékeny kérdésének több szempontú megközelítése, az erdélyi valóság árnyalt, evokatív erővel történő bemutatása. Az írás, a művészet általi kibeszélés ebben a műben etikai dimenziót ölt: „Tisztességesen el kell mondani, a többit bízd a nézőre”.²¹ Erre utal Kovács Bálint kritikájának értékelése is: *Tompa Andrea új regénye nem egyszerűen jó, de a világ is jobb lesz tőle.*²²

²⁰ TOMPA: *i. m.* 249.

²¹ Uo. 588.

²² Kovács Bálint: *Tompa Andrea új regénye*. HVG 2023. 09. 01. https://hvg.hu/kultura/20230901_Tompa_Andrea_uj_regenye_kritika_sokszor_nem_halunk_meg_erdely_holokaust_orokbefogadas (utolsó megtekintés 2024. 05. 05.)

TOMPA ANDREA *YOU OFTEN DON'T DIE* –
SEARCHING FOR IDENTITY

Keywords: *identity; memory; Holocaust; femininity; theater art*

Andrea Tompa's novel tells the story of a woman born during World War II. She was given by her mother, a Jewish doctor, to a Christian family. Because her real family disappears, the little girl is adopted, and she won't find out where she really comes from until the age of 16. The theme of the Holocaust is closely linked in the work to that of memory and identity. By becoming an actress, the main character will be able to strengthen her identity through theater art. This paper examines the relationship between the concepts of identity, memory, femininity, and art.

TOMPA ANDREA *DE MULTE ORI NU MURIM* –
CĂUTAREA IDENTITĂȚII

Cuvinte-cheie: *identitate; memorie; Holocaust; feminitate; artă teatrală*

Romanul Andreei Tompa prezintă soarta unei femei născute în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, o soartă datorată faptului că mama sa este o doctoriță de origine evreiască care-și dă copilul unei familii de creștini. Pentru că adevărata sa familie dispare, fetița este adoptată, și reala sa origine o va afla abia la vârsta de 16 ani. Tema Holocaustului este strâns legată în operă de cea a memoriei și a identității. Personajul principal, devenind actriță, își va putea consolida identitatea prin intermediul artei teatrale. Lucrarea examinează relația dintre conceptele identitate, memorie, feminitate, artă.

II. TÖRTÉNELEM

MAGYAR TÖRTÉNETI KUTATÁSOK A VATIKÁNBAN – ÁTTEKINTÉS

Kulcsszavak: *historiográfia; vatikáni kutatás; hungarikakutatás; Fraknói Vilmos; Fraknói Kutatócsoport*

A VATIKÁNI MAGYAR KUTATÁSOK HŐS- ÉS ARANYKORA

Bár a szisztematikus vatikáni anyaggyűjtés elképzelése eredetileg Batthyány Ignác erdélyi püspök nevéhez köthető, a barokk kori kezdeteket követően¹ a tervszerű vatikáni kutatások meghatározó alakja Fraknói Vilmos nagyváradi kanonok és szekszárdi apát volt, egyben 1879–1889 között a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) főtitkára, majd 1892-ig másodelnöke² (1. kép). Az *Archivio Segreto Vaticano* 1881. évi

* Prof. dr. TUSOR Péter (1967) egyetemi tanár (PPKE), tudományos tanácsadó (HUNREN Moravcsik Gyula Intézet), a Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport alapítója és vezetője, Budapest, tusorpet33@gmail.com

** Dr. KANÁSZ Viktor (1991) tudományos munkatárs, Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, kutató, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Győr, kanaszviktor@gmail.com

- 1 A korszakról részletesen lásd TUSOR Péter: *Monumenta és Collectanea. Magyar történeti kutatások a Vatikánban (1881–2021)*. Bp.–Róma, 2022 (Collectanea Vaticana Hungariae I/20). 15–19. A pápai archívumokban a 18. század folyamán a piarista Desericzky Ince József mellett a későbbi gyulafehérvári püspök, gróf Batthyány Ignác végezte, illetve végeztette a legkiterjedtebb anyaggyűjtést. JAKÓ Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező* = uő: *Társadalom, egyház, művelődés*. METEM, Bp., 1997 (METEM Könyvek 18). 359–382.
- 2 Életéről, tudományos munkásságáról lásd ÁLDÁSY Antal: *Fraknói Vilmos emlékezete*. Katholikus Szemle 39(1925). 449–460; BERZEVICZY Albert: *Fraknói Vilmos emlékezete (Felolvastatott az Akadémia 1927. május 8-án tartott ünnepi ülésén)*. Bp., 1927; CSORBA László: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. HG és Társa, Bp., 1998. Fraknóiról és kortársairól legújabbban: *Fraknói Emlékkönyv. Fraknói Vilmos (1843–1924) püspök, történész, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának emlékezete*. Szerk. TUSOR Péter–KANÁSZ Viktor. Bp.–Róma, 2024 (Collectanea Vaticana Hungariae I/24 – a továbbiakban *Fraknói Emlékkönyv*). Lásd még NAGY Katalin: *Fraknói Vilmos kutatási kérelmei a Vatikáni Apostoli Levéltárban (1881–1885) = Magyarország és a római Szentszék III (Exquisitae lucubrationes Cornelio Szovák amicabilem dicatae)*. Szerk. TUSOR Péter–KANÁSZ Viktor. Bp.–Róma, 2022 (Collectanea Vaticana Hungariae I/21). 307–321.

megnyitásakor még csak 38 éves történész olyan neves tagokból álló csapatot toborzott maga mellé, mint Haynald Lajos bíboros, Ipolyi Arnold püspök, Fejérpataky László, Bunyitay Vince, Pór Antal, Óváry Lipót Décsényi-Schönherr Gyula, majd Áldásy Antal, Kollányi Ferenc, Lukcsics József, Veress Endre és mások. 1884–1891 között a *Monumenta Vaticana Hungariae* sorozatban díszes kivitelben és két osztályban összesen nyolc kötet jelent meg. Köztük olyan klasszikus forráskiadványok, mint a pápai tizedszedők számadásai,³ a római Szentlélek-társulat anyakönyve⁴ vagy éppen Antonio Burgio és Francesco Buonvisi nunciusok jelentései⁵ (2. kép).

A munkálatok 1894–1904 között intézeti keretben folytak tovább. A lelkes történészek Fraknóinak a Római Magyar Történeti Intézet (RMTI) céljaira a Porta Pia közelében épített villájából indultak nap mint nap a Vatikánba. A fondszerű iratkiadást egy új, kizárólag intézeti keretben megvalósítható projekt, a középkori Dunántúl nagy részét felölelő Veszprémi egyházmegye forrásainak közreadása váltotta fel. A különféle bulla-, breve- és kamarai regisztrumokból, szupplikációs sorozatokból kigyűjtött dokumentumok a *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*⁶ (1103–1526) négy vaskos fóliánsában jelentek meg 1896–1907 között, Hornig Károly veszprémi püspök (1912-től bíboros) anyagi támogatásával⁷ (3–4. kép).

ÖRÖKÖS NÉLKÜL. A FRAKNÓI-KORSZAK UTÁN

A Fraknói-féle magánintézet azonban 1904-re, különféle okok miatt, megszűnt működni, állami újraalapítására csupán 1913-ban került sor az MTA tudományos irányítása alatt. Az I. világháború, majd a trianoni trauma után az *Istituto Ungherese di Studi Storici* csupán 1924-ben, Fraknói halála évében kezdte meg működését.⁸ Az 1920-as években azonban nem ismétlődött meg a pozitívizmus és posztpozitívizmus korának sikertörténete. 1927-ben Klebelsberg Kunónak köszönhetően a Palazzo Falconieriben létrehozott Római Magyar Akadémia (RMA) kiváló központja lett az

3 FEJÉRPATAKY László: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375.* Bp., 1887 (Monumenta Vaticana Hungariae I/1); FEDELES Tamás: *Pápai tizedek és adószedők a 14. századi Magyarországon. Fejérpataky László és a magyar Monumenta Vaticana = Fraknói Emlékkönyv.* 535–573.

4 BUNYITAY Vince: *Liber Confraternitatis Sancti Spiritus De Urbe. A római Szentlélek Társulat anyakönyve. 1446–1523.* Bp., 1889 (Monumenta Vaticana Hungariae I/5).

5 *Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526.* Ed. Vilmos FRANKÓI. Bp., 1884 (Monumenta Vaticana Hungariae II/1).

6 *A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis.* I–IV. Szerk. FRANKÓI Vilmos–LUKCSICS József. Bp., 1896.

7 A korszakról részletesen lásd TUSOR: *i. m.* 19–44.

8 Uo. 58.

olasz–magyar kulturális, művészeti és diplomáciai kapcsolatoknak, a Fraknói-villában működő intézet ugyanakkor lényegében megszűnt, az épületet bérbe adták. Az RMTI örökségét és feladatait elvileg az RMA tudományos osztályának kellett volna betöltetnie. Ez azonban sem az 1920–1940-es években, sem az 1990-es rendszerváltozást követően nem sikerült. Meghatározóan azért, mert a Klebelsberg-féle, az 1920-as években kialakított, az olasz–magyar kapcsolatok elmélyítésére és kiszélesítésre kialakított koncepció lényegét tekintve más, mint az 1880–1890-es években a pozitivistáktól tudományos világképéhez kötődő vízió. Utóbbi nemcsak Fraknói és az RMTI sajátja volt, hanem ezen az alapon létesült és működik mindmáig folyamatosan és eredményesen többek között a római német és az osztrák történeti intézet is (5. kép).

Velük ellentétben a vatikáni magyar történeti kutatás Fraknói Vilmos halála után végig nélkülözni kényszerült az intézményi háttérrel: rendezett kutatási és kiadványi kereteket, stabilitást és kontinuitást. Annak ellenére történt így, hogy a magyar tudományosság, többek között az 1925/26-ban az RMTI falai között pár hetet töltő Szekfű Gyulának köszönhetően, felismerte e tudományos munka időközben kialakult – máig aktuális – nemzetstratégiai jelentőségét.⁹ A történelmi Magyarország utódállamai ugyanis megkezdték a Trianonban kialakult *status quo* történeti igazolásának munkáját e nemzetközileg leginkább frekvenciát értékes forrásanyag tendenciájával és ideologikus felhasználásával. Az akadémikusok alkotta, az 1940-es évekig működő Római Történeti Intézet Bizottsága és a Régi Akadémiai Levéltár dokumentumaiból világosan kiderül, hogy a Fraknói által nagyváradi kanonoki jövedelméből épített önálló székhelye elvesztése után a Palazzo Falconieriben, mint számára idegen közegben, az RMTI gyorsan elsorvadt, és nem játszott érdemleges szerepet a módszeres és feltáró vatikáni magyar kutatások terén.¹⁰

Az 1920–1930-as évektől kezdve meghatározóan az egyéni kezdeményezéseké lett a főszerep. E periódust Veress Endre,¹¹ Lukcsics József,¹² Galla Ferenc, Vanyó Tihamér, Meszlényi Antal, Géfin Gyula vagy 1990 után leginkább Tóth István György nevével lehet fémjelezni.¹³ Az RMA – ha egyáltalán – „befogadó intézményként” asszisztált ezekhez a vállalkozásokhoz, lévén eredete, szerepe, rendeltetése és főként jellege alapvetően más, mint a *par excellence* tudományos intézmény RMTI-é. Jóllehet mind az 1990-es, mind a 2000-es (és a 2010-es években is) akadtak figye-

9 Uo. 88–89.

10 Uo. 58–95; valamint alább a függelékben közölt két dokumentum.

11 KRUPPA Tamás: *Erdély Rómában. Veress Endre vatikáni kutatásai. Egy szabálytalan pályafutás buktatói és tanulságai = Fraknói Emlékkönyv.* 609–653.

12 NEMES GÁBOR: *Lukcsics József és az egyházmegye-történetírás aranykora = Fraknói Emlékkönyv.* 591–607.

13 TUSOR: *i. m.* 78–100.

lemre méltó kezdeményezések az RMA-n belül, intézményes, módszeres és főként folyamatos, kiküldetési ciklusokon átívelő vállalkozásról egyik esetben sem beszélhetünk. Kiváltképpen nem a szisztematikus, vatikáni magyar történeti alap kutatások vonatkozásában.

Mindazonáltal az RMA az elmúlt évtizedekben is hol többé – mint például Csorba László igazgatósága alatt –, hol kevésbé betöltötte azt kulturális, művészeti és diplomáciai kapcsolatokban, amiért alapítója, Klebelsberg Kunó életre hívta. Klebelsberg szellemisége valamelyes hatékonysággal tovább él az Örök Városban. Az is világossá vált viszont az ezredforduló környékén, hogy Fraknói Vilmos tudományos öröksége – emléke kegyes kultusza dacára – gazdátlan. A lehetőségek és kihívások ellenére nincs módszeres és szervezett formája az általa megkezdett, folytatható és folytatandó vatikáni forrásfeltárásnak. Az MTA kéziratárából előkerült dokumentumokból mindemellett kiderül, hogy Fraknói villáját 1913-ban azzal a kikötéssel adományozta a magyar államnak, hogy a tulajdonjogért cserébe köteles történeti intézetet fenntartani Rómában. Amennyiben kötelezettségének az állam nem tesz eleget, az ingatlant fele-fele arányban az MTA és a Szent István Társulat rendelkezésére kell bocsátania. (Lásd alább a *Függetléket* és két mellékletét.)

Az akadémiai kéziratári kutatások ezen eredményét egyfajta „*Caeterum censeo*”-ként fontos hangoztatni, lévén Magyarország jogállam, és az efféle magánjogi szerződéseknek nincsen elévülési ideje. Az ingatlan tulajdonjogi bejegyzése a magyar állam javára pedig kifejezetten az említett kitévelt tartalmazó szerződés alapján történt. E körülmény csupán egy a historiográfiai tapasztalatok közül, melyek számos más, közvetlenül is hasznosítható szemponttal szolgáltak. Az egyik ilyen szempont, hogy a Fraknói-féle kezdeti korszak a kutatási eredményeket közlő specifikus kiadványsorozat köré épült. A másik fontos tanulság, hogy Fraknói Vilmos idejében is mindvégig a levéltári kutatás és a már kész eredmények bemutatása zajlott Rómában. A feldolgozás és a publikálás Magyarországon történt. *Nota bene*, végig a *Monumenta Vaticana* köteteinek megjelenése idején Fraknói MTA-főtitkár és akadémiai másodelnök volt, számos olyan napi teendővel, amely Budapesthez kötötte.¹⁴ Ide kapcsolódik az utolsó fontos, stratégiai megfigyelés: a Fraknói-féle intézet 1904/1905-ben többek között azért volt kénytelen bezárni kapuit, mert itthonról elapadt kutatói utánpótlása.

14 HÓGYE Attila–CZIRÁKI Csongor: *Történetíró új szerepben. Az MTA-főtitkár Fraknói = Fraknói Emlékkönyv.* 133–154.

NAPJAINKBAN. A FRAKNÓI KUTATÓCSOPORT KÜLDETÉSE

A vatikáni alapkutatási eredményeknek szentelt magyar történeti könyvsorozat (újra) alapításához a historiográfiai tanulságok mellett az a gyakorlati felismerés adta meg a végső ösztönzést, hogy a különféle magyar kiadóknál és sorozatokban szétszórtan megjelenő kötetek gyakorlatilag láthatatlanok a római és így a nemzetközi tudományosság számára. Csakis egy specifikus *series* tud ezen változtatni, amely konstrukciójánál fogva biztosítja minden fontosabb vonatkozásában a nemzetközi recepciót – kétnyelvű címnegyed, a magyar főnyelvű köteteknél pedig rezümé helyett általában egyíves, angol nyelvű, kötet végi annotált tanulmány tartalmazza az adott kutatási részprojekt téziseit –, vált világossá az új évezred elejére. Tusor Péter kezdeményezésére és szervezésben mindezen előzmények után került sor 2002-ben Erdő Péter rektor támogatásával a *Collectanea Vaticana Hungariae* megalapítására a PPKE-n. A könyvszakmai háttérrel a Gondolat Kiadó biztosította, az indulást segítő szerkesztőbizottság tagjait többek között Török József (elnök), Solymosi László, Szovák Kornél (titkár), Rácz György, Fazekas István, Gárdonyi Máté alkották. Az anyagi háttérrel az újonnan kinevezett esztergomi érsek által biztosított, két részletben folyósított kétmillió forint, valamint 2012-ig Tusor Péter OTKA- és Bolyai-pályázatai biztosították. A *Collectanea Archivi Vaticani know how*-jára és dizájnára épülő sorozatot pozitívizmuskori elődjével ellentétben nemcsak forráskiadványok, hanem monográfiák, tanulmány- és konferenciakötetek, illetve a kutatást segítő inventáriumok alkotják (6. kép). Az elődökkel alkotott kontinuitás és így a legitimáció megteremtése érdekében kiemelten fontosnak számított az arra érdemes kéziratok munkák kiadása. Artner Edgár és Galla Ferenc művei¹⁵ mellett különösen jelentős Lukcsics József kamarai anyaggyűjtése. Már az új vatikáni historiográfiai kutatásokból vált bizonyossá utóbbi kézirat léte, így talált rá Koltai András piarista levéltáros. A két vaskos kötet publikálására kiterjedt csapatmunkában került sor Fedeles Tamás, Nemes Gábor és mások közreműködésével.¹⁶

Az MTA Lendület-programjának köszönhetően 2012-ben született meg a *Collectanea Vaticana Hungariae* köré szerveződő kutatói közösség intézeti embriója.

15 ARTNER Edgár: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”. *A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak*. Közread. SZOVÁK Kornél–TÖRÖK József–TUSOR Péter. Bp.–Róma, 2004 (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/1); GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. Kiad. FAZEKAS István. Bp.–Róma, 2005 (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/2).

16 *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. I–II. Feltárta, szerk., közread. †LUKCSICS József–TUSOR Péter–FEDELES Tamás. Bp.–Róma, 2014 (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/9–10). A projekt fontosságát mutatja, hogy bemutatására Budapestre érkezett a vatikáni levéltár prefektusa.

Az intézményesülés megjelenítője a 2014-ben létrehozott honlap, mely nevében (*institutumfraknoi.hu*) hordozza a fő feladatot és küldetést: Fraknoi Vilmos örökségének legméltóbb ápolását, vagyis vatikáni kutatásainak modernizált folytatását.¹⁷ 2017-től e küldetést az MTA (2019-től ELKH, majd HUN-REN) támogatott kutatóhelyi programjában újjáalakult és kibővült kutatócsoport már a nevében is kifejezésre juttatja. A Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport a fentebb ismertetett évszázados tapasztalatokból okulva és azokat hasznosítva tud eredményesen működni. Lényegük, hogy a kutatás és a fontosabb eredmények bemutatásának helyszíne Róma, a feldolgozás hosszas munkája itthon, a hazai egyetemi és tudományos életbe integrálódva történik. Jelen esetben ez nemcsak a Pázmányon valósul meg, hanem a két főmunkatárs, Fedeles Tamás és Kruppa Tamás révén a Pécsi és a Szegedi Tudományegyetemen. E metódus korántsem jelenti a nemzetközi kooperáció másodlagosságát. A vatikáni levéltár erőterében különösen a német és osztrák intézetekkel (Alexander Koller, Andreas Gottsman), a Gregoriana és a Santa Croce pápai egyetemekkel (Roberto Regoli, Silvano Giordano, Johannes Grohe), valamint a viterbói egyetem pápaságtörténeti műhelyével (Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo, Alessandro Boccolini) organikusan kifejlődött kapcsolatok eredményeit számos, Budapesten és Rómában megrendezett közös konferencia (2007, 2013, 2018, 2019, 2021, 2022, 2023), illetve tanulmánykötet (2008, 2014, 2018, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024) mutatja.¹⁸

A Fraknoi Kutatócsoport elkötelezett a tudományos *Open Access* iránt, amit jól mutat a honlapja is. Az oldalt igyekeznek mintaszerűen működtetni, és kereteiben egyéb egyháztörténeti kutatásaik mellett virtuálisan megjeleníti a római magyar történetkutató intézetet. A kiadványok, tudományos programok: hazai és nemzetközi konferenciák, *workshop*ok/kerekasztal-beszélgetések, egyetemi műhely-szemináriumok és -előadások, a kutatócsoporti tagok hazai és külföldi szereplései egyaránt rendszeres bemutatásra kerülnek rajta mind magyar, mind angol nyelven. Egyúttal bátran élnek a *social media* lehetőségeivel kutatási eredményeik inszeminációjára. Ugyanakkor a professzionalításra törekvés semmiféle monopoligényt nem jelent a római magyar tudományos jelenlét terén, más műhelyekkel is munkakapcsolatban áll a kutatócsoport,¹⁹ illetve minden jóakarató és megfelelő szakmai színvonalat képviselő kollégával kész az együttműködésre.

17 Lásd *Magyar történeti kutatások a Vatikánban a 20–21. század fordulóján. Beszélgetés Tusor Péterrel, az MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport vezetőjével. Egyháztörténeti Szemle XX(2019). 3. sz. 118–128.*

18 A konferenciák beszámolóit: www.institutumfraknoi.hu, passim. Az itáliai kiadású, közös kötetek: <https://institutumfraknoi.hu/kiadvanyok/kulfoldi>.

19 Erdélyi vonatkozásban ki kell emelni Hegyi Géza és W. Kovács András munkásságát, ennek ékes példája például az *Erdélyi Okmánytárban* fellelhető vatikáni forrásgyűjtemény. JAKÓ Zsigmond–HEGYI Géza–W. KOVÁCS András: *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és*

Legvégül érdemes kiemelni, hogy a Fraknói Kutatócsoport római székhelyének rendezetlensége legfeljebb csak nehezíti, de érdemben nem gátolja az eredményes munkát a 21. század utazási és kommunikációs viszonyok közepette. Nagy segítséget jelent, és egy új szintet képvisel a szoros kooperáció az újonnan alakult Moravcsik Gyula Intézettel, aminek köszönhetően 2019-től állandó kutatási rezidens működik a vatikáni levéltárban, Nagy Katalin személyében. Saját intézményi bázis híján a Fraknói Kutatócsoport paradox módon még inkább jelen van a római tudományos életben, hiszen arra „kényszerül”, hogy fontosabb eredményeit olyan intézményekben mutassa be, illetve tartsa szakmai rendezvényeit, mint az *Università Pontificia Gregoriana*, az *Università Pontificia della Santa Croce*, a *Gianicolón* működő *Istituto Claretiano*, az *Istituto Storico Austriaco* és az Aventinuson található patinás *Istituto di Studi Romani*. Jelenleg a kutatócsoport tagjai ugyanúgy zárandokházakból, szállodákból járnak be a vatikáni levéltárba, mint 1894 előtt Fraknói és társai tették. Az apát-kanonok MTA-főtitkár római törzshelye a Colosseum-közel Hotel de Rome volt.²⁰

A munka jelentőségét és nemzetstratégiai fontosságát jól mutatja, hogy a Vatikáni Apostoli Levéltár kutatótermének szabadpolcos könyvtárában a *Collectanea Vaticana Hungariae* kötetei mellett ott sorakoznak a középkori Szlovákia vatikáni forrásait a Szlovák Tudományos Akadémia megbízásából a nagyszombati egyetem szervezésében közreadó *Monumenta Vaticana Slovaciae... res gestas Slovacas illustrantia* kötetei, Magyarország középkori történetének 1332–1524 közötti dokumentumai-val.

A feltáró, vatikáni magyar történeti alapkutatások jövőjét megnyugtatóan az MTA újbóli szerepvállalása biztosíthatná, mely nemcsak Fraknói Vilmos révén kapcsolódott a magyar történelem exkluzív forrásainak feltárásához, hanem II. osztályának keretein belül 1913–1948 között akadémikusi bizottság felügyelte a hazai történettudomány e ma is fontos részterületét. Olyan tudósok vállaltak benne szerepet, mint Berzeviczy Gergely, Gerevich Tibor, Csánki Dezső, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre és Moravcsik Gyula.²¹

más írásos emlékek Erdély történetéhez V. 1373–1389. MTA, Bp., 2021 (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai II. Forráskiadványok 60).

20 Lásd például NAGY: i. m. 316. 2. sz.

21 Vö. TUSOR: i. m. 189–190. 34. sz.

FÜGGELEK

A fentiekhez kapcsolódóan, itt is közzé tesszük Tusor Péter 2022-ben megfogalmazott gondolatait.²²

Furcsa firtora a sorsnak, hogy a Fraknoi-intézet tizenkét év eredményes működés után 1905–1906-ban, éppen a római történeti intézmények számának gyarapodásával egy időben szűnt meg létezni. A vatikáni magyar kutatásoknak a *Monumenta Vaticana*-val kezdődő két és fél évtizedes fénykora egy csapásra véget ért.

A sokasodó problémák ellenére elkerülhetetlennek talán mégsem mondható kudarc okai szerteágazóak. Elsősorban nem anyagi jellegű nehézségekről volt szó, hiszen Fraknoi az 1900-ban Ferenc József királytól adományul nyert Szent Jobb-i apátsága – általa rendbe tétetett – birtokainak bevételeiből 1902-ben a meglévő mellé egy új épület építtetésébe kezdett képzőművészek számára, amely 1904-ben nyitotta meg kapuit. Nagyobb súllyal esik latba, hogy az évek során az Intézet kapcsolata a hazai tudományos élettel meglazult, a megfelelő utánpótlás pedig akadozott. Lukscsicon és Veressen kívül a század elejére már nem nagyon akadt olyan fiatal, tehetséges, akár pap-, akár világi történész, aki hosszabb időre be kívánt, be tudott volna kapcsolódni az Intézet munkájába. Az ifjabb generáció hiányának róható fel, hogy rendszerezett kutatásai ellenére az intézménynek mégsem lehetett olyannyira feszes munkaterve, amilyent Fraknoi kezdetben szeretett volna.

Szembevető emellett, hogy az alapításkor megjelölt kedvezményezettek közül sem a Nemzeti Múzeum, sem az esztergomi, sem pedig a váradi egyházmegye nem élt a számára felajánlott lehetőséggel – noha a villa falai között több magyar püspök is megfordult – és a Szent István Társulat is csupán egy alkalommal használta ki azt. Az Intézet magánintézmény-jellegét az MTA odatelepített Forster-ösztöndíja, a Vatikáni Magyar Okirattár-Bizottság feltételezhető és alkalmi támogatása, továbbá a veszprémi egyházmegye tevőleges közreműködése a kiadványsorozatban sem feledtethette.

Leginkább ez bizonyult végzetesnek, vagyis hogy az Intézet jogi értelemben tulajdonképpen nem létezett. Valójában „csupán” alapítója eltökéltsége, pragmatizmusa és áldozatkészsége hozta létre, majd tartotta fenn. Noha műve távolabbi jövője már a kezdetekkor foglalkoztatta, és egy alapítólevél-tervezet talán el is készült az 1890-es évek derekán, a vállalkozás létjogosultságát előbb tudományos tevékenységével kellett és lehetett bizonyítani. A jogi alapok hiánya azonban a 20. század elejére mind égetőbb problémának mutatkozott. Fraknoi – aki 1904-ben a külföldi vatikáni kutatók *doyen*jeként az összes tudományos intézet nevében köszönthette a pápai trónra

22 A kurzív részek újabb kiegészítések.

lépett X. Piust (1903–1914) – ekkor már előrehaladott kora és romló egészségi állapota miatt egyre kevesebbszer fordult meg a vatikáni levéltárban, könyvtárban. Mind kevésbé érezte magát alkalmasnak intézete fenntartására, illetőleg közvetlen vezetésére, és végleg haza kívánt térni.

„Áthatva a meggyőződéstől, hogy Róma tudományos és művészeti kincseinek, műemlékeinek és régiségeinek tanulmányozása azt az emelő és nemesítő hatást, amit a múltban gyakorolt, a jövőben is érvényesíteni fogja; egyszersmind vezérelve az óhajástól, hogy az Örök Városban tudományos és művészeti intézetekkel bíró nemzetek sorában a magyar ne hiányozzék...” kezdősorokkal tehát 1904 vége felé – előzetes egyeztetések nyomán – egy részletes alapítólevél-tervezetet vetett papírra. Intézetét, pontosabban immár történeti és művészeti intézeteit királyi védnökség, valamint miniszteri felügyelet alá kívánta helyezni. Ügyeik vitelére pedig az MTA, a Szent István Társulat tudományos osztálya, továbbá az országos képzőművészeti tanács elnökéből, a Kultuszminisztérium művészeti osztályának vezetőjéből és a Szent Jobb-i apátból (üresedés esetén a Központi Szeminárium rektorából) álló bizottság felállítását javasolta. Bár hangot adott reményének, hogy „ezen intézetek fönntartása és jövő fönnállásuk biztosítása tekintetében... idővel más tényezőknek is közreműködése mellett, azok az ország kultúrai érdekeivel és közjogi állásával összhangzó irányban tovább fejleszteni és kiegészíteni fognak...”, a szükséges anyagi alapokról különféle lekötések és alapítvány formájában megfelelően gondoskodott. (Tusor: i. m. 45–47.)

Fraknoi hosszas előkészítést, levelezést követően 1912. január 20-án – a Forster-ösztöndíj mellé – végül százezer koronát helyezett letétbe vagyonából a Szent István Társulatnál, további ötvenezret pedig az MTA-nál a „római levél- és könyvtárakban végzendő kutatások és tanulmányok elősegítésére”, illetve a „római levél és könyvtárakban felkutatott, Magyarországot érdeklő történeti emlékek vagy ezeket földolgozó történeti munkák közzétételére...”. Az alapítvány kapcsán az MTA rövidesen már olyan állami intézet létrehozására irányuló javaslatról hozott határozatot, amely „Magyarországnak Olaszországgal és különösen a Szentszékkal való sok százados kapcsolata által nagyérdekű kutatási és tudományos eredményekre nyújt biztos kilátást”. A tudós testület elnökének, Berzeviczy Albertnek előterjesztésére gróf Zichy János kultuszminiszter az 1913. évi költségvetésben 20 000 koronát irányzott elő a Római Magyar Történeti Intézet (*Istituto Ungherese di Studi Storici*) állami létesítésére, működtetésére, illetve további ösztöndíjas helyekre.

A miniszteri döntést követően, korábbi ígéretét beváltva, római telkét, villáját és annak berendezését Fraknoi a magyar államnak ajánlotta fel. Adományozó levele 1913. január 22-én kelt, ennek alapján készítették el az ajándékozási szerződést, [50] amely híven követte a levélben foglaltakat. Példának okáért a harmadik pontban is, amely az adományozás tényének rögzítését követően a történész előrelátó óvatossá-

gáról árulkodva egy fontos biztonsági garanciát tartalmaz. Fraknoi, tudniillik, arra az eshetőségre, ha a magyar állam netalántán lemondana egy *magyar történeti intézet* fenntartásáról az Örök Városban, úgy rendelkezett, hogy a mindenkor törvényes magyar kormány a villát – vagy eladása esetén annak vételárát – köteles fele-fele arányban az MTA és a Szent István Társulat birtokába adni! Az adományozó püspök kevés kikötése közé tartozott még, hogy a házában található Pázmány-portrét megtartja magának, továbbá, hogy a nyolc éve hűségesen szolgáló (és majd a világháború viszontagságai között az épületet berendezésével épségben megőrző) olasz szolgát hagyják meg állásában. (Tusor: *i. m.* 49–50.)

Az 1913. márc. 3-án kelt ajándékozási szerződés vonatkozó passzusa:

„Az ajándékozó püspök megengedi, hogy az 1. pontban körülírt ingatlanra vonatkozólag a korlátlan és kizárólagos tulajdonjog a magyar állam által kijelentett elfogadás alapján ennek nevére teljes és végleges hatályossággal nyilvánkönyvileg átírható legyen. Megengedi továbbá az ajándékozó azt is, hogy a magyar állam az ajándéku kapott telket, házat és azoknak összes berendezési tárgyait bármikor és egyedül a saját független megítélése és elhatározása szerint eladhassa, elidegeníthesse, elcserélhesse, szóval bármily módon az ingatlant és tartozékait értékesíthesse és aztán ebből az értékesítésből befolyandó összeget fordíthassa a Rómában létesítendő Magyar Történeti Intézet céljaira. Csakis azt köti ki az ajándékozó, mit a megajándékozott magyar állam kötelezőleg elfogad, hogy abban az esetben, ha a magyar állam valamikor ennek a Magyar Történeti Intézetnek Rómában leendő fenntartásáról lemondana, úgy az ingatlan és berendezése, illetőleg az időközben netán eladott teleknek, háznak és berendezési tárgyaknak a befolyt értéke egyenlő fele-fele részben a Magyar Tudományos Akadémia és a Szent István Társulat között lesz megosztandó”. (Tusor: *i. m.* 142.)

A hosszas vajúdas után létrejött régi-új intézmény szervezeti szabályzatát a kezdeményezésben tevőleges szerepet vállaló MTA készítette el. Eszerint „az intézet befogadja, irányítja és támogatja a történelem, archeológia, művészettörténet, klasszika-filológia és irodalomtörténet magyar munkásait, akik Róma és esetleg Itália más részeinek könyv- és levéltáraiban, művészeti és tudományos gyűjteményeiben, úgyszintén a régiségekre és műemlékekre vonatkozólag kutatásokat vagy tanulmányokat végeznek. Az intézet e munkásság eredményeinek közzétételéről a körülményekhez képest gondoskodik”. Az alapító szándékaival összhangban tehát kimondottan tudományos rendeltetésűvé tett intézmény a m. kir. kultuszminiszter irányítása alá került, aki jogkörét az MTA-n belül felállított „Római Történeti Bizottság”, avagy a „Római Magyar Történeti Intézet Bizottsága” révén gyakorolta. Az Örök Városba küldendő igazgató és titkár, valamint az állami ösztöndíjasok személyéről például e testület előterjesztésére döntött. (Tusor: *i. m.* 50.)

Az államilag 1913-ban Fraknoi Vilmos közreműködésével újraalapított és az MTA irányítása alá rendelt Római Magyar Történeti Intézet eme küldetésnyilatkozatával el-lentétben a Római Magyar Akadémia eredeti, klebelsbergi rendeltetése így hangzott:

„A tagul felvett magyar tudósok, művészek s ily pályára készülő ifjak olaszországi tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, olasz nyelvismeretének és az olasz szakkörökkel való összeköttetéseinek céltudatos elő-mozdítása; kutatás céljából, vagy az olasz–magyar kulturális kapcsolatok mélyítésére irányuló céllal Rómába jövő magyar tudósok és művészek vendégül fogadása; az olasz–magyar kulturális kapcsolatok ápolása és elmélyítése társadalmi érintkezések, előadások, tanfolyamok, kiállítások, hangversenyek, kiadványok stb. által; felvilágosító és közvetítő működés a magyar és olasz kulturális intézmények és testületek, vala-mint a tudományos és művészi pályán működő személyek érintkezései tekintetében.” (Tusor: i. m. 59–60.)

Ebben minden megtalálható, kivéve a Fraknoi Vilmos örökségét: a Vatikánban végzett módszeres magyar történeti kutatásokat és Hungarica-feltárást.

DOKUMENTUMOK

I. A Római Magyar Történeti Intézet (RMTI) költségvetési önállóságának meg-szüntetése (Tusor: i. m. 154–155.)

Budapest, 1928. november 29.

gróf Klebelsberg Kuno Berzeviczy Alberthez, az MTA elnökéhez

(MTAKK K 1224/181–182 – gépelt; másolat, illetve eredeti, utóbbi s.k. aláírással)

Másolat 47526/1928/IV. szám

Folyó évi június hó 14-én 984. sz. alatt kelt nagybecsű iratára van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel értesíteni, hogy az 1928/29. évre szóló állami költség-vetésben a Római Magyar Történeti Intézet költségei a „Tudományos és diákjóléti célok támogatása” címnél a 3. rovaton a római Collegium Hungaricum fenntartására szánt javadalomban bennfoglaltatnak és így nincs módomban a Történeti Intézet költségvetését külön tárgyalni A római Collegium Hungaricum 1928/29. évre szóló költségvetését egyidejűleg megállapítottam és azt szíves tudomásul Nagyméltosá-godnak is van szerencsém megküldeni. A Történeti Intézet részére készített költség-vetési előirányzat tervezetében foglaltakat a rendelkezésre álló fedezet mérvéhez ké-pest természetesen a legmesszebbmenőleg figyelembe óhajtottam venni. Budapest, 1928. évi november hó 29.

Gr. Klebelsberg Kuno s.k.

Nagyméltóságú Berzeviczy Albert b. t. t. úrnak, a MTA elnökének, Budapest

II. Az RMTI A Római Magyar Akadémia (RMA) osztályává válik. AZ MTA fenntartja a Fraknói-villához fűződő jogait (TUSOR: *i. m.* 155–156.)

Budapest, 1930. január 22.

Megállapodás a Történeti Intézet átköltözéséről a Falconieri-palotába
(MTAKK K 1224/233 – másolat)

Egyezség

a Magyar Tudományos Akadémia Igazgatótanácsa és az Országos Magyar Gyűjteményegyetem között a Római Magyar Történeti Intézetnek a Palazzo Falconieri helyiségeiben történt elhelyezése alkalmából.

I. A Magyar Tudományos Akadémia Igazgatótanácsa tudomásul veszi, hogy az 1929. évtől fogva a Római Magyar Történeti Intézet mint a Római Magyar Intézet (Collegium Hungaricum) egyik osztálya (Sezione Storica Fraknói della R. Accademia Ungherese di Roma) a Falconieri palotában helyeztetett el.

II. Az Intézetet a Római Magyar Intézet kurátora vezeti. Személyi változás esetén a jövőben a Magyar Tudományos Akadémia a Római Magyar Intézet erre alkalmas tisztviseelőjét kéri fel, hogy a Fraknói-féle Történeti Osztályának igazgatói tennivalóit végezze.

III. A Gyűjteményegyetem Tanácsa a Római Magyar Intézet egyik titkárának jelölése előtt a jelölendő személyére vonatkozólag kikéri a Magyar Tudományos Akadémia Római Magyar Történeti Intézeti Bizottságának véleményét.

IV. A Fraknói-villa bérjövödelme, vagy az ingatlan eladása esetén az eladási ár felett a Fraknói-alapítvány értelmében a Magyar Tudományos Akadémia fentebb- említett Bizottsága rendelkezik.

Ehhez a megállapodáshoz hozzájárulnak:

Budapesten, 1930. évi január hó 22-én a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében

Dr. Berzeviczy Albert s.k. elnök P.H.

az Országos Magyar Gyűjteményegyetem képviselőjében:

Dr. Végh Gyula s.k. ügyvezető alelnök P.H.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztertől. 440-05 szám/5-1930 P.H.

„Jóváhagyom” Budapest, 1930. évi március hó 21-n. A miniszter rendeletéből:

Dr. Magyary Zoltán s.k. miniszteri tanácsos P.H.

FORRÁSOK

MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (MTA KIKK)

K 1591 – MTA Római Magyar Történeti Intézet Bizottságának jegyzőkönyvei, 1913–1939

K 1224 – MTA Római Magyar Történeti Intézet Bizottságának iratai, 1902–1948

K 1225 – MTA Római Magyar Történeti Intézet Bizottságának számlái és kimutásai, 1914–1923

HUNGARIAN HISTORICAL RESEARCH IN THE VATICAN – AN OVERVIEW

Keywords: *historiography; Vatican research; Hungarica research; Vilmos Fraknói; Fraknói Research Group*

The year 2024 is the 100th anniversary of the death of Vilmos Fraknói (1843–1924). Fraknói was the main organiser of the Hungarian historical research in the Vatican after the gradual opening of the collections of the Holy See from 1881. He launched the *Monumenta Vaticana Hungariae*, and in the 1890s he founded the Institute of Hungarian History in Rome as a private institution from the proceeds of his ecclesiastical benefices. The present paper outlines this epoch and the difficulties of the subsequent period of Hungarian research in the Vatican, and finally describes the mission, the work of the research group named after Fraknói, and the main directions of its research in Vatican and in church history.

CERCETĂRI ISTORICE MAGHIARE LA VATICAN – PREZENTARE GENERALĂ

Cuvinte-cheie: *istoriografie; cercetări în Vatican; cercetări hungarica; Vilmos Fraknói; Fraknói Grup de Cercetare*

Anul 2024 marchează centenarul morții lui Vilmos Fraknói (1843–1924). Fraknói a fost principalul organizator al cercetării istorice maghiare la Vatican de după deschiderea treptată a colecțiilor Sfântului Scaun din 1881. A lansat *Monumenta Vaticana Hungariae*, iar în anii 1890 a înființat Institutul de Istorie Maghiară la Roma ca o instituție privată din veniturile beneficiilor sale ecleziastice. Lucrarea de față conturează această epocă și dificultățile perioadei ulterioare a cercetării maghiare la Vatican, iar la final descrie misiunea și activitatea grupului de cercetare care poartă numele lui Fraknói, precum și principalele direcții ale cercetării sale în domeniul istoriei Vaticanului și al istoriei bisericii.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRATIILOR

1. Fraknói Vilmos, az MTA pap-főtitkára. (A felvétel valamikor 1880–1883 között készült.) MTA KIKK Ms. 507523.
Vilmos Fraknói, priest-secretary general of the Hungarian Academy of Sciences, between 1880–1883
Vilmos Fraknói, preot-secretar general al Academiei Maghiare de Studii, între 1880–1883
2. A Római Magyar Történelmi Intézet és alapítója, Fraknói Vilmos. Xantus Géza festménye. Tusor: *i. m.*
The Hungarian Historical Institute in Rome and its founder, Vilmos Fraknói. Painting by Géza Xantus.
Institutul de Istorie Maghiară din Roma și fondatorul lui, Vilmos Fraknói. Pictură de Géza Xantus.
3. A Római Magyar Történelmi Intézet. Korabeli felvétel. Vasárnapi Ujság XL(1897). 34. sz. 557.
The Hungarian Historical Institute in Rome. Contemporary photograph.
Institutul de Istorie Maghiară din Roma. Fotografie contemporană.
4. A Római Magyar Történelmi Intézet. Gróf Vay Péter vázlata után rajzolta Hány Gyula. Vasárnapi Ujság XL(1897) 34. sz. 557.
The Hungarian Historical Institute in Rome. Drawn by Gyula Hány after a sketch by Count Péter Vay.
5. A Vatikáni Apostoli Levéltár kutatóterme a 20. század első évtizedeiben. Pesti Hírlap Vasárnapja LV(1933). 13. sz. 35.
The research room of the Vatican Apostolic Archives in the first decades of the 20th century.
Sala de cercetare a Arhivei Apostolice din Vatican in primul deceniu al secolului al XX-lea.
6. A *Collectanea Vaticana Hungariae* I. sorozatának egyik legújabb kötete: Giulio MERLANI: *Papato e politica internazionale nel Seicento. Il nunzio Francesco Buonvisi alla corte di Leopoldo I d'Asburgo imperatore e re d'Ungheria*. Bp.–Roma, 2023 (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/22).
One of the latest volumes of the I. Series of the *Collectanea Vaticana Hungariae*: Giulio MERLANI: *Papato e politica internazionale nel Seicento. Il nunzio Francesco Buonvisi alla corte di Leopoldo I d'Asburgo imperatore e re d'Ungheria*. Bp.–Roma, 2023 (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/22).
Unul dintre ultimele volume ale seriei I. al colecției *Collectanea Vaticana Hungariae*: Giulio MERLANI: *Papato e politica internazionale nel Seicento. Il nunzio Francesco Buonvisi alla corte di Leopoldo I d'Asburgo imperatore e re d'Ungheria*. Bp.–Roma, 2023 (*Collectanea Vaticana Hungariae* I/22).

ERDÉLYI EGYHÁZMEGYÉS KLERIKUSOK PROMÓCIÓJA A RÓMAI KÚRIÁBAN (1426–1523)

Kulcsszavak: *magyar klerikusok; erdélyi egyházmegye; Római Kúria; klerikusok promóciója; Apostoli Szentszék; Libri formatarum; középkori Róma*

1483. szeptember 20-án a gyulafehérvári székesegyházban ünnepi szentmise keretében sorra került általános szentelés (*ordines generales*) alkalmával Pál argyasi püspök, Geréb László választott és az Apostoli Szék által megerősített erdélyi püspök főpapi teendők terén általános helynöke (*suffraganeus vicariusque in pontificalibus generalis*) másokkal együtt az erdélyi egyházmegyes Wilkan Miklós fia Györgyöt – miután az arra kijelölt vizsgálók (*examinatores*) minden szempontból alkalmasnak találták – az alszerpapi (*ad gradum subdiaconatus*), majd december 20-án a szerpapi (*ad gradum diaconatus*), végül 1484. március 13-án a presbiteri (*ad gradum presbiteratus*) grádusra mozdította elő.¹ Négy esztendővel később, 1488. szeptember 20-án ugyancsak Pál argyasi püspök a gyulafehérvári székesegyházban celebrált általános szentelés alkalmával az erdélyi egyházmegyes torjavásárhelyi (ma: Kézdivásárhely, Târgu Secuiesc, RO) deák (*literatus*) János fia Miklós akolitust, miután a vizsgálatok során alkalmasnak és felkészültnek bizonyult, alszerpappá, majd három hónappal később szerpappá, végül pedig 1489. április 18-án áldozópappá szentelte.² A középkori keresztény Európában, így a Kárpát-medencében is megszokott jelenségnek számítottak a klerikusszentelések, amelyek által a lelkipásztori szolgálatot végző papság folyamatos utánpótlását biztosították. Ezen eseményekre – amint az említett példák is mutatják – általában az adott egyházmegye székesegyházában került sor ünnepi szentmise keretében. Az egyházi hivatást választó fiatal emberek közül azonban sokan döntöttek úgy, hogy a nyugati kereszténység központjában veszik fel az egyházi rend szentségének egyes fokozatait. Közéjük tartozott a fenti szenteléseket végző argyasi püspök, Váci Pál is,³ akit 1482. április 21-én szentelt püspökké Fülöp áriói püspök két társa

* FEDELES Tamás (1974), az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, vezető, HUN-REN-PPKE-PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, fedeles.tamas@pte.hu

1 MNL OL DF 253 727.

2 MNL OL DF 247 923.

3 1480–1490 argyasi püspök. C. TÓTH Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es*

asszisztálásával Rómában.⁴ Az alábbiakban azon erdélyi egyházmegyes klerikuscsoportot veszem nagytitok alá, akik valamilyen indítatásból az Örök Városban vették fel az egyházi rend különböző fokozatait az 1426 és 1523 közötti időszakban.

A KÚRIAI SZENTELÉSEK FORRÁSAI ÉS MENETE

A klerikusok felszentelése a középkori *Orbis Christianus* területén a megszokott események közé tartozott, amely alól természetesen a Magyar Királyság sem képezett kivételt, jóllehet az erre vonatkozó források nagyon sporadikusak.⁵ Mindazonáltal a *Respublica Christiana* központja, Róma a korai időszaktól kezdve fontos szerepet játszott a klerikusszentelésekben, ugyanis a keresztény Európa valamennyi szegletéből, így a Kárpát-medence területéről is érkeztek olyanok, akik az Örök Városban kívánták az egyházi rend szentségének egyes fokozatait felvenni.⁶ A kúriai klerikusszente-

évektől 1526-ig. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2017 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27). 40.

- 4 Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban: AAV) Camera Apostolica (a továbbiakban: Cam. Ap.), Libri formatarum (a továbbiakban: Libr. format.), vol. 7, fol. 50r; kiadása: *Ordinationum documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1523). Ex Libris Formatarum Cemerarum Apostolicarum. Klerikusszentelések a Római Kúriában a Magyar Szent Korona országaiból (1426–1523). Az Apostoli Kamara Libri Formatarum bejegyzései.* Kiad. FEDELES Tamás. Bp.–Róma, 2021 (Collectanea Vaticana Hungariae I/18 – a továbbiakban: ODP). 186. sz.
- 5 Kevesebb mint fél száz középkori, hazai papszentelési dokumentum maradt korunkra. Erre lásd FEDELES Tamás: „Szentelési turizmus” a késő középkorban? *Magyar(országi) egyháziak promóciója a Római Kúriában (1426–1523).* Akadémiai Doktori Értekezés (kézirat). Pécs, 2020 (a továbbiakban: FEDELES: „Szentelési turizmus”). 15–25.
- 6 Andreas REHBERG: *Deutsche Weibekandidaten in Rom am Vorabend der Reformation. Kurie und Region = Festschrift Brigide Schwarz zum 65. Geburtstag.* Hgg. Brigitte FLUG–Michael MATHEUS–Andreas REHBERG. Franz Steiner, Stuttgart, 2005 (a továbbiakban: REHBERG: *Deutsche Weibekandidaten*). 277–305; uő: *L'affluenza di ordinandi a Roma alla vigilia della riforma luterana = La papauté à la Renaissance.* Eds. Florence ALAZARD–Frank la BRASCA. Honoré Champion, Paris, 2007 (a továbbiakban: REHBERG: *L'affluenza*). 167–249; Zdeňka HLEDÍKOVÁ: *Libri formatarum – una fonte conosciuta ma non scoperta.* Bollettino dell'Istituto storico Ceco di Roma 5(2006). 35–60; Ludwig SCHMUGGE: *Zum römischen „Weibetourismus“ unter Papst Alexander VI. (1492–1503) = Europa e Italia. Studi in onore di Giorgio Chittolini.* Firenze University Press, Firenze, 2011 (Reti medievali e-book 15). 417–436; Kirsi SALONEN–Jussi HANSKA: *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471.* Routledge, London–New York, 2016 (Church, Faith and Culture in the Medieval West); Vladimír RÁBIK: *La ordinazioni dei chierici provenienti dal territorio della Slovacchia odierna nella Curia Romana nel Medioevo (1425–1524).* Slovak Studies 36(2015). 52–70. – A magyar vonatkozásokra lásd FEDELES Tamás: *Magyar szentelendők a római Kúriában a késő középkorban = Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére.* Szerk.

lések kizárólag az Apostoli Kamara hatáskörébe tartoztak egészen a 15. század végéig, ezért a hivatalt vezető kamarás ellenőrzése alatt állt a teljes római szentelési eljárás. V. Márton pápa (1417–1431) kúriai reformjaihoz illeszkedően az ordinációkra vonatkozó alapvető információkat a Vatikáni Apostoli Levéltár *Camera Apostolica* fondjának egy önálló regisztersorozatában, a *Libri formatarum* kötetekben rögzítették 1425-től kezdődően 1524-ig bezárólag. E 14 kötetből álló széria alkotja a téma elsődleges forrásbázisát.⁷ A 16. század elejétől az Örök Városban történő szentelésekben egyre fontosabb szerepet játszott Róma püspökének vikáriusa. A római helynök illetékességi köréhez tartozó promóciókra vonatkozó adatokat két további regiszter, a Római Állami Levéltárban található *Tribunale del Vicariato* 335. (1507–1521), valamint a vikariátus archívumában található *Ordinazioni Sacerdotali* első kötete (1501–1524) őrzi.⁸ Az említett kútfők mellett egy-egy adatot találunk a Vatikáni Apostoli Levéltár *Diversa Cameralia* 52. volumenében,⁹ továbbá korunkra maradt három *in partibus* promóciós igazolás (*littera formata*).¹⁰ Természetesen az említett források mellett a *Dataria Apostolica* szupplikációs kötetei,¹¹ valamint a *Sacra Poenitentiaria Apostolica* regiszterei¹² is számos releváns adatot tartalmaznak, amelyek a téma sokrétű bemutatása kapcsán nélkülözhetetlenek.

FEDELES Tamás–HUNYADI Zsolt. Debrecen–Szeged 2019 (Fontes et Libri 3 – a továbbiakban FEDELES: *Magyar szentelendők*). 152–166.

7 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 1–14.; A széria leírására lásd Ludwig SCHMITZ: *Die Libri Formatarum der Camera Apostolica*. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 8(1894). 451–472; Marco MAIORINO: *I Libri formatarum della Camera Apostolica*. Dall’Archivio Apostolico Vaticano. Miscellanea di testi, saggi e inventarii. XII. Archivio Apostolico Vaticano, Città del Vaticano, 2023 (Collectanea Archivi Vaticani 121). 323–408. – Magyarul: FEDELES Tamás: *A magyar medievisztika egy kevésbé ismert forrása. A Libri formatarum és bejegyzései = Laborator assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése*. Szerk. SOMORJAI Ádám–SOMORJAI Gabi. MTA BTK TTI–MNL OL, Bp., 2019 (a továbbiakban: FEDELES: *A magyar medievisztika*). 149–166.

8 Erre lásd REHBERG: *Deutsche Weibekandidaten*; uő: *L’affluenza*.

9 AAV Cam. Ap., *Diversa Cameralia* (Div. Cam.) vol. 52, fol. 63r.

10 MNL OL DF 209059, 257534; Österreichisches Staatsarchiv Haus, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy (a továbbiakban: ÖStA HHSTA Fam. Erdődy), Urkunden 10175. sz.

11 Erre lásd *XV. századi pápák oklevelei*. I–II. Szerk. LUKSICS Pál. MTA, Bp., 1931–1938 (Monumenta Hungariae Italica 1–2 – a továbbiakban *XV. századi pápák oklevelei*). passim; TÓTH Péter: *Adatok az egri püspökség késő középkori egyházi topográfiájához = Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére*. Szerk. GYULAI Éva–VIGA Gyula. Miskolc, 2010. 315–327; *Regesta Supplicationum 1522–1523. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények*. Kiad. LAKATOS Bálint. Bp.–Róma, 2018 (Collectanea Vaticana Hungariae I/16 – a továbbiakban: LAKATOS: *Regesta*). passim.

12 Erre lásd ERDÉLYI Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Bp., 2011 (a továbbiakban: ERDÉLYI: *Szökött szerzetesek*). 53–56, 109–113; uő: *Egyházi*

A Rómán kívüliek kúriai promóciójának két hivatalos csatornája volt a vizsgált korszakban: az Apostoli Kamara és a város püspökének (azaz a pápának) lelkiekben általános helynöke (*vicarius in spiritualibus in Urbe*). A *Camera Apostolica* hatásköre azon nem római illetőségű személyek szentelésére terjedt ki, akik nem rendelkeztek az illetékes megyés püspök szentelési engedélyével, illetőleg még nem tartózkodtak egy éve a Kúriában. A püspökök szentelése, valamint az apátok benedikálása ugyancsak e hivatal szervezésében történt. A külföldiek, így a magyarok szentelése tehát hivatalosan az Apostoli Kamara joghatósága alá tartozott a 15. század folyamán. Lényeges változás VI. Sándor pontifikátusa alatt (1492–1503) következett be, ugyanis a 16. század elejétől az általános szentelések a római vikárius illetékességi körébe kerültek.¹³

A kúriai promóciókra érkező külföldi személyek túlnyomó többsége nem felelt meg az ordinációkra vonatkozó előírásoknak, ezért felmentést kellett kérniük a különböző szentelési akadályok alól, amelyet a pápai udvar egyes hivatalaihoz benyújtott kérvények segítségével tehettek meg. Azon jelölteknek, akik nem rendelkeztek saját ordináriusuk által kiállított szentelési engedéllyel (*dimissoriával*), egy pápai engedélyre volt szükségük, amely felhatalmazta őket, hogy a Kúriában tartózkodó bármely püspöktől (*a quocumque antistite catholico*) felvegyék a kívánt ordókat. Minthogy pedig a legtöbben elbocsátó levél nélkül érkeztek a Tevere partjára, valamint gyorsított eljárás keretében, azaz a kánoni időpontokon kívül, valamint az egymást követő napokon kívánták az egyházi rend valamennyi fokozatát felvenni, szupplikációt kellett benyújtaniuk.¹⁴ A folyamodvány kedvező elbírálását követően a szentelésekkel kapcsolatos teendőket immár a Kamara hivatala végezte: meghatározta és nyilvánossá tette a jelöltek életkorát, erkölcsét, testi alkalmasságát és felkészültségét ellenőrző vizsgálat helyét és idejét, megszervezte a jelöltek szentelését, majd pedig regisztrálta őket.¹⁵ A kötelezően előírt alkalmassági vizsgálat során a kamarás által kijelölt *examinator* ellenőrizte a bemutatott dokumentumok hitelességét, a magasabb rendeket felvenni kívánók esetében az előírt egyházi javadalom tényleges birtoklását, az

társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején (a továbbiakban ERDÉLYI: *Az alsópapság*) = *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. VARGA Szabolcs–VÉRTESI Lázár. Pécs, 2017 (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII – a továbbiakban *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban*). 46–48; FEDELES Tamás: *Mátyás seregéből az Úr szolgálatába. Esettanulmány az Apostoli Penitenciária klerikusszentelésekben játszott szerepéhez Mátyás király korában*. Pontes I(2018). 95–114.

- 13 Guerrino PELLICCIA: *La preparazione ed ammissione dei chierici ai santi Ordini nella Roma del secolo XVI, con Appendice di documenti originali*. Pia società San Paolo, Roma, 1946. 75.
- 14 FEDELES Tamás: *Magyar klerikusszentelések Rómában a bitűjítás kezdetén* = *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban*. 63.
- 15 PELLICCIA: *i. m.* 35.

esetlegesen felmerülő akadályokat, valamint természetesen a jelölt erkölceit és felkészültségét.¹⁶ A sikeres kamarai vizsgálatot követően kerülhetett végül sor a promócióra. Miután az alkalmas személyeket besorolták az egyes szentelési időpontokhoz, neveiket egy kamarai jegyző dokumentálta, a kamarás pedig a pápa engedélye alapján felhatalmazta a szentelést végző püspökö(ke)t.¹⁷

A hivatalos szóhasználat szerint az egyházi rend egyes fokozataira a jelölteket előmozdították, amely cselekményt a latin *promovere* igével jelölték. A klérus tagjává az egyházi rend (*ordo*) szentségének felvétele által válhatott valaki, amely két nagyobb csoportból, az úgynevezett négy kisebb (*ordines minores*), valamint a három nagyobb rendből (*ordines maiores*, *ordines sacri*) állt. A papsághoz tartozás – a hajkorona közepének kör alakú leborotválása révén – külsőleg is látható jelét az első tonzúra (*prima tonsura*) jelentette. Az egyházi rend szentségének alsó grádusai a *hostiarius*, *lector*, *exorcista* voltak, végül pedig az *acolitatus* következett. Ezek birtokában az illető már az egyháziak kiváltságait élvezte, azonban a későbbiekben még visszatérhetett a laikus állapotba (házasodhatott, világi foglalkozást űzhetett). Az említett négy kisebb rendet (*quatuor minores*) a legtöbbször egy időpontban vették fel a jelöltek. A három magasabb ordó sorrendben a következő volt: *subdiaconatus*, *diaconatus* és *presbiteratus*. Az alszerpapi fokozat képezte a valódi választóvonalat a cölibátus megtartása és az imaórákon (zsolozsmán) történő részvétel követelménye által, egyértelművé téve, miszerint az illető további életét immár kizárólag az egyháznak szenteli. Természetesen csak a presbiteri ordó felvételét követően vált áldozópappá (*presbiter*, *sacerdos*) a kandidatál, amely lehetővé tette számára a szentmise-celebrálást, valamint a szentségek kiszolgáltatását. Az egyházi rend legmagasabb fokozatát pedig a püspökség (*episcopatus*) jelentette. Ez utóbbi grádusokat, a kisebb ordóktól markánsan megkülönböztetve, szent rendeknek nevezték.¹⁸

A szentelések nem kötődtek állandó helyszínhez. Az ordinációkra a legtöbb alkalommal a vatikáni Szent Péter-bazilika egyik oldalkápolnijában vagy sekrestyéjében, illetve a Borgo kisebb templomainak valamelyikében került sor. Természetesen a pápa sz szálta – az *ubi papa, ibi Roma* elv alapján – a *Curia Romana* tartózkodási helye is befolyásolta a színhely kiválasztását, így az 1430-as, 1440-es években különböző firenzei, bolognai és ferrarai templomokban történtek ezen események.¹⁹

16 A vizsgálatra lásd FEDELES Tamás: „*si sint bene litterati*”. *Adalékok a Mátyás-kori klérus műveltségéhez* = *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk. BÁRÁNY Attila–KAVECSÁNSZKI Máté–PÓSÁN László–TAKÁCS Levente. Debrecen, 2019. 205–210.

17 PELLICCIA: *i. m.* 36.

18 Willibald PLÖCHL: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 2.: *Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit 1055 bis 1517*. Herold, Wien–München, 1962. 289; Ludwig OTT: *Das Weibesakrament*. Herder, Freiburg–Basel–Wien, 1969 (Handbuch der Dogmengeschichte 4); SALONEN–HANSKA: *i. m.* 6–8.

19 FEDELES: „*Szentelési turizmus*”. 204–210.

Valamennyi szentelési szertartáson jelen kellett lennie egy kamarai jegyzőnek, aki egyrészt tanúként az eljárás törvényességét szavolta, másrészt pedig ő szólította egyenként és ellenőrizte a kandidálókat, szükség esetén javította a vizsgálatok alkalmával készített szentelési listákat, amelyeket az eseményt követően az ordinációt végző prelátus aláírásával hitelesített, majd pedig a *Camera Apostolica* hivatalában helyezték el. 1467. március 30–31. között az erdélyi egyházmegye Márton fia János alszerpapot, az erdélyi Szent György parókialis egyház Szent Miklós-oltárának rektorát Jakab cervicai püspök a Tevere-szigeti Szent Bertalan-templomban diakónussá, majd pedig áldozópappá szentelte. Az aktusról Iohannes de Aquilione kamarai jegyző feljegyzést készített (*relatio in Camera Apostolica*), amelyet az aktust követően bemásoltak a kamarai regisztrumba is.²⁰

A szentelést követően a kamarai jegyző kiállította a hivatalos igazoló dokumentumot (*littera testimonialis, littera ordinum, littera formata, formata*), amely – a promóciós engedélyekhez hasonlóan – természetesen díjköteles volt.²¹ A Rómában áldozópappá szentelt klerikusok felkészültségét hazatérésüket követően, a helyi egyházmegye központjában ismételten ellenőrizték, nyilvánvalóan így kívánták megakadályozni az alkalmatlanok lelkipásztori hivatalba kerülését. Ezt szemlélteti az esztergomi egyházmegye Nécspáli János esete, akit 1498 áprilisában szenteltek pappá a római Szent Megváltó-templomban. Hazatérését követően, Esztergomban felkereste az érseki vikáriust, s bemutatta neki az Apostoli Kamarában számára kiállított szentelési bizonyítványt. A helynök, miután meggyőződött elméleti és gyakorlati felkészültségéről, engedélyezte számára az első szentmise (*primicia*) bemutatását, valamint az Esztergomi egyházmegye területén a lelkipásztori szolgálat ellátását.²²

AZ ERDÉLYI ÉS A MAGYAR KLERIKUSOK SZÁMA

Az erdélyi egyházmegye területéről származó, illetőleg ott egyházi javadalommal rendelkezők közül összesen 122 fő promóciójáról őriztek meg adatokat a kúriai papszenteléseket dokumentáló elsődleges regisztersorozatok. A *Libri formatarum* első erdélyi vonatkozású bejegyzése 1426. május 17-én kelt Rómában, amikor az Apostoli Kamara Bervei Miklós fia Tamás erdélyi és Nicolaus Pauli de Zabeno krakkói egyházmegyei akolitusok kérésére engedélyezte, hogy amennyiben alkalmasnak bizonyulnak, és megfelelő javadalommal rendelkeznek, az egyházi rend szentségének

20 AAV Cam. Ap., Libr. format vol. 4, fol. 67r; ODP 158. sz.

21 FEDELES: *A magyar közévisztika*. 175.

22 ÖStA HHStA Fam. Erdődy n. 10175. – A kérdés részletes elemzését és az oklevél kiadását lásd FEDELES Tamás: *Az idegen papokat ne engedjék misézni. Adalék az esztergomi egyházmegye középkori minőségbiztosításához*. Egyháztörténeti Szemle 20(2019). 4. sz. 23–28.

további grádusaira bármely katolikus főpap előmozdíthatja őket.²³ A széria utolsó erdélyi vonatkozású bejegyzésének dátuma pedig 1523. március 23., ekkor Francesco de Medici kamarás igazolta, hogy Bálint István fia Boldizsár erdélyi egyházmegyes iskolás (*scolaris*), az erdélyi egyházmegyes Péntek (Szászpéntek/Pinticu) falu Szent Miklós-templomának plébánosa a belcastrói püspöktől a borgóbeli Szent Mihály arkangyal-templomban felvette az első tonzúrát és a kisebb rendeket, majd a püspök akolitussá, alszerpappá, diakónussá, végül pedig presbitterre szentelte.²⁴ A római vikariátus korunkra maradt regisztereiben mindössze egyetlen erdélyi illetőségű klerikus, Duenesei (?) Tamás nevét találjuk, aki 1511. április 10-én kapta meg az első tonzúrát.²⁵ Ezek alapján tehát azt láthatjuk, hogy – legalábbis az említett regiszterek tanúsága szerint – összesen 121 erdélyi egyházmegyes klerikus vette fel az egyházi rend szentségének egyes grádusait a Római Kúriában, míg egy személy számára promóciós engedélyt állítottak ki a kamarában. Vajon, ez a szám a magyar egyházmegyek összehasonlításában hogyan értékelhető? Sok, kevés, netán átlagos?

A források tanúsága szerint a Kárpát-medence területéről összesen 793 személy fordult promócióval kapcsolatos ügyekben az Apostoli Kamara és a Vikariátus hivatalaihoz 1426 és 1523 között. Közülük 787 fő a Kamara, míg a fennmaradó hat személy a római Helynökség szolgáltatásait vette igénybe. A Camera Apostolica ügyfelei közül 783 személy nevét találjuk a Libri *formatarum*-kötetekben.²⁶ Mivel 50 magyar klerikus számára csupán szentelési engedélyt (*littera dimissoria*) állítottak ki, összesen 743-an vettek részt ténylegesen kúriai promóciókon. A valóságban ennél bizonyosan több magyar – köztük erdélyi egyházmegyes – klerikust szentelhettek a Római Kúriában, azonban a forráspusztulás következtében ezt mindössze valószínűsíthetjük.

Kötet	Első bejegyzés	Utolsó bejegyzés	Személy	Erdélyi eh.m.
1.	1426. III. 23.	1435. IV. 16.	32	1
2.	1436. II. 7.	1446. IX. 24.	57	0
3.	1447. III. 25.	1455. IV. V.	29	0
4.	1466. III. 22.	1470. III. 26.	14	3
5.	nincs magyar adat			
6.	1471. XII. 21.	1475. IV. 11.	13	1
7.	1481. VI. 24.	1482. IV. 21.	3	1
8.	1486. V. 20.	1488. IV. 13.	28	5

23 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 1, fol. 18r; ODP 5. sz.

24 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 14, fol. 67r; ODP 964. sz.

25 Archivio di Stato di Roma (ASRo) Tribunale del Vicariato (Trib. vic.) vol. 335, fol. 88v.

26 Négy fő esetében – amint fentebb említettem – eltérő a források lelőhelye: AAV Cam. Ap., Div. Cam. vol. 52, fol. 63r; MNL OL DF 209059, 257534; ÖStA HHSTA Fam. Erdődy n. 10175.

Kötet	Első bejegyzés	Utolsó bejegyzés	Személy	Erdélyi eh.m.
9.	1488. IV. 5	1490. IV. 7.	111	29
10.	1490. IV. 4.	1492. IV. 21.	30	2
11.	1492. XI. 25.	1496. XII. 28.	242	46
12.	1497. I. 15.	1502. I. 30.	132	20
13.	1502. III. 22.	1520. XI. 10.	24	1
14.	1521. III. 9.	1523. III. 31.	68	11
Σ	1426–1523		783	120

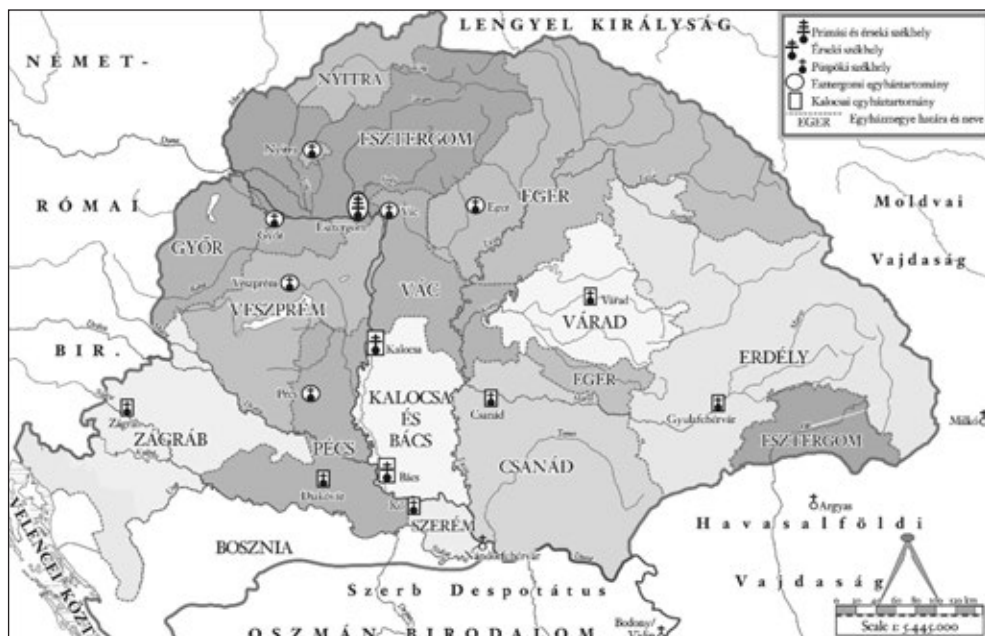
1. táblázat. Magyar vonatkozású bejegyzések a *Libri formatarum* köteteiben. Forrás: AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 1–14.

Kötet	Évkör	Magyarok	Erdélyi eh.m.
335.	1501–1520	4	1
1.	1512–1524	2	0
Σ	1501–1524	6	1

2. táblázat. Magyar vonatkozású bejegyzések a *Vikariátus* regiszterköteteiben. Forrás: ASRo Trib. vic. vol. 335, AVic Ord. Sac. vol. 1.

Mivel a regiszterkönyvekben a szentelendők származási és/vagy szolgálati egyházmegyéjét is feltüntették, ezért a magyar klerikusok *dioecesis*ek szerinti megoszlását is vizsgálhatjuk. A Magyar Királyság területén a 15. században két érsekség és 12 püspökség működött. A 14 magyar egyházmegye közül összesen 12 neve szerepel a promóciókat dokumentáló forrásokban, amely négy, területtel már nem rendelkező korábbi missziós püspökséggel (*episcopatus in partibus infidelium*) egészült ki.²⁷ Feltűnő azonban, hogy a két déli, egyúttal legszegényebb püspökség, a boszniai és a szerémi területéről egyáltalán nem érkeztek szentelendők a *Curia Romaná*ba. E jelenség hátterében valószínűleg régiót sújtó, folyamatos oszmán betörések okozta településpusztulást, s ezzel összefüggésben a nagyobb arányú népességcsökkenést sejthetjük.

27 KOSZTA László: *Missziós püspökség = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Akadémiai, Bp., 1994. 458–460. – A tituláris püspökségekre lásd Michael F. FELDKAMP: *Warum entstanden aus dem in konfessionellen Zeitalter säkularisiertan deutschen Bistümern keine Titularbistümer? Beobachtungen zur Entwicklung des Rechtsinstituts des Titularbischofs = Incorrupta monumenta ecclesiam defendunt. Studi offerti a mons. Sergio Pagano, prefetto dell'Archivio Segreto Vaticano*. I. *La Chiesa nella storia, Religione, cultura, costume*. Tomo I–IV. A cura di Andreas GOTTSMANN–Pierantonio PIATTI–Andreas E. REHBERG. Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, 2018 (Collectanea Archivi Vaticani, 106). I/1. 589–606.

1. térkép. A 15. századi magyar egyházszervezet

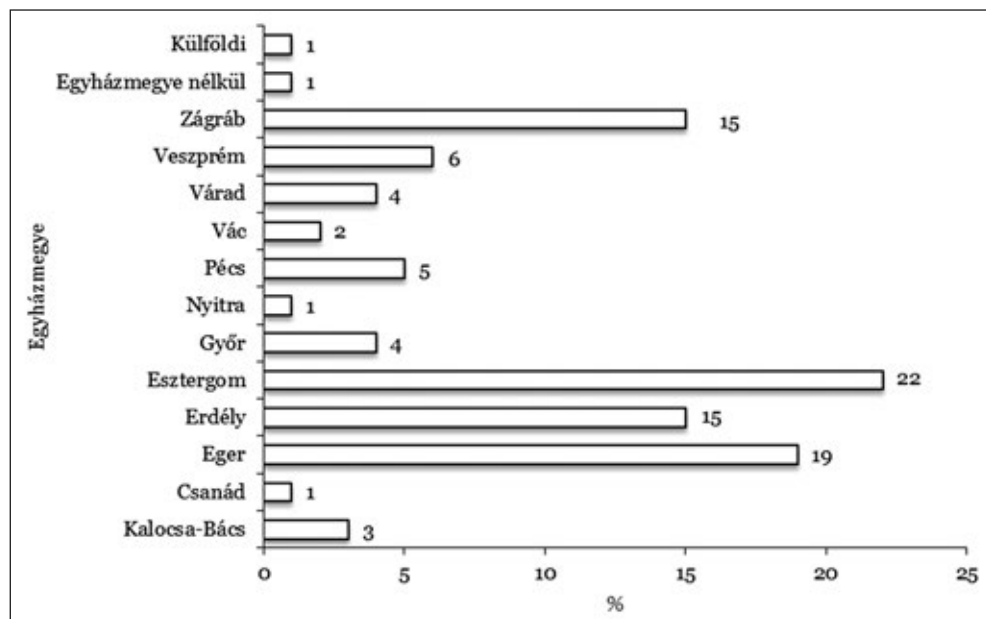
Az egyházmegyék közötti megoszlást tekintve Esztergom (22%), Eger (19%), valamint Erdély és Zágráb (15-15%) dominanciája egyértelmű, ezeket követi Veszprém (6%) és Pécs (5%). Szinte megegyező arányban érkeztek klerikusok a győri²⁸ és a váradi²⁹ (4%), míg ennél némileg kevesebben a kalocsa–bácsi és a váci (3%) *diocesis*ek területéről, míg a csanádi³⁰ és a nyitrai (1-1%) egyházmegyék részesülése a legcsekélyebb.³¹

28 FEDELES Tamás: „*Ad omnes sacros ordines promoveri*”. Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban. Arrabona 53–56(2015–2018). (a továbbiakban FEDELES: *Ad omnes*). 77–144.

29 Uő: *Váradi egyházmegye klerikusok promóciója a Római Kúriában (1436–1523)* = *Nagyvárad és Bihar a késő középkorban*. Szerk. ZSOLDOS Attila. Collegium Varadinum, Nagyvárad, 2024 (Tanulmányok Biharország történetéből 12). 77–104.

30 Uő: *A Délvidékről az Örök Városba. Csanádi egyházmegyék kúriai szentelési ügyei (1442–1517)*. = *Urbs, Civitas, Universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Főszerk. PAPP Sándor, szerk. KORDÉ Zoltán–TÓTH Sándor László. Szeged, 2018 (Fontes et Libri 1). 94–110.

31 Uő: *Magyar szentelendők*. 3; uő: *Hungarian Candidates Ordained in the Roman Curia during the Late Medieval Period* = *Italia ed Europa centro-orientale tra Medioevo e Età moderna. Economia, Società, Cultura*. Hg. Andrea FARA. Heidelberg University Publishing, Heidelberg.

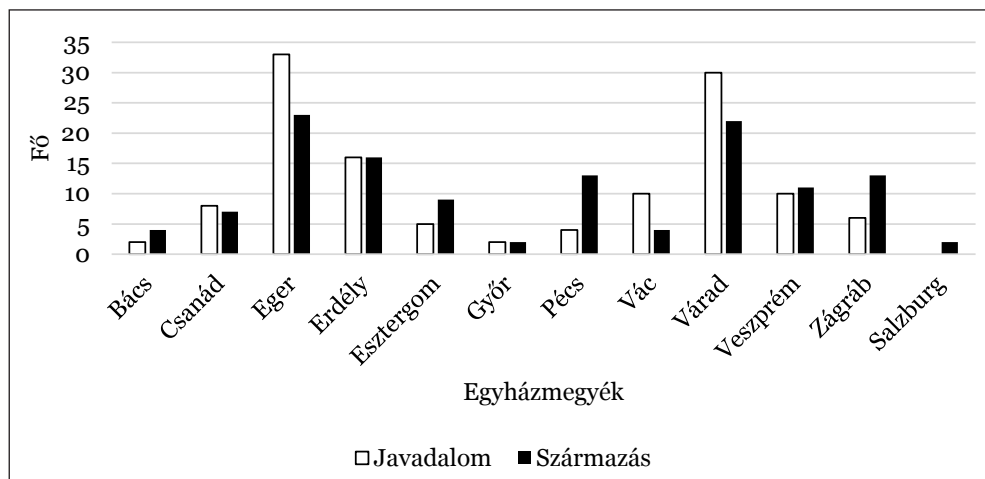
1. ábra. A magyar klerikusok és javadalmasok kúriai promóciós ügyeinek egyházmegyes megoszlása (1426–1523)

Vajon mire következtethetünk ezek alapján? Mindössze véletlenről van szó, vagy esetleg olyan tendenciáról, amely tágabb összefüggésekbe is beilleszthető? A korábbi nemzetközi és hazai kutatások egyaránt kimutatták, hogy a részegyházak klerikusainak római jelenléte több összetevő együttes hatásának eredménye. Mindebben szerepet játszottak az adott régió demográfiai és gazdasági viszonyai, az ezekből következő társadalmi és urbanizációs összefüggések, továbbá az adott terület és a pápai udvar közötti kapcsolati háló szövetének sűrűsége.³² Nyilvánvalóan további tényezők is meghatározóak lehettek a kúriai szentelésre induló magyar klerikusok területi megoszlásában. Ezek között azonban egyáltalán nem játszott szerepet az egyes egyházmegyék Rómától való távolsága. Zágráb esetében még e körülménnyel indokolhat-

berg, 2022 (Online-Schriften des DHI Rom. Neue Reihe 7). On-line: <https://heiup.uni-heidelberg.de/catalog/view/832/1386/98881> (utolsó letöltés: 2025. 05. 21.)

32 SALONEN-HANSKA: *i. m.* 62–63, 101; SCHMUGGE: *i. m.* 431; NEMES Gábor: *Győri egyházmegyeiek a késő középkori Rómában = Magyarország és a római Szentszék. II. Vatikáni magyar történeti kutatások a 21. században.* Szerk. TUSOR Péter–SZOVÁK Kornél–FEDELES Tamás. Bp.–Róma, 2017 (Collectanea Vaticana Hungariae I/15). 131; uő: *A veszprémi egyházmegye kapcsolata a Római Kúriával a késő középkorban = „Capella reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban.* Szerk. KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László. Veszprém, 2021 (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 38). 123–155; LAKATOS: *Regesta.* 67. sköv.

nánk a 15%-os részesedést, azonban az erdélyi, az egri és az esztergomi klerikusok aránya, amely együttesen több mint 50%-ot tesz ki, éppen az ellenkezőjére utal. Ugyancsak e sorba illeszthetők a váradi és a csanádi püspökségek. Esztergom esetében ráadásul az egyházmegye joghatósága alá tartozó erdélyi Szászföld tovább árnyalja a képet. Ugyanakkor a Rómához kétségkívül közelebb fekvő dunántúli egyházmegyék, így a Pécsi, a Veszprémi és a Győri együttesen mindössze 15%-kal képviselteti magát.

2. ábra. A kúriai szentelésért folyamodó magyar javadalmasok megoszlása (1524)

A magyar, így az erdélyi egyházmegyes klerikusok kúriai promóciójára vonatkozó fentebbi adatokat más vatikáni forrásokkal is kiegészíthetjük, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy az említetteknek bizonyosan többen vettek részt a *Curia Romana* klerikusszentelésein. Az erdélyi egyházmegye esetében a következőket látjuk: 1428. december 13. és 1430. február 12. között összesen 23 fő papszentelési kérvényét regisztrálták a kancellárián, többségüket valószínűleg Rómában szentelték;³³ 1472. január 24. és 1483. április 2. között tíz erdélyi klerikus nyújtott be szentelési kérvényt, közülük ketten hosszabb ideje az Örök Városban tartózkodtak;³⁴ 1524 márciusában pedig 16 erdélyi egyházmegyes kúriai promócióval kapcsolatos szupplikációját jegyezték fel a *Dataria Apostolica* írnokai.³⁵ Ez utóbbi adatsort érdemes tüzetesebben is

33 *XV. századi pápák oklevelei*. I. 1042–1043., 1050., 1055., 1058., 1078., 1099., 1102., 1127., 1130., 1164., 1180., 1185., 1190., 1194., 1216., 1237., 1352. sz.

34 AAV Reg. Suppl. vol. 676 fol 176rv; vol. 738. fol. 116rv; vol. 749, fol. 67r; vol., 767, fol. 283rv; vol. 784, fol. 224r; vol. 814, fol. 143v–144r; vol. 834, fol. 73rv.

35 AAV Reg. Suppl. vol. 1804, fol. 194v, 195v, 197rv, 201r, 202r; 206v, vol. 1806. 147r.

szemügyre vennünk, ugyanis tovább árnyalja a magyarok kúriai promóciójáról a *Libri formatarum* kötetei által megrajzolható képet. 1524 januárjában és márciusában összesen 126 magyar javadalmas kérvényezte római szentelését a Datarián. A folyamodványok kivétel nélkül kúriai promóciókra vonatkoznak, hovatovább az egyes kérvények záradékában azt is feltüntették, hogy az illetők a Kúriában tartózkodtak, sőt abban is biztosak lehetünk, hogy a promóciókra valóban sor került.

A 11 magyar egyházmegye közül Erdély a harmadik helyen szerepel, mindössze Eger és Várad előzi meg. Mindez egyértelműen alátámasztja, hogy a Kárpát-medencéből, így az erdélyi püspökség területéről származók, valamint az ott javadalommal rendelkező klerikusok a késő középkorban állandó szereplői voltak a kúriai promóciós eseményeknek. Összességében tehát az 1426 és 1524 közötti időintervallumban 171 erdélyi egyházmegyes római promóciójával kapcsolatban maradtak korunkra adatok.

GRÁDUSOK ÉS A JAVADALMAK

A *Curia Romaná*ban szentelt 743 magyar, illetve magyar javadalommal rendelkező személy többségét alszerpappá, presbiterre és diakónussá szentelték. Őket az első tonzúrárt, majd a kisebb rendeket, végül pedig a püspöki ordót felvevők követik. 45 fő csak az első tonzúra, 151 személy pedig mindössze a kisebb rendek felvételére érkezett. (Utóbbi csoport tagjai tehát már klerikus státusúak voltak.) 110 fő számára a *subdiaconatus*, míg 14 klerikusnak a *diaconatus* jelentette a legmagasabb fokozatot. Ezek alapján a szent rendeket és a püspöki ordót felvevők megoszlása megközelíti a 74%-ot! Az áldozópapokat vizsgálva a legtöbben, összesen 198 fő (47,3%) a három magasabb fokozatot, 155-en (37%) az első tonzúrártól, 41 személy (9,8%) pedig a kisebb rendektől kezdődően valamennyi grádust a Római Kúriában vette fel. Szintén pappá szenteltek 21 diakónusként (5%), valamint három alszerpapként (0,7%) érkező személyt. A legtöbb alkalommal tehát a három magasabb fokozat, az úgynevezett *sacri ordines* felvételére került sor, mindez pedig arra utal, hogy a távoli Kárpát-medencéből elsősorban a magasabb rendekért volt érdemes útra kelni. Az erdélyi egyházmegyékre szűkítve még határozottabbá válik az előző tételmondat: ugyanis a Kúriában promoveáltak több mint 80%-át alszerpappá, illetve áldozópappá szentelték.³⁶

36 Minden esetben a legmagasabb felvett grádust vettem figyelembe. Azért nem szerepel a diakónusi ordó, mivel valamennyi diaconussá promoveált erdélyi egyházmegyes klerikust azt követően presbiterre szentelték.

Grádus	Σ (fő)	%	Erdély (fő)	%
<i>prima tonsura</i>	45	6	12	10
<i>acolitatus et quatuor minores</i>	151	20,3	13	10,7
<i>subdiaconatus</i>	110	14,8	20	16,5
<i>diaconatus</i>	14	1,9	0	0
<i>presbiteratus</i>	418	56,2	75	62
<i>episcopatus</i>	5	0,7	1	0,8
Összesen	743	100	121	100

3. táblázat. A magyarok és az erdélyiek által felvett legmagasabb ordók (1426–1523). Forrás: *AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 1–14; AAV Cam. Ap., Div. Cam. vol. 52; ÖStA HHStA ED 10175; MNL OL DF 209059, 257534; ASRo Trib. Vic. vol. 335; AVic Ord. Sac. vol. 1.*

A Kárpát-medencéből érkezettek egyházi javadalmainak megoszlása igen változatos képet mutat. 220 fő nem rendelkezett stallummal, ami az alsóbb rendek esetében magától értetődőnek számított. A javadalomnélküliek túlnyomó többségét (84%) valóban csak az első tonzúrára, illetőleg a kisebb ordókra mozdították elő. 35 fő azonban úgy vette fel a három magasabb rendet, hogy a kamarai jegyzők egyáltalán nem tüntettek fel nevük mellett egyházi javadalmat, illetve egyéb bevételt biztosító forrást. Közülük 29 klerikust alszerpappá, nyolcat diakónussá, hatot pedig áldozópappá szenteltek. A beneficiumok széles repertoárját találjuk a magyarok neve mellett. A három legnépesebb csoportot az oltárjavadalmasok, a plébánosok, valamint a plébániaegyház-igazgatók alkotják. Őket a kápolnaigazgatók, majd pedig a szerzetesek követik, de találunk közöttük prebendáriust, kanonokot, püspököt, sekrestyést és iskolamestert is.

Javadalomtípus	Σ (fő)	%	Erdély (fő)	%
nincs	220	30	26	21,5
oltár	194	26	23	19
kápolna/káplán	73	9,8	12	10
prebendárius	7	0,9	0	0
sekrestyés	1	0,1	0	0
iskolamester	1	0,1	1	0,8
<i>cantor</i>	1	0,1	0	0
<i>perpetuus beneficiatus</i>	2	0,3	0	0
plébános	154	20,7	46	38
plébániaigazgató	68	9,1	10	8,2
kanonok	7	0,9	0	0

Javadalomtípus	Σ (fő)	%	Erdély (fő)	%
szerzetes	10	1,3	2	1,6
püspök	5	0,7	1	0,8
Összesen	743	100	121	100

4. táblázat. A javadalomszintek megoszlása

Az erdélyi egyházmegyések között 26 fő neve mellett nem tüntettek fel benefici-umot. Közülük az alszerpappá promoteált Dalai Gergely³⁷ kivételével valamennyien csak a kisebb rendeket vették fel. A legtöbben, összesen 56 fő egy-egy plébánia élén álltak plébánosként, illetve plébániaigazgatóként, 23 személy egy-egy oltár, míg 12 fő egy-egy kápolna javadalmát élvezte, illetve káplánként tevékenykedett. Erdélyi Kelemen és Kolozsvári Bálint személyében találunk köztük két Domonkos-rendi szerzetest is.³⁸ Az öt Kárpát-medencei püspök közül Váci Pál argyasi püspököt szentelték Rómában (1482),³⁹ aki az erdélyi püspök mellett látott el segédpüspöki teendőket (1482–1490).⁴⁰

IDŐBELI JELLEMZŐK

A jelentősebb bel- és külpolitikai események, kiváltképp a háborúk, valamint a kisebb-nagyobb járványok egyaránt befolyással lehettek az Itáliába indulók utazási kedvére. Például az 1440-es évek belpolitikai válsága (kettős királyválasztás, polgárháború), valamint a fokozódó török veszély nem kedvezett a magyar klerikusok itáliai utazásainak.⁴¹ Az 1440 és 1449 közötti évtizedben a *Libri formatarum* kötetekben feljegyeztett 36 magyar promóciós ügy közül mindössze 16 esetében dokumentálták az egyházi rendi szentsége egyes fokozatainak a felvételét.⁴² A fennmaradó 20 fő számára egyaránt egy-egy szentelési engedélyt (*dimissoria*) állítottak ki a kamara munkatársai, amely egyáltalán nem feltételezett személyes jelenlétet. A belpolitikai események mellett minden bizonnyal visszatartó erőt jelenthetett a Rómában 1448 és 1450 között pusztító pestis is.⁴³

37 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 10. fol. 52r; ODP 386.sz.

38 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 9, fol. 15r, 22v; vol. 11, 104r; ODP 227–228., 630. sz.

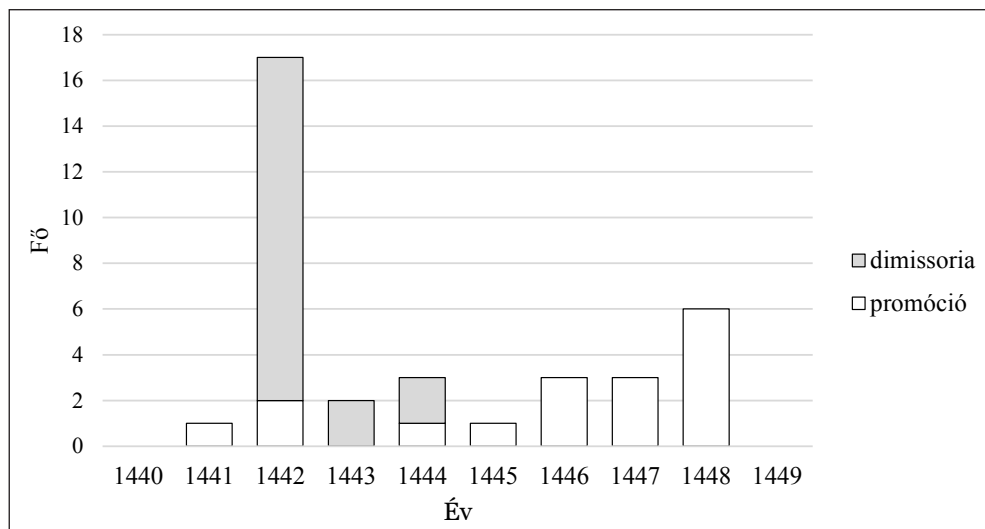
39 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 7. fol. 50r; ODP 186.sz.

40 Vö. C. Tóth: *i. m.* 40, 61.

41 A korszakra lásd ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András: *Magyarország története 1301–1526*. Osiris, Bp., 1998. 197–213.

42 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 2, fol. 99v, 100r, 101r, 102v; ODP 78–119. sz.

43 SALONEN–HANSKA: *i. m.* 212.

3. ábra. Magyar klerikusok promóciós ügyei az Apostoli Kamarában (1440–1449)

Hasonlóképpen negatív hatással voltak a Rómába igyekvőkre a Mátyás király halálát (1490) követően kitört trónharcok,⁴⁴ valamint VIII. Károly és XII. Lajos francia uralkodók itáliai hadjáratai.⁴⁵ Hunyadi Mátyás regnálásának utolsó éveiben számottevő növekedést tapasztalunk a magyarok kúriai promóciói terén. Az adatok alapján azt láthatjuk, hogy az 1487-től érzékelhető számbeli gyarapodás a következő két esztendőben érte el a tetőpontot, amely 1488-ban 50 (6,7% – 12 erdélyi), a következő évben pedig 51 személyt (6,9% – 20 erdélyi) jelentett.⁴⁶ Vélhetőleg e folyamat háttérében – egyebek mellett – Mátyás király osztrák hadjáratainak lezárulását (Bécs és Bécsújhely elfoglalása), valamint a déli végeken az 1483-as magyar–török békekötés

44 Az eseményekre lásd Hermann WIESFLECKER: *Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag 1490/91*. Südost-Forschungen 18(1959). 26–75; KUBINYI András: *Két sorsdöntő esztendő*. Történelmi Szemle 33(1992). 1–54; E. KOVÁCS Péter: *Miksa magyarországi hadjárata*. Történelmi Szemle 37(1995). 35–50; NEUMANN Tibor: *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)*. I. Századok 144(2010). 335–372; II. Századok 145(2011). 293–347; FEDELES Tamás: *A király és a lázadó herceg: az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494–1495*. Szeged, 2012 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27).

45 David S. CHAMBERS: *Popes, Cardinals and War. The Military Church in Renaissance and Early Modern Europe*. Bloomsbury, London, 2006. 94–96; Michael MALLET–Christine SHAW: *The Italian Wars: 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe*. Routledge, Harlow, 2012. 6–37.

46 A *Libri formatarum* kötetei 1483 és 1485 között nem tartalmaznak magyar vonatkozású adatokat.

tést követően kialakult, nyugodtabb időszakot sejthetjük.⁴⁷ A korábbi és a későbbi időszakban sem látott magyar „szentelési turizmus” során 1495-ben 77 (10,4% – 27 erdélyi), 1496-ban 86 (11,6% – 13 erdélyi), míg 1497-ben 78 (10,5% – 15 erdélyi), 1498-ban pedig 47 (6,3% – 5 erdélyi) magyar javadalmas nevét találjuk a *Libri formatarum* kötetében. E négy esztendő folyamán a Kúriában felszentelt 288 fő a magyarok összlétszámának közel 40%-át alkotta! Az erdélyi egyházmegyéből ekkor 60 fő utazott Rómába, és vette fel az egyházi rend egy vagy több fokozatát, amely 49%-ot meghaladó belső megoszlást jelent. De vajon, mi okozhatta e kiugróan magas arányt? Valószínűleg e jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy az 1490-es évek közepére sikerült II. Ulászló királynak hatalmát megerősítenie, amely bel- és külpolitikai téren egyaránt békés(ebb) viszonyokat teremtett. A háborús megpróbáltatásokkal terhelt, válságos éveket követően immár minden külső akadály elhárult a római utazás elől, s e körülmény bizonyosan jelentős motivációs tényező lehetett. Érdekes módon a lutheri reformáció kibontakozása nem befolyásolta különösebben az utazási kedvet, 1523-ban ugyanis 57 magyar, köztük két erdélyi egyházmegyes klerikus (1,6%) promóciójára került sor az Örök Városban.⁴⁸ Az 1523-as magyar adatok a teljes vizsgált időszak tekintetében a negyedik legmagasabb értéket jelentik, s ez szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a hitújítás első fázisának kezdeti éveiben – az 1480-as évek végéhez és az 1490-es évek második feléhez hasonlóan – fokozott érdeklődés mutatkozott a magyar klerikusok részéről a római promóció lehetősége iránt. Szintén erre utalnak a fentebb idézett 1524-es adatok is. Mindez pedig megerősíti Andreas Rehberg korábbi kutatási eredményeit, amely szerint az 1520-as évek első felében Róma szerepe a papszentelések vonatkozásában nem csökkent.⁴⁹

A kúriai promóciókon felbukkanó klerikusok egyénileg, illetőleg csoportokban egyaránt részt vehettek a szertartásokon. A magyarok döntő többsége kisebb-nagyobb társaságokban vágott neki a hosszú, fáradságos, veszélyektől sem mentes itáliai utazásnak. Általános jelenségnek számított ugyanis, hogy az azonos nemzetek tagjait többedmagukkal szentelték fel, s ez alapján azt is feltételezhetjük, hogy az azonos, valamint a szomszédos egyházmegyéből útra kelők igyekeztek összehangolni római útjukat, hiszen a közös utazás nagyobb biztonságot nyújtott.⁵⁰ A csoportosan benyújtott promóciós folyamodványok ugyancsak az előre megtervezett utazásra engednek következtetni.⁵¹ A legtöbb magyar kúriai szentelésére 1496. március 19-én került sor,

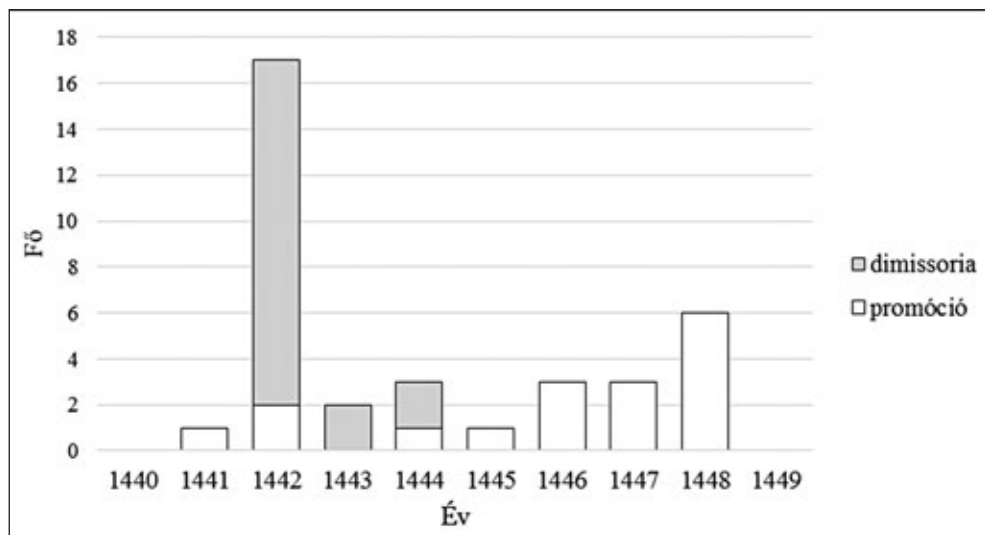
47 A külpolitikai háttér részleteire lásd KUBINYI András: *Mátyás király*. Vince, Bp., 2001. 75–95.

48 Vö. FEDELES: *Magyar klerikusszentelések*. 96–104.

49 REHBERG: *Deutsche Weihesakandidaten*. 301.; uő: *L'affluenza*. 240–241.

50 FEDELES Tamás: „Isten nevében utazunk”. *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban*. Kronosz, Pécs, 2015 (a továbbiakban: FEDELES: „Isten nevében utazunk”). 110–112.

51 Például 1523. március 23-án 16, március 28-án 12, míg egy nappal később 9 magyar személy folyamodott kúriai promóciós engedélyért, s mindegyiküket fel is szentelte Leonardus

4. ábra. Magyar klerikusok kúriai promóciói (1491–1502)

amikor a *Parione* városnegyed San Panthaleone-templomában Józsuá, Ascoli püspöke összesen 118 klerikusnak, köztük 53 magyarnak adta fel a kisebb-nagyobb egyházi rendeket.⁵² A magyarok száma és csoporton belüli aránya (45%) egyaránt kiemelkedő, ugyanis hasonló méretű magyar klerikuscsoport sem az ezt megelőző, sem pedig a következő évtizedekben nem bukkant fel kúriai szentelésen. A legtöbb, összesen 18 személy az Esztergomi egyházmegyéből érkezett, majd 13-13 fővel az egri és az erdélyi egyházmegyések következtek. Őket két-két bácsi és zágrábi, valamint egy-egy a csanádi, a győri, a pécsi, a váci és a váradi püspökség területéről érkező klerikus követte. Ismertek további promóciós napok, amikor a Kárpát-medencei klerikusok létszáma meghaladta a 30-40 főt. E csoportos szentelések egyik – ámde korántsem elégséges – magyarázata az lehet, hogy – 1523 kivételével – valamennyi alkalommal általános szentelést (*ordines generales*) tartottak, tehát az időpontok – kántorbőjti időszakokról lévén szó – ismertek voltak Európa-szerte.⁵³ Következésképpen a kandidálók római utazásukat megfelelően előkészíthették. Az sem véletlen, hogy a márciusi-

de Leucato belcastrói püspök. – LAKATOS: *Regesta*. 23., 32–33. sz.; FEDELES: *Magyar klerikusszentelések*. 79–83, 96–104.

52 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 11, fol. 127r–131r. A magyarokra vonatkozó adatokat lásd még ODP 633–711. sz.

53 MIHÁLYFI Ákos: *A nyilvános Istentisztelet*. Szent-István-Társulat, Bp., 1933. 84–87; VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szerartástan. Az Egyház nyilvános Istentisztelete*. Lämpás, Abaliget, 1993. 427.; Bruno KLEINHEYER: *Die Priesterweihe im römischen Ritus. Eine liturgiehistorische Studie*. Paulinus, Trier, 1962 (Trierer theologischen Studien 12). 36–37.

áprilisi időpontokat preferálták a legtöbben, hiszen egyrészt a húsvéti ünnepkör alkotja az egyházi év középpontját, ezért a római utazás a hívek számára a megszokottnál is jelentősebb vonzerővel bírt. Másrészt pedig a tavaszi időjárás a közlekedést tekintve is kedvezőnek számított.⁵⁴ Az erdélyi egyházmegyések közül 60 fő, amely a teljes kontingens közel 50%-át alkotja az említett hat alkalommal lezajlott szenteléseken vett részt.

Dátum	Σ (fő)	Erdély (fő)
1488. IV. 5.	22	8
1489. IV. 18.	36	13
1494. III. 15.	23	0
1495. IV. 18.	42	14
1496. III. 19.	53	13
1497. III. 11.	32	5
1498. III. 31.	46	5
1523. III. 26.	41	2
Összesen	295	60

5. táblázat. A magyarok leglátogatottabb promóciós napjai

A fentiek alapján tehát felettébb nagy a valószínűsége annak, hogy az azonos településről és egyházmegyből érkezők eleve szervezeten utaztak Rómába. Ezt erősíti azon megfigyelésem, miszerint a kúriai szenteléseken részt vevő javadalmazások esetében szolgálati helyük (értsd beneficiumuk) lehetett (az utazás szempontjából is) leginkább meghatározó.

SZÁRMAZÁSI ÉS SZOLGÁLATI HELYEK

Nagyon izgalmas kérdés a vizsgált klerikusok származási és szolgálati helyének azonosítása, amely azonban komoly kihívások elé állítja az érdeklődő kutatót. Minden erőfeszitésem ellenére a klerikusok forrásokban feltüntetett származási és szolgálati településeinek hozzávetőleg 50%-át sikerült több-kevesebb biztonsággal meghatároznom. Ennek hátterében különböző tényezők húzódnak meg, így például a másolati könyvek több esetben egyáltalán nem tartalmazták az illető származására utaló település nevét. Olyan esetek is előfordultak, amikor ugyan ismert a származási és/vagy a szolgálati hely, ennek ellenére a település pontos azonosítása lehetetlen vállalkozás. János fia Antal a zágrábi egyházmegyes Szentmárton település plébániaigaz-

⁵⁴ FEDELES: „Isten nevében utazunk”. 217.

gatójaként érkezett Rómába.⁵⁵ Látszólag egyszerű a feladat, hiszen mindössze a topográfiai kézikönyvek, adattárak segítségével azonosítanunk kell a települést, és már is elhelyezhetjük a térképen Antal „munkahelyét”. Csupán egy „aprócska” probléma akadályozza meg a kíváncsi kutatót a település azonosításában: az egyházmegye területén összesen 13 Szentmárton nevű helység volt korszakunkban, sőt, falu és mezőváros egyaránt található köztük, így még a település típusa sem határozható meg.⁵⁶ A korszakkal foglalkozó kutatók körében közismert, hogy a magyar településnevek meglehetősen idegenül csengtek a túlnyomórészt itáliai származású kamarai jegyzők fülének, amelyből kifolyólag alkalmanként sajátos, sőt esetenként a felismerhetetlenségig eltorzult névalakokat rögzítettek. Elegendő analógiaként az 1332–1337-es kamarai adószedők számadásaira utalni.⁵⁷ A *Libri formatarum* bejegyzései között is szép számban találunk meglehetősen érdekes névváltozatokat. *Zamosboza*, illetve a *Zamosbeca* névalakok a Szatmár megyei Szamosbecs települést rejtik,⁵⁸ a prepozícióval rögzített *de Brehen* alak pedig nem az ismeretlen Brehen/Brehény nevű mezővárost rejt, hanem a váradi egyházmegyes Debrecen egyedi módon rögzített nevére van szó, amelyet a kancellárián benyújtott folyamodvány is alátámaszt.⁵⁹

A vizsgált erdélyi illetőségű klerikusok közül 53 személy (43,5%) származási helyét rögzítették a kamarai jegyzők. Kelemen Domonkos-rendi testvér esetében mindössze a tágabb régió, Erdély (*de Septemcastris*) nevét tüntették fel,⁶⁰ így közelebbi származási helye nem ismert. Összesen 26 települést sikerült azonosítanom, amelyek közül egyetlen városként (*civitas*) Kolozsvár (Cluj-Napoca RO) szerepel, Kraszna (Crasna RO), Kusaly (Coșeu RO), Nagykároly (Carei RO), Szatmár (Szatmárnémeti, Satu Mare RO), Szászsebes (Mühlbach, Sebeș RO) és Zilah (Zalău RO) tartozott a mezővárosok közé, míg a települések többségét a falvak alkották. A szolgálati helyek azonosítása kapcsán valamivel jobb az arány, hiszen 75 település nevét jegyezték föl (61,5%). Egyetlen *civitasként* Beszterce (Bistrița RO) szerepel a forrásokban, amelyet négy *oppidum* követ: Szászsebes mellett feltűnik Medgyes (Mediaș RO), Székelyudvarhely (Odorheiu-Secuiesc RO) és Torda (Turda RO); míg a helységek többségét ezúttal is a falvak teszik ki. Mindez pedig teljesen illeszkedik a teljes anyag vizsgálata során kirajzolódó képhez.

Klerikusaink közül ugyanis 377 fő esetében határozható meg a származási hely típusa, amely 47,5%-os aránynak felel meg. 30 személy tekinthető városi (8%), 126 fő

55 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 1, fol. 45v; ODP 21. sz.

56 Lásd ODP 12. 3. jgyz.

57 *Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Szerk. FEJÉRPATAKY László. Bp., 1887 (Vatikáni Magyar Okirattár I/1); *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I–II. Szerk. ORTVAY Tivadar. Bp., 1891–1892.

58 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 8, fol. 129v, 134rv; ODP 209., 216. sz.

59 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 14, fol 71r; ODP 979. sz.; LAKATOS: *Regesta*. 23. sz.

60 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 9, fol 15r, 22v; ODP 227–228. sz.

mezővárosi (33,4%), míg 221 illető (58,6%) falusi eredetűnek. A szolgálati helyek településtípusai 420 fő esetében ismertek (53%), amelyek megoszlása a következő: *civitas* 31 fő (7,3%), *oppidum* 134 fő (32%), *villa* 254 fő (60,5%). Az ismert származási és a szolgálati helyek többségét tehát a falvak alkották, majd a mezővárosok, végül pedig a civitasok következtek. Mindez pedig hozzávetőlegesen reprezentálja a korabeli Magyar Királyság településhálózatának belső arányait. Az azonosított települések alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a Kárpát-medence szinte valamennyi földrajzi régiója feltűnt a korszak kúriai szentelései kapcsán. Az elemzett anyag alapján is nagy biztonsággal kijelenthető, hogy klerikusaink – így az erdélyi egyházmegyések – túlnyomó többsége falusi, mezővárosi környezetből származott, illetve ott birtokolt javadalmat. Másképp fogalmazva nagyobb részt jobbágycsoportokról van szó, akik a lelkipásztori tevékenységüket is hasonló környezetben végezték. Mindez azt is jelenti, hogy a *Libri formatarum* regiszterei a magyar oklevelektől eltérően az általában a névtelenség homályában rejtőző vidéki alsópapságra vonatkozóan őriztek meg értékes adatokat.

Ebből következőleg a forrásokban felbukkanó klerikusok karriervizsgálatának lehetősége is csak nagyon kivételes esetekben végezhető el. Közéjük tartozik a fentebb említett Váci Pál argyasi püspök, valamint Szengyeli Ferenc, a szengyeli Szűz Máriatemplom plébánosa. Utóbbi esetében ráadásul korunkra maradt szentelési bizonyítványa, amelyből megtudjuk, hogy 1518. március 29-én a római Szent Lőrinc-templomban Vince otocsáci püspöktől felvette az első tonzúrát, a négy kisebb rendet, valamint az alszerpapi ordót, majd a következő napon a püspök ugyanott diakónussá, végül március 31-én áldozópappá szentelte.⁶¹ Az ő egyházi pályafutása 1526 után ívelt fel, ugyanis egy erdélyi kanonoki stallumot nyert el (1543–1556), majd a testület több alkalommal dékánná választotta (1547, 1548, 1553), viselte a szatmári (1543–1545), az ózdi (1548–1553) és a kükküllői (1554–1556) főesperesi hivatalokat, továbbá a helyettes vikáriusi (1548–1553, 1555–1556) teendőket is ellátta. Az már más kérdés, hogy egyházi karrierje idején két lánya is született.⁶²

61 MNL OL DF 257534.

62 MIHALIK BÉLA VILMOS: *A kanonok két leánya? Adalékok Szengyeli Ferenc családja történetéhez.* Turul 86(2013). 153–156.

2. térkép. Az erdélyi egyházmegyes klerikusok azonosított származási és szolgálati helyei

MIÉRT RÓMA?

A témával kapcsolatos egyik legizgalmasabb kérdés bizonyára az, hogy egy magyar, lengyel, német, francia, svéd vagy angol klerikus miért utazott a római Kúriába az egyházi rend kisebb-nagyobb fokozatainak felvételére? Ezért tanulmányom zárásaként a kúriai promóciók háttérét alkotó, lehetséges motivációs tényezőket tekintem át, amelyek – jóllehet közvetlen hírekkel csak néhány esetben rendelkezünk – bizonyosan a vizsgált erdélyi egyházmegyes klerikusok esetében is felmerülhettek.

1429 februárjában 18 magyar klerikus nyújtott be kúriai szentelési folyamatot, amelyben római utazásuk céljaként a zarándoklatot jelölték meg (*causa*

devotionis et peregrinationis).⁶³ Bizonyosan fontos indítéknak tekinthetjük tehát, hogy a Szent Péter és Pál apostolok ereklyéi közelében sorra kerülő promóciók magasabb presztízszt jelenthettek a klerikusok számára.

Magától értetődő módon a hosszabb ideig Rómában tartózkodók számára kézenfekvő volt a kúriai szentelés lehetősége. Közéjük tartoztak a pápai Kúria alkalmazottai, a bíborosok, püspökök familiájának tagjai, a Szentszékhöz delegált diplomaták, a Rómába érkező uralkodók kíséretéhez tartozók, valamint a város egyetemén tanulók. Imre boszniai prépost Mátyás király követeként érkezett 1471 augusztusában IV. Sixtus pápához, s a következő hónapban személyesen nyújtotta be folyamodványát a *Datariára*, amelyben a szent rendek felvételére kért és kapott engedélyt.⁶⁴ Fülöp (1432) esztergomi, Brassói Kis András (1441) és Aranyos János (1476) erdélyi klerikusok pedig többek között arra hivatkozva kívánták Rómában pappá szenteltetni magukat, mivel huzamosabb ideje a városban éltek.⁶⁵

1436 februárjában 11 zágrábi egyházmegyei klerikus kapott az Apostoli Kamara vezetőjétől engedélyt arra, hogy a zágrábi püspöki székhely üresedése miatt (*in ipsis partibus ad presens sedes episcopalis vacat*) bármely katolikus főpap felszentelhesse őket, amennyiben arra alkalmasnak bizonyulnak.⁶⁶ 1438-ban összesen 22 magyar és két külföldi klerikus nyújtott be folyamodványt az Apostoli Penitenciária hivatalához, amelyben az előzőhöz hasonló felhatalmazást kértek; mindezt azzal indokolták, hogy saját ordináriusuk csak ritkán tart papszentelést (*raro ordines celebrant*). Az ehhez hasonló esetekben tehát a kúriai promóció lehetősége is nyitva állt a jelöltek előtt.⁶⁷

A kandidálóknál felmerülhettek olyan problémák, hiányosságok (*defectus*), illetve a kánonjogi előírásokkal szemben elkövetett vétségek (*delictus*), amelyek szabálytalan állapotot (*irregularitas*) s ebből következőleg szentelési akadályt eredményezhettek. Ezek alól a szentelendők elsősorban a pápai Kúriában kaphattak felmentést.⁶⁸ A fo-

63 A *dioecesis*ek megoszlása a következő: Esztergom, Nyitra, Veszprém és Zágráb egy-egy, Eger és Erdély két-két, Pécs pedig tíz fő. A folyamodványban a következőket olvashatjuk: „hanc almam urbem causa devotionis et peregrinationis non sine modicis fatigiis et laboribus personaliter accesserunt”. *XV. századi pápák oklevelei*. I. 1129–1130, 1133. sz.

64 AAV Reg. Suppl. vol. 670, fol. 234r; vol. 672, fol. 283v–284r.

65 „iam novem menses Romae commorantur”. *XV. századi pápák oklevelei*. II. 71. és 104. sz.; „qui ad presens in Urbe Romana trahit moram”. Archivio della Penitenzieria Apostolica (=APA) Reg. Suppl. vol. 2bis, fol. 227r; „qui in Romana Curia iam longa tempora se [...] sustentavit”. AAV Reg. Suppl. vol. 738, fol. 116rv.

66 AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 2, fol. 15r. – A püspökség 1433. december 22. és 1438. május 18. között volt betöltetlen. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1437*. I–II. MTA TTI, Bp., 1996 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5). I. 80.

67 APA Reg. Suppl. vol. 2, fol. 27v–28r.

68 Ludwig SCHMUGGE–Patrik HERSPERGER–Béatrice WIGGENHAUSER: *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II. (1458–1464)*. M. Niemeyer, Tübingen, 1996 (Deutsches Historisches Institut in Rom 84). 196–197; SALONEN–HANSKA: *i. m.*

lyamodványokat személyesen benyújtók az esetek túlnyomó részében Rómában szenteltették fel magukat.⁶⁹ Közéjük tartozott a győri egyházmegyes Wolfgang Altmon, aki 1488 márciusában személyesen nyújtott be szupplikációt a Penitenciária hivatalához, s jobb szemének hibája – amely szentelési akadállyal minősült – alól kért és kapott diszpenzációt, s ezt követően a *Santa Maria Regina Coeli*-templomban felvette a kisebb egyházi rendeket.⁷⁰

Sokan pedig a kánonjog által előírt időpontokon kívül (*tribus diebus dominicis vel festivis extra tempora a iure statuta*), azaz gyorsított eljárás keretében kívánták felvenni az egyházi rend fokozatait, s ezért utaztak a Kúriába.⁷¹ Úgy tűnik, hogy ez lehetett a római szentelési turizmus egyik legfontosabb mozgatórugója, legalábbis a 15. század végétől. Lakatos Bálint kutatásai nyomán ismert, hogy a 16. század húszas éveinek elején gyakorlatilag valamennyi magyar szentelendő erre az okra hivatkozott.⁷²

Különféle visszaélések is előfordultak a kúriai szentelések során. Ezek egyik elterjedt formája a nem létező, azaz hamis javadalomra (*ad fictum titulum*) történő promóció volt. A magasabb ordók felvételéhez a jelölteknek ugyanis a megélhetésüket biztosító egyházi javadalom birtokában kellett lenniük. Sokan azonban nem rendelkeztek egyházi beneficiummal vagy garantált bevételi forrással, következésképpen csaláshoz folyamodtak.⁷³ A Penitenciária hivatalához benyújtott diszpenzációs kérelmek között számos ilyen esetet találunk, köztük a győri egyházmegyes Layter Osvát folyamodványát, akinek megfelelő javadalma nem lévén (*sufficientem titulum non haberet*), valótlán beneficiumra szenteltette magát pappá.⁷⁴

*

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a magyarok késő középkori kúriai szentelésének háttérében számos ok, sok esetben összetett motívumrendszer tapintható ki. Ezek között találunk olyan elfogadható indokokat, mint például a római

28–30; ERDÉLYI Gabriella: *A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században*. I. Közlemény. Levéltári Közlemények 74(2003). 1–2. sz. 44–45.

69 Akad persze ellenpélda is, amint a következő eset mutatja: Kamanci Balázs kalocsai kánonok és bodrogi főesperes személyesen nyújtotta be folyamodványát (1522) annak érdekében, hogy egy helyi (*in partibus residenti*) püspöktől az előírt időpontokon kívül valamennyi egyházi ordót felvehesse. LAKATOS: *Regesta*. 3. sz.

70 1488. március 20-án benyújtott folyamodványában arra hivatkozott, hogy „visus oculi dextri quem non sui culpa, sed ex infirmitate” vesztette el. APA Reg. Suppl. vol. 37, fol. 278rv; AAV Cam. Ap., Libr. format. vol. 9, fol. 18r, 22v, 23r.; ODP

71 FEDELES: *Ad omnes*. 82–83.

72 LAKATOS: *Regesta*.

73 Összefoglalóan lásd erre ERDÉLYI: *Szökött szerzetesek*. 109–113; uő: *Egyházi társadalom*. 47–48.

74 APA Reg. Suppl. vol. 48, fol. 792r. – Az azonban nem derül ki kérvényéből – mint az ilyen esetek túlnyomó részénél –, hogy milyen titulusról volt szó.

zarándoklat, a helyi püspök akadályoztatása vagy az életvitelszerű római tartózkodás. A 15. század végétől a legtöbben azonban az *extra tempora* szentelések miatt utaztak az Örök Városba, ahol akár néhány nap alatt az egyházi rend valamennyi fokozatát felvehették. Biztosan voltak olyanok, akik valamit szerettek volna eltitkolni az illetékes ordinárius elől, s kvázi ismeretlenségüket kihasználva a *Curia Romaná*ban kívánták felszenteltetni magukat. Mindazonáltal számuk valószínűleg nagyon csekély lehetett, hiszen a folyamatosan szigorodó kamarai vizsgálatok bizonyosan komoly visszatartó erőt jelenthettek. A távoli Magyar Királyságból hosszú, nemegyszer veszélyes és költséges út vezetett Rómába, ezért véleményem szerint nagyon kevesen vállalhatták a csalások napfényre kerülésének kockázatát. Kevésbé tűnik életszerűnek ugyanis, hogy például a távoli erdélyi egyházmegye területéről, így a Székelyföldről valaki az általa egyébként nem birtokolt falusi plébánia, kápolna vagy oltár – európai összehasonlításban mindenképpen szerény – jövedelmet biztosító javadalmára hivatkozva hetedhét határon keresztül, pénzt és időt nem sajnálva, egészen az Örök Városig utazzon, hogy ott az Apostoli Kamara szigorú vizsgálatának vesse alá magát, ezzel a lebukás veszélyét kockáztatva.

A római promóció gyakorlata a késő középkor általános jelenségének számított a nyugati kereszténység, így a Magyar Királyság területén is. A vizsgált korszakban a Kúriában felszentelt magyarok mindössze néhány százalékát alkották a hazai klérusnak, tehát korántsem tarthatjuk a kúriai promóciókat magyar szempontból tömegjelenségnek, sőt a magyar egyházi társadalom egészéhez viszonyítva inkább perifériusnak minősíthetjük. Mindazonáltal a római szentelés lehetséges megoldásnak számított a hazai egyháziak körében is.

PROMOTION OF TRANSYLVANIAN DIOCESAN CLERICS IN THE ROMAN CURIA (1426–1523)

Keywords: *Hungarian clerics; diocese of Transylvania; Curia Romana; promotion of clerics; Camera Apostolica; Libri formatarum; medieval Rome*

On the 19th of March 1496, the inhabitants of Rome could observe a group of foreign clerics in the neighbourhood of the Piazza Navona. Naturally, this proved to be a usual practice, as people of different status from every corner of the European continent arrived continuously to the Urbs Aeterna. Among those, who arrived in the city next to the River Tevere, from time to time we may observe those, who wanted to receive different grades of the holy orders either on their own or in groups. In one of these groups, we may mention numerous clericals, whom were on their way to the Church San Panthaleone in the Parione district of the city, where the general ordination was performed by Joshua, the bishop of Ascoli. Among the 118 candidates, altogether 53 clericals, including 13 from the Transylvanian diocese arrived in Rome from the remote Carpathian Basin. The study surveys the general

characteristic features of the promotion of 122 Transylvanian diocesan clerics in the Roman Curia on the bases of the *Libri formatarum* series, which can be found in the Camera Apostolica fond of the Archivio Apostolico Vaticano.

PROMOVAREA CLERULUI DIOCEZAN DIN TRANSILVANIA ÎN CURIA ROMANĂ (1426–1523)

Cuvinte-cheie: *clerici maghiari; diocesa Transilvaniei; Curia Romana; promovarea clericilor; Camera Apostolică; Libri formatarum; Roma medievală*

Pe 19 martie 1496, locuitorii din Roma au putut observa un grup de clerici străini în apropierea Pieței Navona. Desigur, aceasta era o practică obișnuită, întrucât oameni de diferite ranguri din colțuri diferite ale continentului european soseau în continuu în Urba Aeterna. Printre cei sosiți în orașul de pe malurile Tiberisului erau și aceia care doreau să primească diverse grade ale ordinilor sacre, fie individual, fie în grupuri. Într-unul din aceste grupuri erau mulți clerici, care se îndreptau spre Biserica San Pantaleone din cartierul Parione al orașului, unde ordinația generală era oficiată de Ioșua, episcopul din Ascoli. Dintre cei 118 de candidați 53 erau clerici, între care și 13 din diocesa Transilvaniei, care au sosit din teritoriile îndepărtate ale Bazinului Carpatic. Studiul analizează caracteristicile generale ale promovării celor 122 de clerici diocezeni transilvăneni în Curia Romană pe baza seriei *Libri formatarum*, care se regăsește în fondul Camera Apostolica al Arhivei Apostolice din Vatican.

EGY KARDINÁLIS KÉRDÉS. FRÁTER GYÖRGY BÍBOROSSÁ KREÁLÁSÁRÓL**

Kulcsszavak: *Fráter György; Várday Pál; koronabíboros; III. Pál pápa; diplomácia-történet; egyháztörténet*

ELŐZMÉNYEK

A magyar jelenlét a Bíborosi Kollégiumban az Árpád-ház korától fontos pontja a szentszéki-magyar kapcsolatoknak. Az első bíborost a 13. században Báncsa István esztergomi érsek személyében fedezhetjük fel.¹ Az európai folyamatokkal összhangban a 14–15. századtól kezdve a magyar király is egyre inkább érvényesíteni tudta azon akaratát, hogy alattvalói közül is kreáljon időről időre bíborost a pápa. E főpapokat, akik uralkodói előterjesztésre nyerték el a széles karimájú galerust, koronabíborosoknak (*cardinali delle corone, Kronkardinalat*) nevezték. A késő középkor folyamán több magyar koronabíborossal is találkozhatunk, a Mohács előtti években Bakóc Tamás töltötte be ezt a tisztséget. Halála után felmerült Tomori Pál neve is, valamint II. Lajos megpróbálkozott Szalkai László esztergomi érsek (1524–1526) kinevezésével, azonban a pápai törekvések új irányvonalai és a király mellett működő Burgio

* KANÁSZ Viktor (1991), PhD, tudományos munkatárs, HUN-REN PPKE-PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, kutató, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Győr, kanaszviktor@gmail.com

** Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával. A STARTING 150580. számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási Kiválósági Program finanszírozásában valósult meg.

1 Róla és a kezdetekről lásd Kiss Gergely: *Dél-Magyarországtól – Itáliáig. Báncsa nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája*. Kronosz, Pécs, 2015; BÁCSATYAI Dániel: *Személyi összeköttetések a Curia Romana és a magyar egyház között a 13. század közepén: Pármai Albert és Báncsa István*. Történelmi Szemle LX(2018). 2. sz. 299–323; TUSOR Péter: *A magyar koronabíborosi és bíborosprotektori „intézmény” kialakulása és elhalása a XV–XVI. században = Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. NEUMANN Tibor. Argumentum-PPKE, Bp., 2004 (Analecta Mediaevalia II – a továbbiakban TUSOR: *A magyar koronabíborosi*). 292–299. Legutóbb népszerűsítő formában: TUSOR Péter–FEDELES Tamás: *Trón és oltár között. Magyar koronabíborosok*. Múlt-kor 2024. tavasz. 44–49.

nuncius kedvezőtlen jelentései következtében VII. Kelemen nem volt hajlandó bíborossá kreálni őt.²

Ezt követően egy időre lekerült az asztalról a magyar koronabíboros ügye. Az ál-lóvizet I. Ferdinánd kavarta fel az 1530-as évek második felében. A király már 1538-ban kijelentette, hogy „Magyarországot megilleti egy bíboros”, akinek a személyét Várday Pál esztergomi érsekben találta meg. Azaz inkább volt kénytelen megtalálni, ugyanis a források arról árulkodnak, hogy az uralkodót az érsek komoly presszió alá helyezte, s Ferdinánd sokkal inkább Várday egyre erőltetettebb kívánságának³ eleget téve, mintsem saját szándékából cselekedett. Mindezt a nunciusnak is elmondta, közölve, hogy az érsek az ajánlást „kikoldulta, mintegy kierőszakolta”.⁴ Emellett Aleander legátusnak is megírta, hogy bár Várday újabb ajánlólevelét írására bírta őt, de nem kívánja ennek figyelembevételét.⁵

Az új hitértelmezéssel szemben folytatott küzdelem hatásfokának javítására és az egyházi viszonyok rendezése érdekében Morone nuncius is javasolta egyik 1538-as jelentésében egy, a feladatra alkalmas magyar bíboros kreálását: „mivel tudvalevőleg

- 2 FRANKL Vilmos: *Három magyar bíbornok-jelölt a XVI. században*. Új Magyar Sion V(1874). 81–92; *Mohács Magyarországá. Báró Burgio pápai követ jelentései*. Ford. BARTONIEK Emma. Magyar Irodalmi Társaság, Bp., 1926 (a továbbiakban *Mohács Magyarországá*). 39–41; TUSOR: *A magyar koronabíborosi*. 300–304; NEMES GÁBOR: *Elszalasztott lehetőségek. VII. Kelemen pápa és II. Lajos országainak belpolitikája (1523–1526)*. Egyháztörténeti Szemle 15(2014). 4. sz. 16–19. Szalkai kreálása érdekében II. Lajos Andrea dal Burgo Habsburg-követ közvetítésével V. Károly és I. Ferdinánd segítségét is igénybe kívánta 1522-ben venni. LAKATOS Bálint: *Habsburg-diplomaták Magyarországon (1521–1526)*. *Andrea dal Burgo, Johann Schneitpeck, Sigmund von Herberstein és társaik diplomáciai levelezése II. Lajos magyar és cseh király udvarából*. I–II. HUN-REN BTK TTI, Bp., 2024 (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak). I. 27., 33., 63., 64. sz.
- 3 Várday Pált már 1529 óta bizonyosan ambicionálta a bíborosi kalap. *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I. 1520–1529. Szerk. BUNYITAY Vince–RAPAI CS Rajmund–KARÁCSONYI János. Szent-István-Társulat, Bp., 1902. 511. Vö. Szalkaival: *Mohács Magyarországá*. 40.
- 4 FRANKL: *i. m.* 92–93; FRANKL Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal*. III. Szent-István-Társulat, Bp., 1903. 52; TUSOR Péter: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*. Bp.–Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae I/3 – a továbbiakban TUSOR: *Purpura Pannonica*). 50. Girolamo Aleandro 1538. november 22-én is erről írt III. Pálnak, valamint Giovanni Morone nuncius erről tett jelentést 1539-ben, kiemelve, hogy amennyiben mást neveznének ki, abból csak zavar támadna, ugyanis a primást illeti meg az elsőbbség a főpapok közül. KOLLÁNYI Ferencz: *Regesták a római és párizsi levéltárakból*. Magyar Történelmi Tár IV(1905). 6. sz. (a továbbiakban KOLLÁNYI: *Regesták*). 334–335, 340. Az érsekről legújabbban: LACZLAVIK György: *Kettős pecsét alatt. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483–1549)*. Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp., 2014 (a továbbiakban LACZLAVIK: *Várday*).
- 5 FRANKL: *i. m.* 503.

nem is annyira a Magyar Királyság, mint az Apostoli Szék javára szükséges egy magyar kardinális kinevezése, hogy eltiporja a lutheránus szektát, amely kezdi felütni fejét e területeken, és hogy az egyházi ügyeket jó karba hozza, könyörgők Őszentségének (még ha talán vakmerőnek tűnök is), hogy vegye ezt fontolóra, s egy ilyen kreációval inkább tegyen eleget neve dicsőségének, a népek igényének és vallásunk szükségleteinek, mintsem a fejedelmek közbenjárásának, ha az alkalmatlan személy javára szól”.⁶ Ennek ellenére, vélhetően Ferdinánd elmarasztaló szavai miatt, ebben az évben sem kreált magyar bíborost a pápa.

Róma azonban nem tett eleget a király többszöri kérésének. Ezért érthető Ferdinánd felháborodása, amelyről Girolamo Verallo nuncius számolt be 1541 decemberében: az uralkodó részrehajlással vádolta meg a pápát, felemlégetve, hogy a kereszténységre oly sok szégyent hozó francia királynak kedvez, az ő jelöltjeit kreálta bíborosokká, így most annyi francia kardinális lett, hogy ha a pápa meghalna, biztosan francia lenne az utóda, aki aláaknázná a világot. Szemben velük Ferdinánd két támogatótja, a kalocsai és az esztergomi érsek igen buzgó, jó hírnévnek örvendő emberek.⁷ A panaszok a következő évben sem csitulnak. Verallo így írt erről 1542 júniusában: „amikor értesült róla, hogy Őszentsége figyelmen kívül hagyta királyi személyét a fejedelmek kérésére történt bíborosi kinevezéseknél, Őfelsége súlyos szemrehányásokkal illetett engem. Azt mondta tudniillik, hogy szemlátomást a legkeresztényibb királlyal szemben őt és a császárt egy kalap alá vették, és ugyanannyi bíborost kreáltak kettejük számára, mint egyedül magának a francia királynak, amit szerfölött nehezmenyezett. Hangoztatta, hogy minden oka megvan a panaszra, mert ebben a kérdésben személye elkülönítendő a császáréról, mint ahogy országaik is különböznek. Őfelsége továbbá kifejtette, hogy a francia és a magyar király között máskor is voltak viták, jöllehet az a döntés született, hogy a magyar uralkodó a francia mögött a második helyet birtokolja, egyéb megfontolások mellett figyelembe kell venni, hogy miközben Franciaországnak számos bíborosa van, Magyarországnak egy szál sincs”.⁸

Ezt követően több mint egy évtizeden keresztül hiába sürgette Rómát Várday Pál érdekében, a prímás nem nyerte el a bíbort.⁹ A király többek közt azzal érvelt, hogy igényét külön kell választani bátyja, V. Károly igényeitől, és innen nézve nem helyes,

6 III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései (1535–1549). Szerk. ÓVÁRY Lipót. MTA, Bp., 1879 (Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria 16 – a továbbiakban ÓVÁRY: III. Pál). 30–31; *Nuntiatur des Morone 1536–1538*. Bearb. Walter FRIEDENSBURG. Gotha, 1892. 272–273; TUSOR: *Purpura Pannonica*. 51.

7 KOLLÁNYI: *Regesták*. 344–345.

8 FRANKL: *i. m.* 94–95; TUSOR: *Purpura Pannonica*. 50.

9 A magyar klérus nyomon követte a római kreálások híreit, lásd például *Nicolaus Olahus. Epistulae*. Pars II. 1534–1553. Ed. Emőke Rita SZILÁGYI. Reciti, Bp., 2022 (a továbbiakban: *Nicolaus Olahus*). 178.

hogy amíg Franciaország egyszerre több bíborost is ad az egyháznak, addig a katolikus királyságok rangsorában őt közvetlenül követő Magyarország egyet sem.¹⁰ Az ügy fontosságát, valamint a király hajthatatlanságát is jól mutatja, hogy Santacroce nuncius 1549. szeptember 8-i jelentésében újra továbbította Ferdinánd király azon kérelmét az Örök Városba, hogy Várday érseket kreálja bíborossá a pápa. Mindemellett maga az érsek is több levélben igyekezett elnyerni a nunciusnak, Alessandro Farnese bíboros-neposnak s magának a pápának is a támogatását.¹¹

Erre végül nem került sor, amelynek a háttérében a Habsburgok és a pápa közötti ingadozó kapcsolat és Ferdinándnak Várdayval szemben említett negatív megnyilvánulásai állhattak, valamint az, hogy rajta kívül két másik személy, Frangepán Ferenc egri püspök, majd kalocsai érsek és Statileo János erdélyi püspök neve is szóba került.¹² Ugyanakkor úgy tűnik, hogy még Várday halála előtt egy újabb név is felkerült a lehetséges bíborosok listájára: Fráter (Martinuzzi) György (1. kép).¹³

EGY ÚJ JELÖLT: FRÁTER GYÖRGY

Martinuzzi kandidációjára két adat is utal: Verancsics Antal egyik 1548-as, hozzáintéztett levelében írta, hogy Rómában bíborral akarják földíszíteni őt, ugyanis „magad sem hiszed, mily becsüléssel és magasztalással beszélnek rólad Rómában, leveleidet és köveitidet milyen nagyra tartják ott az atyák [...] Azt hiszem, a pápa kedvezését s akaratát, mely szerint Téged felmagasztalni kíván, nem kellene elhanyagolnod”.¹⁴ 1549. május 25-én pedig a pálos rendfőnök azt írta Rómából Fráter Györgynek, hogy Rómában nagyon becsülik, és a bíborosi méltóság várományosaként is szóba került a neve az Örök Városban.¹⁵

Várday Pál 1549-ben elhunyt, Ferdinánd azonban nem feledte tervét, s onnantól kezdve a keleti királyság romjain lassan formálódó Erdély tényleges ura, Fráter

10 LACZLAVIK: *Várday*. 72–73.

11 ÓVÁRY: *III. Pál*. XXVI. Várday bíborosi ambícióiról lásd KANÁSZ Viktor: *Várday Pál esztergomi érsek levelei a parmai állami levéltárból*. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 22(2024). 223–236.

12 KOLLÁNYI: *Regesták*. 343; TUSOR: *A magyar koronabíborosi*. 305. Frangepánt még Szapolyai terjesztette fel: „Esedezem Szentségedhez, hogy tanácsosaim egyikét, fráter Frangepán Ferenczet, kinek az egri püspökséget adományoztam, bíbornokká tenni s ezen első kérésemet teljesíteni méltóztassék”. FRAKNÓI: *i. m.* 45, 49. Statileóra lásd uo. 51, 58, 62. Frangepán kinevezését volt mikor még Ferdinánd is támogatta. Uo. 51–52.

13 Fráter életéről átfogóan legutóbb: OBORNI Teréz: *Az ördögös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp., 2017.

14 FRAKNÓI: *i. m.* 67.

15 *Fráter György levelezése 1535–1551. A bécsi cs. és k. állami levéltárból*. Közli KÁROLYI Árpád. Bp., 1881 (a továbbiakban KÁROLYI: *Fráter*). 184–186.

György számára igyekezett kijárni a bíborosi kalapot. Ezt vele is tudatta az 1549-es nyírbátori tárgyalások során, ezzel is magához próbálván kötni a nem csak számára kiszámíthatatlan püspököt.¹⁶ Mint láttuk, a barát már közel sem számított ekkor ismeretlennek a Szentszék számára,¹⁷ és ami még fontosabb, a Ferdinánd király mellé rendelt új szentszéki nuncius, Girolamo Martinengo apát¹⁸ is támogatta őt. 1550. március 9-én a pápa levélben azt ígérte a püspöknek, hogy nem fog az érdemei megjutalmazásáról elfeledkezni.¹⁹

Egy évvel később, 1551. július 20-án III. Gyula brevét küldött Fráternek, amelyben tudatta vele, hogy ismeri állhatatosságát és hitét, vitézségét és jámborságát, és arra buzdította, hogy folytassa munkáját, mert meglesz annak elismerése is.²⁰ Július 31-én, miután Izabella átadta a koronázási ékszereket, Bécsből kelt jelentésében Martinengo beszámolt arról, hogy a király György barátot dicsérte neki, és miután

16 FRAKNÓI: *i. m.* 68.

17 Az 1530-as évek végétől haláláig több levelet és követet küldött Rómába a pápához és a bíborosokhoz (például Alessandro Farneséhez), továbbá a nunciusok és legátusok is gyakran tettek említést magyarországi tevékenységéről. Lásd például Georgius PRAY: *Epistolae procerum Regni Hungariae*. II. Posonii, 1806. 290–297; *Nuntiaturen des Pietro Bertano und Pietro Camaiani 1550–1552*. Bearb. Georg KUPKE. Berlin, 1901 (a továbbiakban KUPKE: *Nuntiaturen*). 108; Augustinus THEINER: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. I. Romae, 1875 (a továbbiakban THEINER: *Vetera*). 600 (III. Pál bullája); *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. IV: 1542–1547. Szerk. KARÁCSONYI János–KOLLÁNYI Ferenc. Szent-István-Társulat, Bp., 1909. 472 (az augsburgi püspök levele 1546-ból Alessandro Farnese bíboroshoz, melyben Fráternek a lutheránusokkal való szövetkezéséről ír), 531–534 (Fráter György levele Alessandro Farnese bíboroshoz, Várad, 1547. február 7.); V: 1548–1551. Szerk. KARÁCSONYI János–KOLLÁNYI Ferenc–LUKCSICS János. Szent-István-Társulat, Bp., 1912. 490–493 (III. Gyula pápa bullája); *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)*. Szerk. TUSOR Péter–NEMES Gábor. Bp.–Róma, 2011 (CVH 1/7 – a továbbiakban TUSOR–NEMES: *Consistorialia*). 90–91 (Fráter György váradi püspökké történő kinevezése), 96 (III. Gyula bullája). Fráter 1546-ban és 1547-ben is elküldte Boglussics Ágoston dalmát származású dominikánus szerzetest Rómába, hogy püspökké felszenteltethesse magát, valamint két segédpüspököt is kinevezhessen, 1548-ban pedig Verancsics Antalt, majd pedig ismét Ágostont küldte a Szentszékhez. FRAKNÓI: *i. m.* 65–66; KOLLÁNYI: *Regesták*. 339, 349, 351–355.

18 A nuncius életéről és magyarországi működéséről lásd KANÁSZ Viktor: *Magyarország és a Szentszék a 16. század közepén. Girolamo Martinengo nuncius és a Magyar Királyság (1550–1554)*. Doktori disszertáció. Győr–Pécs, 2022.

19 FRAKNÓI: *i. m.* 68; KOLLÁNYI: *Regesták*. 356.

20 Azaz: „Eiusmodi autem beneficium si, quemadmodum speramus, in christianam rem publicam contuleris, cum satis tuae in Christum ipsum pietati et officio feceris, tum vero ab omnibus christianis principibus et a nobis imprimis tantam eo nomine gratiam inieris, ut nihil sane eorum quae ad tua vel ornamenta vel commoda pertineant, ullo loco praetermissuri simus”. KÁROLYI: *Fráter*. 253.

erényes tetteiről hosszasan beszámolt, arra kötelezte, hogy az ő nevében kérje a szent-
atyát, hogy Frátert emelje bíborosi rangra.²¹ Martinengo maga is úgy tudta, hogy „a
szerzetest jó katolikusnak, az eretnekek és a lutheránusok üldözőjének tartják”, s mi-
vel már elmúlt hetven éves, nem lehet „terhes” az egyházfő számára sem (tudniillik
nem várt ambíciókkal, hosszas méltóságviseléssel). Emellett e tett „a fejedelem, aki
oly melegen ajánlja őt, megelégedésére szolgál”, valamint „az Apostoli Szék neve –
amely azokban az országokban csaknem kihalt, vagy legalábbis nagyon homályos –
újjaéled e méltóság díszé által”.²² Az ügy érdekében augusztus 4-én levelet is írt a
pápának, amelyben melegen ajánlotta Frátert a bíborra.²³ A király egyre biztosabb
volt a sikerben, augusztus 28-án már meglebegtette Róma pozitív válaszát a barátnak,
ezzel is igyekezvén a maga oldalán tudni a politikai machinációi miatt sokak számá-
ra kiismerhetetlen szerzetest.²⁴

- 21 Istvánffy erről így írt: „Azért pedig az ő munkájáért az esztergomi érsekséget neki kezéből
adná, s az pápánál azon törekednék, hogy rövid napok alatt az kardinályok száma közé
bevételessék”. *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi
fordításában.* I/2. S. a. r. BENITS Péter. Balassi, Bp., 2003. 138. A tervekről Castaldo is
tudott: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 431. Konv. B. fol. 174r. Jelzet nélkül kiadva: Johann
Karl SCHULLER: *Die Verhandlungen von Mühlbach im Jahre 1551 und Martinuzzi's Ende.*
Hermanstadt, 1862. 63–64.
- 22 *Nuntiatur des Girolamo Martinengo (1550–1554).* Bearb. Helmut GOETZ. Tübingen, 1965
(a továbbiakban GOETZ: *Martinengo*). 34. levél, Martinengo Dandinónak, Bécs, 1551.
július 31. Továbbá: THEINER: *Vetera.* 16; FRAKNÓI: *i. m.* 70. A nunciusok szavára valóban
adtak ezekben az ügyekben, jó példa erre a már említett Szalkai László esete.
- 23 Tettei, erényei és vallásossága felsorolása után: „Quamobrem praemisiss plurimis
gravissimisque causis permoti, S^{tem} V. obnixe hortamur, rogamus et obsecramus, ut
memoratum episcopum Waradiensem ad nostram intercessionem primo quoque tempore
in reverendissimorum Sanctae Romanae Ecclesiae cardinalium numerum cooptare, eoque
honore, dignitate et praeceminentia clementer exornare dignetur. In quo S^{tas} V. non solum
nos sibi alioqui devinctissimos longe devinctiores reddet beneficioque singulari afficiet, sed
etiam per id regni nostri Hungariae defensionem atque adeo fidei et religionis nostrae
christianae causam et erga S^{tem} V. et sedem apostolicam observantiam plurimum procul
dubio promovebit, sicuti S^{tem} V. pro sua sapientia haec diligenter consideraturam atque
adeo huic nostrae petitioni benignum assensum praebituram esse iam nunc nihil ambigimus,
cuius paterno amoris et benevolentiae nos humiliter et obsequiose commendamus”.
KÁROLYI: *Fráter.* 266–268.
- 24 Levele szerint legalábbis erre buzdította a pápát, és remélte, hogy már az első alkalommal
pozitív választ fog kapni. „Ideoque apud sanctissimum dominum nostrum papam pro
conferenda in D^{nem} Tuam cardinalitia dignitate diligenter instetimus et primo quoque
tempore optatum responsum habituros esse speramus et aliis quibus poterimus modis
eandem D^{nem} Tuam pluribus honoribus et dignitatibus ornare et decorare inclinati sumus.”
KÁROLYI: *Fráter.* 278. Részleges fordítása: FRAKNÓI: *i. m.* 70. Hasonló módon írt egyik
szeptemberi levelében. KÁROLYI: *Fráter.* 286. A velencei követ október 22-i jelentésében
szintén arról írt, hogy Ferdinánd egy barátságos levelet küldött Fráternek a bíborosi
jelöléssel kapcsolatban. *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacchi di Germania).* I–II.

A KREÁLÁS MENETE ÉS HÍRE

A pápánál ez esetben nyitott fülekre talált a kérés, s III. Gyula az 1551. október 12-i konzisztóriumon bíborossá kreálta a főpapot, s így hosszú évtizedek után a Magyar Királyságnak újra lett koronabíborosa (2. kép).²⁵ Négy nappal később a birétum elvitelét is elrendelte, valamint felhatalmazta a barátot, hogy viselhesse szerzetesi öltözetet felett a bíbort.²⁶ A birétumot Felice Figliucci vitte Fráternek,²⁷ aki – ahogy azt többek közt Forgách Ferenc és Bethlen Farkas is megírta – hamar értesült a pápai kegyről, s a hír hozóit bőkezűen megajándékozta.²⁸ Az egyik jelenlévő, Konrad Wall

Bearb. Gustav TURBA. Wien, 1892 (a továbbiakban: TURBA: *Venetianische*). 521. A gyilkosság után a Gregorjanci Pálnak készült utasítás szerint is azért eszközölte ki a bíbort Fráternek, hogy „öt nekünk és a kereszténységnek jobban lekötelezzük”. BARTA Gábor: *Vajon kié az ország?* Helikon, Bp., 1988. 26; KOLLÁNYI: *Regesták*. 361. Ferdinánd törekvéseit Fráter meggyilkolása után a pápa is felemlgette: „Valóban szükséges, hogy Őfelsége igazolja ezt a rettenetes tettet. Szívesen fogadom, ha bebizonyítja, hogy előttem rejtett okok kényszerítették; de ebben az esetben is mélyen kell sajnálnom, hogy az eset azon főpapot érte, akinek bíborosi kinevezésére röviddel előbb a legkedvezőbb hírekkel bírtak rá”. *Briefe und Akten zur Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts, mit besonderer Rücksicht auf Bayerns Fürstenhaus*. II. Bearb. August von DRUFFEL (Beiträge zur Reichsgeschichte 1552). München, 1880. 87; FRANKÓI: *i. m.* 77; BARTA: *i. m.* 34.

25 KÁROLYI: *Fráter*. 184, 277, 285; Ludwig Freiherr von PASTOR: *The History of the Popes, from the Close of the Middle Ages*. XIII. London, 1924. 172; TUSOR–NEMES: *Consistorialia*. 102–103. Fráter azért is volt különleges, mert ő tekinthető az utolsó magyar koronabíborosnak, utána ugyanis nem magyar királyi, hanem császári jelölés révén kerültek be a magyar főpapok a bíborosi kollégium soraiba. TUSOR: *A magyar koronabíborosi*. 306.

26 FRANKÓI: *i. m.* 71; KOLLÁNYI: *Regesták*. 339, 359; TUSOR–NEMES: *Consistorialia*. 103.

27 KUPKE: *Nuntiaturen*. 102.

28 A hír érkezéséről Forgách így írt: „És az történt, hogy harmadnapra a jövődölés után meggyilkolták. Midőn György néhány nappal előbb hírül vette, jön III. Gyula pápa követe, hozza a vörös süveget, a bíbornoki méltóság jelvényeit, és a következő napon fogadta is volna [...]”. *Humanista történetírók*. Vál., jegyz. KULCSÁR Péter. Szépirodalmi, Bp., 1977. 591. – Bethlen Farkas pedig a következőket jegyezte fel: „Amikor értesültek arról, hogy az ostromot feloldották, a sereggel Lippa felé nyomultak, s mialatt előrehaladtak, III. Gyula pápa küldötte meghozta György barátnak az ünnepélyes stílusban írott diplomát, amellyel a bíborosok kollégiumába fogadták. A küldött fogadása után mindenki szerencsét kívánt, roppant nagy öröm töltötte el, de ez néhány nappal később, amikor Julián de Salazar azt a parancsot hozta Castaldónak, hogy [a barátot] öljék meg, szomorúságra változott [...]”. BETHLEN Farkas: *Erdély története*. II. *A váradai békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*. Ford. BODOR András; jegyz. KRUPPA Tamás. Enciklopédia–EME, Bp.–Kvár, 2002. 148. – Mindez Jókai Mór jóvoltából, a pápa személyét tekintve ugyan tévesen, de a szépirodalomba is bekerült: „És akkor előhozatá a sátorból Castaldo a nagy vastokokba zárt függőpecsétetes írásokat. Az egyik volt Ferdinánd király dekrétuma, melyben Martinuzzi Utyessenovics Györgyöt, legjobb hívét kinevezi esztergomi prímásnak. A másik pedig III. Pál pápa brevije volt, melyben a püspököt, a kereszténység védelmében tett nagy és hősi

(Corradus Vall De Aurach) későbbi tanúvallomása szerint a hír hallatán Fráter vidám lett, ágyúlövéseket rendelt el, s azt mondta, hogy a promóciója a római királytól, azaz I. Ferdinándtól származik.²⁹

Az újdonsült kardinális világosan tudta, hogy elsősorban kinek köszönheti a bíbort. Október 30-án a jőfői táborból köszönőlevelet írt a császárnak,³⁰ Ferdinándnak és a pápának,³¹ majd november 7-én már arról értesítette Martinengo Rómát, hogy Martinuzzi – amellet, hogy beszámol neki a hadi helyzetről – levélben kérte arra, tartsa őt meg a pápa emlékezetében, valamint köszöni a felmagasztalása érdekében tett erőfeszítéseket a császárnak és Antoine Perrenot de Granvelle bíborosnak.³² Az oszmánok jólétesültségét kiválóan mutatja, hogy a beglerbég már október 2-án a Fráternek írott levelében Erdélyország primásának nevezte az ekkor még a pápai döntés előtt álló főpapot, tehát már ekkor tudott a tervekről.³³

Érdekes még egy mozzanatról szót ejtenünk: ismeretes Fráter azon megnyilvánulása, miszerint a sikeres erdélyi hatalomátvitel után lemondana a kormányzóságáról. Fel is ajánlotta szolgálatait Rómának, és III. Gyula pápa 1550 végén a Pápai

szolgálataiért a kardinális bíborral ruházta fel. Az okiratok felolvasása után dob- és trombitaszó hangzott fel háromszor, mit a hadirendben felállított ezredek vívátkiáltása követett; közbedörögtek az elfoglalt bástyákon az ágyúk, hirdetve urbi et orbi a nagy örömhírt. S e nagy dicsőség, felmagasztalás közepette a barátnak az arcán egy vonás derülése, egy színváltozás árnyalata sem mutatá az örömet. Hideg maradt, mozdulatlan, mint egy szoborkép. Ez a mozdulatlan arc volt a halála”. JÓKAI MÓR: *Fráter György*. I–II. Szerk. LENGYEL DÉNES–NAGY MIKLÓS. Akadémiai, Bp., 1972. II. 324. – A történet később is rendre megjelenik a magyar irodalomban, meglehetősen egyedi módon: Tardos Viktor tragédiájában Fráter nem akarja elfogadni a bíborosi kalapot. TARDOS VIKTOR: *György barát*. Franklin-Társulat, Bp., 1907. 137–138. Lissáknál sem túl lelkes a bíborosi kalapot hozó követek érkezése miatt a barát, Somlyainál pedig csak röviden utal rá a Fráterrel felettébb ellenséges, *legátus*nak nevezett pápai követ. LISSÁK GYÖRGY: *Az aranykígyó*. Gondolat, Bp., 1970. 540–542; SOMLYAI LÁSZLÓ: *Fráter György*. Dacia, Kvár, 1970. 90.

29 Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban: AAV) Misc. Arm. II, vol. 61. fol. 126v. A szakirodalomban olyan nézet is kialakult, hogy Castaldo rendelte el a hír hallatán az ágyúk elsütését. GIUSEPPE CONS. ALAČEVIĆ: *Il dalmatino Giorgio Utješenić Martinusio*. Ragusa, 1882. 68. Schreiber Farkas is tudott arról, hogy a király megígérte Fráternek az esztergomi érsekséget, valamint a bíborosi címet meg is kapta. „Insuper etiam archiepiscopatum Strigoniensis ei rex pollicitus est, et cardinalatum ei procuravit [...]” AAV, Misc. Arm. II, vol. 61. fol. 85r.

30 KÁROLYI: *Fráter*. 319–320. November 9-én a császár mellett lévő nuncius már új bíborosnak (*cardinal novello*) nevezi Frátert. KUPKE: *Nuntiatoren*. 101–102.

31 THEINER: *Vetera*. II. 28; FRAKNÓI: *i. m.* 71, 506. A Ferdinándnak szóló köszönőlevélről november 6-án Velence bécsi követe is beszámolt a jelentésében. TURBA: *Venetianische*. 523.

32 GOETZ: *Martinengo*. 42. levél, Martinengo Dandinónak, Bécs, 1551. november 7.

33 „Primati Regni Transsylvaniae” AAV Misc. Arm. II, vol. 61. fol. 210v. Az elnevezés természetesen nem igaz, ugyanis e cím nem létezett.

Államban fekvő Loreto és Recanati városok kormányzóságát helyezte kilátásba számára.³⁴

KITEKINTÉS

A történetek ettől kezdve megdőbbsentő fordulatot vettek, és rövidesen az új bíboros alvinci meggyilkolásához vezettek (3. és 5. kép). Így Fráter bíborosként semmiféle tevékenységet nem tudott már kifejteni, és az sem derült ki, hogy a felajánlott pozíciót elfogadta-e. Nagy valószínűséggel bíborosi öltözetének viselésére sem nyílt alkalma, habár az utókor több festményen ebben ábrázolta a főpapot (3., 4. és 5. kép).³⁵

Végül fontos kiemelni, hogy Fráter koronabíborosságát követően alapvetően változott meg a magyar koronabíborosság helyzete, ugyanis 1556-tól, Ferdinánd király császárrá választásától kezdve a magyar uralkodók évszázadokon át nem a magyar királyi, hanem császári méltóságukból adódóan jelölték Martinuzzi utódait – például Veranchich Antalt és Draskovich Györgyöt – a bíborosi méltóságra.

A CARDINAL QUESTION. ON THE CREATION OF GYÖRGY FRÁTER AS CARDINAL

Keywords: *György Fráter; Pál Várday; cardinal; pope Paul III; history of diplomacy; church history*

The prelates appointed as cardinals by the Pope at the behest of monarchs were commonly referred to as crown-cardinals. During the late Middle Ages several of them were Hungarian,

34 FRAKNÓI: *i. m.* 69, 505. Talán ezzel a tervvel függött össze Santacroce nuncius 1549. január 2-i levelének azon részlete, miszerint úgy látszik, hogy Fráter szívesen maradna Erdélyben, s nem hiszi, hogy Rómába készülne, mert öreg és beteges. KOLLÁNYI: *Regesták.* 355. Az irat keltezésével ugyanakkor probléma lehet, mert Martinuzzi ekkor még nem volt esztergomi érsek, sokkal inkább illene e hír 1550. január elejére.

35 KANÁSZ Viktor: *Fráter György meggyilkolásának ikonográfiai megjelenítése.* *Studia Theologica Transsylvaniensia* 21(2018). 2. sz. 141–164. Nem Fráter volt az egyetlen, aki a bíbor elnyerése után nagyon hamar meghalt. Verancsics Antal is például csak tíz nappal élte túl a döntést, s így kreálásának híre el sem jutott hozzá. TUSOR: *A magyar koronabíborosi.* 306. Oláh Miklós szerint a király jóindulatú volt Martinuzzival szemben, sőt, hogy megbékítse, bíborossá is tette, de ez a gaztetteire nem volt hatással: „Sua maiestas regia magnis profecto gratiis et clementia illum prosecuta fuit, adeo ut in numerum etiam cardinalium adiungendum curaret, quo cum beneficiis tam amplis sibi devinciret. Sed ille his omnibus a suo facinore avocari non potuit, et hac de causa, quem finem actionum suarum quaerebat et merebatur, repperit”. *Nicolaus Olahus.* 466–467.

among them Tamás Bakóc, who was elevated to the position in the years leading up to the Battle of Mohács (1526). Emperor Ferdinand I devoted several decades to efforts aimed at establishing a Hungarian crown-cardinal. Initially, the Archbishop of Esztergom, Pál Várday, emerged as his primary candidate. However, from the late 1540s onward, the *de facto* ruler of Transylvania, Bishop György Fráter of Várad (Oradea), became Ferdinand's central focus in this endeavour. Fráter had already gained recognition in Rome, and his appointment as crown-cardinal was supported by the papal nuncio at the court of Ferdinand I, Girolamo Martinengo, too.

At the consistory of 12 October 1551, Pope Julius III elevated him to the cardinalate, thereby after many decades the Kingdom of Hungary had a crown-cardinal again. Fráter quickly became aware of the papal favour, but soon events took a dramatic turn, culminating in the assassination of the new cardinal in December 1551. As a result, Fráter was unable to exercise any of the duties associated with his new rank, and it is likely that he was unable to wear the cardinal's habit.

Finally, it is important to point out that following Fráter's death the dynamics of the Hungarian crown-cardinalship underwent a profound transformation: from 1556, after King Ferdinand's ascension to the imperial throne, the Hungarian rulers began to nominate Fráter's successors not on the basis of their royal authority, but rather with their imperial dignity. This shift in practice remained a defining feature of Hungarian cardinal appointments for centuries thereafter.

O ÎNTREBARE CARDINALĂ. DESPRE NUMIREA LUI GHEORGHE MARTINUZZI ÎN FUNCȚIA DE CARDINAL

Cuvinte-cheie: *Gheorghe Martinuzzi; Pál Várday; cardinal; papa Paul al III-lea; istorie diplomatică; istoria bisericii*

Prelații numiți cardinali de către Papă la cererea monarhilor erau denumiți "cardinali ai coroanei". În Evul Mediu târziu mai mulți dintre aceștia erau maghiari, printre care și Tamás Bakóc, care a fost ridicat la acest rang în anii anteriori bătăliei de la Mohács (1526). În primele decenii ale domniei sale împăratul Ferdinand I a încercat din răspuțeri să creeze un cardinal al coroanei maghiar. Dacă inițial favoritul său a fost arhiepiscopul de Esztergom, Pál Várday, din a doua jumătate a anilor 1540 și-a concentrat eforturile în jurul persoanei episcopului de Oradea, Gheorghe Martinuzzi, conducătorul *de facto* al Transilvaniei. Fráter câștigase deja recunoaștere la Roma, iar numirea sa în funcția de cardinal a fost susținută și de nunțul papal din curtea lui Ferdinand I, Girolamo Martinengo.

Prelatul a fost ridicat la rangul de cardinal cu ocazia consistoriului din 12 octombrie 1551 de către papa Iuliu al III-lea, și astfel, după decenii îndelungate, Regatul Maghiar a avut din nou un cardinal al coroanei. Fráter a aflat rapid despre favoarea papală, însă în foarte scurt timp evenimentele au luat o turnură dramatică, culminând cu asasinarea lui în decembrie 1551. Drept urmare noul cardinal nu a mai putut exercita nicio funcție asociată cu noul său rang, și probabil nici nu a avut posibilitatea să poarte veșmintele de cardinal.

Este important de menționat că, după moartea lui Martinuzzi, dinamica numirii unui cardinal maghiar al coroanei s-a schimbat profund, deoarece după ascensiunea din 1556 a regelui Ferdinand pe tronul imperial, succesorii lui Martinuzzi au fost numiți în demnitate de

monarhii maghiari nu pe baza autorității lor regale, ci în conformitate cu demnitatea lor imperială. Această schimbare în practică a rămas un aspect definitoriu al numirilor de cardinali în Ungaria pentru secolele care au urmat.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Fráter György a rendtársai között. (Falfestmény a częstochowai kolostor előcsarnokában. A szerző felvétele.)
György Fráter among his fellow friars. (Mural in the foyer of the Częstochowa monastery. Photo by the author.)
Gheorghe Martinuzzi printre frații săi de ordine. (Pictură în holul mănăstirii din Częstochowa. Fotografia autorului.)
2. A bíborosi kalap átadásának elképzelt jelenete. (Falfestmény a częstochowai kolostor előcsarnokában. A szerző felvétele.)
The imagined scene of the handing over of the cardinal's hat. (Mural in the foyer of the Częstochowa monastery. Photo by the author.)
Scena imaginată a înmânării pălăriei de cardinal. (Pictură în holul mănăstirii din Częstochowa. Fotografia autorului.)
3. Fráter György meggyilkolásának jelenete. (Falfestmény a częstochowai kolostor előcsarnokában. A szerző felvétele.)
The scene of György Fráter's assassination. (Mural in the foyer of the Częstochowa monastery. Photo by the author.)
Scena asasinării lui Gheorghe Martinuzzi. (Pictură în holul mănăstirii din Częstochowa. Fotografia autorului.)
4. Fráter György a ravatalon. (Falfestmény a częstochowai kolostor előcsarnokában. A szerző felvétele.)
György Fráter on the funeral pyre. (Mural in the foyer of the Częstochowa monastery. Photo by the author.)
Gheorghe Martinuzzi pe catafalc. (Pictură în holul mănăstirii din Częstochowa. Fotografia autorului.)
5. Fráter György meggyilkolásának jelenete. (Tommaso Dolabella festménye a częstochowai kolostor ebédlőjében. Fényképezte: Marian Waligóra OFSPPE.)
The scene of György Fráter's assassination. (Painting by Tommaso Dolabella in the refectory of the Częstochowa monastery. Photo by Marian Waligóra OFSPPE.)
Scena asasinării lui Gheorghe Martinuzzi. (Pictura lui Tommaso Dolabella în refectoriul mănăstirii din Częstochowa. Fotografie de Marian Waligóra OFSPPE.)

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBAN**

Kulcsszavak: *tizenöt éves háború; diplomáciatörténet; hadtörténet; Erdély története*

ELŐZMÉNYEK: AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG AZ ERŐVONALAK METSZÉSPONTJÁBAN

Az Erdélyi Fejedelemség tizenöt éves háborúban játszott szerepére, több mint fél évszázados hallgatás után, az utóbbi egy-két évtizedben újra ráirányult a történetírás figyelme. Tanulmányok, publikációk születtek a témában,¹ ugyanakkor elmondhatjuk, hogy még mindig csak a munka kezdeténél tartunk. Az alábbiakban sem következik összefoglaló áttekintés, hanem csupán néhány, eddig kellően figyelembe nem vett szempont alapján, vázlatosan tekintem át ezt a bonyolult és szerteágazó témát. Először is lássunk néhány, az események alakításában fontos szerepet játszó személyt, hiszen egy háborúban az emberi tényezőnek mindig kulcsszerepe van, és így volt ez akkor is.

Első hallásra meglepőnek tűnhet, de az egyik ilyen személy Báthory István erdélyi fejedelem, később lengyel király. Az oroszellenes hadjáratait sikeresen lezáró Báthory a jam zapolski béke (1582) után kezdett el intenzíven foglalkozni egy nagy, törökellenes, szent liga létrehozásának tervével. Ma már nyilvánvaló, hogy csupán politikai okok, például az említett orosz háború kényszerítették arra, hogy életének mindössze

* KRUPPA Tamás (1967), PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged, kruppat@gmail.com

** Készült a HUN-REN PPKE-PTE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport kérésében a TKI támogatásával.

1 A tizenöt éves háborúról összefoglalóan, de az erdélyi hadszínteret elnagyoltan bemutató monográfiához lásd Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2000 (a továbbiakban Tóth: *A mezőkeresztesi csata*); Nagy László: *Erdély és a tizenötéves háború*. Századok 116(1982). 4. sz. 639–688; Kruppa Tamás: *A kereszt, a sas és a sárkányfog*. Gondolat, Bp.–Róma, 2014 (a továbbiakban Kruppa: *A kereszt, a sas*). 313–427. Az események máig legalaposabb összefoglalását lásd *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. Kiad. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1876–1898 (a továbbiakban EOE). III–IV. kötetek.

utolsó négy évét szánhassa arra, hogy megvalósítsa tervét, amely egész életében foglalkoztatta. Az ügy érdekében intenzív kapcsolatokat ápol a lengyelországi nunciусokon keresztül a Szentszékkal. Mellettük, de talán helyesebb, hogy felettük Antonio Possevino játszott – a nunciatura megkerülésével – az összekötő szerepet Róma és a királyi udvar között. A jezsuita az idő múlásával egyre bizalmasabb viszonyba került a királlyal, és egyeseknek már úgy is tűnt, hogy inkább a király, mint a pápa diplomataja. Possevino ugyanis teljes mértékben egyetértett Báthorynak a moszkvai nagyfejedelemség és a cári trón megszerzését illető terveivel, összekötve azt a pápaság hagyományos keleti irányú politikájával, amely az egyházszakadás megszüntetése által a pravoszláv világ Róma fennhatósága alá való visszatérítését célozta, és amelynek formát a missziós gondolat adott.

Ezt a missziót nem lehetett elválasztani az Oszmán Birodalom elleni harctól, a török kiűzésétől Európából. A pravoszláv világ erőforrásai, amelyeket a térítéssel be lehetett csatornázni, éppen ehhez voltak szükségesek. Possevino, hogy az ebből fakadó előnyöket megsokszorozza, egy nagy ívű tervet terjesztett elő, amely a katolicizmus pozícióit ebben az óriási, a mai Ukrainát és Belorussziát magában foglaló régióban német és lengyel telepésekkel erősítette volna meg. Ennek a népességnek szervezeti keretet a jezsuita szemináriumok mintájára létrehozandó katonai iskolák, valamint egy lovagrend adtak volna, ami a gyakorlatban egy, a kozákokéhoz hasonló életmód átvételét jelentette volna. Nem maradhatott el a terület kereskedelmi kiaknázása sem: mivel a Dnyeper a zuhogók miatt kevésbé volt alkalmas, a Volgán nyitottak volna egy észak–dél irányú kereskedelmi útvonalat, amely a hajózásra hadi és logisztikai útvonalként is szolgált volna. A tengeri területei, valamint kereskedelmi érdekei miatt a török kérdésben szintén érdekelt Velencét nyilvánvalóan ezért kereste fel, és adta elő személyesen is a tervet a Signoriának. Azt nem tudni, hogy a Köztársaság érdeklődését mennyire keltette fel az ajánlat, de mivel az oszmán seregek perzsiái hadakozása miatt éppen béke volt, nem valószínű, hogy a jezsuita udvarias válasznál többet kapott volna.

Egészen máshogyan alakult a helyzet Rómában: XIII. Gergely, majd V. Sixtus pápák rendkívüli módon érdeklődtek az elképzelései iránt, ezért a király megbízottjával és unokaöccsével, Báthory András bíborossal 1586-ban folytatott tárgyalásoknak – és persze Possevino kitartó erőfeszítéseinek – köszönhetően a török elleni harc és a szent liga tervének a megvalósulása kézzel fogható közelségbe került. Az előzetes megállapodást egy *Parere di Stefano* című iratban rögzítették. A király halála után néhány évvel, 1592-ben hatalomra lépő VIII. Kelemen pápa még két említett elődjéhez képest is elkötelezettebbnek mutatkozott ilyen téren, amit jelmondata, a *marciare verso Constantinopoli* tökéletesen kifejezett.

Possevino tevékenységének volt egy irodalmi szempontból fontos következménye: kelet-közép-európai missziója során felkereste az Erdélyi Fejedelemséget, mivel a fentebb említett okok miatt a tervek kulcsfontosságú szerepet szántak az országnak.

Érdeklődését felkeltették a látottak, tollat ragadott, és leírta tapasztalatait. A *Transilvania* című kézirat azonban egészen 1913-ig kiadatlan maradt,² mivel a pápai cenzúra, Habsburg-nyomásra, nemcsak Possevinót rendelte haza, hanem a kézirat kinyomtatását is megakadályozta. A mű az 1580-as évek Erdélyének igen értékes pillanatfelvétele, amely nemcsak az ország földrajzával, településeivel foglalkozik, hanem leírja az itt élő népeket is, és e mellett sok információt tartalmaz a Báthoryak uralmáról és államuk szervezetéről.

István király vízióját örökül hagyta a Báthory-família, köztük unokaöccsére, Báthory Zsigmondra, Erdély fejedelmére. A források alátámasztják, hogy az ifjú, hatalomra lépésekor még kamaszkorú Báthoryt lenyűgözték nagybátyja sikerei, ezért uralkodói propagandájának középpontjába a török elleni szent háborút és a misszió gondolatát, azaz a fejedelemség és a környező pravoszláv régió áttérítését állította, amely jellemének formálódásában is alapvető szerepet játszott. Ehhez hozzá kell tennünk az események értékelésekor általában figyelmen kívül hagyott tényt, hogy az orosz háborúban kivívott diadal emlékét és élményét több ezer erdélyi katona, köztük a katonai elit magával hozta haza oszmán iga alatt élő hazájába.³ Ez az élmény és a katonák között már ekkor élő Báthory-kultusz, a János Zsigmond-i éráltól eltérően, nem a Portával való együttműködés, hanem éppen ellenkezőleg, az Oszmán Birodalom elleni harc fontosságát hangsúlyozta. Ez – függetlenül attól, hogy Báthory lengyel királyként is igen óvatos, realista törökpolitikát folytatott – mindenképpen egy olyan fordulópontként értékelendő, amely néhány évvel később, a már 1571 óta új utakat kereső és például Róma felé orientálódó erdélyi diplomácia irányának drasztikus megváltozását eredményezte. Az említett okokon túl, ebben egészen bizonyosan igen fontos szerepet játszott az erdélyi-oszmán határvidéken tulajdonképpen már János Zsigmond uralkodása óta tapasztalható konfliktus, amely a hódoltságnak az erdélyi uralom alatt lévő területek rovására történő, egyre nagyobb mértékű terjeszkedésében realizálódott. Ez természetesen a határvidéken élő lakosság, valamint az erdélyi végvidéki katonaság növekvő elégedetlenségében és fokozódó törökellenességében csapódott le.

2 Antonio POSSEVINO: *Transilvania*. Ed. Andrea Veress. Stephaneum, Bp., 1913 (Fontes Rerum Transilvanicarum III). Possevino tevékenységéről lásd Jan Joseph SANTICH: *Missio Moscovitica: the Role of the Jesuits in the Westernization of Russia 1582–1689*. Peter Lang, New York, 1995; J. P. DONNELLY: *Antonio Possevino, S.J. as Papal Mediator between Emperor Rudolf II and King Stephan Bathory*. Archivum Historicum Societatis Jesu 69(2000). 3–56; Felicia ROȘU: *The New Indies, the Desired Indies: Antonio Possevino and the Jesuits between Diplomacy and Missionarism in Northeastern Europe, 1577–1587 = Beyond Ambassadors. Consuls, Missionaries, and Spies in Premodern Diplomacy*. Ed. Maurits A. EBBEN–Louis H. J. SICKING. Brill, Leiden, 2020 (Rulers and Elites. Comparative Studies in Governance 19). 137–156.

3 Lásd KRUPPA: *A kereszt, a sas*. 248.

Távol, de nem elérhetetlenül messze a fejedelemségtől, a kereszténység egyik nagy erőközpontjában, egy másik személy is, Báthoryhoz hasonlóan, életprogramként tekintett az oszmánellenes szent háborúra. Ippolito Aldobrandini, pápai trónra lépésétől kezdve VIII. Kelemen, azon kevés pápák közé tartozott, aki járt a kelet-közép-európai térségben. 1589-ben pápai legátusként döntő szerepe volt abban, hogy a Báthory halála után a lengyel trónért kirobbanó harcban egyezség született a Habsburgok és a trónt elfoglaló Jagelló–Vasa III. Zsigmond között. A leendő pápa tehát személyesen is ismerte a régió sorsát meghatározó politikusok java részét.⁴ Életpályáját nézve azt is megállapíthatjuk, hogy a Báthory Istvánnal egy generációba tartozó Aldobrandinit szintén egész életében foglalkoztatta a nagy háború gondolata. Tagja volt például azoknak a Spanyolországba, Portugáliába és Franciaországba küldött pápai követségeknek, amelyek a Szent Liga tagjait próbálták rávenni arra, hogy a Lepantónál⁵ 1571-ben aratott, világra szóló győzelem után is folytassák a török elleni harcot. VIII. Kelemen trónra lépése után szinte rögtön követeket menesztett Báthory Zsigmondhoz, hogy rávegye a szent háborúba való belépésre, és a keleti misszió felkarolására. Közülük a legismertebb a fejedelem gyóntatója és csúcspdipomatája, a spanyol Alfonso Carrillo volt.⁶ Ezzel párhuzamosan Cesare Speciano személyében új nunciust küldött a prágai udvarba, akinek egyik fő feladata az volt, hogy a horvátországi végeken ekkor már dúló, nem hivatalos háborút egy törökellenes liga létrehozására használja fel. A pápa szándékai szerint a liga oszlopai a Szentszék, a Habsburg Monarchia és az Erdélyi Fejedelemség lettek volna, amelyekhez Lengyelország és a két román vajdaság is csatlakozott volna. De a liga természetesen minden más hatalom előtt nyitva állt volna.

A nyugati kereszténység másik nagy erőközpontja, Prága császári udvarában II. Rudolf császár és magyar király is, a pápához hasonlóan, az oszmánok elleni szent háborút helyezte uralkodói propagandájának középpontjába.⁷ És bár kétségkívül zárkózott, bizonytalan és döntéseket nehezen hozó személyiség volt, amit kortársai egybehangzóan a szemére is hánytak, és kétségtelen az is, hogy az újabb török elleni háborút 1593-ban az elmaradt adó beküldésével el akarta kerülni, mégis később any-

4 Életről lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-clemente-viii_\(Dizionario-Biografico\)/?search=CLEMENTE%20VIII%2C%20papa%2F](https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-clemente-viii_(Dizionario-Biografico)/?search=CLEMENTE%20VIII%2C%20papa%2F) (utolsó megtekintés: 2024. 02. 22.) Pontifikusságáról magyar-szentszéki viszonylatban lásd FRANKÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*. III. Szt. István Társulat, Bp., 1903. 229–262.

5 ZIMÁNYI Vera: *Lepanto, 1571*. Móra, Bp., 1983.

6 Tevékenységéről lásd SZILAS László: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben: 1591–1599*. METEM, Bp., 2000.

7 KAR VOCELKA: *Die politische propaganda Rudolf's II.: 1576–1612*. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981; GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Képzőművészeti, Bp., 1986. 27–52.

nyira elkötelezte magát a harc mellett, hogy még birodalma pénzügyi összeomlásának kockázatát is vállalta a háború folytatása érdekében.⁸ A történetírás ezt ma is a Bocskai-felkelés egyik okaként tartja számon.

A körképből nem maradhat ki az oszmán fél sem. A boszniai–horvátországi határ menti konfliktusokat nyílt háborúvá eszkaláló, albán származású Szinán nagyvezír döntő szerepet játszott abban, hogy a perzsa háború lezárása után új célpontot kereső oszmán hadigépezet ne a tengeren, az olasz és a spanyol partok ellen, hanem a szárazföldön, a Kárpát-medencében lendüljön támadásba.⁹ Ha hihetünk Szamosközy Istvánnak, a nagyvezír az erdélyieket egy elmaradó baksis miatt különösen utálta.¹⁰ Akárhogyan is álljon a dolog, a hivatalos háború kezdetén, 1593-ban a Szinán táborába rendelt erdélyi követeknek a saját bőrükön kellett megtapasztalniuk a pasa dühét az erdélyi katonai mozgósítás késlekedése miatt.

VÁLTOZÁSOK A NEMZETKÖZI POLITIKÁBAN: A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ KIROBBANÁSA

Az 1593-ban hivatalosan is kitörő, hosszú török háború¹¹ az Erdélyi Fejedelemséget nehéz helyzetbe hozta. A Porta magától értetődőnek tartotta, hogy vazallus államként a fejedelemség katonailag is kivegye a részét a háborúból, és elvárta, hogy az erdélyi hadsereg támadja meg az erdélyi–Habsburg-határvidéket. Ennek elmaradását az említett évben még úgy-ahogy ki lehetett magyarázni, a következő évben azonban ennek már nem volt esélye. Márpedig Szinán csapatai 1594-ben is folytatták a hadműveleteket. Hová álljon Erdély? Háború vagy béke, de inkább úgy fogalmaznék, hogy háború a török mellett vagy háború a török ellen?

Az erdélyi nemesség többsége, a tanácsurak nagy részével együtt, a béke pártján állt, és nem akart csatlakozni az oszmánellenes szövetséghez. Őket szoktuk törökös vagy békepártnak hívni. A másik csoportosulás, akiket háborús pártnak nevezünk, a vazallus létből való kilépés és a török elleni harchoz való csatlakozás mellett kardoskodott. Ide tartozott a már említett katonai elit. Ők a háborúban a török uralomtól

8 A finanszírozásról legújabban lásd KENYERES István: *A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig*. Történelmi Szemle 55(2013). 4. sz. 561–562.

9 FODOR Pál: *A szultán és az aranyalma*. Balassi, Bp., 2001. 317–341.

10 KRUPPA: *A kereszt, a sas*. 181.

11 Jan Paul NIEDERKORN: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1993; *Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605*. Ed. Georg LUTZ. Niemeyer, Tübingen, 1994; Giampiero BRUNELLI: *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*. Salerno Editrice, Roma, 2018.

való megszabadulás lehetőségét látták, vezérük pedig a bihari birtokain keresztül is érintett nagyúr, Báthory Zsigmond nagybátyja, Bocskai István volt. Jóllehet a háborús csoportosulás a kisebbséget képviselte, amely azonban az érintetteken kívül maga mögött tudhatta a szabadságuk megsértése miatt elégedetlen, fegyverviselt székelyek jelentékeny hányadát.¹²

A királyi országrész háborút támogató nemessége, amelynek a körében szintén élt Báthory kultusza, támogatta az erdélyiek csatlakozását. A török háború kezdeti sikerei miatt éledő reményeket Pálffy Miklós Murád pasához intézett szavai fejezik ki a legjobban: „Mi a muszalmán népet mostanáig olyan doboznak tartottuk, melyet elődeink nem mertek kinyitni, mert telistele van kígyókkal (...) férgekkel, skorpiókkal, s ha ezt a dobozt felnyitánánk, ezek országunkra kiáradnak s a népet elpusztítják (...) Most azonban (...) felnyitottuk, és a doboz teljesen üres, éppen semmi sincs benne.” Azt már ritkábban teszik hozzá, hogy a pasa erre azt válaszolta, hogy bizony csak a doboz felső borítékát tárták fel, és csak ha a fedelét is felnyitják, fogják meglátni, hogy milyen fullánkos darazsak is vannak valójában benne.¹³

A háború miatt kirobbanó erdélyi belpolitikai válságot erőszakos úton lehetett csak megoldani. Közismert, hogy a forró hangulatú, 1594. június–júliusi országgyűlések és saját rokonainak háborút ellenző magatartása miatt először lemondó, majd nagybátyja hatására bátorságát visszanyerő Báthory Zsigmond 1594 augusztusában kivégeztette az oszmán vazallitást fenntartani kívánó párt vezetését, köztük rokonát, Báthory Boldizsárt. Ezzel a fejedelemség belépett a háborúba a császár és a pápa oldalán. Megnyílt a második front, amely azt a célt szolgálta, hogy megossza az oszmán erőket, elterelve egy részüket a fő hadszíntértől, és persze – olasz–pápai félelmek miatt – az itáliai partoktól.

A szövetség alapját az 1595 januárjában megkötött Habsburg–Báthory-szövetség alkotta, amely magában foglalta a dinasztikus házasságot Zsigmond és a grazi ágba tartozó Habsburg Mária Krisztierna között.¹⁴ Ez a házasság egyértelműen a pápai diplomácia sikere volt, mivel a császár egyáltalán nem szándékozott családjá egyik tagját feleségül adni a mindig gyanakvással és ellenségesen kezelt Báthoryak egyik sarjához. A pápa, a politikai nyomásgyakorlás és az érzelmi húrok megpendítése mellett, nagyban támaszkodott a fentebb említett rudolfi propagandára, továbbá anyagi eszközöket is bevetett. Úgyszólván megszarolta a császárt, hogy ha ebben nem működik közre, akkor, az ilyenkor megszokott segélyösszezen felül, más anyagi támoga-

12 KRUPPA: *A kereszt, a sas*. 290–301; *Székely felkelés (előzményei, lefolyása, következményei)*. Szerk. BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly. Kriterion, Buk., 1979.

13 NAGY: *i. m.* 650.

14 A házasságról lásd BENDA Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Helikon, Bp., 1986.

tást nem fog nyújtani a háborúban.¹⁵ A szerződés a Báthory-dinasztia Habsburg-legitimációját jelentette, persze a frigyből születendő gyermekeket előrelátóan kizárták a Habsburg-örökösödésből. Ugyanakkor a házasság az erdélyi trónöröklést illetően kizárta a teljes Báthory-rokonságot, elsősorban a kivégzett Boldizsár testvéreit, Istvánt és Andrást, akik bosszúért lihegve Lengyelországba, Báthory István kreatúrájának, Jan Zamoyski főkancellárnak a védőszárnyai alá húzódtak.¹⁶

Az oszmánellenes szövetség legnagyobb sikereit 1595-ben aratta; az offenzívába lendülő keresztény erőknél, köztük a körülbelül tízezernyi pápai katonának sikerült elfoglalni Esztergomot, az erdélyi–havasalföldi csapatok pedig a havasalföldi Gyurgyevónál óriási nemzetközi visszhangot kiváltó győzelmet arattak Szinán pasa csapatai felett.¹⁷ Az olasz szemtanúk és a Rómába beérkező jelentések ugyanakkor realisztikusabb képet festettek a hadjáratról. Ezekből kiderül, hogy a nagyvezír egyik célja a fellázadt Mihály havasalföldi vajda és Báthory Zsigmond megleckéztetése és oszmán vazallitásba való visszakényszerítése volt. A másik cél az oszmán fővárosnak a vazallusok lázadása miatt veszélybe kerülő ellátásának biztosítása volt, amely részben moldvai és havasalföldi gabonából származott. A török csapatok igazi feladata tehát a gabona beszerzése volt, és amikor szembetalálkoztak az óriási, Pellérdi Péter fejedelmi számvevő szerint ötvenezres erdélyi–havasalföldi haderővel, egyszerűen meghátráltak, és az őket üldöző keresztény seregnek csak az utóvédet sikerült elcsípnie a gyurgyevői dunai átkelés közben.¹⁸

A hadjárat egyrészt megmutatta, milyen súlyos katonai következményekkel jár a Portára nézve egy újabb, erdélyi–havasalföldi front megnyílása, másrészt rávilágított arra a tényre, amelyet a dívánban a pasák egy része már a háború előtt hangoztatott, hogy a birodalom egyszerűen nem volt felkészülve egy újabb háborúra. A diadal ugyanakkor nem feleltethette, hogy az év elején megkötött szerződés ellenére, másfél ezer sziléziai nehézlovast leszámítva, a császártól nem érkezett számottevő katonai segítség a fejedelemségbe. Ebben a főhadszíntéren felmerülő nehézségek játszottak szerepet, és ez volt az oka annak is, hogy a VIII. Kelemen által küldött pápai sereget nem Erdélyben vetették be. A sereg vezérének, Gianfrancesco Aldobrandininek a levelezéséből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy a pápa, aki ebben az évben nunciátúrát alapított a fejedelemségben – egy protestáns országban! –, a csapatait erede-

15 A háború finanszírozásához lásd KENYERES: *i. m.*; a pápaihoz Massimo Carlo GIANNINI: *L'oro e la tiara. La costruzione dello spazio fiscale italiano della Santa Sede (1560–1620)*. Il Mulino, Bologna, 2003. 177–270.

16 Zamoyski szerepéről a viszályban és a háborúban lásd KRUPPA: *A kereszt, a sas*. Passim.

17 *Magyarország hadtörténete. II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718*. Szerk. MÉSZÁROS Kálmán. Zrínyi, Bp., 2020. 70–72; Andrei VERESS: *Campania creștinilor în contra lui Sinan pașa din 1595: cu 12 relațiuni italiene inedite*. Cultura Națională, Buc., 1925.

18 KRUPPA Tamás: *Tradíció és propaganda keresztútján. Adalékok Báthory Zsigmond udvarának kultúrájához*. Balassi, Bp., 2014 (a továbbiakban KRUPPA: *Tradíció és propaganda*). 110–111.

tileg Báthory megsegítésére akarta küldeni.¹⁹ A császári hadvezetésnek azonban sikerült végül a maga számára visszatartani a teljes kontingenst.

Az 1595. évi sikereknek azonban nem lett folytatása: a keresztény csapatok 1596 októberében, egy többnapos csatában alulmaradtak az oszmán sereggel szemben. Az összecsapásban az erdélyi csapatok is részt vettek, amelyek érzékeny veszteségeket szenvedtek. A kudarc nem került el Zsigmond magánéletét sem: házasságát nem hálta el Mária Krisztiánával, amelynek okát máig is csak találgatjuk.²⁰ A felsorolt okok, amelyeket tetézett a lengyelek ellenséges viselkedése – akik az előző évi havasalföldi hadjárat alatt elkergették a Báthory által odahelyezett Štefan Rázvant, helyébe pedig Jeremia Movilă személyében egy közös, tatár–lengyel jelöltet állítottak –, 1597-ben a labilis lelkialkatú Zsigmond trónról való másodszori lemondásához vezettek.²¹

Bár Rómában sejtettek valamit a közelgő változásról, a császári és a pápai diplomáciát mégis váratlanul érte e fordulat. Ennek ellenére mindenáron megpróbálták megakadályozni a lemondást, ugyanis az említett dinasztikus szerződés semmilyen kitételt nem tartalmazott a válás és a lemondás esetére. E lehetőségeket ugyanis egyáltalán nem vették számításba. Így az a veszély fenyegetett, hogy a fejedelmi döntés következtében keletkezett hatalmi vákuumot kihasználva, a Porta saját jelöltet fog Erdély trónjára ültetni, illetve, hogy a néhány évvel korábbihoz hasonlóan, polgárháborús helyzet állhat elő, amely fegyveres konfliktussá fokozódhat. Míg a helyzetfelismerésben egyezett a prágai udvar és a Szentszék véleménye, a probléma megoldásában már radikálisan eltértek az álláspontok. A császári udvar Zsigmond 1598. márciusi távozása után biztosokat küldött a fejedelemségbe, köztük a jeles történétíró, Istvánffy Miklóst, hogy felmérjék az új „szerzeményt”, illetve, hogy előkészítsék a terepet a dinasztiaiából kiszemelt jelöltnek, Habsburg Miksa főhercegnek. Őt az udvar, megfelelő nagyságú haderő kíséretében, kormányzói minőségben akarta a fejedelemségbe küldeni.²² Ezzel szemben Rómában hidegebb fejjel tekintették át a helyzetet, és az 1592 óta Erdélyből érkező jelentések alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az erdélyiek nem fogadnának el a fejük fölé egy idegent, különösen egy Habs-

19 Uő: *Gianfrancesco Aldobrandini pápai generális megbíúsult erdélyi hadivállalata 1595–1596-ban*. *Hadtörténelmi Közlemények* 131(2018). 3. sz. 662–680.

20 Uő: *Báthory Zsigmond válása. Adalékok egy fejedelmi frigy anatómiájához = A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa)*. Szerk. ULRICH Attila. Báthori István Múzeum, Nyírbátor, 2008 (a továbbiakban KRUPPA: *Báthory Zsigmond válása*). 106–112.

21 Báthory lemondásaival kapcsolatban rendszeresen figyelmen kívül hagyják, hogy 1594 nyarán egyszer már lemondott, csak hogy Váradra érve nagybátyja, Bocskai István rábeszélésére meggondolta magát, és visszatért Kolozsvárra.

22 Uő: *Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)*. *Századok* 145(2011). 4. sz. (a továbbiakban KRUPPA: *Miksa főherceg*). 817–845.

burgot, sőt mi több, előbb-utóbb kapcsolatot próbálnának keresni a Portával. Ezért Speciano prágai nuncius által azt javasolták, hogy a fejedelemség trónjára mindenképpen egy erdélyi jelöltet állítsanak. Név szerint is megemlégették Báthory András bíborost, kinek helyzete megerősítése érdekében Zsigmond elvált feleségét, Mária Krisztiánát próbálták feleségül adni hozzá. Ennek érdekében a szokásoshoz képest jóval gyorsabban lefolytatták a válási procedúrát, amely 1599-re le is zárult.²³

Am ekkor újabb váratlan fordulat következett. Bár Zsigmond 1598 márciusában elhagyta a fejedelemséget, maga helyett az említett Habsburg-jelöltet ajánlva, az év augusztusában újra megjelent az országban. Visszatérésének körülményei ma sem világosak. Országá elhagyása után a fejedelem, az 1597. december 23-ai megállapodás értelmében, elutazott a kárpótlásul kijelölt oppeln–ratibori hercegségbe. János Zsigmond ideje óta ez a terület, mint kárpótlási elem, állandóan szerepelt az erdélyi–Habsburg-szerződésekben. A hercegség lepusztult állapotban volt, ráadásul, ahogyan 1551-ben Izabella, úgy Zsigmond sem kapta meg a lemondási szerződésben kárpótlásként kialkudott 50 000 forintot. De ez csak az egyik oka volt hazaszökésének Sziléziából. Lépése másik okaként gyakran emlegetett könnyen befolyásolható, csélcsap természetét felhozni aligha kielégítő magyarázat. Természetesen e tényezők közrejátszhattak a fejedelem döntésében, de realisabb képet alkothatunk az eseményekről, ha arra a kérdésre próbálunk választ keresni, hogy kik befolyásolták, illetve hogy kiknek állott érdekében rávenni őt erre a lépésre?

Az egyik, játéktérbe belépő politikus Jan Zamoyski lengyel főkancellár volt, aki Báthory Grizeldisz révén egy ideig rokonságban is állt a Báthoryakkal.²⁴ Zamoyski finoman szólva is ellentmondásos szerepet játszott ezekben a háborús években. Miközben a császárt és a pápát évekig hitegette országának a törökellenes harcba való belépésével, kihasználta a Habsburg és az oszmán fél lekötöttségét, és kiegyezett a tatárokkal Moldva tekintetében, majd 1598-tól megkísérelte befolyási övezetét az egész régióra kiterjeszteni. Moldva mellett ez magában foglalta Erdélyt, Havasalföldet, sőt a magyar királyság északkeleti darabját, Munkács központtal, amelyre a Portától szerződéslevelet is kapott. Zsigmond távozása nem volt előnyös a Zamoyski által követett politika, illetve annak célkitűzései megvalósítása szempontjából. A Habsburg-jelenlét megnövekedése a lengyelek moldvai pozícióit veszélyeztette – ne feledjük, hogy magyar királyként II. Rudolf is jogot formált a vajdaság feletti fennhatóságra –, hatással volt a havasalföldi vajdaság helyzetére, amelynek élén ekkor a Habsburg-szövetséges Mihály vajda állt. És természetesen az erdélyi lengyel befolyásra is. Neki tehát az állt az érdekében, hogy ne épüljön ki a Habsburg-uralom.

23 Erről részletesen lásd KRUPPA: *Báthory Zsigmond válása*.

24 A háború alatti erdélyi politikájáról lásd HORN Ildikó: *Báthory András*. Új Mandátum, Bp., 2002. 188 skk.

Ezért nem meglepő, hogy Zsigmond útja hazafelé Dél-Lengyelországon keresztül vezetett, amiről a főkancellár bizonyosan tudott, sőt segítette is őt az áthaladásban.

A Portára most ne is vesztessünk szót, mert érdekei ezen a ponton teljes mértékben egybeestek Zamoyskiéval, de nem volt abban a helyzetben, hogy tevőlegesen is segítse Báthoryt.

A harmadik fél, akinek Zsigmond trónon maradása az érdekében állt, nagybátyja, Bocskai István volt. A fejedelem rokonaként oroszlánrészt vállalt a fentebb említett, 1594. évi leszámolásokban, illetve abban, hogy Erdély belépett a háborúba egy formális Habsburg-szövetség keretei között. Szintén kulcsszerepet játszott a sikeres havasalföldi hadjárat után kirobbanó székely felkelés vérbe fojtásában is. Mivel személye igen népszerűtlen volt a fejedelemségben, az uralomváltás bizonyosan befolyásának csökkenéséhez vezetett volna. Ne feledjük, hogy kálvinista volt, és túlzottan kötődött a Báthoryakhoz, ami egy Habsburg-orientációt követő új kurzus szempontjából nem igazán számított előnynek. Számára egy erdélyi jelölt, például Báthory András, aki többek között éppen őt tette felelőssé testvére, Boldizsár kivégzéséért, még rosszabb megoldás lett volna. Érdekeit leginkább az szolgálta, ha unokaöccse a trónon marad. Ezért nem lehetett véletlen, hogy a lengyelországi területek után Zsigmond az erdélyi határon is könnyedén átjutott, éppen abban a régióban, ahol többek között Bocskai birtokai is feküdtek. Bocskai szerepét a hagyományos történetírás az általa vezetett felkeléssel szokta értékelni, és rendre megfigyeljük arról, hogy a fejedelemségre óriási pusztulást hozó háborúba való belépésben is döntő szerepet játszott. Amint a prágai udvar Zsigmond Erdélybe érkezéséről értesült, Zamoyski mellett azonnal őt is meggyanúsította a szervezkedéssel.

Bocskai mellett a másik személy, akire szintén rávetült a gyanú árnyéka, Naprághy Demeter volt. Ő 1597-ben került a fejedelemségbe a fél évszázada üresedésben levő erdélyi püspöki, és a félreállított Jósika István helyett a kancellári székbe. Naprághy a császári kormányzat embere volt, mégis belekeveredett ebbe a kényes ügybe. Kettejük érintettségét az mutatja a legjobban, hogy régi/új uruk mellett hivatalban maradtak. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a prágai udvar Zsigmond visszafogadásában az 1595. évi szerződésre tett eskü megszegését látta, ezért hűtlenséggel vádolta meg az erdélyieket és természetesen Bocskait és Naprághyt is. De ez még csak a kezdet volt.²⁵

A helyzet ugyanis a fejedelem visszatérése ellenére sem jutott nyugvópontra: Rómában és Prágában még fel sem ocsúdtak a gyors augusztusi visszatérés okozta meglepetésből, amikor néhány hónap elteltével Zsigmond újfent lemondott. Ezúttal is

25 KRUPPA Tamás: *Nunciusok háborúban. Filippo Spinelli a prágai udvarban = Magyarország és a római Szentszék. III. (Exquisitae lucubrationes Cornelio Szovák amicabiliter dicatae)*. Szerk. TUSOR Péter–KANÁSZ Viktor. Bp.–Róma, 2022 (Collectanea Vaticana Hungariae I/21). Gondolat, Bp.–Róma, 2022 (a továbbiakban KRUPPA: *Nunciusok háborúban*). 214–215.

szolgált meglepetéssel, utódául ugyanis Báthory Andrást jelölte meg. Ez a húzás anynyira váratlan volt, hogy még a sokat megélt erdélyieket is elképesztette. Ennek magyarázatához érdemes egy kis kitérőt tennünk. Az 1594-es leszámolások miatt az ekkor Lengyelországban tartózkodó Báthory András és hozzá menekülő testvére, ifjabb Báthory István bosszút esküdtek. Ebben támaszt leltek a fentebb már többször emlegetett Zamoyskiban, aki nem minden hátsó szándék nélkül támogatta őket. András levelekkel bombázta a Szentszékét, amelyekben ártatlanságát hangoztatta és elégtételt követelt. A pápa számára rendkívül kínos volt az ügy, hisz láttuk milyen messze tekintő tervei voltak a Báthoryakkal, illetve az Erdélyi Fejedelemséggel mind a törökellenes háború, mind a keleti misszió vonatkozásában. Ezért elküldte Arnulf Uchański sullejói apátot, hogy vizsgálja ki az ügyet.²⁶ Jóllehet a lefolytatott vizsgálat után egyértelművé vált, hogy András egészen bizonyosan ártatlan, elkobzott birtokait nem kapta vissza, és nem térhetett vissza testvérével a fejedelemségbe. Ugyanakkor újabban előkerült iratok azt is egyértelműen alátámasztják, hogy akármekkora is volt az ellentét Zsigmond és unkatestvérei között, a diplomáciai csatornákat nyitva tartották; Zsigmond már néhány hónappal a leszámolások után felvette a kapcsolatot Andrással egyik Lengyelországba küldött udvaroncán, Sennyey Pongrácon keresztül. A kapcsolatok az ezt követő években a propagandaháború ellenére is megmaradtak, sőt, 1597-ben pápai közvetítéssel kibékültek, amelyet Malaspina lengyelországi nuncius előtt írásba is foglaltak.²⁷ Erről a megegyezésről, úgy tűnik, hogy a prágai udvarnak nem volt tudomása. A Szentszék azonban tudott az említett kapcsolattartásról, mint ahogy arról is, hogy András szóba került erdélyi fejedelemlént. Ilyen irányú aspirációiról legkésőbb 1598-ban egészen biztosan tudtak Rómában. De úgy tűnik, nem mindent osztottak meg a császári udvarral, kiváltva annak gyanakvását és neheztelését.²⁸

Zsigmond tehát az elképedt rendek előtt Andrást utódként mutatta be: az új fejedelem a Szentszék mellett bírta a Porta támogatását, azonkívül természetesen a lengyelekét, akik között hosszú éveket töltött el. A legnagyobb mozgósítható erőforrással rendelkező fél azonban nem akart belenyugodni az újabb fordulatba. A prágai udvar András fejedelemségét semmi szín alatt nem volt hajlandó elfogadni, és titokban előkészítette a bíboros elleni támadást, amelyben északról a Giorgio Basta császári generális vezette császári hadsereg, míg délről Mihály vajda csapatai vettek részt. Az udvar titkolózása ellenére a pápai diplomácia megsejtett valamit, és próbálta menteni, amit menthetőnek gondolt. Először is a Lengyelországból hazarendelt Germanico Malaspina nunciust Erdélybe küldte, és rajta keresztül megüzente And-

26 Az apát erről szóló jelentését lásd KRUPPA: *Tradíció és propaganda*. 262–271.

27 *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban (1574–1599)*. Kiad. KRUPPA Tamás. JATE Press, Szeged, 2004. 155–156.

28 Róla legutóbb KRUPPA: *Nunciások háborúban*. 216–219.

rásnak, hogy ha jót akar, ne fogadja el az *abdnámét* a Portától, hanem folytassa a harcot, különben nem fogják tudni megakadályozni a támadást.²⁹ Az ajánlatok között szerepelt a férjétől frissen elválasztott Mária Krisztierna keze is, bár erről sem az érintett személy, sem a császári udvar nem akart hallani.³⁰ Közben aggasztó hírek érkeztek Havasalföldről is Mihály készülődéséről, amelyeket azonban András nem vett komolyan, és hitt a vajdának, aki nem alaptalanul azzal áltatta, hogy mindketten ugyanabban a cipőben járnak, tudniillik hogy visszatérjenek az oszmán vazallitás alá. A következmények ismertek, András és Mihály vajda csapatai 1599-ben Sellenberk mellett csaptak össze, a bíborost pedig menekülés közben megölték.³¹

ÜLLŐ ÉS PÖRÖLY KÖZÖTT: VERSENGÉS AZ ERDÉLYI TRÓNÉRT

Erdély számára a tizenöt éves háború igazából ekkor kezdődött el, ugyanis a fejedelemség három hatalom vetélkedésének színterévé vált, zsoldosok özönlöttek el az országot, akik rettenetes, máig ható következményekkel járó pusztítást vittek véghez.

Sellenberk után Mihály maradt a porondon, de a magát addig a császár hű szövetségésének mutató vajdáról hamar kiderült, hogy tulajdonképpen hasonló politikát kíván folytatni, mint az általa félreállított András bíboros.³² Formálisan II. Rudolf szövetségese maradt volna, de valójában ki akart lépni a háborúból, és vissza akart térni a portai vazallitás alá. Ezt azonban a halott bíborosnál sokkal ravaszabban és céltudatosabban próbálta véghez vinni. Csakhogy Basta és hadserege miatt e politikát nem volt egyszerű átültetni a gyakorlatba. Sem a generális, sem az udvar nem volt olyan tudatlan és naiv, hogy figyelmüket elkerülték volna Mihály portai machinációi, ezért őt is gyanakvással figyelték, akárcsak az erdélyieket. Különösen azért, mert Mihály egészen nyíltan aspirált az erdélyi trónra. E törekvésében azonban csupán a székek támogatására számíthatott, akiknek jó politikai érzékkel visszaadta az 1595-ben megkapott, de hamar vissza is vett szabadságaikat. Mivel a prágai udvarnak – nem okulva a korábbi eseményekből – továbbra is Miksa főherceg volt a jelöltje, Mihálynak esélye sem volt a trónra. Csupán a helytartó (*locumtenens*)³³ címet kapta meg, de mivel ott állt mellette Basta, a hadsereg parancsnoka, a hatalmat valójában ő gyakorolta. És természetesen a hűségesküt sem neki, hanem a császárnak és egyben

29 Malaspina tevékenységéről legutóbb lásd KRUPPA Tamás: *Germanico Malaspina pápai nunciusz erdélyi missziója 1599-ben*. Korunk XXXIII(2022). 8. sz. 3–12.

30 KRUPPA: *Báthory Zsigmond válása*. 111.

31 SZÁDECZKY Lajos: *Erdély és Mihály vajda története: 1595–1601*. Csanád-Egyházmegyei K., Temesvár, 1893. 71–88, 94–101.

32 Erről részletesen lásd uo., illetve TÓTH: *A mezőkeresztesi csata*. 400–409.

33 SZÁDECZKY: *i. m.* 106–107.

magyar királynak kellett letenni. A fentiek okán Mihályt tévesen említik sok helyen Erdély fejedelmeként, összemosva ezt a két román vajdasággal, amelyek a hierarchiában – nemcsak a nyugati keresztényben, hanem az oszmánban is – rangban alatta álltak, mivel csupán vajdaságok voltak. Már csak emiatt sem beszélhetünk három egynemű és egyenrangú román országról, ahogyan a nacionalista román történetírói hagyomány teszi/tette.

Mihály aspirációi az erdélyi fejedelemségen túl nyúltak, mivel meg akarta szerezni a moldvai vajdaságot is. Rá azonban Lengyelország is igényt tartott, ugyanis a vajda, mint Habsburg-alattvaló, fegyveres fellépése veszélyeztette a háborútól távol maradót, de azt kihasználó lengyel királyság azon érdekeit, hogy befolyását az egész régióra, azaz Moldva mellett Havasalföldre és Erdélyre is kiterjessze. A lengyel hadsereg ezért kiűzte Mihályt és csapatait Moldvából, aki ekkor Bastához fordult katonai segítségért. Ám a Mihályt titkon támogató császári kormányzatnak nem állt érdekében egy olyan nyílt, lokális háborúba belépni, amelyből hasznot nem remélhetett, de amely alááshatta erdélyi uralmát. Ezért Basta utasítást kapott a vajda félreállítására, amelyre 1600-ban a Miriszló melletti csatában sor is került.³⁴ Mihály ekkor megjárta a maga Kanosszáját: Prágába ment, ahol egy évet töltött azzal, hogy visszanyerje a császár kegyét. Egy újabb politikai fordulatnak köszönhetően e törekvése sikerrel is járt, a császári kormányzat megbocsátott neki, és visszaküldte a fejedelemségbe Basta mellé.³⁵

Éppen jókor és éppen azért került erre sor, mert Báthory Zsigmond – immár nyílt lengyel támogatással – harmadszor is visszatért egykori országába. Nem sokáig élvezhette viszont a sikert és az erdélyiek támogatását, akik, bár többször becsapta őket, egészen idáig jobb híján az ő személyébe kapaszkodtak, mert tudták, hogy a Porta számára Zsigmond és családja elfogadható opció volt. De ahogy az események majd megmutatják, tulajdonképpen bárki szóba jöhetett oszmán pártfogoltként, aki garantálta a vazallitásba való visszatérést és a Habsburg-ellenes politikai irányt. Zsigmond 1601 augusztusában Goroszlónál vereséget szenvedett a vajda és Basta csapataitól, nem sokkal ezután pedig a generális a saját sátrában ölette meg a túlságosan veszélyes – értsd, önálló politikai tényezővé váló – Mihályt.³⁶

Az igazi katasztrófa ezután következett: a Bocskai-felkelés 1604-es megindulásáig az erdélyi trónra újabb jelöltek jelentkeztek, egyértelmű portai támogatással a hátuk mögött. Azon talán már csodálkoznunk sem kell, hogy Báthory Zsigmond is újra feltűnt a színen, bár ekkorra már szinte kizárólag Erdélyen kívüli katonákból álló kis

34 VERESS Endre: *A miriszlói csata*. Stief Jenő és Társa, Kvár, 1907; SZÁDECZKY: *i. m.* 194–202.

35 SZÁDECZKY: *i. m.* 231–247.

36 Uo. 266–267; TÓTH: *A mezőkeresztesi csata*. 415.

sereggel. Nemsokára azonban végleg eltűnt az erdélyi politikai színpadról, és soha többé nem lépett a fejedelemség területére.³⁷

Bastának és a császári kormányszatnak sokkal több fejtörést okozott Székely Mózes fellépése,³⁸ aki egykori kamaraispánként, majd hadvezérként sikeresen gyűjtötte össze a még életben lévő és harcolni kívánó erdélyieket. A tövisi, majd a brassói pápírmalom melletti vesztés csata, mely Székely életét is követelte, világossá tette, hogy a fennálló helyzetben a Porta nem képes olyan mértékű katonai támogatást nyújtani, amely elegendő lenne a Basta vezette császári csapatok legyőzésére és eltávolítására a fejedelemség területéről. A császári kormányszat tehát megkezdhetette Erdély régóta vágyott betagolását a Habsburg Monarchia keretei közé.³⁹

Amint fentebb már utaltam rá, a prágai udvar a dinasztia egyik tagját, Miksa főherceget akarta a fejedelemség élére állítani. Többen azonban, köztük a pápai diplomácia is, előre látta a kormányzati döntés nem kívánatos következményeit, és egy „hazai”, azaz erdélyi jelöltet javasolt.⁴⁰ Az 1599 után történtek azonban nem térítettek jobb belátásra a császári kormányszatot. A prágai udvarban arra a következtetésekre jutottak, hogy egy erdélyi jelölt a lengyel és a portai befolyás megnövekedését jelentené a fejedelemségben, továbbá, hogy az esküszegő erdélyiek csak az erő nyelvéen értenek. Basta tehát a katonai kormányszat mellett kezdte el kiépíteni az ennek bázisául szolgáló intézményes és pénzügyi hátteret. Ehhez két tényező teljesülésére volt szüksége. (1.) Az első az erdélyi rendek megfélemlítése és a felekezeti viszonyok teljes átalakítása volt. Naprághy Demeter erdélyi püspök és kancellár 1602-ből fennmaradó tervezetei beavatnak minket a részletekbe is. Erről több helyen írtam,⁴¹ ezért itt pusztán a lényegre emelném ki. Mivel a generális és a kormányszat egyedül az erdélyi szászokban bízott meg, akik szinte egyöntetűen a lutheránus felekezethez tartoztak, Naprághy említett tervezetei a protestáns felekezetek közül egyedül a lutheránus megtűrését és megtartását javasolták, legalábbis kezdetben. A négy bevett vallás másik két felekezetének, a kálvinistának és az antitrinitáriusnak el kellett volna tűnnie a lehető legrövidebb időn belül. Ez a gyakorlatban egy irányított és fegyveres eszközökkel támogatott rekatolizációt jelentett volna. (2.) A másik feltétel az lett volna, hogy a már 1598 óta Erdélybe készülő Miksa főherceg a fejedelemséget nem fejedelemlé, hanem gubernátorként kormányozza, ahogyan a kormányszat formája is a gubernium lett volna. A forrásokból arra is következtethetünk, hogy a császár

37 TóTH Sándor László: *Báthory Zsigmond politikája és harmadik lemondása*. Aetas 26(2011). 2. sz. 85–98.

38 TóTH: *A mezőkeresztesi csata*. 418–423; SZEKERES Lukács Andor: *Székely Mózes, Erdély székely fejedelme*. Infopress, Székelyudvarhely, 2007.

39 EOE V. 56–76; TóTH: *A mezőkeresztesi csata*. 424–426.

40 KRUPPA: *Nunciusok háborúban*. 211–227.

41 A tervezetekről lásd KRUPPA: *Miksa főherceg*. 842–844; uő: *Naprághy Demeter kancellár erdélyi tevékenysége és ami utána következett (1598–1602)*. Arrabona 57(2019). 7–23.

családi, különösen idősebb testvérével, Mátyás főherceggel dúló viszálya, az ún. *Bruderzwist* miatt óvakodott attól, hogy a fejedelemséget az újraegyesített Magyar Királyságon belül afféle családi patrimoniumként kormányozzák, ahogyan az ausztriai tartományokkal történt.⁴² Valószínűleg ezért kormányozták volna guberniumként a területet, ahogyan egyébként ez a visszafoglaló háború után valóban meg is történt, amikor az egykori Erdélyi Fejedelemséget Erdélyi Guberniumként, azaz külön kormányzott területként kezelték a Magyar Királyságon belül. A Gubernium pénzügyi alapjait a meglévő rendszer felhasználásával, de a Habsburg-kormányzások mintájára felállított erdélyi kamara biztosította volna.⁴³ A kamara gazdálkodása a szokásos bevételeken alapult volna, amelyhez ugyanakkor a háború miatti tömeges birtokelkobzásokból befolyó további, nem csekély jövedelem párosult volna.

Nem tudjuk, hogyan működött volna a rendszer, és milyen mértékben tudta volna fedezni a kormányzati kiadásokat, mivel kevéssel a brassói csata után újabb politikai fordulat következett be, amely teljesen átformálta mind a fejedelemség, mind a Magyar Királyság politikai viszonyait. Az egykori lelkes háborúpárti, de időközben 180 fokos fordulatot végrehajtó Bocskai oszmán szövetségben győztes háborút indított a Habsburgok ellen, sikeresen biztosítva a magyar és erdélyi rendi és vallási jogokat.

Milyen rövid mérleget vonhatunk tehát Erdély háborús részvételét illetően? A következményeiben máig ható pusztítás és az ország változatlanul maradt oszmán vazallusi státusza természetesen a lefejezett tanácsurak álláspontját igazolta. A Porta iránt tanúsított lojalitás lett a 17. században végig az erdélyi fejedelmek által követett politika alapja. Az érem másik oldala, hogy éppen a háború és az abban tanúsított erdélyi szerepvállalás/áldozat tette nyilvánvalóvá, hogy az Oszmán Birodalom legyőzhető, s hogy az összefogás sikert is hozhat. Ez az összefogás azonban csak jóval később, a Szent Liga keretei között, az 1680-as években valósult meg, de a fejedelemség részvétele nélkül, amely nem akart, ezért nem is tudott elszakadni régi uraitól. Úgy tűnik tehát, hogy a hosszú török háború szörnyű emléke erősebbnek bizonyult a török elleni összefogásnak a 17. század végén újra felcsillanó lehetőségénél.

42 A kérdésről bővebben lásd KRUPPA: *Miksa főherceg*. 823–827.

43 Uo. 833–838.

THE TRANSYLVANIAN PRINCIPALITY IN THE FIFTEEN YEARS' WAR

Keywords: *long Turkish war; history of diplomacy; military history; history of Transylvania*

The study takes a new perspective on the role of the Principality of Transylvania in the long Turkish war. It focuses on the key role played in the pre-war period by the Polish King István Báthory, the contemporary popes, Emperor Rudolf II and Grand Vizier Sinan, whose activities contributed greatly to the outbreak of the Fifteen Years' War. The change in the orientation of the principality's foreign policy, primarily towards the papacy, had already begun during the reign of István Báthory. The process, together with the Habsburg orientation, was completed under his successor, Sigismund Báthory. The framework for the principality's participation in the war was provided by the Habsburg-Báthory alliance of January 1595, an anti-Turkish alliance sealed by a dynastic marriage. An important and under-emphasised fact is that the war was formally fought by this alliance, as no other power formally joined this league.

The war was initially successful for the principality. Especially the year 1595 proved to be very successful, with the recapture of Esztergom and the victory of the Transylvanian and Valachian troops at Gyurgyevo (Giurgiu). Later, however, due to foreign and domestic political difficulties, Sigismund Báthory abdicated the throne, which he later revoked several times, while new claimants to the throne emerged, including the Prince's nephew, Cardinal András Báthory. From 1598 onwards, civil war broke out in Transylvania, and the principality became a theatre of war between the various powers. The enormous destruction that ensued had consequences that are still felt today.

PRINCIPATUL TRANSILVANIEI ÎN RĂZBOIUL DE CINCISPREZECE ANI

Cuvinte-cheie: *războiul lung turc; istoria diplomației; istorie militară; istoria Transilvaniei*

Studiul aduce o nouă perspectivă asupra rolului Principatului Transilvaniei în războiul de cincisprezece ani. Se concentrează pe rolul esențial jucat de activitatea regelui polonez Ștefan Báthory, al papilor contemporani, al împăratului Rudolf al II-lea și al marelui vizir Sinan în perioada de dinaintea izbucnirii războiului. Schimbarea orientării politicii externe a principatului, în principal către papalitate, a început deja în timpul domniei lui Ștefan Báthory. Procesul – incluzând și orientarea către Habsburgi – a ajuns la desăvârșire în timpul succesorului său, Sigismund Báthory. Cadrul pentru participarea principatului la război a fost dat de alianța Habsburg-Báthory din ianuarie 1595, o alianță antiotomană pecetluită de o căsătorie dinastică. Un fapt important dar prea puțin subliniat este că formal războiul a fost purtat numai de această alianță, deoarece nicio altă putere nu s-a alăturat oficial ligii. Inițial conflictul i-a adus succese principatului, deoarece în 1595 a fost recapturat cetatea de la Esztergom, iar trupele transilvano-moldovene au ieșit învingătoare și din luptele de la Giurgiu. Proble-

mele politice interne și externe l-au făcut însă pe Sigismund Báthory să abdice de pe tron, – abdicare pe care a revocat-o de mai multe ori, – imediat apărând noi претендэнці la tron, printre care și cardinalul Andrei Báthory, nepotul principelui. Pe acest fond în 1598 a izbucnit un război civil în Transilvania, totodată principatul a devenit scenă de război pentru diferitele puteri. Distrugerile provocate în aceste conflicte au fost imense, și cu efecte, care pot fi resimțite și în prezent.

A VAJDAI OKTAVÁLIS ÍTÉLŐSZÉK A KÖZÉPKORI ERDÉLYBEN**

A vajdai bíraskodás legfontosabb helyszíne a Torda mezőváros mellett megtartott közgyűlés, illetve a Fehér megyei Szentimrén tartott ítélőszék volt. Utóbbi helyszínen nem a vajda, hanem a 13. század végétől kezdődően általában a helyettese, az alvajda ítélkezett. A vajdai ítélőszék, hasonlóan a többi bírósághoz, nem működött folyamatosan. A vajdai közgyűléseket rendszertelen időközökben a vajda jelenlétében tartották meg. A szentimrei ítélkezést különböző egyházi ünnepek oktavájától, azaz nyolcadik napjától kezdték.¹ Az alvajdai szék a vajda jelenlétet jelentette,² maga az alvajda az ítélőszékét olykor vajdainak nevezte.³ A nyolcados ítélőszék a nemesek

* W. Kovács András (1975), PhD, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, wkovacsandras@eme.ro

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00522/20/2), illetve az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* c. alprogram támogatásával készült. Köszönöm Bogdándi Zsoltnak és Hegyi Gézának a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseit. – A középkori családnevek írásakor a kiejtés szerinti írásmódot használom, és nem a történelmi családneveknek csak az újkorban kialakult hagyományörző írásmódját (pl. Werbőczy helyett Verbőci, Thorotzkay helyett Torockói). A lábjegyzetekben az egyenlőségjelet – a sorozat köteteiben megszokott funkciója mellett – két olyan kiadvány közé is kiteszem, melyek ugyanazt a forrást vagy annak kivonatát tartalmazzák.

- 1 A vajdai igazságszolgáltatás és kancellária működésének mindmáig legjobb összefoglalására lásd JANITS [BORSA] Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526–ig*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1940 (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai 18). 32–75. Mai ismereteinkhez képest visszalépésnek számít egy újabban megjelent monográfia, amely címében a nemesek erdélyi ítélőszékeinek vizsgálatát ígéri. A kötet a földesúri, a megyei, az alvajdai és a vajdai ítélőszékek működését tárgyalja, az ügytípusokat pedig regesztaszerű példákkal illusztrálja, a vonatkozó magyar nyelvű jogtörténeti irodalom eddigi eredményeit azonban nem vette figyelembe. Rebeca DOLOGA: *Instanteile nobiliare de judecată din voievodatul Transilvaniei*. Mega, Cluj-Napoca, 2025 (Teze de doctorat).
- 2 Az alvajda szerint a felperes az alpereseket „cum predictis hominibus nostris vayvodalibus ad sedem vayvodalem, nostram scilicet in presentiam evocari fecisset”, 1524: MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 29 988.
- 3 *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár*. I–V. (1023–1389). Bevez., jegyz., reg. JAKÓ Zsigmond. [A III–V. kötet HEGYI Géza és W. Kovács András közreműködésével]. MOL/MNL OL–MTA TTI–ELKH BTK, Bp., 1997–2021 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53, 60 – a továbbiakban CDTrans). IV. 915, 353. sz.

ítélőszéke volt és a megyei ítélőszékek fellebbezési fóruma, de csak a három forintértéket meghaladó perek esetében.⁴

Az alvajda (és olykor helyettese) már az Árpád-kor végétől Fehér megyei, Maros menti településeken tartotta az ítélőszékét. 1291-ben Miriszlón, vízkereszt oktaváján,⁵ 1308-ban Forrón, Szt. György-ünnep oktaváján.⁶ Ekkor még vajdai bíraskodásra is sor került a Fehér megyei Tövisen, 1293-ban és 1295-ben.⁷ Kán nemzetségbeli László vajdai ítélkezéseinek helyszíne a 14. század elején általában Déva (1303, 1307)⁸ vagy a Torda melletti Keresztes falu (1306),⁹ ahol a későbbi vajdai közgyűléseket is tartották. Ezeket több alkalommal is egyházi ünnepek oktaváján kezdték el (1322, 1323, 1337, 1339),¹⁰ de nem kizárólagosan (1326, 1328, 1329, 1331, 1337, 1339).¹¹ A részleges, bonchidai (Doboka m.) közgyűlést olykor ugyancsak oktaván tartották meg (1339).¹² A Tordán kívüli vajdai bíraskodás (1307, Bonchida;¹³ 1328, 1330, Déva)¹⁴ olykor ugyancsak oktavákon történt.

Noha Tamás erdélyi vajda közgyűlést (1326) és ítélőszéket is tartott (1329)¹⁵ Szentimrén vagy közvetlen szomszédságában (Fahíd, 1330, 1339),¹⁶ 1339 után már csak az alvajdák tartottak ott ítélőszéket, általában oktavákon. A szakirodalom néhány kivételt is számon tartott, amelyek szerint a vajdák 1339 után is tartottak volna nyolcados ítélőszéket,¹⁷ sőt ezek száma továbbiakkal is gyarapítható volt. Egyik idé-

4 *Werbőczy István Hármaskönyve*. Ford., bevez., utalások KOLOSVÁRI Sándor-ÓVÁRI Kelemen; jegyz. MÁRKUS Dezső. Franklin-Társulat, Bp., 1897 (Corpus Iuris Hungarici 1000–1895 – a továbbiakban WERBŐCZY: *Tripartitum*). 383 (III. rész. 3. cím. 13.).

5 1291: CDTrans I. 467. sz.

6 1308: CDTrans II. 81. sz.

7 1293: CDTrans I. 518. sz.; 1295: uo. 539. sz. Máté erdélyi vajda 1270-ben Szt. Mihály-ünnep oktaváján, illetve 1277-ben, Szt. Mihály oktavája utáni szerdán, Szentimrén kelt oklevelei viszont újkori hamisítványok. 1270: CDTrans I. 289. sz.; 1277: uo. 353. sz.

8 1303: CDTrans II. 32. sz.; 1307: uo. 64. sz.

9 1306: CDTrans II. 51. sz. (*in oct. Nat. Virg.*). Az ugyanitt, 1297. húsvét nyolcadik napján kelt vajdai oklevél hamis: CDTrans I. 561. sz.

10 1322: CDTrans II. 428–430. sz.; 1323: uo. 451. sz.; 1327-ben Szt. Jakab oktavájának másnapján (uo. 607. sz.); 1337: uo. 929. sz.; 1339: uo. 1022. sz.

11 1326: CDTrans II. 559. sz.; 1328: uo. 623. sz.; 1329: uo. 632–633. sz., 1331: uo. 696. sz.; 1332: uo. 753. sz.; 1337: uo. 965. sz.; 1339: uo. 1038. sz.

12 1339: CDTrans II. 1055. sz. A legkorábbi vajdai közgyűlések (el egészen 1379-ig) sorozatát lásd Susana ANDEA: *Congregații voievodale și palatinale (sec. XIII–XIV)*. Argonaut–Mega, Cluj-Napoca, 2013. 229–264. A további példák felsorolásától itt eltekintünk.

13 1307: CDTrans II. 68. sz.

14 1328: CDTrans II. 626. sz.; 1330: uo. 669. sz.

15 1326: CDTrans II. 562. sz.; 1329: uo. 664. sz. (Szt. Mihály oktaváján).

16 1330, 1339, Fahíd: CDTrans II. 675. sz. (Szt. György-ünnep 15. napján), 1043. sz.; 1330, 1338, Szentimre: uo. 975, 984, 998. sz. (*in Corp. Chr.*).

17 JANITS: *i. m.* 33 (7. jegyz.).

zett oklevél azonban hamisnak bizonyult (1346),¹⁸ a továbbiak pedig hiteleshelyhez intézett kérések (1360, 1361),¹⁹ és kétséges, hogy esetükben számolhatunk-e a vajda tényleges jelenlétével, különösen úgy, hogy ezen alkalmakkor az alvajdai bírászkodás is igazolható.²⁰ Egy 1435. évi vajdai oklevél valóban oktáván kelt, de nem Szentimrén, hanem Tordán,²¹ tehát nem az alvajdai bírászkodást váltotta ki. Egyetlen, 1377. évi bírói oklevél valóban Szentimrén kelt, Nagyboldogasszony-ünnep oktáváján, és a vajda nevében állították ki.²² Ugyanitt és ugyanezen az oktáván azonban az alvajda ítélkezett,²³ tehát itt sem volt szó az alvajda bírói szerepkörének átvételéről. 1379 novemberében a tordai közgyűlésen a vajda egy olyan esküt ítelt meg, amelyet 1380. vízkereszt oktáváján Szentimrén előtt kellett letenni.²⁴ Bár ennek megtörténtéről nincs okleveles forrásunk, az ügy súlya nyilvánvalóan itt sem kívánta meg a vajda személyes jelenlétét. A rendszeres szentimrei alvajdai bírászkodást bizonyítja az itt kibocsátott számtalan bírói oklevél mellett az is, hogy itt csak 1332-ben említenek vajdai officialist,²⁵ utána pedig csak alvajdai officialisról hallunk (1364/1365 és 1376).²⁶

Bár a tordai vajdai közgyűlést nem minden évben tartották meg, már korán ez lett az alvajdai ítélőszék fellebbezési fóruma, és az is maradt a középkor végéig.²⁷ A 14. században több ünnep (újév,²⁸ vízkereszt,²⁹ Gyertyaszentelő Boldogasszony,³⁰ hamva-

18 CDTrans III. 356. sz.

19 CDTrans IV. 72, 75, 79, 94. sz. A vajda nevében Szentimrén kiállított oklevelek 1360. XI. 2. és 1361. I. 22. között keltek.

20 CDTrans IV. 78, 80. sz.

21 DL 26 777 (parancslevél Kolozs megyéhez, de az ekkori bírászkodást egy másik oklevél említi: MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban DF] 257 571).

22 CDTrans V. 333. sz. (1377. IX. 2.).

23 CDTrans V. 332. sz.

24 CDTrans V. 497. sz.

25 CDTrans II. 766. sz.

26 CDTrans IV. 346, 533, 627, 633–635, 710, 906. sz.; V. 115, 210, 212. sz. Vö. uo. IV. 782.

27 1332: CDTrans II. 766. sz.; 1507: DL 28 672.

28 *Dies Strenarum* (jan. 1.): 1349: CDTrans III. 249. sz. A csak egyetlen alkalommal előforduló újévi oktáván kívül ugyanezeket az ünnepeket sorolta fel Borsa Iván is. Az alábbi felsorolásban igyekeztünk a szóban forgó oktáva legkorábbi és legkésőbbi előfordulását említeni.

29 *Epiphania dom.* (jan. 6.): 1291: CDTrans I. 467. sz.; 1338: uo. II. 975. sz.; 1519: DF 208 667.

30 *Purificatio Marie/virg.* (febr. 2.): 1338: CDTrans II. 984. sz.; 1343: uo. III. 120. sz.; 1398: *Codex diplomaticus Sacri Romani Imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I–II. (1206–1526).* Szerk. BARABÁS Samu. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1895 (a továbbiakban TelOkl). I. 257 = DL 73 817.

zószerda,³¹ böjtközép [*Esto mihi* vasárnap utáni szerda],³² Szt. György,³³ pünkösöd,³⁴ Keresztelő Szt. János születése,³⁵ Szt. Jakab,³⁶ Nagyboldogasszony,³⁷ Kisboldogasszony,³⁸ Szt. Mihály,³⁹ Mindenszentek,⁴⁰ Szt. Márton,⁴¹ Szt. András,⁴² Szt. Miklós⁴³) oktaváján is tartott ítélszéket, hasonlóan az országbírói ítélszék működéséhez.⁴⁴ Különböző ünnepek oktaváján eltérő gyakorisággal tartottak ítélszéket. Úgy tűnik, a legtöbb oktavális ítélszéket 1366-ban tartották.⁴⁵ A 14. században és a 15. század elején az alvajdák Szentimrén kívül olykor Tordán, a vajdai közgyűlések helyszínén is bíraskodtak⁴⁶ vagy intézkedtek az ország „égetően sürgős” ügyeiben Tordán⁴⁷ vagy Kolozsváron.⁴⁸

- 31 *Dies Cinerum* (febr. 4.–márc. 10. között): 1338: CDTrans II. 998. sz.; 1399: *A Wass család cegei levéltára*. VALENTIN Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közléteszi W. Kovács András. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3 – a továbbiakban WassLt). 241. sz.
- 32 *Media quadragesime*: 1341: CDTrans III. 51. sz.; 1430: DL 12 231.
- 33 *Georgii mart.* (ápr. 24.): 1308: CDTrans II. 81. sz.; 1478: DF 260 822. 1521-ben is terveztek György-ünnep oktaváján ítélszéket tartani (WassLt 631. sz.), de erre nem került sor.
- 34 *Penthecostes*: 1337: CDTrans II. 941. sz.; 1414: DL 29 458.
- 35 *Nativitas Iohannis baptiste* (jún. 24.), másként Iván-nap: 1342: CDTrans III. 98. sz. (Szamosfalván); 1343: uo. 143. sz.; 1478: DF 257 726.
- 36 *Iacobi ap.* (aug. 1.): 1338: CDTrans II. 995. sz.; 1413: *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. (1387–1428). Szerk. MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint–MIKÓ Gábor–PÉTERFI Bence. Akadémiai–MOL/MNL, Bp., 1951–2022 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59, 61 – a továbbiakban ZsOkl). IV. 1225. sz.
- 37 *Assumptio Marie virg.* (aug. 15.): 1347: CDTrans III. 418. sz.; 1396: JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi okmánytár*. VI. (gévelt kézirat), 1396. aug. 29. (DF 257 557).
- 38 *Nativitas Marie/virg.* (szept. 8.): 1357: CDTrans III. 952. sz.; 1418: WassLt 353. sz.
- 39 *Michael arch.* (szept. 29.): 1336: CDTrans II. 909. sz. (káptalanhoz intézett kérés, nem bírói oklevél); 1337: uo. 944. sz.; 1463: DL 74 163; 1465: DL 74 169.
- 40 *Omnium sanct.* (nov. 1.): 1337: CDTrans II. 958. sz.; 1410: TelOkl I. 368–369 = DL 73 918.
- 41 *Martini conf.* (nov. 11.): 1340: CDTrans III. 18. sz.; 1406: DL 29 222.
- 42 *Andree ap.* (nov. 30.): 1352: CDTrans III. 674. sz.; 1413: ZsOkl IV. 1371. sz.
- 43 *Nicolai ep.* (dec. 6): 1343: CDTrans III. 173. sz.; 1348: uo. 494. sz.
- 44 BERTÉNYI Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Akadémiai, Bp., 1971. 118–119.
- 45 JANITS: i. m. 34.
- 46 1393: MARIUS DIACONESCU: *Documente din arhiva conventului din Cluj-Mănăstur referitoare la comitatul Dăbăca (Cista comitatus Doboka) (1376–1399)*. Arhiva Istorică a României. Serie nouă I(2004). 2. sz. 13–18 = DL 27 137. A vajda egyidejű tordai jelenléte: uő: *Documente din arhiva conventului din Cluj-Mănăstur referitoare la comitatul Cluj (Cista comitatus Colosiensis) (1376–1399)*. Arhiva Istorică a României. Serie nouă II(2005). 1. sz. (a továbbiakban DIACONESCU: *Cista comitatus Colosiensis*). 29–30 = DL 26 991.
- 47 Pl. 1384: CDTrans V. 807. sz.
- 48 DIACONESCU: *Cista comitatus Colosiensis*. 44–46 = DL 26 873.

1412-ben az addig szokásos vajdai közgyűlések tartását szüneteltették,⁴⁹ és az alvajdai ítélőszék maradt meg a vajdai ítélkezés egyetlen rendszeres fóruma. A 15. század tízes éveitől már csak négy ünnep – vízkereszt, Szt. György, Keresztelő Szt. János születése, Szt. Mihály – oktaváján tartottak ítélőszéket. Ezen a rendszeren 1466-ban sem változtattak, amikortól az oktavális ítélőszéket már nem az alvajdák, hanem a vajdák nevében tartották meg (noha ekkortól a négy oktavából rendszerint csak egy-kettőt tartottak meg, sőt éveken keresztül egyet sem).⁵⁰ A négy oktava rendszerének állandósulása után néhány alkalommal még böjtközép oktaváján is tartottak ítélőszéket (1423, 1424, 1427, 1430).⁵¹ Ez a kivétel talán összefüggésbe hozható az alvajdák Fehér megyei ispánként ugyancsak Szentimrén zajló ítélkezésével. Fehér megye ítélőszékét ugyanis – Erdélyben egyedülként a *sedriák* közül – 1339⁵² után nem egy hét adott napján, két-három hetente, hanem ugyancsak egyházi ünnepek oktaváján tartották, böjtközép nyolcadáról pedig három megyei oklevél is fennmaradt (1409, 1478, 1483).⁵³ 1431-től kezdődően az alvajdai nyolcados ítélőszéket váltakozva Szentimrén és Tordán tartották meg, majd 1440-ben Tordán állapodott meg.⁵⁴

Az a gyakorlat, hogy a bíraskodás az ünnep nyolcadik napján kezdődött, a királyi kúriában alakult ki IV. Béla uralkodása alatt.⁵⁵ Az oktava alatt legtöbbször az ünnep-től számított nyolcadik napot érthették. 1448-ban Szt. György vértanú-ünnep (ápr. 24.) oktavájának (máj. 1.) tizedik napjaként (máj. 10.) János apostol (Olajbafőtt Szt. János) ünnepe utáni pénteket (máj. 10.) jelölték meg.⁵⁶ Máskor azonban az oktava alatt a nyolcadik nappal kezdődő többnapos időszakot érthették. Ugyancsak 1448-ban a Szt. Mihály arkangyal-ünnep (szept. 29.) oktavájaként nem a nyolcadik napját, október 6-át értették, hanem vagy a Gál vértanú-ünnep előtti keddet (okt. 15.), vagy egy olyan periódust, amelybe ez utóbbi ünnep is beletartozott.⁵⁷ Olykor a számítást

49 KORDÉ Zoltán: *Az 1412. évi erdélyi Generalis Congregatio*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXXIV(2006). 53–61.

50 Ezek mellett 1493-ban és 1494-ben Szt. Jakab ünnepén is tartottak ítélőszéket. Lásd alább.

51 1423: TelOkl I. 463–464; 1424: ZsOkl XI. 586. sz.; 1427: ZsOkl XIV. 377. sz.; 1430: DL 12 231. A jelenségre már Borsa Iván is felfigyelt (JANITS: *i. m.* 34.), de nem kapcsolta össze a Fehér megyei ítélőszékekkel.

52 Nem oktaván kelt megyei kiadvány: 1339: CDTrans II. 1033. sz.

53 1406: ZsOkl II/1. 4566. sz.; 1478: DF 257 899; Történelmi Tár 1907. 101.

54 JANITS: *i. m.* 33; W. Kovács András: *Az alvajdák megyei bíraskodása Szentimrén*. Erdélyi Múzeum LXXXIV(2022). 1. sz. (a továbbiakban W. Kovács: *Az alvajdák megyei bíraskodása*). 11–13.

55 KNAUZ Nándor: *Kortan: hazai történelmünkhez alkalmazva*. MTA, Bp., 1876. 228; idézi Kondor Márta: *A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez*. Századok CXLII(2008). 2. sz. 411.

56 1448: DL 29 485: *X. d. oct. Georgii mart., videlicet f. VI. p. Iohannis a. portam Latinam*.

57 1448: DL 28 249: *f. III. a. Galli conf. videlicet in oct. Mich. arch.*

valószínűleg elrontották.⁵⁸ Később az oktáva az ünnepet követő napokra tevődhetett át. 1514-ben vízkereszt oktávjába beletartozott az ünnep 6. napja,⁵⁹ ekkor az oktáva talán az adott ünnepnapon kezdődött. 1478-ban Fehér megye egyik oklevele szerint, bőjtközép nyolcadán kelt, ami azonban egyaránt jelentheti magát az ünnepnapot, vagy annak a 8. napját.⁶⁰

Noha a hiteleshelyekhez szóló felkérések java része általában nem oktávákon kelt, az oktávákhoz kapcsolt naptári keltezésekkel is állítottak ki ilyen okleveleket.⁶¹ Ugyanez érvényes a bevállásokra is.⁶²

A vajda a közgyűlésén tárgyalta pert áttehette az alvajda elé a nyolcados ítélszékre, ahol azonban az erdélyi szokásjog szerint az már nem volt tovább halasztható.⁶³ Amikor az alvajda pert halasztott, de a kitűzött határnap előtt sor került vajdai közgyűlésre, a vajda az alvajda színe elé halasztott perekben is ítélezhetett.⁶⁴ Nem tartották meg az alvajdai ítélszéket Szentimrén azon oktávák alkalmával, amikor a vajda közgyűlést hívott össze Tordára. Az ítélszék időtartamára ad hoc jelleggel ülnököket választottak, de a hét megye szolgabírái csak a vajdák közgyűlésein vettek részt mint bírótársak. Egyedül egy 1347. évi szentimrei ítélszéken említenek szolgabírákat, de ezek alatt minden bizonnyal a Fehér megyei szolgabírákat kell érteni, akik azért voltak ott, mert egy pókafalvi (Fehér m.) ügyet tárgyaltak,⁶⁵ és az alvajdai mellett megyei ítélszéket is tartottak.

Az oktavális ítélszéken, Tordára költözése után is, mind a hét erdélyi megye nemessége részt vett, bár ennek tényét alig említik. Az 1442-ben vízkereszt oktávján tartott ítélszéken például Torda, Fehér és Hunyad megyei nemesek körében akartak vizsgálatot tartani.⁶⁶ Minthogy az oktavális ítélszék a megyei nemesség ítélszéke volt,⁶⁷ hatásköre nem terjedt ki sem a királyi városokra vagy mezővárosokra, sem a székely vagy szász székekre. A nemesek és a királyi joghatóság alá tartozó szászok

58 1448: DL 36 508: f. II., XI. sc. d. oct. Epiph. dom. Ez vagy 1448. jan. 22-ét, vagy 23-át jelentheti.

59 *Presens causa ... in ... oct. Epiph. dom. coram nobis mota et vertente; datum VI. d. Epiph. dom.* (1514: DL 30 524).

60 DF 257 899.

61 Például 1425: ZsOkl XII. 467. sz.; TelOkl I. 479–480.

62 Például 1425: TelOkl I. 478–479; 1428: ZsOkl XIV. 48. sz.

63 1358: CDTrans III. 995. sz.: „consuetudo regni partium Transsilvanarum id requirit, ut quelibet causa in generali congregatione mota et deinde ad octavas prorogata de iure ulterius prorogari non possit, sed fine debito debeat terminari.”

64 CDTrans IV. 991. sz.

65 JANITS: i. m. 35.

66 BEKE Antal: *A kolosmonostori konvent levéltára*. Athenaeum, Bp., 1898 (kny. a Történelmi Tár 1896–1898. évfolyamából – a továbbiakban KmLt). 159. sz. = DF 275 271.

67 A főpapok, bárók és előkelők 1446. ápr. 30-i oklevele szerint az elmúlt vízkereszt oktávján az alvajdák „in sede iudiciaria nobilium illarum partium in Thorda celebrari solita” hoztak

közötti vitákban királyi felhatalmazással a vajdák ítéelhetek ugyan, de ha a szászok ezzel nem voltak megelégedve, a pert a királyi udvarba kellett áttenni (1365, 1442).⁶⁸ 1447-ben az alvajdák valószínűleg csak Hunyadi János kormányzó parancsára ítéeltek egy tordai polgár és az aradi káptalan között egy malom ügyében folyó perben.⁶⁹

A nyolcados ítéelőszék volt a megyei ítéelőszék fellebbezési fóruma. Peráttételekre a megyétől a 15. század elejétől kezdődően vannak példáink (1404,⁷⁰ 1405,⁷¹ 1409).⁷² Miután 1412-ben a Tordán tartott hagyományos vajdai közgyűlések megszűntek, az alvajdai oktavális széék vette át ezek szerepét, és mint említettük, az 1430-as években Szentimréről át is költözött Tordára. A megyei oklevelek szokásos megfogalmazása szerint a pert a vajda (1433),⁷³ az alvajda és az ország nemessége elé (1415–1478)⁷⁴

ítéletet, „ubi etiam protunc nonnulli nobiles ad predictam sedem pertinentes fuissent” (DL 26 394).

68 1365: CDTrans IV. 387. sz. – 1442-ben a királyi megparancsolta a vajdáknak, hogy egy, a szászok és nemesek közötti perben hozzanak ítéelket, de ha a felek az ítéellettel nem lennének megelégedve, a pert terjesszék fel a királyi kúriába, ahol a főpapok és bárók ítéelkeznek majd. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. I–VII. (1191–1486). Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde–Editura Academiei Republicii Socialiste România–Editura Academiei Române, Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban Ub). V. 103 (újkori másolatból; eredetije: DL 44 336). 1414-ben a szászok és a nemesek közötti pert a *personalis presentia* bírósága elé tették át. ZsOkI IV. 2321. sz.

69 DL 30 314.

70 1404: ZsOkI II/1. 3207. sz.

71 1405-ben Doboka megye „a vajdák” elé tette át a pert. W. Kovács András: *A Wass család cegei levéltára. Lappangó középkori oklevelek a nagyszombati Brukenthal-gyűjteményben. Levéltár-történeti adatok = Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese–BOGDÁNDI Zsolt–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2015 (a továbbiakban WassLtBruk). 206–207 (16. sz. – *transmissionalis*). Ekkor ez alatt az alvajdai ítéelőszéket kell érteni, a pert ott is tárgyalták. Uo. 207 (17. sz.).

72 Belső-Szolnokban ugyancsak az alvajdák elé tették át egy pert: 1409: WassLtBruk 208 (21. sz.).

73 DL 43 950.

74 1415: TelOkI I. 413–415 (vö. ZsOkI V. 653, 1145. sz.); 1416: TelOkI I. 416–423; 1417: ZsOkI VI. 442. sz.; 1433: DL 43 950; 1435: TelOkI I. 537–539; 1435: DF 275 256; 1446: TelOkI II. 23–24; 1447: TelOkI II. 28–29; 1452: DL 74 117; 1453: TelOkI II. 52–54; 1462: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk. VARJÚ Elemér–IVÁNYI Béla. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Bp., 1908–1928 (A Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család története – a továbbiakban BánfOkI) II. 50–52 = DF 260 989; 1464: DL 62 880; 1465: DL 62 882; 1467: DF 255 032; 1478: BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárrt*. Athenaeum, Bp., 1889–1892 (kny. a *Történelmi Tár* megfelelő évfolyamaiból – a továbbiakban ErdKLt). 342. sz. = DF 277 589. Az 1415. évi példán kívül, amelyen nincs tárgymegjelölés, az összes többi megyei oklevél peráttévő (*transmissionalis*) oklevél.

vagy az országlakók elé (1478: *in presentiam universorum regnicolarum*)⁷⁵ tették át. A század utolsó harmadában, 1485-ben, 1487-ben és 1489-ben „a vajda és az ország nemesei elé” tették át a pert.⁷⁶ A per áttételét az *apellare* (1485), a *prorogare* (1415, 1416, 1435, 1446, 1452, 1467),⁷⁷ *provocare* (1453,⁷⁸ 1462)⁷⁹ vagy a *transmittere* (1433, 1435, 1447, 1487, 1489)⁸⁰ igével fejezték ki, de a peráttevő oklevél megnevezése (amikor az oklevélen feltüntetik az irat típusát) mindig *transmissionalis*.⁸¹ Noha 1465 után az oktavális ítélőszéket a vajdák nevében tartották meg, a megyei oklevelek, a korábbi formulához igazodva, továbbra is „az alvajdák elé” tették át a pert, 1485-től viszont már „a vajdák” elé.

Az oktavák alatt itt tárgyalt pereket a legközelebbi oktavára halasztották. Ez így történt hadjáratok idején is,⁸² 1443-ban például Keresztelő Szt. János oktaváján Szt. Mihály oktavájára⁸³ vagy pedig „a hadoszlás utáni legközelebbi oktavára”.⁸⁴ Halasztani nemcsak mozgósítás⁸⁵ miatt, hanem az ország nemeseinek akaratából is halasztottak.⁸⁶ Ugyanazt a pert több egymást követő oktaván keresztül is halaszthatták.⁸⁷

Az oktavális ítélőszék bírói fórum volt, de az összegyűlt nemesek elvi jelentőségű ügyekben is hozhattak határozatot, amelyet aztán alvajdai oklevél formájában foglaltak írásba: 1444 vízkeresztjén például arról határoztak, hogy más birtokát senki sem

75 DF 257 682.

76 1485. V. 18-án Belső-Szolnok vármegye a vajdai jelenlét és az erdélyi részek nemessége elé (*in presentia domini vavvode; in presentiam vestre magnificentie et nobilium regni harum partium*), a legközelebbi oktavális törvényszékre (*ad octavas quamprimum celebrandas*) tett át (*produxit appellandum*) egy pert (DL 62 923; JANITS: i. m. 69, 171. jegyz.); 1487. jan. 3-án Belső-Szolnok vármegye a vajda és az ország nemesei (*in presentiam universorum regni nobilium*) elé (DL 62 926); 1489. VIII. 25-én Hunyad vármegye a vajda és az ország nemesei elé tették át a pert (DF 260 285).

77 1415: TelOkl I. 413–415; 1416: TelOkl I. 416–423; 1435: TelOkl I. 537–539; 1446: TelOkl II. 23–24; 1467: DF 255 032.

78 TelOkl II. 52–54.

79 BánfOkl II. 50–52.

80 1433: DL 43 950; 1435: DF 275 256; 1447: TelOkl II. 28–29; 1478: ErdKLT 342. sz. (DF 277 589); 1489: DF 260 285.

81 Az alvajda Torda megye *transmissionalis* oklevelével elébe áttett pert említ: TelOkl I. 503 (1427. V. 9.).

82 Vö. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungars 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci DÖRY additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS–Vera BÁCSEI. Akadémiai, Bp., 1976 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. Fontes 11 – a továbbiakban *Decreta 1301–1457*). 381 (1454. évi 10. tc.).

83 BánfOkl II. I. 347 (Erdődy cs lt).

84 DF 260 959. – Ugyanakkor azonban hiteleshelynek címzett oklevelet is kiállítottak: DL 29 787.

85 DL 28 246.

86 Például DL 105 496, 28 242.

87 DL 62 869°.

kérheti a királytól, vagy ha ezt megtenné, halállal lakoljon érte (1454).⁸⁸ A királyi udvarba küldött nemesi követek beszámolójának meghallgatására (1447), királyi parancslevelek kihirdetésére (1464)⁸⁹ is olykor oktavális ítélőszék alkalmával került sor, máskor pedig „égetően sürgős” – vélhetően nem csak peres – ügyek kerültek terítékre.⁹⁰

Amíg a vajdák Erdélyen kívül tartózkodtak, nevükben, az Erdélyben hagyott pecsétjük alatt, a vajdai kancellária írnokai bocsátottak ki okleveleket, főleg hiteleshelyekhez szóló kéréseket.⁹¹ Emellett az alvajdák az ítéletleveleket olykor nem a saját, hanem a vajdák nevében állították ki. A szokás konkrét említésén túl⁹² erről tanúskodnak az alvajdák lakóhelyén kiállított vajdai oklevelek is.⁹³

ÍTÉLKEZÉS A VAJDÁK NEVÉBEN 1465-TŐL. A KIRÁLYI KÚRIÁBÓL KIKÜLDÖTT ÍTÉLŐMESTEREK

Mint említettük, az alvajdai ítélőszéket a 15. század második évtizedétől évente már csak négy alkalommal tartották meg, vízkereszt, Szt. György, Keresztelő Szt. János és Szt. Mihály arkangyal ünnepek oktaváján, kivételt nem ismerő rendszerességgel.⁹⁴ E négy alkalom, pár kivétellel, minden évben bőségesen adatolható alvajdai oklevelekkel.

1465-ben, Szt. Mihály arkangyal ünnepének oktaváján – a régi gyakorlatnak megfelelően – az alvajdák egy pert a következő évi vízkereszt oktavájára halasztot-

88 DL 107 460. Vö. W. Kovács András: *A 15. századi erdélyi tartománygyűlésekről. I. (1416–1479) = Certamen X. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában.* Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2023 (a továbbiakban W. Kovács: *A 15. századi erdélyi tartománygyűlésekről*). 265.

89 1447: DL 62 837; 1464: DF 257 675. Vö. W. Kovács: *A 15. századi tartománygyűlésekről*. 269.

90 DL 74 163; DF 260 964.

91 Egy példa a sok közül: amíg 1500 májusában Szentgyörgyi Péter vajda a rákosi országgyűlésen volt, a nevében Kolozsváron kelt oklevél: DF 255 065 (1500. máj. 23.). A vajda részvétele az országgyűlésen: C. TÓTH Norbert: *A magyar királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562).* Magyar Történelmi Társulat, BTK TTI, Bp., 2020 (Századok Könyvek). 97–98.

92 Ezt említi Szentgyörgyi Péter vajda 1507. évi oklevele is, miszerint Túri Benedek akkori alvajda egy pert „iuris discutiendo terminasset et superinde etiam litteras adiudicatorias pariter et executionales sub sigillo nostro pro tunc partibus in ipsis Transylvanias per nos relicto... prelibatis actoribus dedisset et concessisset” (DL 28 672).

93 Például Túri Benedek túri (Torda m.) birtokán (1505: DL 27 398; 1506: DF 261 149, 281 009).

94 JANITS: *i. m.* 33–34; W. Kovács: *Az alvajdák megyei bíraskodása*. 13.

tak.⁹⁵ 1465 után azonban az oktavális ítélőszéken kelt oklevelek már nem az ő, hanem a vajdák nevében keltek. Ez valószínűleg annak volt a következménye, hogy az 1464. évi koronázási törvények előírták, hogy „a nyolcados törvényszékek tartása alkalmával a nagy és rendes bírácoknak is jelen kell lenniük, helyetteseikkel együtt”.⁹⁶ 1465 után az addig összefüggő sorozatot alkotó, gyakori alvajdai oklevelek száma drámaian lecsökkent. 1466-ban például az alvajdák oklevelezése csak szokatlanul későn, az augusztus 17-én⁹⁷ kezdődött tordai közgyűlésen indult meg.⁹⁸ Alvajdai oklevelet ebből az évből ezután már alig néhányat ismerünk, és egyik sem ítélőszéken kelt bírói oklevél⁹⁹ (például a kolozsmonostori konventtel idéztetett a vajda elé).¹⁰⁰ Az alvajdai ítélkezés nem szűnt meg 1465 után sem, de leginkább azokra az időszakokra korlátozódott, amikor a vajdák nem tartózkodtak Erdélyben. A vajdai oklevelek erre lehetnek tekintettel, amikor a hiteleshelytől birtokba vezetéskor történő ellentmondás esetében a vajda vagy az alvajda elé történő idézését várták el.¹⁰¹

A tordai alvajdai ítélkezés ideiglenes megszűnte egyidejűleg történt 1465. szeptember közepe táján a vajdai tisztségbe kinevezett Szentgyörgyi és Bazini János Erdélybe jövetelével. Szentgyörgyi János vajdaként (1465–1467) kibocsátott első oklevele 1465. október 6-án Tordán kelt,¹⁰² de az oklevél nem Szt. Mihály oktavája szerint van keltezve. Egy 1467 januárjában kelt tiltakozás szerint (1466-ban) Szt. Mihály ünnepének oktavájáról a következő esztendő vízkereszt oktavájára már a vajda nevé-

95 DL 74 169.

96 1464. évi 5. tc.: „Iudices quoque maiores sive ordinarii pariter cum eorum vices gerentibus in celebratione huiusmodi octavarum interesse semper tenerentur”, lásd *1000–1526. évi törvénycikkek*. Ford., jegyz. NAGY Gyula–KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen, magyarázat, utalások MÁRKUS Dezső. Franklin-Társulat, Bp., 1899 (Corpus Juris Hungarici 1000–1526 – a továbbiakban *1000–1526. évi törvénycikkek*). 347; *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Francisci DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS–Geisa ÉRSZEGI–Susanna TEKE. Akadémiai, Bp., 1989 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. Fontes 19 – a továbbiakban *Decreta 1458–1490*). 143.

97 *Székelly oklevéltár*. I–VIII. Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu. Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága–A Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottsága–MTA, Kvár–Bp., 1872–1934 (a továbbiakban SzOkl). VIII. 116–117.

98 1466. aug. 19. (DL 30 881), aug. 21 (DL 29 524).

99 1466: DF 275 437 (KmLt 209. sz.) és 277 562 (ErdKLt 327. sz.); DL 28 995 és 31 170.

100 1466: DF 275 437 (KmLt 209. sz.) és 277 562 (ErdKLt 327. sz.). Az idézés időpontjában pedig a vajda közgyűlést tartott Tordán: Ub VI. 255–256.

101 Egy példa a számtalan közül: 1466: Ub VI. 251–252 = DF 244 887.

102 KORDÉ Zoltán: *Szentgyörgyi János erdélyi tevékenysége 1465–1467-ben = Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. ÁLMÁSI Tibor–DRASKÓCZY István–JANCsó Éva. MOL, Bp., 2005. 147 (DF 277 596).

ben halasztottak pert.¹⁰³ Ugyanígy 1466 októberében¹⁰⁴ vagy 1467 elején¹⁰⁵ is 1467. vízkereszt oktavájára halasztottak, de az ítélőszék megtartásáról mindvégig hiányoznak az okleveles adatok. Az erdélyi három „nemzet” 1467. évi felkelése és annak leverésére indított királyi hadjárat ugyan magyarázatot adhatna az események lefolyása alatt esedékes Szt. Mihály-napi (1467. okt. 6.) és esetleg a következő vízkereszt oktavára (1468. jan. 13.) elmaradására,¹⁰⁶ de a rendszeres, azaz az oktavális – akár a vajda, akár az alvajda nevében történő – ítélkezés szünetelt 1466–1472 között. Nem indult újra Dengelegi Pongrác vajdai kinevezésével (1468. jan.) sem. Alkalmi alvajdai ítélkezésekre sor került,¹⁰⁷ a két ismert alkalommal azalatt, míg a vajda Erdélyen kívüli tartózkodott. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a királyi udvar az erdélyi ítélkezést már ekkor szorosabb kontrollja alá akarta vonni, de ennek gyakorlatba ültetése évek-re elhúzódott.¹⁰⁸

Magyar Balázs vajdasága idején (1472–1475) alkalmi ítélkezésre az 1473 januárjában Kolozsvárott megtartott közgyűlés alkalmával került sor,¹⁰⁹ a kancelláriai jegyzetek tanúsága szerint kúriai jegyzők, és ebből gyaníthatóan kúriai ítélőmester jelenlétében.¹¹⁰ Emellett 1473–1476 eleje között rendszeresen megtartották az oktavális

103 Uo. 149; az itt idézett forrás: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. (1289–1556). Kivon., bevez. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17 – a továbbiakban KmJkv). I. 1723. sz.

104 1466: DL 29 827.

105 1467: DL 27 687.

106 Az erdélyiek szövetséglevele aug. 18-án kelt, de a király október második felére a felkelést már leverte. Lásd *A középkori magyar királyság történeti kronológiája 997–1526*. I–II. Főszerk. WEISZ Boglárka. Szerk. ZSOLDOS Attila–CSUKOVITS Enikő–SKORKA Renáta–PÁLOSFALVI Tamás–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor. HUN-REN BTK TTI, Bp., 2023 (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak – a továbbiakban *Középkori kronológia*). II. 522–524.

107 1468. jan. 17–18-án királyi parancsra és talán a frissen kinevezett Dengelegi János vajda Erdélybe érkezése előtt ítélkezett Kolozsváron Rédei János, az új alvajda (DF 257 742; DL 45 276), majd 1470. jan. 2-án Rédei János és Bethleni Domokos alvajdák a tordai közgyűlés alkalmával (TelÖkl II. 109–111, 111–112, hibás, dec. 25-i keltezéssel), míg a vajda Budán tartózkodott (Ub VI. 439–440).

108 Az 1466. évi bírósági reform, amely felújította a megyék számára tartott bírói közgyűlések intézményét (*Középkori kronológia*. II. 525), valószínűleg nem hozható kapcsolatba az erdélyi ítélkezés elmaradásával, mert Erdélyben a bírói közgyűléseket a vajda vagy helyette se ezelőtt és ezután is megtartotta (egyszerre a tartomány mind a hét megyéjének). A bírói gyűlések felújítását elrendelő királyi dekrétum: *Decreta 1458–1490*. 147.

109 1473: *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*. Ism. JAKÓ Zsigmond–VALENTINY Antal. EME, Kvár, 1944 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1 – a továbbiakban ThLt). 35. sz. = DF 257 881; DL 26 904; DL 27 194; BánfÖkl II. 152–157 = DL 28 629; DL 28 418; DL 17 899.

110 JANITS: *i. m.* 68 (DL 27 194) szerint ez az első alkalom, amikor a vajdai ítélőmester tevékenyen részt vett az ítélkezésben. Magunk inkább kúriai ítélőmesterre gyanakszunk.

ítélőszéket (1473-ban vízkereszt,¹¹¹ Szt. György,¹¹² Keresztelő Szt. János,¹¹³ Szt. Mihály,¹¹⁴ illetve 1474-ben vízkereszt,¹¹⁵ Szt. György,¹¹⁶ Szt. Mihály,¹¹⁷ 1475-ben vízkereszt¹¹⁸ és Szt. Mihály,¹¹⁹ 1476-ban vízkereszt¹²⁰ oktaváján).

Egy 1474. évi vajdai birtokba vezetési parancs – az adományt nyerő (temeshelyi) Dési László fiai: János és Péter ügyében – az esetleges ellentmondókat a rendszeres ítélkezés megléte ellenére sem a vajda vagy az alvajda elé, hanem a királyi személyes jelenlét elé idéztette.¹²¹ Az adományt érintő ellentmondások ügyében ugyanis ekkoriban a *personalis presentia regia* bírósága volt illetékes.¹²²

1473-ban Keresztelő Szt. János oktaváján a név szerint felsorolt fogott bírák között Debrétei Mihály magister ítélőmester (*protonotarius regni*) is jelen volt.¹²³ Ő Er-

111 DL 27 522 (idézés erre az oktavára).

112 DL 27 346 (idézés erre az oktavára); DL 17 899.

113 DL 73 626; DF 275 162 = KmLt 234. sz.

114 DL 27 694; DL 28 751.

115 WassLt 466. sz.; DL 28 752; Ub VII. 4 = DF 281 249.

116 DL 27 522.

117 DL 26 939.

118 WassLt 466. sz. (idézés erre az oktavára); DL 29 002; 27 200; 26 939.

119 DF 260 813; DL 27 057; 36 833, 27 698, 28 865.

120 DF 275 419 = KmLt 237. sz.; DL 27 057; DL 36 833; DF 275 418 = KmLt 238. sz.; TelOkl II. 122–125 = DL 74 200. Utóbbi két oktaván (1475, Szt. Mihály; 1476, vízkereszt), már Pongrác János harmadik vajdasága alatt tárgyalt bírói ügyek egy részét felsorolja KORDÉ Zoltán: *Dengelegi Pongrác János harmadik vajdai ciklusa Erdélyben (1475–1476) = Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. II. Szerk. BÁRÁNY Attila–DRESKA Gábor–SZOVÁK Kornél. MTA–Debreceni Egyetem–ELTE BTK–PPKE, Bp.–Debrecen, 2014 (a továbbiakban KORDÉ: *Pongrác János*). 573, 575–577.

121 1472: DL 27 343–27 344. A családra lásd ENGEL Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. MTA TTI, [Bp.], 2001 [CD-ROM] (a továbbiakban ENGEL: *Gen.*), Dési (temeshelyi, iklódi); DRASKÓCZY István: *A máramarosi sókamara sorsa 1458–1490 = Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. KINCSES Katalin Mária. Bp., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 104 (23. jegyz.); PÁLOSFALVI Tamás: *Hunyadi-familiárisok Mátyás király udvarában. = „Királyi házunk népe”. Királyi és királynéi udvartartás a középkori végén*. Szerk. NEUMANN Tibor. HUN-REN BTK TTI, Bp., 2024 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – a továbbiakban PÁLOSFALVI: *Hunyadi-familiárisok*). 152.

122 SZILÁGYI Loránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban*. Turul XLIV(1930). (a továbbiakban SZILÁGYI: *A királyi kancellária*) 78; BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1971 (a továbbiakban BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*). 253. – Az 1474. okt. 2-i dekrétum 10. tc. szerint a nyolcados ítélőszékeket egy évig nem kellett megtartani (*Decreta 1458–1490*. 216.), de Erdélyben ennek ellenére tartottak ítélőszéket (lásd alább).

123 1473: BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 276; C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. I. *Főpapok és bárók*; C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás–W.

délyen kívüli, Zala megyei kismenes,¹²⁴ de már korábban Erdélybe kerülhetett, mert 1464–1466 között az erdélyi káptalan jegyzőjeként említik.¹²⁵ Az előtte tevékenykedő erdélyi ítélmester, Miklós magister (1442–1464)¹²⁶ után hosszú ideig nem találunk hivatali utódjára vonatkozó adatokat. Bár Debrétei Mihály ítélmester erdélyi jelenlétének eddig ismert egyetlen említése továbbiakkal bővíthető volt (1475, 1478, 1479),¹²⁷ a hiány így is feltűnő. (Az ítélszéken kelt oklevelek természetesen csak alkalmanként említik az ítélmester jelenlétét, legtöbbször azonban nem, és név szerint még ritkábban).

Magyar Balázs hivatali ideje alatt, majd Dengelegi Pongrác János harmadik vajdasága (1475–1476) idején megtartott ítélszékek alkalmával kiadott oklevelek a vajdák nevében keltek,¹²⁸ egészen Pongrác János Erdélyből történő eltávozásáig (1476).¹²⁹

Ekkortól, rövid ideig, 1477–1479 között, újból az alvajdák nevében tartották a nyolcados ítélszéket¹³⁰ (a korábbi helyszínen, Tordán). Ennek magyarázata az lehet, hogy 1476 februárjában a vajda formálisan is familiárisára, Somkeréki Erdélyi János-

Kovács András: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. Megyék. MTA BTK TTI, Bp., 2016–2017 (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak – a továbbiakban *Arch. 1458–1526*). I. 86 (DL 73 626: *protonotarius regni, arbiter*). Ugyanekkor kelt vajdai oklevél: DF 275 162.

124 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 276–277 (49. jegyz.).

125 1464: DF 277 553 = Ub VI. 164 (a regeszta Debrétei nevét nem tartalmazza); 1466: DL 30 855, p. 12, 14 (vö. Ub VI. 237). Tisztségviselésére Hegyi Géza hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

126 JANITS: *i. m.* 63; BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 185 (42. jegyz.), 276. Az itt idézett adatokat ki lehet egészíteni. Miklós utolsó említése (1464. nov. 6.): KmJkv I. 1674. sz. 1465-ben már néhai: DL 26 787.

127 1475: DL 65 425 (csak keresztnévét említik, fogott bíró); 1478: DF 253 807 (különleges vajdai kiküldött); 1478: Ub VII. 186–187 = DF 245 035 (az oklevél eredetije a jelek szerint nincs meg a DF-ben, csak újkori másolata, ami a kancelláriai jegyzetet nem tartalmazza) = Szeben Város és a Szász Nemzet Levéltára a Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Igazgatóságának őrizetében Nagyszebenben (a továbbiakban SzNLT), Urkunden, II. 391 (*Correcta per protonotharium Michaelem*); 1478: DF 276 927 (forrás: HUN-REN, BTK, TTI, Kiegészítések az *Arch. 1458–1526*. I. kötethez); 1479: DL 29 844 (*correcta per Michaelem prothonotarium*).

128 1473: DL 27 694, 28 751; 1474: DL 28 752, Ub VII. 4 = DF 281 249, DL 27 522, 26 939; 1475: DL 29 002, 27 200, 26 939 (vízkereszt); DF 260 813, DL 27 057, 36 833, 27 698, 28 865 (Szt. Mihály); 1476: DF 275 419, DL 27 057, 36 833, DF 275 418, TelOkI II. 122–125 = DL 74 200 (vízkereszt).

129 1476: Ub VII. 77 = DF 245 011; *Documente privitoare la istoria românilor*. Culese de Eudoxiu de HURMUZAKI. I–XXI. Supl. I–II. Academia Română, Buc., 1876–1942 (a továbbiakban Hurmuzaki). XV/1. 90 = Ub VII. 90–91 = DF 246 461.

130 1477: DL 62 905; 1478: DL 27 362, 27 533, 26 804–26 805, 28 634, DF 260 822, DL 74 208, 26 430, 108 272, DF 255 242, 253 016, 255 196, 257 726; 1479: Ub VII. 203 = DL 29 291, DL 27 535, 29 844, 29 842.

ra bízta a tartomány kormányzását és konkrétan a vajda nevében történő ítélkezést is, mintegy „helyettes vajdaként”.¹³¹ Ez idő alatt, Pongrác hivatali idejének végéig (1476. november) ugyan már nem tartottak nyolcados ítélőszéket,¹³² de ez a felállás maradhatott meg Vingárti Geréb Péter (1477–1479) vajdává történő kinevezése után is. Geréb vajdasága alatt ugyanis a nyolcados ítélőszék kiadványai nem az ő, hanem Kendi Antal alvajda (1477–1479) nevében keltek. Kivételképpen, 1478-ban, Keresztelő Szt. János oktaváján¹³³ és 1479. vízkereszt oktaváján¹³⁴ a protonotárius Geréb vajda nevében is állított ki oklevelet, de az oklevelek többsége Kendi Antal alvajda nevében kelt. Az ítélőszéken, ebben az időszakban is, az ítélőmester (Debrétei) Mihály bíraskodhatott, noha csak két, az oklevél javítását igazoló kancelláriai jegyzet található meg egy 1478.¹³⁵ évi vajdai és egy 1479.¹³⁶ évi alvajdai oklevélen. A vajda személyes bíraskodására ekkoriban csak ritkán került sor (Gyulafehérvár, 1477).¹³⁷

A királyi kúria nemcsak a nyolcados ítélőszékre küldött ki ítélőmestereket, hanem a vajdák által tartott közgyűlésekre is. Magyar Balázs vajda és (Kálmáncsehi) Domoikos, a (székes)fehérvári Szűz Mária-társaskáptalan prépostja, a királyi jövedelmek erdélyi kezelője által királyi parancsra tartott közgyűlésén (1473)¹³⁸ a kúriai ítélőmesterek jelenléte még csak valószínűsíthető, de a kúriai írnokok jelenléte már bizonyítható, ugyanis az ekkor kiállított okleveleken *registrata* jegyzetek olvashatók. Efféle jegyzetek sem korábban, sem később nem fordulnak elő vajdai okleveleken, és nem tekinthetők a helyi fejlődés eredményének (1–4. kép).¹³⁹ Vingárti Geréb Péter vajda

131 Ub VII. 77 = DF 245 011. Lásd még Ub VII. 87 = DF 247 364; KORDÉ: *Pongrác János. 578–579.* Hasonló eset a későbbiekben is előfordult. Drágfi Bertalan vajda maga helyett „helyettes vajdává” Dobai György alvajdát nevezte ki. Lásd NEUMANN Tibor: *Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század).* Szerk. HEGYI Géza–W. KOVÁCS András. EME, Kvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 277 – a továbbiakban NEUMANN: *Drágfi Bertalan*). 228.

132 Az 1475. máj. 29-i dekrétum 9. tc. szerint csak a következő, tehát az 1476. évi vízkereszt oktavát kellett megtartani, a többi azonban nem. *Decreta 1458–1490.* 225.

133 1478: DF 252 678 (újkori másolat); Ub VII. 186–187.

134 1479: SzOkI I. 225–230 = DF 253 736; Ub VII. 203–205 = DF 245 036.

135 *Correcta per protonotharium Michaellem* (1478: Ub VII. 186–187 = DF 245 035, a közlés az ítélőmester erősen rövidített keresztnevét nem tartalmazza).

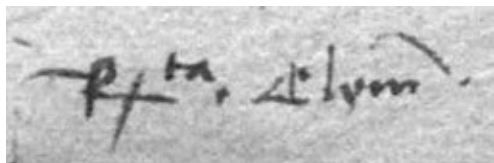
136 *Correcta per Michaellem protonotharium* (DL 29 844).

137 Ub VII. 151–152 = DF 247 206. (a vajda a törösvári várnagy és Brassó perében ítélkezett).

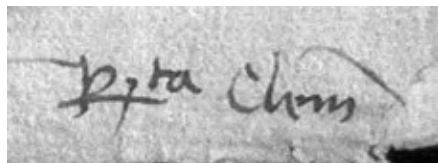
138 W. KOVÁCS: *A 15. századi tartománygyűlésekről.* 295.

139 JANITS: i. m. 72 (103. jegyz.) által idézett oklevelek: DL 27 052 (*Registrata Clemens*), DL 27 194 (*Registrata Gallus*), DL 28 418 (*Registrata Gallus*), DL 28 629 = BánfOkI II. 152–157 (*Registrata G. de Q.*). Az ott felsoroltokhoz kiegészítés: *Registrata Clemens* (1473: DF 255 031). A regisztrumvezető *Gallus de Q.* [= *Quinqueecclesie?*] és a *Clemens* jegyzőket közelebből egyelőre nem sikerült azonosítani. Janits feltételezte, hogy utólagos felhasználással a vajda regisztrumának a fedőlapja lehetett Magyar Balázs vajda egyik oklevele, melynek hátlapjára Vitenyédi Pál diák ráírta, hogy *Registrum Pauli litterati nati Mathie Balassa*

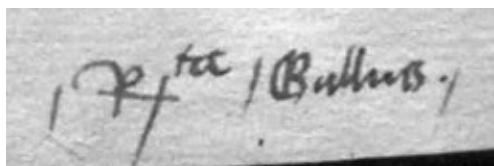
1479. március elején megtartott kolozsvári közgyűlésére Hásságyi István országbírói ítélmestert (1470–1493) küldték ki. Utóbbi ekkor ura, Bátori István országbíró (1471–1493) nevében is állított ki oklevelet kolozsvári kelethellyel¹⁴⁰ (holott Bátori ekkor Budán tartózkodott¹⁴¹). A bírói oklevelek tehát a nevükben keltek, de a bírósági munkát az ítélmesterek és azok beosztottjai végezték el.¹⁴² Például egy 1479-ben megtett panasz szerint egy Geréb Péter korábbi vajda előtt folyó perben ennek ítélmestere volt az, aki az ellenfél pártját fogta és a panaszos bizonyítékait nem fogadta el.¹⁴³

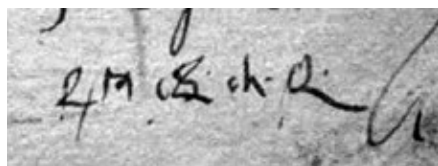
1. kép. DL 27 052

2. kép. DL 28 418

3. kép. DL 27 194

4. kép. DL 28 629

A szakirodalom megállapítása szerint a külön erdélyi ítélmester hiánya és az ő pótlására a kúriából kiküldött ítélmester a jele annak, hogy a tartomány igazságszolgáltatását központi irányítás alá vonták.¹⁴⁴ Ebbe a folyamatba jól illeszkedik az is,

de Wythened (DL 28 863, JANITS: i. m. 73). Vitenyédi azonban a kolozsmonostori konvent jegyzője volt 1480–1485 között (KmJkv I. 61, 101), így valószínűbb, hogy a vajda oklevelét a kolozsmonostori, nem pedig a vajdai regisztrumok rendezéséhez használta fel. Korábban egyébként alvajdai szolgálatban állhatott, 1478-ban Kendi Antal által tartott ítéлőszékről kiküldött ember és *magister* címmel emlegették (1478: WassLt 469. sz.).

140 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 286 (BánfOkl II. 203–204 = DF 245 037; DL 88 621).

141 HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*. MTA BTK TTI, Bp., 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – a továbbiakban HORVÁTH–NEUMANN: *Bátori István*). 144.

142 NEUMANN: *Szapolyai*. 97.

143 DL 30 048. Az oklevelet a következő munkából ismerem: *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*. II. (1475–1500). Szerk. Ioan-Aurel Pop, Adrian Andrei RUSU, Ioan DRĂGAN, Adinel DINCĂ, Maria FRÎNC, Mihai Kovács, Alexandru ȘTEFAN. 2025 (a továbbiakban *Țara Hațegului*. II.) 35. sz. Köszönöm Adinel Dincănek, hogy a gépelt kéziratot lekötvelező kedvességgel a rendelkezésemre bocsátotta.

144 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 277, 286.

hogyan alvajdák oktavális bíraskodását 1465-ben megszüntették, és a nyolcados ítélőszéket – a fentebbi kivétel mellett – ezentúl a vajdák nevében tartották meg. A vajdai (alvajdai) ítélkezés évtizedekre elvesztette az 1465 előtti folyamatosságát. A királyi kúria jegyzőinek és ítélőmestereinek megjelenése a nyolcados ítélőszéken már Drágfi Bertalan vajdasága alatt (1493–1498) megtörtént, tehát a jelenség csak annak számlájára írható, hogy Szentgyörgyi és Bazini Péter vajda (1498–1510) egyben országbíró (1500–1517) is volt.

A következő feltűnő fejlemény a nyolcados ítélőszékek drasztikus megritkulása 1479 vízkeresztje után. Az új korszak kezdete egybeesik Bátori István országbíró erdélyi vajdává történt¹⁴⁵ kinevezésével (1479. május). Mivel Bátori 1479 májusa és 1482 augusztusa között folyamatosan Erdélyben tartózkodott,¹⁴⁶ az alvajdai oklevelezés szünetelt.¹⁴⁷ Az első ítélőszéket csak 1482-ben, Keresztelő Szt. János oktaváján tartották meg.¹⁴⁸ Bár 1482. június 16-án Bátori arra utasította Segesvár várost, hogy a vitás birtokaira vonatkozó okleveleket Keresztelő Szent János oktaváján Tordán mutassa be „előtte vagy ítélőmesterei és szokott bírái előtt”,¹⁴⁹ az ítélőszéket mégsem itt, hanem Vásárhelyen (a marosszéki Székelyvásárhelyen) tartották meg,¹⁵⁰ a vajda gyakori erdélyi tartózkodási helyén.¹⁵¹ A helyváltoztatás bizonyára Bátori székelyispáni méltóságával hozható összefüggésbe, bár nem ő volt az első vajda, aki az előbbi tisztséget is viselte. Az ekkor a vajda nevében kibocsátott okleveleken¹⁵² kancelláriai jegyzetben a Turóc(i) név szerepel (1482). A név viselője nem más, mint Turóci János történetíró, országbírói nótárius (1467, 1481–1486), későbbi személynöki ítélőmester (1486–1488),¹⁵³ aki ezek szerint alkalmanként a vajdai ítélőszéken is jelen volt (5–6. kép).¹⁵⁴

145 HORVÁTH–NEUMANN: *Bátori István*. 87; *Arch.* 1458–1526. I. 87.

146 A vajda itineráriumát ez idő alatt lásd HORVÁTH–NEUMANN: *Bátori István*. 144–146.

147 1479. máj. 17. (DL 28 424) és 1482. szept. 18. (DF 246 500) között.

148 1480 februárjában a kolozsmonostori konvent egy birtokba vezetés ellentmondóját Szt. György oktavájára idézte a vajda elé (DL 28 636), de ezt az ítélőszéket nem tartották meg.

149 1482: DF 257 748.

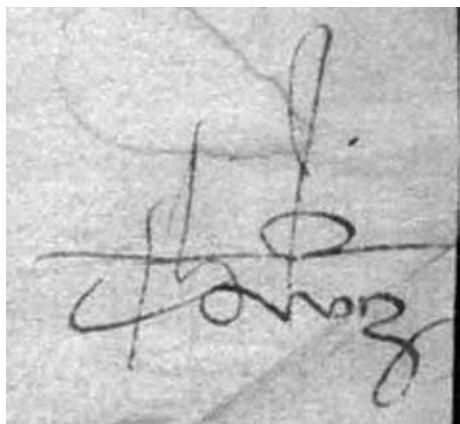
150 1482: DL 26 923–26 925 (Székelyvásárhely alatt a mai Marosvásárhely értendő).

151 HORVÁTH–NEUMANN: *Bátori István*. 146 skk.

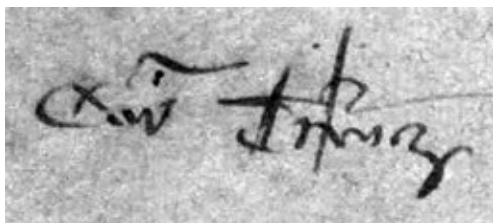
152 A jobb alsó sarokban: *Thwroc* (1482: DL 26 923–26 925); DL 107 881: *Thwroc*. Ugyanakkor kelt, de nem Keresztelő Szt. János-ünnep oktavája szerint keltezett egyezséglevélén: *coram Thwroc* (1482: DL 45 926), vagy a vajda iktatást kérő oklevelén, az iktatási kérelmen: *Thwroc* (1482: DL 27 215^v).

153 Személyére lásd JANITS: *i. m.* 66 (országbírói oklevélén szerepel, 1485: DL 27 725^v); MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Akadémiai, Bp., 1967 (Tudomány-történeti Tanulmányok 5). 81–90; BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 270–271 (a régebbi irodalom felsorolásával); *Arch.* 1458–1526. I. 74.

154 Janits véleményétől eltérően Jakó érvelése szerint Turóci csak mint (országbírói) jegyző vett részt a vajdai ítélőszékeken, és nem ítélőmesterként, mert nincs adat arra, hogy kúriai

5. kép. DL 26 923

6. kép. DL 45 926

Rendszeres ítélkezés 1482 és 1486 között sem folyt,¹⁵⁵ és ezt csak részben pótolhatta az 1486 áprilisában a király kúriából a birtokhatárok rendezésére Erdélybe küldött Hássági István országbírói ítélőmester és Dorogházi László személynöki ítélőmester (1484–1500) erdélyi tevékenysége, melynek során felülvizsgálták a nemesi és szász birtokok közötti határokat.¹⁵⁶ Alkalmanként Kolozsváron is sor került a vajda nevében tartott ítélkezésre, sőt ezen a vajda székely ispáni méltóságából adódóan székely peres ügyeket is tárgyaltak az ott összegyűlt nemesek és előkelő székelyek részvétele mellett. Ítéletet a székely előkelőkkel való tanácskozás után, a székely jog alapján hoztak.¹⁵⁷

kancelláriák nótáriusai Erdélyben protonotáriusként működtek volna. JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején*. Erdélyi Múzeum LII(1947). 1–4. sz. (a továbbiakban JAKÓ: *Vajdai kancellária*). 55.

155 Ebből az évkörből alig néhány alvajdai oklevelet ismerünk, és ezek sem ítélőszéken kelt bírói oklevelek.

156 Hássági személyére lásd BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 275–276, 280–281; BILKEI Irén: *Egy hivatalvállaló köznemes família a későközépkori Zalaiban, a Háshágyiak*. Zalai Múzeum XXI(2013[2014]). 138–139; *Arch. 1458–1526*. I. 89; Dorogházira lásd BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 270; *Arch. 1458–1526*. I. 74, 91; C. TÓTH Norbert: *Dorogházi László ítélőmester pályaképe*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica CXXXVIII(2015). 102–108. Hássági és Dorogházi megbízatására lásd Ub VII. 418–420, 427. A birtokhatárok felülvizsgálásáról szóló jelentéseiket a vajda nevében kiállított oklevelek foglalták írásba: uo. 427–445.

157 1486: SzOkl I. 259–261 = DF 253 524 („unacum certis nobilibus et Siculis potioribus, ad nos, pro audiendis et ordinandis quibusdam factis regiis venientibus, constitutis et existentibus;” „nos ... eorundem Siculorum potiorum habito consilio prematuro, cum eisdem Siculis, iuxta legem et consuetudinem eorundem ... fecimus adiudicationem”).

Mátyás király 1486. évi nagy törvénykönyve a korábbi négy helyett csak két oktatást hagyott meg: a vízkeresztkor, illetve a Szt. Jakab-ünnepkor tartandót.¹⁵⁸ A rendelkezés Erdélyben nem ment át azonnal a gyakorlatba, mert az erdélyi káptalan 1487-ben is Szt. György nyolcadára idézett,¹⁵⁹ igaz, a vajda már az újonnan bevezetett terminus, a Jakab-nap oktavájára és rövid időn belül a káptalan is áttért Jakab-napi nyolcadokra való idézésekre.¹⁶⁰ Hunyad megye 1489-ben is Szt. Mihály nyolcadára tett át egy pert a vajda elé.¹⁶¹ (Ezek egyikét sem tartották meg végül). Az ítélőszék helyszíne Vásárhely maradt, de utoljára 1487. vízkereszt nyolcadán¹⁶² tartottak itt ítélőszéket. Ezen egy kúriai jegyző – Kamarcai Miklós – bizonyosan jelen volt (7–9. kép), de ítélőmesterről nincs tudomásunk. A kolozsmonostori konvent előtt megtett tiltakozás 1487-ben ugyan erdélyi ítélőmestert említ,¹⁶³ de ennek nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget, mert a bevallást tevő fél szempontjából az ítélőszéken jelen levő protonotárius annak is számított, és a tisztesség pontos körülírásának semmiféle jelentősége nem volt.

158 HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-bázi királyok alatt*. MTA, Bp., 1899. 214; JANITS: *i. m.* 34; *1000–1526. évi törvénycikk*ek. 408; *Decreta 1458–1490*. 269 (1486. évi 3. tc.); ERDÉLYI László: *Magyarország törvényei*. Eggenberger, Bp., 1942. 356.

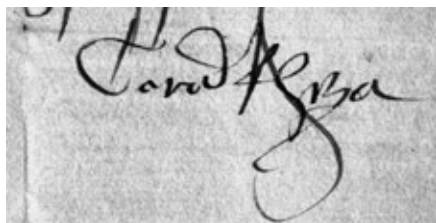
159 DL 29 862 (*Țara Hațegului* II. 107. sz.).

160 DL 29 542 (*Țara Hațegului* II. 109. sz.). 1489-ben és 1492-ben például már a káptalan is Jakab-nap oktavájára idézett: DL 29 545, 29 551^v (uo. 129, 166. sz.) stb.

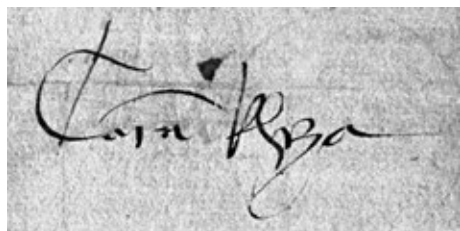
161 DF 260 285.

162 1487: DL 27 915; ErdKLT 738. sz. = DF 277 602; BORSA Iván: *A Somogy Megyei Levéltár Mohács előtti oklevelei = Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv*. XIV. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1983 (a továbbiakban BORSA: *Somogy Lt. oklevelei*). 69 [143. sz.]. Ez alkalommal kiállított „hiteleshelyi jellegű” vajdai okleveleken (egy kiegészésen és egy nyugtán) a *coram* jegyzet olvasható, és egy névnek (*Krcza* [?]) a rövidítése: TelOkl II. 167, 168–169 (DL 74 229–74 230; a közlésben az erősen rövidített nevet nem oldották fel, ott tévesen *coram prothonotario* szerepel), vö. JANITS: *i. m.* 73 (108. jegyz.). Ugyanezen név szerepel egy másik, ekkor kiállított oklevélén: DF 277 602 (az oklevél online közlésében a nevet nem oldották fel: Ub VIII. 4690. sz., <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/catalog/1805>). A név nagy valószínűséggel *Kamarczai*ként oldható fel, viselője pedig Kamarcai (Kamarcsai, Kamarczai) Miklós, aki ekkor jelen volt a vásárhelyi ítélőszéken (BORSA: *Somogy Lt. oklevelei*. 69 [143. sz.]). Ő egy ismert kúriai notárius (BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 296 [16. jegyz.]); 1475-ben királyi ember (*A Balassa család levéltára*. 1193–1526. FEKETE NAGY Antal kézírata alapján s. a. r. és szerk. BORSA Iván. Akadémiai, Bp., 1990 [A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 18]. 410. sz.). Az 1487. évi ítélőszéket egy elhúzódo per kapcsán 1496-ban is említik: DL 27 759.

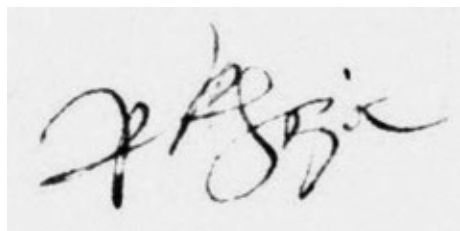
163 *Coram magistro prothonotario huius regni Transsilvane* (KmJkv II. 2639. sz.).

7. kép. DL 74 229

8. kép. DL 74 230

9. kép. DF 277 602

1493-ban¹⁶⁴ és 1494-ben¹⁶⁵ csak Szt. Jakab oktaváján ítéleztek, mindkét alkalomkor Liszkai (Horvát) Ádám országbírói protonotáriust (1493–1496)¹⁶⁶ küldték ki Erdélybe. Az új helyszín, Kolozsvár kiválasztásában, akárcsak az egykori Torda (és más, például a megyei ítélszékek) esetében, a könnyű megközelíthetőség volt a legfontosabb szempont. Kolozs megye ítélszékét is ekkoriban költöztették át Kolozsvárra.¹⁶⁷ Liszkai az ítélszéket 1493-ban Kolozsvárt tartotta meg, és egy évvel később, 1494. augusztus 13-án ugyanitt bocsátott ki a vajdák pecsétjével megerősített, de nem oktava szerint keltezett oklevelet.¹⁶⁸ Az ítélszék azonban 1494. augusztus elejétől¹⁶⁹ ülésezett, és nem Kolozsváron, hanem Szebenben, szász területen, amely kívül esett a

164 NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 221 (47. jegyz.). Ez alkalommal (1493) kibocsátott okleveleken a következő kancelláriai jegyzetek fordulnak elő: *Lecta per magistrum Adam prothonotarium* (DF 252 661 [= 257 835], 252 662 [= 257 825], 261 070, DL 32 517, 27 560, 27 758); *Lecta per magistrum Adam* (DL 32 516); *Doboka. Extradata in 3a per magistrum Adam. Lecta per magistrum Adam* (DF 244 552; az oklevél tárgymegjelölése: *iudicialis*, azaz bírságotló oklevél); *Lecta et correcta per magistrum Adam* (DL 28 448). Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 54 (8. jegyz.).

165 NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 221 (47. jegyz.).

166 *Arch. 1458–1526*. I. 87. Együttal személynöki ítélőmester 1489–1497 között (uo. 74).

167 CSUKOVITS ENIKŐ: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 3–4. sz. 363–386. – 1497-ben még Apahidán, 1499-től már Kolozsvárott ülésezett a megyei hatóság. W. Kovács András: *Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. SIPOS GÁBOR–PÁL Judit. EME, Kvár, 2010. 184.

168 1494. aug. 13.: DL 27 748: *Lecta per magistrum Adam prothonotarium*.

169 1494. aug. 3., Szeben: DF 252 886; 1494. aug. 25., Szeben: DF 257 837. A szebeni ítélszéket néhány későbbi oklevél is említi: DF 260 291, 260 289, DL 46 487.

vajda bírói illetékességén. Ennek oka az volt, hogy II. Ulászló király Erdélybe látogatott, és Szebenben, ahol három hetet töltött, Drágfi Bertalan vajda jelenlétében az erdélyi nemesség számára közgyűlést tartott.¹⁷⁰ Az ítélszéken kelt bírói okleveleket az országbírói protonotárius ellenőrizte.¹⁷¹ Ez az ítélszék különösen hosszú ideig tartott, mert Szt. Jakab-ünnep oktavájának 34. napján is ülésezett.¹⁷²

1495-ben egyáltalán nem tartottak oktavális ítélszéket, csak 1496-ban, vízkeresztkor, amire ugyancsak Liszkait küldték ki.¹⁷³ Feladata ebben az esetben is a bírászkodás és az oklevelek ellenőrzése volt. Erdélyi tartózkodása során olykor fogott bírónak kérték fel.¹⁷⁴

Szentgyörgyi Péter vajda (1498–1510), akárcsak Bátori, viselte az országbírói méltóságot is, ezért az erdélyi vajda ítélmestereinek feladatait továbbra is a kúriából alkalmanként Erdélybe küldött országbírói ítélmesterek látták el.¹⁷⁵ 1498 decemberében arról értesítette a szebenieket, hogy következő vízkeresztkor (1499) ítélszéket fog tartani.¹⁷⁶ Nemcsak a nyolcados ítélszékre, hanem az 1499 januárjában az új vajda nevében Székelyvásárhelyen nemesek és székelyek részére megtartott bírói

170 NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 225.

171 DF 252 886. és 257 837: *Lecta per magistrum Adam*.

172 DL 46 487.

173 NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 221, 47. Az itt felsorolt oklevelek kancelláriai jegyzetei: *Extradata in 2a per magistrum Adam prothonotarium. Solvit* (1496: WassLt 490. sz.; DF 277 621 [mindkét oklevél típusa: *iudicialis*], DF 260 290 [bírságoló oklevél, de a tárgymegjelölés hiányzik]). *Lecta per magistrum Adam prothonotarium* (DL 27 758–27 759 [mindkét oklevél típusa: *evocatoria*]). Az ítélszéken kelt további oklevelek: 1496: DF 257 838, 257 874, 260 289; ErdKLt 362. sz. = DF 277 623; DL 29 554, 29 883, TelOkl II. 424–427 = DL 74 255. Lásd még *Egregio magistro Ade de Lizka, personalis presentie regie ac istarum partium Transsilvanarum prothonotario* (DL 26 939); KmJkv II. 2988. sz. – Vízkereszt oktaváján Szt. Jakab oktavájára is idéztek (TelOkl II. 427), de utóbbit nem tartották meg.

174 1496. máj. 15-én a Küküllő megyei Mikefalván, az alvajda előtt kiegészzők ügyük máj. 22-i végleges eldöntését a vajdára és Liszkai Ádámról bízták, lásd DL 31 157; újkori másolatból készült regesztája: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mut., jegyz., reg. BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFY Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1 – a továbbiakban ErdKJkv). 126. sz.

175 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 276–277; *Arch. 1458–1526*. I. 87.

176 DF 245 273.

gyűlésbe¹⁷⁷ is Marócsai Ferenc ítélőmestert (1499–1501)¹⁷⁸ küldték ki. Utóbbi jelen volt az ugyanezen év Szt. György oktaváján Kolozsváron tartott ítélőszéken is.¹⁷⁹

1486 óta elvben már csak a vízkereszti és a Szt. Jakab-ünnepi oktavákat tartották meg,¹⁸⁰ de az 1498. évi dekrétum szerint két nagyobb (vízkereszt és Szt. Jakab apostol ünnepén) és két rövidebb (Szt. György vértanú és Szt. Mihály arkangyal napján) nyolcados törvényszéket (*brevia iudicia*) kellett tartani.¹⁸¹ Ennek megfelelően 1499-ben a vajda nevében Szt. György oktavájára történt halasztás¹⁸² és a káptalan is ugyanekkorra idézett,¹⁸³ de a Jakab-napi oktavára is idézett a vajda.¹⁸⁴ Az oktavák sokszori törvényi szabályozása azonban elsősorban a kúriai bíróságokat célozta. II. Ulászló király 1500. évi dekrétuma pedig már úgy rendelkezett, hogy Erdélyben csak a vízkereszti nyolcadot tartsák meg, de nem a kisebbik dekrétumban megállapított rend szerint, hanem azoknak „régí és törvényerejűvé vált, s különben is mindig követt szokása szerint”.¹⁸⁵

177 1499: SzOkl VIII. 181–186 = DL 74 271 (a jegyzetet idézi Pécsi Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*. Balatonfüredi Nyomda, Bp., 1938. 11 [33. jegyz.]): *Lecta et correcta per Marocha*. Marócsai erdélyi ítélőmesteri működése eszerint 1499. jan. 31-től adatolható, kevéssel korábbi, mint ahogy eddig ismert volt (*Arch. 1458–1526*. I. 88).

178 *Arch. 1458–1526*. I. 88. Később személynöki ítélőmester 1500–1514 között: uo. 75. Személyére és pályafutására lásd Bónis: *Jogtudó értelmiség*. 360–361.

179 1499: KmLt 306. sz. = DF 275 380, DL 28 461, 29 337, 29 552, 30 304, 30 934, 36 565, 46 487, 62 971, DF 245 281, 253 534, ErdKJkv I. 128. sz. = DL 31 157, ErdKLt 767. sz. = DF 277 647, ThLt 45. sz. = DF 257 881. Kancelláriai jegyzet három oklevélen fordul elő: *Lecta per Marocha*: DL 46 487. és DF 245 280, ill. *Lecta, presentata et extradata per Marocha*: Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (Marosvásárhely), Mara cs lt, 1. sz., 1499. V. 19. (MS-F-00154-01-00001)^v. Az oklevél közlése is folyamatban van, vö. *Țara Hațegului* II. 294. sz. Köszönöm Adinel Dincă-nak, hogy az oklevél hasonmását lekötelező kedvességgel a rendelkezésemre bocsátotta. – Marócsai kolozsvári jelenléte egyébként már 1499 áprilisától kimutatható: KmLt 305. sz. = DF 275 366 (*Correcta in dictionibus interlinealibus scilicet nempe Gregorius de Soma per Marocha*).

180 1486. évi 3. tc.; 1492. évi 12. tc.

181 HAJNIK: *i. m.* 214; JANITS: *i. m.* 34. 1498. évi 2. tc. (1000–1526. évi törvénycikkek. 596); ERDÉLYI: *i. m.* 357.

182 DF 277 640, DL 30 493 (*Țara Hațegului* II. 279, 281. sz.).

183 DL 29 573, 30 493^v (*Țara Hațegului* II. 282. sz.).

184 DF 277 647 = ErdKLt 767. sz.

185 1500. évi 9. tc. Az idézett szövegrész fordítása: 1000–1526. évi törvénycikkek. 647.

Marócsai 1500-ban vízkeresztkor tartott ítélőszéket Kolozsváron,¹⁸⁶ és minden bizonnyal ő volt az, aki néhány nappal később Székelyvásárhelyen is bíraskodott.¹⁸⁷ 1501. vízkeresztkor újból Vásárhelyen tartott ítélőszéket.¹⁸⁸

- 186 1500: DL 27 099, 30 232, 104 815, DF 257 613. Ez utóbbi, *iudicialis* oklevélén: *Extradata in 3a distributione per Marocha*. Marócsai ekkor még nem személynöki ítélőmesterként volt Erdélyben, miként ezt korábban vélni lehetett (erre lásd JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 54 [8. jegyz.]), mert ez utóbbi tisztséget csak 1500 augusztusától töltötte be (*Arch.* 1458–1526. I. 75).
- 187 1500: DL 99 204. Más megerősítő adat nincs. Az oklevél keltezése fenntartásokkal kezelendő, mert a szöveg egykorú másolatként maradt fenn.
- 188 1501: DL 29 346, 29 585, 30 495, DF 277 664 = ErdKLt 1070. sz. Kancelláriai jegyzetek: *Insinuati. Albensis Transsilvane. Extradata in 3a distributione per magistrum Franciscum de Marocha. Non ad huc* (DF 245 915, *iudicialis*); *Lecta cum tenore per magistrum Franciscum de Marocha* [jobbaldalt, a szöveg alatt: DF 247 930, 278 753, 261 082]; *Lecta et correcta [per] Franciscum de Mar[ocha]* (DL 27 773*); [*Lecta, pro]clamata et extradata in sede per magistrum Franciscum de Ma[rocha prothonotarium]* (DL 29 894, ítéletlevél; a jegyzetek egy részét az oklevélre ragasztott papírcsíkok takarják el); *Lecta, presentata et extradata in sede per magistrum Franciscum de Marocha prothonotarium* (DF 244 193, az oklevél hátlapjának fényképét Rácz Györgynek köszönöm); *Lecta, presentata et extradata in sede per magistrum Franciscum de Marocha* (DL 28 000 = *Akták és levelek Erdély- és Magyarország Moldvával és Havasalföldével való viszonyához*. I. 1468–1540. Közrebocsátja VERESS Endre. Stephaneum, Kvár-Bp., 1914 (Fontes Rerum Transylvanicarum IV – a továbbiakban VERESS: *Acta et epistolae*. I.) 54–57, *Marocha* helyett hibás *Barcha* olvasattal, amelyet Pécsi is átvett [*i. m.* 12], vö. JANITS: *i. m.* 66 [51. jegyz.], a közbenső ítéletről *memorialis*).

Az erdélyi protonotáriusi tisztség létrehozásáig (1516) ezután már csak 1505-ben,¹⁸⁹ 1508-ban¹⁹⁰ és 1514-ben,¹⁹¹ mindhárom évben vízkeresztkor, Kolozsváron tartottak ítélőszéket. Ezekre, szokás szerint, a hivatalban levő országbírói ítélőmestert, Verbőci Istvánt (1502–1515)¹⁹² küldték ki, akit a vajda 1508-ban saját erdélyi ítélőmesterének nevezett.¹⁹³ Az okleveleket továbbra is a vajda nevében állították ki,

189 1505: DF 244 555, 247 934, 257 551, 278 758; KmLt 335. sz. = DF 275 341); DL 29 893, 30 192, 31 162, 62 971. – Kancelláriai jegyzetek: *Extradata in sexta per Werbeczy* (TelOkl II. 274 = DL 74 304; Pécsi: i. m. 9 [18. jegyz.]); *Extradata in quinta distributione si non 3ª per Werbeczy* (DL 31 161, utóbbi két oklevél típusa: iudicialis); *Lecta, presentata et extradata in sede per me, magistrum Stephanum Werbeczy* (DL 32 505, ítéletlevél); *Correcta per Werbeczy* (DL 30 250). Nem oktáva szerint keltezett oklevélen (1505. III. 31., Kolozsvár): *Correcta in quinta per Werbeczy* (DL 28 550), ill. (1507. jan. 21., Kolozsvár): *Lecta et correcta per magistrum Werbeczy* (DL 27 790).

190 1508: DL 29 607–29 608, 30 254, 30 358, 36 525, 62 981; DF 255 328, 257 620, 261 087, 261 089; ErdKLt 406. sz. = DF 277 707; KmLt 346. sz. = DF 275 333. – Kancelláriai jegyzetek: *Lecta et extradata in sede per me magistrum Stephanum Werbeczy* (DL 30 934, ítéletlevél); *Proclamata et extradata per me magistrum Stephanum Werbeczy* (DL 29 920 = VERESS: *Acta et epistolae*. I. 87–92, ítéletlevél; Pécsi: i. m. 9 [19. jegyz.]); *Extradata in sede per me, magistrum Stephanum Werbeczy prothonotarium* (DF 255 040, ítéletlevél); *Lecta cum tenore per Werbeczy* (ThLt 47. sz. = DF 257 881; Pécsi: i. m. 9 [20. jegyz.]); *Lecta, presentata et extradata in sede per me magistrum Stephanum Werbeczy*; a másodpéldányon: *Par duplicata namque est adiudicatoria. Per me magistrum Werbeczy* (Haus- Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Erdődy cs galgóci lt [a továbbiakban Erdődy cs lt], Lad. 4, fasc. 7, no. 14. [D 915, 6. és 8. sz.]. Ennek az oklevélnek a befejezetlen és keltezés nélküli fogalmazványa: DF 278 359). – 1508. febr. 18-án az ítélőmester Szebenben volt Somi Józsával együtt (DF 245 967).

191 1514: DL 26 491, 27 257, 29 912, 30 519, 30 524, 36 566, 67 257, DF 255 209, 255 328–255 329, 257 621–257 622, 30 266; WassLt 606. sz.; KmLt 359. sz. = DF 275 326, DF 257 764^v. – Kancelláriai jegyzetek: *Presentata et extradata in sede per me magistrum Stephanum Werbeczy* (DL 62 997, DF 255 210–255 211, ítéletlevelek); *Extradata in sexta per Werbeczy* (DL 36 354, bírságolólevél); *Lecta et extradata per me magistrum Werbeczy* (DL 30 539, DF 277 736, ítéletlevelek); *Presentata, lecta et extradata in sede per me magistrum Stephanum Werbeczy* (DF 247 938, 278 755, ítéletlevelek); *Correcta per me magistrum Stephanum Werbeczy* (DF 257 579). Verbőci útja 1513 végén Kolozsvárra: BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 338 (36. jegyz.: DL 47 060).

192 Vajdai (1502. XII. 9.–1515. XI. 21.) és országbírói (1502. XII. 12.–1515. XI. 1.) ítélőmester (Arch. 1458–1526. I. 88, 91); 1515. XI. 1.: *A Szapolyai család oklevéltára*. I. *Levelek és oklevelek*. (1458–1526). Közreadja NEUMANN Tibor. MTA BTK TTI, Bp., 2012 (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak – a továbbiakban SzapolyaiOkl I.) 356–357. Egy 1515. évi, napi keltezés nélküli jegyzet szerint ekkor erdélyi ítélőmester: 1515. *Aperta per me, magistrum Stephanum Werbeczy, prothonotarium Transsilvanum* (DF 277 736^v). 1516-ban már nem ítélőmester (BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 339).

193 DF 245 981 (*egregius magister Stephanus de Werbecz prothonotarius noster Transsilvanus*).

de ő maga ezeken nem vett részt.¹⁹⁴ Az ítélszékre Verbőcit kúriai jegyzők kísérték el, 1508-ban Bocsári Gergely, Orosházi Komlói Ferenc, Kisfaludi Lázár,¹⁹⁵ 1514-ben Kisbarcsai Pál, Komlói Péter, Fokszabadi György, Galaci István, Kovári Ferenc,¹⁹⁶ Komlói Péter, Boziási György, Ilméri Imre, Bajoni Benedek, Oroszi Ferenc,¹⁹⁷ Szántói Becsk Péter.¹⁹⁸ Ők a vajdai ítélszéken zajló írásos munkát végezték. Többükről kimutatható, hogy országbírói jegyzők voltak.¹⁹⁹

A vajdai oklevelekből ismert oktavális ítélszékek említései mellett több adat az ítékezés folyamatos elmaradását bizonyítja. 1508 októberében a vajda nevében 1509. vízkereszt nyolcadának 20. napjára halasztottak pert, azzal az indoklással, hogy akkor majd jelen lesz Verbőci István *protonotarius* és Pál magister jegyző is,²⁰⁰ de a jelek szerint ezt nem tartották meg. Egy 1508. vízkeresztkor indult pert ugyanazon év Szt. Jakab oktavájára halasztottak, de azt csak 1514 vízkeresztjekor folytatták.²⁰¹

Az ítélmestereket fontosabb ügyek elintézésére is kiküldték. 1496-ban a Szászváros és Hunyad közötti határviszály elsimítására a királyi udvarból akartak kiküldeni ítélmestert.²⁰² 1509 januárjában Verbőci volt az, aki Brassóban a Bodolai Béldiek és Prázsmár határvitáját elsimította²⁰³ (ekkor vele volt Pál magister *secretarius* is, akitől feltételezhető, hogy Dévai/Barcsai Pállal azonos).²⁰⁴ 1511 augusztusában, amikor

194 1505-ben, vízkereszt oktaváján Kolozsvárott tartottak ítélszéket, ezalatt pedig, január 26-án a vajda Vöröskőn (Pozsony m.) állított ki oklevelet (DL 21 395).

195 DL 30 934; Erdődy cs lt, Lad. 4, fasc. 7, no. 14. (D 915, 6. és 8. sz.). Bocsári Gergelyre lásd: Podmaniczky I. 611. Bocsári Pétert, akit vajdai emberként említenek, nem mondják kúriai jegyzőnek, de mivel Erdélyen kívüli, valószínűleg közülük tartozik (1508: VERESS: *Acta et epistolae*. I. 91).

196 1514: DL 29 912. Komlósiára lásd JANITS: i. m. 57; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 55 (12. jegyz., 1514: TelOkI II. 327. = DL 74 349); BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 331. Fokszabadira, Galacira, Kovárra lásd BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 404–405, 409.

197 DF 255 211 (ugyanitt Galaci is). Ilméri utóbb a kisebb kancellária *conservatora* lásd: BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 410. További említések az ítélszék alkalmával: Komlósi, Oroszi (DL 30 539)

198 Komlósi Péter, Boziási György, Galaci István, Fokszabadi György, Bajoni Benedek, Oroszi Ferenc, Szántói Becsk Péter és Kovári Ferenc (1514: DF 255 210, JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 55 (12. jegyz.).

199 A felsoroltak közül például Fokszabadi és Oroszi (BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 405 [84. jegyz.]).

200 1508: DL 62 983.

201 1514: DF 255 210.

202 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 54–55.

203 1508: DF 246 540, az oklevél közlése: Gernot NUSSBÄCHER: *Contribuții la mișcările sociale din sud-estul Transilvaniei la începutul sec. XVI-lea*. Studii. Revista de istorie XXXII(1979). 7. sz. 1323–1324; 1509: DF 247 111. Ez utóbbin (fol. 6r) szereplő kancelláriai jegyzet: *Lecta per magistrum Stephanum prenotatum et correcta ubique per eundem*.

204 1509: DL 105 984. A szöveg alatt: *Lecta et correcta in dictione bene dicto per magistrum Paulum secretarium*. Az oklevél kiadása, újkori másolatból, kancelláriai jegyzet nélkül:

sem nyolcados ítélőszékről, sem tartománygyűlésről nem tudunk, Verbőci két nagyobb horderejű ügyben intézkedett. A vajda nevében Vécs (Torda m.) várában kelt oklevélével felkérte a kolozsmonostori konventet, hogy Torockói Ferencet vezesse be Torockó várának és uradalmának birtokába. A vajdai kúriából erre a célra kiküldött emberek – Fokszabadi György, Ártándi Balázs, Galaci István, Ománi János és Pestesi Péter – (esetleg Ártándi kivételével, mert az ő jegyzőségéről egyelőre nincs más adatunk) – kúriai jegyzők voltak.²⁰⁵ Nem sokkal később ugyanebből a körből Felpestesi Péter, Galaci István, Ománi János, Váncsodi Ferenc vezették be Szobi Mihályt Aldiód (Hunyad m.) várába.²⁰⁶

Az újabban ismertté vált archontológiai adatokból vált nyilvánvalóvá, hogy nem köthető Verbőcihez a kúriai bíróságoktól független erdélyi ítélőmesterség és az önálló erdélyi kancellária kezdete, miként korábban vélni lehetett.²⁰⁷ Ő ugyanis csak addig működött erdélyi ítélőmesterként, míg az országbírói protonotáriusi tisztséget is viselte (1514-ig). Verbőci után már nem küldtek a királyi kúriából ítélőmestert Erdélybe. 1515 júliusában Szapolyai vajda úgy halasztott el egy pert, hogy azt akkor tárgyalják, amikor a király majd ítélőmestert küld Erdélybe.²⁰⁸ Emiatt elvethetjük azt a korábbi feltételezést is, miszerint Verbőci távozása (1514) és Barcsai Pál immár erdélyi ítélőmesterként történő visszajövele (1516) között Turóci Miklós alvajda (1512–1516) esetleg átvette volna az ítélőmesteri teendőket ellátását.²⁰⁹

SzOkl III. 174–175. Pál *secretarius* azonosítása Barcsaival csak feltételezhető.

205 Hátlapján, az oklevél jobb alsó sarkában: *Lecta*. A szöveg alatt: *Correcta per Werbeczy* (1511: DL 28 563. Az oklevél csonka, de szövegét megőrizte a kolozsmonostori konvent átirata: DL 28 564). A felsorolt jegyzőkre lásd BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 404–405 (Omani). A vajda ekkoriban Tokajban volt, 1511. aug. 7-i oklevele ott kelt (SzapolyaiOkl I. 323). Ártándi (II.) Balázssra lásd BÁRÁNY Attila: *Bihari nemesek útja az országos politikáig: az Ártándiak = Nagyvárad és Bihar a középkorban*. Szerk. ZSOLDOS Attila. Collegium Varadinum, Nagyvárad, 2024 (Tanulmányok Biharország történetéről 12). 15–17, 18.

206 *A podmanini Podmaniczky család oklevéltára*. Közzétette LUKINICH Imre. II. MTA, Bp., 1939. 35–38. A felsoroltak közül csak Váncsodi országbírói jegyzőségéről nincs egyelőre más adatunk.

207 Lásd fentebb a hivatalviselésére vonatkozó archontológiai adatot. Verbőci ítélőmesteri tevékenysége – jelenlegi ismereteink szerint – 1514 januárja (DL 62 997; DF 257 579, 278 755) után amúgy sem mutatható ki Erdélyben. Nem igazolható tehát az, hogy Verbőci úgy tartotta volna meg az erdélyi ítélőmesterséget, hogy előtte már 1514-ben leköszönt volna az országbírói ítélőmesterségről, miként ez korábban felmerült; erre a véleményre lásd FRAKNÓI Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1899 (Magyar Történelmi Életrajzok XI). 102; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 56.

208 DF 246 564 és 257 767.

209 Erre a véleményre lásd JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 56, amit Bónis is átvett (*Jogtudó értelmiség*. 341, 371.). Turócihoz két kancelláriai jegyzet kapcsolható, mindkettő a vajda nevében kelt, bevallást tanúsító oklevélén: *Coram Thwroczy* (1511: WassLt 566. sz.; 1513: DL 65 461). Mindkettő zálogosításról szóló bevallás, tehát hiteleshelyi jellegű oklevél. Az alvajda a

Az 1519. évi vízkeresztkor²¹⁰ Barcsai Pál (erdélyi) ítélmesterként²¹¹ tartott oktavális ítélőszéket. Az oklevélre rávezetett kancelláriai jegyzetek teljesen meg-egyeznek a kúriából kiküldött ítélőmesterek által korábban alkalmazottakkal. Barcsai személyében állandóan Erdélyben tartózkodó protonotárius került az erdélyi igazságszolgáltatás élére. Erdélyi működése már 1516 legelejétől kimutatható, ekkor pert halasztott Kolozsváron.²¹² Ugyanebben az évben a nemesek tordai gyűlésén állított ki bírságlevelet.²¹³ Vélhetőleg Barcsai tevékenységével hozható összefüggésbe az ok-távkon kívüli ítélkezések megszorodása Kolozsváron, Tordán vagy a vajda pillanatnyi tartózkodási helyén (Déva, Szászsebes).²¹⁴ 1516-ban ugyan notáriusként emlí-

coram jegyzettel bizonyította, hogy az adott bevallás előtte történt meg, és az arról kiadott oklevélért vállalja a felelősséget. Jakó által Turócinak tulajdonított további oklevelek (1512): WassLt 574–575. sz.

- 210 1519: DF 208 667, 244 498, 252 671, 253 773, 257 768, 257 853, 261 119, 274 035, DL 26 541–26 542, 47 279, 63 017, 63 019, ErdKLt 823. sz. = DF 277 758. – Kancelláriai jegyzetek: *Extradata in prima per magistrum Paulum Barchay protonotarium* (DL 61 104, bírságolólevél); *Lecta, publicata et extradata per me magistrum Paulum de Barcha protonotarium* (VERESS: *Acta et epistolae*. I. 113–119 = DL 28 028, ítéletlevél); *Extradata in sede per magistrum Barchay* (DL 63 018, *iudicialis*); *Correcta in glosa per Barchay*. L[ecta, pu]blicata et *extradata per me magistrum Paulum de Barcha prothonotarium* (DL 30 281^{r-v}, ítéletlevél); *Lecta et correcta in dictionibus. In altera revolutione annualis fiendo. Per magistrum Paulum de Barcha prothonotarium. Publicata et extradata per me magistrum Paulum de Barcha, prothonotarium* (DF 208 666^{r-v}, ítéletlevél; az oklevél másik eredetije: DF 237 944; az oklevélben említett birtokba vezetést a következő év Szt. Jakab ünnepének oktavájáig kellett megejteni). Nem oktava szerint keltezett, két, iktatást elrendelő oklevélén: *Lecta et correcta in glosa per me magistrum Paulum Barchay prothonotarium*: 1519: DL 27 807; *Lecta per me magistrum Paulum de Barcha prothonotarium* (ErdKLt 824. sz. = DF 277 760).
- 211 Nem igazolható az az állítás, miszerint „Barcsai ítélmesteri munkát végzett olyan időben, amikor még nem volt ítélmester” (JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 71). Jakó itt Szapolyai vajda nevében az ítélőszéken kiállított egyetlen olyan oklevelére hivatkozott, ahol Barcsai valóban nem szerepeltette az ítélmesteri címét, de az összes többin viszont igen. Jakó az oklevelet Kemény József másolatából ismerte (*Diplomatarium Transsylvanicum*. IV. 180), melynek eredetije: DL 63 018. Vö. az előző jegyzettel.
- 212 1516. jan. 18.: WassLt 615. sz.
- 213 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 71 (83. jegyz.). A kancelláriai jegyzetek: *Lecta et extradata per me magistrum Paulum de Barcha* (1516. okt. 9., DF 260 880), az oklevél a gyűlést *dieta seu congregatió*nak nevezi; *Lecta per Barchay* (1516. nov. 13., DF 277 746).
- 214 DF 261 156, DL 26 526, DF 257 770, DF 257 532, DL 89 096, DL 105 915 (az egyezséglevélben említett egyik fogott bíró Barcsai Pál).

tik,²¹⁵ de valójában már ekkor ellátta az ítélmesteri teendőket.²¹⁶ Szapolyai vajda 1517 augusztusában ítélmesterként küldte Szebenbe a kőhalmi szászok és székelyek közötti viszályok elsimítására.²¹⁷ 1519-ben a vásárhelyi (Marosszék) közgyűlésen²¹⁸ vagy az aranyosszéki Rákoson tartott²¹⁹ bírói gyűlésen is ítélkezett, nemesek és székelyek jelenlétében. Az ítélmestert Szapolyai János vajda hozta Erdélybe, egy 1516-ban írt egyik levelében saját *servitor*ának nevezte.²²⁰ Barcsai a vajdai oklevelek egy jó részét a saját birtokán, a Hunyad megyei Barcsán állíttatta ki, a mellette levő írnok(ok) segítségével, bár az oklevelek kisebb részére vezette rá az általa végzett ellenőrzést tanúsító jegyzetet.²²¹ Minden bizonnyal Barcsai állandó erdélyi ítélmesterségével magyarázható az, hogy az 1519 vízkeresztjén tartott ítélőszék jegyzőinek fele bizonyosan erdélyi (Szucsáki Miklós és Ambrus, Sárdi Hacaki Gáspár), vagy olyan, aki tartósan a vajdai kancelláriában kapott munkát (a Szerém megyei Szalánkeméni Albert). Rajtuk kívül még Szentiváni Jánost említik, akit egyelőre nem tudunk biztosan semmilyen családhoz kötni (de nem kizárt, hogy ő is erdélyi), illetve Kétházi Jánost, aki a neve alapján Bodrog megyei.²²²

A nyolcados ítélőszékek alkalmával rövid idő leforgása alatt nagyszámú oklevél kiállítása vált szükségessé. A megnövekedett munka ellátására a vajdai kancellária rendszeresen bekapcsolta a Kolozs megye és a kolozsmonostori konvent jegyzőit. 1476 vízkeresztkor Torda mezővárosban tartott ítélőszéken kiállított oklevelek megírásában részt vett Csomafáji Pál, Kolozs megye nótáriusa és Vitenyédi Pál, a kolozsmonostori konvent jegyzője. A konvent jegyzői a későbbiekben is rendszeresen részt vettek a a Kolozsvárott vízkeresztkor megtartott ítélőszék írásbeli munkájának elvég-

215 1516: DF 255 093. Az oklevél közlése: JAKÓ Zsigmond–Radu MANOLESCU: *A latin írás története*. Európa, Bp., 1987. Kézírások 34/A. Barcsai érintettsége folytán az oklevélért Kőrösi Miklós (vajdai jegyző) vállalt felelősséget: *Coram me magistro Nicolaus de Kewres notarius*; 1516: DF 255 094; DL 105 915.

216 Perfázisfeljegyzések hátlapokon: 1516: DL 26 530, WassLt 616., 622 sz. (Barcsai Pál saját nevével tett perfázisfeljegyzései); 1518: WassLt 614. sz.

217 1517: SzapolyaiOkl I. 399–400; ítélmester 1518-ban: DL 108 280: *Coram me, magistro Paulo de Barcha prothonotario etc.* – Korábban, mint ahogy eddig ismert volt (JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 71). Ítélmesterként említik 1519-ben az oktavákon kívül is, de Barcsai érintettsége folytán két oklevelet (Kőrösi) Miklós lectázott: *Lecta per magistrum Nicolaum notarium* (1519: DF 255 098–255 099). Vö. Pécsi: *i. m.* 11 (31. jegyz.). Ugyanezt a Miklóst tévesen ítélmesterként is szerepelteti (uo. 9).

218 *Magister Paulus Barchay prothonotarius manu propria* (1519: DL 67 260).

219 1519: DF 257 628.

220 1516: SzapolyaiOkl I. 386.

221 1520: DL 29 980; 1521: DL 29 984: *Correcta in glosa per Barchay*.

222 1519: DF 208 666.

zésében: Szucsáki János 1496-ban és Szucsáki Ambrus 1519-ben.²²³ Az érintett időszakban Kolozs megye ítélőszéke valószínűleg nem működött.²²⁴

Vajdai ítélkezésre a 15. század utolsó két évtizedében a tartománygyűlések alkalomával is sor került, amelyen erdélyi nemesek és tehetősebb székelyek vettek részt (például Kolozsvár, 1486),²²⁵ és olykor bírói gyűléseken a vajda pillanatnyi tartózkodási helyén is (Szeben, 1487, ülnökökkel;²²⁶ Dipse, 1489, ülnökökkel;²²⁷ Kolozsvár, 1499, 1509;²²⁸ Görgény, 1500; nemesekkel és tehetősebb székelyekkel;²²⁹ Szászsebes, nemesekkel, 1502, 1517;²³⁰ stb.).

Rendszertelen alkalmanként az alvajda a székely ispáni honorhoz tartozó Görgény várában,²³¹ Déva mezővárosban²³² (a várral együtt a vajdai honor része), valamilyen közgyűlésen (Torda),²³³ saját birtokán²³⁴ vagy a pillanatnyi tartózkodási helyén (Brassó)²³⁵ ítélkezett, olykor idézés²³⁶ után panaszt foglalt írásba. Az alvajda több alkalommal a pert a vajda Erdélybe történő visszajövele után tartandó legközelebbi köz-

223 Minderre lásd a tanulmány végén a IV. sz. mellékletet (*A vajdai ítélőszék jegyzői*).

224 Az általánosan érvényes jelenségre Neumann Tibor hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök. A kolozsmonostori és a vajdai írásszerv összefonódására lásd JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 79. A kolozsmonostori konvent oklevélkibocsátását negatívan befolyásolhatta az, hogy jegyzői a Kolozsvárott megtartott oktavális ítélőszéken vettek részt (vö. *Collectio Diplomatica Hungarica*, kolozsmonostori konvent oklevelei, pl. 1476, 1496, 1499 és 1508 január; 1476: KmJkv I. p. 766; 1496, 1499, 1508, 1514: KmJkv II. p. 143, 169–170, 274, 311–312; 1519: uo. 3701–3702. sz.).

225 1486: SzOkl I. 259–261 = DF 253 524.

226 1487: DF 245 091–245 092.

227 1489: *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata (1232–1540)*. Összeáll. SZABÓ Károly. Athenaeum, Bp., 1889 (kny. A Történelmi Tár 1889–1890. évfolyamából – a továbbiakban EMOKl) 404. sz. = DF 253 527.

228 1499: DL 30 239; 1509: DF 255 174.

229 1500: SzOkl III. 145–149 = DL 37 033.

230 1502: DL 29 902, 89 096.

231 1489: DF 261 061; 1490: DL 29 866; 1491: DF 257 599.

232 Pl. 1513: WassLt 582, 592, 594, 601. sz. (Turóci Miklós alvajda személyes bíraskodása); 1519: DF 245 772; 1519: DL 47 288 (Barcsai Pál protonotárius); 1524: DF 252 623.

233 1511: DF 261 097: Buza (Doboka m.) faluban, *partialis congregatió*n; tordai közgyűlésen: 1512: DL 65 458, DF 281 232 (ezalatt a vajda Erdélyen kívül volt, lásd WassLt 571. sz. és SzapolyaiOkl I. 331); 1524: 281 241 (az egyidejűleg megtartott közgyűlést említi: DL 29 988).

234 1516: WassLt 620. sz. (az ítélet írásba foglalója Szucsáki [János vajdai nótárius]).

235 Iktári Bethlen Domokos alvajda a vajda távollétében ítélkezett Töröcsvár, illetve Krizba és a szász Földvár vitájában (Ub VII. 115–116 = DF 286 726). Az alvajda ítélőtársai ekkor jómódú Hunyad megyei nemesek: Barcsai János, Töreki Sálfi János és Rápolti György. (A kiadásban *Salfy* helyett a téves *Galfy* olvasat szerepel).

236 Idéзések: 1491: DL 62 932; 1492: DL 62 938; 1512: DL 46 988; 1512: WassLt 574. sz.

gyűlésre halasztotta, hogy ott majd a vajda hozzon ítéletet (1507, 1513, 1518).²³⁷ 1515-ben és 1516-ban is az alvajda megemlítette azt, hogy a perben való ítélethozatalt a vajda bízta rá.²³⁸ 1519-ben Szapolyai vajda nevében kelt oklevél azzal indokolta egy per áttételét az alvajda elé (*ortam iudicatu vice wayvode nostri*), hogy a vajda a királyi udvarba kellett, hogy menjen.²³⁹ 1519-ben Hagymás Miklós alvajda és székely alispán egyenesen azzal az indokkal semmisítette meg hivatali elődjének, Turóci Miklósnak a székelyek udvarhelyi közgyűlésén hozott ítéletét, hogy akkoriban a vajda is Erdélyben tartózkodott.²⁴⁰

Az alvajda előtt előadott panasz ügyében olykor csak később, az Erdélybe érkező vajdai ítélőmester hozott ítéletet (1513, 1514).²⁴¹ 1522 márciusában Szucsáki (Ambur) vajdai nótárius) Vásárhelyen halasztott pert a vajda majdani barcasági tartózkodásának idejére, majd júniusban, immár a barcasági Prázsmáron (Szalánkemeni) Albert diák az összes pert elhalasztotta a 15. napra.²⁴² Székely alispáni minőségében az alvajda székely ügyekben is ítélkezett,²⁴³ olykor saját birtokán. Az egyes székbíróságokon indult pereket Udvarhely székbíróságára lehetett fellebbezni, onnan pedig a vajdai²⁴⁴ (alvajdai)²⁴⁵ ítélőszék elé.

A ritka alvajdai ítélkezések arra utalnak, hogy a jogszolgáltatás elsősorban a vajda feladata volt.

1519–1526 között nem tartottak oktavális ítélőszéket, mert ezt bizonyító vajdai ítéletlevelek nem maradtak fenn, sőt oktaván kelt halasztásokról sem értesülünk.²⁴⁶

237 1507: DL 28 672; 1513: DF 246 061; 1518: WassLt 624. sz. – Szászok és nemesek közötti vitában azonban a vajda vagy az alvajda is illetékesnek számított. Brassónak a nemesek enyedi gyűlésén előadott panaszára Turóci Miklós alvajda általános érvénnyel mondta ki, hogy nemes és királyi birtoknak számító szász város határperében a nemesi birtokosra hárult a bizonyítás kötelessége (*Történelmi Tár* 1891. 631 = DF 247 120).

238 1515: DL 26 530. 1516-ban az alvajda „auctoritate iudicarie domini nostri generosi domini Iohannis comitis et wayvode per suam magnificentiam in hac parte attributa” hozott ítéletet (WassLt 620. sz.).

239 1519: DF 257 627.

240 1519. SzOkl III. 199–200 (DL 28 694). Udvarhely alatt a mai Székelyudvarhely értendő.

241 1513: DF 280 940; 1514: WassLt 605. sz. (perhalasztások a hátlaapon).

242 C. Tóth Norbert: *Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása*. Hadtörténelmi Közlemények CXXV(2012). 4. sz. (a továbbiakban C. Tóth: *Szapolyai János havasalföldi hadjáratai*). 990 (27. jegyz.). Az itt idézett oklevél: DF 257 777^v.

243 SzOkl VIII. 191–200 = DL 74 286. Az ügyet ismerteti Bónis György: *Magyar jog – székely jog*. M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem, Kvár, 1942 (Kolozsvári Tudományos Könyvtár 1). 80–82 (de a fellebbezés körülményeire nem tér ki).

244 1500: SzOkl III. 145–149 = DL 37 033.

245 1518: SzOkl I. 331–333 (DF 244 479); 1524: SzOkl II. 13–14 (DF 253 782).

246 Emiatt inkább 1527-re, mintsem 1521-re keltezhető egy vízkereszti oktaván Kolozsváron kelt perbeli feljegyzés: DL 27 118 (kérdőjelesen 1521-re datálva idézi Jakó: *Vajdai kancellária*. 75. [117. jegyz.]).

Az alvajda többször (1519,²⁴⁷ 1520,²⁴⁸ 1525)²⁴⁹ még idéztetett vízkereszt nyolcadára, de ezeket nem tartották meg. A Mohács utáni zavaros időszakban azonban tartottak nyolcados ítélőszéket, továbbra is a vajda nevében (pl. 1527, 1534, 1535, vízkeresztkor, Kolozsváron).²⁵⁰ Az erdélyi rendek 1540. évi tordai gyűlésükön hozott határozatok megemléstettek, hogy a vajdai előtt a perek nyolcados határidőkön, rövid határidőre történő idézéssel, eltiltással vagy megintéssel indultak.²⁵¹

Az alvajdák nyolcados bíraskodása megszűnte után (1464) a vajdák vagy az alvajdák nevében kelt oklevelek elsőprő többsége vagy vizsgálati oklevél a két erdélyi hiteleshely egyikéhez vagy vajdai emberekhez, vagy bevallás, illetve parancslevél városokhoz és megyékhez. A bírói kiadványok elsőprő többsége a nyolcadokon kelt.

ÜLNÖKÖK

A 15. század végi oktavális ítélőszéken az ítélőmester nem egyedül ítél, hanem az alvajdákkal és tizenkét más nemessel, ülnökökkel, tehát olyan bírótársakkal, akik az ítélőszék időtartama alatt a munkáját segítették. Őket szinte mindig csak általánosságban említik.²⁵² A kutatás eddig a személynök, a nádor és az országbíró székén tevékenykedő ülnököket ismerte.²⁵³ A királyi táblán ugyancsak tizenkét állandó ülnök kellett állandó bírói szolgálatot teljesítsen.²⁵⁴

1499-ben, Szt. György oktaváján, a Kolozsvárott tartott ítélőszéken egyik oklevélben felsorolták azokat a nemeseket, akik tanúsították, hogy Szeben városnak a szász Hétszéken kívül fekvő megyei birtokai a szász kiváltságok részesei.²⁵⁵ Ekkor nem nevezik őket ülnököknek, az ítélőszéken ekkor kelt más oklevélben viszont igen.

247 DL 29 405–29 406.

248 DL 26 971.

249 DL 29 653.

250 1534: JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 75 (114. jegyz.); Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a továbbiakban ENMLt), iktári Bethlen cs lt 134. sz. (1527. I. 21., Perényi Péter erdélyi vajda, DF 255 135), 171–172. sz. (1535. I. 18., 26., Majlát István erdélyi vajda).

251 *Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae*. II. Szerk. FRANKÓI Vilmos. MTA, Bp., 1875 (Magyar Történelmi Emlékek III. osztály). 167–168.

252 Például 1508: DF 257 620.

253 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 343–352.

254 HAJNIK: *i. m.* 57.

255 Ezek nevei: (1.) Bethleni Miklós, (2.) Somkeréki Erdélyi Márton, (3.) Bolyai Gáspár, (4.) Malomvízi Kendefi Mihály, (5.) Gesztrágyi Benedek, (6.) Hosszúaszói Gergely, (7.) Bika-li Vitéz György, (8.) Zsombori Péter, (9.) Peterdi János, (10.) Szamosfalvi Gyerófi Balázs, (11.) Mocsi Salatiel, (12.) Sülyei Péter (DF 245 280). Ugyanők, más sorrendben, ugyan-ezen az ítélőszéken: DF 252 679 (61. sz. fénykép), itt az újkori másoló hibájából a Peterdi (*de Petherd*) név helyett tévesen *de Pethlend* áll.

Ők – Temeshelyi Dési Péter kivételével, aki alvajdaként volt jelen²⁵⁶ – az ítélszék választott esküdt ülnökei voltak, akik Marócsai Ferenc ítélmester munkáját segítették.²⁵⁷ 1514-ben a vízkereshti oktáván tartott ítélszéken Verbőci erdélyi és országbírói ítélmester, illetve Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda mellett további tizenkét nemes vett részt.²⁵⁸ 1519-ben Barcsai Pál ítélmester, Barlabási Lénárd és Berekszói Hagymás Miklós alvajdaként mellett ugyancsak tizenkét esküdt ülnökösködött.²⁵⁹

Az éppen hivatalban levő alvajdaként, úgy látszik, hivatalból jelen voltak az ítélszéken. Bár Dési Péter alvajdai tisztségét 1499-ben nem említik, de más forrásból ismerjük ezt.²⁶⁰

Az ítélszéken megjelent személyek az erdélyi nemesség prominens képviselői voltak. A három évből összesen 28 nevet ismerünk, hatan két vagy három ítélszék alkalmával is ülnökösködtek. Ugyancsak hatan valamelyik erdélyi megye ispáni tisztségét is betöltötték, bár nem az ülnökségükkel egyidejűleg. Megkockáztatjuk azt a feltételezést, hogy az ülnökösködés valamiféle „hivatali” kötelességnek számított. Lehet, hogy a kincstári kifizetések sem azért (vagy nem csak azért) történtek – miként ez korábban felmerült²⁶¹ –, hogy a kedvezményezettek az erdélyi adók beszedésében és esetleg az erdélyi hadak mozgósításában az udvar segítségére legyenek, hanem

256 Temeshelyi Dési Péter (1499) *aulicus* (1470), kamarás (1472), máramarosi (1478–1480), majd erdélyi sókamara ispán (1491; Pálosfalvi: *Hunyadi-familiárisok*. 152.), erdélyi követ (1496: DF 245 425, 253 810), alvajda (1499: DF 257 611).

257 1499: DF 257 545 (59. fényk.) és DF 257 907 (109. fényk.): „electis iuratis nobilibus istarum partium Transsilvanarum sedis ... nostre iudicarie assessoribus nobiscum in examine presentis cause existentibus”.

258 (1.) Szobi Mihály, (2.) Bethleni Miklós, (3.) Somkeréki Erdélyi Márton, (4.) Vingárti (másként *de Razwaya*) Horvát János, (5.) Kecskeméti Patócsi Miklós, (6.) Torockói Ferenc, (7.) Túri Benedek, (8.) Apanagyfalusi Apafi Ferenc, (9.) Szilvási Kristóf, (10.) Kiskendi Baládfi Mihály, (11.) Hosszúaszói Gergely, (12.) Háportoni Forró Márton (DF 208 666). Ugyanezeket az ülnököket sorolja fel egy, az oktáva alatt, jan. 30-án (*f. VI. p. Conv. Pauli, durante videlicet octavis f. Epiph. dom.*) kelt másik oklevél is: DL 63 010, illetve az, amelyik vízkereszt oktávjának 12. napján kelt (1514: DL 30 266).

259 (1.) Somkeréki Erdélyi Márton, (2.) Torockói Ferenc, (3.) Túri Benedek, (4.) Kendi Gál, (5.) Kiskendi Baládfi János, (6.) Háportoni Forró Márton, (7.) Tótprónai Kerubin, (8.) Gerendi László, (9.) Betleni Elek, (10.) Macskási Gáspár, (11.) Szilvási Kristóf diák, (12.) Ádámosi Horvát Gáspár ülnököltek (DF 208 667).

260 DF 257 611.

261 KUBINYI András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben = Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. RÁCZ István. Csokonai, Debrecen, 1988. 69, 72–73; NEUMANN Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. MTA BTK TTI, Bp., 2019 (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak – a továbbiakban RPRH). 611–614. tétel.

azért is, hogy a nyolcados ítélőszéken jelenjenek meg, és üljék is végig azokat. Az *assessori* tiszteket ugyanis nem sokan vállalták szívesen.²⁶²

Az ülnökök választásáról semmit sem tudunk, de a fő szempont az lehetett, hogy mind a hét megye képviselve legyen legalább egy ülnökkel. A birtok nagysága ugyancsak nem számított, hiszen az ülnökök között olyat is találunk, aki csupán néhány faluval rendelkezett, és olyat is, aki váruradalmakat birtokolt. A nevek felsorolásának sorrendjét, úgy tűnik, ez nem is befolyásolta.

Az ülnökök nevei	A nyolcados ítélőszék éve		
	1499	1514	1519
	Helyük a felsorolás sorrendjében		
Ádamosi Horvát Gáspár			12.
Apafi Ferenc, apanagyfalusi		8.	
Baládfi János, kiskendi			5.
Baládfi Mihály, kiskendi		10.	
Bethleni Elek, bethleni			9.
Bethleni Miklós, bethleni	1.	2.	
Bolyai Gáspár	3.		
Erdélyi Márton, somkeréki	2.	3.	1.
Gerendi László			8.
Gesztrágyi Benedek	5.		
Gyerőfi Balázs, szamosfalvi	10.		
Háportoni Forró Márton		12.	6.
Hosszúaszói Gergely	6.	11.	
Vingárti Horvát János		4.	
Kendefi Mihály, malomvízi	4.		
Kendi Gál			4.
Macskási Gáspár			10.
Mocsi Salatiel	11.		
Patócsi Miklós, kecskeméti		5.	
Peterdi János	9.		
Sülyei Péter	12.		
Szilvási Kristóf		9.	11.
Szobi Mihály		1.	
Torockói Ferenc		6.	2.
Tótprónai Kerubin			7.

262 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 346.

Túri Benedek		7.	
Vitéz György, bikali	7.		
Zsombori Péter	8.		

A királyi kúriából alkalmanként az ítélőszékek tartamára kirendelt ítélőmesterek biztosították ugyan a szakszerűséget, a folyamatos ítélkezést viszont már annál kevésbé. A bíraskodás folyamatosságának biztosítására a nemesek, székelyek és szászok 1506. évi gyűlésének határozata szerint mindegyik nemzet 14-14 kiküldöttjéből közös, tartományi bíróságot alakítottak volna, mely az egyes *natio*k közötti ügyeket 32 évre visszamenőleg (!) letárgyalja. Két ítélőszéket tartottak volna meg, egyet Szt. György oktaváján Vásárhelyen, egyet pedig Márton-nap oktaváján a küldöttek által kijelölendő helyszínen.²⁶³ A bíróság működéséről viszont nincsenek adataink, így biztosra vehetjük, hogy meg sem alakult. Maguk a peres felek is számoltak azzal, hogy a törvény által előírt összes oktavális ítélőszéket nem mindig tartották meg. 1494-ben egy per eldöntését a következő évi vízkereszti oktavára, elmaradása esetén pedig a rákövetkezőre halasztották.²⁶⁴ Ugyancsak megritkultak a vajdák vagy az alvajdák alkalmi bíraskodásai.

A VAJDAI KANCELLÁRIA KÖZÉPKOR VÉGI SZEMÉLYZETE

A 16. század elején az erdélyi vajdai kancellárián egy új alkalmazott tűnt fel, a titkár (*secretarius*). 1503-ban egy bizonyos Andrást említenek, majd 1507–1510 között Barcsai Pál töltötte be ezt a tisztséget. Jakó 1947-ben megjelent tanulmánya szerint

263 SZÁDECZKY KARDOSS Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Franklin-Társulat, Bp., 1927. 101–102; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 61; KUBINYI András: *Tárcai János, az utolsó székely ispán. Genealógiai és prozopográfiai tanulmány*. Mediaevalia Transilvanica VII–VIII(2006). 1–2. sz. 132–133 (az idézett forrás: SzOkl I. 309–313 = DF 245 640). Elírás Mályusznál az, hogy az 1506. évi határozat szerint a Szt. György-ünnep mellett Szt. Mihály-ünnep nyolcadán tartottak volna ítélőszéket, lásd MÁLYUSZ Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. MTA TTI, Bp., 1988 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2 – a továbbiakban MÁLYUSZ: *Erdélyi társadalom*). 45. Mályusz itt Teutsch (egyébként helyes) közlésére hivatkozik, lásd Friedrich TEUTSCH: *Die „Unionen“ der drei ständischen „Nationen“ in Siebenbürgen bis 1542*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XII(1874). 99. – A nemesi birtokok elbirtoklása harminckét év után következett be, amennyiben időközben a kárvallott nem tiltakozott; ugyanígy a hatalmaskodásnak is 32 év volt az elévülési ideje; lásd TRINGLI István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. ELKH BTK TTI, Bp., 2022 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – a továbbiakban TRINGLI: *Hatalmaskodások*). 352, 391.

264 1494: KmJkv II. 2926. sz.

Barcsai nem a vajda magántitkára volt – utóbbinak semmiféle szerepe nem volt az erdélyi kormányzati ügyekben –, hanem a vajdai kancellária titkára (*secretarius cancellarii eiusdem wayvode*). A források a tisztségének megnevezésében azonban nem következetesek. Olykor ugyanis vajdai titkárnak (*secretarius wayvode*) írják.²⁶⁵ Ezek alapján nem dönthető el, hogy a titkár a vajda alá vagy inkább a kancelláriához tartozott-e. A tisztség latin megnevezése változó, de ennek önmagában nincs is különösebb jelentősége: a királyi titkárokat is olykor a király, máskor pedig a kancellária titkárainak nevezik.²⁶⁶

A titkár működéséről keveset tudunk, Barcsai legtöbbször magánjogi iratok kedvezményezettjeként tűnik fel. 1509 júliusában Szentgyörgyi Péter vajda társaságában Görgényben volt,²⁶⁷ majd 1510. március 10-én Szebenben,²⁶⁸ és mindkét alkalommal ura nevében kelt oklevelek átolvasását (és javítását) végezte.²⁶⁹ Egyetlen misszilise maradt fenn, melyet vajdai titkárként írt, 1510-ből, ezt azonban a személyét érintő korábbi kutatás nem hasznosította. Ebben Szebentől kért kölcsön 100

265 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58–60, 70. Az itt idézett források: 1508: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven). Hrsg. vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I. Von c. 1380–1516. Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1880 (a továbbiakban *Rechnungen Hermannstadt*). 494 (*secretarius domini vaivode*); 1509: DF 255 079, DL 27 593 (*secretar[i]i cancellar[i]i nostri*); DL 29 615 (*secretarii ... wayvode*). Két, azonos szövegezésű oklevélben a vajda Barcsait a saját *secretarius*ának nevezi (*curie regie notarii, nunc vero secretarii nostri*), és az, hogy a vajdai kancellária titkára lenne, csak a kolozsmonostori konvent válaszfelvéleiben fordul elő (*secretarii cancellarii eiusdem wayvode*), ahol a fogalmazványban a *cancellarii* szó ráadásul utólagos betoldás (DL 27 591 = DL 27 592); 1510: *Történelmi Tár* 1907. 106 = DF 280 939 (*secretarius*). Újabban előkerült említésekben Barcsai egyszerűen csak *secretarius*ként tűnik fel, ami nem segíti a kérdés eldöntését: *Lecta et correcta per magistrum Paulum Barchay secretarium* (1509: DL 27 405); *Lecta et correcta in dictione benedicto per magistrum Paulum secretarium* (1509: DL 105 984). Ez utóbbi Pál azonosítása Barcsaival csak feltételezhető. Jakó a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek kiadásában *secretarius cancellarius*ként adta meg Barcsai tisztségét (1508: KmJkv II. 3470. sz.), bár a szöveg a *secretarius cancellarii* feloldást is lehetővé tette volna (DL 36 405. p. 280, nr. 1.).

266 LAKATOS Bálint: *A királyi titkárok csoportja 1495–1526: referensek, követek, megbízottak = „Királyi házunk népe”. Királyi és királynéi udvartartás a középkor végén*. Szerk. NEUMANN Tibor. HUN-REN BTK TTI, Bp., 2024 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – a továbbiakban LAKATOS: *A királyi titkárok*). 334.

267 Az itt kelt vajdai okleveleken: *Lecta per magistrum Paulum Barchay secretarium* (TelOkI II. 311–312 = DL 74 334; DF 255 248); a vajda Görgényben kelt misszilise: DF 245 987.

268 A vajda itineráriuma lárd C. TÓTH Norbert: *Az út Tatáig. Országgyűlések 1510-ben = A diplomácia válaszfútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Szerk. LÁSZLÓ János. Tata Város Önkormányzata és a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 2010 (Annales Tataienses VI). 14 (34. jegyz.) = DL 62 986.

269 1509: DL 27 405 (*Lecta et correcta per magistrum Paulum Barchay secretarium*).

forintot Barlabási Lénárd alvajda számára, és ugyancsak a vajdai kancellária titkárának nevezte saját magát.²⁷⁰ A *secretarius* legfontosabb tevékenysége tehát a kancelláriai ügyviteli munka volt, de egy állandóan Erdélyben tartózkodó ítélőmester híján az igazságszolgáltatással kapcsolatos munka terhe alól sem mentesült.²⁷¹ 1510 októbere körül például Szentgyörgyi Péter vajda Barlabási Lénárd alvajdának és Barcsainak parancsolta meg, hogy udvarmestere (*magister curie*), Ombozi Miklós pereit Erdélybe történő visszajöveteléig halassza el.²⁷²

Barcsai 1510 végén az országbírói kancelláriára távozott, és csak 1516-ban jött újból vissza Erdélybe, immáron állandó, erdélyi protonotáriusként. Helyét, rögtön 1510-ben, legalábbis ideiglenesen, a korábbi vajdai jegyző, Szucsáki János vehette át, ugyancsak titkárként,²⁷³ akit azonban nem a kancellária, hanem a vajda *secretarius*aként említ egy alvajdai oklevél, ráadásul csak egyetlen alkalommal (*secretarius domini nostri wayvode Transilvani*).²⁷⁴ A vajdai oklevelek Szucsákit ez az időpont előtt és ez után is mindvégig vajdai *notariusként* említik.²⁷⁵ 1519-ben újabb vajdai *secretariust*, Kőszegi Andrást említ egy vajdai oklevél, de ennek eredetije a közlés óta nem került elő, és az adat hitelességével kapcsolatban is kételyek merültek fel.²⁷⁶ 1526-ig már csak egyetlen vajdai *secretarius* ismert, Kőrösi Miklós,²⁷⁷ aki 1516–1519 között (vajdai) nótáriusként,²⁷⁸ 1523-ban és 1526-ban pedig vajdai *secretariusként* fordul elő a forrásokban.²⁷⁹

270 Paulus Barchay, *domini wayvode Transsilvanensis secretarius cancellarie* (1510. IX. 25.: Hurmuzaki XV/1. 204–205 = DF 246 027).

271 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 62.

272 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 62. Az itt idézett oklevél: MAGYARI Károly: *Regesták Alsófehérvármegye levéltárából*. Történelmi Tár 1907. 106 = DF 280 939.

273 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 51.

274 1510: DL 27 250–27 251 (JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 51; Szucsákit azonban itt kifejezetten a vajda és nem a kancellária *secretarius*aként említik!).

275 Néhány példa: 1500: DL 36 923; 1509: WassLt 509. sz.; 1510: uo. 562. sz.; 1511: DL 29 025.

276 PÉCSI: *i. m.* 10 (27. jegyz.); JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58–59 (az idézett forráshely: SzOkl I. 342; az oklevél késői másolata: DL 29 090).

277 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 59.

278 PÉCSI: *i. m.* 9 (15. jegyz.), 11 (30. jegyz.); JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 59. E két munka megjelenésekor az iktári Bethlen-család levéltárának oklevelei még a Bánffy család rokonsági levéltárában voltak, annak jelzeteivel. Mai jelzetek szerint: *Coram me magistro Nicolao de Kewrews notario* (1516: DF 255 093; az oklevél közlése: JAKÓ–MANOLESCU: *i. m.* Kézírások 34/A.); *Lecta per magistrum Nicolaum notarium* (1519: DF 255 098).

279 1523: DL 27 130, közlése: NEUMANN Tibor: *The Beginnings of the Voivode of Transylvania's Right of Donation*. Banatica XXVI(2016). II. 293–295; 1523: DL 63 027; 1526: DF 255 141: *Coram me magistro Nicolao ... secretario domini wayvode Transsilvanensis*, idézi PÉCSI: *i. m.* 9 (14. jegyz.), 10 (21. jegyz., hibás olvasattal); JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 59 (31).

A középkor végi szebeni számadáskönyv adatai azt bizonyítják, hogy a kancellária tulajdonképpeni vezetője – legalábbis Barcsai titkárkodása idején – a vajdai *secretarius* volt, és nem az Erdélyben ritkán tartózkodó protonotárius, aki néhány eseti megbízatáson kívül jóformán csak az oktavális ítélőszéket vezette.²⁸⁰

Fontos megismételni azt a régóta ismert tényt, hogy nem volt különálló vajdai és alvajdai írásszerv, hanem egyetlen kancellária létezett. Ugyanaz a vajdai írnok egyaránt állított ki vajdai és alvajdai okleveleket. Okleveleket nemcsak az ítélőszékek alkalmával állítottak ki, hanem a jegyző elkísérte a vajdát erdélyi útjai során is.²⁸¹ Emellett a jegyzők saját birtokukon is nagy számban állítottak ki a vajda nevében kelt okleveleket.²⁸² Alvajdai oklevelek kiállítására leginkább akkor volt szükség, ha a vajda Erdélyen kívül tartózkodott. Ilyenkor a jegyző, olykor az alvajda mellett, ennek birtokán állított ki oklevelet.²⁸³ A vajdai jegyzők a vajda familiárisai voltak. Szilvási Kristófot egy alkalommal konkrétan így is emlegették,²⁸⁴ és ő hivatalban maradt azt követően is, hogy az alvajdai tisztségben változás történt.²⁸⁵

A VAJDAI NYOLCADOS BÍRÁSKODÁSSAL ÉS OKLEVÉLADÁSSAL KAPCSOLATOS KANCELLÁRIAI JEGYZETEK

A vajdai kancellária legfontosabb feladata az igazságszolgáltatással kapcsolatos oklevelek kiállítása volt.²⁸⁶ Fentebbi példákon láthattuk, hogy a vajdai és alvajdai okleveleken alkalmazott kancelláriai jegyzetek a bírói okleveleken jelentek meg, mégpedig a nyolcados ítélőszékre a királyi kúriából kiküldött ítélőmesterek és jegyzők itteni tevékenységének jóvoltából. Az oklevél átolvasását (*lecta*) vagy javítását (*correcta*) vagy átolvasását és javítását (*lecta et correcta*) jelző kancelláriai jegyzetekkel a legkülönbé-

jegyz.). A *secretarius* feladatkörére lásd: 1525. IX. 28.: SzapolyaiOkl I. 803–804 (DF 247 778).

280 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 63–64.

281 Például Szentágotán állított ki oklevelet: 1499: DL 29 577 (az oklevél hátlapján: *Zwchak*); 1499: DF 245 127 (a szöveg alatt jobboldalt: *per Zwchak*).

282 Szucsáki János szucsági (Kolozs m.) birtokán kelt vajdai oklevelek pl. 1503: KmJkv II. 3287. sz.; 1507: DF 255 229.

283 A jegyző Szentgyörgyi Péter vajda nevében Barlabási Lénárd alvajda héderfői birtokán (1503: DL 29 349; KmJkv II. 3285. sz.) állított ki oklevelet. 1508-ban a Szentgyörgyi Péter vajda nevében kiállított oklevélben szerepel, hogy korábbi ítéletlevelének fogalmazványa (*signatura ipsius adiudicatione nostre*) Pál jegyzőjénél volt (DL 62 983).

284 1496: DF 245 424.

285 Szilváson állított ki oklevelet Dobai György (1495: DL 27 983), majd Telegdi István alvajdák nevében (1495: DL 27 083) is.

286 PÉCSI: *i. m.* 36.

lébb vajdai okleveleken találkozunk,²⁸⁷ ott ez a leggyakrabban előforduló kancelláriai jegyzet. E jegyzettípus korai példája 1473-ból ismert.²⁸⁸ Az oklevelek átolvasására példát Erdélyben – hosszú szünet után – jellemző módon a királyi kúriából kiküldött Dorogházi László és Hásságyi István országbírói ítélőmesterek (a vajda nevében kiállított) oklevelei szolgáltattak, akik a *lecta* mellett feltüntették a saját nevüket (1486).²⁸⁹ Nem csak oktavális ítélőszéken kelt oklevélen találkozunk a *lecta et correcta* jegyzettípussal (1492).²⁹⁰ Ettől az évtől – Bátori vajdasága alatt – egyre gyakrabban jelenik meg. Az oktavális ítélőszéken kiállított oklevelekre a protonotáriusok a *lecta* vagy a *lecta et correcta* mellé rendszerint ugyancsak odaírták a nevüket, ez a gyakorlat 1493-tól kezdődően adatolható.²⁹¹ Olykor azt is odaírták, hogy az adott oklevelet az ítélőszéken ellenőrizték. Az ítélőmesterek tehát ténylegesen részt vettek az oklevél-kiállítás folyamatában, mégpedig annak utolsó szakaszában. Nem oktavák alkalmával kiállított okleveleken – ugyanettől az évtől kezdődően – ha van is *lecta*, az elolvasójának, a vajdai jegyzőnek a nevét legtöbbször nem írták ki, bár a mintát az előző oklevélcsoport szolgáltathatta.²⁹² Arra is van példa, hogy az oklevélen két *lecta* szerepel: az előlapon az ítélőmesteré, névvel, a hátlapon nyilvánvalóan a vajdai kancelláriai írnoké, név nélkül.²⁹³ A vajdai jegyzők a kúriai ítélőmesterektől vehették át nevük szerepeltetésének gyakorlatát. 1494-ben két vajdai oklevélen Szilvási Kristóf vajdai jegyző kézjegye szerepel. Ő az első vajdai kancelláriai jegyző, aki az általa írt oklevelekre

287 JANITS: i. m. 71–72.

288 *Lecta et correcta* (1473: DL 27 519).

289 *Lecta per magistrum Stephanum. Lecta per magistrum Ladislaum* (1486: Ub VII. 431, 432, 445).

290 *Lecta et correcta* (1492: DL 59 816, Bátori István országbíróként szerepel, az oklevél az Udvarhely melletti táborban kelt).

291 1493: DF 244 552, 252 662, 257 825, 257 835, DL 27 560, 28 448, 32 516; 1494: DL 27 748, DF 257 837; 1496: DL 27 758; 1499: DL 46 487; 1501: DF 247 930, 278 753. A szabály nem kizárólagos, mert a *lecta* mellett nem szerepel minden, oktava alkalmával kiállított oklevélen az ítélőmester vagy a jegyző neve (1496: DF 257 838; 1499: DL 30 304; 1500: DL 27 099; 1505: DL 62 971). A személynév nélküli *lecta*-jegyzeteket vélhetőleg leginkább az írnokok, nem pedig az ítélőmesterek jegyezték az oklevélre. A nyolcados ítélőszék alkalmával kiállított nagyszámú oklevélen nincs is *lecta* (például 1496: DL 29 554). Az ítélőmester nemcsak az oktavákon, hanem, ha arra küldték ki, a (székely)vásárhelyi bírói gyűlésen is névvel lectázott (1499: SzOkl VIII. 181–186; 1501: DL 27 773, 29 894, DF 247 930, 278 753, 261 082).

292 1493: DF 275 386, DL 29 557, 29 876, 31 156; 1494: DL 26 816, 29 333, 32 520; 1499: DL 27 091; DF 277 643; *Lecta per notarium (A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. S. a. r. GÉRESI Kálmán. I–V. Franklin-Társulat, Kocsi Sándor utóda, Bp., 1882–1897 [a továbbiakban KárolyiOkl]. II. 122–123 = DL 99 298).*

293 1493: DF 261 070; 1519: DL 29 971.

saját nevét is ráírta (10–11. kép).²⁹⁴ A javítást tanúsító, névvel is jelölt, alig néhány *correcta* jegyzet a vajdai írnokok közül Szucsáki Jánostól ismeretesek (1499).²⁹⁵ Ha az ítélmester épp Erdélyben volt, fontosabb ügyekben maga javította a vajdai kancellária írnoka által átolvasott okleveleket, akár ítélszéken kívül is. Mivel *correcta*-típusú jegyzetet is a protonotariusok kezdték alkalmazni az ítélszéken, és mivel az ott kiállított oklevelek a vajda nevében keltek, alvajdai okleveleken a *correcta* kezdetben csak abból az időszakból ismert, amikor a nyolcados ítélszéket kivételesen az alvajdák nevében tartották meg (1479).²⁹⁶ A bírászkodás a későbbiekben is elsősorban a vajdák nevében történt, ezért alvajdai okleveleken a *lecta*- és a *correcta*-típusú jegyzetekre jobbra csak egy-egy példát ismerünk, mégpedig Szilvási Kristóf (1496) és Szucsáki Ambrus (1520, 1524) vajdai jegyzőktől, Barcsai Pál ítélmestertől (1519), illetve Keresztúri Simon al(vajdai) jegyzőtől (1501, 1525).²⁹⁷

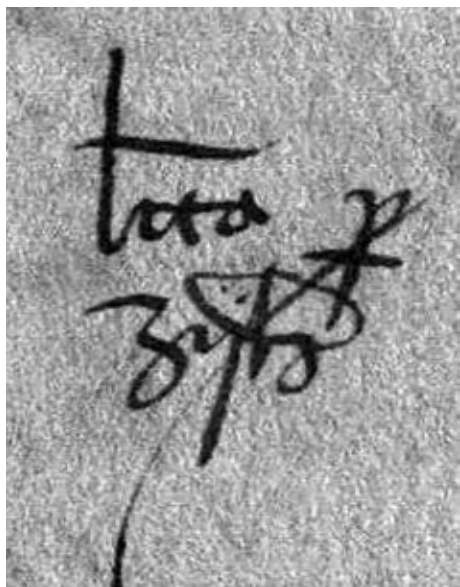
A kúriai bíróságokon megszokott további kancelláriai jegyzetekkel ugyancsak az oktavális ítélszékek alkalmával kiállított okleveleken találkozunk, Liszcai Ádám er-

294 JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 68. *Lecta per Zyls* (JANITS: i. m. 64 [36. jegyz.], 1494: DL 46 274; a szebeni közgyűlés alkalmával kiállított ítéletlél); *Lecta per Zyls* (JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 68, 1494: KmLt 284. sz. = DF 275 385; bevallás, Szentiván kelethellyel). További példák: *Lecta Zls* (1494: DL 29 884^v; az erdélyi káptalanhoz írt kérés; Petele [Torda m.] kelethellyel); *Lecta per Zls* (1495: DL 27 751); *Lecta Zls* (1496: DF 252 984; utóbbi mindkét oklevél bevallás, kolozsvári kelethellyel); *Lecta per Zylwas* (1497: DL 62 947; WassLt 492. sz.; mindkét oklevél a tordai közgyűlésen kelt). Az 1496. évi jegyzet alvajdai, a többi pedig vajdai oklevélén szerepel.

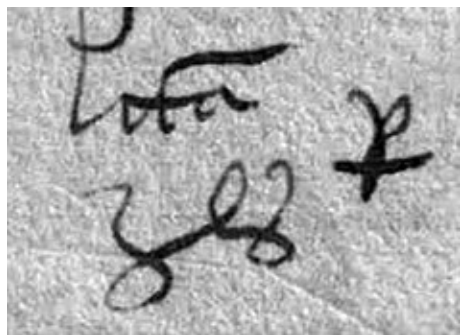
295 *Correcta per Zuchak* (1499: DL 29 574; 1501: DF 277 667); *Correcta per Zwchak in dictionibus partibus ex altera integritatibus* (1506: WassLt 533. sz.). Olykor csak az oklevél lejegyzését jelezte névvel: *Per Io[hannem de] Zwch[a]k* (1512: WassLt 571. sz.). Talán Dévai Pál neve szerepel az 1508. évi vízkereszti oktaván a vajda nevében kiállított oklevélén: *Lecta et correcta per Dwy [?]* (1508: DL 29 359; 12. sz. kép.), mert ott volt ezen az ítélszéken mint vajdai jegyző (*magister Paulus de Dewa, stili nostri wayvodalis notarius*, DF 255 040). Dévait 1506-ban még országbírói jegyzőként említik (JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 71 = DL 29 914 = DL 74 214), 1509 végén Pál magisterként és egregiusként, (országbírói és vajdai) jegyzőként említik, aki Verbóci István ítélmesterrel jelen lesz a vízkereszti oktaván (DL 62 983).

296 1479: DL 29 844.

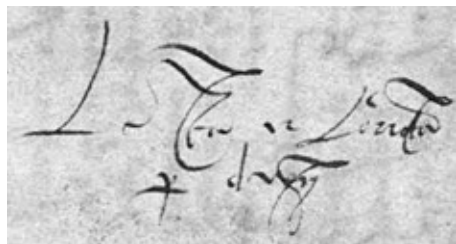
297 1496: WassLt 491. sz. A közölt regesztából hiányzik a *lecta* melletti név: *Zls*, azaz Szilvási (Kristóf) vajdai jegyző (DF 252 984); *Lecta per magistrum Simonem de Kerezthwr notarium vice[wayvode]* (1501: DL 46 555; idézi JANITS: i. m. 65 [38. jegyz.]); *Lecta et correcta in glosa. Sexaginta sex floreni. Per magistrum Paulum Barchya prothonotarium* (1519: DL 47 288); *Lecta et correcta pe Ambrosium Zuchaky notarium* (1520: TelOkl II. 446); *Correcta per Zwchaky in glosa* (1524: DL 23 924); *Correcta in glosa per Zwchaky* (1524: DF 277 783); *Lecta per magistrum Simonem Zegedinus de Kerezthwr* (1525: DL 63 037; idézi JANITS: i. m. 65 [28. jegyz.]). Kis számban a név nélküli *lecták* is előfordulnak (pl. 1522: DL 63 026; 1524: DL 74 558; 63 032–63 033).

10. kép. DL 46 274

11. kép. DL 27 751

12. kép. DL 29 359

déli tevékenységével kezdődően (1493). Miután az ítéletlevelet megírták, az ítélmester feladata volt, hogy a bíróságon felolvassa, és anyanyelven megmagyarázza bíró társainak, az ülnököknek.²⁹⁸ Az ítélmester bemutatta (*presentata*), felolvasta (*lecta*), nyilvánosságra hozta (*publicata*, *proclamata*),²⁹⁹ majd a feleknek kiadta (*extradata*)³⁰⁰ az oklevelet az ítéltőszék színein (*in sede*).³⁰¹ Az *extradata* jegyzetet példánk alapján két oklevéltípusra vezették rá: a bírságoló (*iudicialis*)³⁰² oklevelekre, amikor a meg nem jelenő peres felet megbírságotlák, illetve az ítéletlevelekre, utóbbiakra akkor is, ha azok csak közbenső ítéleteket tartalmaztak. Kizárólag a bírságoló okleveleken jelezték azt, hogy hányadik alkalomkor történt az oklevél kiosztása (*distributio*) az ér-

298 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 394.

299 *Proclamata et extradata per me magistrum Stephanum Werbeczy* (1508: DL 29 920 = VERESS: *Acta et epistolae*. I. 87–92, ítéletlevél). A *proclamatio*, mint a *publicatio* megfelelője, mai ismereteink szerint csak ezen az egy oklevélen szerepel.

300 Az *extradata* jegyzet az elkészült oklevél kiadását, kézbesítését jelentette a peres félnek. SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1930 (A magyar történettudomány kézikönyve II/3). 184.

301 Minderre lásd BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 394.

302 BORSA Iván: *Irattípusok a középkori Magyarországon*. Levéltári Közlemények. LXIV(1993). 1–2. sz. 36.

dekelt félnek.³⁰³ Ítéletlevelek esetében, mivel itt ennek nem volt jelentősége, csak azt tüntették fel, hogy a kiosztás az ítélszéken (*in sede*) történt, az egyetlen megkötés ezekre az volt, hogy a nyolcad idején kellett kiállítani.³⁰⁴ Ritkán nem bírói, hanem például átíró oklevélre is rávezettek kézbesítést bizonyító, *extradata*-típusú jegyzetet, ha az átírás a vajda személyes parancsára készült.³⁰⁵

Az oklevél-kiállítási parancs közvetítését tanúsítják a *commissiós* jegyzetek.³⁰⁶ Bírói okleveleken azonban nem alkalmazták. Relatiós jegyzeteket ritkán találunk a vajdai okleveleken, általában parancsleveleken.³⁰⁷

A rendszertelen alkalmakkor tartott tartománygyűlésekről (*generalis congregatio, dieta*), bár ezeken is folyt ítélkezés, és a kúriából olykor küldtek ítélőmestert ezekre is, a kibocsátott okleveleken nem találunk ítélőmesteri kancelláriai jegyzeteket. 1509 júliusában Görgényben³⁰⁸ vagy 1510-ben Szebenben, a vajda társaságában, annak udvarmesterét érintő ügyben³⁰⁹ Barcsai (Pál) (vajdai) titkárként, akárcsak korábban a kúriai ítélőmesterek, a saját nevével lectázta az okleveleket. Ő maga is kúriai jegyzőként kezdte, Szentgyörgyi Péter hozta magával Erdélybe, és tette meg vajdai *secretarius*-nak (1509).³¹⁰ A Barcsai által írt jegyzetek, amelyek az oklevél elolvasását és javítását igazolták, azonosak azokkal, amelyeket a kúriai ítélőmesterek és írnokaik írtak korábban oklevelekre. Ugyanezeket a kancelláriai jegyzeteket használták utóbb az erdélyi fejedelmi kancellária írnokai is.³¹¹

303 HAJNIK: *i. m.* 230–231. A nyolcadok alkalmával hatodszori kiosztásról is vannak példáink: *extradata in prima* (DL 61 104), *in 2a* (1496: WassLt 490. sz.; DF 277 621), *in 3a* (DF 244 552, 245 915, 257 613), *in quinta* (DL 31 161), *in sexta* (TelOkl II. 274 = DL 74 304, DL 36 354) *distributione*.

304 HAJNIK: *i. m.* 399.

305 *Lecta per Barchay et de commissione propria domini comitis et wayvode extradata* (1525: DF 247 753). Ugyanígy vajdai személyes parancsot sejtethetünk egy iktatólevél esetében is: *Lecta et correcta in glosa per magistrum Barchay* (1525: DL 29 652). Máskor az ügy fontossága indokolhatta a lectázást: *Lecta per me magistrum Paulum de Barcha prothonotarium* (1526: DL 63 048).

306 PÉCSI: *i. m.* 14; JANITS: *i. m.* 71. További példák: Ub V. 82 = DF 246 669 (*Commissio domini vaivoda*); 1474: DF 255 192 (*Ad commissionem propriam domini wayvode*) stb.

307 *Ad relationem Pauli de Magh viceiudicis curie regie viceque wayuode Transsilvani* (1503: WassLt 518. sz.).

308 1509: TelOkl II. 311–312 = DL 74 334 (PÉCSI: *i. m.* 10 [25. jegyz.]); DF 255 248; DL 32 456 (mindhárom oklevélen: *Lecta per magistrum Barchay secretarium*).

309 1510: DL 27 405 (*Lecta et correcta per magistrum Paulum Barchay secretarium*).

310 1509: DL 27 591 (*in persona magistri Pauli Deway de Barcha, alias curie regie notarii, nunc vero secretarii nostri*).

311 FEJÉR Tamás: *Kancelláriai jegyzetek az erdélyi fejedelmi kancellária okleveles gyakorlatában a Báthoriak korában* (1571–1602). Turul LXXXVIII(2015). 3. sz. 81–96.

A RÖVID HATÁRIDŐRE TÖRTÉNŐ IDÉZÉS (*EVOCATIO BREVIS*)

Az idézések hosszú ideig az idézéshez legközelebb álló nyolcadokra szóltak,³¹² majd a pereket egyik nyolcadról a következőre halasztották. 1458-ban Mátyás király meghonosította a rövid határidőre, a 32. napra történő idézéseket (*evocatio brevis*) az 1454 után elkövetett összes hatalmaskodási ügyben. Ezekben az ügyekben a különös jelenlét bírósága volt illetékes, és e bíróság ítélmestere állandóan Budán kellett, hogy tartózkodjon.³¹³ A rövid határidőre (*ad brevem terminum*) történő idézést – másként a rövid perbe hívást – a nyolcados ítélőszékre történő idézéssel állította szembe 1468-ban Mátyás király egy erdélyi ügyben kelt oklevele.³¹⁴

1496-ban II. Ulászló az erdélyi nemesek panaszára számukra is írásba foglalta a rövid perbe hívások (*brevis evocatio*) eltörlését, és azt, hogy az erdélyi országlakók fölött csak vízkereszt és Szt. Jakab ünnepének oktaváján lehet ítélezni, kivéve a birtokfoglalások, házak feldúlásának, testvérek, rokonok és nemesek meggyilkolásának nemrégiben elkövetett eseteit, amelyeket rövid idézés útján is le lehetett zárni. Ha azonban a panaszos nem indított pert a vajda előtt a büntett elkövetése utáni egy évben, ezt már csak az oktavális ítélőszéken vagy az elkövető lakhelye szerint illetékes megyei sedrián tehette meg.³¹⁵ A rövid perbe hívást azonban a következő évben újra

312 Az oklevelek szokásos szófordulata, amikor nem nevezték meg az oktavát: „ad terminum competentem” (1466: DL 27 041).

313 HAJNIK: *i. m.* 29, 53; BÓNIS: *Jogtudó értelmiség.* 246–247; TRINGLI: *Hatalmaskodások.* 400.

314 BánfÓkl II. 99.

315 „Iuxta libertates et prerogativas nobilium harum partium Transsilvanarum ad premissam brevem citationem sive evocationem minime hic respondere deberet neque teneretur ex eo quia universe cause factum potentiariarum et aliorum quorumcunque negotiorum tangentium iuxta libertates nobilium harum partium Transsilvanarum infra spatium seu intervallum unius anni movere debent, alioquin post revolutionem annualem non in brevibus iudiciis sed in ortis regnicolarum more solito celebrandis requiri et prosequi solent atque terminari debent” (1499: DF 245 275); „Item quod breves evocationes, per quas ipsi regnicole hactenus ab eorum wayvodis se supra modum vexatas fuisse causabantur, aboleantur penitus de cetero et tollantur, et quod wayvoda ipsorum pro tempore existens extra generales octavas festorum Epiphaniarum Domini et beati Iacobi apostoli, nullas penitus causas ad instantiam quarumcumque personarum nobilium scilicet et ignobilium contra sese litigantium vigore predictae brevis evocationis iam sublata iudicare valeat, neque possit, demtis dumtaxat novis possessionum, prediorum aut terrarum, iurium possessionariarum occupantibus, item invasionibus domorum et curiarum nobilitarium modo similiter de recenti commissis, preterea facto effusionis sanguinis inter fratres aut consanguines aut nobilium interfectionibus similiter de novo patritis et commissis in quibus brevia iudicia ex antiqua eorum consuetudine etiam extra terminos octavales per wayuodam fieri poterunt et debeant, ita tamen ut si infra revolutionem unius anni integri a die huiusmodi occupationis possessionarie vel invasionis domus nobilitaris aut effusionis sanguinis fraternalis vel nobilium interemptionis computando, wayvode superinde porrecta

bevezették. Erdélyben állandóan itt tartózkodó ítélőmester hiányában egy hónapra (azaz a 32. napra) szóló idézéseket nem ismerünk. Az eddig ismert egyetlen, 1514. évi példa talán az ítélőmester erdélyi tartózkodásával függhet össze.³¹⁶ Rövid határidőre – a fenti rendelkezéseknek megfelelően – legtöbbször hatalmaskodási ügyekben idéztek.³¹⁷ A rövid idézéssel, a nyolcados ítélőszéken kívül kezdett pereket Erdélyből nem lehetett a királyi kúriába felterjeszteni (1516).³¹⁸ Rövid perrel fejezték be a hatalmaskodás mellett a megújított pereket, a zálogos birtokok és a magszakadás útján a királyra háramlott birtokok ügyeit.³¹⁹

A 15. század végén új idézési módot vezettek be Erdélyben. A panaszos a vajdának (alvajdának, ítélőmesternek) adta elő a panaszát, és parancslevelet eszközölt ki tőle. A vajda parancslevelet írt néhány – általában két-három – nemesnek címezve, akiket – akárcsak a korábbi évszázadokban a királyi embereket³²⁰ – minden bizonnyal a panaszos választott ki a szomszéd birtokosok közül, hogy a bepanaszoltat idézzék elébe az idézés végrehajtásától számított, az oklevélben megjelölt napra. A vajdai emberek kimentek a birtokra, ahol megintették a bepanaszoltat, és ha az nem engedelmeskedett a felszólításnak, a vajdai parancslevél által megjelölt napra a vajda elé idézték. Eljárásukról jelentést írtak, melyet a vajdának (alvajdának) címeztek. Ha a bepanaszolt nem jelent meg a vajdai parancslevélben megjelölt időpontra, bírság kirovása után újabb idézésekre került sor. Háromszori egymást követő idézésről való távolmaradás után a bepanaszoltat elmarasztalták (1515, zálogos birtok ügyében).³²¹

non fuerit, extunc postea non aliter, nisi in octavis generaliter celebrandis vel in sede iudiciaria illius comitatus ubi talia inferentes residere dinoscuntur, iuxta litigantium proposita et probata iudicium et deliberationem facere valeant atque possint” (II. Ulászló király oklevele, 1496. jún. 23., Buda; DF 245 425, egykorú, elmosódott írású másolat. Újkorú másolata: DF 253 810). II. Ulászló király 1492. évi nagy törvénykönyve szerint a Mátyás halála utáni hatalmas foglalások ügyében a 32. napra kellett idézni, más hatalmaskodások elkövetőit a nyolcados törvényszékre idézték, ahol azonban azonnal ítéletet mondtak felettük (TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 403).

316 1514. aug. 27.: DF 252 689. Egy hónappal ezután, szeptember 27-én a vajda Szászsebesen volt (DL 47 114, 22 716), és minden bizonnyal ott volt vele az ítélőmester is.

317 HAJNIK: *i. m.* 53; TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 399–400.

318 1516: DL 63 010: „Cause extra terminos octavales per modum brevis evocationis in presentia waywodarum vel vicewaywodarum Transsilvanensium mote in ipsam curiam serenitatis vestre transmitti non soleant neque debeant”.

319 Mindezekre lásd TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 432. – 1507-ben Szentgyörgyi Péter oklevele azt említette meg, hogy Erdélyben négy ügyben (vagy birtokfoglalás ügyében) volt szokás rövid határidőre idézni (DL 28 672).

320 ENGEL Pál: *Királyi emberek Valkó megyében* = uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., jegyz. CSUKOVITS Enikő. Osiris, Bp., 2003 (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok). 590–596.

321 1515: DL 26 526. 1525. jan. 25. u. Szapolyai János erdélyi vajda a kolozsmonostori konventhez. Január 25-én (*in Conv. Pauli ap.*) Bagói Miske Benedek bemutatott 4 oklevelet:

A vajdai bíraskodásban nincs példa a kézbesítéses eljárásra, amelynek során a hiteleshely kapott egy felkérést (*littere exhibitorie*) az alperesnek szóló idézőlevél (*littere preceptorie*) kézbesítésére az alperes számára.³²² A kúriában, a király nevében azonban állítottak ki ilyen oklevelet erdélyi hiteleshelynek címezve, például 1520-ban a kolozsmonostori konventnek.³²³

A vajdai idéző oklevél olykor közvetlenül a bepanaszoltnak volt címezve, és az oklevelet a panaszos fél vagy ügyvédje vihette el a címzettnek. Az ilyenfajta oklevelet nyílt, pápens alakban állították ki, címzés nem szerepelt a külzetén.³²⁴ Az oklevél egy megintést tartalmazott (még ha az *admonitio* szó hiányozott is), hogy a bepanaszolt hagyjon fel a jogsértéssel. 1493-ban a vajdák a király nevében felszólítottak egy bepanaszoltat, hogy szolgáltatassa vissza a panaszos elfoglalt birtokait. Ha ezt nem tenné meg, az oklevél keltétől számított 20. napon kellett színük előtt megjelennie.³²⁵ 1511-ben a címzettnek egy osztálylevelet kellett a panaszosnak kiszolgáltatnia. Ha a címzett a király nevében megtett felszólításnak nem tett eleget, az oklevél bemutatásától számított 15. napra idézték a vajda elé (1511).³²⁶

Rövid határidőre a vajda mindig a király nevében, az alvajda pedig a vajda nevében idézett.

1.) 1515. jún. 22. (*X. mil. mart.*), Székelyvásárhely. Szapolyai János vajda Ispánlaki Balogh Pálhoz és Ispánlaki Béli Antalhoz. A Bagói Miske Benedek panaszos által megjelent időben a király nevében intse meg a bepanaszolt Nagy Mátyást, hogy vegyen fel egy pénzösszeget, és a zálogos birtokot adja át. Ha ezt megtagadná, az idézéstől számított 60. napra idézzék a színe elé. – 2.) 1515. jún. 30. [*sab. p. Petri et Pauli ap.*], hely nélkül. Balog Pál és Béli Antal Szapolyaihoz. A megintést és az eltítást megejtették. – 3.) 1515. aug. 29. (*II. d. prenotati [in Augustini conf.]*), Enyed. Szapolyai János a bepanaszolt Nagy Mátyáshoz. Mivel korábbi megintó (*ammonitoria*) és idéző oklevele (*evocatoria*) szerint aug. 28-án (*in Augustini conf.*) nem jelent meg előtte, megparancsolja a király nevében, hogy a 60. napon jelenjen meg előtte. – 4.) 1515. okt. 28. (*in Apostolorum predicte [Sim. et Jude ap.]*), Déva. Turóci Miklós alvajda Nagy Mátyáshoz. Mivel okt. 27-én (*in vig. Sim. et Jude ap.*) nem jelent meg Bagói Miske Benedek ellenében, a vajda nevében megparancsolja, hogy jelenjen meg a nemesek legközelebbi közgyűlésén. – Mivel a bepanaszolt egyetlen idézésre sem jelent meg, hajtsák be a megítélt bírságokat, és foglalják le annak javait.

322 TRINGLI István: *A kúriai perben végzett idézés változásai a középkorban*. Gesta XIX(2022). (a továbbiakban TRINGLI: *A kúriai perben végzett idézés*). 25–26.

323 SzOkl II. 1.

324 Például 1493: DL 29 872 (idézés a király nevében a 20. napra birtokfoglalás ügyében); 1506: DL 21 567 (az alvajda a vajda nevében idézett újabb hatalmaskodás ügyében); 1511: DF 253 761 (idézés a király nevében a 15. napra, osztályos levél kiszolgáltatása ügyében); 1509: DF 255 174 (idézés a király nevében, a következő szombatra, a per tárgya ismeretlen).

325 1493: DL 29 872 (idézés a király nevében a 20. napra birtokfoglalás ügyében).

326 1511: DF 253 761 (idézés a király nevében a 15. napra osztályos levél kiszolgáltatása ügyében).

1468-ban úgy rendelkeztek, hogy az újabb hatalmaskodás esetében a megintéstől számított tizenöt napon belül válaszadásra kell felszólítani a foglalt.³²⁷ Az újabb hatalmaskodásért (*ratione quorundam novorum actuum potentiariorum*) megidézett a vajda előtt kellett, hogy megjelenjen a kitűzött határnapon, bárhol tartózkodjék is ez (*ubi pro tunc Deo duce constituerimus*).³²⁸ Egy 1502. évi új hatalmaskodási (birtokfoglalási) ügyben a vajda a bepanaszoltat az oklevél keltétől számított 15.,³²⁹ 3.,³³⁰ és a 10.³³¹ napra idézte meg. Mivel az alperes a háromszori idézésre sem jelent meg, a vajda fej- és jószágvesztésre ítélte. Az eljárásról elvi jelentőségű kijelentést is tett. Eszerint az újabb hatalmaskodások miatt indult perekben, háromszori, különböző terminusokra szóló, egymást követő rövid perbe hívás után ítéletet kellett hozni, akkor is, ha az alperes távol maradt.³³² Olykor nem azt írták az idézőlevélbe, hogy a 15. napra történik az idézés, hanem a 15. napra eső ünnepnapot jelölték meg.³³³ Más idézőlevelek, ugyancsak újabb hatalmaskodás, birtokfoglalás ügyében konkrét dátumra³³⁴ vagy a 20. (1493)³³⁵ és 28. (1514)³³⁶ napra szóltak.³³⁷ Ha az alperes megintés után megtagadta a vérdíj kifizetését, a vajdai emberek a 8. napra idézték (1510).³³⁸

327 TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 396. (1468: 2. tc.).

328 HAJNIK: *i. m.* 197 ([18. jegyz.]: 1499: DL 62 957; idézés a király nevében, okt. 30-ról nov. 15-re).

329 1502. aug. 5.: DL 29 902.

330 1502. aug. 22.: DL 29 902.

331 1502. nov. 6.: DL 29 902. Az idézések a király nevében *mediante trinarie litteris evocatoriis brevibus post sese in diversis terminis consequenter emanatis* történtek.

332 „Consuetudinaria autem lege regni ab antiquo observari solita requirente quolibet causa in facto novorum actuum potentiariorum mediante trinariis litteris evocatoriis brevibus post sese in diversis terminis consequenter emanatis inchoata, non obstante partis alterius absentia et rebellione, finire solet et determinari, actor quoque actionem et acquisitionem suam contra suam adversarium proponere debet et obiicere.” (1502: DL 29 902) A bemutatott idéző okleveleket nem kronológiai sorrendben írták át, időrendben az első idézés szólt a 15. napra.

333 1515: WassLt 615. sz. (idézés a király nevében a 15. napra, kötelezvény ügyében).

334 1503: WassLt 513. sz. (idézés a király nevében jan. 5-ről 7-re, újabb hatalmaskodás ügyében); 1506: DL 21 567 (az alvajda a vajda nevében idézett a következő keddre [f. III.] újabb hatalmaskodás ügyében).

335 1493: DL 29 872, 1514: EMOKl 470. sz. = DF 253 581 (idézés a király nevében, hatalmaskodás, birtokfoglalás ügyében).

336 1514: DL 63 001 (idézés a király nevében, birtokfoglalás ügyében, a 28. napra [okt. 14-ről nov. 10-re]).

337 1511-ben az almási uradalom jobbágysait panaszolták be. A vajdai parancslevél a király nevében felszólította az almási várnagyot, hogy az oklevél bemutatását követően öt napon belül szolgáltatson elégtételt a jobbágysai felől, viszont, ha ezt nem tette meg, ennek letételével a 6. napra idézték jobbágysok hatalmaskodása ügyében (1511: DF 253 384).

338 SzOKl I. 323–324 = DF 253 545 (az alvajda a vajda nevében idézett a megintés utáni 8. napra vérdíj kifizetése ügyében).

Rövid perbe hívással idéztek megújított perek esetében. A vajdai oklevél címzettje közvetlenül a pert megnyerő fél volt, akit ezáltal tudatott, hogy a pervesztesnek perújítást engedélyezett (1507,³³⁹ 1511,³⁴⁰ 1514,³⁴¹ 1516,³⁴² 1524).³⁴³

1499-ben a Szt. György-napi oktáván megtartott kolozsvári ítélőszéken írásba foglalták azt az országosan alkalmazott régebbi szokást, miszerint a zálogos birtokokért folyó ügyeket egyetlen terminuson³⁴⁴ – azaz az első nyolcadas ítélőszéken – be kellett befejezni. 1505-ben a vízkereszti oktáván Szentgyörgyi Péter vajda oklevelének indoklása szintén azt mondta ki, hogy a zálogos birtokokkal kapcsolatos pereket rövid per útján, egyetlen terminuson kell befejezni.³⁴⁵ 1509. évi oklevele egy zálogos birtok ügyében elvi szinten már úgy nyilatkozott, hogy a személynek szóló megintésekkel (idézésekkel) nem a nyolcadas ítélőszékekre, hanem rövid határidőre a vajda elé idéznek, és ott ítéletet is hoznak. Ebben az 1509. évi esetben a megintéssel összekötött idézésre csak azért nem került sor, mert a vajda úgy rendelkezett, hogy a panaszt akkor is be kell iktatni a zálogbirtokba, ha a bepanaszoltak ellentmondának. (A panaszos a vajda familiárisa, Kisbarcsai Pál *secretarius* volt.)³⁴⁶ 1515-ben egy zálogos birtok ügyében a vajdai oklevél a megintés utáni 60. napra idézte a bepanaszoltat,³⁴⁷ 1517-ben a 6. napra.³⁴⁸ Csak kivételesen tudjuk, hogy utóbbi alkalomkor, a

339 1507: DF 255 227 (a vajda a király nevében perújítást parancsolt meg Kolozs megyének).

340 1511: DL 30 989 (idézés a király nevében, perújítás miatt, nov. 5-ről dec. 29-re; a szöveg alatt jobboldalt: *Propria commissio domini comitis et wayvode*).

341 1514: DF 253 392 (idézés a király nevében perújítás miatt, okt. 4-ről dec. 21-re; mindkét esetben a perben valamiféleképpen érintettek távolmaradása miatt).

342 1516: WassLt 621. sz. (idézés a király nevében perújítás miatt okt. 10-ről dec. 20-ra, újabb hatalmaskodás ügyében).

343 1524: DF 260 309 (idézés a király nevében dec. 31-ről 1525. jan. 9-re).

344 „Universe cause impignoratitiae de iure ac consuetudine regni in uno et primo tantum modo termino adiudicari debent atque determinari solent” „consuetudinaria vero lege regni ab antiquo observari solita et requirente universe cause in facto iurium possessionariorum impignoratitorum per quempiam mote vel movende efficacibusque litteris comprobate in uno tantummodo termino finire solent et determinari” (1499: DL 30 934); „quelibet cause in facto cuiuscumque iuris possessionarii impignoraticii ad instantiam quorumvis mote per efficacesque litteras comprobate non longo litis processu sed uno tantummodo termino solent terminari”. Vö. TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 431–432.

345 „Universe cause in facto iurium possessionariorum impignoratorum per quoscumque mote per efficacesque litteras declarate non longo litis processu sed solum in uno termino iuridico, etiam absentia vel non venientia partis adverse non obstante decidi debent et terminari” (1505: DL 29 744).

346 „Personales ammonitiones iuxta harum partium Transsilvanarum consuetudinem non in termino octavarum sed brevibus iudiciis termino per nos ipsis assignato decidi terminarique solent atque debent.” (1509: DF 255 079). A parancslevél végrehajtói vajdai emberek voltak.

347 1515: DL 26 526.

348 1517: DF 280 957.

vajda szászsebesi tartózkodása alatt vele ott volt Barcsai Pál ítélőmester.³⁴⁹ 1520-ban egy zálogösszeg felvételét parancsolta meg Kolozs mezővárosnak, melynek megtagadása esetén Kolozs megye legközelebb tartandó ítélőszékére idézte őket.³⁵⁰

A vajda valamilyen, előtte előterjesztett kérelem esetében – ugyancsak a király nevében – vajdai emberek révén (és hiteleshelyi tanúbizonyság jelenléte nélkül) szólított fel birtokosztály megejtésére. A parancsleveleket ilyenkor a vajdai embereknek címezték, és ha az érintett a megintést (*ammonitio*) követően a birtokosztályt megtagadta, olykor oktavára is idézték (1505).³⁵¹ Egy elvi kijelentés szerint azonban a rokonok osztatlan birtokának felosztásáért indult pereket egyetlen terminuson le kellett zárni (1508).³⁵² Utóbb a birtokosztályt megtagadó rokont egy hónapra, azaz a megintést követő 32. napra (1515)³⁵³ vagy két hétre, azaz a 15. napra (1522)³⁵⁴ idézték.³⁵⁵

Olykor csak a panaszos és a bepanaszolt neve derül ki, a per tárgya nem, mert az idézés „bizonyos ügyek miatt” történt a 15.³⁵⁶ vagy a 25.³⁵⁷ napra (1514).

Az értesítés (*insinuatio*) az idézéshez kapcsolódó, azt követő bírói parancs volt, amely azt közölte az alperessel, hogy akár megjelenik a tárgyaláson, akár nem, ügyében ítéletet hoznak.³⁵⁸ A hatalmaskodási ügyekben alkalmazták a 15. század közepétől, Erdélyben is,³⁵⁹ mert a vajdák ítéltettek hatalmaskodási ügyekben.³⁶⁰ Ezeket az ügyeket egyetlen tárgyaláson kellett befejezni.³⁶¹ Nyolcados ítélőszékre való idézésnél

349 SzapolyaiOklt I. 399–400.

350 1520: DF 244 422.

351 1505: DL 62 977.

352 „Dum frater generationalis et condivisionalis a fratre suo generationali et condivisionalī sicuti partes prefate invicem coniuncte existunt, in aliquibus iuribus eorum possessionariis indivisis sive divisionem aliquam habere sive aliam quamcunque litis motionem preteritu eorundem iurium possessionariorum facere voluerit, id non longo litis processu, sed unico dumtaxat termino decidi et terminari solet atque debet.” (1508: DF 257 620, idézi MÁLYUSZ: *Erdélyi társadalom*. 96 [190. jegyz.]).

353 1514. aug. 27.: DF 252 689.

354 WassLt 633. sz.

355 A megintéssel összekapcsolt idézésre lásd TRINGLI: *A kúriai perben végzett idézés*. 27–28.

356 1510: SzOkI I. 321–322 = DF 253 544 (másodszori idézés a király nevében a 15. napra, a per tárgya ismeretlen).

357 1514: DL 63 000 (idézés a király nevében *ratione certorum negotiorum*).

358 HAJNIK: *i. m.* 199; TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 397; TRINGLI: *A kúriai perben végzett idézés*. 28–29.

359 JANITS: *i. m.* 37 (45. jegyz.). Az itt idézett példák: 1477: DL 27 062, 1484: DL 28 436; é. n. [1479–1493]: DL 29 057; 1487: DL 29 542; é. n.: DL 30 938. – Az általunk ismert legkorábbi példa 1473-ból való: DL 62 902. Lásd még: 1499: DL 27 577; 1505: DL 26 483.

360 TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 396.

361 Uo. 397.

is alkalmazták, amikor a vajdai (alvajdai) ember hiteleshelyi tanúbizonyság jelenlétében idézett.³⁶² Akkor is alkalmazták, amikor az alperes több nyolcadon nem jelent meg. Hangsúlyosan megkülönböztették az egyszerű perbe hívástól (1505).³⁶³ Az *insinuatio*val való idézés a három vásáron történő idézést váltotta fel,³⁶⁴ amelyet általában 1486 óta nem alkalmaztak.³⁶⁵

FELLEBBEZÉS (PERÁTTÉTEL) A KIRÁLYI UDVARBA

A 14. században az alvajdai oktavális ítélőszék fellebbezési fóruma a vajdák által az erdélyi nemesség számára vagy királyi meghatalmazással a nemesek, székelyek és szászok számára rendszertelen időközönként Tordán megtartott közgyűlés (*generalis congregatio*) volt. A közgyűlésekről lehetőség volt a királyi kúriába fellebbezni, ahol a 14. században ugyancsak a vajda ítélő főpapok, főurak és nemesek társaságában.³⁶⁶ 1366-ban I. Lajos király úgy rendelkezett, hogy ha a vajda vagy alvajda előtt birtokadományról királyi oklevéllel rendelkező személy ellen kezdenek pert, de a keresetet nem érvényes oklevelekkel, hanem csak tanúkkal kívánják bizonyítani, az ilyen ügyeket ítélet végett a királyi udvarba kell áttenni. A nemesek egyéb közönséges ügyeiben azonban a vajda és az alvajda kellett, hogy ítélkezzék Erdély területén. Ilyen ügyeket az Erdélyben birtokos főpapok és bárók sem tehettek át a vajdától a királyi udvarba.³⁶⁷ Az Erdélyből, a vajda joghatósága alatt álló megyei területekről a kúriába fellebbezett perek rendkívül ritkák, általában valamilyen különleges körülménnyel magyarázhatók. Azok a határvitákat, amelyekben megyei birtokok mellett a vajdai joghatóság alá nem tartozó kiváltságolt szászok is érintettek voltak, ezek kérésére, a vajda mindig a királyi udvarba tette át.³⁶⁸ Ezen ügyek nem tartoznak a szorosan vett fellebbezések körébe. 1381-ben azért került a királyi különös jelenlét elé a kolozsmónostori konvent és ennek birtokaival szomszédos Kolozs megyei nemes pere, mert utóbbi ragaszkodott ahhoz, hogy az apát ne átiratban, hanem eredetiben mutassa be

362 1477: DL 27 062; 1478, 1499, 1502, 1496: TelOkl II. 133–134, 232–234, 252–254 (DL 74 207, 74 272, 74 290).

363 1505-ben „non simpliciter evocatione, sed insinuatione subsequente” idéztek: DL 31 162.

364 JANITS: *i. m.* 37; 1487: DL 26 939; „Et licet prefati ... [az alperesek nevei] ... de more alias consueto adhuc ad premissa in tribus foris provincialibus proclamari debuerint, tamen quia huiusmodi trine forenses proclamationes per generale decretum regni abolite esse censentur, iidemque in causam attracti loco ipsarum trine forensium proclamationum insinuatione mediante evocandi fore videbantur.” (1496: TelOkl II. 426–427 = DL 74 255).

365 TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 434–435 (1486. évi 17. tc.).

366 HAJNIK: *i. m.* 123; JANITS: *i. m.* 53, 55; BERTÉNYI: *i. m.* 47.

367 CDTans IV. 492. sz.

368 HAJNIK: *i. m.* 130 (1511: SzOkl I. 324–327).

(utóbb hamisnak bizonyult) okleveleit.³⁶⁹ 1391-ben a vajda a tordai közgyűléséről egy pert a királyi jelenlét elé tett át,³⁷⁰ ahol a pert a nádor tárgyalta.³⁷¹

A 14. század végén és a 15. század elején egyre ritkábban tartottak vajdai közgyűléseket, az utolsót 1412-ben hívták össze. Mivel a vajdák 1465-ig alig törődtek Erdély ügyeivel – kivéve Tamási János és Szántói Lack Jakab vajdákat –, az alvajdai nyolcados ítélőszék maradt a legfelsőbb állandó bírói fórum Erdélyben.³⁷² 1416-ban ugyan újból tartottak közgyűlést, majd 1421-ben, 1433-ban és 1437-ben is, de sűrűbben csak 1438 után. A vajdák hiányában a közgyűléseket is általában az alvajdák tartották meg. Ezekben az évtizedekben – nagyjából tehát 1412–1465 között – a vajdai bíraskodás két fórumán – a nyolcados ítélőszéken és a közgyűlésen is – alvajdai bíraskodás folyt. Mindkét helyről a fellebbezés a királyi udvarba történt.³⁷³ 1465 után, amikor a vajdák egyre inkább kezükbe vették az erdélyi ügyek intézését, az ítélkezés már leginkább az ő nevükben történt, és a vajdai ítélőszékről is a királyi udvarba lehetett fellebbezni. Amikor a peres felek egyike nem volt megelégedve az ítélőszéken hozott ítélettel, kérhették a per áttételét a királyi kúriába.

A 15. századi perekben nem mindig ismert, hogy az alvajdák vagy a vajdák ítélőszékéről a királyi udvarba fellebbezett perben melyik udvari bíróság volt illetékes.³⁷⁴ Legtöbbször csak a fellebbezésről van tudomásunk, de arról nem értesülünk, hogy a királyi kúria melyik bírósága tárgyalta a pert.³⁷⁵ 1406-ban az erdélyi alvajdák ítélőszékéről egy per az országbíróé elé került.³⁷⁶ 1413-ban az alvajda a szentimrei oktavális ítélőszékéről egy pert, mivel az alperesek nem voltak megelégedve az ítélettel, a király személyes jelenléte (*personalis presentia*) elé terjesztett fel, kötelezve a feleket, hogy Szent György nyolcadán jelenjenek meg ott, majd Szt. Jakab nyolcadán mutassák be neki az ítéletlevelet.³⁷⁷ 1417-ben az alvajda, Zsigmond király parancsára, egy pert – mivel az hűtlenség miatt elkobzott birtok ügyében indult – a királyi kúriába, a *specialis presentia* elé tett át, hogy ott prelátusok és a bárók tárgyalják,³⁷⁸ ugyanebben az évben

369 1381-ben egy I. Lajos király nevében kelt oklevél a bárói bírótársak távolléte miatt az ítélethozatalt Szt. Mihály oktavájára, a királyi különös jelenlét elé halasztotta. Innen a per többszöri halasztás után újból a különös jelenlét bírósága elé, 1383 vízkeresztjének oktavájára halasztódott, ekkor az oklevél már Mária királynő nevében kelt (CDTrans V. 603, 716. sz.; KmJkv I. 38–39).

370 WassLt 209. sz.

371 Uo. 214. sz.

372 JANITS: i. m. 54–55.

373 JANITS: i. m. 55 (172. jegyz.); W. Kovács: *A 15. századi tartománygyűlésekről*. 262–263 (53. jegyz.).

374 JANITS: i. m. 55 (176. jegyz.). Az itt idézett 1461. évi vajdai oklevél mai jelzete: DL 62 877.

375 JANITS: i. m. 55–56.

376 ZsOkl II/1. 4799, 4882. sz, II/2. 5646. sz.

377 ZsOkl IV. 1225. sz.

378 1417: ZsOkl V. 2520. sz.; VI. 52. sz.

az ítélszéken résztvevő nemesek tanácsára a per eldöntését az alvajda a prelátusok és a bárók ítéletére bízta³⁷⁹ amire – utóbbiak említése miatt – nyilván a királyi udvarban kellett, hogy sor kerüljön. 1418-ban az alvajda, az alperes kérésére, egy pert az országbíró elé tett át, aki több báró, a királyi különös jelenléti (*specialis presentia regia*), a nádori és az országbírói ítélmester jelenlétében mondott ítéletet.³⁸⁰ 1430-ban az alvajda egy pert a király és a bárók elé tett át, ahol az országbíró hagyta jóvá annak ítéletet.³⁸¹ 1437-ben és 1443-ban az alvajda az előtte zajló pert a királyi udvarba tett át úgy, hogy ott a főpapok és bárók hozzanak ítéletet.³⁸² 1448-ban az alvajdai oklevélbe foglalt kiegyezésben kikötötték, hogy az ügyet nem terjesztik a királyi udvarba;³⁸³ 1464-ben egy kiegyezés során kikötötték, hogy az alvajdák majdani ítéletével elégedetlen fél kérheti a per áttételét a királyi kúriába (*in curiam regiam*).³⁸⁴ A 15. század elejétől egyébként a személyes jelenlét bírósága országos fellebbviteli fórummá vált.³⁸⁵

I. Ulászló király 1444. évi dekrétumának 9. cikkelye intézkedett arról, hogy a vajda a felek kérésére köteles az előtte tárgyalt pert a királyi kúriába áttenni, de nem nevezte meg, hogy ott melyik bíróság illetékes.³⁸⁶

1479-ben Kendi Antal alvajda a nyolcadas ítélszékről a bírói mentességgel rendelkező Dengelegi Pongrácz László özvegye ellen indított pert a királyi személyes jelenlét (*personalis presentia regie maiestatis*) elé terjesztette fel.³⁸⁷ Ez nem tekinthető fellebbezésnek, mert azok, akik a megyei, a nádori vagy a báni hatóság alól mentesek voltak, a királyi jelenlét bíraskodása alá tartoztak.³⁸⁸

Kivételes eset volt 1457-ben, amikor az alvajdák egy pert a nádor elé tettek át,³⁸⁹ holott annak semmiféle hatásköre nem volt a vajda joghatósága alá tartozó erdélyi megyei területeken.³⁹⁰ Ez azzal magyarázható, hogy Tarkői Rikalf fia, György és

379 ZsOkl VI. 442. sz.

380 1418: ZsOkl VI. 1457. sz.

381 1430: DL 27 136.

382 Mindkét oklevél tárgya: peráttevő (*transmissionalis*). 1437: DF 277 482 = Ub IV. 622; 1443: DF 260 959).

383 DL 29 485.

384 BánfOkl II. 64–66 = DL 26 790.

385 BÓNIS: *Jogtudó értelmiség*. 140–141.

386 JANITS: *i. m.* 57. A hivatkozott törvényszöveg: *Decreta 1301–1457*. 328–329 (1444. évi 9. tc.).

387 1479: TelOkl II. 139–141 = DL 74 210. Kendi alvajdasága alatt a nyolcadas bíróság kiadványai kivételesen nem a vajda, hanem az alvajda nevében keltek (lásd fentebb).

388 HAJNIK: *i. m.* 33; SZILÁGYI: *A királyi kancellária*. 78; JANITS: *i. m.* 54.

389 JANITS: *i. m.* 56–57 (184. jegyz.). A hivatkozott oklevél: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. IX. Szerk. KAMMERER Ernő. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1899. 560–575 = DL 81 466.

390 E tanulmány kereteit szétfeszítené a vajda és az alvajda helyett ítélező, a király által küldött alkalmi bírák tevékenységnek bemutatása. Ilyennek tekinthető az is, amikor 1396-

Gyerőmonostori Kemény István erdélyi alvajdák nem az alvajdai ítélőszéken kelt bírói oklevelükkel tették át a pert a nádor elé, hanem királyi parancsra fogott bíróként jártak el. Oklevelüket egyébként nem is az ítélőszékükön, hanem a Belső-Szolnok megyei Németin állították ki.³⁹¹

1484. vízkereszt oktaváján a vajda ítélőszékéről a királyi udvarba, a királyi személyes jelenlét (*regie maiestatis in personalis presentiam*) elé tették át egy pert, hogy ott döntsene Szt. György oktaváján, majd az ott született döntést a peres fél Keresztelő Szt. János oktavájára kellett a vajdai bíróságnak jelentenie.³⁹² 1494-ben egy pert a vajdai ítélőszékről ugyancsak a királyi személyes jelenlét (*personalis presentia*) elé tették át.³⁹³ A *transmissionalis* perekben tehát, mint ezt a kutatás már korábban megállapította, ekkoriban a királyi személyes jelenlét bírósága volt illetékes.³⁹⁴

1502-ben Magyi Pál alországbíró (1502–1503) és alvajda (1501–1503)³⁹⁵ egy székelly ügyben előtte folyó pert az alperesek kérésére a király elé terjesztett,³⁹⁶ amelyet a királyi udvarban tárgyaltak. Az ítéletlevelet Vingárti Geréb Péter nádor (1500–1503) és királyi helytartó (1501–1502)³⁹⁷ állította ki, mivel a Csehországba elutazott király a hatalmaskodási ügyekben történő ítélkezést reábizta.³⁹⁸ Geréb a pert végleges eldöntésre a vajdának küldte vissza (1503).³⁹⁹

Az 1500. évi 6. tc. kimondta, hogy az Erdélyből a királyi kúriába fellebbezett pereket az országbíró előtt kell tárgyalni.⁴⁰⁰ Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda (1498–1510) – pontosabban a nevében eljáró ítélőmester – több pert is az ítélőszékéről a

ban a király, a vajda távollétére hivatkozva, a nádort bízta meg Bebek Detre szlavón bán és a Zsomboriak Doboka megyei birtokokért folyó perben való ítélkezést, amire Szebenben került sor. Lásd ZsOkI I. 4219. sz.; DIACONESCU: *Cista comitatus Colosiensis*. 40–42 = DL 26 993.

391 Az ügy hátterét csak az újabb kutatás tisztázta, lásd HEGYI Géza: *Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463). A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bálványosi uradalomért*. Erdélyi Múzeum LXVII(2005). 3–4. sz. 118–120. A hivatkozott királyi oklevél: uo. 118 (91. jegyz.): DL 30 834.

392 1474: DL 28 752. Vö. JANITS: *i. m.* 55 (174. jegyz.).

393 1494: KmJkv II. 2926. sz. Vö. JANITS: *i. m.* 55 (174. jegyz.). Lásd még 1479: DL 30 048, 45 819 (*Țara Hațegului*. II. 35–45. sz.).

394 SZILÁGYI: *A királyi kancellária*. 78.

395 Hivatalviselésének eddig ismert kezdő dátuma (*Arch. 1458–1526*. I. 88) javítható: 1501. dec. 15. (DF 245 917).

396 SzOkI VIII. 191–200 = DL 74 286.

397 *Arch. 1458–1526*. I. 79.

398 C. TÓTH Norbert: *A magyar királyság nádora*. 207.

399 SzOkI VIII. 200–203 = DL 74 287.

400 HAJNIK: *i. m.* 34 (11. jegyz.); JANITS: *i. m.* 57; TRINGLI: *Hatalmaskodások*. 361 (69. jegyz.). Az idézett törvényhelyek: 1000–1526. évi törvények. 644 (1500: 6. tc.).

kúriába az országbíró elé tett át (1499,⁴⁰¹ 1505⁴⁰²). 1506-ban Szentgyörgyi, országbíróként (1500–1517), prelátusok, bárók, ítélmesterek és esküdt ülnökök társaságában saját korábbi, erdélyi vajdaként meghozott ítéletét hagyta jóvá.⁴⁰³ 1514-ben a vízkereszt oktaváján megtartott vajdai ítélőszékről Verbőci István országbírói ítélmester egy pert a királyi udvarba, az országbíró elé (*in predictam curiam regiam iudicis scilicet curie eiusdem*) tett át,⁴⁰⁴ ahol ugyancsak ő volt az ítélmester. Verbőci szerint is a nyolcados ítélőszékről a pereket a perdöntő ítélet után a királyi kúriába, az országbíró elé kellett fellebbezni „érettebb megvizsgálás és megvitatás végett és azután a végső befejezésre és végrehajtásra ismét az előbbi bíróhoz”.⁴⁰⁵ A vajda által hozzá felterjesztett pert az országbíró áttehette a *personalis presentia* bírósága elé (1519).⁴⁰⁶

Bár nem oktavális ítélőszéken folyó perekről van szó, megemlítjük, hogy olyan ügyeket, amelyekben a székelyek érintettek voltak, a vajda is és az alvajda is a királyi udvarba, a *personalis presentia* elé terjesztett fel. Így járt el Szapolyai István 1517-ben

401 Szentgyörgyi Péter vajda 1499. máj. 22-i oklevele, 1507. nov 15-i átírásában, Erdődy cs Lt, Lad. 4. Fasc. 7. Nr. 14. [D 915; 5. sz.] = DL 30 934).

402 DL 32 505 (rajta Verbőci ítélmester kancelláriai jegyzete és tárgymegjelölés: *transmissio*).

403 1506: DL 32 506: „Verum quia premissa iudiciaria deliberatio et commissio nostra tanquam per vayvodam Transsilvanensem modo prenotato lata et celebrata superiusque in tenoribus prescriptarum litterarum nostrarum adiudicatoriarum, transmissionalium lucide declarata, rite et legitime facta celebrataque extitisse et ob hoc eadem nostra deliberatio veluti wayvodalis hic quoque in curia et sede iudiciaria prefati domini nostri regis in cunctis suis clausulis et articulis admitti, acceptari approbarique et ratificari ac pro eiusdem perfectione executioneque et finali conclusione rursus in presentiam wayvode Transsilvanensis remitti debere nobis ac prefatis dominis prelatis, baronibus magistrisque prothonotariis et regni nobilibus sedis scilicet iudiciarie prefati domini nostri regis iuratis coassessoribus nobiscum in iudicio et examine presentis cause pariter consedentibus perspicue cernebatur, de quorum consilio prematuro nos prescriptam nostram iudiciariam commissionem et deliberationem veluti wayvodalem hic quoque in curia ut prefertur et sede iudiciaria eiusdem scilicet domini nostri regis tanquam iudicis curie eiusdem in cunctis suis clausulis et articulis acceptamus, approbamus et ratificamus, causam et deliberationem huiusmodi pro perfectione, executione et finali eiusdem conclusione in presentiam wayvode pretactarum partium regni Transsilvanarum ad octavas festi Epiphaniarum domini proxime venturas legitime perdurandas duximus remittendam”.

404 ErdKLt 426. sz. = DF 277 736. Verbőci jelenlétét a szöveg alatt szereplő, a közölt regesztából hiányzó kancelláriai jegyzet igazolja („Lecta et extradata per me magistrum Werbeczy”). Oktavális ítélőszékről fellebbezés 1514-ben a királyi kúriába, az országbíró ítélőszéke elé: DF 257 621 (tárgymegjelölés: *transmissio*), DL 62 997 (tárgymegjelölés: *transmissio*).

405 HAJNIK: i. m. 34 (11. jegyz.); WERBŐCZY: *Tripartitum*. 383 (III.4.6).

406 DF 257 622.

Bodolai Béldi Pál és Orbaiszék között folyó perben,⁴⁰⁷ és Csúcsi Tomori István alvajda 1525-ben egy Udvarhelyszékről hozzá fellebbezett perben.⁴⁰⁸

Fogott bírói ítéleteket nem lehetett a királyi udvarba felterjeszteni. 1511-ben, ugyancsak a vajdai ítélőszéken, Verbőci István ítélőmester előtt folyt egy olyan per, amelynek áttételét Verbőci korábban azért tagadta meg, mert az ítélet fogott bírói ítélet volt.⁴⁰⁹ A felperes ezt elismerte, de hozzátette, hogy oktavális ítélőszékek módjára volt megítélve, és kérte a per fellebbezését a királyi udvarba.⁴¹⁰ Ezenkívül a felperes bemutatott két királyi parancslevelet. Ezek közül az első – hivatkozással a régi erdélyi szokásra –, a felperes kérésének eleget téve, elrendelte a per áttételét a királyi kúriába, mivel birtokperről volt szó.⁴¹¹ A második bemutatott oklevéllel a király megparancsolta Verbőci országbírói ítélőmesternek a per felterjesztését. Erre Verbőci hajlandó is lett volna, de az alperes továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a fogott bírói ítéletet az erdélyi részek szokásjoga szerint nem szokták felküldeni a királyi udvarba.⁴¹² A vajdai ítélőszéken részt vevő ülnökök az erdélyrészi nemesek nevében is eltiltották Verbőcit a pernek a királyi udvarba történő áttételétől, mert ezzel Erdély kiváltságait és szokásait veszélyeztetné.⁴¹³

407 DF 257 770 (tárgymegjelölés: *transmissionalis*).

408 DF 244 494 (tárgymegjelölés: *transmissio cause*).

409 „Ipsam adiudicationem per modum arbitrii factam et celebratam extitisse” (DL 30 266).

410 „Subiunxit in hunc modum quod licet per modum arbitrii fuerit illa adiudicatio celebrata, attamen eadem instar aliarum causarum octavalium fuisset adiudicata et ob rem ipsa causa de iure et consuetudine illarum partium Transsilvanarum per viam dicte apellationis factam in curiam nostram regiam transmitti debuisset.” (Uo.)

411 „Consuetudine illa partium regni nostri Transsilvanarum ab olim observata universe cause in factis iuris possessionarii per quempiam iuridici intentate seu mote ac tandem finaliter adiudicate per viam apellationis in curiam nostram regiam pro evidentiore revisione earundem transmitti debent atque solent.” (Uo.)

412 „Universe cause inter quoscumque et per quemcumque mote et intentate ac per modum arbitrii seu per arbitros adiudicate iuxta consuetudinem partium istarum Transsilvanarum in curiam regiam exmitti non consueverunt.” (Uo.)

413 Uo.

II. Ulászló király rendelkezése szerint a hatalmaskodás négy esetében⁴¹⁴ a vajda előtt kellett ítéletet hozni.⁴¹⁵ A vajda (mint székely ispán)⁴¹⁶ vagy az alvajda (mint alispán)⁴¹⁷ előtt folyó székelyföldi perekben ugyancsak a királyi udvarba lehetett felbuzni.

Miként ezt a korábbi kutatás is megfogalmazta, nem ismert olyan vajdai ítélet, amelyen az országbíró érdemben változtatott volna, bár megtehetette volna, mert Verbóci szerint a kúriában hozott ítélet maradt érvényben, azon a vajda nem változtathatott.⁴¹⁸

ÖSSZEGZÉS

A vajda és az alvajda már a 13. század végétől a Fehér megyei, Maros melléki Szentimrén tartott ítélőszéket. Az Árpád-korban az erdélyi vajdák több alkalommal is Fehér megye ispánjai voltak, itteni bíraskodásuk valószínűleg ezzel hozható kapcsolatba. Kezdetben alkalmanként a vajda is ítélkezett Szentimrén, 1339 után azonban szinte kizárólag az alvajda. Az ítélőszéket a 14. században fontosabb egyházi ünnepek nyolcadán tartották, ami jelenthette az ünnep nyolcadik napját, de egy tább időszakot is. Ha a 14. század folyamán és a 15. század elején több ünnep nyolcadán tartottak ítélőszéket, az 1410-es évektől kezdődően csak négy ilyen alkalommal, azaz vízkereszt, Szt. György, Keresztelő Szt. János születése és Szt. Mihály nyolcadán, minden bizonnyal az alvajda személyes bíraskodásával. Miután 1412-ben a régi típusú, ugyancsak bíraskodást végző, Tordán (Torda m.) rendszertelen időközökben megtartott vajdai közgyűlések megszűntek, 1431 és 1440 között az oktavális ítélőszék költözött Tordára. 1421 után azonban újból elkezdtek közgyűléseket tartani, ugyancsak rendszertelen időközökben. De 1464-ig a vajdai bíraskodás mindkét

414 A bűncselekmények felsorolása az 1540. évi határozatban: házak megtámadása, gyilkosság, vérontás, birtok elfoglalása (MOE II. 167), de a középkori törvények mind ugyanezt tekintették hatalmaskodásnak. Lásd TRINGLI: *A hatalmaskodások törvényes alapjai*. 408.

415 HAJNIK: *i. m.* 124. Eszerint az ilyen ügyeket mindaddig a vajda/alvajda ítélőszékén kellett tárgyalni, és ott kellett végleges ítéletet hozni, nem pedig felküldeni a királyi kúriába. – Minthogy azonban a vajda/alvajda ítélőszékén hozott igazságtalan ítéletekkel sok nemes birtokvesztésre ítélték, 1540-ben elhatározták, hogy a bűnügyeket, de a magszakadással és a hűtlenséggel kapcsolatos birtokügyeket is az országbíró, illetve a király elé kell utalni (MOE II. 167–168).

416 1504: SzOkl III. 158–160.

417 1502: SzOkl VIII. 191–200 = DL 74 286 = DL 74 287 (*apellatio*).

418 PÁLOSFALVI Tamás: *Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. Egy régi paradigma – a rendi dualizmus*. Századok CLIV(2020). 1. sz. 141. Verbóci vonatkozó törvénycikkei: III.2.3–4. tc.; III.4.6. tc. – Országbíró által jóváhagyott vajdai ítélet: DF 257 545.

fórumán, a közgyűléseken és a nyolcados ítélőszéken is, szinte kizárólag alvajdai bíráskodás folyt. 1465 után azonban az oktavális ítélőszéken kelt okleveleket már a vajdák nevében állították ki (az 1477–1479 közötti időszak kivételével, amikor újból az alvajdák szerepeltek az oklevelek *intitulatio*jában). Az 1442–1464 között Erdélyben működő Miklós magister ítélőmester után már nem volt az országrészben állandó *protonotarius*. 1464-ig az erdélyi ítélőmesterek elsősorban kancelláriai munkát végeztek, a bíráskodásban nem vettek részt. 1465–1515 között a vajdáknak nem volt állandó erdélyi ítélőmesterük. 1473–1478 között a megtartott ítélőszékeken az Erdélyen kívüli Debrétei Mihály ítélkezett, az ezt követő időszakban a királyi udvarból küldtek ki ítélőmestereket. Ezek részvétele az ítélőszéken 1493-tól adatolható. Liszkai Ádám (1493–1496) a királyi kúrián személynöki, Marócsai Ferenc (1499–1501) korábban alnádori, Verböci István (1505–1514) pedig országbírói ítélőmesterek voltak. Ők, illetve beosztottjaik végezték el az ítélőszéken a bírósági munkát, nem pedig a vajdák. Az ítélőmestereket erdélyi útjaik alkalmával ugyancsak a királyi kúria bíróságairól kiküldött jegyzők kísérték el. Mindez annak a jele, hogy a tartomány igazságszolgáltatását központi irányítás alá vonták. A kúriai ítélőmestereket és a jegyzőket nem csak az ítélőszék alkalmával, hanem ritkábban vajdai közgyűlésekre vagy fontosabb ügyek elintézésére (például birtokbaiktatások, határviták elsimítása) is kiküldték Erdélybe. Az oktavális ítélőszékek 1465 után megritkultak, 1466–1472 között például egyet sem tartottak. Néhány évben (1482, 1492, 1500, 1501) az ítélőszéket a marosszéki Vásárhelyen, 1493-tól kezdődően Kolozsváron tartották meg, és itt maradt a továbbiakban is. (A király 1494-es erdélyi látogatása alkalmával ülésezett csupán az ítélőszék Szebenben.) Az 1526-ig terjedő időszak utolsó oktavális ítélőszékét 1519-ben tartották, ahol már az 1516-tól működő erdélyi ítélőmester, Barcsai Pál bíráskodott. A 15. század végén és a 16. század elején az oktavális ítélőszéken az alvajda és további 11 előkelő erdélyi nemes vett részt ülnökként (1499, 1514, 1519). A kúriai ítélőmesterek és jegyzők erdélyi tevékenységének köszönhetően az oktavális ítélőszéken kiállított vajdai okleveleken – főleg 1493 után, Liszkai erdélyi tevékenységétől kezdődően – ugyanazok a kancelláriai (ügyviteli) jegyzetek jelentek meg, mint a királyi kúriában működő országbírói bíróság kiadványain. A 16. század elején egy új tisztségviselő jelent meg az oklevelekben, a *secretarius*. Ő volt a vajdai kancellária tulajdonképpeni vezetője, de a bírósági munka alól csak az első erdélyi ítélőmester kinevezése után szabadult fel. Az idézések hosszú ideig az idézéshez legközelebb álló nyolcadokra szóltak, majd a pereket egyik nyolcadról a következőre halasztották. Hatalmaskodási ügyekben 1458-ban bevezették Magyarországon a rövid határidőre, azaz a 32. napra (egy hónapra) történő idézést, Erdélyben azonban, állandó ítélőszék és ítélőmester híján, ez nem terjedt el. Itt rövid határidőre különböző terminusokra idéztek, a hatalmaskodások mellett a megújított perek, a zálogos birtokok és a magszakadás útján a királyra háramlott birtokok ügyében (akárcsak az Erdélyen kívüli megyékben). A nyolcados ítélőszéken tárgyalt pereket a királyi udvarba lehetett fel-

lebbezni, a 15. század második felében több alkalommal a királyi személyes jelenlét bírósága elé került a per, 1500 után pedig ezekben az országbíró volt illetékes.

FÜGGELÉK⁴¹⁹

I. A VAJDAI ÍTÉLŐSZÉK ÜLNÖKEI (1499, 1514, 1519)⁴²⁰

Ádamosi Horvát Gáspár (KK): ülnök 1519-ben. Előbb Vingárti Geréb László erdélyi püspök udvarbírája (1498), majd az akkor már a kalocsai érsekséget viselő László fogarasi várnagya (1499 körül?; 1501–1502).⁴²¹

Apanagyfalusi Apafi Ferenc, apanagyfalusi (BSz, DO, FH, KK): ülnök 1514-ben. *Egregius*,⁴²² 1494/1495-ben – nem részletezett okból – a kincstár pénzt utalt neki.⁴²³ 1515-ben egyike azon vagyonosabb nemeseknek, akik meghívták a szászokat a június 12-i székelyvásárhelyi gyűlésbe,⁴²⁴ majd azon nemesek egyike, aki az 1524. november 15-i, székelyvásárhelyi diétán aláírta a szászoktól segítséget kérő levelet.⁴²⁵

Baládfi János, kiskendi (KK): ülnök 1519-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.

Baládfi Mihály, kiskendi (KK): ülnök 1514-ben és 1519-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.⁴²⁶

419 A tanulmányt az erdélyi vajdai kancellária archontológiája, a nyolcados ítélőszéken részt vevő jegyzők listája és a megtartott oktavális ítélőszékek időpontjait és helyszíneit tartalmazó táblázat egészíti ki (1465–1526).

420 Az alábbi jegyzékben összesítve, betűrendben soroljuk fel a fennmaradt ülnöklistákon szereplő neveket. 1499: DF 245 280; 1514: DF 208 666; DL 30 266; 1519: DF 208 667. Az itt alkalmazott rövidítések: BSz = Belső-Szolnok; DO = Doboka; KL = Kolozs; FH = Fehér; HD = Hunyad; KK = Küküllő; TD = Torda megye.

421 NEUMANN Tibor: *A Szapolyaiak erdélyi ága – a Mikeszázai Horvát család*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. CXXXII(2011). 75.

422 Címére és ősi birtokaira lásd KmJkv II. 2717. sz. Birtokokat vásárolt Kolozs megyében (uo. 3957. sz.).

423 RPRH 2765. sz. tétel.

424 SzOkl III. 187–188 = DF 245 749.

425 SzOkl III. 237–238 = DF 245 841. Családjára lásd ENGEL: *Gen.*, Becsegergely nem, 2. tábla: Apafi.

426 ENGEL: *Gen.*, Szalók nem 2. tábla: erdélyi ág; CsÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. MTA, Bp., 1890–1913. V. 906–908); KmJkv II. 843.

Bethleni Elek, bethleni (BSz, DO, FH, KK, HD): ülnök 1519-ben. *Egregius*,⁴²⁷ Mohács után a Szapolyai, majd Ferdinánd-párti Perényi Péter és az ugyancsak Ferdinánd-párti Majlát István alvajdája.⁴²⁸

Bethleni Miklós, bethleni (FH, KK, KL, TD, DO, BSz): ülnök 1499-ben és 1514-ben. Mátyás király várnagya az ausztriai Retzben (1486–1490), majd Corvin János sztropkói (Zemplén m.) várnagya (1491); erdélyi követ a pozsonyi békét (1491) követő 1492. évi budai országgyűlésen,⁴²⁹ 1494-ben a kincstár – nem részletezett okból – pénzt utalt neki,⁴³⁰ 1496-ban az erdélyi nemesek által a királyhoz küldött követség tagja,⁴³¹ 1515-ben egyike azoknak, akik a szászokat és székelyeket meghívták a tartománygyűlésre.⁴³² Birtokai egy részét II. Ulászlótól új adományként kapta meg.

Bikali Vitéz *lásd* Vitéz, bikali

Bolyai Gáspár (FH): ülnök 1499-ben. 1496-ban az erdélyi nemesek által a királyhoz küldött követség tagja.⁴³³ → Bethlen Miklós testvérének: Brigittának a férje.⁴³⁴

Erdélyi Márton, somkeréki (BSz): ülnök 1499-ben, 1514-ben és 1519-ben. István erdélyi alvajda fia,⁴³⁵ erdélyi követ az 1492. évi budai országgyűlésen,⁴³⁶ 1515-ben – mások mellett – meghívta a tartománygyűlésre a szászokat és székelyeket.⁴³⁷

427 Címére és ősi birtokaira lásd KmJkv II. 3763, 3992–3993. sz.

428 *A bethleni gróf Bethlen család története*. Írta LUKINICH Imre. Athenaeum, Bp., 1928. 56–62; BARTA Gábor: *Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus)*. Századok CXI(1977). 636 (5. jegyz.); OBORNI Teréz: *Egy Habsburg-párti főúr Erdélyben. Bethleni Bethlen Elek (1478–1549?) alvajda*. = *Tanulmányok Cseh Zita, Kovács Melinda és Szabó Jolán tiszteletére*. Szerk. MOLNÁR Dávid, VARGA Zsolt. MNL Heves Megyei Levéltára, Eger, 2023. 363–380; családjára lásd ENGEL: *Gen.*, Becsegergely nem 3. tábla: Betleni (Bethlen).

429 LUKINICH: *i. m.* 20–26; NEUMANN Tibor: *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény)*. Századok CXLV(2011). 2. sz. 293–347 (a továbbiakban NEUMANN: *Békekötés*. II.) 322–323. Birtokszerzeményeire lásd még HEGYI Géza: *Az újvári (bonyhai) uradalom birtoklástörténete a 13–16. században*. = *Számontartatol. A gógánváraljai magyar közösség évszázadai*. Szerk. NAGY Gábor. Barót, Tortoma, 2016. 10–21 (a továbbiakban HEGYI: *Az újvári uradalom*) 18–20.

430 RPRH 613, 2765. sz. tétel.

431 1496: DF 245 425 (egykorú, elmosódott írású másolat). Újkori másolata: DF 253 810.

432 SzOkI III. 187–188 = DF 245 749.

433 1496: DF 245 425 = DF 253 810. Téves az az állítás, miszerint birtokaira új adományt szerzett volna: RÓNAY Elemér: *A bolyai Bolyai-család*. Turul LVI(1942). 3–4. sz. 50 (az itt hivatkozott oklevél ezt nem tartalmazza, lásd DL 26 522).

434 Engel: *Gen.*, Becsegergely nem, 3. tábla: Betleni (Bethlen); KmJkv II. 2746. sz.

435 ENGEL: *Gen.*, Becsegergely nem, 4. tábla: Erdélyi (somkeréki).

436 NEUMANN: *Békekötés*. II. 322–323.

437 SzOkI III. 187–188 = DF 245 749.

Gerendi László (TD) ülnök 1519-ben. *Egregius*, tordai ispán (1512, 1525 e.).⁴³⁸

Gesztrágyi Benedek (KL) ülnök 1499-ben. Kolozsi ispán (1499).⁴³⁹

Gyerőfi Balázs, szamosfalvi (KL): ülnök 1499-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.⁴⁴⁰

Háportoni Forró Márton (FH): ülnök 1514-ben és 1519-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.⁴⁴¹

Horvát, vingárti *lásd* Vingárti Horvát

Hosszúaszói Gergely (KK): ülnök 1499-ben és 1514-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.⁴⁴²

Kecskeméti Patócsi *lásd* Patócsi, kecskeméti.

Kendefi Mihály, malomvízi (HD): ülnök 1499-ben. Erdélyi követ az 1492. évi budai országgyűlésen.⁴⁴³ 1492-ben birtokadományt kapott, 1493-ban a malomvízi és 1496-ban többi birtokára is új adományt szerzett, 1497-ben visszaszerezte a hátszegi vámot,⁴⁴⁴ 1504-ben jobbágytelepítési engedélyt kapott II. Ulászló királytól.⁴⁴⁵

Kendi Gál (DO): ülnök 1519-ben. Kendi Antal alvajda fia. Dobokai ispán (1513–1525).⁴⁴⁶

Kiskendi Baládfi *lásd* Baládfi, kiskendi

Macskási Gáspár (rápolti; HD, FH): ülnök 1519-ben. Királyi kamarás (*cubicularius*), aki II. Ulászlótól adományként megkapta a birtokaiban meglévő királyi jogot (1513).⁴⁴⁷

438 *Arch. 1458–1526. II. 418.* Vö. W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*. EME, Kvár, 2010. (Erdélyi Tudományos Füzetek 263 – a továbbiakban W. Kovács: *Erdélyi megyék*) 111 (további adatokkal).

439 *Arch. 1458–1526. II. 412.* Vö. W. Kovács: *Erdélyi megyék*. 112 (további adatokkal).

440 ENGEL: *Gen.*, Mikola rokonsága, 3. tábla: Gyerőfi (kiskapusi, inaktelkei). Bizonytalan Gyerőfi Balázs Kolozs megyei feltételezett szolgabírósa: [W.] Kovács András: *A megye működése a középkori Erdélyben (14. század eleje–1540)*. Doktori (PhD)-értekezés. Debreceni Egyetem, 2021 (gépelt kézirat; <http://hdl.handle.net/2437/322319>; utolsó megtekintés: 2024. 05. 30.) 292 (2318. jegyz.).

441 KmJkv II. 901.

442 KmJkv II. 923; CSÁNKI: *i. m.* V. 935.

443 NEUMANN: *Békekötés*. II. 322; ENGEL: *Gen.*, Kendefi (Kenderesi, malomvízi); CSÁNKI: *i. m.* V. 191–192.

444 CSÁNKI: *i. m.* V. 191–193; 1492: DL 29 550; 1493: DL 46 206 = SÓLYOM-FEKETE Ferenc: *Syl-völgy s benépesítése, valamint annak egyéb történetei*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. IV(1885/1886). 81–82 = Hurmuzaki II/2. 349–350; 1496: DL 30 490 = Hurmuzaki II/2. 378–379; Hurmuzaki II/2. 384–385; SZABÓ Károly: *A Kendefiek a XIV. és XV-ik században*. Századok II(1868). 42.

445 SÓLYOM-FEKETE: *i. m.* 89.

446 *Arch. 1458–1526. II. 396.* Vö. W. Kovács: *Erdélyi megyék*. 123 (további adatokkal).

447 DL 36 581, idézi Adrian MAGINA: *Constituirea și evoluția domeniului familiei nobiliare Măciș de Rapolt (1478–1520)*. Banatica XX(2010). 2. sz. 116 (39. jegyz.); ENGEL: *Gen.*, Macskási; CSÁNKI: *i. m.* V. 204. Lásd még: DF 277 722 = ErdKLt 1086. sz.

Malomvízi Kendefi *lásd* Kendefi, malomvízi

Mocsi Salatiel (KL): ülnök 1499-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.⁴⁴⁸

Patócsi Miklós, kecskeméti (Pest m.; KK, DO): ülnök 1514-ben. Felesége, → Bethlen Miklós leánya: Erzsébet révén jutott erdélyi birtokokhoz, melyeket cserével és vásárlással egészített ki.⁴⁴⁹ Vingárti Geréb Péter országbíró és nádor, beregi ispán familiárisaként munkácsi várnagy és beregi alispán (1502).⁴⁵⁰

Peterdi János (TD): ülnök 1499-ben. Létai (Kolozs m.) várnagy (1482).⁴⁵¹

Rápolti Macskási *lásd* Macskási, rápolti

Somkeréki Erdélyi *lásd* Erdélyi, somkeréki

Sülyei Péter (FH): ülnök 1499-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.⁴⁵²

Szamosfalvi Gyerőfi *lásd* Gyerőfi, szamosfalvi

Szilvási Kristóf (TD): ülnök 1514-ben és 1519-ben. Belső-szolnoki ispán (1515 e.).⁴⁵³ Vajdai nótárius (1487, 1493–1498).⁴⁵⁴

Szobi Mihály (DO; KL; TD, HD): ülnök 1514-ben. A királyi tanács köznemesi ülnöke, Verbőci támogatója,⁴⁵⁵ 1492. évi budai országgyűlésen erdélyi követ,⁴⁵⁶ az

448 KmJkv II. 982; CsÁNKI: *i. m.* V. 557–550.

449 HEGYI: *Az újvári uradalom*. 20 (1511: DL 62 993). A Patócsiak családfája: HEGYI Géza: *Váralja a középkorban. = Számontartatol. A gógánváraljai magyar közösség évszázadai*. Szerk. NAGY Gábor. Tortoma, Barót, 2016. 27; Doboka megyei birtokai: 1523, 1536, 1542: KmJkv II. 3900, 4581, 4769–4770. sz.

450 *Arch.* 1458–1526. II. 64.

451 ENGEL: *Gen.*, Hontpázmány nem 11. Ugocsa ág 4. tábla: Peterdi; CsÁNKI: *i. m.* V. 807–809. Peterdi Dengelegi Pongrácz János özvegyének létai várnagya (KmJkv I. 2405. sz.).

452 KmJkv II. 1030.

453 *Arch.* 1458–1526. II. 392; W. Kovács: *Erdélyi megyék*. 146 (további adatokkal).

454 1487: DL 62 927; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 67 (55. jegyz.) = 1493: DL 27 221; 1498: WassLt 496. sz. (Szilváson [= Kecsetszilváson] kelt alvajdai oklevél).

455 KUBINYI András: *A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. = Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAKSAJ Ferenc. Akadémiai, Bp., 1984 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok) 262–263; HERMANN Zsuzsanna: *Miképp került Divény vára a Balassák kezére? Levéltári Közlemények LXIII(1992). 1–2. sz.* 63–64; KUBINYI András: *Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. = Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Studien über István Werbőczy*. Szerk. HAMZA Gábor. Professzorok Háza, [Bp.], 2001. (MF Könyvek 21.) 67–69, 71, 76; PÁLOSFALVI: *Hunyadi-familiárisok*. 167; ENGEL: *Gen.*, Szobi.

456 NEUMANN: *Békekötés*. II. 322–323.

algyógyi, a solymosi (HD) és a vécsi vár és uradalom (TD),⁴⁵⁷ királyi adományból (1464) a sajói (DO) és tekei (KL) uradalom birtokosa.⁴⁵⁸

Torockói Ferenc (TD): ülnök 1514-ben és 1519-ben. Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk, de ő volt az, aki visszakapta az 1467–1468. évi erdélyi felkelés után elkobzott torockói várakat.⁴⁵⁹

Tótprónai (Bányabükki) Kerubin (KL): ülnök 1514-ben és 1519-ben. Kolozsi ispán (1499; 1514–1521).⁴⁶⁰

Türi Benedek (TD): ülnök 1514-ben. Korábban Szentgyörgyi Péter alvajdája (1505–1507) és tordai ispán (1512–1513, 1527).⁴⁶¹

Vingárti Horvát János (FH) ülnök 1514-ben. Jelentős udvari szolgálat után valószínűleg Szapolyai egyik támaszaként került Erdélybe, később egy vajdai oklevél relátora.⁴⁶²

Vitéz György, bikali (KL): ülnök 1499-ben. *Egregius*.⁴⁶³ Semmilyen tisztségviseléséről nem tudunk.⁴⁶⁴

457 CSÁNKI: *i. m.* V. 55, 66, 796; HEGYI Géza: *Az erdélyi Mezőség birtokviszonyai a középkorban. = Középkori művészet a Szamos mentén. II. Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig.* Szerk. KOLLÁR Tibor. A szerk. munkatársai: BARDOLY István, KOVÁCS Gergely. Fényképezte MUDRÁK Attila. Iskola Alapítvány–Möller István Alapítvány, Kvár–Bp. 2021. 305–367 (a továbbiakban HEGYI: *A Mezőség birtokviszonyai*) 350.

458 HEGYI: *A Mezőség birtokviszonyai*. 344; ENGEL Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Hungary in the Late Middle Ages. Digital Vector Map and Attaching Database about the Settlements and Landowners of Medieval Hungary.* BTK, Bp., 2020; CSÁNKI: *i. m.* V. 326, 602–603, 541, 796.

459 DL 28 564; ENGEL: *Gen.*, Ákos nem 6. Torockói. Mivel a felkelésben részt vevő Torockói László egyik fia: Ferenc, a javait 1497-ben fiára: Ferencre bízta (KmJkv II. 3002. sz.), valószínűleg ez utóbbi lehetett az ülnök. 1542-ben a helytartó mellé rendelt tanács Torda megyei küldötte: *Erdélyi országgyűlési emlékek.* I. Szerk. SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp., 1876. 84–86 (SzNLT, Urkunden, IV. 395).

460 *Arch. 1458–1526.* II. 412. Valószínűleg ezzel a Tótprónai Kerubinnal azonosítható az a *Rwbynth*, aki Szapolyai vajda egyik oklevelének relátora 1514-ben (SzapolyaiOkl. I. 355–356). Vö. W. Kovács: *Erdélyi megyék.* 151 (további adatokkal).

461 *Arch. 1458–1526.* I. 88, II. 418. Vö. W. Kovács: *Erdélyi megyék.* 152 (további adatokkal).

462 FARAGÓ Dávid: *Vingárti Horvát János pályaképe.* Erdélyi Múzeum LXXXVI(2024). 1. sz. 40–41.

463 KmJkv II. 3173. sz. Végrendelete: DL 46 697.

464 ENGEL: *Gen.*, Mikola rokonsága, 8. tábla: Bikali (Tamásfalvi); CSÁNKI: *i. m.* V. 611–612.

Zsombori Péter (DO):⁴⁶⁵ ülnök 1499-ben. A királyi udvarba küldött erdélyi követ (1496),⁴⁶⁶ tordai ispán (1499).⁴⁶⁷ II. Ulászló király évenkénti sóadományban részesítette 1496-ban.⁴⁶⁸

II. AZ ERDÉLYI VAJDAI KANCELLÁRIA ARCHONTOLÓGIÁJA (1465–1526)

II. 1. Vajdai (és alvajdai) jegyző⁴⁶⁹

Iklódi István *magister* alvajdai jegyző (1465)

1465. VI. 17. (DL 27 180)

Egyidejűleg belső-szolnoki, dobokai és kolozsi ispán (1465)⁴⁷⁰

Gergely *magister*

1469. XI. 17. (Ub VII. 428)

Miklós *magister*

1485. XI. 7. (KmJkv II. 2549. sz.; DL 28 437)⁴⁷¹

Cseberkovci⁴⁷² (*de Cheberkolcz*) Miklós (János fia), *nobilis*

1487. II. 8. (Borsa: *Somogy Lt. oklevelei*. 69 [143. sz.])

Bényei⁴⁷³ Bertalan *magister*

1492. XI. 23. (DL 29 329)

Kecseti László (1493)

1493. XI. 22. (DL 26 456. és 27 221)

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 67.

465 ENGEL: *Gen.*, Brassói-rokonság, 1. tábla: Zsombori (Sombori). Zsombor alatt itt a Kolozs megyei Magyarzsombor értendő.

466 1496: DF 245 425 = DF 253 810.

467 *Arch.* 1458–1526. II. 417.

468 DL 65 411. Vö. W. Kovács: *Erdélyi megyék*. 156 (további adatokkal).

469 Az alábbi jegyzékben, amikor a név mellett nem szerepel az „alvajdai jegyző” pontosítás, ott vajdai jegyzőt említ a forrás.

470 *Arch.* 1458–1526. II. 391, 394, 410. – 1465-ben id. Vizaknai Miklós erdélyi alvajda a végrendeletében Jeremiás nevű jegyzőjét említi (Ub V. 220).

471 Bátor István vajda és országbíró jegyzője.

472 Körös megye.

473 Fehér m.

Szilvási⁴⁷⁴ Kristóf *magister* (1487; 1493–1498)

1487. XI. 16. (DL 62 927)

1493. XI. 22. (DL 27 221)⁴⁷⁵

1498. VIII. 9. (WassLt 496. sz.)⁴⁷⁶

Belső-szolnoki ispán (1515 e.), az oktavális ítélőszék ülnöke (1514, 1519)

Vö. JANITS: *i. m.* 64 (36. jegyz.); JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 67 (55. jegyz.);

Arch. 1458–1526. II. 392.

Szucsáki János *magister* (1499–1509, 1511–1516)

1499. III. 19.⁴⁷⁷ (DL 29 574) – 1510. VIII. 11. (WassLt 562. sz.)⁴⁷⁸

1511. XII. 21. (DL 29 025) – 1516. IV. 11. (WassLt 620. sz.)

A kolozsmonostori konvent jegyzője (1497–1499), vajdai *secretarius* (1510)

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58, 69, 74; KmJkv I. 65–66.

Szegedi⁴⁷⁹ Keresztúri Simon *magister, egregius*, alvajdai jegyző (1501, 1524–1525)

1501. VI. 7. (DL 46 555)

474 Kecsetszilvás (Doboka m.).

475 Közbenső adatok: 1494. III. 25. (KmJkv II. 2909. sz.); 1494. V. 30. (KmLt 284. sz. = DF 275 385); 1494. IX. 2. (DL 46 274); 1494. XII. 23. (DL 29 884); 1495. I. 5. (DL 27 751); 1495. VI. 22. (DL 29 885. és 30 489); 1495. VII. 16. (DL 27 983); 1495. VII. 24. (DL 29 886); 1495. XII. 26. (DL 27 083); 1495. XII. 28. (DL 27 757); 1496. I. 29. (DF 252 984); 1496. I. 31. (DL 26 939); 1496. III. 22. (DL 30 940); 1496. VI. 27. u. (*Rechnungen Hermannstadt* 213); 1496. VIII. 18. (vajdai familiáris, *magister*, DF 245 424); 1496. XI. 20. (DF 245 423); 1497. III. 30. (WassLt 492. sz.; DL 62 947); 1497. III. 30. u. (*Rechnungen Hermannstadt* 239); 1497. XII. 14. (DL 27 765).

476 Szilváson kelt alvajdai oklevél.

477 A keltezés bizonytalan, mert az ártírt oklevél későbbi, mint a keretoklevél.

478 Közbenső adatok: 1499. XI. 26. (DF 247 111), 1499. XII. 13. (DF 245 127, DL 29 577), 1500. X. 30. (DL 36 923), 1501. IV. 5. (DF 277 667 = ErdKLt 1071. sz.; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58 [25. jegyz., Batthyaneum, B. 1071], téves, 1502. III. 8-i keltezéssel idézi), 1501. IV. 28 (WassLt 505. sz.), 1503. V. 30. (DL 26 818), 1503. VI. 16. (KmJkv II. 3287. sz.), 1503. XII. 22. (DL 27 234), 1503. XII. 26. (DL 28 668), 1503. XII. 28. (DL 28 669), 1504. III. 16. (DF 257 845), 1504. IV. 26. (DL 28 549), 1505. II. 5. (DF 257 616), 1505. III. 22. (DF 253 758), 1505. III. 27. (DF 277 696), 1506. X. 1. (WassLt 533. sz.), 1507. VI. 27. (DL 27 109), 1509. IV. 17. (KmJkv II. 3493. sz.), 1509. IV. 25. (WassLt 550. sz.), 1510. VIII. 11. (uo. 562. sz.), 1511. XII. 21. (DL 29 025), 1512. V. 9. (WassLt 571. sz.), 1513. V. 24. (DF 255 089), 1514. II. 1. (WassLt 607. sz.), 1516. IV. 30. (uo. 616. sz.). Vö. Adinel DINCĂ: *Scieri autografe în Transilvania medievală = Autographa et signaturae Transilvaniae*. Szerk. Susana ANDEA–Avram ANDEA–Adinel DINCĂ. Argonaut–Symphologic, Cluj-Napoca–Gatineau, [2015] (Argonaut. Istorie, documente, mărturii; Academia Română, Institutul de Istorie Națională George Barițiu, Colecția Medievalia V). 33, 36–37.

479 1525: DL 63 037.

Pleternicei⁴⁸⁰ (Dragasy)⁴⁸¹ György, *egregius, magister*

1504. X. 2. (DF 267 781)⁴⁸²

Egyidejűleg kúriai jegyző.⁴⁸³

László (1504)

1504 (*Rechnungen Hermannstadt* 314)

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 67 (58. jegyz.)

Dévai Pál *magister*⁴⁸⁴

1504. VIII. 20.^{484a}

1505. I. 26. (DF 255 040)

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 70 (75. jegyz.).

Frátai Mátyás, *nobilis, litteratus*,⁴⁸⁵ alvajdai jegyző

1512. IV. 20. (DL 30 075)

1512. IV. 21. (DF 244 497)⁴⁸⁶

Komlósi Péter *magister, nobilis*

1514. II. 3. (TelOkI II. 327)

Egyidejűleg kúriai jegyző.⁴⁸⁷

480 Pozsega m.

481 Bónis: *Jogtudó értelmiség*. 401–402.

482 Az oklevél regesztája: IVÁNYI Béla: *München levéltárai, magyar szempontból*. Levéltári Közlemények XII(1934). 81.

483 1498: DL 67 148; *curie regie ac stili wayvodalis... notarius* (1504: DF 267 781). – 1499-ben a Szt. György-ünnep oktaváján Kolozsvárott tartott ítélőszék alkalmával Torockó vár iktatásához kijelölt vajdai ember (ThLt 45. sz. = DF 257 881).

484 Később, ugyanezen a néven, kúriai jegyző (1506. XII. 13.: DL 29 914). Később, erdélyi ítélőmesterként a Barcsai Pál nevet használja (lásd alább).

484a Ez a vajdai oklevél a Hunyad megyei Barcsán kelt, írásba foglalója nem lehetett más mint Dévai/Barcsai Pál. Az oklevél jelzete: Direcția Arhive Naționale Istorice Centrale, Bukarest, Documente transilvănene XVII/6., közlése: Costin FENEȘAN: *Ohaba și Ponor – două moșii românești din Țara Hațegului și stăpânii lor în secolele XV–XVI*. Sargetia XVIII–XIX(1984–1985). 189–190.

485 1524: DL 23 924.

486 Az oklevél közlése: Adrian Andrei RUSU–Marius PORUMB–Mircea SABĂU–TĂTAR: *Ctitoria Sărăcineștilor din Sălășul de Sus (jud. Hunedoara)*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca XXVIII(1987–1988). 173.

487 *Curie regie et styli nostri wayvodalis notarius*.

Kőrösi Miklós *magister* (1516–1519)⁴⁸⁸

1516. XI. 14. (DL 255 093)⁴⁸⁹ – 1519. V. 9. (DF 255 099)

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58.

Szucsáki Ambrus *magister* (1520–1524)⁴⁹⁰

1520. III. 7. (TelOkl II. 446 = DL 74 401)⁴⁹¹

1524. IV. 15. (DL 23 924)

Vö. KmJkv I. 66, 127; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 74–75.

(Szalánkeméni) Albert diák (jegyző)

1522. VI. 3. (DF 257 777^v)⁴⁹²

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 75–76.

Miklós diák, *egregius*

1523. III. 9. (KmJkv II. 3905. sz.)⁴⁹³

Szegedi⁴⁹⁴ Keresztúri Simon *magister, egregius*, alvajdai jegyző (1501, 1524–1525).

1524. III. 2. (DF 255 122)

1525. II. 17. (DL 63 037)

Vö. JANITS: *i. m.* 65; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 76.

488 Utóbb vajdai *secretarius* (1522–1526), amennyiben azonosítható a csak keresztnévvel szereplő Miklós litteratussal/magisterrel (lásd alább).

489 Az oklevél közlése: JAKÓ–MANOLESCU: *i. m.* Kézírások 34/A. Itt családnévvel szerepel, az időrendben ezt követő említésekben már csak keresztnévvel. Közbenső adat: 1519. V. 7. (DF 255 098).

490 Kolozsmonostori jegyző (KmJkv I. 101, 1519; TelOkl II. 388 = DL 74 395), erdélyi ítélmester (1531–1535), lásd JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 74–75; 1531: Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága Kolozsváron, Barcsay cs lt, 2. sz. Vö. DINCĂ: *i. m.* 39.

491 Közbenső adatok: 1520. X. 15. (DF 253 777^v); 1521. IX. 16. (DF 246 129); 1521. X. 22. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. I. Rechnungen aus 1503–1526*. H. Zeidner, Kronstadt, 1886 [a továbbiakban *Quellen Kronstadt I.*]) 362; 1521. XI. 26. (uo. 367); 1521. XII. 4. (DL 63 024); 1522. III. 12. (DF 278 764); 1522. X. 7. (*Quellen Kronstadt I.* 451); 1523. IV. 24. (246 437); 1523. XI. 8. (DF 277 783).

492 Albert diák néven írt perhalasztó feljegyzést alvajdai oklevél hátlapjára, melynek közlése: C. TÓTH: *Szapolyai János havasalföldi hadjáratai*. 990 (27. jegyz.). Hasonmása: JAKÓ, Sigismund: *Organizarea cancelariei voevodale ardeleni la începutul secolului al XVI-lea*. Hrisovul VI(1946). 111–148. II/3. ábra.

493 Talán azonos azzal a Miklóssal, aki 1530-ban Kolozs megye jegyzője (KmJkv II. 4326. sz.).

494 1525: DL 63 037.

II. 2. Vajdai titkár (*secretarius wayvode*)

András diák (1503)

1503. V. 30. (DL 26 818)

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58.

Barcsai Pál magister (1507–1510)⁴⁹⁵

1508. I. 2. (*Rechnungen Hermannstadt* 494)⁴⁹⁶

1510. X. 4. k. (TTár 1907. 106 = DF 280 939)

Vö. JANITS: *i. m.* 65; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58, 60 (36. jegyz.), 70 (75. jegyz.);

KmJkv I. 65, 101.

Szucsáki János magister, diák (1510[–1516?])⁴⁹⁷

1510. IX. 23. (DL 27 250–27 251)⁴⁹⁸

Vö. JANITS: *i. m.* 65, 67; JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 58.

Kőszegi András (1519?) (erősen bizonytalan)

1519. VII. 28. (SzOkl I. 342;⁴⁹⁹ az oklevél késői másolata: DL 29 090)

495 Kolozsmonostori konventi jegyző (1485–1496; KmJkv I. 65), utóbb az országbírói, majd 1507-től a vajdai kancellária jegyzője, 1516–1526 között erdélyi ítélmester (lásd alább).

496 Közbenső adatok: 1508. VII. 17. (KmJkv II. 3470. sz.); 1509. I. 5. (DL 105 984, Pál magister); 1509. VII. 12. (TelOkl II. 311–312 = DL 74 334); 1509. VII. 13. (DF 255 248); 1509. X. 7. (DL 27 591 = DL 27 592; DL 27 593); 1509. X. 23. (DL 32 456); 1510. III. 10. (DL 27 405); 1510. III. 25. (DF 253 544^v = SzOkl I. 322). Itt a közlésben hibásan *secretarius maiestatis persone* áll a *secretarius manu propria* helyett, ami a kutatást érthető módon félrevezette, lásd JANITS: *i. m.* 65 (40. jegyz.); SZILÁGYI: *A királyi kancellária*. 51 (70. jegyz.); LAKATOS: *A királyi titkárok*. 341 (49. jegyz.); 1510. IV. 17. (DL 29 615); 1510. IX. 25. (Hurmuzaki XV/1. 204–205 = DF 246 027).

497 Mivel az 1510–1516 közötti időszakból ellenőrző jegyzetek csak Turóci Miklós alvajdától (1511: WassLt 566. sz.; 1513: DL 65 461) és Szucsákitól (1512: WassLt 571. sz.; 1513: DF 255 089; 1514: WassLt 607. sz.) ismertek, Jakó feltételezte (*Vajdai kancellária*. 58), hogy a titkári teendőket Szucsáki ebben az időszakban is ellátta.

498 Vajdai jegyző (1499–1509, 1511–1516).

499 Az oklevél 1519. VII. 28-án (*f. V. p. Marie Magdalene*) kelt – Várdotfalván. Az oklevél eredetijét nem sikerült fellelni, az összes közlés újkori másolat alapján történt. A szöveg ugyanezzel a keltezéssel és kelethellyel megtalálható Kájoni János kéziratában (bár maga az oklevél nem az ő kézírásával), egy 1683. évi másolat alapján és itt is szerepel Kőszegi András vajdai titkár neve. Lásd *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuszttódia története. Kájoni János kézírata 1684*. DOMOKOS Pál Péter anyagának felhasználásával s. a. r., a jegyzeteket az és utószót írta, valamint a Kuszttódia történetét fordította MADAS Edit. Az okleveleket fordította SZOVÁK Kornél. Szeged 1991 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 31). 17. Szapolyai azonban csak VII. 21-én oklevelezett Várdotfalván (DF 286 482 és 247 942), VII. 27–29. között már Segesváron volt (SzapolyaiOkl I. 420–421). Kőszegi András vajdai titkár tevékenységét más forrásból nem sikerült megerősíteni.

Vö. JANITS: *i. m.* 65; JAKÓ: *Vajdai kancellária.* 58–59

[Kőrösi?]⁵⁰⁰ Miklós diák (1520 tavasza –1526)

1522. VIII. 20. (*Quellen Kronstadt* I. 443)⁵⁰¹

1526. V. 18. (DF 255 141)

Vö. JAKÓ: *Vajdai kancellária.* 59, 73.

III. ERDÉLYI ÍTÉLŐMESTER (1465–1526)

(*protonotarius Transsilvanus*)

1493–1516 között az erdélyi ítélmesteri teendőket az alkalmanként Erdélybe küldött kúriai ítélmesterek látták el: Liskai (Horváti) Ádám személynöki (1489–1497), Marócsai Ferenc alnádori (1497–1498) és személynöki (1500–1514), illetve Verbőci István országbírói (1502–1515) ítélmesterek. Vö. *Arch.* 1458–1526. I. 86–88

Debrétei Mihály, *egregius* (1473–1479)

1473. VII. 14. (DL 73 626)⁵⁰²

1479. I. 25. (DL 29 844)

Liskai (Horváti) Ádám (1493–1496)

1493. VIII. 5. (DF 252 661 = 257 835)

1496. II. 1. (DL 27 758)

(Nem említik erdélyi ítélmesteri címét)

500 Az alább idézendő egyetlen forrásban sem szerepel a családneve. Valószínűleg azonos az 1516-ban említett Kőrösi Miklós magister vajdai *notariussal* (lásd fentebb).

501 Közbenső adatok: 1522. X. 2–7. között (*Quellen Kronstadt* I. 449), 1522. XI. 22–24. (uo. 457). A brassói számadáskönyv három bejegyzése *litteratusként* említi. 1523. II. 11. (DL 63 027); 1523. II. 19. (DL 27 130); 1525. IX. 28. (SzapolyaiOkI I. 503–504); 1526. V. 18. (DF 255 141). Ez utóbbi négy oklevél *magisterként* említi. – Pécsi hibás olvasata nyomán vélte úgy Janits, tévesen, hogy Mohács előtt Erdélyben két ítélmester működött egyszerre. (PÉCSI: *i. m.* 9 [14. jegyz.]: *Coram me magistro Nicolao protonotario domini wayvode Transsilvanensis*, de az eredetiben a *protonotario* helyett *secretario* olvasható (1526: DF 255 141). Minderre lásd JAKÓ: *Vajdai kancellária.* 57 (19. jegyz.).

502 *Prothonotarius regni*. Közbenső adatok: 1475. X. 04. (DL 65 425); 1478. VI. 27. (DF 253 807); 1478. VII. 14. (Ub VII. 186–187 = SzNLt, Urkunden, II. 391; a közlés nem tartalmazza Debrétei nevét); 1478. X. 21. DF 276 927 (forrás: HUN-REN, BTK, TTI, Kiegészítések az *Arch.* 1458–1526. I. kötethez).

Marócsai Ferenc (1499–1501)

1499. I. 31. (SzOkl VIII. 181–186 = DF 74 271)⁵⁰³

1501. II. 7. (DL 29 894)

(Nem említik erdélyi ítélmesteri címét)

Verbőci István (1502–1514)⁵⁰⁴

1508. XI. 28. (DL 245 981)⁵⁰⁵

1511. XI. 28. (KárolyiOkl III. 79–80)⁵⁰⁶

Barcsai Pál (1516–1526)⁵⁰⁷

1518. IX. 11. (DL 108 280)⁵⁰⁸

1526. V. 22. (DL 63 048)

Vö. JANITS: *i. m.* 65–67; JAKÓ: *Vajdai kancellária.* 66, 70–73.

Egyidejűleg tordai ispán (1525–1526; *Arch.* 1458–1526. II. 418).

503 Közbenső adatok: 1499. IV. 19. (DF 275 366); 1499. V. 14. (DL 46 487); 1499. V. 19. (DF 245 280); 1501. I. 18. (DF 245 915); 1500. I. 20. (DF 257 613); 1501. I. 28. (DF 247 930. és 278 753); 1501. I. 30. (DF 261 082); 1501. II. 3. (DL 28 000 = FontRerTrans IV. 54–57).

504 Egyidejűleg országbírói ítélmester (*Arch.* 1458–1526. I. 88).

505 Erdélyi ítélmesternek nevezi Szentgyörgyi Péter vajda (*egregius magister Stephanus de Werbevcz prothonotarius noster Transsilvanus*).

506 Országbírói és erdélyi ítélmesternek nevezi II. Ulászló király. Idézi JANITS: *i. m.* 66 (52. jegyz.).

507 1507–1510 között vajdai *secretarius*. Cím nélkül is ítélmesteri feladatokat lát el 1516–1518 között. – Erdélyi ítélmester Mohács után is: 1526. XII. 12. (SzNLt, Urkunden, V. [Nova collectio posterior], 291. sz.); 1527. IV. 14. (ENMLt, Bánffy család nemzetségi levéltára [a KEK őrizetében], 136. sz.); 1531. I. 7. (uo. 149. sz., itt Szapolyai *secretarius*nak nevezi, és Hunyad megye ispánjává nevezi ki); 1531. I. 8. (uo. 150. sz.; *secretarius*); 1531. III. 17. (Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága Kolozsváron, Beszterce v lt, I. 1134. sz., *secretarius*); 1531. V. 6. (ENMLt, iktári Bethlen cs lt, 151. sz., *secretarius*); 1532. I. 7. (uo. 154. sz., ítélmester); 1532. VI. 21. (uo. 160. sz., *secretarius*, néhai). Az itt felsorolt adatok forrása: JAKÓ: *Vajdai kancellária.* 72–73 (régi jelzetekkel).

508 Közbenső adatok: 1519. I. 17. (DL 61 104^v); 1519. I. 27. (VERESS: *Acta et epistolae.* I. 113–119); 1519. II. 4. (KmJkv II. 3708. sz.); 1519. III. 25. (DL 47 288); 1519. V. 3. (DL 67 260); 1519. VII. 16. (DL 106 083, p. 502–503); 1520. II. 24. (DF 244 422); 1520. XII. 22. (DL 29 980); 1521. II. 5. (DL 29 984); 1521. VIII. 26. (DF 255 109); 1523. I. 23–27. között (*Quellen Kronstadt* I. 505); 1523. III. 23. (DF 255 116); 1523. VII. 22. (DF 255 118); 1524. I. 10. (DF 255 121); 1524. I. 28. (DL 29 414); 1524. III. 2. (DF 255 122); 1524. V. 30. (DF 244 423); 1524. IX. 24. (DF 255 124); 1525. I. 10. (DF 260 309); 1525. II. 3. (DL 24 442; DF 247 753); 1525. II. 17. (DL 63 037); 1525. VIII. 20. (DF 255 129–255 131); 1525. VIII. 22. (DF 255 132); 1525. IX. 3. (DF 255 134); 1525. IX. 7 (DL 27 820^v); 1525. X. 4. (DF 255 137); 1526. IV. 2. (DF 247 807); 1526. V. 13. (DF 257 785). Vö. DINČA: *i. m.* 38.

IV. A VAJDAI ÍTÉLŐSZÉK JEGYZŐI

(*curie regie et sedis nostre [sc. wayvodalis] iudicarie notarii*)

1476, *vízkereszt* (Torda mezőváros)

Csoma-fáji Pál, Kolozs megye jegyzője⁵⁰⁹

Vitenyédi Pál, a kolozsmonostori konvent jegyzője⁵¹⁰

1476. I. 22. (DL 27 057. és DL 36 833)

1496, *vízkereszt* (Kolozsvár)

Szucsáki János magister, a kolozsmonostori konvent jegyzője⁵¹¹

1496. I. 25. (DL 26 939)

1499, *Szt. György-ünne*p (Kolozsvár)

K[omló]si [?] Ferenc

1499. V. 22. (ThorotzkayLt 45. sz. = DF 257 881)

1508, *vízkereszt* (Kolozsvár)

Bocsári Gergely, Orosházi Komlósi Ferenc, Galaci István, Kisfaludi Lázár magisterek⁵¹²

1508. I. 22. (DL 30 934; Erdődy cs lt, D 915, 6. és 8. sz.⁵¹³)

Dévai Pál vajdai jegyző

1508. I. 26. (DF 255 040); 1508. II. 05. (DL 29 359)

1514, *vízkereszt* (Kolozsvár)

Bajoni Benedek, Boziási György, Fokszabadi György, Fülöpösi Albert, Galaci István, Ilméri Imre, Kisbarcsai Pál, Komlósi Péter,⁵¹⁴ Kovári Ferenc,

Oroszi Ferenc, Szántói Becsk Péter magisterek, kúriai és ítélszéki jegyzők

1514. I. 24. (DL 30 539); 1514. I. 25. (DF 255 210–255 211, 275 326); 1514. I. 27. (DL 29 912)

509 1476-ban (*Arch. 1458–1526. II. 415*).

510 1480–1485 között (KmJkv I. 61).

511 1497–1499 között. KmJkv I. 65–66, 101; 1497. XII. 14. (BánfOkl II. 347); 1499. IV. 16. (TelOkl II. 234).

512 Egy részük az ítélszékről kiküldött vajdai emberek között felsorolva: Galaci István, Frátai Salatiel, Keresztúri Kristóf, Szucsáki János, Bocsári Péter magisterek (1508. I. 24.: VERESS: *Acta et epistolae. I. 91* = DL 29 920).

513 Az oklevél csonka és keltezés nélküli fogalmazványtöredéke: DF 278 359.

514 Komlósi ugyanebben az évben vajdai jegyző (lásd fentebb).

1519, vízkereszt

Szucsáki Miklós; Szucsáki Ambrus, a kolozsmonostori konvent jegyzője (1519),⁵¹⁵
Szalánkeméni Albert;⁵¹⁶ Sárdi Hacaki Miklós, Kétházi Miklós,⁵¹⁷
Szentiváni János magisterek

1519. I. 24. (DL 32 576);⁵¹⁸ 1519. I. 27. (DF 208 666 és 237 944)

A vajdai oktavális ítélőszékek időpontjai és helyszínei a késő középkori Erdélyben (1466–1526)					
Év	Ünnep és helyszín				Ítélmester
	vízkereszt	Szt. György (máj. 1.)	Keresztelő Szt. János (júl. 1.)	Szt. Mihály (okt. 6.)	
Szentgyörgyi János vajda (1465–1467)					
1466	–	–	–	?	
1467	?	–	–	–	
Dengelegi Pongrácz János vajda (1468–1472)					
1468– 1472	–				
Magyar Balázs vajda (1472–1475)					
1473	–	–	Torda	Torda	Debrétei Mihály ítélmester
1474	Torda	Torda	–	Torda	
1475	Torda	–	–	–	

⁵¹⁵ 1519. VI. 7. (TelOkl II. 388 = DL 74 395; KmJkv I. 66, 127). A fentebbi Szucsáki János fia (KmJkv I. 66). JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 74–75.

⁵¹⁶ 1522-ben Albert diákként említik (valószínűleg vajdai jegyző: DF 257 777); 1526. I. 30-án a Szebenben az ítélőmester jelenlétében tartott vajdai ítélőszék jegyzője (DL 31 050). Vajdai jegyző (1534: KmJkv II. 4481. sz.). Valószínűleg vele azonosítható az az Albert, aki 1534–1535-ben a kolozsmonostori konvent jegyzője (uo. I. 101). Erdélyi ítélőmester (1534: KmJkv II. 4443. sz.; 1535. V. 1.: *Quellen Kronstadt* II. 404; 1535. VI. 23.: Albert magister, domini waywode *ityly mester* (uo. 411); ENMLt, iktári Bethlen cs lt, 1535. V. 21., 1537. IV. 22., 1538. I. 20., 1538. IV. 3.; 1537: ErdKlt 863. sz.; 1538. V. 14. (WassLt 663. sz.); 1539: *Quellen Kronstadt* II. 627–628, 633. Minderre lásd JAKÓ: *Vajdai kancellária*. 75–76. A kolozsvári előnevet használta itteni háza után: *A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyvei*. I. 1326–1590. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléte-szi BOGDÁNDI Zsolt. EME, Kvár, 2018. (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1.). 794. sz.

⁵¹⁷ Bodrog m.?

⁵¹⁸ A keltezésben az évszám utolsó szava elmosódott, de a felsorolt jegyzők nevei az oklevél-törödéket minden kétséget kizáróan 1519-re keltezik. A kibocsátó ugyancsak kiszakadt, de az nem lehetett más, mint Szapolyai János, mivel az oklevél a vízkereszt oktaván megtar-tott ítélőszék alkalmával kelt, és ezeket az okleveleket mindig a vajda nevében állították ki.

Dengelegi Pongrácz János vajda (1475–1476)					
1475	–	–	–	Torda	[Debrétei] Mihály ítélőmester
1476	Torda	–	–	–	
Vingárti Geréb Péter vajda (1477–1479) és Kendi Antal <i>alvajda</i> (1477–1479)					
1477	–	Torda (alvajda)	Torda (alvajda)	–	Debrétei Mihály ítélőmester
1478	–	Torda (alvajda)	Torda (alvajda és vajda)	–	
1479	Torda (alvajda és vajda)	–	–	–	
Bátori István országbíró (1471–1493), vajda és székely ispán (1479–1493)					
	vízkereszt	Szt. György (máj. 1.)	Keresztelő Szt. János (júl. 1.)	Szt. Mihály (okt. 6.)	
1482	Székely- vásárhely	–	–	–	
	vízkereszt	Szt. György (máj. 1.)	Keresztelő Szt. János (júl. 1.)	Szt. Jakab (aug. 1.)	
1487	Székely- vásárhely	–	–	–	
Bélteki Drágfi Bertalan vajda és székely ispán (1493–1498)					
1493	–	–	–	Kolozsvár	Liszikai Ádám személynöki (1489– 1497) és erdélyi vajdai (1493–1496) ítélőmester
1494	–	–	–	Szeben	
1496	Kolozsvár	–	–	–	
Szentgyörgyi és Bazini Péter vajda (1498–1510) és országbíró (1500–1517)					
1499	–	Kolozsvár	–	–	Marócsai Ferenc ítélőmester (1499–1501)
1500	Kolozsvár, Székely- vásárhely	–	–	–	
1501	Székely- vásárhely	–	–	–	

1505	Kolozsvár	–	–	–	Verbőci István országbírói ítélőmes- ter (1502–1515)
1508	Kolozsvár	–	–	–	
Szapolyai János vajda (1510–1526)					
1514	Kolozsvár	–	–	–	Verbőci István országbírói ítélőmes- ter (1502–1515)
1519	Kolozsvár	–	–	–	Barcsai Pál erdélyi ítélőmester (1516–1526)

THE OCTAVE TRIBUNAL OF THE VOIVODE IN MEDIEVAL TRANSYLVANIA

Keywords: *Transylvania; Middle Ages; voivodal and vicevoivodal courts; chancellery notes*

Since the second half of the 13th century, the voivode, the high royal ruler appointed to rule Transylvania, and his deputy, the vice-voivode, held a judicial court in Sântimbru, a settlement in the county of Alba, on the right bank of the Mureş River. During the Árpád dynasty, the voivodes of Transylvania were several times also counts (*comites*) of the Alba County, and the judgment of the two here can be linked to this function. In the beginning, occasionally, the voivode also sat in judgment at Sântimbru, but after 1339, almost exclusively the vice-voivode presided the judicial court there. In the 14th century, the hearings of the cases at the court began on the octaves of more important religious feasts. The octave could mean either the eighth day of the feast or a longer period. In the 14th and early 15th centuries, the octaval court was held on the octaves of some notable feasts, but from the second decade of the 15th century onwards, only on the octaves of four of them: Epiphany, St George's Day, the Nativity of St. John the Baptist and Michaelmas, most likely with the personal participation of the vicevoivode. After 1412 there were no more voivodes' assemblies (congregations) held in Turda (Turda county; a judicial forum that operated at irregular intervals), and between 1431 and 1440 the octaval court of the vicevoivodes moved to Turda. After 1421, the congregations were gradually resumed. Afterwards, until 1464, the two voivodal tribunals, the octaval court and the congregations, were occasions when almost exclusively the vicevoivode sat in judgment. After 1465 the documents of the octaval court were issued in the names of the voivodes (except for the period 1477–1479, when again the vicevoivodes appeared in the superscriptions of the documents). After the period between 1442 and 1464, when Magister Nicholas, the protonotary of Transylvania, was active, we do not find such an official in Transylvania. Until 1464, the Transylvanian protonotaries were primarily involved in chancellery-related activities and did not participate in judicial activities. Between 1465 and 1515, the voivodes no longer had a permanent Transylvanian protonotary. Between 1473 and 1478, the protonotary Michael Debrétei, a native from outside Transylvania, worked in the

court seats that were held, and in the following period, protonotaries from the royal court were sent. Their participation in the octaval tribunal is attested from 1493 onwards: Adam Liszkai (1493–1496), protonotary of the royal personal presence, Francis Marócsai (1499–1501), formerly protonotary of the vicepalatine, and Stephen Verbőci, protonotary of the judge royal (1502–1515). They, respectively their subordinates, performed judicial work at the octaval tribunal, not the voivodes. The protonotaries sent from the royal court were accompanied on their Transylvanian journeys by notaries also sent from there. All this indicates that the justice of the province was subject to central control. Protonotaries and notaries were sent to Transylvania not only at the octaval courts, but sometimes also at the general assemblies of the voivodes and for the settlement of important matters (e.g. introductions into some important domains, settlement of border disputes). Octaval courts became much rarer after 1465, for example between 1466 and 1472 they did not take place at all. On a few occasions (1482, 1487) the octaval court was held in Târgu Mureș (seat of Mureș), and from 1493 onwards it was held in Cluj (Cluj county) and remained there. (In 1494, on the occasion of the king's visit to Transylvania, the octaval court was held, exceptionally at Sibiu (Sibiu seat). In the period up to 1526, the last voivodal octaval court was held in 1519. This court was presided over by the protonotary of Transylvania, Paul Barcsai, who had been active in this capacity since 1516. At the end of the 15th and the beginning of the 16th century, the vice-voivod and 11 other prominent Transylvanian nobles attended the octaval tribunal as assessors (1499, 1514, 1519). Due to the work of the protonotaries and notaries sent to Transylvania, the same chancery notes appeared in the voivode's acts issued on the occasion of the octaval sessions of the court, especially after 1493 (starting with Liszkai's work), as in the issues of the courts of the royal court. At the beginning of the 16th century a new official appeared in the voivode's documents, the secretary, the head of the voivode's chancellery. It was only after the appointment of the first Transylvanian protonotary that he was able to free himself from judicial work. Summonses were issued for a long time for the nearest octave, then the trials were postponed from one octave to another. In 1458, in Hungary, the short summons was introduced on the 32nd day (one month) in cases of violent trespasses, but in Transylvania, in the absence of a permanent court and a protonotary, this practice did not spread. Short-term summonses were issued for various terms, and in addition to cases of violent trespasses, there were also cases of renewed lawsuits, of landed possessions and of the possessions of heirless nobles, which reverted to the king. Cases judged at the octaval courts could be appealed to the royal court. In the second half of the 15th century, the lawsuit usually reached the court of the king's personal presence, and after 1500 to that of the judge royal. The above study is supplemented by the archontology of the voivodal chancellery, the list of notaries who participated in the octaval courts, and a table containing the dates and venues of the octaval court sessions (1465–1526).

SCAUNUL DE JUDECATĂ OCTAVAL AL VOIEVOZILOR ÎN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ

Cuvinte-cheie: *Transilvania; evul mediu; scaunul de judecată voievodal și vicevoievodal; note de cancelarie*

Voievodul, adică înaltul dregător regal numit la conducerea Transilvaniei, și adjunctul său, vicevoievodul, încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea au ținut un scaun de judecată

la Sântimbru, așezare aflată în comitatul Alba, pe malul Mureșului. În timpul dinastiei Arpadiene, voievozii Transilvaniei au fost de mai multe ori comiții comitatului Alba, iar judecata celor doi de aici poate fi pusă în legătură cu această funcție. La început, ocazional, și voievodul judeca la Sântimbru, dar după 1339, aproape exclusiv vicevoievodul. În secolul al XIV-lea ședințele scaunului de judecată se desfășurau la octavele unor sărbători religioase mai importante. Octava putea să însemne atât a opta zi a sărbătorii, cât și o perioadă mai extinsă. În secolul al XIV-lea și la începutul secolului al XV-lea, scaunul de judecată se ținea cu prilejul octavelor mai multor sărbători, însă începând cu deceniul doi al secolului al XV-lea, sunt documentate tribunale doar la octavele a patru dintre ele: Boboteaza, Sfântul Gheorghe, Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul și Sfântul Mihail, cel mai probabil cu participarea personală a vicevoievodului. După 1412 nu au mai fost ținute adunările (congregațiile) voievodale de la Turda (comitatul Turda; un for judecătoresc care activa la intervale neregulate), iar între 1431 și 1440 tribunalul octaval al vicevoievozilor s-a mutat la Turda. După 1421, treptat, a fost reluată activitatea de organizare a congregațiilor. După aceasta, până în 1464, la cele două foruri de judecată voievodale, tribunalul octaval și adunările se desfășura, aproape exclusiv, o judecată a vicevoievodului. După 1465, documentele forului de judecată octaval au fost emise în numele voievozilor (cu excepția perioadei 1477–1479, când din nou vicevoievozii au figurat în intituția documentelor). După perioada cuprinsă între 1442 și 1464, în care a activat magistrul Nicolae, protonotarul Transilvaniei, nu mai regăsim un astfel de funcționar în Transilvania. Până în 1464, protonotarii transilvăneni au efectuat în primul rând activități legate de cancelarie și nu au participat în activitatea judecătorească. Între 1465 și 1515 voievozii nu mai dispuneau de un protonotar transilvănean permanent. Între 1473 și 1478, în cadrul scaunelor de judecată care au fost ținute, a activat protonotarul Mihai Debrétei, originar din afara Transilvaniei, iar în perioada următoare, au fost trimiși protonotari de la curtea regală. Participarea acestora la judecata octavală este atestată din 1493: Adam Liszkai (1493–1496) protonotar al judelei curții regale, Francisc Marócsai (1499–1501), anterior protonotar al vicepalatinului și Ștefan Verbóci, protonotar al judelei curții regale (1502–1515). Ei, respectiv subordonații lor au efectuat munca judiciară la scaunul judecătoresc octaval, nu voievozii. Protonotarii trimiși de la curtea regală au fost însoțiți în călătoriile lor transilvănene de notari trimiși de asemenea tot de acolo. Toate acestea indică faptul că justiția provinciei a fost supusă controlului central. Protonotarii și notarii au fost trimiși în Transilvania nu numai cu ocazia judecăților octavale, dar uneori și a adunărilor generale voievodale și pentru rezolvarea unor probleme importante (de exemplu, introduceri în domenii mai importante, soluționarea unor litigii de hotar). Judecățile octavale au devenit mult mai rare după 1465, de exemplu între 1466 și 1472 nu au avut loc deloc. Cu câteva ocazii (1482, 1487) judecata octavală a avut loc la Târgu Mureș (scaunul Mureș), iar începând cu 1493 a avut loc la Cluj (comitatul Cluj) și a rămas aici în continuare. (În 1494, cu ocazia vizitei regelui în Transilvania, judecata octavală a avut loc, prin excepție la Sibiu, scaunul Sibiu.) În perioada cuprinsă până în anul 1526, ultima judecata octavală voievodală a avut loc în 1519. La aceasta din urmă prezida deja protonotarul Transilvaniei, Paul Barcsai, care a activat în această calitate încă din 1516. La sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, la judecățile scaunului octaval au participat ca asesori vicevoievodul și alți 11 nobili transilvăneni de seamă (1499, 1514, 1519). Datorită activității protonotarilor și notarilor trimiși în Transilvania, în actele voievodale emise cu ocazia scaunelor de judecată octavale, mai ales după 1493 (începând cu activitatea lui Liszkai), au apărut aceleași note de cancelarie ca și în emisiunile instanțelor judecătorești care activau la curtea regală. La începutul secolului al XVI-lea a apărut un nou funcționar în documentele voievodale, secretarul, conducătorul efectiv al cancelariei voievodale. El s-a putut elibera de munca judiciară abia după numirea primului protonotar transilvănean. Chemările în judecată

au fost emise mult timp pentru octava cea mai apropiată, apoi procesele au fost amânate de la o octavă la alta. În 1458, în Ungaria a fost introdusă chemarea în judecată pe termen scurt, în ziua a 32-lea (o lună), în cazurile de samavolnicie, dar în Transilvania, în lipsa unei instanțe judecătorești și a unui protonotar permanent, aceasta nu s-a răspândit. Chemările în judecată pe termen scurt s-au făcut pe diferite termene, iar pe lângă cazurile de samavolnicie și în cazul proceselor reinnoite, și cele care priveau posesiunile zălogite și posesiunile unor nobili stinși fără urmași, posesiuni care reveneau regelui. Procesele discutate la judecățile octavale puteau fi apelate la curtea regală. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, procesul ajungea de regulă la instanța de judecată a prezenței personale al regelui, iar după 1500 a fost competent judele curții regale. Studiul de mai sus este completat de arhondologia cancelariei voievodale, lista notarilor care au participat la judecățile octavale și un tabel care conține datele și locurile de desfășurare ale scaunelor de judecată octavale (1465–1526).

FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (DL) és Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Hungarian National Archives, Pre-Mohács Collection, Medieval Charters (DL), Collection of Photocopies (DF)

Arhiva Națională Maghiară, Colecția Antemohácsiana, Arhiva Diplomatică (DL), Fototeca Diplomatică (DF)

- 1–4. DL 27 052; DL 28 418; DL 27 194; DL 28 629.

Registrata-jegyzetek az 1473. évi tartománygyűlés alkalmával kelt vajdai okleveleken.

Registrata notes on voivodal charters issued at the 1473 Transylvanian provincial assembly.

Însemnări de tipul *registrata* pe actele voievodale emise cu ocazia Dietei provinciale transilvănene din anul 1473.

- 5–6. DL 26 923; DL 45 926.

Turóci János országbírói nótárius kézjegye az 1482-ben Keresztelő Szt. János oktaváján megtartott ítélőszéken kiállított vajdai okleveleken.

Signature of John Turóci, notary to the royal judge, on Transylvanian voivodal charters issued at the tribunal held on the octave of St. John the Baptist in 1482.

Semnătura lui Ioan Turóci, notar al judelei curții regale, pe documentele voievodale emise la tribunalul ținut la octavele Sfântului Ioan Botezătorul, în anul 1482.

- 7–9. DL 74 229; 74 230; DL 45 926.

Kamarcai Miklós kúriai nótárius kézjegye az 1487-ben vízkereszt oktavája alkalmával kiállított vajdai okleveleken.

Signature of Nicholas Kamarcai, curial notary, on voivodal charters issued on the octave of Epiphany in 1487.

Semnătura lui Nicolae Kamarcai, notar al curiei regale, pe documentele voievodale emise la octavele Bobotezei, în anul 1487.

- 10–11. DL 46 274; DL 27 751.

Szilvási Kristóf vajdai nótárius kézjegye vajdai okleveleken (1494, 1496).

Signature of Christoph Szilvási, voivodal notary, on voivodal charters (1494, 1496).

Semnătura lui Cristofor Szilvási, notar voievodal, pe documente voievodale (1494, 1496).

12. DL 29 359

Dévai Pál (?) vajdai nótárius kézjegye (1508).

Signature of Paul Dévai (?), voivodal notary (1508).

Semnătura lui Paul Dévai (?) notar voievodal (1508).

KÉZIRAT ÉS NYOMTATÁS HATÁRÁN. WESSELÉNYI KATA IMANAPLÓI**

Kulcsszavak: *Wesselényi Kata; női szerző; kéziratossá válás; könyvkiadás*

Hadadi Wesselényi Kata (1735–1788) kilenc kéziratossá vált kötete maradt fenn a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban, ezenkívül egy szakácskönyve az Országos Széchényi Könyvtárban, és családtagjaival (szüleivel, testvérével és a Teleki család tagjaival) folytatott levelezésének egy része a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltárában, illetve a Magyar Nemzeti Levéltárban. A kilenc kéziratossá vált kötet közül hat megszerkesztett, letisztázott, nyomtatásra előkészített, paratextusokkal ellátott kötet, ezek képezik kutatásom tárgyát.¹ A kötetekben 1748 és 1786 között keletkezett szövegeket találunk, ezek nemcsak Wesselényi Katától származnak, hanem férje, Rhédei Zsigmond imái és versei, illetve fia, Rhédei Ferenc egy imája is itt található.

A levelek nagy részétől eltérően, a kötetek nem autográf példányban maradtak fenn, amit csúnya, olvashatatlan írásával magyarázott Deé Nagy Anikó, Wesselényi Kata első biográfusa.² Vallomásos jellegük és a sok önéletrajzi adat azonban igazolja, hogy azok valóban tőle származnak. Személyes jellegükből kifolyólag Deé Nagy Anikó imanaplóknak nevezte el őket. A lelki napló vagy spirituális napló (spiritual diary) fogalma nem idegen a kora újkori női íráshasználattal foglalkozó nemzetközi szakirodalomban.³ Wesselényi Kata kötetei nem olyan értelemben imanaplók, hogy

* PAPP Kinga (1983), PhD, irodalomtörténész, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, papp.kinga@eme.ro

** A tanulmány az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* c. alprogram támogatásával készült.

1 A paratextusokról lásd PAPP Kinga: *Wesselényi Kata imanaplóinak paratextusai*. Erdélyi Múzeum LXXXVI(2024). 3. sz. 84–96.

2 DEÉ NAGY Anikó: *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony*. Kriterion, Kvár, 2017. 39.

3 EFFIE BOTONAKI: *Seventeenth-Century Englishwomen's Spiritual Diaries: Self-Examination, Covenanting, and Account Keeping*. The Sixteenth Century Journal 30(1999). 1. sz. (a továbbiakban BOTONAKI: *Seventeenth-Century Spiritual Diaries*). 3–21; uő: *Seventeenth-Century English Women's Autobiographical Writings: Disclosing Enclosures*. The Edwin Mellen Press, Lewiston, New York, 2004; TOM WEBSTER: *Writing to Redundancy: Approaches to Spiritual Journals and Early Modern Spirituality*. The Historical Journal 39(1996). 1.sz. 33–56.

a szerző naponta feljegyzi bennük imáinak idejét vagy számát, tehát nemcsak devocionális életének nyomait találjuk meg bennük, hanem magukat az imákat saját élettörténetébe ágyazva írja le.

A kötetek írásképeiből megállapítható, hogy nem egyazon kéz másolta őket, és a másolt szövegben több javítást is végeztek, amelyek feltehetőleg egy összeolvasás, utólagos ellenőrzés és szerkesztés eredményeként születtek. A javítások között többször felismerhető Wesselényi Kata kézírása is. Néha félreolvasást korrigált, máskor átfogalmazott vagy kiegészített bizonyos szövegrészeket, de előfordul olyan eset is, hogy a másoló kihagyott egy-egy, számára olvashatatlan szót, a szerzőnő pedig utólag kiegészítette a szabadon hagyott helyeket. A szövegeket udvari lelkészek, esetleg diákok másolhatták, és munkájukat utólag egy titkár, pap, házitanító vagy a kollégium valamelyik tanára javíthatta, Wesselényi Katával együttműködve. Mindez azért feltételezhető, mert halála után a marosvásárhelyi református kollégiumban írt gyászversében azt olvashatjuk, hogy udvarában több fiatal nevelkedett. Feltehetőleg olyan segítségei lehettek, akiknek jobb volt az íráskészsége, ők másolták, írták át a szövegeket, javították a helyesírást, a központosítást, és fontos szerepük lehetett a szövegek kötetté formálásában, illetve a paratextusok elkészítésében is.

A kora újkori női szerzőknek általában nem volt megfelelő retorikai, stilisztikai képzettsége, ezért olyan közvetítőre volt szükségük, aki megszerkesztette, megformálta, esetleg javította a szövegeiket. E közvetítők személyére azonban sokszor nem derül fény. Ha pedig nyomtatásban is megjelent egy női szerző szövege, akkor szinte elkerülhetetlen volt a közvetítő személye.⁴ Erre a szerkesztői, szerzői közreműködésre, azaz kollaboratív szerzősége a legismertebb hazai példa árva Bethlen Kata és Bod Péter, illetve Sárdi Sámuel együttműködése,⁵ de a nyugati szakirodalomban is számos példa van rá.⁶

Wesselényi Kata személyes, kegyességi szövegei a lemásolás, javítás és kötetbe rendezés által már kéziratos formában egyfajta publicitást kaptak. Azonban ezeket a köteteket nemcsak családon vagy saját háztartáson belüli, szűk használatra, hanem a

4 Vö. Helen SMITH: *Grossly Material Things. Women and Book Production in Early Modern England*. Oxford University Press, Oxford, 2012.

5 FAZAKAS Gergely Tamás: *Egy 18. századi református özvegyasszony publikál? Árva Bethlen Kata önéletírása a kéziratosság és nyomtatás határán = Özvegyek és árvák a régi Magyarországon*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2020. 247–270; uő: *Árva Bethlen Kata önreprezentációi = Magyar irodalomtörténet*. Szerk. HORVÁTH Iván–BALÁZS Mihály–BARTÓK Zsófia Ágnes–MARGÓCSY István. Gépeskönyv, Bp., 2020. <https://f-book.com/mi/index.php> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 12.).

6 A szakirodalom legújabb összefoglalóját lásd *Gender, Authorship, and Early Modern Women's Collaboration*. Ed. Patricia PENDER. Palgrave Macmillan, 2017. Lásd még Heather HIRSCHFELD: *Early Modern Collaboration and Theories of Authorship*. PLMA 116(2001). 3. sz. 609–622.

szélesebb körű, nyomtatott nyilvánosságnak szánták. Ezt végül a szerzőnek nem sikerült elérnie.

Egy 18. századi szerzőnek a nyomtatás egy szélesebb olvasóközönséghez való eljutást jelenthetett. Sok nyomtatott szöveg esetében megfigyelhető azonban, hogy azokat továbbra is másolták, tehát kéziratban is terjedtek. Ilyen szempontból nincs hierarchia a kézirat és a nyomtatott szöveg között, hiszen bármilyen formában terjedt is az, publikációs eseménynek számított.⁷

Habár Wesselényi Kata művei a 18. század második feléből származnak, vallásos jellegükből kifolyólag mégis a század eleji női szerzők írásaival rokoníthatók.⁸ Munkái abban különböznek élesen árva Bethlen Kata és Zay Anna – Wesselényi Kata könyvtárában is meglévő – imakönyveitől, hogy jóval személyesebbek, és nemcsak utalások vannak bennük az egyes élethelyzetekre, hanem önéletrajzi részek is. A szerző lelki életébe is betekintést nyerünk, leírja fájdalmát, szomorúságát, önmarcangolását, és imáiban keresi a feloldozást. Nemcsak a kötetek előljáró beszédeiben, hanem gyakran az imák vagy énekek előtt levő, titulusoknak nevezett összefoglalókban is kitér élete eseményeire, azokra az alkalmakra, amelyek befolyásolták a szövegek keletkezését. Továbbá úgy tűnik, hogy a különböző devóciós szövegek megteremtették a lehetőséget arra, hogy több alkalommal is elmesélje életét. Árva Bethlen Katától eltérően vállalta azt, hogy szövegei (még életében) nyomtatásban is napvilágot lássanak.

Tanulmányomban azt illusztrálom, hogy Wesselényi Kata miként készült a nyomtatott nyilvánosságra, milyen tervei voltak a szövegek kiadását illetően, illetve hogyan érhető tetten szövegeiben a szerzőség tudatos felvállalása.

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban található kéziratos kötetek a nyomtatott szövegek mintájára vannak elkészítve. A címlapok a nyomtatott címlap képét imitálják, három kötetben is Nagyenyed van megjelölve nyomtatási helyként (*N. Enyeden nyomtatott s.a.t.*), egy esetben az 1775-ös év és Kis György nyomdász neve is megjelenik. Kiss György 1763-tól működtetett nyomdát Nagyenyeden, korábban pedig Kolozsváron dolgozott a református egyház nyomdájában. Neve 1767-ben jelenik meg utoljára nyomtatványon. Tevékenységét az özvegyét feleségül vevő Debreczeni Sámuel folytatta 1774-ig, majd ezt követően Vizi István, de ő is elhunyt

7 A kéziratos nyilvánosságról lásd Tóth Zsombor: *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű írásban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások*. Irodalomtörténeti Közlemények CXIX(2015). 5. sz. 625–650; uő: *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)* Irodalomtörténeti Közlemények CXXIII(2019). 6. sz. 719–739.

8 NAGY Zsófia: *Imádság – dokumentum – önéletrajz. Női imák a 18. századból = A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban (Gradus I.)*. Szerk. BERSZÁN István–EGYED Emese. BBTE, Kvár, 2006. 172.

1775-ben. A nyomda felszerelését Kapronczai Nyerges Ádám vette meg 1777-ben, 1785-ben, három évvel szerzőnk halála előtt, Marosvásárhelyen el is indította. Wesselényi Kata munkái azonban ott sem jelentek meg.⁹ A címlapon emlegetett nagyenyedi nyomdának nem volt kiváltságlevele, főként alkalmi kiadványokat adtak ki, de ott jelentek meg Bod Péter és Pápai Páriz Ferenc munkái is, igaz, sokszor kiadási hely és év nélkül.¹⁰

Wesselényi Kata kéziratának címlapja után – akárcsak például Bethlen Kata imádságoskönyvében, a *Védelmező erős paísbán* – válogatott bibliai idézetek sora következik, melyek tematikusan illeszkednek a kötetek tartalmához. Mindegyik kötet igen részletes tartalomjegyzékkel, úgynevezett mutatótáblával zárul, melyből nemcsak a kötet tartalmát ismerjük meg tételesen felsorolva, hanem ismét elolvashatjuk az egyes imaszövegek, versek titulását, rövid összefoglalását, ezzel is segítve a jövőbeli olvasókat.

Wesselényi Kata kötetei nemcsak szerkezetükben követik a nyomtatott szöveget, hanem paratextusaik is arról árulkodnak, hogy a szerző tudatosan felvállalta a nyomtatott nyilvánosságot, műveinek még életében történő kiadását. Kiadásra előkészített munkáit élete alkonyán ő maga szedte sorrendbe *Az igaz Isteni esméretről és Apostoli igaz Hítről való idvességes Vallás tételnek Lelki Trombitája*¹¹ című, valószínűleg utolsóként összeállított kötetében, melynek előljáró beszédében felsorolta mind a hat kötetet.

E sorrend szerint az *Egy hittel egy reménnyel két egyező szívnek Isten eleiben felnyújtott áldozatja* című kötet a legelső.¹² Időrendben is ebben találhatók a legkorábbi szövegek, mivel nemcsak a sajátjait, hanem férje imádságait is tartalmazza ez a házasságukról tanúskodó kötet, amelyhez ajánlás és két előljáró beszéd is készült. Az első, 1765-re datált előljáró beszéd szövegéből megtudjuk a sajtó alá rendezés okát és a kinyomtatás tervét is. Ezek szerint saját és férje példája által az igaz, keresztény házasságról akarta tanítani fiát és másokat is:

„Vétkezném hát én azzal, ha az én Istenemnek, az én és Kedves férjem iffju és rövid házassági életünknek ideje alatt illy kegyelmes jo téteményit; keresztény felebarátim főként gyermekem és ő utánna való maradékom előtt világosságra nem hoznám, a’ melly által ők példát végyenek, hogy valamint hogy hatalmas volt az Isten Lótót

9 V. ECSÉDY Judit–PAVERCSIK Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában. 1473–1800*. Balassi, Bp., 1999. 200.

10 Uo.

11 Thq–116. Ms. 250 (a továbbiakban Ms. 250).

12 Thq–116f. Ms. 255 (a továbbiakban Ms. 255).

‘Sodomábann kegyességben meg tartani, és őket onnét a’ veszedelem előtt ki vezérelni; szintég ugy hatalmas az Isten az ő benne bizókat és az ötet félőket mind iffju ,s mind házassági életekben egész halállok Orájáig minden gonosz intselkedőknek practicajoktól meg örizni és oltalmazni, hogy sem életek gyalázatban sem lelkek veszedelemben ne forogjon és el ne vesszen.

Annyival-is nagyobb kötelességem volt az nékem, hogy ezenn munkát az én Kedves Férjem halála után szép rendben szedgyem annak ideje és rendi szerint, és ki nyomtattassam, tsupán az én Gyermekekre nézveis, mivel az én Gyermekeim olly tsetsemő idejében maradt édes anyai öleimben földi atya-nélkül való árvaságban; a’ midőn a jobb és bal keze között külömbséget nem tudott tenni, annyivalis inkább az ő szüléjinek, nekünk, keresztény házassági életünk folyásának emlékezetéből önnön maga jövőendő életének’s házassága folyásának jó példáját nem vehette volna”.¹³

A kötet kiadásának idejét is megszabta, ugyanis azt tervezte, hogy csak fia külföldi tanulmányútja elkezdése előtt három hónappal jelenteti meg nyomtatásban, és adja át neki, mivel, saját bevallása szerint, az előljáró beszédbe és a kötet záró versébe foglaltakat felhasználhatják ellenük a rosszakaróik:

„Hogy pediglen mind addig ki nem nyomtattattam mig édes Gyermekeim, fel nevelésével edgyütt, az idő teléssel vénül, tselekedtem azért, mivel hogy kivált az bé rekesztő Énekben és ezenn Elöl járó-Beszédben vagynak olyanok irva, a’ mellyek ugyan mind égyeznek az igassággal, és el-maradniok mind vétek mind káros lett volna. Így pediglen minden bizonnyal az én ellenségim, kivált a’ kik méltán lehetnek olyan gyanús emberek, a’ kik nékem az ollyan helyen helyen lévő némelly írásra okot adtanak, készek lettek volna titkos passiojoknak theatrumára tenni, ifju özvegyi külömb külömb terheitet nevelni.

Arra-való nézt hát az az tzéлом, hogy ezenn könyörgéses könyvet nem elébb sem nem hátrébb; hanem ha az Ur akarándja, hogy az én Kedves Gyermekeim fel Nevelkedgyék, és külső országokban való Academiai Tanulásra ki idullyon, minek előtte ki indulna, annak előtte három holnapókkal ezenn Könyv is ki nyomtattassék, hogy még ki indulása előtt ide ben az maga Hazájában az én édes Anyai

13 Uo. 19–21.

Személyem előtt az én Házaamál ezenn Könyvet kezdetitől fogva végig el olvasván, N[agyságos] édes Attyának, akit tsetsemő árvasága miatt nemis esmérhetett, és nékem iffju magános és ártatlan Istenes életünkről ebből végyen példát, és kövesse azt az ő iffju életében. Másodszor végyen példát abból, hogy Keresztény jó házasságra kitől kell tanácsot és meg áldatást kérni. Harmadszor hogy meg tanulja aztis, hogy Keresztényi Istenes házassági életet miként kell élni. Hogy ha én, Édes Annnya, az ő kinn való bujdosásának ideje alatt meg találnékis halni; légyen néki ez az Könyv jó és Bölts, Keresztény Attya nyomdokát követő planuma Iffjusága és házassági élete folytatására”.¹⁴

Továbbá arra is kérte fiát, hogy tanulmányútja megkezdése előtt már adja ki a munkát, még ha ő időközben el is hunyna:

„Hogy ha pedig [Minek előtte édes Gyermeke, a’Te Született Hazádban való iskolai tanulásodnak végzésével külső országokra való Akademiákon való tanulásra ki indulnál, én] (betoldás a lap szélén) addig ez nyomoruságos életből az boldog örömbé az én kedves férjem után el költözném is, és én magam ki nem nyomtathatnámis ezenn könyvet; anyai szívvél kötöm lelkedre N[agyságos] kedves férjemtől származott kedves egyetlen egy fiam G[róf] Rhédei Ferentzem, hogy ki nyomtatassad ezenn könyvet, a’ mellyből mások, ha vétkes irigységből, vagy világi hijában valóságok[na]k nem hagyhatása miatt példát nem kívánnakis venni (nóha reménlem, hogy el jó az idő, a’ mellyben sokak vennék jó példát ebből-is ‘s másokbólis tsak volna idejek reá) és magok[na]k belölle használni nem akarnak is, de Te édes Gyermeke és a Te maradékok ne szégyelje ebből bédát[sic!] venni, és kövesse az utat. Ne hadd el a’Te Atyáidnak Istentét, és ne utáld meg szerelmes fiam a te Anyádnak Tanácsát, kösd azokat a’Te Szivedre, hogy jól légyen tenéked dolgod mind örökké Amen”.¹⁵

Ebben a részletben az is megfigyelhető, hogy kötetét ugyan nyomtatásra szánja, de olvasóként leginkább fiára és annak utódaira számít. Ez azt is jelentheti, hogy ekkor még csak szűk körű, családi nyilvánosságban és ennek megfelelően, kis példányszámban gondolkodik. Ez Bethlen Kata imakönyvének és önéletrészletének első

¹⁴ Uo. 21–22.

¹⁵ Uo. 22–23.

kinyomtatott példányai esetében is így történt, hiszen azok is feltehetőleg csak a szoros családi kör használatára készültek.¹⁶

A második előjáró beszéd fia halála után készült, melyben a szerzőnő – férjére emlékezve – magára vállalja a könyvkiadás feladatát, bár már korántsem biztos abban, hogy valakinek hasznára lesz az:

„Annak okáért már ezenn könyvnek ki nyomtattását nintszen kire biznom holtom után, és akár kívánnya valaki, akár ne maga hasznára és példájára fordítani, én mégis főként az én kedves férjem boldog emlékezetére, és az én kedves férjemtől az halál által lett el válásomnak szomorú emlékezetére ki nyomtattatom.

Báro Wesselényi Kata”.¹⁷

Megállapíthatjuk, hogy már fiatal özvegyként készült arra, hogy imái és versei válogatását kiadja, kiegészítve azokat olyan bevezetőkkel, amelyek kontextualizálják, elmesélik keletkezésük történetét. A kötet utószavában mintegy megerősíti a szerzőségét, amellet, hogy a kötet újbóli kézbevételekor érzett szomorúságát, elkeseredését írja le. Mindezt így foglalja össze utószava tituluszában: „Annak rövid le írása, hogy édes gyermekem halála után minémű tusakodásban voltam én Báro Wesselényi Kata mikor ezen könyvemben való munkáimat magamnak és kedves férjemnek meg láttam és olvastam”.¹⁸

Ebben a kéziratos kötetben szerzővé válásáról is vall. A könyvtára könyveiben megőrződött néhány verses bejegyzés arról árulkodik, hogy az írás-olvasás és a verselés ifjúkorától kezdve élete része volt (akárcsak édesanyjának, Rhédei Zsuzsannának). Azonban saját bevallása szerint imádságokat férje hatására akkor kezdett írni, amikor ifjú házasként magára maradva otthon megtalálta Rhédei Zsigmond imáit. Mindez lehet az önreprezentáció része is, hiszen női szerzőként könnyebb elfogadtatnia magát, ha arról számol be, hogy férje árnyékában, annak hatására, illetve beleegyezésével kezdett el alkotni. Ráadásul tudjuk, hogy özvegyként többen megpróbáltak nyomást gyakorolni rá, hogy újra férjhez menjen. Így ahelyett, hogy azzal kérkedne, hogy írásra adta fejét, inkább arról vall, hogy már férje életében írni kezdett, sőt, amikor betegsége miatt nem tudott imákat írni, férje megírta helyette azokat, és együtt imádkoztak, énekeltek betegágyában. Később pedig, magára maradva, lényegében csak

16 Vö. FAZAKAS Gergely Tamás: *Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt? = Világosító lámpás. Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére.* Szerk. BARNAYAI Norbert–GONDA László–KOVÁCS Gergely–SÍPOS Ferenc. Tiszántúli Református Egyházkerület–Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 2018. 131–143.

17 Ms. 255. 24.

18 Uo. 287.

tovább folytatta az állandó önvizsgálatot, az Istenhez való közvetlen szólást. Mindez összecseng a pietisták által is hirdetett eszmékkel: a kegyes életmód gyakorlásával, az önálló imádkozás elsajátításával.¹⁹

*Az Ur kertiben lévő jó fának Isten eleiben bé mutatott kedves gyümöltse*²⁰ című kötet időrendben a második. Míg az előző kötet Wesselényi Kata és Rhédei Zsigmond házasságához kapcsolódik, ennek szövegeit gyermekük, Rhédei Ferenc személye kapcsolja össze. Ez a kötet is az ifjú Rhédei számára készült, és mindhárom családtag imái megtalálhatók benne. Wesselényi Kata 1769-ben fia konfirmálására tizenhét imádsággal készült, melyeket a konfirmálást követően át is adott neki, azzal az imaszöveggel együtt, melyet Rhédei Zsigmond készített 1750. április 23-án fia keresztelejé alkalmából. A kötetet Rhédei Ferenc saját imája zárja, melyet konfirmálása után komponált, és halála után találtak meg kollégiumi szobájában. Az előjáró beszédéből megtudjuk a szövegek keletkezésének kontextusát, ugyanakkor az írás a szerkesztés és nyomdai előkészítés folyamatáról is tanúskodik. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy az egyes szövegek felsorolásánál az oldalszámok helye üresen maradt, azt a nyomdásznak kellett utólag pótolnia:

„Az én Lelki örömömnek s boldogságomnak bizonyos jelei imé ezen Könyörgéses Könyvből is kitettzenek: Bionysága az én N. Kedves Férjemnek ezen Könyvnek ... levelén kezdődő Könyörgése, hogy méltán tarthatom én magamat Lelki nyugalomban és örömben lenni, az én Kedves férjem iránt. Bizonyosság erre ezenn Könyvnek ... levelén kezdődött, édes fiamnak önnön magától készített Könyörgése”.²¹

*A Mára keserű vizének italát meg édesítő Élet Fája*²² című kézirat főként özvegységhez kapcsolódó vegyes könyörgéseket és énekeket tartalmaz, melyeket élete egy-egy nehéz időszaka után írt (halálesetek, betegség, pereskedés), de évváró, évnitő és közéleti eseményekhez kapcsolódó imák is olvashatók itt. A kötetben nincs konkrét utalás a nyomtatás idejére vonatkozóan, azonban az olvasóhoz szóló ajánlólevéllel indul, melyben többször használja a „kegyes olvasó” megszólítást, és eligazítást is közöl: „Vagynak ezenn Munkámban ugyan Özvegységemben készített egyéb alkalmazásokhoz és időkhöz s dolgokhoz képest készített Istenes Énekek és könyörgések.

19 DIENES Dénes: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*. A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 2002. 23–26.

20 Thq–116c Ms. 254.

21 Uo. 2.

22 Thq–116c. Ms. 252.

Ezenn könyvnek Indexe hátul meg mutattya mellyik könyörgés és Ének mitsoda alkalmatossággal mitsoda dolgokra 's állapotokra nézve készítettetek.”²³ Megpróbáltatásai elmesélése után ugyanitt fogalmazza meg a kötet célját is: „Mégis mind azon által az én fatumimat ért igaz tiszta özvegyeknek és árváknak példájokra és vigasztalásokra ezen könyvben irt munkáimat egybe szedtem. A mellybe vagynak írva sirások nyögések és sok jajok, mint az én özvegy árva életem keserves gyötrelmei”.²⁴

*Az Isten Törvényét Szívében Záró és követni óhajtó Léleknek Nemes Hartza Hartzolása*²⁵ elnevezésű kötet a bevezető és záró könyörgés között a tízparancsolat soraira írt imákat tartalmaz. Címlapja szerint Wesselényi Kata 1762. január 1-jén kezdett hozzá, és február 13-án fejezte be, özvegységének negyedik évfordulóján. Ebben a kötetben sincs utalás a kiadásra, azonban készült hozzá előljáró beszéd, melyben megszólítja „kegyes olvasóját”, és elmagyarázza kötete keletkezésének történetét, illetve a megírás okait. Eszerint a kötet elkészítésének ötlete onnan jött, hogy egyik utazása alkalmából egy szegény özvegyasszonynál szállt meg, aki gyermekeivel a megszokott imádságok után a tízparancsolatot is elmondta imaként. Ezenkívül élete helyes úton való terelésére készítette az imádságokat:

„Másodszor: Résszerint tselekedtem azért, hogy az Istennek ki adott Tíz Parantsolattyát vettem fell ezen Munkámnak móstani Materiájául, mert ugyanis magam Mostani Iffju Aetasomat el gondolván és meg fontolván, szükségesnek találtam, hogy az én mostani Iffju Aetasom és indulatom az Isteni Törvények[ne]k Világos Tükörében gyakran bé tekintsem, és kívánnyam magamat ennek szép egyenes ösvényén az Isteni kegyelem által vezérelni a végre pedig, hogy ezenn könyörgésekkel az én Istenemhez a Jésus által esedezzem, hogy ezenn mostani Iffjú és leg nagyobb virágjában való életemnek virágja valamint eddig úgy mostan is az Uré légyen, hogy idővel annak meg vénülő kórója is az Urtól meg ne utáltassék, hogy az én Iffju Időm gyakorollya az Urnak útait, és az én Vénségemnek ideje, ha azt tettzik az Unak nékem adni, találtassék az Igasságnak utáiban”.²⁶

Ugyanakkor özvegységének évfordulóján emlékeztette magát az Istenhez fűződő szeretete és kötelessége szorosabbra fűzésére.

²³ Uo. 27

²⁴ Uo.

²⁵ Thq-116b. Ms. 251.

²⁶ Uo. (Előljáró beszéd, számozatlan.)

Az Úri imádság, vagyis a Miatyánk soraira készült könyörgéseket, harminchat hálaadó imát és egy verset foglal magában *Az Isteni bölts tetszéshez való engedelem oltárán tett áldozatnak fel-emelt oszlopa* kötet.²⁷ A kéziratnak két címlapja van, az eredeti – melyet utólag áthúztak – azt olvashatjuk, hogy „Nagy Enyeden nyomtattatott Kis György átal 1775 Esztendőben”. Az áthúzást követően a megelőző oldalra új címlapot készítettek, valószínűleg a nyomtatás elmaradása miatt, ám ezen már csak Nagyenyed van megjelölve nyomtatási helyként. A korábbi címlappal összevetve megállapítható, hogy egy másik kéz írása, és a megfogalmazásban, illetve a szórendben is különbség van a kettő között, továbbá több helyesírási hiba is ki van javítva.

Két verses előjáró beszéd is készült ehhez a kötethez,²⁸ melyek közül az elsőben a kötet elkészítéséről vall, illetve arról, hogy kiadásával példát kíván mutatni:

„Báro Weselényi Kata készítettem
Az Úr Szent Lelkének Erejével vittem
E Szent Munkát, és azt Szem eliben tettem,
A mivel Lelkemet nagyon enyhitettem

Nem a'Tsufoloknak, sem az ítélőknek
Sem az imádságban nem gyönyörködőknek,
Világból nem térő gonosz veszendőknek,
'S ezért gonosz szívvvel rollam ítélőknek
(...)
Bizonyoson látom hogy meg ítélsét
Ez Istenes munkám's hiba keresését,
E' Világnak; sőt még egész' meg-vetését
El nem kerülheti meg nem nevetését.

Tsak azért is hogy én gyenge Asszony vagyok,
Világ böltsességén fundálva nem vagyok,
Sőt árva Házamban meg alázva vagyok,
Noha istenemmel békességben vagyok.

²⁷ Thq-116b. Ms 253.

²⁸ *A Világiaknak magok meg esmérésekre a' kereszt viselések alatt nyögőknek Istenes bizakodásokra való példáuill elől járó Beszégye a Könyv Irónak* címmel készült az első, amely 45 versszakból áll, a második: *Az Isteni akaratnak engedelem oltárán áldozó Hivő Léleknek Istennel lélekben való Társalkodásának és alázatos beszélgetésének Elöl Járó Beszégye*, amely 38 versszak terjedelmű.

De mikor ezeket előre jól tudtam
Mégis ez munkámat azért nem gátoltam,
De hogy ki botsássam azt el határoztam
Holtam után kire bízam, nem találtam

Mert édes gyermekem hogyha élhet vala,
Sok illy munkáimmal eztis hagyom vala,
Holtam után, hogy ki botsáttassa vala,
Mellyből őis lássa Isten melly jó vala.

Hozzám ki engemet magához szoktata
Több 's ezen munkámból eddig éltem' fojta
Istennek hozzám nagy irgalmas volta:
Egésszen ki tettzik, annak ő mivolta.

A többbit most hagyván, ezt ki botsátottam,
Fő Pap Úr Jesustol erre tanittatam,
Uri imádság ez az mellyből formáltam,
Leg betesebbnek is ezt méltán tartottam.

Ebben az Istennek immádása meg van,
Lelki Testi joknak kérése jelen van,
Mi semmiségűnknek tudása ebben van,
Isteni méltóság nagy volta is itt van.”²⁹

Soraiból megtudjuk, hogy munkái közül ezt választotta ki elsőként kiadásra, mivel az „Uri Imádság minden imádságnak / Egésszen kut feje”. Ezenkívül a választásban az is közrejátszhatott, hogy a kötetben található imaszövegekből hiányoznak az ön-életrajzi részek, illetve, hogy többes számban van írva, mely megkönnyíthette a nyilvános megmutatkozást (megmérettetést) és az olvasói befogadást. Ugyanakkor annak is kevesebb volt az esélye, hogy a kinyomtatást visszautasítsák az olyan részek miatt, melyekben férje családjáról és a tőlük ért sérelmekről írt.

A szöveg keletkezéséről azt tudjuk meg, hogy 1771. március 9-én, férje születésnapján, rá emlékezve kezdett az íráshoz, és április 5-én fejezte be azzal a céllal, hogy fájdalmát és szomorúságát enyhítse.

29 Uo. 1–3.

Utoljára elkészült kötete *Az igaz Isteni esméretről és Apostoli igaz Hítről való idevességes Vallás tételnek Lelki Trombitája*³⁰ címet kapta, melyben négy hálaadó ima után az Apostoli Hitvallás minden sorára készült imát olvashatunk. Valószínűleg az utolsó elkészült, előkészített műve ez a kötet, melynek előjáró beszédében – ami lényegében egy terjedelmes szenvedéstörténet – megtaláljuk eddigi munkáinak (azaz a másik öt kötetnek is) a felsorolását, azok rövid tartalmát és keletkezéstörténetét. Kiderül, hogy műveivel tanítani és vigasztalni kívánt:

„Hogy pedig az én Istenem, mind ez ideig az Mennyei Világossága által az én gyermeki időmtől fogva Iffjúságotam, közép időmet a’ kegyelemnek Országában az ő Szent Népe között az idvességre ezen elől járó Beszédemben le irt modokon és utakon vezérelte, Ime Kegyes Olvaso, annak bizonyosságára adom eleidben ilyen nevezetű könyveket”.³¹

A korábbi kötet előjáró beszédéhez hasonlóan, itt is megjelenik a női szerző képe, amikor arra kéri olvasóit, hogy ne az alapján ítéljék meg munkáját, hogy az egy asszony műve. Ezáltal azon diskurzussal azonosul, melyet a női szerzők olvasóik rokonszenve megnyerésére használtak paratextusaikban. Ugyanakkor fel is vállalja a szerzőséget, az alkotást, hiszen mindkét szövegben hangsúlyozza, hogy bár vannak az övéhez hasonló más szövegek, a sajátjának is megvan közöttük a helye. Például az Apostoli Hitvallás soraira készített kötete véleménye szerint azért is hiánypótló, mert kisebb méretű, mint más hasonló munkák, így könnyebben hordozható.

„... az én Istenemnek velem tett Lelki jó téteményinek hála adásának áldozatjául készítettem ezen Imádságos Könyvet, mellyet Kegyes Olvasó néked is elédben adok, ne igyekezzél annyira ebben hibákat keresni az Emberi nyughatatlan elmének szokása szerint, bennem mint Emberben uralkodható erőtelen hibákért ne vessed meg ez munkát, ne tekintsed ebben az én alázas, árva személynemet, sem az én Asszonyi nememet, mert az özvegynek egy fillérekéje kedves vala Jésus előtt, Asszony által jött bé a bűn, de az megváltó Asszony által jött bé az világra, (...).

Mind ezeket, sőt több ehhez hasonlókat, reméllem Kegyes Olvaso Atya fiui keresztény szeretettel, fontolora vészsz és nem az én alázas árva személynemet és Emberi bennem uralkodható erőtlenségeket és Asszonyi nemem tekinted, hanem tekinted ezen könyör-

30 Ms 250.

31 Uo. 25.

gésés könyvbe azt, hogy az igaz Apostoli Hitnek formájából és a Jesus tudományának fundamentumán épült szent hitünknek, és ártatlan Apostoli vallásunknak tudományának formájából, a Szent írás stílusa szerint a Szent írással egyező értelemmel vagynak készítettve ezen könyörgések...”³²

ÖSSZEGZÉS

Wesselényi Kata kezdetben csak fia nagykorúsága vagy saját halála után tervezte a nyilvánosság elé tárni írásait. Egyetlen gyermeke korai halála megváltoztatta terveit, és ő maga vállalta fel azok kiadását. Műveivel azonban nem sikerült kilépnie a kéziratosságból. Sikertelenségében vélhetően sokat számított az igyekezteit támogató család hiánya. Nem volt tudós vagy nagy befolyású férje, aki számára fontos lett volna felesége alkotásait a világ elé tárni, utódai sem maradtak, akik érdemesnek tartották volna munkái megjelentetését, általa pedig nevének fenntartását (mint például az imádság szerző Bárczay Klára esetében³³), továbbá testvérével és férje rokonaival is folyamatosan perben állt, mivel azok megpróbálták kisemmizni őt az örökségéből. Ezenkívül annak sem maradt nyoma, hogy lett volna a környezetében egy olyan erős kezű, meghatározó tudós személyiség és udvari lelkész, mint Bod Péter volt Bethlen Kata mellett. Különben talán önéletrajzi jellegű feljegyzéseit is olvashatnánk egy külön kötetbe rendezve, mint ahogy azt Fazakas Gergely Tamás legújabb kutatásai kimutatták Bethlen Kata esetében.

Bár Teleki Sámuellel és feleségével, Bethlen Zsuzsannával folyamatos kapcsolatban állt, úgy tűnik, nem lelt bennük támogatókra kötetei kiadásában. Kéziratait és könyveit unokahúga, Bethlen Zsuzsanna megörökölte, szignóját meg is találjuk kéziratossá imádságoskönyveiben, de vagy nem tartották kiadásra méltónak, vagy valami más okból ők sem jelentették meg. (Teleki szolgálata miatt a család az 1780-as években gyakran utazott, 1797-ben pedig Bethlen Zsuzsanna meg is halt.) De előfordulhat, hogy nem is tudtak Wesselényi Kata publikálási szándékáról.

32 Ms. 250. 44–45

33 DIENES Dénes: *Egy elfelejtett imádság szerző – Bárczay Klára = Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*. Szerk. DIENES Dénes–SZABADI István. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen–Sárospatak, 2002. 161–167.

II. Károly, majd Mária Terézia uralkodásának politikai légköre sem volt kedvező a protestáns könyvkiadásnak, az egyre erősödő cenzúra, az erdélyi reformátusokat ért megszorítások igen kevés könyvkiadási lehetőséget biztosítottak.³⁴

Wesselényi Kata írói munkásságát a halála után készült vers sem említi, ebben csak nagy tudományú, kegyes életvitelű, sokat szenvedő és szenvedései által férfiúvá vált asszonyként tüntetik fel. Ma is legtöbbször egyháztámogató, könyvgyűjtő nagyasszonyként emlegetik, esetleg Bethlen Zsuzsannára és Teleki Sámuelre hagyott marosvásárhelyi háza révén esik róla szó, mely épületben – annak későbbi bővítésével – a Teleki Téka kapott otthont. Nevét főként Deé Nagy Anikó munkássága által ismerjük, s újabban Fazakas Gergely Tamás, illetve Gesztelyi Hermina³⁵ is felhívták rá a figyelmet.

Ákárcsak árva Bethlen Kata, Wesselényi Kata is igyekezett gondoskodni arról, hogy neve fennmaradjon az utókor emlékezetében. Műveinek megjelentetése lett volna ennek egyik módja. Hasonló céllal ajánlotta fel férje és fia könyveit a marosvásárhelyi Református Kollégiumnak is, továbbá számos templomnak adományozott klenódiumokat, bőségesen támogatta a református oktatást, a könyvkiadást is patronálta, illetve férje és fia halotti beszédeit is kinyomtattatta.

BETWEEN MANUSCRIPT AND PRINT. THE PRAYER DIARIES OF KATA WESSELÉNYI

Keywords: *Kata Wesselényi; female author; scribal publicity; book publication; prayer diary*

The study, based on data from six volumes of prayers written by Kata Wesselényi from Hadad, follows the way the author prepared herself for the printed publicity. Her manuscripts, which include paratexts, such as title pages, biblical quotations, dedication letters, and indexes, imitate the image and structure of a printed publication. A closer examination of the volumes uncovers the author's intentions concerning the printing of the volumes. By publishing her works, Kata Wesselényi aimed, on the one hand, to educate and set an example for society, and, on the other hand, to ensure the survival of her name. However, she ultimately failed to achieve this. Her failure can be attributed to the absence of both a supportive family and an educated clergyman, such as Péter Bod, and the political climate of the time, which was also unfriendly toward Reformed book publishing.

³⁴ V. ECSEDY-PAVERCSIK: *i. m.* 264–278.

³⁵ GESZTELYI Hermina: *Textusok és textilek. Az erényes nő műveltsége a 17–18. században*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2021.

ÎNTRE TIPĂRITURĂ ȘI MANUSCRIS.
JURNALELE DE RUGĂCIUNI ALE LUI KATA WESSELÉNYI

Cuvinte-cheie: *Kata Wesselényi; autor femeie; publicație manuscrisă; carte tipărită; jurnal de rugăciuni*

Studiul meu urmărește modul în care Kata Wesselényi de Hadad s-a pregătit pentru publicistica tipărită pe parcursul scrierii celor șase volume de rugăciuni. Manuscrisele ei sunt pregătite cu paratexte (pagină de titlu, citate biblice, scrisoare de dedicație, index), imitând structura unei publicații tipărite. Volumele conțin atât argumentele autoarei privind dorința ei de a tipări volumele, cât și planurile sale pentru publicarea textelor. Prin publicarea lucrărilor sale Kata Wesselényi și-a propus, pe de-o parte, să-i învețe pe alții și să dea un exemplu societății contemporane, pe de altă parte, să se asigure ca numele ei va dăinui peste veacuri. Obiective pe care într-un final nu a reușit să și le îplinească. Eșecul ei poate fi explicat prin lipsa atât a unei familii care să o susțină, cât și a unui cleric educat de calibrul lui Péter Bod, care să-i fie alături; iar ca un impediment suplimentar, nici politica vremii nu a favorizat în mediul reformat publicarea de volume.

BOD PÉTER KÖNYVTÁRÁNAK KÖTETEI A KOLOZSVÁRI EGYETEMI KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEIBEN

Kulcsszavak: régikönyv; könyvtártörténet; Bod Péter; Erdély; művelődéstörténet

Az elmúlt évtizedekben számos tanulmány és könyv készült a 18. századi erdélyi művelődéstörténet egyik kiemelkedő alakjának, Bod Péternek életéről és tudományos munkásságáról.¹ E kiadványok mellett kiemelném a Bod Péter könyvtárával foglalkozó tanulmányokat M. Hubbes Éva,² Oláh Róbert,³ Kurta József⁴ és Gordán

* Kovács Mária (1980), PhD, könyvtáros, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Különgyűjtemények, Kolozsvár, kovacsmaresz@gmail.com

- 1 A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhányat ezek közül: *Bod Péter, a historia litteraria műve-lője*. Szerk. Tüskés Gábor–Csörsz Rumen István–Hegedűs Béla. Universitas, Bp., 2004 (Historia litteraria 15 – a továbbiakban *Bod Péter, a historia litteraria*); Bellágh Rózsa: *Bod Péter önéletrása, egy erdélyi tudós életpálya = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Szerk. Balázs Mihály–Gábor Csilla. Egyetemi Műhely, Kvár, 2007; Dáné Hedvig: *Bod Péter munkái, különös tekintettel lexikográfiai tevékenységére*. Doktori értekezés. Kvár, 2011. (Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, jelzete: Teze03838); *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigéni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*. Szerk. Gudor Kund Botond–Kurucz György–Sepsi Enikő. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Bp., 2012; Sipos Gábor: *Bod Péter mint generalis notarius = uő: Reformata Transylvania. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. EME, Kvár, 2012. 303–316; Kurta József: *Bod Péter és a szentírástudomány*. Studia Doctorum Theologiae Protestantis IV(2013). 213–231; Bretz Annamária: *Bod Péter historia litteraria programja*. Doktori értekezés. Bp., 2016 (a továbbiakban Bretz: *Bod Péter historia*). <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7430/file/BretzAnnamariadisszertacio.pdf>. (utolsó megtekintés: 2024. 05. 10.); Gudor Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történet-író*. Tortoma, Barót, 2018 (a továbbiakban Gudor: *Bod Péter, a történetíró*); uő–Gróf László: *Bod Péter, a kartográfus*. Háromszék Vármegye, Sepsiszentgyörgy, 2019.
- 2 M. Hubbes Éva: *Bod Péter könyvtára és annak maradványai Székelyudvarhelyen = Bod Péter, a historia litteraria*. 47–58.
- 3 Oláh Róbert: *Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond–Oláh Róbert. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai). 243–268.
- 4 Kurta József: *Bod Péter könyvtárának kötetei a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában*. Református Szemle XCVII(2004). 212–214. Az írás egy újabb kötettel kibővített újraközlése: *Egyháztörténeti Szemle XVIII(2017). 2. sz. 124–126.*

Edina⁵ tollából, melyekben a szerzők Bod Péter egykori könyvtárának történetét egészítik ki újabb adatokkal, továbbá Monok István tanulmányait, aki összefoglalja az állomány tartalmi összetételét és a 18. századi erdélyi református értelmiség olvasmánykultúrájának jellegzetességeit.⁶ Rácz Emese frissen közölt tanulmányában Bod Péter könyvterjesztői hálózatát rekonstruálja házi diáriumában megjelenő könyveknek terjesztéséhez kapcsolódó elszámolásai segítségével.⁷ E kutatásokhoz szeretnék csatlakozni közleményemmel, amelynek célja, hogy árnyaltabbá tegye mindazt, amit eddig Bod Péter könyvtáráról ismertünk, illetve, hogy bemutassa a református értelmiségi bibliotékájának néhány újabb kötetét, amelyek a különféle bejegyzések révén az erdélyi könyvtár-, olvasmány- és művelődéstörténet számára hoznak új adalékokat.

A kutatás egyik kiindulópontját Oláh Róbert tanulmánya jelentette, amelyben a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy Bod Péter könyvtárának újabb köteteit az erdélyi könyvtárak régikönyvvállományaiban kell keresni. Ugyanabban a tanulmányban reprodukciót is közöl a Bod Péter könyvekben található jellegzetes PB monogramról, melynek ismerete nélkül nehezen lehetne azonosítani a kötetek tulajdonosát, mivel Bod Péter gyakran csak a kötetek hátsó táblájának a belső felén, az alsó harmad közepén helyezte el apró betűs monogramját.⁸ A possessor-kutatás másik ösztönző tényezője a 2023. évi feldolgozó munka során azonosított két, Bod Péter bejegyzéseivel ellátott kötet volt. A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár (KEK)⁹ Régikönyvgyűjteményében található Bod Péter művek 18. századi kiadásainak a katalógizálása során bukkantam a *Szent írás értelmére vezérlő magyar leksikon* egyik példányában

5 GORDÁN Edina: *Bod Péter könyvei a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban = Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kvár, 2020 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 27). 95–121.

6 MONOK István: *Minister reformatus doctus, Bod Péter, és a vele kortárs református értelmiség műveltsége*. Theologiai Szemle Ú.f. LV(2012). 218–223; uő: *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányaiban = Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*. Szerk. BOZZAY Réka. Printart-Press Kft., Debrecen, 2014 (a továbbiakban MONOK: *A németalföldi kiadványok*). 280–295; uő: *Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban*. Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 1–2 sz. 1–9.

7 RÁ CZ Emese: „Könyveknek szörnyű szűk voltak miatt”. *A könyveszerzés lehetőségei és eszközei a nagyenyedi kollégiumban = Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet–Egyetemi Műhely, Kvár, 2022 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 32 – a továbbiakban RÁ CZ: „Könyveknek szörnyű”). 130–145.

8 OLÁH: i. m. 246.

9 Hivatalos nevén Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár. <https://www.bcuculuj.ro/>

Bod Péter ajánlására,¹⁰ valamint a *A' Szent Bibliának historiája* Szebenben Sárdi Sámuelnél 1748-ban nyomtatott első kiadásában, a lapok közé kötött leveleken Bod Péter saját kezű bejegyzéseire, korrektúráira, amelyek alapján a második, 1756-os kiadás megjelent.¹¹

Mielőtt e kutatás során azonosított, Bod Péter könyvtárából származó kötetek ismertetéséhez kezdenék, néhány sorban bemutatom a KEK *Régikönyvgyűjteményét*, valamint a gyűjtemény kialakulásához vezető fontosabb mozzanatokat.¹² Az 1859-ben létrehozott Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) és az 1872-ben alapított KEK könyvtárának története, az előbbi intézmény 1950-es megszűntetéséig, szorosan összefonódott. Az EME ugyanis, a tulajdonjog fenntartása mellett, a később alakult egyetem rendelkezésére bocsátotta az igen gazdag múzeumi tárait, köztük könyvtárának állományát, amelyet, a két intézmény közötti megállapodás értelmében, külön egységként kezeltek, elkülönítve raktároztak, és gyarapodási naplóikat is külön vezették.¹³ Már az alapítástól kezdve, mindkét könyvtár állományába kerültek 1800 előtti nyomtatványok vásárlás, adomány, csere vagy hagyaték révén,¹⁴ de a megállapodás értelmében az EME gyűjteményét inkább régiségekkel, míg a KEK állományát – főként az egyetemi tanárok és a hallgatók igényeit szem előtt tartva – frissebb szakmai kiadványokkal, folyóiratokkal gyarapították. A régi nyomtatványok közül először a *Régi Magyar Könyvtár* (1711 előtti magyarországi nyomtatványok és magyar szerzők külföldi kiadványai; RMK) gyűjtőkörébe tartozó köteteket válogatták ki, és alakítottak ki számukra külön gyűjteményt,¹⁵ majd a legrégebbi nyomtatott művekből álló

10 Függelék, 18. tétel.

11 Függelék, 15. tétel.

12 Tanulmányomban nem térek ki a könyvtár más dokumentumtípusait – kéziratokat, térképeket, színházi plakátokat, fényképeket stb. – őrző állományrészekre, hanem kizárólag a régikönyveket (azaz az 1800, a *Bibliografia Românească Veche* esetén pedig az 1830 előtti nyomtatványokat) is őrző állományrészeket említem.

13 A könyvtárak történetéről bővebben lásd SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk. SIPOS Gábor. EME, Kvár, 2009 (a továbbiakban SIPOS: *Az Erdélyi*). 11–68; GYÖRFI Dénes, ifj.: *Bibliotheca Universitatis Claudiopolitanae. Evoluția instituțională și practici ale lecturii în Clujul universitar, 1872–1945*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2019; LUFFY Katalin–Paula ȘTEFAN–Călin Emilian CIRA: *Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga 150 de ani de istorie*. Philobiblon–Mega, Cluj-Napoca, 2023.

14 Az EME könyvtárába került korai adományok és vásárlások közül régi nyomtatványokban igen gazdag Kemény József, Kemény Sámuel, Mikó Imre, Radák Istvánné Rhédey Klára, Cserey Farkas stb. gyűjteménye, az Egyetemi Könyvtár állományából pedig Benigni József nagyszebeni osztrák tábori titoknok és néprajzkutató könyvtárát említeném, amelyet a Fő-kormánysház vásárolt meg az egyetem számára.

15 SIPOS: *Az Erdélyi*. 29–30; LUFFY Katalin: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár régi magyar könyvállományának készülő katalógusáról = Certamen X. Elő-*

Ősnyomtatvány állomány nyert külön elhelyezést Erdélyi Pál igazgatósága idején.¹⁶ 1909-ben, az új könyvtáráépületbe való költözés során, a jobb oldali szárnyban az ősnyomtatványok és az RMK-gyűjtemény mellett kapott helyet a kevéssel azelőtt kialakított *Díszművek tára*. A gyűjteménybe a művészeti albumok, faksimilekiadások mellé régi és ritka könyvanyag is került, amelyek közül a 16. századi antikvákat, híres nyomdák, nyomdászok (Plantin, Elzevir) kiadványait, történeti köteteket vagy a híres itáliai építész, grafikus Giovanni Battista Piranesi 18. századi, rézmetszetekkel gazdagon illusztrált monumentális albumait emelném ki.¹⁷ Az 1830-ig megjelent, régi román könyvekből álló *Bibliografia Românească Veche-gyűjtemény* (BRV)¹⁸ az első világháborút követően, Erdély Romániával való egyesítése után jött létre, a kor nagy személyiségeinek, például a moldvai Gheorghe Sion 1922-es,¹⁹ vagy Liviu és Iuliu Marțian gyűjtők 1938-as értékes adományai, illetve antikváriumi vásárlásoknak köszönhetően.²⁰

A régi nyomtatványokat tartalmazó állományok kialakítását az 1960-as években a *Ritkaságtár* kialakítása követte. Egy 1961-es, a *Különgyűjtemények osztályon* belüli állományok nyilvántartását számba vevő, könyvtárosi gépelt jegyzék szerint a Ritkaságtár kialakítása folyamatban volt, de külön helyrajzi katalógussal még nem rendelkezett. A különleges értékkel bíró köteteket tároló gyűjteménybe került át a Díszművek állományának egy része (antikvák, editio princepsok, aldinák, az Elzevir, Plantin nyomdák termékei), valamint ezt egészítették ki a törzsgyűjteményből kiemelt különleges méretű, a szerző autográf aláírásával, ajánlásával ellátott és történeti, művészi kötésű kötetekkel.²¹ A Díszművek megmaradt állományát átnevezték *Művészeti al-*

adások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2023. 29–54.

- 16 SIPOS: *Az Erdélyi*. 30; Eugen BARBUL: *Biblioteca Universității Regele Ferdinand I. din Cluj*. Cluj, 1935. 131–137; Elena MOSORA–Doina HANGA: *Catalogul incunabilelor*. Dacia, Cluj, 1979.
- 17 A Díszművek tára összetételéhez az egyetem és az EME könyvtárainak a Sorszamos naplóját néztem át, amelyet ma a Különgyűjtemények osztályon őriznek. A közel 2000 kötetből álló állomány 1935-ös összetételét bemutatja BARBUL: *i. m.* 137–143.
- 18 A régi román könyveket magában foglaló gyűjtemény a nevét a *Bibliografia Românească Veche*, azaz a régi román könyvek bibliográfiájának Ion Bianu, Nerva Hodos és Dan Simionescu által összeállított és 1903–1944 között kiadott négy kötete után kapta.
- 19 LUFFY Katalin–COTOI Paula: *Comori din bibliotecă. Donația Gheorghe Sion (1922–2022)*. Breviaria Bibliothecaria II(2022). 6–7. <https://www.bcucuj.ro/hun/node/821> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 13.)
- 20 Elena MOSORA–Doina HANGA: *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca*. BCU, Cluj-Napoca, 1991.
- 21 A Ritkaságtár 1800 előtti nyomtatványairól készült katalógust lásd Meda-Diana HOTEÁ–KOVÁCS Mária–Emilia Mariana SOPORAN: *Catalogul cărții rare din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” (sec. XVI–XVIII)*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2007.

bumok gyűjteményének, és az állomány új raktári jelzeteket kapott. Ugyanebben az időben jöhetett létre Gheorghe Sion gyűjteményéből, az adományozó kritériumai szerint tematikusan kiválogatott *Sion-ritkaságtár* (*Rare Sion*), amely a Sion-adományból származó, régi (16–19. századi) kiadású köteteket, valamint Románia történelmével foglalkozó külföldi könyveket, útleírásokat és az 1830 utáni román irodalom első kiadásait, a román szerzők autográf aláírásával, ajánlásával ellátott köteteket tartalmazta.²²

A KEK *Régikönyvgyűjteményét* (hivatalos nevén *Fondul Patrimoniul*), mint a Különgyűjtemények osztályhoz tartozó állományrészt, 2006-ban hozták létre. Ezt a muzeális értékű, 1801 előtti nyomtatványokat tartalmazó gyűjteményt a kommunista diktatúra évei alatt, az 1974. október 30-án kiadott 63-as számú, a nemzeti kulturális örökség megőrzését és védelmét biztosító törvény megjelenése után kezdték különválasztani a *Törzsgyűjteménytől*, de ekkor a köteteket csak elhelyezték egy külön raktári helyiségben, és egy helyrajzi, csak a jelzeteket feltüntető cédulakatalógus jelezte az állomány összetételét. Az állománynak ebben az időben nem volt külön katalógusa, a gyűjteményben található címeket a több mint százéves szerzői betűrendes és a régi könyvek törzsgyűjteményből való kiválogatása során készített időrendi sorrendben gépelt jegyzékekben, majd a később összeállított hiányos kronologikus cédulakatalógusban lehetett megtalálni. Az itt őrzött, nyelvileg és tartalmilag igen változatos összetételű állomány az európai könyvpiac 16–18. századi könyvtermésének kiadványait tartalmazza, amelyek közül külön említést érdemelnek az igen értékes antikvák, valamint az 1711 utáni magyarországi könyvkiadás termékei. A könyv előtörténete (provenienciája) szempontjából pedig nagyon fontosak a kötetekben található bejegyzések (különösen a tulajdonosokra vonatkozóak), ex librisek, könyvkötések, amelyek a könyv-, olvasmány- és művelődéstörténetnek szolgálnak érdekes információkat.

A Régikönyvgyűjtemény létrehozásakor és a Különgyűjtemények osztályhoz való sorolásakor neveztek ki két könyvtárost, kiknek fő feladata az állomány gondozása és modern, integrált könyvtári informatikai rendszerben való szakszerű feltárása, továbbá a törzsgyűjteményben és a szakkönyvtárakban található, 1801 előtti kötetek kiválogatása és átutalása a Régikönyvgyűjteménybe, valamint az egész állomány egységes, új jelzettel való ellátása és új helyrajzi katalógus vezetése. Mivel a törzsgyűjtemény raktári jelzeteleése folyószámos rendszerben történt, raktári jelzet alapján nem lehetett megkülönböztetni a régi könyvállományt, így a régikönyvállomány új jelzetet kapott: C.V. (*Carte veche*, azaz régi könyv). A jelenleg több mint 30 000 kötetet

22 Meda-Diana HOTEÁ: *Catalogul cărții rare din colecțiile B.C.U. „Lucian Blaga”. Donația Gh. Sion*. I. Sec. XVI–XVIII. Argonaut, Cluj-Napoca, 2006; uő-Roxana BĂLĂUCĂ: *Catalogul cărții rare din colecțiile B.C.U. „Lucian Blaga”. Donația Gh. Sion*. II. Sec. XIX–XX. Argonaut, Cluj-Napoca, 2009.

magában foglaló Régikönyvgyűjtemény rendszeres és szakszerű feldolgozása, a könyvek autopszia alapján való részletes leírása során eddig több mint 14 000 címet sikerült feldolgoznunk, ezek leírása megtalálható az online katalógusban. A feldolgozás során a példány adatait közlő bibliográfiai leírás mellett jeleztük az adott kötet egyedi jellemzőit (ex libris, supralibros, bélyegző, tulajdonosi bejegyzések), de a kötetekben található tulajdonjelzések és más bejegyzések átírása nem jelenik meg az online katalógusban. Ha a Régikönyvgyűjtemény állományában végzünk keresést, akkor az online katalógusban megtalálható kötetek mellett továbbra is szükséges a szerzői betűrendes és a kronologikus cédulakatalógusban való keresés is, mivel ezek retrokonverziója még nem teljes. Szerencsére a két cédulakatalógust az elmúlt években digitalizálták, így a KEK állományaiban való keresés ma már a világ bármely részén kivitelezhető.²³

A KEK Régikönyvgyűjteménye vegyes provenienciájú, az állomány nagy része az EME és az Egyetemi Könyvtár állományaiból származik. Emellett, a kötetek provenienciája szempontjából, igen fontos a kommunizmus éve alatt összeállított *Nullás állomány* (*Fondul 0*), mivel ebbe az állományrészbe kerültek a szocialista rendszerben államosított gyűjtemények kötetei, valamint a már korábban beszerzett duplumok és sérült, hiányos példányok. Ezek közül, nagyságát és értékét tekintve, említést érdemel a szászvárosi Református Kollégium könyvtárának állománya, amelyből Tóth Kálmán, az egyetemi könyvtár igazgatója válogatott az egyetemi könyvtár számára az 1952-es évben, amikor az erdélyi megyéket bejárva számba vette a már államosított gyűjteményeket, és ezen állományokból különített el részeket az egyetemi könyvtár számára.²⁴ A Nullás állományból az elmúlt években válogattuk ki az 1800 előtti nyomtatványokat (közel 5000 tétel), de mivel igen sok a sérült, hiányos példány, az állományrész feldolgozása időigényes. Ugyanekkor vettünk át több rakomány feldolgozatlan kötetet, amelyek már sok éve a könyvtár állományában voltak, de a leltári számon kívül nem rendelkeztek sem raktári jelzettel, sem katalóguscédulával. Ennek oka vélhetően a kötetek állapota lehetett, ugyanis sérültek, hiányzik kötésük, címlapjuk, így azonosításuk a számítógépek, valamint a tömeges digitalizáció időszaka előtt nehézkes és időigényes volt. A Nullás állomány még igen sok könyv- és könyvtártörténeti érdekességet rejt(het),²⁵ Bod Péter tulajdonjelzése utáni possessor-kutatásom

23 <https://www.bcucuj.ro/ro/resursele-bibliotecii/cat/cscron/Sec.XVI-XVII> (utolsó megtekintés: 2024. 06. 10.)

24 Győrfi Dénes, ifj.: *Tóth Kálmán beszámolója erdélyi könyvtárakról (1952)*. Művelődés LXV(2012). 8. sz. 16–21. A szászvárosi részről szóló beszámoló a 20. oldalon található.

25 Az állomány néhány értékes kötetét és egykori tulajdonosait vizsgálta Ősz Sándor Előd: *Reformátorok művei a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár gyűjteményében = Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*. Szerk. BOGDÁNDI Zsolt–DÁNÉ Veronka–LUPESCU MAKÓ Mária. EME, Kvár, 2021. 489–508. Angol változatát lásd Ősz

során innen válogattam ki közel 40 tételt, amelyek átkerültek az RMK-gyűjteménybe.²⁶ Ugyancsak a Régikönyvgyűjteményt gazdagítja 2007 óta a nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya, amely az 1948-ban elkezdődött államosítások következtében a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárba került. Az 1957-től a KEK fiókkönyvtáraként működő Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárat az Erdélyi Református Egyházkerület 2005-ben kapta vissza a nagyenyedi Református Kollégium épületével együtt, de a visszaszolgáltatási rendelet csak az 1948-ig leltározott könyvekre vonatkozott, így a minorita rendház könyvtárának később leltározott anyaga Kolozsvárra, a KEK frissen kialakított Régikönyvgyűjteményébe került.²⁷

Különösen nagy felelősség hárul a muzeális könyveket őrző könyvtárak könyvtárosaira egy ilyen állomány értékeinek a feldolgozása során, hisz a könyvtárban folyó feldolgozó munka mellett elengedhetetlen a katalógusok, bibliográfiák, az állomány értékeit ismertető munkák kiadása, valamint a népszerűsítő kiállítások rendezése. Ez irányú kötelességemnek teszek eleget az elmúlt évben végzett possessor-kutatás néhány eredményének a bemutatásával.

A bevezetőben említett okok mellett, a választásom azért is esett Bod Péter könyvtára szétszóródott köteteinek keresésére, mivel a tudós könyvtárának 1770-ben Nagyenyeden szervezett könyvárverésén a református kollégiumok könyvtárai is képviseltették magukat, és reménykedtem, hogy a szászvárosi Református Kollégium könyvtárába is kerülhettek kötetek. Ugyanakkor Bod Péter könyvtára esetében szerencsések is vagyunk, hiszen létezik egy kiadott könyvjegyzék, amely segítségével könnyebb az állomány összetételének felgöngyölítése, az egyes kötetek azonosítása. Az azonosítást megkönnyítik az elmúlt években feltárt tételek,²⁸ valamint a régikönyves könyvtárak katalógusaiban található, Bod Péter könyvtárából származó kötetek.²⁹

Sándor Előd: *Works of Protestant Reformers in the Collections of the University Library of Cluj-Napoca*. Philobiblon XXVIII(2023). 1. sz. 23–40.

26 Az RMK-gyűjteménybe került kötetek között található az a kolligátum is, amelynek első tétele Szegedi Kis István egyik alapvető teológiai munkájának, a *Tabulae analyticae*nak 1609. évi bázeli kiadása, amelyet eddig nem ismert a szakirodalom. Jelzete: BMV 1428.

27 A Kolozsvárra szállított állomány nagy részének Rácz Emese elkészítette nyomtatott katalógusát, ami alapján a gyűjtemény áttekinthető, kötetei pedig igényelhetők a Különgyűjtemények osztályon, így nem kezeltük prioritásként az állományrész katalógizálását és jelzetelését. Rácz Emese: *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya: katalógus*. OSZK-BCU „Lucian Blaga”, Bp.–Cluj-Napoca, 2009.

28 Lásd a 3–6. jegyzeteket.

29 Példának a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár igen hasznos, online katalógusait említem, amelyekben több mint 30, Bod Péter könyvtárából származó tételt számoltam meg. <https://www.telekiteka.ro/katalogus3510> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 15.)

A Bod Péter könyvtáráról, könyveinek sorsáról, az állomány tartalmi összetételéről született számos tanulmány alapján kijelenthető, hogy a könyvtár elsőgenerációs gyűjtemény, tudatos, tematikus gyűjtés eredményét tartalmazó tudósi könyvtár. Az állomány nyelvileg homogén: magyar és latin nyelvű könyvanyagot tartalmaz. A könyvtárról készített 1770-es könyvjegyzék a nagyenyedi Református Kollégium falai között megtartott árveréshez köthető. A hagyatéki eljárás során keletkezett könyvjegyzék 966 tételt tartalmaz, a könyvtár állománya hozzávetőleg 1100 kötetes lehetett.³⁰ A jegyzék a könyvanyagot formátum és téma szerinti csoportosításban mutatja be, a tételek leírásai hiányosak, több esetben nem adja meg a kiadás évét, illetve jelentős mértékű a nyomtatványok kiadási évére vonatkozó elírás is.³¹ Eddigi adataink szerint a hagyatéknak legnagyobb részét (kb. 10%-át) a debreceni Református Kollégium szerezte meg, a fennmaradó kötetek szétszóródtak a Kárpát-medencében.³² Összegezve a szakirodalomból és a könyvtári katalógusokból eddig ismerteket, megállapítható, hogy a debreceni Református Kollégium könyvtárába 81 kötetben 66 mű,³³ a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárába 15 kötetben 10 mű került.³⁴ A nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárba Bod Péter könyvtárának 15 kötet, két autográf kézírata, két könyvtárosi bejegyzése és két műve könyvadományként jutott.³⁵ A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában 3 kötet,³⁶ a Maros Megyei Múzeum könyvtárába egy 1741-ben Leidenben

30 MONOK: *A németalföldi kiadványok*. 286–288; RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*. Magyar Könyvszemle IX(1884). 58–86.

31 Csak egy példát hozok rosszul jelölt kiadási évre: a Radvánszky-féle könyvjegyzék 76. oldalán a *Libri in octavo de rebus Hungaricis* felsorolásban a 299. tétel „Verbötzi illustratus Tyrnaviae 1733”-at tüntet fel, Bod Péter könyvtárába viszont az 1762-ben, Türi Sámueltól vásárolt 1753-as kiadás került: „Türi Samuel Uramtól küldött könyveket vettem 12 Xbr. 1. Rubricae Juris Ungarici in oct. 1734 in compactione 2. Verbötzius illustratus Tyrn. 1753 in oct in compact. ...”. *Bod Péter házi diáriuma 1750–1769*. KEK, Különgyűjtemények osztály, Kézirattár, Ms. 239 (a továbbiakban: *Bod Péter diáriuma*). 46'. Autográf kézirat, az 1769. évre vonatkozó jegyzeteket a 89. levéltől más kézírással jegyezték be, valamint a gazdasági napló kötetésekor több személy kézírásával készült leveleket és elszámolásokat is bekötöttek. A diárium digitalizált változata is elérhető: <https://dspace.bcuculuj.ro/handle/123456789/22031>. A diárium nagyernyei Kelemen Benjámin adományaként került az EME könyvtárába Kelemen Benjámin felesége, Bod Katalin, Bod Péter unokája révén. *Kelemen Lajos Napló*. II. (1921–1938). Szerk. Sas Péter. EME, Kvár, 2018. 704.

32 OLÁH: *i. m.* 243–268.

33 Uo.

34 M. HUBBES: *i. m.* 47–58.

35 VITA Zsigmond: *Bod Péter könyvei az enyedi Bethlen könyvtárban*. Könyvtári Szemle 19(1969). 3. sz. 130–131. A tanulmány eredményeit Gordán Edina újabb adatokkal egészítette ki. GORDÁN: *i. m.* 95–121.

36 KURTA: *Bod Péter könyvtárának*. 124–126.

vásárolt kötet került.³⁷ A Román Tudományos Akadémia Könyvtárának kolozsvári kirendeltségében őrzött kollégiumi gyűjteményekben több, Bod Péter könyvtárából származó kötet maradt fenn. Az intézmény Sipos Gábor irányításával összeállított RMK-katalógusa szerint két kötet Pataki Sámuel orvos és kollégiumi tanártól került a kolozsvári Református Kollégium könyvtárába, egy kötet pedig az unitárius kollégium könyvtárából származhat.³⁸ A kolozsvári Református Kollégium könyvtárában őrzött további két kötetről Jakó Zsigmond számol be az erdélyi antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről írt tanulmányában.³⁹ A Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kunó Könyvtára⁴⁰ és az Országos Széchényi Könyvtár egy-egy kötetet őriz.⁴¹ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának online katalógusában azonosítható két kötetben található három cím közül a *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici* és a *Rerum Moscoviticarum auctores varii* címeket tartalmazó 542 525 jelzetű kolligátum a debreceni állományból kerülhetett az MTA Könyvtárába.⁴² A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár katalógusaiban több mint 30, Bod Péter könyvtárából származó tétel leírása található.⁴³

Az azonosítás első lépéseként a szászvárosi Református Kollégium könyvtárának⁴⁴ a KEK Nullás állományába került anyagát néztem át. Hat kötetről igazolódott be, hogy valóban Bod Péter könyvtárából származnak.⁴⁵ A kutatás következő lépéseként a Radvánszky Béla által közölt könyvjegyzék segítségével igyekeztem azonosítani az ott ismertetett címeket, és megkeresni azok példányait a KEK régikönyveket

37 *A Maros Megyei Múzeum Könyvtárának 1850 előtti külföldi és régi magyarországi nyomtatványai. Katalógus.* Szerk. GORDÁN Edina–REZI Botond. Mega–Muzeul Județean Mureș, Cluj–Napoca–Târgu Mureș, 2015. 146.

38 *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa.* Szerk. SÍPOS Gábor. Scientia–Biblioteca Filialei Cluj–Napoca a Academiei Române, Kvár, 2004. 186, 233, 494.

39 JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére.* Szerk. BALÁZS Mihály–FONT Zsuzsa. JATE, Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 35). 225.

40 <https://qulto.bibl.u-szeged.hu/record/-/record/display/manifestation/bibJAT00345722/39ca2a36-93b8-4e5d-981e-a0698a9956d6/solr/0/24/15/21/score/DESC> (utolsó megtekintés: 2024. 06. 10.)

41 OLÁH: *i. m.* 249.

42 Uo. 247. A katalógus 3. tétele. Az MTA Könyvtárában található példány: http://opac.mtak.hu/F/DFD2HBJGXVUIR1S3T2LARL7X29XNST8E8L64A3ADQ4XSA8HXFU-35047?func=full-set-set&set_number=651518&set_entry=000005&format=999 (utolsó megtekintés: 2024. 06. 10.)

43 <https://www.telekitema.ro/katalogus3510> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 15.)

44 DÓSA Dénes: *A szászvárosi Ev. Ref. Kón-Kollegium története.* Szászváros, 1897. 198–202. A könyvtár történetéről szóló részt 1896-ban Vitus Lajos könyvtáros írta meg.

45 Függelék, 9–13. tételek.

őrző gyűjteményeiben. A Radvánszky-féle könyvjegyzék adatait egészíti ki Bod Péter 1750–1769 között vezetett „házi diáriuma”, amelyben a kronologikus sorrendben lejegyzett gazdasági jegyzetek közé feljegyezte a könyvekre költött összegeket is, helyenként megadva a vásárolt kötet szerzőjének a nevét és címének néhány szavát.⁴⁶ A KEK Kézirattárában található gazdasági napló könyves adatai olyan címeket is tartalmaznak, amelyek nem szerepelnek a kiadott könyvjegyzékekben, de mivel ezen adatok elemzése meghaladja jelen tanulmány kereteit, most csak a KEK állományában azonosított kötetekhez kapcsolódó diáriumi adatokat használok fel.⁴⁷

A könyvjegyzék tételeinek azonosításához az Egyetemi Könyvtár már említett katalógusait, valamint nemzetközi online katalógusokat, adatbázisokat (Worldcat, KVK, VD16, VD17, STCN, USTC, RMK-, Petrik-kötetek stb.) használtam. A könyvjegyzék segítségével azonosított kötetek közül csak azokat a köteteket mutatom be, amelyeket sikerült egyértelműen Bod Péter kézírása, tulajdonosjelzése vagy monogramja segítségével azonosítani. A kötetek bibliográfiai leírása mellett igyekeztem közölni a possessor-bejegyzéseket, és megpróbálom bemutatni a könyvek egykori tulajdonosait, hiszen néhány jelentős erdélyi személyiség tulajdonjegye is megjelenik korábbi vagy későbbi possessoroként. A tulajdonosok életrajzi adatainak bemutatásához elsősorban a kollégiumok beiratkozási anyakönyveit, a peregrinus-adattárakat, de számos más adattárat, tanulmányt is használtam.

Bod Péter 1736–1739 között a nagyenyedi Református Kollégium könyvtárosa tisztségét viselte.⁴⁸ A kollégiumi könyvtárat hűségesen gondozó könyvtáros munkájáról tanúskodik az enyedi kollégiumi könyvtár elpusztulása után fennmaradt kötet, amely Köleséri Sámuel *Axiomata juris naturae de officiis iusti* című, 1723-ban Szebenben kiadott művének az egyik fennmaradt példánya. A KEK állományában őrzött példány címlapjára Bod Péter a következőket jegyezte fel: „Colleg. N. Enyed compar. 1739 15 Jul.”.⁴⁹ Az EME könyvtárába került Köleséri művet 1900-ban leltá-

46 Bod Péter diáriuma. A napló kiadásán Rácz Emese dolgozik.

47 Példának Tordai Sámuel *A megtérés halogatásának veszedelme voltáról való elmélkedések...* című, 1767-ben Kolozsváron kiadott fordítását említeném, amely a Farkas Jánosnétól 1768-ban cserében kapott könyvek között szerepel (Rácz: „*Könyveknek szörnyü.* 137), vagy az 1762-ben Türi Sámuelától kapott könyvek között említett Ambrosovszky Mihály *Imago orbis*át (Bod Péter diáriuma. 46r). A gazdasági naplóba feljegyzett könyvek egy részének a listáját lásd Mikó Imre: *Bod Péter élete és munkái*. Pest, 1862. 94.

48 VITA Zsigmond: *A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XIX. században* = uő: *Művelődés és népszolgálat*. Kriterion, Buk., 1983 (a továbbiakban VITA: *A Bethlen Kollégium*). 32.

49 Függelék, 1. tétel. Köszönöm Gordán Edinának a kézírás azonosításában nyújtott segítségét.

rozták, a leltárkönyv tanúsága szerint a kötet a Wesselényi család zsidói levéltárából származik.⁵⁰

Az KEK állományaiban azonosított kötetek közül négyet Bod Péter bizonyosan leideni egyetemi tanulmányai alatt vásárolt: hármat 1742-ben, egyet pedig 1743-ban szerzett meg könyvtára számára.⁵¹ Cornelius Nepos római történetíró hadvezérekről és római történetírókról szóló könyvének 1667-es leideni és rotterdami kiadása 1742-ben került tulajdonába. A nyomtatvány korábbi tulajdonosának készülhetett a kötet különleges kötése: papírtáblás puha pergamenkötés, pergamenszalagok felhasználásával, behajló szélekkel és zöld selyemszalagok maradványaival. A 17. század végi holland jutalomkötet pergamenkötésének első és hátsó kötéstábláját Hága város címerének motívuma, az angolnát csőrében tartó gólya díszíti, a sarkokon és a gerincén aranyozott növényi motívumok találhatók.⁵² A németalföldi hagyományok szerint az iskolák figyelemre méltó teljesítményt nyújtó tanulóiknak díszes jutalomköteteket adományoztak, kötésükön azon város címerével, ahol az iskola működött. A mi esetünkben tehát egy hágai polgár vagy tanuló lehetett a korábbi possessor, de mivel a kötet címelőzéklapját kivágták, a jutalmazott nevét nem ismerjük. A Bod Péter utáni tulajdonosok sem ismertek, illetve arról sincs adatunk, hogy mikor és hogyan került az EME könyvtárába. Régi raktári jelzete alapján 19. század végi–20. század eleji szerzemény lehetett.

Christian Reineccius héber bibliájának a második, 1739-es lipcsei kiadása ugyancsak Leidenben, 1742-ben került Bod Péter tulajdonába.⁵³ A héber bibliához, a korban megszokott gyakorlatnak megfelelően, csatolták Reineccius szótárának (*Index memorialis quo voces Hebraicae et Chaldaicae V. T. omnes*) valamelyik kiadását, jelen esetben az 1735-ös lipcsei edíciót. A Bod Péter bőséges jegyzeteivel ellátott héber

50 A leltárkönyvekből származó adatokért ifj. Győrfi Dénesnek tartozom köszönettel.

51 Függelék, 2–5. tételek.

52 Függelék, 2. tétel. Hasonló kötésű, a szakirodalomban prizebinding néven ismert jutalomkönyvek reprodukciói láthatók a Holland Nemzeti Könyvtár (Koninklijke Bibliotheek) kötéseit is bemutató *The Memory* nevű adatbázisban. Alább egy hasonló, korai hágai díjkötés 1696-ból: <https://geheugen.delpher.nl/en/geheugen/view/band-blank-perkament-prijsband-den-haag?coll=ngvn&maxperpage=36&page=1&query=prijsbande+den+haag&identifier=KONB12%3A141F11> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 15).

53 Függelék, 3. tétel.

biblia következő tulajdonosa Pap Sámuel volt,⁵⁴ aki a nagyenyedi árverésen vásárolta a kötetet, majd tőle kerülhetett 1771 januárjában Benkő Sámuelhez.⁵⁵

Az 1742-ben Leidenben vásárolt kiadványok közül a következő az idős Pieter Burman könyvtárának aukcióján vásárolt Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae*, amelyben Czvittinger a magyarországi szerzők életét és munkáit mutatta be.⁵⁶ Czvittinger művét a KEK RMK-gyűjteménye őrzi, és az EME korai gyűjteményébe kerülhetett be valamikor még Szabó Károly idejében. A kötet katalóguscéduláját Szabó Károly készítette, és oda jegyezte fel a következőket: „Bod Péter példánya, végén 2 levélen néhány addendával, melyeket saját kezével írt le”.⁵⁷ A leideni egyetem történelemprofesszora több mint 4500 könyvet tartalmazó könyvtárának aukciós katalógusa nyomtatásban is megjelent, ebben tematikusan és méret szerint sorolják fel a könyvtár állományát, és ebből válogathattak az érdeklődők a több napig tartó árverés során.⁵⁸ Meglévő adataink szerint Bod Péter még további öt kötetet vásárolt idős Pieter Burman könyveinek árverésein. Ezek közül egy kötet a székelyudvarhelyi Református Kollégium könyvtárába,⁵⁹ öt mű három kötetbe kötve a Teleki–Bolyai

54 Azonos lehet a Tóth Levente által azonosított Pap Sámuellel, aki 1767-ben Nagyenyeden subscribált, majd 1774 júniusa és 1775 júniusa között albizált, a háromszéki egyházközségekben gyűjtötte a külföldi akadémiára szükséges anyagi támogatást, amelynek segítségével 1777-ben az utrechti és később az odera-frankfurti egyetemeken tanult. TÓTH Levente: *Albizáló diákok Háromszéken a 18. században = Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*. Szerk. Bogdándi Zsolt–DÁNÉ Veronka–LUPESCU MAKÓ Mária. EME, Kvár, 2021. 620; JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Buk., 1979. 172; SZABÓ Miklós–SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor, Marosvásárhely, 1998. 356.

55 Benkő Sámuel 1743-ban született Kisbaconban, Nagyenyeden tanult, ahol 1766-ban subscribált. 1774-ben az utrechti egyetemen tanult, majd Leidenben, ahol 1775-ben bölcsésztudorrá, 1778-ban orvosdoktorrá avatták. JAKÓ–JUHÁSZ: *i. m.* 171; SZABÓ–SZÖGI: *i. m.* 80.

56 Függelék, 4. tétel.

57 https://www.bcuculj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/cscvm/pdf///Csepregi-Czvittinger.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 06. 10.)

58 *Bibliotheca Burmanniana, Sive Catalogus Librorum Instructissimae Bibliothecae Viri Summi D. Petri Burmanni, dum in vivis esset, J.U.D. Historiarum, Graecae Linguae, Eloquentiae, Poëtices, & Historiae Faederati Belgii Professoris, & Bibliothecarii ... quorum publica fiet Auctio in Aedibus Clarissimi Defuncti. Die Lunae 26. Februarii & seqq. diebus 1742. Lugduni In Batavis, Apud Samuelem Luchtmans, 1742. Academiae Typographum, Ubi Catalogi distribuuntur. Sex diebus ante Auctionem patebit Bibliotheca*. Samuel Luchtmans, Leiden, 1742. Czvittinger műve a katalógus 136. oldalán a 2148. szám alatt szerepel: *Czvittingeri Specimen Hungariae Litteratae* 2. 10.

59 M. HUBBES: *i. m.* 4; VELLEIUS PATERCULUS Caius: *Historiarum Libri II*. Apud Thomam Fritsch, Lipsiae, 1707.

könyvtárba,⁶⁰ egy kötet az MTA Könyvtárába került.⁶¹ Ugyanekkor vásárolt egy kötetet a Burman-könyvtárból Bod Péter egyetemi társa, Berzétei József is.⁶²

Az azonosított kötetek közül az utolsó, biztosan Leidenben vásárolt kötet az idős Pieter Burman kiadásában 1698-ban megjelent *Phaedrus* volt.⁶³ A papírtáblás pergamenkötésbe kötött nyomtatvány 1743-ban került Bod Péter tulajdonába, korábbi és későbbi tulajdonosai ismeretlenek, akárcsak az, hogy mikor kerülhetett az EME könyvtárába.

A Jan Minell kiváló holland klasszika-filológus által kommentált és főként diákok számára kiadott 1698-as rotterdami *Florus* kiadásból kivágták a tulajdonjelzést tartalmazó rézmetszetes díszcímlapot, viszont a hátsó táblán belül található PB monogram minden kétséget kizáróan Bod Péter könyvtárába helyezi a kötetet. A címlapon szereplő bejegyzés szerint a kötet 1736-ban W. H. Vermeer tulajdonában volt, és Bod Péter ugyancsak a leideni peregrinációja alatt vásárolhatta meg. Későbbi tulajdonosairól nincs adat, a szászvárosi anyagból került az KEK állományába.⁶⁴

Könyvtárunk antikváinak számbavétele és katalogizálása során bukkantam rá egy három tételből álló egykori kolligátumra, amelyet a 19–20. század fordulóján az EME könyvtárosai – a könnyebb rendezhetőség kedvéért – szétbontottak. A kolligátum első tétele egy 1566-ban Kölnben nyomtatott, több művet tartalmazó kötet, amelynek az első része az *Imagines mortis* címet viseli.⁶⁵ A korban igen népszerű és többször kiadott haláltáncképek imakönyvekbe és más vallásos vagy oktatónyomtatványokba is bekerültek. Az ifjú Hans Holbein rajzai után készített, 53 fametszettel illusztrált kiadvány képei alá a verses feliratokat Aemlius Georgius francia nyelvből

60 A Teleki Téka katalógusában leírt művek is megtalálhatóak a Burman-katalógusban: 1. OSORIUS Hieronymus: *De rebus Emmanuelis regis Lusitaniae... gestis libri duodecim*. – Coloniae Agrippinae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1576. Jelzete: B O-2012; egy két tételből álló kolligátum: 2. ENS Caspar: *Rerum Hungaricarum historia, novem libris comprehensa*. – Coloniae Agrippinae, sumptibus Wilhelmi Lutzenkirchen, 1604. és 3. ENS Caspar: *Ad rerum Hungaricarum historiam ... appendix*. – Coloniae Agrippinae, apud Wilhelmum Lutzenkirchen, 1608. Jelzete: T o-3509 col. 1 (Inv. 3877); valamint egy újabb kolligátum 4. CHEIRON Isaac (pseud.): *Ignorantia Iesuitarum*. – Genevae, excudebat Petrus de la Rouiere, 1613. 5. WANGEN Petrus de (pseud.): *Physiognomia Iesuitica variis opusculis, discursibus, characteribus, epigrammatibus*. – Lugduni, [s. n.], 1610. Jelzete: T o-449 (Inv. 6959) <https://www.telekitekita.ro/katalogus3510> (utolsó megtekintés: 2024. 05. 10.)

61 Lásd a 43. jegyzetet.

62 Johann Heinrich HEIDEGGER: *Historia papatus: novissimo historiae Lutheranismi et Calvinismi fabro kata biaion reposita ... Accedit Francisci Guicciardini ... Historia Papatus, ex autographio Florentino restituta*. – Amstelaedami: Apud Henricum Wetstenium, MDCLXXXIV [1684]. – [14] f., 598 p., [30] f.; 4° (21 cm.). KEK, jelzete: 0543.

63 Függelék, 5. tétel.

64 Függelék, 9. tétel.

65 Függelék, 6. tétel.

fordította latinra. A kötet további része vallásos műveket, beszédeket tartalmaz. Az *Imagines mortis* címlapján találjuk a kolligátum provenienciájára vonatkozó adatokat. A kötet első tulajdonosa Johannes Kinder Cibiniensis volt, aki 1568-ban Wittenbergben vásárolhatta meg a kolligátumot.⁶⁶ Lehetséges, hogy a kolligátumnak wittenbergi kötése volt, a szétbontott kötetek gerincén pergamenre írt kódextöredékek láthatók, az oromszegők közül csak a kolligátum középső tételének az alsó része maradt meg. A következő tulajdonos egy ismert szebeni patrícius család egyik 17. századi tagja, Johannes Seraphin volt, aki kétszer, 1656-ban és 1657-ben is feljegyezte nevét a címlapra.⁶⁷ Mivel hiányzik a kötés, nincs adatunk arra, hogy a kolligátum mikor kerülhetett Bod Péter tulajdonába. A címlapon található tulajdonjelzés azt viszont elárulja, hogy az 1770-es nagyenyedi árverésen Técsi Miklós,⁶⁸ a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárosa vásárolta meg, több más kötettel együtt.⁶⁹ Az egykori kolligátum második tételének a szerzője Niels Hemmingsen (1513–1600) dán lutheránus teológus, a koppenhágai egyetem teológiaprofesszora volt.⁷⁰ A *Pastor sive pastoris optimus vivendi agendique modus* című teológiai értekezésnek több 16. századi kiadása ismert (Lipcse, Erfurt, Rostock, Genf). A kolligátum harmadik tétel-

66 Johann Kinder 1568. június 3-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Hazatérte után Szebenben lektor 1570–1573 között, lelkipásztor Szebenrécsén 1580–1584 között, majd 1584 után Kelneken, ahol 1587-ben halt meg. SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. JATE, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum IV). nr. 1050; ERNST WAGNER: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*. Böhlau, Wien–Weimar–Köln, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22.1). 77–78.

67 Johannes Seraphinról nem találtam adatot, feltételezhetően Valentin Seraphin (?–1639) szebeni királybíró fia lehetett.

68 Técsi Miklós Marosvásárhelyen született, apja Técsi Sámuel professzor volt. Marosvásárhelyen tanult, 1760-ban subscribált, 1765–1771 között a kollégium könyvtárosa. Egyetemi tanulmányúton 1772–1774 között Marburgban (1772. nov. 3) és Utrechtben tartózkodott. Hazatérve lelkipásztorként működött: 1776–1789 között Szentbenedeken, 1789–1807 között Berekeresztúron. Ő volt egyben a Marosi egyházmegye esperese is. SZABÓ–SZÖGI: *i. m.* 467, nr. 4043; *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Bevez., közlétesz. TONK Sándor. Szeged, 1994 (Fontes Rerum Scholasticarum VI – a továbbiakban *A marosvásárhelyi Református*). 85, nr. 2398; KONCZ József: *A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése*. Magyar Könyvszemle IV(1879). 6. sz. 331.

69 Az árverésen vásárolt további kötet leírását lásd a Teleki–Bolyai Könyvtár 17. századi könyveinek katalógusában: *Novum Testamentum ... Jesu Christi ex versione Vulgata*. (Comment. Henry Hammond. Trad., praef. comment. Joannes Clericus.) Tomus primus (–secundus.) – Amstelodami, apud Georgium Galletum, 1700. – [8] 374 [1] 511 [12] p.; 2°. Ex libr: Mvhelyi Ref. Kollég. Poss: Petrus Bod Lugduni Batavorum; Colleg. Ref. S. P. Alb. – M Vásárhely (ex fundatione Joannis Lázár) 1770 – bibliothecarius Nicolaus Tétsi. Jelzete: B f-83. https://www.telekitekita.ro/files/kcfinder/files/A_H_17.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 06. 15.)

70 Függelék, 7. tétel.

le Joachim Camerarius krisztológiai értekezése Jézus és az apostolok életéről, tetteiről. E mű intenzív használatáról a lapszéleken található, 16. század végi–17. századi latin nyelvű, egyazon kéztől származó jegyzetek tanúskodnak.⁷¹

Johannes Leusden *Compendium biblicum*ának 1694-es utrechti kiadásában csak a PB monogram utal Bod Péter tulajdonjegyére.⁷² A nyomtatvány első ismert tulajdonosa Beregszászi István lozsádi iskolamester, aki 1731-től vajasdi lelkipásztor.⁷³ A hátsó tábla belsején található bejegyzés szerint a kötetet 1734-ben Beregszászi István Magyarigenben adományozta ifjú Pelsőczy Jánosnak, a későbbi református püspök fiának, aki abban az évben kezdte el nagyenyedi tanulmányait.⁷⁴ Bod Péter könyvjegyzéke szerint a magyarigeni lelkész tulajdonába került magyarigeni elődje, Pelsőczy Kovács János több kézírata.⁷⁵ Házi diáriumában a költségek felsorolásakor többször említi ifjú Pelsőczy János nevét, mint akinek ismeretlen okokból bizonyos összegeket adott.⁷⁶ Az 1760-as év költségeinek a felsorolásánál viszont már feljegyzi, hogy Pelsőczinének „holmi könyv s irasokert” két részletben több mint 6 forintot fizetett ki.⁷⁷ Az 1761-es év költségeinek a lejegyzésekor újra megjelenik Pelsőcziné neve, ez esetben könyvcímek kíséretében, de sajnos csak a „Bellar. enerv.” rövidítésűt sikerült

71 Függelék, 8. tétel.

72 Függelék, 10. tétel.

73 Beregszászi Istvánról a következőket tudjuk: 1689-ben vagy 1690-ben subscribált Gyulafehérváron, de már 1692-ben Lozsádon iskolamester, 1731–1733 között pedig Vajasdon lelkipásztor. TÓTH Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévutizédtől 1800-ig*. BTK ITI, Bp., 2023. 280. Vajasdon fordítja le magyar nyelvre 1731-ben Friedrich Adolf Lampe egyháztörténetét, amelynek autográf kéziratát Tóth Zsombor a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban találta meg. Uo. 278–303.

74 Ifjú Pelsőczy János Pelsőczy Kovács János magyarigeni lelkész fia. 1715-ben született, 1734-ben subscribált Enyeden. JAKÓ–JUHÁSZ: *i. m.* 149. Hardewijkben (1738–1741) és Gröningenben (1741) peregrinált, majd Vajasdon (1749–1750) és Marosszentimrén lelkipásztor (?–1752). Felesége 1745-től Vajai Krisztina, akitől 1750-ben vált el. Az adatokat Ósz Sándor Elődnek köszönöm.

75 Pelsőczy Kovács János (1672–1749) Magyarországon született, tanulmányai során jutott el Erdélybe, és Gyulafehérvárról indult peregrinálni: Utrecht, Leiden, Franeker egyetemeken tanult. 1702-től felsőszentmihályi, majd 1704-től magyarigeni lelkész. 1717-től a Gyulafehérvári egyházmegye esperese, 1740-től a püspökség főjegyzője, majd 1748-tól rövid ideig református püspök. BRETZ Annamária: *Bod Péter életrajza Pelsőczy Kovács Jánosról* = „Nem sülyed az emberiség!”... *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*. Főszerk. JANKOVICS József. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2007. 511–517. Bod Péter könyvtárába került kéziratait lásd RADVÁNSZKY: *i. m.* 85–86.

76 *Bod Péter diárium*a. 8^r: az 1756-os évnél: „Pelsőczy Jánosnak 1 fh.”; 21^r: az 1758-as év költségeinél: „... Pelsőczinek 24 dr.”; 27^v: az 1759-es év költségeinél: „... Pelsőczinek 34 dr.”

77 Uo. 28^r: „1760 esztendő Költség ... Tiszteletes Pelsotzi Janosnenak előre adtam 2 fh. 04 d.” majd az következő levél rectóján így folytatja: „1760 esztendő Költség ... Pelsotzine aszsz(ony)na)k holmi könyv s irasokert 4 fh. 42 d.”

egyértelműen azonosítani.⁷⁸ A diáriumban említett Pelsőcziné vagy a püspök felesége, Vízkeleti Kata,⁷⁹ vagy, talán nagyobb valószínűséggel, az ifjú Pelsőczy János második felesége lehetett. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött, korábban a két Pelsőczy János tulajdonában lévő, Wolfgang Franzius *Historia animalium* című műve is ugyancsak 1760-ban váltott tulajdonost, akkor került Valentin Maxai tulajdonába. Elképzelhető, hogy talán akkoriban hunyt el ifjú Pelsőczy János, felesége pedig megvált a férje tulajdonában lévő könyvektől és kéziratoktól.⁸⁰ Igazán érdekes, hogy Leusden *Compendium biblicum*ának a következő ismert tulajdonosa Borosnyai Lukács Mihály, a nagyenyedi kollégium könyvtárosa, aki 1770-ben, a Bod Péter halála utáni nagyenyedi árverésen vásárolhatta meg a kötetet.⁸¹ Azután a kötet a szászvárosi Református Kún Kollégium könyvtárába, majd onnan a KEK gyűjteményébe került.

Istvánffy Miklós 1724-ben Kölnben kiadott *Regni Hungarici historiája* 1756-ban került Bod Péter tulajdonába.⁸² A kötet első ismert tulajdonosa Enyedi József,⁸³ aki 1750-ben a nyomtatványt tanítványának, ifjú Bethlen Sámuelnek ajánlotta. Az alig 15 éves Bethlen Sámuel 1751-ben bekövetkezett halála után a Bod Péterrel baráti kapcsolatban lévő Bethlen-családtól kerülhetett a kötet Bod könyvtárába.⁸⁴ Enyedi József és Bod Péter kapcsolatáról a házi diárium 1756. évi számadásainál is találunk egy adatot: „Bibliai Historiát adtam... Enyedi József Urnak n. 3”.⁸⁵ Bod halála után,

78 Uo. 37^v: „1761 esztendő Költség Pelsotzinétol egy detz...bl. 1 fh 02 dr. Bellar. enerv. Test. Physic.(?) 60 dr. ...”

79 GUDOR KUND Botond: *Az eltűnt gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei. Inquisitoria dioceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754)*. Kriterion–Tortoma, Kvár–Barót, 2012 (Erdélyi Egyháztörténeti Könyvek 1). 391.

80 A Teleki–Bolyai Könyvtár 17. századi könyveinek katalógusában található leírás: Wolfgang FRANZIUS: *Historia animalium*. – Amstelaedami, apud Joannem Ravesteinium, 1665. – 12° [42] 779 [51] p. Ex libr.: Unitárius gymnasium Könyvtára Székely-Keresztúron (pecsét) Poss: Johannes Pelsőczy–Franecker Frisiorum; Johannes Pelsőczy junior; Valentinus Maxai 1760. https://www.telekitekara.ro/files/kcfinder/files/A_H_17.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 06. 20.)

81 VITA: *A Bethlen Kollégium*. 33.

82 Függelék, 16. tétel.

83 Enyedi József Nagyenyeden tanult, 1741. október 21-én subscribált. Peregrinációját 1751–1752-ben Franeckerben kezdi, majd 1753. július 31. után az odera-frankfurti egyetemen folytatja. Hazatérve, gróf Teleki László udvari papja, 1759-től Küüllőalmáson, majd 1768-tól Marosbogáton szolgál lelkipásztorként. JAKÓ–JUHÁSZ: *i. m.* 154; SZABÓ–SZÖGI: *i. m.* 153. nr. 1016.

84 Ifjú bethleni Bethlen Sámuel gróf Bethlen Sámuel és második felesége, Jósika Ágnes gyereke volt. 1751 márciusában a nagyenyedi kollégium diákjaként tizenöt évesen halt meg. *Gróf bethleni Bethen Kata életének maga által való rövid le-írása*. [Kvár, 1762]. 227–230. KEK, jelzete. C.V. 7063.

85 *Bod Péter diáriuma*. 10^v.

az 1770 áprilisában megtartott nagyenyedi aukción, Istvánffy művét árkosi Barabás Sámuel vásárolta meg, aki a tulajdonjegyét háromszor is bejegyezte a kötetbe.⁸⁶ A kötet címelőzéklapján Barabás Sámuel bejegyzése alatt Kelemen Lajos magyarázata található árkosi Barabás Sámuel azon kéziratáról, amelyet ugyancsak a KEK Kézirat-tára őriz.⁸⁷ A nyomtatványt, több más értékes könyvvel és kézirattal együtt, az Egyetemi Könyvtár 1917-ben vásárolta meg Szabó György orvos örököseitől.⁸⁸

A KEK Régikönyvgyűjteménye őrzi a protestáns ortodoxia egyik legnevesebb képviselőjének, François Turretininek három olyan művét, amelyek Bod Péter tulajdonában is voltak. Az első ezek közül a genfi akadémia teológiaprofesszorának három kötetbe foglalt monumentális műve, az *Institutio Theologicae Elencticae*, amelynek az 1696-os, Leidenben és Utrechtben nyomtatott, bővített kiadásához Benedict Pictet fűzött kommentárokat.⁸⁹ Turretini rendszeres teológiájának kötetei a százszárossi Református Kollégium könyvtárából kerültek az Egyetemi Könyvtár állományába, akárcsak az ugyanazon szerző másik két művét tartalmazó kolligátum.⁹⁰ Nincs adatunk a genfi akadémia teológiaprofesszorának a műveit birtokló, Bod Péter előtti tulajdonosról, mivel ennek nevét igen alaposan kivakarták mind a négy kötet címlapjáról. A kötetek azonos pergamenkötései és tulajdonjelzései alapján azonban megállapítható, hogy ugyanazok a tulajdonosok birtokolhatták e teológiai értekezéseket. A kötetek Bod Péter halála után Nagyenyeden maradhattak, hiszen az első, Bod Péter utáni, ismert tulajdonos Kis Ádám, aki 1775. március 25-én jegyezte be a nevét a kötetek első táblájának belső felére.⁹¹ Két év múlva – igaz, csak rövid időre – a kötetek Técsi Mózes tulajdonába kerültek, aki 1777. március 17-én írta alá a nagyenyedi kollégium anyakönyvét,⁹² majd rá egy évre, 1778 szeptemberében, Váradi János sze-

86 Árkosi Barabás Sámuel 1761 januárjában subscribált. JAKÓ-JUHÁSZ: *i. m.* 167. Több kötete került a Teleki–Bolyai Könyvtárba. Lásd a könyvtár 17. századi könyveinek a katalógusát: <https://www.telekitekta.ro/katalogus3510> (utolsó megtekintés: 2024. 06. 15.)

87 BARABÁS Sámuel: *Erdélynek és Magyarország némely részeinek... a[z] MDXXVI. esztendőől fogva az erdélyi felséges fejedelmeknek igazgatások alatt lévő ... állapotjának rövid, de világos és valóságos históriája: melyet... néhai gróff Bethlen Farkas úr... deák nyelven írott nagy históriájából magyar nyelven kiszedegette és rövid summában szorított és a mostani ditsőségesen uralkodó felséges... Mária Theresiáig igen röviden le bozott Barabás Sámuel, a N. Enyedi Ref. Nemes Bethlen Collégiumnak assessora.* – Nagyenyed, 1770. – [176] f.; 2°. Jelzete Ms. 45.

88 A Szabó György örököseitől vásárolt hagyaték összetétele a gyarapítási főnapló szerint: 740 nyomtatvány 1156 kötetben, 15 RMK 24 kötetben, 20 térkép 28 példányban, 38 vegyes nyomtatvány 41 példányban, 75 kézirat 80 kötetben, 139 oklevél.

89 Függelék, 13. tétel.

90 Függelék, 11–12. tétel.

91 Életéről a következőket tudjuk: 1768 szeptemberében nagyenyedi diák, 1776-ban rektor, Ótordán halt meg. JAKÓ-JUHÁSZ: *i. m.* 173.

92 Técsi Mózes Técsi András professzor fia volt. Iskoláit 1771-től Marosvásárhelyen, 1777 márciusától pedig Nagyenyeden végezte. 1784 októberétől az odera-frankfurti egyetemen

rezte meg a nyomtatványokat.⁹³ A Turretini-kötetek valamikor a 19. század során kerültek a szászvárosi Református Kollégium könyvtárába. A négy, pergamenkötésű kiadvány együtt szerepel a könyvtár 1865-ben elkezdett, tematikus sorrendű helyrajzi katalógusában, a Th. 136 jelzet alatt.⁹⁴

Bod Péter napjainkig fennmaradt autográf kézíratainak a jegyzékét Bretz Annamária és Gudor Kund Botond közölte.⁹⁵ A KEK Kézirattára Bod Péter több autográf kéziratát őrzi, ezek közül tanulmányomban csak azt a két nyomtatványt mutatom be, amelyekben a levelek közé kötött üres oldalakra Bod Péter jegyzetelt. Bod Péter második nyomtatott műve, az 1748-ban Szebenben kiadott *A' Szent Bibliának historiája*, a bibliai könyvek történetét és ezeknek fordítástörténetét foglalja össze.⁹⁶ A KEK Kézirattárában őrzött félbőr kötésű példány nyomtatott levelei közé kötött üres leveleken Bod Péter az első kiadás nyomdahibáit javította, és egészítette ki újabb jegyzetekkel, amelyek alapján 1756-ban a második kiadás jelent meg.⁹⁷ Ez utóbbin – az Erdélyre is vonatkozó, 1753-as cenzúrarendelet megkerülése végett – hamis évszámot jelölt meg, így kiadási évként ennek címlapjára is az 1748-as év került.⁹⁸

Bod Péter könyvhasználatának és olvasási szokásának igen szép példája a Károli-biblia 1737-es utrechti, nyolcadik kiadása, amelyet a KEK Kézirattára őriz.⁹⁹ A magyar nyelvű biblia lapjai közé kötött üres leveleken intenzív használat nyomait fedezhetjük fel, ugyanis azokat Bod a biblia többszöri elolvasása során tett, számos, latin és magyar nyelvű jegyzettel és olvasmányaiból vett utalással látta el. E jegyzetek a könyvtárban szép számmal sorakozó biblikus irodalomnak, a németalföldi egyetemek tanárainak, valamint a kortárs, modern kálvinista teológusok alapműveinek a használatáról tanúskodnak. Leggyakrabban az alábbi szerzők műveire történik hivatkozás: Sebastian Bernhard Cremer: *Antiquitatum Sacrarum Poecile...*; Peter Zorn: *Bibliotheca antiquaria et exegetica...* és az *Opuscula Sacra*; a *Bibliotheca Bremensis* számai; Witsius Hermann: *De oeconomica foederum dei cum hominibus...*; Gürtler

peregrinált, majd hazatérve, 1787-ben kocsárdi lelkipásztor lett. 1794–1798 között Kercsedén, 1799–1810 között Széken, majd 1810–1826 között újra Kercsedén lelkészkedett. Uo. 180; SZABÓ–SZÖGI: i. m. 467. nr. 4044.; *A marosvásárhelyi Református*. 93. nr. 2569.

93 Róla nem találtam életrajzi adatokat.

94 *A szászvárosi ev. Ref. gymnasium könyvtárában lévő könyvek címsorozatja* című helyrajzi leltárkönyvet az Erdélyi Református Egyház Levéltára őrzi. A szászvárosi könyvtárból származó, a kötetek gerincére ragasztott régi jelzeteket Bak Ágnes ellenőrizte le ebben a helyrajzi katalógusban, segítségét köszönöm.

95 GUDOR: *Bod Péter, a történetíró*. 468–470; BRETZ: *Bod Péter historia*. 158–170.

96 BRETZ Annamária: *Bod Péter a magyar bibliafordításokról. Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez = Bod Péter, a historia litteraria*. 59–70.

97 Függelék, 15. tétel.

98 V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdabhelyű régi magyar könyvek, 1539–1800*. Borda Antikvárium, Bp., 1996. 129.

99 Függelék, 14. tétel.

Nicolaus: *Systema theologiae profeticae*; Schultens dictata in Relandi Antiquitāt. Hebr. (kézirat); Johann Gottlieb Heineccius: *Philosophia Moralis*; Salomon van Til: *Methodus Concionandi*; Thomas Burnet: *De statu mortuorum*; Salomon Glass: *Philologiae sacrae...*; Jacob Ode: *Commentarius de angelis*; Moses Maimonides: *De idolatria liber: cum interpretatione latina et notis Dionysii Vossii*; Johannes Coccejus; Johannes Wesselius; Theodorus Scheltinga: *De Fato Nadabi et Abihu Libellus Singularis*; Johannes van den Honert: *Dictat ad Catech. Theol. Typicae* (kézirat); Alberti Johann in Dict. (kézirat); Antonius Brynaeus: *De Calceis Hebraeorum Libri Duo*; a Daniel Gerdes szerkesztésében megjelenő *Miscellanea Duisburgensia* és *Miscellanea Groningana* különböző számai; Campegius Vitringa: *Observationes Sacrae*; *De vita spiritali*; a Johann Georg Altmann szerkesztésében megjelenő *Tempe Helvetica*, zürichi tudományos folyóirat; Kohltreiff Gottfried: *Chronologia Liphrat Katon adhuc immota*; Johann Jacob Rambach és Jan Lulofs művei. A magyar szerzők közül Gyöngyösi Pál *Tuba sanctuarijára*, Verestói György prédikációira és egy esetben Csepregi Turkovics Ferencre való hivatkozások jelennek meg a Bibliába toldott negyedréti leveleken. A bőséges teológiai jegyzetek mellett, Mózes ötödik könyve 28. fejezete 39. verse („Szőlőket ültetiz és azokat miveled és bort nem iszol, és nem szedsz, mert megemészti azt a féreg”) mellé írt bejegyzésében helyi, erdélyi vonatkozású eseményt ítélt emlékeztetőre méltónak. A bejegyzésben az 1757-es évi erdélyi szőlőtermés férge-sedéséről számol be, és külön érdekességgként a „microscopium” használatáról is szót ejt. Bod Péter figyelemmel kísérte az időjárás alakulását is, hiszen lelkészi jövedelme pótlására szőlőtermeléssel is foglalkozott, bevételeiből pedig könyvei nyomtatását is finanszírozta. A két kötetbe kötött Biblia második kötete első borítójának belsején található a Bod Péter utáni tulajdonos vezetéknéve: Kölönte. Gazdasági naplójában Bod Péter gyakran hivatkozik sógorára, felsőcsernátoni Kölönte Istvánra, Judit nevű testvérének férjére, akinek 1757-től haszonbérbe adta felsőcsernátoni birtokait.¹⁰⁰ Ő lehetett tehát a Biblia későbbi tulajdonosa, de lehetett akár az unokaöccse, Kölönte József is,¹⁰¹ akinek 1758-ban az enyedi kollégiumban való tanulása támogatására katekizmust és ruházatot vásárolt.¹⁰² Az 1737-es bibliát az EME könyvtárosai 1910. április 21-én vásárolták Simon Istvántól.¹⁰³

100 Bod Péter diárium. 11’.

101 Kölönte József 1752-ben Nagyenyeden subscribált, Rákosdon mester. JAKÓ–JUHÁSZ: i. m. 162.

102 Bod Péter diárium. 19’.: „1758 Kölönte és Solyomra költöttem / könyvekre Gramm. Cell. 1 60 ... Kölöntének nagy katek. 68 dr. / Solyomnak nagy katek. 68 dr. / Kölöntét mikor a kollégia 48 dr ... / Josi számára a kollegyumban 30 dr. / Febru. Josinak 60 dr. / Geografiára ... 54 den. ...” A diáriumban emlegetett Solyom András anyai ági rokona, akinek tanulását szintén támogatta.

103 A Simon Istvántól 1910-ben vásárolt kötetek közt szerepel egy 1747-ben Csíksomlyón kiadott *Evangeliumok és epistolák* is. Az EME ugyancsak Simon Istvántól vásárolta 1914-

Tanulmányom végén bemutatok két olyan kötetet is, amelyeket a régi nyomtatványok feldolgozása során azonosítottam, és melyek Bod Péter ajánlásait is tartalmazzák. Az ajánlások a hídvégi Nemes család, illetve a bethleni Bethlen-család tagjaihoz köthetők. Bod Péter 1757-ben adományozta az alig 6 éves bethleni Bethlen Júlia kisasszonynak¹⁰⁴ Nicolas Lenglet du Fresnoy művének gróf Lázár János által készített fordítását, a *Röviden egybe-foglalt gyermekek' geographiáját*, amely Sárdi Sámuel szebeni nyomdájában jelent meg 1750-ben.¹⁰⁵ 1758. március 8-án pedig saját művét, a *Szent írás értelmére vezérlő magyar leksikont* ajánlotta gróf hídvégi Nemes Ádám feleségének, Tordai Zsuzsannának.¹⁰⁶ Hídvégi Nemes Ádámot, Nemes Klára testvérét, az erdélyi királyi tábla elnökét 1755 februárjában emelte grófi rangra Mária Terézia.¹⁰⁷ Felesége, Tordai Zsuzsanna életrajzáról kevés adatot találtam, viszont az adományozás tényét sikerült azonosítani Bod Péter házi diáriumában, ahol az 1758-as év eseményeinél felsorolja azon személyek neveit, akiknek példányt adományozott a *Leksikonból*, közöttük Nemes Ádámnét is.¹⁰⁸ A Bod Péter ajánlásaival ellátott kötetek, a régi raktári jelzetek alapján, az EME könyvtárának 19. század végi–20. század eleji szerzeményei lehetnek.

Az azonosított kötetek ismertetése után néhány szóban kitérnék e kutatás további hozadékaira is. A Nullás gyűjtemény első átnézése során tűnt fel, hogy nagyon sok kötetben megtalálható Bod Péter peregrinációs társának és barátjának, Berzétei Jó-

ben Kibédi Biasini Domokos arképet, amelyet Biasini Mária festett. Murádin Jenő: *A Erdélyi-Múzeum Egyesület Képtára = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk. SIPOS GÁBOR. EME, Kvár, 2009. 309.

- 104 Bethleni Bethlen Júlia 1751-ben született gróf bethleni Bethlen Sámuel és hídvégi Nemes Klára házasságából. Testvére, a már említett Istvánffy-kötet tulajdonosa, ifj. Bethlen Sámuel volt. Két házasságáról tudunk: első férjével, báró hadadi Wesselényi Farkassal 1766. szeptember 9-én kötött házasságot, 1794 körül bekövetkezett válása után pedig hallerkői Haller Antalhoz ment feleségül. 1804-ben hunyt el. *Bod Péter önéletírása*. Bevez. EGYED Emese. Mentor, Marosvásárhely, 2007 (a továbbiakban *Bod Péter önéletírása*). 124. Első házasságának egy igen fontos momentumáról, a hitvesi hűség elleni vétkéről Rettegi György emlékezik meg emlékiratának 1775-ös eseményei között, az adatokat pedig Egyed Emese egészíti ki a Wesselényi család levelezéséből származó részletekkel. RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok (1718–1784)*. Szerk. JAKÓ Zsigmond. Kriterion, Buk., 1970. 357–359; EGYED Emese: „Isten veled” *kézírtas Ponciánus – 1784, Drág.* = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Szerk. BALÁZS Mihály–GÁBOR Csilla. Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kvár, 2007. 545–554.

105 Függelék, 17. tétel.

106 Függelék, 18. tétel.

107 KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp., 1911–1915. VII. 438.

108 *Bod Péter diáriuma*. 18^v: „A M. leksikonról való Memoriale ... Adtam ajándékba az Leksikonból ... Nemes Ádámné asz. 1.”

zsef tordosi lelkésznek a tulajdonjelzése.¹⁰⁹ Bod Péter önéletírásában megemlíti, hogy míg ő maga hét mázsa könyvet és kéziratot, addig Berzétei egyenesen nyolc mázsa könyvet hozott haza leideni tanulmányútjáról.¹¹⁰ Felmerült bennem a kérdés, hogy vajon nem Bod Pétertől kapta-e vagy vette-e meg a köteteket, esetleg vásárolta azokat a Bod halála utáni nagyenyedi aukción. Berzétei könyveit keresve, másodszor is átnéztem a Nullás állományt. Ezúttal közel 130 címet találtam az ő bejegyzéseivel, közülük a legutolsó tulajdonjelzése 1775-ből származik. Egyúttal megbizonyosodott számomra, hogy kutatási hipotézisem, miszerint Bod Péter könyvtárának kötetei Berzétei Józsefhez kerülhettek, nem bizonyítható, ugyanis egy Berzétei-tulajdonú kötetben sincs nyoma Bod Péter tulajdonjelzésének vagy kézírásának. Berzétei József most azonosított könyvei egy eddig ismeretlen református magánkönyvtár töredékei lehetnek, amelyek kiegészíthetik a Németalföldön peregrinált diákok olvasmányairól, valamint a 18. századi lelkési könyvtárakról való ismereteinket. Reményeim szerint mind életrajzáról, mind egykori könyvtáráról többet tudunk meg a könyvtártöredék jövőbeni kutatását, elemzését és bemutatását követően.

Összegzésül elmondható tehát, hogy a KEK gyűjteményeiben tizenkilenc kötetbe kötve tizenhét, Bod Péter könyvtárából származó nyomtatvány található, továbbá van egy olyan kötet is, amelybe 1739 júliusában nagyenyedi könyvtárosként jegyezte be a tudós a kollégium könyvtárának tulajdonjegyét. A köteteknek a könyvtár állományain belüli megoszlásáról elmondható, hogy tizenhat kötetet a raktári Régikönyvgyűjtemény, egy kötetet az RMK-gyűjtemény, három kötetet pedig a Kézirattár őriz. Provenienciájukat tekintve tizenkét kötet az EME Könyvtárából, egy 1919-ben beszerezett kötet az Egyetemi Könyvtár állományából, öt tétel hat kötetbe kötve pedig a szászvárosi Református Kollégium Könyvtárából került az egyetemi könyvtár állományába. A kötetek kötése nagyrészt pergamen- és bőrkötés. A Radvánszky-jegyzék alapján végzett eddigi, kitartó possessor-kutatás ellenére sem zárható ki, hogy a könyvtár régikönyvállományának további feldolgozása során újabb példányok bukkannának fel Bod Péter könyvtárából. A Függelékben leírt kötetekben található Bod

109 Berzétei Józsefről a következőket tudjuk: 1712-ben született, 1730-ban subscribált Enyeden, majd Szászvároson volt rektor 1739–1740 között, valamint 1744-ben. 1740–1743 között Leidenben peregrinált, majd Tordoson lett lelképásztor. Ósz Sándor Előd: *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*. Kvár, 2006. 23–24. Főként teológiai könyveket tartalmazó könyvtára halála után a szászvárosi Református Kollégium gyűjteményébe került, ahol a 19. század közepén a teológiai részt az ő és Várady Mihály szászvárosi pap adománya után nevezték el Berzétey–Várady Thecának. DÓSA: *i. m.* 198–200. Bod Péter és Berzétei József barátságára és leideni közös útjára Bod Péter önéletírásában találunk utalásokat: 1761-ben és 1762-ben találkoztak az algyógyi „feredő”-ben, 1765-ben pedig a *Szent Polikárpus* nyomtatása kapcsán említi Bod Péter, hogy ennek kiadására Berzétei is adott 5 forintot. *Bod Péter önéletírása*. 88, 110–111, 134.

110 Uo. 88.

Péter-jegyzetek nemcsak a könyv- és a könyvtártörténetnek szolgáltatnak újabb adatokat, hanem az irodalom- és élejtörténeti kutatásokban is hasznosíthatóak.

FÜGGELÉK¹¹¹

1. C.V. 7786

KÖLESÉRI Sámuel: *Axiomata juris naturae de officiis justi, honesti et decori: cum introductione paraenetica.* – Cibinii Transilvaniae: Excudit Johann Barth, MDCCXXIII [1723]. – [4] f., 63 p.; 8° (16 cm.)

Petrik II. 479

B. Modern félvászon kötés, kartontáblákkal. Gerince sérült.

C. (címlap) *Colleg. N. Enyed compar. 1739 15 Jul.* (Bod Péter kézírása)
(első táblán belül) Az Erdélyi Nemzeti Muzeum Könyvtáré (Förstner Ti-vadar ex librise, 1904)

(pecsét) Erdélyi Muzeum-Egylet Könyvtára

(rég. leltári szám) 156/1900 (ceruzával)

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj Nr. 43840/1969

(rég. jelzet) 43840

111 Az egyes művek tételei formailag két részre bomlanak: bibliográfiai leírás, amely lehetőség szerint közli a teljes példány adatait; példányleírás, amely felsorolja az adott kötet egyedi jellemzőit. A tétel bibliográfiai leírása után az A betűvel jelölt részben a példány állapotára, tartalmára vonatkozó információk következnek, a B betűvel jelölt rész a kötés leírását, a C betűvel jelölt rész a proveniencia adatait (bélyegző, régi jelzet, tulajdonjelzések, leltári szám), a D betűs rész az egyéb bejegyzések, széljegyzetek jellemzőit tartalmazza. Kolligátumok esetén az első tag tételszáma az E betűvel jelölt részhez, a Radvánszky-féle könyvjegyzékben megjelenő tételleírás az F betű alá kerül.

2. C.V. 4706

NEPOS Cornelius: *Cornelii Nepotis Vitae excellentium imperatorum: observationis ac notis variorum uberioribus illustrate accurante Roberto Keuchenio.* – Lugd. Batav. et Roterod.: Ex Officina Hackiana, 1667. – [8] f., 377 p., [11] f.; 8° (20 cm.).

STCN ID 833698060

A. **, **2, ***3, ***4 *Testimonia Auctorum, Syllabus auctorum* az *Index* közé roszszul bekötve a Bb-Bb2, Bb3-Bb4 közé.

B. Kartontáblás pergamenkötés, behajló szélekkel, pergamenszalagok felhasználásával, zöld selyemszalagok maradványaival. Az első és hátsó tábla aranyozott kerettel, a sarkokon aranyozott növényi minta. Holland jutalomkötet, az első és hátsó tábla közepét Hága város címerében szereplő aranyozott motívum (gólya csőrében lévő angolna) díszíti. Gerince 5 részre osztva, mindegyikben aranyozott növényi minta. Gerincére írva: *Cornelii Nepos Cum not. Varior.*

C. (címelőzéklap) kivágva a adományozott diák neve, tanárok ajánlása (kézírás)

(rézmetszetes díszcímlap) *Petri Bod Lugd. 1742*

(hátsó táblán belül) *PB* (Bod Péter monogram)

(első táblán belül) Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtáré (Förstner Tivadar ex librise, 1904)

(pecsét) Erdélyi Múzeum Könyvtára

(eltári szám) Bibl. Centr. Univ. Nr. V. 36011/1969

(régijelzet) 36011

D. Néhány aláhúzás.

F. RADVÁNSZKY: *i. m.* 70: *Libris Theol. ... in octavo ... Nro 67 Cornelius Nepos c. n. varior. Lug. Bat . 1667 1 Hfl. 30 dr.*

3. C.V. 7034

REINECCIUS Christian: *Torah nevi'im u-netuvmim Biblia hebraica: ad optimorum codicum et editionum fidem recensita et expressa adjectis notis Masorethicis aliisque observationibus, nec non versuum et capitum distinctionibus, numeris et summariis ...* – Editio altera. – Lipsiae: apud Bernh. Christ. Breitkopfium, MDCCXXXIX [1739]. – [6] f., 516, 580 p., [2] f.; 8° (17 cm.)

VD18 10417044

A. Összekötve, külön címlappal: REINECCIUS Christian: *Mifteah ha-zekher, Seu index memorialis quo voces Hebraicae et Chaldaicae V.T. omnes cum significatibus Latinis continentur ad faciliorem vocum evolutionem et repetitionem in has paucas pagellas redactus et philo-hebraeae juventuti commendatus a Christiano Reineccio.* – Lipsiae: Typis Bernhardi Christoph. Breitkopfii, MDCCXXXV [1735]. – [2] f.; 78 p.

VD18 11696826

Az elejéről kiszakítva [2] f. és p. 1–4.

B. Eredeti barna bőrkötés, kopott. Metszése zöld tintával spriccelt, 5 bordára fűzve, gerincén a bordák közt aranyozott növényi motívumok. Gerincén vörös alapon aranyozott betűkkel: BIBLIA HEBRAICA.

C. (hátvédldlap 1r.) *Petri Bod Lugd. Bat. 1742* (áthúzva)

Samuelis Pap N. Enyedini 1770 (áthúzva a név és az évszám átalakítva a következő tulajdonjelzésre:) *Samuelis Benkő N. Enyedini 1771 dieb. Januar.* (első táblán belül) Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtáré (Förstner Tivadar ex librise, 1904)

(pecsét) Erdélyi Múzeum Könyvtára

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Nr. V. 41577/1969

D. (első táblán belül, címelőzéklap, 1–2) latin nyelvű teológiai jegyzetek, tartalmi utalások (Bod Péter kézírása)

(címelőzéklap 1-r.) *Athias sido Bibliaja Athias egy egy arannyat ígért minden errorert az ő sido Bibliájába ha ki mutat annyira bizott hozza, s megis Angliába egy sido azt mondotta hogy tsak ő is talalt 400-ig. Totf. Mensége* (Bod Péter kézírása)

Bod Péter latin nyelvű lapszéljegyzeteivel, tartalmi utalásaival.

(címelőzéklap 2-r.) *17107* (régi jelzet, ceruzával)

(hátvédldlap 2-hátsó táblán belül) Bod Péter latin nyelvű jegyzetei, tartalmi utalásai.

F. RADVÁNSZKY: *i. m.* 69: Libri Theol. ... in octavo ... 38 Biblia Hebraica Rejneccii. Lipsiae ... 1739 2 Hfl. 24 dr.

4. BMV 11400

CZVITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae literatae*, ... – Francofurti; Lipsiae: Typis et Sumptibus Jod. Guil. Kohlesii, Univ. Altdorf. Typogr., MDCCXI [1711]. – [7] f., 408 p., 80 p., [2] f.; 4° (21,5 cm.)

RMK III/2 4767; VD18 1494152X

B. Pergamenkötés, metszése vörössel és zölddel spriccelt. Gerincére írva: Czuittingeri Specimen Hungariae Literatae. Gerincéről régi jelzet leszakadva. Első táblán: LVI. 4 (ceruzával).

C. (pecsét) Erdélyi Múzeum Könyvtára

(az első tábla belsejére ragasztott levél rectóján) *Comp. Lugd. Batav. Syst. 10* (vörös ceruzával)

(címelőzéklap 2v.) *P. Bod comp. Lugduni Batavor. ex Bibliotheca Burmanniana 20 Marty MDCCXLII*

(hátsó táblán belül) *PB* (Bod Péter-monogram)

(az első tábla belsejére ragasztott levél verzóján: régi jelzetek) *D*: ⚔ (áthúzza) *IV*: 38.

L. VI. 4. (ceruzával)

D. (címelőzéklap 2v.) *De hoc scriptore vid. pag. 95 ...* (latin nyelvű tartalmi utalások idős Pieter Burman kézírásával)

Bod Péter lapszéljegyzetei (tartalmi utalások, javítások), aláhúzások, több szerző neve aláhúzza Czvittinger felsorolásában.

p. 33: „... in quibus cadentes globos, novum incendiorum genus, aliis omnibus incendiis excitandis praesentius, primus invenit instituitque” aláhúzza a nyomtatott szövegben, széljegyzetben: *Flor Pol. P. 350*

Vide W. Behlen Lib IV. P. 284. (vörös ceruzával)

p. 38: *De Familia Bathori vide W. Bethlen Lib. VI. P. 282* (vörös ceruzával)

p. 112: *Petrus de Dacia Philosophus vide Hoffm. L. in Petrus*

p. 119: „... Princeps namque, Christoph. Báthoreus” aláhúzza a nyomtatott szövegben, a lapszélen: *Joh. Sigismundus*

p. 134: *vide T. Crusii Miscel. Silesica cont. pag. 209*

p. 204: „Kis Emericus, natione Hungarus, Patria Transylvaniensis, natus Anno 1631” (a nyomtatott szöveg mellett Bod Péter jegyzete:) *Ez lopta el a Rákocziné pénzt*

p. 244: Georgius Martinusius S. R. E. Cardinalis után: *vix scribere et legere novit hic Monachus*

A Bibliotheca Scriptorum qui extant de rebus Hungaricis felsorolásában több szerző neve aláhúzza, például: Foris Francisci Otrokocsi; Frankii Valentini de Frankenstein; Toppeltini Laurentii; Budinae Samuelis, stb.

p. 6: Marsilii Aloysii Ferdinandi alatt: *immo vero prodiet Hagae Comit sec. Tomis 2 fig et Mappis charta Regali .nit...*

p. 50: Anonymi cujusdam codex Manuscriptus Historicus latinus membranaceus, A. C. 1358, scriptus (mellette Bod Péter kézírásával:) *Est in Biblioth. Enyedensi*

(hátvédlap 1r.: Bod Péter jegyzetei) *Addenda Magnifico Viro sapientia et pietate spectabili Dn. Caspari Bekesio Aulæ Hungariae consiliario de ridiculos hominum damnans Ecclesia mores In verbis ... Joannes Sommerus ad pag. 362*

(Alatta más tintával:) *Theodoricus de Apoldia scripsit de vita S. Elisabethae Andreae Hungaror. Regis filiae Jocher in lexico in voce Theodoricus*

Johannes Decius Baronius Syntagma Institutionum Juris Imperialis et Hungaricis edidit 1594 in 4-to habet in Catalogo Cibiniensis Capituli et Bibliotheca

Wolfgangus de Bethlen edidit Transilv. Hist. Libros, res Bethlenius suppeditavit, stilum Poloni duo N. Vengerski et N. Gronski consarcinarunt. Soterius.

(hátvédlap 1r.-v.) Bod Péter jegyzetei: *Joh. Adamus Xaverius Schad Effigies Ducum et Regum Hungariae an. 1687 dedit et obtulit, cum coronaretur in folio majori ubi ... Soterius*

(hátvédlap 1v.) *Thomas Borsos W. Bethlen Lib. IX. p. 624*

Franciscus Miko Baro W. Bethlen Lib. IX. p. 748

Joannes Csindi W. Bethlen Lib. IX. P. 749

Joannes Gal Baro hi velut scriptores rer. Trannicar. citantur a W. Bethlen, praeter ... Ambrosius Simigianus et Stephanus Szamosközi

(hátvédlap 2r.: Bod Péter jegyzetei) *Ad pag. 315 ... in rebus cognoscendis Lipsiae 1689 12 vide Lineamenta Historiae Hungariae Lib. p. 17.*

Ad p. 51. Stephanus Bejthe confessionem edidit an. 1597 de versibus Steph. Bejthe Pazman in Kalauz p. 220.

Georgius Szegedi Monachus an. 1535 edidit libr. sub titulo Rudimenta salutis adversus Matthie Devai (utána Szabó Károly jegyzete:) nem áll, a Rudimenta salutis Dévai munkája

Ad p. 294 Janus Pannonius de Laude Pannonia ... quod legerent omnes ...

(hátsó táblán belül) *Georgius Monachus eruditus annumerari viris non debuit que vix legere et scribere noverat Soterius.*

Hic veri fuit in cogenda, pecunia magnus artifex, adeo ut Ferdinandus diceret saepe nihil se invidere Joanni Regi, quam unum ... qui galeatis decem millibus fuendo regno potior haberetur. Ambros. Simigianus in ... Ms ad an. 1540.

F. RADVÁNSZKY: i. m. 67: Libri ad Res Hung. Pertinentes in quarto ... Nro 157 Czvittingeri Specimen Hung. Litteratae. Francof. 1711 1 Hfl. 36 dr.

5. C.V. 3481

PHAEDRUS; BURMAN, Pieter: *Phaedri ... Fabularum Aesopiarum libri V. / cum integris commentariis Marq. Gudii, Conr. Rittershusii, Nic. Rigaltii, Nic. Heinsii, Joan. Schefferi, Jo. Lud. Praschii, etc.; curante Petro Burmanno. – Amstelaedami: Apud Henricum Wetstenium, MDCXCVIII [1698]. – [28] f., 312 p., [28] f., p. 203–462 p., [29] f.; 8° (21 cm.)*

STCN ID 842221344

B. Kartontáblás pergamenkötés, metszése vörössel és zölddel spriccelt. Hátvédlap kiszakítva. Gerincén: *Phaedrus Burmanni*.

C. (címelőzéklap 1r.) *P. Bod 1743*

(címlap) *Petri Bod Lugd. Batav. 1743*

(első táblán belül) Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtáráé (Förstner Ti-vadar ex librise, 1904)

(pecsét) Erdélyi Múzeum Könyvtára

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj Nr. V. 34676/1969

(címelőzéklap 1r.) 1918 (ceruzával)

(régi jelzet) 34676

F. RADVÁNSZKY: *i. m.* 70: Libris Theol. ... in octavo ... Nro 64 Phaedri Fabulae Burmanni. Amst. 1698 1 Hfl. 00 dr.

6. C.V. 6050

AEMILIUS Georg; Hans HOLBEIN, ifj.; CORROZET Gilles (szerk.): *Imagines mortis: his accesserunt epigrammata* / e Gallico idiomate a Georgio Aemilio in Latinum translata; ad haec Medicina animae, tam ijs, qui firma, quam qui adversa corporis valetudine praediti sunt, maxime necessaria. – Coloniae: Apud haredes Arnoldi Birckmanni, 1566. – [95] f.; 8° (16 cm.)

VD 16 C 5285, 6545, H 5602, J 507, R 1955; USTC No. 665168

A. A kötet tartalmazza: CYPRIANUS, Caecilius: *Sermo de mortalitate* (VD16 C 6545)

HUBERINUS, Kaspar: *Paraclesis ad periculose decumbentes* (VD16 H 5602)

Johannes CHRYSOSTOMUS: *De patientia et consummatione huius saeculi* ... (VD16 J 507)

RHEGIUS, Urbanus: *Medicina animae* (VD16 R 1955)

B. Hiányzik a kötése, az eredeti kötés kódexlapok maradványaival készült. Valószínűleg wittenbergi kötés lehetett.

C. (címlap) *Sum Joannis Kinder Cibirien. Transylvani chara supellex 1568*
Sum Joannis Seraphin Cibiniensis Transylvani cara supellex 1656
Sum Johannis Seraphin Anno 1657 Calen. Novem.

Sum Joannis ... (elmosódva)

Petri Bod

Nicolai Tětsi mpria 1770

9476 (ceruzával)

(pecsét) Erdélyi Muzeum Könyvtára

(eltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj V. 39783/1969

(régi jelzet) 39783

D. (A3–4:) *Im anfang father Goth* ... kezdettel német nyelvű lapszéljegyzetek Johann Seraphin kézírásával.

(D8–E1, 2:) számítások

E. Összekötve eredetileg a C.V. 6051, C.V. 6052 jelzetekkel

F. RADVÁNSZKY: *i. m.* 75: Libris Theol. ... in octavo Nro 278 Aemylii Imagines Mortis – 42 dr.

7. C.V. 6051

HEMMINGSSEN Niels: *Pastor sive pastoris optimus vivendi agendique modus*/ per Nicolaum Hemmingium; Accesserunt huc XXXVII. propositiones de legitima veri

cultus Dei ratione. – Lipsiae: Jn officina Voegelianana, [1565]. – [8] f., 247, [1] p., [3] f.; 8° (16 cm.)

VD 16 H 1869, H 1875

B. Kötése hiányzik.

C. (pecsét) Erdélyi Muzeum Könyvtára

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj Nr. V. 39784/1969

(címlap) 9479 (ceruzával)

(régijelzet) 39784

D. 17. századi latin nyelvű lapszéljegyzetek, aláhúzások

E. Összekötve eredetileg a C.V. 6050, C.V. 6052 jelzetekkel

8. C.V. 6052

CAMERARIUS Joachim: *Historiae Iesu Christi Filii Dei Nati In Terra Matre Sanctiss. semperuirgine Maria summatin relata expositio: Itemque eorum quae de Apostolis Iesu Christi singulatim commemorari posse recte et utiliter uisa sunt.* – [Leipzig]: Jn officina Ernesti Voegolini Constantiensis, [1566]. – [11] f., 214 p., [1] f.; 8° (16 cm.)

VD 16 C 440, C 419, G 510

A. Tartalmazza: GASSER, Martin: *Historia de Christi Jesu ad mortem pro genere humano accensione* (VD 16 G 510)

B. Kötése hiányzik

C. (pecsét) Erdélyi Muzeum Könyvtára

(címlap) 9478 (ceruzával)

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Nr. V. 39785/1969

(régijelzet) 39785

D. aláhúzások, 17. századi latin nyelvű lapszéljegyzetek

E. Összekötve eredetileg a C.V. 6050, C.V. 6051 jelzetekkel

9. 02228

FLORUS Lucius Annaeus; MINELLIUS, Johannes: *L. Annaei Flori rerum romanarum libri quatuor: annotationibus, in usum studiosae juventutis, instar commentarii illustrati* / auctore Johanne Min-ellio. quibus accedunt Excerptiones Chronologicae, ad Flori historias accomodatae / additus denique L. Ampelius ex bibliotheca Salmasii. – Roterodami: Typis Regneri Leers, MDCXCVIII [1698]. – [11] f., 405, [1] p., [48] f.; 12° (15 cm.)

STCN ID 84021104X

A. Kiszakítva a rézmetszetes díszcímlap.

B. Fatáblás pergamenkötés, metszése vörössel és zölddel spriccelt, kopott. Gerincére írva: FLORUS Cum Notis MINELLII.

C. (címlap) *W. H. Vermeer 1736*

(első táblán belül) tulajdonjelzés áthúzva.

(hátsó táblán belül) *PB* (Bod Péter-monogram)
 (pecsét) Szászvárosi Ev. Ref. Kúntanoda Könyvtára
 (régí szászvárosi jelzetek: első táblán belül) *Cl. 142* (ceruzával); *Cl. II. 65*
 (kék ceruzával)
 (gerincére ragasztva): *Cl. 149*
 (leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj 9997/1961
D. Aláhúzások, NB-k.
 (címlap) *NB. 24*
F. RADVÁNSZKY: *i. m. 81:* Libri Historici, Classici, Ecclesiastici Hung. In duodecimo. Nro 109 Florus Salmasii .1757 1 Hfl. 06 dr.; Vagy **RADVÁNSZKY:** *i. m. 70:* Libri Theol. Eccles. Patres Comment. Lexica, Litterat. Geogr. et Classici. In Octavo. ... Nro 57 Florus c.n. Salmatii – 1 Hfl. 72 dr.

10.0912

LEUSDEN Johannes: *Compendium biblicum continens ex 23202 versiculis totius Veteris Testamenti, tantum versiculos 2289. (non tamen integros,) in quibus omnes universi Vet. T. voces, tam Primitivae quam Derivativae; tam Hebraicae quam Chaldaicae una cum versione Latina inveniuntur ...* – Editio quarta ... – Lugduni Batavorum: Apud Jordanum Luchtmans; Ultrajecti: Typis Johannis a Stuyvesant, MDCXCIV [1694]. – [4], 179, [1] f.; 8° (17 cm.)

STCN ID 16699913X

B. Papírtáblás pergamenkötés, kopott.

C. (hátsó táblán belül) *Ex gratuita oblatione R(everen)di D(omi)ni Stephani Beregszaszi V. Dei ministri accepit Johannes Pelsoczi, Johannis filius in Igen 2 Maji 1734*

PB (Bod Péter-monogram)

Cur 2 Datur

(címlap) *Michael L. Borosnyai*

E Bibliotheca Steph. Beregszászi

A lap alján tulajdonjelzés áthúzva.

(f. 1r.) *A Sz. Varosi Gymnas.*

(pecsét) Szászvárosi Ev. Ref. Kúntanoda Könyvtára

(régí szászvárosi jelzet: első lap-v.) *Ord. 8 L. 61*

T. 553 (ceruzával)

(régí szászvárosi jelzet: beragasztva) *6370.*

(régí szászvárosi jelzet: gerincére ragasztva) *Th. 571*

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj Nr. 10005/1961

D. (f. 15, 16, 17:) aláhúzások, latin nyelvű jegyzetek

F. RADVÁNSZKY: *i. m. 70:* Libris Theol. ... in octavo ... Nro 84 Leusdeni Comp. Sing. Hebr.

11. 01660

TURRETTINI François: *De Satisfactione Christi disputationes; Adjectae sunt ejusdem duae Disputationes; I. De Circulo Pontificio II. De Concordia Jacobi & Pauli in articulo Justificationis.* – Lugd. Batavor.: Apud Fredericum Haring; Trajecti ad Rhenum: Ernestum Voskuyl, 1696. – [12] f., 351, 46 p.; 4° (22 cm.)

STCN ID 118782363

B. Papírtáblás pergamenkötés, szüette. Gerincére írva: *TURRETTINI Disputationes de Satisfact. Christi Tom. IV.*

C. (címlap) tulajdonjelzés kivakarva.

Petri Bod

(hátsó táblán belül:) *PB* (Bod Péter-monogram)

(első táblán belül) *Ex Libris ...* (Adami Kis neve kivakarva) *ab Anno 1775*

Die 25-a Martij

Est Joannis Varadi

(szászvárosi régi jelzetek: első táblán belül) *Ord. 4 L. 3.*

T. 172 d (ceruzával).

(gerincére ragasztva:) *Th. 136 d.*

(címlap) *A Sz városi Gymnasiumé*

(pecsét) Szászvárosi Ev. Ref. Kúntanoda Könyvtára

(eltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj Nr. 11466/1961

E. Összekötve: 01661.

F. RADVÁNSZKY: *i. m.* 63: *Libri Theologici ... in quarto ... Nro 24 Turretini Francisci Theol. Eleuct. Tom. 4. L. Batavor. 1693 9 Hfl. 00 dr.*

12. 01661

TURRETTINI François: *De necessaria secessione nostra ab ecclesia romana, et impossibili cum ea syncretismo, disputationes/ authore Francisco Turretino ...; Accessit ejusdem disputationum miscellaneorum decas.* – Editio altera aucta et recognita. – Lugd. Batavor.: Apud Fredericum Haring; Trajecti ad Rhenum: Ernestum Voskuyl, 1696. – [4] f., 238 p., [10] f., 191, [1] p., [6] f.; 4° (22 cm.)

STCN ID 118783238

C. (pecsét) Szászvárosi Ev. Ref. Kúntanoda Könyvtára

(eltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj Nr. 11467/1961

D. Összekötve: 01660.

13. 01662

TURRETTINI François; PICTET Bénédict: *Institutio theologiae elencticae, ...* – Editio nova recognita et multis locis aucta. Addita est Benedicti Picteti ... *Oratio de vita & obitu authoris, nec non encomium operis ...* – Lugd. Batavor.: Apud Fredericum Haring; Trajecti ad Rhenum: Ernestum Voskuyl, 1696. – 3 kötet; 4° (22 cm.)

STCN ID 118815261

A. Pars prima: [40] f., 756 p., [16] f.

Pars secunda: [14] f., 795 p., [16] f.

Pars tertia et ultima: [12] f., 714 p., [11] f.

B. (1–3. kötet) Papírtáblás pergamenkötés, metszése barnával spriccelt. Szúette, sérült.

(Első kötet:) Gerincére ragasztva: *Th. 136*. Gerincére írva: *TURRETTINI Institutio Theologiae elenct. Tom. I.*(Második kötet:) Gerincére ragasztott jelzet leszakítva. Gerincére írva: *TURRETTINI Institutio Theologiae elenct. Tom. II.*(Harmadik kötet:) Gerincére ragasztva: *Th. 136 c.* Gerincére írva: *TURRETTINI Institutio Theologiae elenct. Tom. III.*

C. Első–harmadik kötet: (pecsét) Szászvárosi Ev. Ref. Kúntanoda Könyvtára

(címlap) *A Sz. Városi Gymnasiumé*(hátsó táblán belül:) *PB* (Bod Péter-monogram)Első kötet: (első táblán belül) *Ex Libris Adami-Kis* (áthúzva a név) *ab Anno 1775 Die 25-a Martij.**Est Joannis Varadi comp. N. Enyed 1778 7bris 8. Mundus mihi noverea est, da* (?) *Pater ut coelum mihi sit patria*(régí szászvárosi jelzetek:) *Ord. 4 L. 11.* (áthúzva és utána írva:) *L. 3.**T. 172 a-d* (ceruzával)

(címlap) tulajdonjelzések teljesen kivakarva

(szászvárosi jelzet beragasztva:) 2580

(leltári szám) Bibl. Centr.Univ. Cluj D.5070/1956

Második kötet: (címlap) *S. T. J. ... Comp. ...* (tulajdonjelzés kivakarva, föléje írva:) *P. Bod*(első táblán belül) *Ex Libris Adami-Kis* (áthúzva a név) *ab Anno 1775 Die 25-a Martij.**Est Joannis Varadi cuius scopus vitae crucifixus Jesus.*(régí szászvárosi jelzetek: első táblán belül:) *Ord. 4 L. 3.**T. 172 b* (ceruzával)

(leltári szám) Bibl. Centr.Univ. Cluj 11515/1961

Harmadik kötet: (címlap: tulajdonjelzés kivakarva) *J. Ko... Comp. Eny...*(Föléje írva:) *Petri Bod*(első táblán belül) *Ex Libris ...* (kivakarva az Adami Kis név) *ab Anno 1775 Die 25-a Martij**Est Joannis Varadi*(címelőzéklap 1r.) *Moses-Fétsi* (áthúzva a név) 1777(régí szászvárosi jelzetek: első táblán belül) *Ord. 4 L. 3.*

T. 172 b (ceruzával)

(leltári szám) Bibl. Centr.Univ. Cluj D. 1226/1957

D. (Első kötet: hátvédlap-r.) *Errores in Libr. Apocriph. observati ad pag. 113 Sap. 8* ... (Bod Péter kézírása)

F. RADVÁNSZKY: *i. m.* 63: Libri Theologici ... in quarto ... Nro 24 Turretini Francisci Theol. Eleuct. Tom. 4. L. Batavor. 1693 9 Hfl. 00 dr.

14. Ms. 1017

[*Bod Péter jegyzetes Bibliája*]. – [Nagyenyed, Magyarigen, stb.], [1737–1767]. – 2 kötet; 8°, 4°

Szent Biblia az az Istennek Ó és Uj Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás / magyar nyelvre fordittatott Karoli Gaspar által. – Es mostan nyoltzadszor kis formában kibotsattatott. – Ultrajectumban: W. Reers Ianos által, 1737. – [2] f., 1196 p., [1] f.; 8° (19 cm.)

PETRIK V. 62.

A. Két kötetbe kötve.

Első kötet: [2] f., 570 p.; p. [1–23], f. [24–295] üres és kézírásos levél

Második kötet: p. 571–1196 p., [1] f.; [311] f. üres és kézírásos levél

B. Első kötet: márványozott papírkötés, az alsó sarkon pergamen maradványaival. Az első tábla és a gerince hiányzik, kopott.

Második kötet: márványozott papírkötés, a sarkokon pergamen. Hiányzik a gerince, kopott, az első tábla lejár.

C. (első kötet: leltári szám:) Az Erdélyi Orsz. Múzeum Könyvtára Kéziratár an. 7/1910 április 21.

(második kötet: első táblán belül:) *Kölönte Symb. 1 Cor 15 a Comp. Enyedini*

D. Az 1737-ben nyomtatott Biblia szövegében aláhúzások, a Biblia lapjai közé bekötött negyedré méretű üres lapokon Bod Péter bőséges jegyzetei: a latin és magyar nyelvű teológiai jegyzeteket, az olvasmányaiból vett utalásokat utólag kiegészítette, helyenként a fordítást kijavította.

Első kötet: p. [7]: 4. *W. Voltanak e valaha oriások? Tagadják ezt sokan és csak Fabulanak tarttják, de Cajanus is ki most él elége Amsterdamban meg bizonyittja ezt a kit láttam 1740 eszt(endő)ben 1 Augusti*

f. 52b-r.: p. 86: Mózes második könyve 23. 18 W. Az én áldozatomra való báránynak vérét addig ki ne ontsad, míg a kovászt ki ... (kézírással Bod Péter kiegészítése:) 18. *Ne áldozzad kovászszal az én áldozatomnak véret és ne maradjon az én innepemnek követe reggelig. NB. A bárány nincs a textusban, az innepet pedig ki hagyta a fordító.*

f. 121r.: p. 226–227 közé bekötött levélen Mózes V. könyve 28. 39: 39 *W Féreg, hogy a szőlőben termett volna az Erdelyben soha nem hallatott, irásban is sehol nem láttam; de 1757 eszt(tendő)be a szőlő az meleg és essőzések miat az*

érését rendes idejének megelőzvé, jól pedig el nem készülvén Szent-Mihály nap tájba 7berbe a szőlő szemekbe főképen az kőver szőlő rothatt szemibe fejér hoszszu nyűvek kezdettek termeni / ép szembe nem igen találtak, hanem a rothatba/ olly formák, a minéműek az husba is termeni szoktak. Ezt pedig akkor vették észre az emberek midőn a kert szőlőket be kezdték szűrni; a Must színen kezdett a Nyű látszani; néhol úgy állott a must színen mint az tejjel. Ez egész Erdélyben úgy volt hol bőviben s hol nem annyira. A szőlő hegyeken olly bőven nem talaltatott mint a kert szőlőkbe. Következvén XXdik octobris táján kemény hideg, elveszett s meg döglött. De az melegben le szűrt Mustba meg maradott s ott szaporított. A Mustnak forrása után látattak apro allatotskak a bor színén; a mellyek *Microscopiummal* nezetven, mint valami kullants ollyaknak tetszetek, hoszszu két fülök, nagy labok, farkok, magok pedig szőrösök.

f. 147v: Bírák könyve 12. 40: W. 40. *Schultens* meg öli ezt a szűzet. Lásd in *Dict. ad Antiq. Reland pag. 387. Cremer* pedig szűzességében elevenen hadja, hogy a Papoknak szolgáljon, vagy pedig Éneklő leány légyen, a minéműek ottan voltanak. Zolt 64:26 1 Tesen 13:27. Lásd in *Poecile L. pag. 110–112.*

hátsó táblán belül: *Allleluja Al- latissimus Le-levatus est in crucem Lu- lugebant Apostoli Ja-Jam resurexit Glass. Phil. S. p. 309.*

Második kötet: f. 1v.: *Analysis Psalmi secundi ...* (a végén) *Honert 1741.*

(első táblán belül) *De Libano vide Bibl. Brem. Class III. 865*

f. 39v.: a p. 647 levélen aláhúзва: Ki elhagyja az ő ifjúságának férjét (Bod Péter jegyzete:) W. 17. (*Jól vagyon igen fordítva*)

f. 74v.: a p. 718 levélen aláhúзва: Ésaiás 41. 24) 24. Imé ti semmiből vagy- tok és a ti alkotmánytok is semmiből vagyon ... (Bod Péter jegyzete:) W. 24. *És a ti munkáitok vízi buborék ...*

f. 170v.: 23 W. *Mi velünk Isten. Mi velünk az Atyával és a Sz. Lélekkel egyen- lő egy Isten. A. szol itt nem a Prot. ki az Jehova B. A szonak formaja ... oda mutat. Nem rekesztetik ugyan ki az B. Szűz és Hívek vallas Je... Verestói.*

f. 298r.: p. 1178 után: 7W. *VIDebVnt In qVeM pVpVgerVnt ezen szokbol egy Pap nyilván predikállotta hogy világ vége lészen 1532 esztbe nyárba egy nap be gyűlnek a Templomba a Pap az iteletről predikal, az meny dörgeni kezd. Lásd Alvintzi Postill Tom II. p. 29*

F. RADVÁNSZKY: i. m. 77: *Libri in octavo de Rebus Hungaricis ... Nro 330 Szent Biblia Trajectumb. 1737. Papirossal és Jegyzésekkel 3 Hfl. 90 dr.*

15. Ms. 1738

Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája: mellyben, az Istennek ó és új-Testámentomi szent beszédének meg-irattatása, annak mind ez ideig tsúdálatos meg-tartatása; különböző nyelvekre, azok között a' magyar nyelvre való fordíttatása, és azokon-valo ki-nyomtatta-*

tása, rövideden elő-adatik Bod Péter ... által. – Szebenben: Nyomtat. Sárdi Sámuel, 1748. – [11], 176 p., [1] f.; 8° (17 cm.)

Petrik IX. 87.

A. Munkapéldány, a lapok közé kötött leveleken Bod Péter saját kezű bejegyzései, korrektúrái, amelyek alapján a második kiadás megjelent 1756-ban (Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája ...* – [2. kiadás]. – Szebenben: Nyomtat. Sárdi Sámuel által, 1748 [i.e. 1756]. Petrik IX. 87)

B. Félbőr kötés, kopott.

C. (első táblán belül) Az Erdélyi Nemzeti Muzeum Könyvtáré (Förstner Tivadar ex librise, 1904)

(pecsét) Erdélyi Muzeum Könyvtára

(első táblán belül) *Nro. 17*

(régijelzet) 76172

16. C.V. 3709/3

ISTVÁNYFI Miklós; KETTELER Johann Jakob: *Regni Hungarici historia, post obitum gloriosissimi Mathiae Corvini regis XXX IV. ... descripta a Nicolao Isthvanffio ... ac proinde vel ocularis ipse testis ... descriptiones ... ediderit. – Accedit hac postrema et novissima editione Potentissimae, Imperatoriae et Austriacae Triadis Leopoldi I Magni, Josephi I et Caroli VI Regis XLVII auctarium, usque ad annum M.D.CC. XVIII. et ultimam pacis Passarovicensis conclusionem ... libris XV. ... descriptum per ... Joannem Jacobum Ketteler. Coloniae Agrippinae: sumptibus Henrici Rommerskirchen, MDCCXXIV [1724]. – [6] f., 668 p., [23] f.; 2° (36 cm.)*

Petrik II. 238; VD18 1033968X

A. p. 462–463 környékén alul ázás, bebarnult levelek (?), helyenként szünetes lepszélek.

B. Barna bőrkötés, kopott, metszése vörössel spriccelt. Gerince préselt, 7 bordára fűzve, a bordák között aranyozott növényi motívumok. Gerincére ragasztva, vörös alapon aranyozott betűkkel: N. ISTHVANFFII HISTORIA REGNI HUNGAR. A sarkokon és bordákon kopott, az oromszegők kék és fehér pamutszálakkal, az alsó oromszegés leválva.

C. (címelőzéklap-r.) *Suis, ut oblatam Grati animi tesseram Inl. Comitiss Samuelis Junioris de Bethlen Discipuli charissimi adnumerat Josephus Enyedi in aeternum que ejus Monimentum Pluteo Librario ac usibus (föleje írva) consecratam conservat Ab Anno 1750 eoque Jubilaeo diebus Maji SAB mpria 1770*

Samuelis A. Barrabás mpria Compar. N.Enyedi 1770 Historia est testis temporum / Lux veritatis / Magistra vitae / Nuncia vetustatis. (A bejegyzés alatt kék tintával, Kelemen Lajos bejegyzése:) NB. Az előbbi bejegyzés írója kéziratban maradt rövidebb erdélyi és magyar históriát compilált. A saját műve

címlapján Bethlen Farkas Historiáját nevezi meg forrásának s Erdély történetét Mária Teréziáig hozza le a Bethlen műve folytatásaként is. Ld. Erd. M. Kéz-irattár A. 45 (folio) alatt. E kötet becsét növeli az is, hogy a címlapon levő tulajdonos névbejegyzés szerint a Bod Péter tulajdona volt. KL.

(címlap) Petri Bod 1756

SAB 1770 mpria

(pecsét) A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Könyvtára

(leltári szám) Egyetemi Könyvtár Kolozsvár 1520/1919 márcz. 15

(régi jelzet) 205253

D. (háttédlap 2v.) *Benedictus Bajoni pag. 139*

Néhány aláhúzás vörös ceruzával.

F. RADVÁNSZKY: *i. m.* 61: Libri ad res Hungaricales pertinentes (In Folio) ... Nr. 65. Istvanffi Hist. Hung. Coloniae ... 1724 5 Hfl. 00 dr.

17. C.V. 6772

LENGLET DU FRESNOY Nicolas; LÁZÁR János: *Röviden egybe-foglalt gyermekek' geographiája ...* – Szébenben: Nyomtt. Sárdi Sámuel által, [1750]. – [2] f., 170 p., [10] f.; 8° (17 cm.)

Petrik II. 575

B. Félbőr kötés, metszése vörössel spriccelt. Gerince préselt, 5 bordára fűzve, növényi motívumok préselve a bordák közé, az aranyozás lekopva. Gerincére ragasztva, vörös alapon: G. L. J. GEO.

C. (első táblán belül) *Méltóságos Grof Bethleni BETHLEN JULIA kis Aszszony(na) k az Isteni félelemben és Tudományokban nevedekést kívánván új esztendei Ajándékba küldi M. Igenből Januarius 1 Napján MDCCLVII-dik eszt(endő)be Bod Péter mpria.*

Bod Péter

Az Erdélyi Nemzeti Muzeum Könyvtáraé (Förstner Tivadar ex librise, 1904)

(pecsét) Erdélyi Muzeum Könyvtára

(címelőzéklap-v.) F. IX. 93 (áthúzva) 76

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Cluj Nr. V. 41086/1969

(régi jelzet) 41086

D. (címelőzéklap-v.) 9734 (ceruzával)

18. 75806

Bod Péter: *Szent írás' értelmére vezérlő magyar leksikon, mellyben a' Szent Írásban elő-fordulo példázolások ... és ábrázolások ... lelki értelmek szerént rövideden ki-*

világosíttatnak ... – [S.l.]: [s.n.], [1746 után?]. – [19] f., 209, [1] p., [9] f., [2] tab.; 4° (22 cm.)

Petrik I. 306

A. A címlap vörös-fekete kétszínnyomással.

B. Bőrkötés, metszése vörössel spriccelt. Gerince préselt, 7 bordára fűzve, növényi motívum préselve a bordák közé. Gerincére ragasztva, vörös alapon: MAGYAR LEKSIKON.

C. (első táblán belül) *A Méltóságos Gróf Aszszonynak TORDAI SUSANNA Aszszony(na)k a Mgs. Grof Urnak Hidvúégi NEMES ADAM Uram(na)k, az Erdélyi egyik bölts Itélő-Mesterének Protonotariussanak az kedves, Istenfelő Házas-társának, Jo Pátrona Aszszonyának Ó Ngk. ajánlya MIgenb(en) 8 Marti 1758 Bod Péter MIgeni Pap sk.*

Az Erdélyi Nemzeti Muzeum Könyvtáráé (Förstner Tivadar ex librise, 1904)

(pecsét) Erdélyi Muzeum Könyvtára

(leltári szám) Bibl. Centr. Univ. Nr. V. 75806/1970

D. (címelőzéklap-r.) 1275 (ceruzával)

BOOKS FROM THE LIBRARY OF PÉTER BOD IN THE COLLECTIONS OF „LUCIAN BLAGA” CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY OF CLUJ-NAPOCA

Keywords: *old books; history of libraries; Bod Péter; Transylvania; history of culture*

This article is part of a series of studies dedicated to reconstructing the library of the 18th-century scholar Péter Bod. After a brief history of the old book collections of the „Lucian Blaga” Central University Library of Cluj-Napoca, the study presents seventeen works, bound in nineteen volumes, from the library of Péter Bod, kept at the institute. Additionally there is a further volume with a possession inscription of the Reformed College of Aiud, dated July 1739, that was made by Bod himself as he was the librarian of the college between 1736 and 1739. The distribution of the volumes within the library is as follows: sixteen volumes are kept in the Heritage Book Collection, one volume in the Old Hungarian Book collection, and three volumes in the Manuscript Collection. In terms of provenance, thirteen volumes belong to the library of the Transylvanian Museum Society, one volume, purchased in 1919, to the University Library, while five works bound in six volumes, were part of the Library of the Reformed College of Orăștie. The volumes presented, with their abundance of notes, especially those of possession, shed further light on the history of Péter Bod’s library and to the history of libraries, reading and culture in Transylvania in general.

CĂRȚI PROVENITE DIN BIBLIOTECA LUI PÉTER BOD ÎN
COLECȚIILE BIBLIOTECII CENTRALE UNIVERSITARE
„LUCIAN BLAGA”

Cuvinte-cheie: *carte veche; istoria bibliotecilor; Péter Bod; Transilvania; istoria culturii*

Articolul de față se înscrie în șirul lucrărilor dedicate reconstituirii bibliotecii savantului din secolul al 18-lea, Péter Bod. După un scurt istoric al fondurilor de carte veche ale Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca, studiul evidențiază șaptesprezece lucrări, legate în nouăsprezece volume, provenite din biblioteca lui Péter Bod, și păstrate la BCU. Pe lângă acestea, este prezentată și un alt volum identificat cu însemnarea de posesiune a Colegiului Reformat din Aiud din iulie 1739, făcută de către Péter Bod, bibliotecarul colegiului între anii 1736–1739. Distribuția volumelor în cadrul bibliotecii este următoarea: șaisprezece volume sunt păstrate în Fondul de Patrimoniu, un volum în colecția Biblioteca Maghiară Veche și trei volume în fondul de Manuscrise. În ceea ce privește proveniența lor, treisprezece volume au aparținut Bibliotecii Societății Muzeului Ardelean, un volum, achiziționat în 1919, Bibliotecii Universității, iar cinci lucrări legate în șase volume au făcut parte din Biblioteca Colegiului Reformat din Orăștie. Prin abundența însemnărilor, mai ales a celor de posesiune, volumele prezentate contribuie atât la cunoașterea mai temeinică a istoriei bibliotecii lui Péter Bod, cât și a bibliotecilor, a lecturii și a culturii din Transilvania în general.

NAGY BOTOND*

A RENDISÉG MARADVÁNYAI A POLGÁRI KORSZAK KÖZSÉGI HÁZTARTÁSAIBAN. PÉLDÁK CSÍKBÓL ÉS HÁROMSZÉKRŐL

Kulcsszavak: *falu; községi háztartás; közbirtokosság; rendi társadalom; polgári társadalom*

Az első magyar községi törvény 1871-es életbe lépésétől az első világháborúig tartó időszak között keletkezett községi költségtervek és számadások településenként jelentősen eltértek az éves főösszeg nagyságát, illetve a bevételi oldal összetételét illetően. A falu önkormányzatának alapvető feladatát a közigazgatás ellátása képezte. Idesorolható a saját apparátus működtetése (a község ház dologi kiadásai, a jegyző, az előljáróság és szolgaszemélyzet járandóságai), illetve a személy- és vagyonbiztonság ellátása alapszinten (éjjeliőrség, mezőőrség). Ugyanakkor anyagi terheket róttak a háztartásra a közösségi szükségleteket kielégítő javak is, mint az oktatás (elemi iskola, majd óvoda), az egészségügyi ellátás (körorvos, szülésznő, halottkém, vagyontalan betegek kórházi ellátása) és a szabad közlekedés (utak és hidak karbantartása) fenntartása, a gazdaság hatékonyságának javítása és a piacosodás előmozdítása (erdőkezelés, állattenyésztés, állategészségügy, vetőmag, vízlevezetés, hídmérleg stb.) érdekében. A közigazgatási törvény két lehetőséget kínált az önkormányzatok számára az anyagi fedezet előteremtéséhez: a község leltári vagyonának gyümölcsöztetése (haszonbérlet, kamat), ennek hiánya vagy szűkössége esetén pedig a pótható alkalmazása. A fennebb felsorolt tételek anyagi terhei a négy évtized alatt azonban nem egy pontban nehezedtek a község vállára. Egyesek idővel növekedtek, mások csökkentek, részint a hatáskörök átszervezése nyomán, részint a központi államkincstár szerepvállalásának köszönhetően. A vizsgált korszak (1871–1914) közepe táján azonban jól érzékelhető választóvonal húzódik: előtte a kiadási oldalon alacsony intenzitású növekedés mutatkozott, utána viszont egy zaklatottabb felívelés következett. Bevételi oldalon az látszik, hogy az 1890-es éveket megelőzően a községeknek kisebb hányada folyamodott a póthatózáshoz, az évtized végére viszont ez vált az első számú bevételi forrássá. A jelenség magyarázatára, illetve a falvak közötti különbségek természetének megértéséhez a településtipológia eszközét látjuk indokoltnak alkalmazni.

* NAGY Botond (1976), PhD, levéltáros, a Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy, botond.nagy@gmail.com

TELEPÜLÉSTIPOLOGIÁK

A település adottságai és önkormányzati tisztviselőinek ambíciói minősíthetők olyan tényezőknak, amelyek az egyes falvak határán belül végeredményben eldöntötték a bűdzse méretét. Ennek vizsgálata a természeti, közösségi és jogi környezet jellegzetességei alapján történhet, a csoportosítás szempontjai pedig a lélekszám és a területi kiterjedés szerinti településméret, illetve a település társadalmi berendezkedése a rendiség korában lehetnek.

Bár nincs szakmai konszenzus a (lélekszám szerinti) településméretek különböző kategóriáira vonatkozóan, célszerűnek láttuk Szulovszky János csoportosítását alapul venni.¹ Ezek szerint Csíkban és Háromszéken a kisfalvak domináltak (akárcsak Magyarországon más nagyrégiókban,) a rögtön utána következő klasszis előbbi törvényhatóságban a középfalvaké volt (amely az Alfölddel mutat közös jegyeket), utóbbiban pedig az aprófalvaké (az erdélyi állapotokhoz igazodva).²

Településméret	Csík vármegye				Háromszék vármegye			
	1881		1910		1881		1910	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Törpefalvak (1–200 fő)	0	0,0	0	0,0	3	2,7	0	0,0
Aprófalvak (201–500 fő)	3	4,6	3	4,9	22	19,6	21	20,6
Kisfalvak (501–2000 fő)	44	67,7	34	55,8	76	67,9	65	63,8
Középfalvak (2001–5000 fő)	15	23,1	18	29,5	11	9,8	13	17,7
Nagyfalvak (5001–10 000 fő)	3	4,6	6	9,8	0	0,0	3	2,9
Óriásfalvak (10 000-nél több)	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0

1. táblázat. Az egyes lélekszám szerinti falukategóriákhoz tartozó települések mennyiségének száma és aránya (%) 1881-ben és 1910-ben

- 1 SZULOVSZKY János: *Iparosok az Alföldön a 19. század végén = Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzához*. Szerk. KÓKAI János–GULYÁS Katalin. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2022. 67–84.
- 2 Az 1881-es és 1910-es népszámlálási adatokat lásd *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. II. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Bp., 1882. 82–84, 106–109. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása*. I. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1912 (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 42). 384–386, 390–394.

A települések átlagos lélekszáma 1881-ben Csíkban 1682, Háromszéken 1025 volt, majd 1910-ben ez az érték 2182-re, illetve 1307-re nőtt, mely növekedés elsősorban a természetes szaporulatnak tulajdonítható. A községi háztartás szempontjából is levonható néhány következtetés, illetve magyarázat arról, hogy az e téren megfigyelhető eltérések miért nem eredeztethetők kizárólag a lélekszámból. A falu lélekszám szerinti mérete közvetetten és kisebb mértékben befolyásolta a(z egyenes állami) házadó alapján elkönnyvelhető községi pótható volumenét, ám a közteher e válfaja általában csekélyebb szerepet játszott, így kategóriaképzésre elégtelen.³ „Nyilvánvaló, hogy a település népességgkoncentrációjától is függ, mennyire differenciált a foglalkozásszerkezete” – állapítja meg Szulovszky János.⁴ E logika mentén a nem agrárfoglalkozások (egyes állami) keresetadója alapján kivett községi pótható nagyobb súlyt képviselhet például egy közép-, mint egy aprófaluban, azonban ilyen szempontú, lényeges eltérések a két megyében alig mutathatók ki. A lélekszám döntő tényező lehet a fogyasztási adó vagy a jellegében ezzel rokonítható közterhek esetében. Idesorolható be a két törvényhatósághoz tartozó településeken az italmérési jog hasznosítása nyomán realizált jövedelem, ám ez nem állt egyformán és egyenlő mértékben minden falusi önkormányzat rendelkezésére. A választóvonalakat egy következő, a rendi társadalmi összetételre fókuszáló kategorizálásnál tárgyaljuk.

Szót kell ejtenünk a törvényalkotás által képzett kategóriákról – nagy- és kisközségek – is, amelyek arra vonatkoztak, hogy egy település egymaga képes volt-e fenntartani a jegyzői hivatalát, avagy más településekkel közösen tette ezt meg. A besorolás nem befolyásolta a község bevételi oldalát, hanem épphogy a bevételek függvényében dönthetett róla a képviselő-testület, tehát következményként kezelendő. Az anyagi lehetőségeket mérlegelő határozatok az 1871-es közigazgatási törvény életbe léptetése után láttak napvilágot, a századforduló éveiben pedig jelentős átalakulás zajlott e téren. Összeolvadások nyomán 1888–1908 között Csíkban az önkormányzattal rendelkező falvak száma 66-ról 61-re csökkent (úgy, hogy Gyergyószentmiklós városi rangra emelkedett). Háromszéken még hangsúlyosabb volt a változás: a községek száma 113-ról 102-re apadt. 1895-ben a két törvényhatóságban közel azonos volt a nagyközségeknek (16,1%/16,2%), illetve azon községeknek az aránya, amelyek nem önállóan tartottak jegyzőt. Figyelembe kell venni azonban, hogy a körjegyzőségek kialakítása nem kizárólag az anyagi teherbírásra korlátozódott, hanem földrajzi té-

3 Háromszéken 1882–1895 között a házosztályadó az egyes állami adónemek között 8%-os arányt képviselt, a (többnyire városokra jellemző) házbéradó pedig 2%-ot. NAGY Botond: *Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871–1918 = Eliték Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Szerk. NOVÁK Csaba Zoltán. Háromszék Vármegye–Pro-Print, Csíkszereda, 2015 (a továbbiakban NAGY: *Háromszék*). 142.

4 SZULOVSKY János: *A települések hierarchiája 1930-ban Magyarországon*. Történeti Földrajzi Közlemények 6(2018). 3–4. sz. 183.

nyezőket is figyelembe vettek. A háborút megelőzően Csíkban a falvak többsége önálló nagyközség volt, míg Háromszéken alig egynegyedét tették ezek ki.⁵

Település- besorolás	Csík vármegye				Háromszék vármegye			
	1895		1913		1895		1913	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Nagyközség	10	16,1	33	51,4	18	16,2	25	24,5
Kisközség	52	83,9	28	45,9	93	83,8	77	75,5
Önkormányzattal rendelkező falu	62	100,0	61	100,0	111	100,0	102	100,0

2. táblázat. A közigazgatási törvény kritériumai szerinti nagy- és kisközségek megyénkénti száma és aránya 1895-ben és 1913-ban

A területi kiterjedés szerinti csoportosítás egyszerre mutat hasonlóságokat és számottevő eltéréseket Csík és Háromszék falvai között. Művelési ágak szempontjából mindkét törvényhatóságban az erdő és a legelőterületek voltak túlsúlyban, előbbiben együttesen 61%-ot, utóbbiban 65%-ot tettek ki. Ezen a téren egy törvényszerűség is megfigyelhető: minél nagyobb a település területe, annál nagyobb a két ág aránya, illetve a kisebb területű falvakban rendkívül korlátozott az erdőhöz való hozzáférés.⁶ Háromszék falvainak közel fele tartozott a 2500–501 kataszteri hold kiterjedésű kategóriába, ami azt jelenti, hogy zömében csak szántó, kert és rét művelési ágakba sorolt földekkel rendelkeztek. Ezzel szemben a csíki falvak általában nagyobb kiterjedésűek voltak, ezekben nagyobb arányban szerepelt az erdő és a legelő. A községi háztartás szempontjából ennek azért volt jelentősége, mert, bár a községi pótdóózás nem tett különbséget a művelési ágak között, a szántó-, a kert- és a rétkategóriák szinte kivétel nélkül magántulajdonban voltak már a rendi kor alkonyán, ezek pótdóóztatása soha nem ütközött akadályba.⁷ Az erdő és legelő viszont többnyire közös-

5 *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1895. 44–45, 56–58; *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1913. 193–194, 195–197.

6 A területre vonatkozó adatokat lásd *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, Bp., 1897 (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 15). 598–605.

7 Imreh István Erdélyben a 19. század elejére vonatkozóan a faluközösség három típusát azonosította: 1. ahol megszűnt a szántóföldközösség; 2. ahol maradványaiban megmaradt a szántó- és a kaszálóközvagy; 3. ahol létezett az osztásos földközösség. IMREH István: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Teleki László Alapítvány, Bp.–Kvár., 1999. 209–224.

ségi tulajdonban, azaz a még nem jogerősen létező birtokosságokéban (az arányosítás során ún. *kiszakító és közösben maradó kisbirtokosok* egyeteme) volt, kezelését pedig az önkormányzatok látták el, beleértve a területek utáni egyenes állami adók fizetését is. Értelmetlen lett volna tehát, ha ezek saját magukra pótdadót vetnek ki.

Település kiterjedése	Csík vm.		Háromszék vm.	
	száma	aránya	száma	aránya
50 000 kh felett	3	4,8	1	0,9
50 000–25 001 kh	5	8,1	0	0,0
25 000–15 001 kh	8	12,9	11	10,0
15 000–10 001 kh	10	16,1	4	3,6
10 000–5001 kh	17	24,4	24	21,8
5000–2501 kh	9	14,5	20	18,2
2500–501 kh	8	12,9	49	44,5
500 kh alatt	2	3,2	1	0,9

3. táblázat. Az egyes területi kiterjedés szerinti kategóriákhoz tartozó települések megyénkénti száma és aránya (%) 1895-ben

A vizsgált korszak második felében a pótdózás elterjedésével megnőtt a falu területi kiterjedésének a jelentősége, a földadó ugyanis az egyenes állami adónemek közel egyharmadát tette ki, amit jelentőségben kevéssel követett az agrártevékenységekből származót is magában foglaló keresetadó.⁸ A községi költségvetésnek ugyanakkor hátrányt jelentett, hogy a törvényhozás mentesítette a községi pótdózás alól a falvak határában megtelepedett fakitermelő és bányavállalatokat, vagyis a potenciális adóalanyok legjavát.⁹ A korszak első felében, az arányosítások lezárásáig, a kiterjedt erdő- és legelőterületek más lehetőségeket kínáltak az önkormányzatok jelentős részének. Ezeket, ideiglenes jellegük miatt, lebegtetett bevételi tételeknek neveztük el, és a későbbiekben részletesen is fogunk beszélni róluk, egyelőre azonban csak felsoroljuk őket: erdő- és legelőrovatal (illetékJellegű közteher), faeladásból, esetleg telepítvénymegváltásból származó tőke kamathaszná, regálék haszná. Az e lehetőségekkel élni tudó vagy az ebből kimaradó községeket egy újabb szempont szerint kell csoportosítanunk.

⁸ NAGY: *Háromszék*. 142.

⁹ NAGY Botond: *Közteher a falu javára: Községi pótdózás a dualizmus kori Háromszéken*. Korrall. Társadalomtörténeti Folyóirat 24(2023). 91. sz. (a továbbiakban NAGY: *Közteher*). 107.

Belső társadalmi tagozódás szempontjából Székelyföldön a rendi korszak alkonyán az úrbéres elemeket, illetve a katonarendű székelyeket magukban foglaló vegyes falvak voltak számszerű többségben. Egyed Ákos tipológiájában a *feudális, szabad- és vegyes falu* főcsoportok társadalmi összetétel alapján további alcsoportokra bomlanak. Csíkban és Háromszéken is egyaránt a határőrkatonák, illetve a jobbágyok-zsellérek által lakott vegyes falvak alkották a domináns településtípust. Az előbbi törvényhatóságban ezek aránya 77,8% (49 falu), utóbbiban 94,7% (90), a tisztán határőrfalvaké 7,9% (5), illetve 3,2% (3), míg a tisztán jobbágy-zsellér falvaké 14,3% (9) és 2,1% (2) volt.¹⁰ A polgári korszak tovább színesítette a palettát. A Bach-korszakban számos, külterületeken létesült, hegyvidéki tanyabokrokból összeállt telepítvényfalu nyert önállóságot, amelyeknek korábban nem volt önkormányzatuk – ez a folyamat mindkét törvényhatóságot érintette. Továbbá, az egységes megyerendszer 1876-ban történt kialakítása nyomán Háromszékhez csatoltak több olyan, a volt Felső-Fehér vármegyéhez tartozó települést, amelyek a fentiek szerint a feudális kategóriába sorolhatók be.

Településtípus	Csík vármegye	Háromszék vármegye
Volt határőr- és vegyes (katonarendű és úrbéres) falu	Csíkszékből: 54	Háromszékből: 93
Volt úrbéres (jobbágy- és zsellér-) falu	Csíkszékből: 9	Háromszékből: 2
		Felső-Fehér vármegyéből: 12
Volt telepítvényfalu	Csíkszékből: 12	Háromszékből: 4
		Felső-Fehér vármegyéből: 2

4. táblázat. Az egyes társadalmi összetétel szerinti falukategóriákhoz tartozó települések megyénkénti száma 1877-ben

Az önkormányzatok anyagi lehetőségeit tekintve inkább az az irányadó választóvonal, hogy a falu határain belül milyen jogi/közösségi szerkezet öröklődött át az 1848 előtti időkről a polgári korszakra, az 1871-es községi törvényt megelőző és az azt követő két-két évtizedben egyaránt. Előrebocsátható megállapítás, hogy – elsősorban az elhúzódo jogharmonizációnak tulajdoníthatóan – csupán a századforduló éveiben teremtdött meg az olyan egységesített háztartás gyakorlatba ültetésének a lehetősége, mint amelyet a községi törvények valójában kilátásba helyeztek. Ez utóbbi kategorizálás alapján azt kívánjuk vizsgálni, hogy egy falu önkormányzata hozzáfért-e, és ha igen, milyen mértékben, az olyan lebegtetett bevételi tételekhez, amelyek

10 EGYED Ákos: *Falu, város, civilizáció. Fejezetek Erdély gazdaság- és társadalomtörténetéből 1848–1914*. Kriterion, Kvár, 2002 (a továbbiakban EGYED: *Falu, város*). 16–25.

a rendiség joggyakorlata szerint a magánbirtok kiegészítő részét képező közös erdő és legelő, illetve a központi hatalom által átengedett kisebb királyi haszonvételek, a regálék voltak.

JOGI KÖRNYEZET

A rendi korszak alkonyán a falvak már valamennyire megszilárdult önkormányzati apparátussal rendelkeztek, a bírói és a jegyzői tisztség állandósult, ezek viselői rendszeres javadalmazásban részesültek. Ám a községi hatáskörök kezdetlegességét jól illusztrálja, hogy e tételek maguk képezték a legjelentősebb kiadásokat.¹¹ A polgári kor hajnalán már fokozatosan bővülnek a feladatkörök és ezzel együtt az anyagi terhek is. Elég arra gondolnunk, hogy a közteherviselés bevezetésével a közös erdőre és legelőre kivetett földadót, amely a kataszteri felmérés lebonyolítása előtt még meglehetősen csekély mértékű volt, csak be kellett fizetni.¹² Ugyanez idő tájt léptették életbe a polgári törvénykönyvet, amely megnevezte a birtokosságot, mint azt a közösséget, amelynek tulajdonjoga volt a közös erdő és legelő felett.¹³ A jogszabály előírásainak folyamánként a falu határain belül elviekben két entitás különült el: a teljes lakosságot képviselő önkormányzat, illetve a magánbirtokkal rendelkező személyek közössége, a birtokosság. Megfelelő jogi keret hiányában a birtokosságok még hosszú évtizedekig nem váltak jogi személyekké, a rendezés a dualizmus kori magyar törvényhozásra hárult.¹⁴ Csíkban és Háromszéken az arányosítási eljárások dandárja meglehetősen későn, az 1890-es évek derekán zajlott. Előmozdításához nagymértékben hozzájárult a külső piaci nyomás, vagyis a fűrészáru iránti kereslet élénkülése, azaz a kereskedelmi viszonyok erőteljes betüremkedése arra a területre, amelyet korábban a falutörvények hatékonyan védtek.¹⁵ Bár nem volt az arányosítás híve – legalábbis olyan formában, ahogy az megvalósult –, szemléletesen írta le annak szükség-szerűségét a kortárs Benedek Elek: „Az erdő fája az én gyermekkoromban közös vagyon. Ki-ki annyi tüzelőt meg épületfát hord el onnan, amennyit csak bír: maga szükségletére, eladásra is. Legtöbbet az, akinek kevés a szántóföldje, de van két lo-

11 PÁL-ANTAL Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Mentor, Marosvásárhely, 2002. 314.

12 A kataszteri felmérésekről lásd BALATON Petra: *A székelyföldi részletes kataszteri felmérésről*. Orpheus Noster 10(2018). 1. sz. 58–72.

13 *Ausztriai általános Polgári Törvénykönyv és az ezen törvényekre vonatkozó, a függelékbe foglalt utólagos rendeletekkel együtt*. I–II. rész. Lampel Róbert, Pest, 1863. 825. §.

14 1871. évi LV. törvénycikk az arányosításról és tagosításról, az ország erdélyi területeinek városaiban, szabad és úrbéres községeiben; 1880. évi XLV. törvénycikk az ország erdélyi részeiben, továbbá a volt Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyék és a volt Kővárvidék területén a birtokrendezési, arányosítási és tagosítási ügyekben követendő eljárásról.

15 IMREH István: *A rendtartó székely falu*. Kritérion, Buk., 1973. 111–116.

vacskája, s mert hamar végez a mezei munkával, hordja a fát piacra: ebből pótolja kenyerét. Csak később semmisül meg a »régi székely törvény«: mindenkinek földbirtoka arányában szabja meg erdő- és legelőjét az »új magyar törvény«”.¹⁶ Az igazságos újraelosztást számonkérő publicisztika többnyire azt emelte ki, hogy a saját földtulajdonnal nem rendelkező lakosság a reform hatására kiszorult a közsökből is. A községi költségvetések kérdése szempontjából viszont itt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a polgári törvénykönyv gyakorlatba ültetése, illetve egy adott faluban az arányosítás jogerőre emelkedése közötti évtizedekben az önkormányzat, a közös földvagyron kezelőjeként, annak egyetlen haszonélvezője is volt egyben. Ugyanígy, a határőr- és vegyes falvakban a birtokosság tagjait egyénileg illették meg a regálék egyes válfajai, kiemelten az italmérési jog, amelyet sajátos gazdasági környezetben, önkéntesen kollektivizáltak, és szintén egy sajátos kereskedelemtechnikai eljárás nyomán vált elsőszámú bevételi tétellé több község számára, egészen addig, míg az állam az 1880-as évek végén, kárpótlás mellett, ki nem sajátította azt magának.¹⁷

Az önkormányzatok számára a két községi törvény adta meg a lehetőséget, hogy – a korábban kialakult bevételezési gyakorlatok szerint – ideig-óráig megtarthassák a birtokosság hasznait.¹⁸ Ezek a gyakorlatok viszont sokszor hosszadalmas alkudozások során, az önkormányzat és a birtokosság között létrejött konszenzuson alapultak. Nyilvánvalóak az átfedések a két entitás között, ám világosak a sokszor ellentétes irányba mutató érdekek is. Az arányosítás során pedig végleges lett az elválás, és attól fogva a korábbi konszenzus is érvényét veszítette: a közsökből járandóságait természetben megszerző nagy-, illetve a községben maradó kisbirtokos egyaránt egyénileg fog adózni, ezzel pedig megnyílik az út a községi pótdózáshoz és implicita a falvak egységes arculatának kialakításához.

A LEBEGTETETT BEVÉTELI TÉTELEK

A vizsgált időszak első szakaszában az önkormányzatok várható rendes bevételeinek összetétele elsősorban azon választóvonal szerint rendeződött, amely a letűnt rendiség korszakára jellemző, a társadalmi összetétel szerint megállapított településtípusok között húzódott. A méret (lélekszám, kiterjedés) szerinti osztályozás csak má-

16 BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I. Pantheon Irodalmi Intézet Rt, Bp., 1920. 70.

17 1888. évi XXXVI. törvénycikk az állami italmérési jövedékről szóló, 1888. évi XXV. törvénycikk folytán adandó kártalanításról.

18 1871. évi XVII. törvénycikk a községek rendezéséről. 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről. Előbbi jogszabály 104. §-a betűre megegyezik utóbbinak 111. §-val: „A község vagyonának olynemű jövedelmei, melyek eddig is a község kiadásainak fedezésére fordítottak, ezentúl is mindenek előtt ezen célra fordítandók.”

sodszorban vehető figyelembe. Ám e téren is adódnak a térségben kivételek. Érdeemes rögtön azt kiemelni, amelyek a leginkább kilóg a sorból. A teljes vizsgált időszakban az összes székelyföldi falu közül két település, Ditró és Szárhegy önkormányzata rendelkezett a legjelentősebb éves bevételekkel, hosszú évtizedekig egyenként megelőzve olyan városokat is, mint Csíkszereda vagy Kézdivásárhely.¹⁹ Míg más önkormányzatok bevételi összege több tételből tevődött össze, Ditró és Szárhegy e tekintetben hovatovább meglehetősen egyszínűvé vált, anyagilag szinte kizárólag a borszéki üzletre támaszkodtak, és nagyrészt hanyagoltak olyan lehetőségeket, melyeket a tágabb környezetükben fellelhető előljáróságok maradéktalanul igyekeztek kihasználni.²⁰ Ditró a Székelyföld egyik legnagyobb lélekszámú, rurális települése volt, az 1881-es népszámlálás adatai szerint maga mögé utasítva az itteni városok zömét is. A társadalmi tagozódás szempontjából a rendiség alkonyán a vegyes falu típusát képviselte. Ezzel szemben Szárhegyet „az egyik legjobban feudalizálódott székely jobbágyfalu”-ként jellemzi Egyed Ákos.²¹ Miként lehetett e két település egy ilyen jelentős hasznot hajtó vagyontárgynak a birtokában? A határükben elhelyezkedő ásványforrások kereskedelmi kihasználása már igen korán, a 19. század elején kezdetét vette a birodalmi szinten jelentős üzleti szereplők bábáskodása mellett. Borszék a polgári kor hajnalán már önálló településsé nőtte ki magát, ahol a balneológiai ágazat mellett igen fejlett volt a palackozás és számos más kiegészítő tevékenység (üveghuta, nyomda). A két faluközösség saját sorsának irányítását vette kezébe akkor, amikor e

19 1878–1890 között Ditró község éves bevételi átlagfőösszege 34 576 forint (69 152 korona), Szárhegy községe 30 818 forint (61 636 korona), Csíkszereda városé pedig 13 267 forint (26 534 korona) volt. Román Nemzeti Levéltárak Hargita Megyei Főosztálya (a továbbiakban RNLt HMF) Fond 7 (Csík vármegye It) 148. állag (Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei) 13. k. 1877/98; 15. k. 1879/82, 438, 439; 16. k. 1880/403, 404; 17. k. 1881/326, 333; 18. k. 1882/289, 290; 19. k. 1883/323, 324; 20. k. 1884/270, 274; 21. k. 1885/320, 321; 22. k. 1886/252, 254; 23. k. 1887/225, 226; 24. k. 1888/297, 298; 1889/356, 358. jkv. 1880–1892 között Kézdivásárhely átlagban 31 861 forint (63 722 korona) éves bevétellel kalkulált, míg Sepsiszentgyörgy 40 946 forinttal (81 892 korona). Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya [a továbbiakban RNLt KMO] F 9 (Háromszék vármegye It) 844. á. (Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei) 20. k. 1880/192; 22. k. 1880/413; 26. k. 1881/413, 414; 31. k. 1882/399, 400; 35. k. 1883/489, 491; 40. k. 1884/540, 541; 43. k. 1885/546, 549; 50. k. 1887/431, 432; 53. k. 1888/408, 409; 57. k. 1890/165; 58. k. 1890/292. jkv.). A költségvetési főösszeg egy lakosra vetítve átlagosan, ugyanebben az időintervallumban: Szárhegy 9,58 forint (19,16 korona), Ditró 6,38 forint (12,74 korona), Csíkszereda 8,31 forint (16,62 korona), Sepsiszentgyörgy 7,77 forint (15,54 korona), Kézdivásárhely 6,15 forint (12,30 korona). Ugyanakkor a fálvak szintjén ez az érték Csík vármegyében 2,09 forint (4,18 korona), Háromszék vármegyében 1,88 forint (3,76 korona) volt.

20 A borszéki üzlet éves mérlegfőösszegeit lásd RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/59, 91, 97; 14. k. 1878/175, 316. 24. k. 1888/150. jkv.

21 EGYED: *Falu, város*. 30.

javaknak a megszerzése érdekében pert kezdeményezett földesura ellen, annak kedvező kimenetele pedig hosszú időre jólétet biztosított az önkormányzatok számára.²² Az ásványvíz kihasználása még Sepsibodokon termelt olyan éves jövedelmet, amely – bár a fentiekhez mérten jóval szerényebb volt – ideig-óráig egymagában majdnem képes volt fedezni az önkormányzat éves kiadásait. 1883-ban azonban pont került a szomszédos nyolc település által kezdeményezett per végére, így a korábbi bevételeinek kilencedrészével maradt, és kiegészítő bevételek után volt kénytelen nézni.²³ Tusnádfürdő négy alsíki falu, Tusnád, Kozmás, Lázárfalva és Csíkverebes osztatlan tulajdonát képező területen jött létre, ennek nyomán azok üzletre sszel rendelkeztek a fürdőbirtokosságban is. Ám az nem termelt számukra akkora bevételt, hogy az éves költségvetéseiket csupán erre alapozzák, hanem azoknak csak kiegészítő részét képezte.²⁴ Megállapítható tehát, hogy a községi költségvetés szempontjából e természeti kincs kihasználása messze nem tekinthető sikertörténetnek, Ditró és Szárhegy esete ezért is számít ritka kivételnek.

Az erdőkielésből származó bevételeknek önkormányzati célokra való fordítása Csík és Háromszék vármegyékben kizárólag a volt határőr- és vegyes falvakban volt jellemző, a volt úrbéres- és telepítvényfalvak – a törvényhatósági jóváhagyások nyomai szerint – ebből teljesen ki lettek zárva. E településtípusokban a pótagadás vált domináns haszonszerzési gyakorlattá, amint az erre lehetőséget teremtő községi törvény életbe lépett. A faanyag értékesítésének két módozata létezett: a kereskedelem, illetve a lakosok saját szükségletei kielégítésének illetékjellegű rovatallal való terhelése. Ebből a szempontból a falu területi kiterjedésének nagy jelentősége volt, így nyilvánvaló, hogy a felsőbb kategóriába sorolt csíki települések inkább támaszkodhattak e forrásra, mint az alsóbb kategória mintegy felét kitevő háromszékiek. A faeladások kezdetben még meglehetősen szerények, ez pedig világosan utal a tulajdonjogot még nem jogerősen gyakorló birtokosság és az üzlet hasznát élvező önkormányzat közötti törekeny egyezményre. Az éves költségvetési tervekben rendkívüli kiadásként szerepelt az ügyletből remélhető összeg, mellyel rendszerint a mérleghiányt szándékoztak kiegyenlíteni, de volt, mikor egyszeri, nagyobb kiadásra fordították azt. „Adó és aequivalens adóhátralék”, „községi szegények pénzalapja javára”, „az iskolaházuk javíttatásához”, „hiánylat a községi erdőből eladandó fa árából fog fedeztetni”, „jövenődöt nem ígérő, kiaszott hegyű fák elárverezéséből fedezendő” – olvasható rendszerint

22 RNLt HMF F 27 (Csíkszék It) CXCVIII/103/1830, CCII/42, 89/1831, CCXX/37, 47/1835; CCL/37/1844. ie; F 7 34. á. (Alispáni iratok)1882/4097. iii.

23 NAGY Botond: *Mercur a keleti végeken. Határszáli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918)*. II. EME–Kriterion, Kvár, 2021 (a továbbiakban NAGY: *Mercur*). 315–316.

24 RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/64, 67; 14. k. 1878/61, 77; 15. k. 1879/17. jkvp.

az indoklásokban.²⁵ Az adásvételek tárgya kezdetben majdhogynem jelentéktelen értékű, gyakorlatilag a fahulladékot vagy a regenerálódó fakérget értékesítik: „aszásnak indult fák”, „heverő fák”, „erdőtisztalék fája”, „leégett erdő fájának”, „elévült, nagyrészt korhadt erdő”, „cseresarj” eladásához, illetve „erdőrész meghántása”, „cserhántás”, illetve „hulladék és ledőlt bükkfák hamuzsír főzés végett” igényeltek törvényhatósági jóváhagyást a községek előjárói. Ezekben az esetekben a vásárlók többnyire falubeliek, vagy szomszédos települések lakói voltak. Az önkormányzatok árverési kötelezettség nélkül, szabadkézből adhattak el, ami jobb esetben az éves községi költségvetésnek megközelítőleg 5–15%-át tehetette ki.²⁶ Ezzel a gyakorlattal párhuzamosan egyre nagyobb súlyt kapott a lábon álló fatömegnek az áruba bocsátása. Kezdetben az a fajta ügylet fix összegig ment, hátralék vagy hiány kiegyenlítéséig, az 1880-as évek derekán azonban már szép számmal találunk ezek között az évi költségvetés egyharmadát meghaladó summát.²⁷

A piaci nyomás alatti átalakulásokat a központi kormányzat is érzékelte, 1882-ben a Belügyminisztérium – anélkül, hogy utalt volna arra, hogy a szóban forgó erdők a birtokosság tulajdonát képezik – rendelkezett a községi törvény (1871/18 tc.) és az erdőtörvény (1879/31. tc.) pontos végrehajtásáról. Nevezetesen arról, hogy a törvényhatóságok községi vagyonvédelmi szempontok mentén elemezzék a vágási kéréseket, az állami erdészeti hatóságok pedig erdőkezelési szempontból végezzék azt el. Az átláthatóság érdekében az 1000 forint (2000 korona) becsértéket meghaladó üzleteket nyilvános árveréshez és annak az *Erdészeti Lapok*ban való meghirdetéséhez kötötte, amivel végeredményben a községet a piaci érdeklődés fókuszába helyezte. 1885-ben konkrét precedensek alapján tiltotta meg, hogy a község 10 évnél hosszabb idejű szerződést kössön fakitermelő vállalatokkal. Ezt az intézkedést azzal indokolta, hogy a szállítási eszközök és a kereskedelmi viszonyok fokozatos javulásával a faárak emelkedése volt várható, a túl hosszú időre kötött kitermelési szerződésekkel pedig rosszul járhatnak a községek.²⁸ A következő évtizedben a fakereskede-

25 RNLt KMO F 8 (Három- és törvényesen egyesült Miklósvárszék It) 910. á. (Iktató, tárgymutató és közgyűlési jegyzőkönyvek) 32. k. 1872/862; 34. k. 1874/1126, 6358 ikt; F 9 844. á. 25. k. 1881/333, 334, 340; 26. k. 1881/419, 420, 431. jkv.

26 RNLt KMO F 8 910. á. 38. k. 1873/105; 34. k. 1874/1713 ikt; F 9 844. á. 20. k. 1880/331, 447, 457; 23. k. 1881/44; 26. k. 1881/ 420, 425; 32. k. 1883/146, 147, 148, 153, 154; RNLt HMF F 7 148. á. 25. k. 1889/78. jkv.

27 RNLt KMO F 8 910. á. 32. k. 1872/862; 34. k. 1874/ 103, 604, 3088; 36. k. 1876/950, 3592, 7458, 8107 ikt; F 9 844. á. 20. k. 1880/115, 183, 197, 432, 440, 441; 23. k. 1881/46, 51; 25. k. 1881/333, 334, 340; 26. k. 1881/419, 427, 429, 432, 436, 438, 450; 27. k. 1882/ 90, 91, 100; 1882/ 191; 32. k. 1883/ 68, 70; 35. k. 1883/ 380, 381, 391, 392, 393, 394, 412, 415, 425, 427, 429, 441, 461, 477; 40. k. 1884/ 444, 461, 475, 487, 489, 493, 519, 520, 522, 536, 537, 539. jkv.

28 BM 28794/1882. június 5. és BM 3596/1885. február 9. sz. körrendeletei. (RNLt KMO F 9 841. á. [Alispáni It]1898/XIII/424. üsz.)

lem soha nem látott fejlődésnek indult a közlekedési infrastruktúra kiépülése, illetve, főként a magyar–román határ térségében, a nagyvállalatok megtelepedése eredményeképpen.²⁹ A községi előljáróságok igyekeztek hasznot húzni a konjunktúrából, így ezekben az években megsokasodtak az agrártárcához felterjesztett igénylések, amelyek tárgya az erdészeti szakszervek által előzőleg jóváhagyott üzemtervtől eltérő, rendkívüli fakihasználás volt. A legnagyobb területű falvak rendes üzemtervei szerinti vágások több ezer forintos éves bevételt biztosítottak, és a rendkívüli fakihasználás kényelmetlenségeivel sem kellett törődniük.³⁰

A szóban forgó erdővágások értéke általában elérte a több tízezer forintot, felhasználásuk terén pedig a törvényhatóság szabott szűk kereteket: az adásvételt közsegítörzsvagyon-átalakításnak minősítették, a befolyó összeget tőkésíteni kellett, az önkormányzat pedig annak csak a kamatjához férhetett hozzá.³¹ A ráció az intézkedés mögött az volt, hogy az arányosítás lezárulása nyomán a kiszakító birtokosok és a közbirtokosságok jogosan nyújthatták be igényüket a szóban forgó összegre. Ez az időszak egybeesett az arányosítási eljárások számszerű növekedésével, amelyek befejezte az önkormányzatok számára azt is jelentette, hogy a közös erdők fenn vázolt hasznáról le kellett mondaniuk, és be kellett érniük a reallokáció nyomán számukra elkülönített kisebb területekkel.

Egyes önkormányzatok ideig-óráig, a faüzletből származó mellett, más természetű tőkefelhalmozás kamathasznát is élvezték. Ezek közül a legrégebbiek az 1854-es országos államkölcsön során, központi nyomásra, a vagyonos lakosságtól begyűjtött pénzekből létrejött pénzalapok voltak. E hozzájárulás, egész birodalmi szinten, a községek jelentős részének vállalhatatlan terhet jelentett, így azt, némi veszteséggel, üzleti szereplőknek adták tovább.³² A Székelyföldön is többnyire ugyanez volt a helyzet, az államkincstár felé a tőkét csak az önkormányzatok kisebb részének kellett

29 NAGY: *Mercur*. 90–154.

30 Például a háromszéki Nagybacon (15 663 kh.) többször kért felmentést az üzemtervben foglaltak alól. A csíki Tekerőpatak (21 070 kh) és Gyergyóújfalu (24 218 kh) is hasonlóképpen intézte faüzleteit. A limit, amely felett a nagyobb faeladások már nem ütköztek ebbe az adminisztrációs akadályba, 25 000 kataszteri hold volt. NAGY Kinga Sarolta–NAGY Botond: *Nagybacon község dualizmus kori metamorfózisa* = *Nagybacon*. Szerk. CSÁKI Árpád–KINDA István. Háromszék Vármegye, Sepsiszentgyörgy, 2022 (a továbbiakban NAGY K–NAGY B: *Nagybacon*). 145–148; RNLt HMF F 7 148. á. 24. k. 1888/348; 25. k. 1889/210. jkv.

31 RNLt KMO F 9 844. á. 61. k. 1891/253; 65. k. 1892/282; 67. k. 1893/268, 270; 131. k. 1909/342, 343, 344, 137. k. 1911/353; 139. k. 1912/ 140, 177, 178. jkv.

32 Az ügyletről a szintézist lásd Georg Christoph BERGER WALDENEGG: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2002. Magyar ismeretőjét lásd DEÁK Ágnes: *Mennyire volt „neo” és „abszolút” az 1849 utáni neoabszolutizmus?* *Actas* 22(2007). 4. sz. 184–188.

visszaszolgáltatni. Ebből a szempontból nagyobb koncentráció figyelhető meg a volt Kézdiszék falvaiban. A *Status-alapok* többnyire házi kezelésben voltak – vagyis az előjáróságok kisebb kölcsönöket nyújtottak a helyi lakosoknak – addig, míg az áranyosítások során a jogerősen megalakult közbirtokosságok és a jussukat természetben kiszakító nagyobb birtokosok vissza nem szerezték maguknak a pénzt.³³ A két törvényhatóságban a legjelentősebb ilyen vagyontárggyal Alsócsernáton község rendelkezett, ennek haszna (6%-os kamattal számolva és azok pontos felhajtását feltételezve) az 1880–1890 közötti időszak átlagos bevételeinek akár 44%-át is kitehette.³⁴

A volt Sepsiszek több településén az ún. *Bodza-pénzeket* gyümölcsöztették hasonló feltételek mellett, ám a teljes bevételekhez mérten lényegesen csekélyebb súllyal, általában 10% alatt. Ezek eredete a Székhavasa (más megnevezéssel a 32 község Bodzai-erdejének) 1865-ben lezárult felosztásához köthető, amely lépést a vagyonközösség képviselője, Gidófalvi László a következőképpen értékelt: „a 32 Bodza birtokos községek örök időktől fogva bírták Bodza havasa cím alatt az Oláhhonnal határos havas részt, éspedig közös használat mellett. Miután a közös használat alatt a hozzá közel eső birtokos községek rendetlen használata ezen erdőhelynek majd minden befüggő részét felemésztette, s minthogy 26 távol fekvő birtokos községek szinte semmi hasznót nem vihettek belőle, több mint 40 év óta sürgették a felosztást”.³⁵ A helyszíntől távolabb eső falvak zöme a következő években túladott az osztályrészén, amely magában foglalt erdőt, legelőt és telkeket is. Az ott létrejött tanyabokrokból összeállt Bodzaforduló már korábban, a Bach-korszakban önállóságot szerzett. A legtöbb erdős területet a Brassó vidékéhez tartozó Prázsmár község vásárolta fel, a telkeket pedig, szabad egyezség nyomán, a korábban ott megtelepedett haszonbérlok. A folyamat még azelőtt tetőzött, mielőtt életbe lépett volna a telepítvénymegváltást szabályozó törvény.³⁶ Az egyes csíki községekben létrejött *Telepítvénymegváltás-alapok* eredete a fentiekkel mutat némi hasonlóságot, ám a körülmények nem teljesen egyeztek meg. A magyar parlament 1873-ban fogadta el a telepítvények megváltására lehetőséget teremtő jogszabályt, ebben külön paragrafus foglalkozott a székelyföldi helyzettel. Eszerint az addigi bérlő a telek tulajdonjogát húsz év árendaösszeg ellenében szerezhette meg.³⁷ A háromszéki Bodzaforduló esetében nincs nyoma annak, hogy a birtokos község és a haszonbérlo közötti kapcsolat rendezését a jogszolgáltatás szervei elé terelték volna. Ugyanez figyelhető meg Zágon és Szitabodza viszonyában is; előbbi például 1853/1854. évi költségtervében *malmok és zsellérházak haszon-*

33 NAGY Botond: *Az 1854-es országos államkölcsön Háromszéken*. Acta Siculica 2023. 205–226.

34 RNLt KMO F 9 841. á. 1890/VIII/57. üsz.

35 RNLt KMO F 8 936 á. (Közigazgatási It) 2 cs. 1862/538. ikt.

36 <https://erdelyikronika.net/2022/06/12/a-szekely-miko-kollegium-bodza-forduloi-kocsmaja-i-resz/> (utolsó megtekintés: 2025. 02. 03. – a továbbiakban NAGY: *Székely Mikó*)

37 1873. évi XXII. törvénycikk a telepítvényekről. 27. §.

bérlete címén 300 pengőforintot könyvelt el, amely nyilvánvalóan az önkormányzati-
lag levált praediumáról származott.³⁸ Azonban a törvény életbelépte után itt sem volt
azonosítható olyan eseménysor, amely a korábbi jogviszony rendezésére irányult volna.
Egyedi eset Bereck és Sósmező esete. Előbbi 9489 kataszteri hold területet engedett
át utóbbinak, aminek fejében a kézdivásárhelyi törvényszék 1877-ben 12 000
forint (24 000 korona) telepítvénykárpótlást ítélt meg, amelyet azonban Berecknek
csak kitartó nyomásgyakorlás eredményeként sikerült bevételeznie.³⁹ Az eljárások
közötti különbség abból eredeztethető, hogy míg Zágon és a harminckét sepsiszéki
falu mindig szabadon döntött a kérdéses területek haszonbérletének kérdéseiről,
majd pedig az elidegenítés körülményeiről is, a Bereckhez tartozó területen való te-
lepítésben a határőrség katonai parancsnokságának volt kulcsszerepe.⁴⁰ Csíkban nyil-
vánvaló a katonai igazgatás szerepe a kérdéses telepítvények létrehozásában. A sza-
badságharc leverését követően a leginkább érintett területet az államkincstár lassan-
ként elkobozta, az – megyei havasi javak elnevezés alatt – csak a kiegyezés után került
vissza a törvényhatóság kezelésébe azért, hogy annak minden jövedelme oktatási
célokat szolgáljon.⁴¹ Csík vármegyében a telepítvények megváltásának ügye 1877–
1879-ben tetőzött. A megyei havasi javak ügyében eljáró Becze Antal tisztügyész
1878 folyamán több jelentést mutatott be a törvényhatósági bizottság előtt. Március-
ban Gyergyóholló községből a telekmegváltással elégedetlen 51 személy első fokú
folyamodásáról, illetve egy, 8049 kataszteri hold erdő megszerzéséért kezdeménye-
zett perről tett említést. Májusban bemutatta egyezségtervezetét Zsedánpaták és
Bélbor községekkel, akiknek képviselőjük a román nemzeti mozgalom egyik promi-
nens személyisége, dr. Ioan Rațiu volt. Az év közepén 617 ügy megegyezéssel zárult,
aminek téje 4774 kh terület, illetve 97 256 forint (194 512 korona) megváltási ösz-
szeg volt. Az év végén újabb 267 darab, bíróság előtt kötött egyezség emelkedett
jogerőre 50 490 forint (100 980 korona) értékben, érintettjei Bélbor, Gyergyóholló,

38 RNLt KMO F 135 (Neoabszolutizmus kori It) 239. ie. 83–94.

39 RNLt KMO F 9 841. á. 1888/ VI/36 (új 533), 1888/XXI/150. üsz. (új 2971); 844. á. 65. k. 1892/321.jkvp.

40 ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Ráth Mór, Pest, 1873.

41 A csíki falvak közbirtokának sorsa eléggé hányatott volt, akárcsak azoknak a háromszéki birtoktesteknek, amelyek a *revindikált havasok* néven ismertek. A kérdésről lásd BERDE Mózs: *Ő császári s apostoli királyi Felségéhez hódolatteljes felterjesztése Báró Wenckheim Béla magyar királyi belügyminiszter, Lónyay Menyhért magyar királyi pénzügyminiszter és Horváth Boldizsár magyar királyi igazságügyminiszter a volt székely gyalog- és huszár határőrezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadása és rendezése tárgyában*. Pest, 1869; DEMETER Lajos: *A revindikált havasok visszaszerzése. A székely huszár lóbeszerzési alap és a székely határőrségi birtokok kérdése Háromszéken = Határvidék 1762–1918. I. Szerk. BOÉR Hunor. 3T, Sepsiszentgyörgy, 2003. 109–177.*

Baraszó, Gyergyótölgyes, Márpaták, Zsedánpaták és Tikos telepítvényes lakosai.⁴² Ugyanekkor zajlottak Borzsova, Csíkszentmiklós, Ditró, Gyergyóremete, Gyergyószentmiklós, Kilyénfalva, Szárhegy, Szépvíz és Tekerőpaták kártalanítási ügyei is. Ezek egy része békés úton fejeződött be – igaz, egyes falusi önkormányzatok túlzott engedékenysége miatt helyenként a törvényhatóságnak is közbe kellett lépnie –, ám zömükben a csíkszeredai törvényszék előtt megkötött egyezség nyomán váltak jogerőssé.⁴³ A falvak számára e mozzanat nyilvánvalóan területvesztéssel járt, de cserébe jelentős pénzüsszegek folytak be a községi kasszába, amelynek kamathaszná az éves költségtervek bevételi oldalát támogatta, míg az arányosítások után a birtokosok nem jelentették be ezekre az igényüket.

A telepítvénymegváltás-alapok működését Tekerőpaták és Kilyénfalva példájával kívánjuk illusztrálni. Az 1877. év végén Tekerőpaták község képviselő-testülete 400 forint (800 korona) kölcsön felvételét helyezte kilátásba, hogy azzal a következő év költségvetési hiányát fedezze. A törvényhatósági bizottság ezzel nem értett egyet, és leszavazta a kezdeményezést. Döntését így indokolta: „a telepítvényesektől befolyó váltságösszeg törzsvagyonnak tekinthető, s mint ilyen, a képviselőtestület egyetemleges felelőssége terhe alatt gyümölcsöztetendő”.⁴⁴ Az utasításnak eleget téve, a következő év elején a két társult község szabályrendelet alkotott arról, hogy milyen feltételek mellett adja majd kölcsön saját lakosainak a telepítvényesektől majdan befolyó összegeket. Őszre az egyezségek lezárultak, rögzült a kárpótlásként elkönyvelendő 32 321 forint (64 642 korona), és év végére ennek majdnem egyharmada be is folyt a kasszába. Az összeget az előjáróság 6%-os kamat mellett kikölcsönözte az igénylőknek. 1883–1888 között újabb telepítvényes telkek ellentételezéséből a kassza további 807 forinttal gyarapodott.⁴⁵ Tekerőpaták önkormányzata (az alap 2/3-ad részének kedvezményezettje) számára, feltételezve a teljes tőke megfelelő kezelését, a kamatok az 1878–1890 közötti időszak éves költségvetés-bevételeinek átlagosan 12%-át tették ki (úgy, hogy az 1887-es év kivételével mindig többletet könyvelhettek el), Kilyénfalván (az egyharmadadrész kedvezményezettje) pedig 14%-át. Ez a forgatókönyv a pénzalapok létesítésénél a további nyolc községben is hasonló módon érvényesült, az arányosítást követő mozzanatok pedig az 1854-es államkölcsönből vagy a faanyageladásokból származó tőkéknek az áramlási irányát követték.

A rendiség jogi környezetében a regálék a haszonszerzésnek széles körű lehetőségeit hordták magukban. A központi hatalom közülük többet saját kincstára számára tartott fenn, másokat átengedett a hatalmi struktúra alsóbb szintjein szereplőknek. E

42 RNLt HMF F 7 148 á. 14. k. 1878/103, 104, 126, 258, 265, 267, 274. jkvp.

43 RNLt HMF F 7 148 á. 13. k. 1877/67; 14. k. 1878/ 188, 190, 324; 15. k. 1879/50, 57, 59, 85, 87, 104, 114, 115, 117, 120, 122. jkvp.

44 RNLt HMF F 7 148 á. 13. k. 1877/79. jkvp.

45 RNLt HMF F 7 148 á. 14. k. 1878/119; 25. k. 1889/113. jkvp.

nagyobb halmazban helyezkedtek el a kisebb királyi haszonvételek (*regalia minora*) is. Az idesorolt tételek egyrészt a földesúri jószág tulajdonosának rendes jövedelmi forrását képezték (*beneficia dominalia*), másrészt a kiváltságos haszonélvezetek (*beneficia privilegiale*) gyakorlásához oklevélbe rögzítették őket. A polgári korszak rurális jellegű településeinek önkormányzati vagyona és ennek hasznosítása szempontjából vizsgáljuk az első csoportba elhelyezhető malom-, vadászat- és halászat-, illetve italmérségi jogot, továbbá a másodikba illeszkedő híd- és vásárvámost.

A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara 1851-es létesítésének idején a későbbi Csík vármegye falvaiban összesen 101, míg Háromszéken 131 malmot regisztráltak. Dobogós helyezettek Gyergyószentmiklós (27), Gyergyóújfalu (17) és Gyergyóremete (16), illetve Árkos (13), Bölön (12) és Zabola (9) voltak. Tulajdonlásukra vonatkozóan azonban elég nagy a bizonytalanság, hiszen egyes esetekben a tulajdonos úgy szerepel, mint kamaratag, máshol pedig nyilvánvaló, hogy haszonbérletről van szó. Háromszéken több helyen világosan fel van tüntetve, hogy valamely nemesi család erőművéről van szó, ám semmi nem utal arra, hogy a település önkormányzatának lett volna abban birtokosi minősége.⁴⁶ Pedig előbb láthattuk, hogy ugyanez idő tájt Zágon község hasznot könyvelhetett el a malmaiból, később pedig Bereck, *haszonbérek a városi lisztelő- és fűrészmalomok után* címen, 1877–1879 között a teljes éves bevételeinek megközelítőleg 13%-át realizálta.⁴⁷ Másik oldalon viszont az önkormányzatok zömének nyilvánvalóan nem volt érdekeltsége ezen a téren. Nagybaconban például az 1880/1890-es években mind a négy létező vízimalom magánkézben volt, a tulajdonlás történetét firtató kérdésekre pedig rendre az volt a válasz, hogy „emberemlékezet óta” változatlan volt e tényállás.⁴⁸ A régebbi időkben keletkezett malmoknak az 1885-ös vízjogi törvényhez való igazítása Háromszéken 1890-ben tetőzött, a megye területéről az alispán több száz olyan igénylést továbbított a brassói kultúrmérnöki hivatal felé, amelyeknek tárgya e létesítményeknek a folyó vízhez való jövőbeni hozzáférése volt.⁴⁹ Az érintettek között – legyen szó lisztelő-, ványoló-, cserkéregőrlő vagy fűrészmalomról – csak ritka kivételként bukkannak fel falusi önkormányzatok vagy vallási felekezetek, a kérelmezők túlnyomó többsége magánszemély volt. Az ott előforduló malom-közbirtokosságok vagyona egyes személyek által épített malmok voltak, tehát ezek a társaságok összetételben nem fedik a nagy erdőbirtokosságok

46 *Verzeichnik der Wahlberechtigten aus dem Gewerbsstande in dem Bezirker der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt für da Wahljahr 1851 – Jegyzéke a Brassói iparműves-osztály és iparkamara kerülete szavazattal bíró választóinak az iparműves-osztály közül 1851-iki választó évre – Insemnarea bărbaților din industriescu, cari sunt capaci de alegere în cerculu camarei de comerțiu și de industrie de la Brașov pentru anul de alegere 1851.* Römer und Kamner, Kronstadt, é. n. 141–149, 182–206.

47 RNLt KMO F 9 841. á. 1884/XIII/228. üsz. (új 470.)

48 NAGY K–NAGY B: *Nagybacon*. 156–162.

49 1885. évi XXIII. törvénycikk a vízjogról.

összetételét.⁵⁰ Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely városok viszont minden szempontból malomtulajdonosoknak tekinthetők, ami magyarázatot kínál Bereck esetére is: az önkormányzatiság és a városgazdálkodás általánosságban ezeken a településeken olyan szintet ért el, hogy hatékonyan tudtak a malmokból is hasznot húzni.⁵¹ Összességében megállapítható, hogy, vélhetően a földközösség bomlásával összefüggésben, többnyire még a rendi korszak alkonyán, a malmok közösségi tulajdonból magánszemélyek kezébe mentek át. Az önkormányzati haszonszerzés szempontjából itt nem alakultak ki számottevő különbségek a volt határőr-, vegyes, úrbéres vagy telepítvényfalvak között.

A rendi korszak székely falutörvényei a települések saját lakossága számára ellentételezés nélkül tették lehetővé a halászatot és a vadászatot, sőt mi több, az élő jószágban kárt tevő dúvadak elpusztítóit jutalomban is részesítették.⁵² A polgári korszak piacosodása az erdőgazdálkodásnak ezt a szegmensét sem hagyta érintetlenül, a vadászat szabadidős tevékenységgé vált, művelői pedig gyakorlása érdekében anyagi áldozatokra is készenek mutatkoztak. A kiegyezés utáni első vadászati törvény az erdőterületek birtokosait nevezte meg a vadászati jog tulajdonosaiként, azonban rögtön az első paragrafusok egyikében azt is leszögezte, hogy ha a birtokrendezés (a közösnek az arányosítása) még nem zárult le, akkor a község válik annak gyakorlójává és haszonélvezőjévé. Azokon a volt úrbéres településeken, ahol az erdőelkülönítés befejeződött, a volt földesúr gyakorolhatta e jogot.⁵³ A jogszabály gyakorlatba ültetése után a Csíkhöz és Háromszékhez tartozó falvak túlnyomó többsége rögtön haszonbérletre hirdette meg a vadászterületeit, egy teljesen új bevételi tételt kreálva az önkormányzati büdzsé számára.⁵⁴ E gyakorlatot az újabb vadászati törvény érintetlenül hagyta, a századforduló éveiben a végükhöz érkező arányosítási eljárások nyomán azonban a kép e téren is alaposan megváltozott. A halászati törvények a partbirtokosok számára biztosították a halászati jogot. Az érintett önkormányzatok ebből is hajthattak volna hasznot, ám ez az üzleti lehetőség egészen a 20. század első évtizedéig általában nem keltette fel érdeklődésüket.⁵⁵ Az arányosítások jogerőre emelkedése után a gyakorlatoknak alapvetően két válfajával találkozhatunk. Az egyik szerint az önkormányzat kiegyezett a közösben maradt kisebb, illetve a járandóságaikat ter-

50 RNLt KMO F 9 841. á. 1889/XXIII/1–33 (új 3972–3704); 1890/XXIII/1–355 (új 3751–4151); 1891/XXIII/1–73. üsz. (új 4142–4215).

51 RNLt KMO F 9 841. á. 1890/XXIII/346 (új 4116), 352. üsz. (új 4151).

52 IMREH István: *A törvényhozó székely falu*. Kriterion, Buk., 1983. 172–174, 387, 406, 429, 477.

53 1872. évi VI. törvénycikk a vadászatról. 4§

54 RNLt KMO F 8 910. á. 33. k. 1873/1246, 1399, 1922; 4445, 4511, 6562; 34. k. 1874/7, 281, 1752, 2636, 4243. ikt; F 9. 844. á. 1883/252, 255; 74. k. 1895/101–103, 105–106, 164; 75. k. 504, 531, 532; 76. k. 1895/761. jkv.

55 1883. évi XX. törvénycikk a vadászatról; 1888. évi XIX. törvénycikk a halászatról.

mészetben kiszakító nagybirtokosokkal. Példa erre a volt úrbéres Keresztvár vagy a vegyes, de számbelileg a volt határőrök által dominált Barátos, Páké és Cófalva.⁵⁶ A vadászterület haszonbérlete meglehetősen csekély súlyt képviselt a községi háztartás bevételi tételei között, ám súlytalansága ellenére a birtokosi átengedések ritkának számítottak. A régi gyakorlat tehetetlenségét jelzi, hogy az önkormányzatok az arányosítás után automatikusan újrahírdették versenytárgyalásra a lejáró haszonbérleteket, ám ezt a nagyobb birtokosok és a közbirtokosságok már többnyire megakadályozták. A gyakorlatok másik típusa abból a kényszerhelyzetből alakult ki, hogy az önkormányzatok kizárólag a részükre elkülönített erdők után hasznosíthatták a jogot, ám annak kicsi volta miatt önálló kezelésre már nem adódott törvényes lehetőség. Következésképpen elterjedt az a gyakorlat, hogy a szomszédos települések társulásba léptek önkormányzatok és közbirtokosságok szintjén egyaránt. Társulások létrejötte figyelhető meg a halászati jog kereskedelmi kihasználása esetében is, ám ezek értelemszerűen többnyire partbirtokos magánszemélyek között alakultak ki, főleg a Feketeügy és az Olt folyók mentén.⁵⁷

A katonarendű székelyek egyik ősi joga a szabad pálinkafőzés, illetve, ehhez kapcsolódóan, az italmérés volt, amely egyénenként illette meg őket. A Bach-korszakban bevezetett közteherviselés nyomán csak kisebb mennyiségben lehetett italt főzni, ami azonnal elindított egy szelekciós folyamatot: a többség felhagyott a régi gyakorlattal, így a kisebb rész, már kereskedelmi céllal, nagyobb mennyiségben is főzhetett. A pálinka tehát, piaci terméké vált. A kommercializáció azzal teljesedett ki, hogy a települések határára belüli egyéni italmérési jogot önkéntesen kollektivizálták, a birtokosság pedig felajánlotta azt az önkormányzat számára költségeinek fedezésére.⁵⁸ Az italmérési jog haszonbérbe adásának elterjedése az 1854-es országos államkölcsön-akcióhoz köthető, hiszen akkor a falvaknak hirtelen nagyobb összegeket kellett előteremteniük az „önkéntes” jegyzéseik kiegyenlítése érdekében. Az eljárás az önkormányzat és birtokosság alkuja nyomán állandósult, aminek keretében az utóbbi entitás a kocsma hasznáért cserébe mentesült a közös erdő- és legelőterületek egyenes állami adójának terhétől. A csíki és a háromszéki volt vegyes falvak önkormányzatainak zömében, közel négy évtizedig, ez képezte az első számú bevételi forrást, az egyezmények pedig – ritka kivétellel – háborítatlanul fennálltak, annak ellenére, hogy a bevételek markáns növekedésével arra már a birtokosság egyes tagjai is szemet ve-

56 RNLt KMO F 9 841. á. 1903/4396; 1904/102. asz.

57 RNLt KMO F 9 841. á. 1903/311, 1065, 1066, 4395, 10842; 1904/163, 4468, 10950, 13113; 1905/1399, 8825, 9774; 1906/ 1920, 1288, 10536, 13642; 1907/3278, 4486, 10130; 1908/234, 545; 595, 618, 1178, 11071; 1913/992, 2463, 2640; 1914/441, 1808, 2172, 2173, 2174, 2175, 8914. asz.

58 NAGY: *Mercur*. 8–17.

tettek, illetve sérelmesnek vélték a monopolizáló kereskedés módját.⁵⁹ A Felső-Fehér vármegyéből az 1876-os közigazgatási reform során Háromszékhez csatolt volt úrbéres falvak némelyikében a volt földesúr átengedte a község számára a kocsmajövedelmének negyedrészt, amivel nyilvánvalóan a túl magas községi pótdózást próbálta elhárítani. A gyakorlat felbukkant olyan széki területen lévő vegyes faluban is, ahol a volt földesúri birtok súlya aránytalanul magas volt, ezért arra lehet következtetni, hogy az a Székelyföldről szivárgott be más jogállású szomszédos településekre, mivel az elkülönítést, arányosítást előíró jogszabályok explicite nem rendelkeztek róla. A bevételi tétel súlyáról megállapítható, hogy a vegyes falvak legtöbbségében ez fedezte az önkormányzati költségek nagyobb részét, a volt úrbéresekben viszont nem érte el a büdzsé 10%-át.⁶⁰ A háromszéki telepítvényfalvak közül egyedül a hat székely falu osztatlan erdején létesült Dobolló községnek sikerült megszereznie a kocsmahasznát. Az ügylet körülményei ismeretlenek, de 1874-től a gyakorlat létezett, később pedig a törvényhatóság erre az előzményre hivatkozva hagyta azt jóvá.⁶¹ Szitabodza először 1876-ban próbálta meg anyaközségétől, Zágontól kivásárolni e jogot, de csak az államosítás előestéjén sikerült pontot tennie az ügyletre, így abból nem sokat profitált. Hasonlóan kudarcos volt Sósmező pere Bereck ellen.⁶² A harminckét sepsiszéki község osztatlan birtokán létrejött Bodzaforduló italmérési jogának hasznélvezője a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium volt. Az intézmény jogelődje adományként szerezte meg azt 1866-ban, és az államosításig leltári vagyonában maradt.⁶³ Csíkban a Havasi Javak kasszájába folyt be a törvényhatóság saját tulajdonban lévő területein gyakorolt kocsmahaszonbér. Így például a „nagy hídnál lévő megyei kocsmá” minden bizonnyal út szélén, és nem lakott területen helyezkedett el. Ez, illetve a Gyergyótölgyes és Baraszó községek (valójában egy falu) területén haszonbérbe adott italmérési jog, továbbá részben a Gyergyóholló községé ennek az oktatási célokat szolgáló vagyonszösségnek képezte hasznát.⁶⁴ Gyergyóhollón az italmérési jog másik fele Ditrót illette meg, akárcsak Szárhegygel egyetemben a borszéki jog is.⁶⁵ Ugyanígy rendelkeztek az italmérési jog felett más olyan falvak önkormányzatai is, amelyek területén telepítvények szakadtak ki a polgári korban, ám előfordult, hogy azt nem gyakorolták. Példa erre Szépvíz község, amely számára a törvényhatósági bizottság – arra hivatkozva, hogy a telepítvénymegváltásokból megfelelő méretű, ka-

59 NAGY: *Közteher*. 112–113; RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/81, 85; 14. k. 1878/63, 187, 203, 301, 321, 322; 15. k. 1879/92, 99, 123. jkvp.

60 NAGY: *Közteher*. 115–116.

61 RNLt KMO F 8. 910. á. 34. k. 1874/5663. ikt; F 9 844. á. 22. k. 1880/400. jkvp.

62 RNLt KMO F 8. 910. á. 41. k. 1876/87. jkvp; F 9 844. á. 1884/403. jkvp; 841. á. 1891/XIII/410, 1892/VIII/43.

63 NAGY: *Székely Mikó*.

64 RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/68, 14. k. 1878/173, 174. jkvp.

65 RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/49, 83. jkvp.

matoztatható vagyona tette szert – még a saját területén sem engedélyezte a haszonbérletbe adást. Ennek lehetett a következménye, hogy volt telepítvényének, Gyimesközéploknak a saját területére érvényes jogot ellentételezéssel átengedte.⁶⁶

Az 1880-as évek végére a szeszhaszonbérletek olyan rendszerré szilárdultak, amely a volt határőr- és vegyes falvak önkormányzatainak nagyobb része számára kényelmes és alig nélkülözhető anyagi támaszt kínáltak. Ezt a képet bolygatta meg alaposan az 1888-ban szentesített törvénycsomag, amely főleg Háromszéken eredményezett drámai hatást: a törvényhatósági bizottságnak júniusban tartott közgyűlésén a következő évekre a korábbinál még több haszonbérlet megújítását hagyták jóvá, de októberben a községek több mint harmadának haszonbérlei az érvényes szerződéseik felmondásának azonnali jóváhagyását követelték, az év végével pedig még egyszer ennyi automatikusan érvényét veszítette.⁶⁷ Csíkbán – meglehetősen nagy fáziseltolódással – csak következő év májusában hirdették ki az inkriminált jogszabályokat. Utána még jóváhagytak több új bérleti szerződést, igaz, egy évre rövidítve érvényességüket, majd a megye közgyűlése áldását adta egy sor bérleti díjcsökkentésre.⁶⁸ Bárhogya is néztek szembe a valósággal, beletörődve, avagy reménykedve, a községi háztartás szempontjából egy kedvező korszak ért véget.

A hídvár alkalmazhatósága nagyban függött a természeti adottságoktól. Az ebből történő haszonszerzés lehetősége Háromszéken egy kis területre szűkült: a Feketeügy és az Olt folyók egybeömlése után keletkezett csak olyan hozamú vízáram, amely az év nagyobb részében nem volt átgázolható, így az ott épített hidak forgalma nyereséggel kecsegtette tulajdonosaikat. A sorban az első ilyen építmény a kökösi híd volt, amely a polgári kor elején állami fenntartású utat keresztezett. 1868-ban a strázsálás kötelezettsége alól felmentést kérő falubelieknek nem a vámszedés volt a dolga, hanem közrendőri feladatokat láttak el.⁶⁹ A következő létesítmény az aldobolyi vámoshíd volt, melynek tulajdonosai felerészben a folyón túli Szászhermány, negyed-negyedrészben pedig Illyefalva és Aldoboly voltak. 1885-ben esedékessé vált újjáépítése, melynek költsége 11 525 forintra (23 050 korona) rúgott. Minthogy a vám teljes évi jövedelme csupán 396 forintot (792 korona) tett ki, mindhárom önkormányzat arra kényszerült, hogy a hidat ellentételezés nélkül átadja Brassó és Háromszék vármegyéknek, az új tulajdonosok pedig beszüntették a vámszedést.⁷⁰ Az Árapatak és Botfalu közötti Olt-híd tulajdonosa az utóbbi község volt, az szedett vámot az átha-

66 RNLt HMF F 7 148. á. 14. k. 1878/203; 25. k. 1889/147. jkv.

67 RNLt KMO F 9 844. á. 51. k. 1888/71, 73, 77, 95, 101; 52. k. 180–185, 187–189, 191–192, 194–199, 210–211, 215–221. jkv.

68 RNLt HMF F 7 148. á. 24. k. 1888/266, 268, 336, 337, 343, 345; 25. k. 1889/123, 128, 141–144, 146–148, 156, 165–166, 171, 183, 185, 190, 198, 200, 206. jkv.

69 RNLt KMO F 8 910. á. 28. k. 1868/6058. ikt

70 RNLt KMO F 9 844. á. 42. k. 1885/297. jkv.

ladóktól. A 20. század elejére azonban kérdésessé vált a nyereségessége, annak ellenére is, hogy a túloldalon az 1888-ban létesült cukorgyár fokozottabb forgalmat gerjesztett. 1901-ben 20 675 korona költséggel építették újjá, 1901–1907 között viszont a vám évi alig több mint 1000 koronát jövedelmezett, így megváltásra kínálták fel. A költség amortizációjához Brassó vármegye 5000, a háromszéki Árapatak község 1500, Előpatak pedig 500 koronával járult hozzá.⁷¹ A Hídvég és Barcaföldvár közötti Olt-híd tulajdonosa gr. Mikó Imre volt, halála után pedig jogutódja, gr. Eszterházy Jánosné gr. Mikó Julianna kezébe ment át. A szabad áru- és személymozgásért tevékenykedő közlekedésügyi miniszter hídján a vámkötelezettség csupán 1913-ban szűnt meg, miután az építési/javítási költségek és az áthaladási díjak egyenlege már tűrhetetlenül deficitessé vált.⁷² A Bölön és Szászmagyarós közötti híd tulajdonosa felerészben a szászmagyarói evangélikus egyházközség, 8/20-ad részben a bölöni unitárius, 2/20-ad részben pedig a református egyházközség volt. A vámjövédelmet a felekezeti iskolák fenntartására fordították, megváltásuk a karbantartási költségek nagy aránya miatt a 20. század elején került napirendre.⁷³ Az Olt további szakaszain a vasút kiépülése után Nagyajta és Apáca közösen létesített átjárót 1871-ben, majd következő évben Ágostonfalvánál Barót község. Mindannyian vámszedést próbáltak bevezetni, de, előzmények híján, a közlekedésügyi tárca nem járult hozzá.⁷⁴ Összegzésképpen megállapítható, hogy a kiváltságos haszonélvezetek e neméből a csíki és a háromszéki önkormányzatok alig könyveltek el néven nevezhető bevételt, a polgári kor közlekedési viszonyai között, a közúti műtárgyak növekvő teherbírási igénye miatt városos híd birtoklása egyre inkább pluszteherré vált.

A 19. század elején, Erdély más régióihoz képest, a Székelyföld meglehetősen gyéren volt ellátva vásáros helyekkel. Sonkoly Gábornak a Cziráky-féle összeíráson alapuló elemzésében, a kereskedelmi szerep mérése és osztályozása alapján, a székelyföldi vásáros helyek az erdélyi hierarchia legalján helyezkedtek el: „itt csak 24 vásárhelyet találunk, melyek döntő többsége a legkevésbé jelentős vásárközpontok szintjén helyezkedik el”.⁷⁵ Csíkban négy, Háromszéken kilenc településnek volt vásártartási joga (beleértve a városokat is). Az 1848 előtti évtizedekben azonban erőteljes felzárkózás figyelhető meg a székelyföldi községek körében, az Erdély-szinten kiállított

71 RNLt KMO F 9 841. á. 1912/1833; 844. á. 126. k. 1908/120. jkvp.

72 RNLt KMO F 8 910. á. 36. k. 1876/6246, 6724. ikt; F 9. 841. á. 1895/XV/16. üsz; 844. á. 142. k. 1913/604. jkvp.

73 RNLt KMO F 8 910. á. 29. k. 1869/1592. ikt; 841. á. 1890/XV/53. üsz (új 2837); 844. á. 97. k. 1902/7. jkvp; Háromszékvármegyei Értesítő 1902. május 2, november 2.

74 RNLt KMO F 8 910. á. 29. k. 1869/5523, 2650; 30. k. 1870/2925, 4651; 31. k. 1871/5748, 6794; 32. k. 1872/4960, 6477, 34. k. 1874/193, 649, 2256. ikt.

75 SONKOLY GÁBOR: *Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban*. Atelier Könyvtár, Bp., 2009. 13.

harmincegy új vásárszabadalom mind ezekbe irányult.⁷⁶ A század végén a két törvényhatóság területén (a városokat ide nem számítva) huszonegy község gyakorolta vásártartási jogát, amelyek a rendi korszakban szerzett kiváltságokon alapultak.⁷⁷

Csík vármegye			Háromszék vármegye		
Település	Hetivásár napja	Országos vásár (alkalom/év)	Település	Hetivásár napja	Országos vásár (alkalom/év)
Csíkbankfalva		2	Alsócernáton	szombat	3
Csikrákos	kedd		Barót	szerda	4
Csikszentdomokos	hétfő	2	Bereck	kedd	3
Csikszentgyörgy	hétfő	2	Előpatak		2
Csikszentmárton	szombat	2	Kovászna	szombat	4
Ditró	kedd	4	Nagyajta	kedd	3
Gyergyóalfalu	péntek	2	Nagybacon		4
Gyergyószentmiklós	szombat	4	Nagyborosnyó	péntek	4
Karcfalva	csütörtök	3	Papolc	hétfő	4
Kásonaltíz	szombat	3	Uzon	szerda	3
Kozmás	kedd	2	Zabola		4
			Zágon	hétfő	

5. táblázat. Heti- és országos (kirakó- és marha)vásárok Csík és Háromszék vármegyében a századfordulón

A 20 század elején a csíki falvak 18%-ban rendeztek heti és/vagy országos vásárt (Gyergyószentmiklóst is ideszámítva), Háromszéken ez az arány 12%, ám nem mindenhol volt az önkormányzat ennek közvetlen hasznélvezője. Csíkban három nagyfalú, két középfalu és hat kislefalú rendelkezett valamilyen vásárral, Háromszéken pedig öt középfalu és hét kislefalú. A lélekszám szerinti kategorizálás kevésbé releváns ebben az esetben, mivel a szomszédos településeket is magában foglaló vásárcörzet számított döntő tényezőnek, ebből a szempontból pedig lényeges változás alig történt. A polgári korban azonban általában a piaci viszonyok mind nagyobb teret nyertek, a háztartások készpénzzel való telítettsége is fokozódott, ami általánosságban

⁷⁶ Uo. 18, 24.

⁷⁷ Vásárok naptárát lásd *Az 1898. évre engedélyezett marha-rakodó vasúti és gőzhajó-állomások jegyzéke*. Bp., 1898.

növelte a vásártartásból származtatható bevételeket, annak ellenére is, hogy az állandó boltos kereskedelem a falvakban is egyre elterjedtebbé vált, és a házaló kereskedelem is csipegetett le apróbb morzsákat. Csíkban és Háromszéken a falusi vásárok vámtarifáit az 1860-as évektől kezdve hagyták jóvá nagyobb számban, majd a későbbiekben kisebb-nagyobb módosításokat végeztek rajtuk. A római katolikus többségű Csíkban megfigyelhető, hogy az önkormányzat búcsúval összekötött vásárokon is helypénzt szedett, még ha a településnek egyébként nem is volt vásárszabadalma.⁷⁸ A szabadalom újjáélesztése kudarcosnak bizonyult Kézdiszentlélek esetében, mert ismételt próbálkozásait minden alkalommal az ellenérdekelt Kézdivásárhely város kaszálta el a két település közötti közelségre hivatkozva.⁷⁹ A vásárvámból származó bevételnek nem minden esetben az önkormányzat volt a haszonélvezője. Előpatakon például a fürdőbirtokosság volt arra jogosult, igaz, az ott lebonyolított árucseré szereplői is inkább a fürdővendégek, és nem a falu lakói voltak. A Zabolán zajló vásárok haszonélvezője gr. Mikes Benedek, majd az örökösei voltak, de az 1880-as évek közepén annak megszerzéséért a község is versenybe szállt, igaz, eredménytelenül. Papolcon több vásárjogosult személy is volt, a jog pedig többször gazdát is cserélt.⁸⁰ Az éves bevételeknél szerény növekedés mutatható ki, ám az olyan események, mint a keleti marhavész vagy a Romániával folytatott vámháború alatt a helyi iparosok támogatása, számottevő kieséseket okoztak.⁸¹ Nagy varianciák figyelhetők meg az elkönyvelt összegek súlya tekintetében. Bereckben például 1876–1878 között a piaci vám a teljes bevételeknek a 0,64%-át tette ki (további 0,7%-át pedig a bérbe adott bolthelyiségek), Nagyborosnyón 1885–1895 között a vásárvám (itt is kiegészülve további bolthaszonbérrel) a községi büdzsé több mint 20%-át adta.⁸²

MÉRLEG

A polgári korszak községeinek pénzügyi háztartása szempontjából a lebegtetett bevételi tételek alkalmazhatósága világosan elkülönülő korszakot jelöl. Az első magyar

78 RNLt KMO F 8 910. á. 20. k. 1862/2209, 3472, 4415; 21. k. 1863/5805; 23. k. 1864/7927, 7928, 7929; 25. k. 1865/542; 28. k. 1868/871, 1147, 1656, 4354, 4655; 29. k. 1869/310; 32. k. 1872/770, 7481, 7701; 33. k. 1873/2617; 35. k. 1875/3075. ikt; RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/48; 15. k. 1879/91, 211. jkv.

79 RNLt KMO F 9 841. á. 1882/XIV/165. üsz (új 2138); 844. á. 28. k. 1882/359; 134. k. 1910/266. jkv.

80 RNLt KMO F 9 841. á. 1884/V/25. üsz (új 130); 844. á. 54. k. 1889/174, 67. k. 1893/61. jkv.

81 RNLt KMO F 9 841. á. 1878/384, 669; 844. á. 44. k. 1886/102, 51. k. 1888/100. jkv; NAGY: *Mercur*. 171–188.

82 RNLt KMO F 9 841. á. 1884/XIII/228. üsz (új 470); 844. á. 71. k. 1894/101. jkv.

községi törvény bevezetése pillanatában Csíkban és Háromszéken a korábbi évtizedekben kialakult önkormányzati bevételezés volt gyakorlatban, ami jórészt a fennálló jogi hézagokból eredeztethető. A földközösség felbomlása utolsó epizódjának lehetünk tanúi, amikor a közösségi anyagi források jogos tulajdonosai és valós kedvezményezettjei névleg elkülönültek egymástól. Az úzus záró mozzanatát pedig a két entitásnak a valóságos szeparációja képezte. A folyamat megértését leginkább az mozdította előre, hogy a településeket a rendi korszak társadalmi tagozódása alapján vizsgáltuk, így megfigyelhetővé váltak azok a különbségek, amelyek a volt határőr-, vegyes és úrbéres, illetve az újabban létesült telepítvényfalvak között húzódtak az önkormányzati kiadások fedezete céljából rendelkezésre álló források szempontjából. Az első közigazgatási törvény és az első világháború közötti négy évtized közepén markáns korszakhatár húzható. Addig a két törvényhatóságban számbeli többséget képező vegyes településtípus jól érzékelhető autonómiát élvezett a pénzügyi háztartás szempontjából. A későbbi korszak azonban már világosan az uniformizációról szólt, amikor a különböző településtípusok közötti határok elhalványultak, ám a központi hatalom gyámkodása ebben a közegben még nem is volt annyira nyomasztó, mint a háború után.

THE REMNANTS OF FEUDAL ESTATE SYSTEM IN BOURGEOIS-ERA COMMUNAL BUDGETING. EXAMPLES FROM CSÍK AND HÁROMSZÉK

Keywords: *village; municipal budget; collective ownership; feudal estates; bourgeois society*

The Hungarian Villages Act of 1871, the first of its kind, offered rural municipalities two primary sources of income to fund public expenses: the shared benefits of communal goods, long enjoyed by local boards even before the law's enactment, or—if those were insufficient or unavailable—the imposition of additional municipal taxes. This paper aims to explore the issue of access to material resources across various village types, categorized by their social composition rooted in feudal traditions. In the counties of Csík and Háromszék, the predominant settlement type was the mixed village, which encompassed estates belonging to Székely border guards as well as the players in feudal systems (landlords and dependent peasants). The municipalities in these villages had broad access to income generated by common lands—such as forests and pastures—and by feudal privileges (like the right to sell alcoholic beverages). However, these advantages proved transient. Following the redistribution of land under civil law, these once-ample resources dwindled. Two smaller settlement categories also emerged in this region: the feudal villages and the new settlements that gained independence after the 1848 bourgeois revolution. The governing bodies of these settlements had limited access to the aforementioned resources, which, once the law allowed, compelled them to resort to imposing additional taxes.

RĂMĂȘIȚELE STĂRILOR FEUDALE ÎN GOSPODĂRIILE COMUNALE DIN EPOCA BURGHEZĂ. EXEMPLE DIN CIUC ȘI TREI SCAUNE

Cuvinte-cheie: *sat; buget comunal; composesorat; stări sociale feudale; societate burgheză*

Prima lege a comunelor din Ungaria, adoptată în anul 1871, oferea reprezentanțelor și eforturilor localităților cu caracter rural două grupuri generale de venit pentru acoperirea cheltuielilor publice: foloasele tuturor acelor active de care beneficia comuna până în momentul aplicării actului normativ, ori – în lipsa sau insuficiența acestora – aplicarea impozitului adițional comunal. În studiul de față propunem analiza problemei accesului la sursele materiale în diferitele tipuri de sate grupate după structura lor socială în epoca feudală. În comitatele Ciuc și Trei Scaune categoria satelor mixte era suprareprezentată, care cuprindea atât stările grănicerilor secui cât și actorii relațiilor feudale (moșieri și țărani dependenți). Comunele politice aveau acces larg la beneficiile oferite de terenurile comune (păduri și pășuni) și de diferitele privilegii (cârciumărit) cu rădăcini feudale. Toate acestea însă s-au dovedit a fi cu caracter temporar, și odată cu realocarea acestor bunuri către marii moșieri și composesorate, aceste resurse s-au desființat. În arealul geografic vizat, două tipuri de sate erau în inferioritate numerică: satele urbariale și cele nou-înființate, devenite de sine stătătoare în perioada postpașoptistă. Organele de conducere ale acestor comune aveau acces limitat la foloasele mai sus menționate, și erau nevoiți să perceapă impozitele adiționale locale imediat ce legea le permitea acest lucru.

III. MŰVÉSZETTÖRTÉNET

MEGJEGYZÉSEK ERDÉLY KORAI FALKÉPFESTÉSZETÉHEZ: ESETTANULMÁNY NÉGY SZÁSZFÖLDI ROMÁN KORI TEPLOM KIFESTÉSÉRŐL

Kulcsszavak: középkori falképfestészet; román kori építészet; 13. század; 14. század; erdélyi százszok

Az erdélyi középkori falképfestészet stílustörténeti összefoglalói a legutóbbi időig a homoródi szentély 1300 körülre keltezett kifestésével kezdődtek,¹ és a 14. századtól a 16. század elejéig tartó időszakra fókuszáltak. A lehetséges 13. századi előzményekről rendszerint csak említésszinten esett szó,² vagy olyan, erdélyi szász szerzők által jegyzett, német nyelvű monografikus tanulmányokban, amelyeket nem hasznosított a későbbi magyar és román nyelvű kutatás.³

* KÓNYA Anna (1990), PhD, művészettörténész, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Kutatási Osztály, konyaanna@gmail.com

- 1 Vasile DRĂGUT: *Arta gotică în România*. Meridiane, Buc., 1979 (a továbbiakban DRĂGUT: *Arta gotică*). 188–192; Dana JENEI: *Pictura murală gotică din Transilvania*. Noi Media Print, Buc., 2007 (a továbbiakban JENEI: *Pictura murală*). 46–47.
- 2 Virgil VĂTĂȘIANU: *Istoria artei feudale în Țările Române*. Ed. Academiei RPR, Buc., 1959. 396 (az erdélyi román kori templomok gyakran nem voltak falképekkel díszítve); DRĂGUT: *Arta gotică*. 188 (falképek nyomai Kisdisznódon és Kercen). Tóth Melinda Árpád-kori falfestészetéről szóló munkájában csak említésszerűen foglalkozik erdélyi emlékekkel, melyeket személyesen nem volt alkalma tanulmányozni; a homoródi mellett a homoróddaróci falképek esetében is 13. század végi keltezéssel számol. Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Akadémiai, Bp., 1974 (Művészettörténeti Füzetek 9). 160–161, 167–168. A szászföldi román kori templomok kifestéséről szóló eddigi legteljesebb összeállítást Maria Crîngaci Țiplic adja, Vătășianuhoz hasonlóan felvetve, hogy az ismert falképtöredékek alacsony száma annak lehet betudható, hogy a korai templomokat, felszentelési keresztekkel leszámítva, jellemzően nem díszítették falképekkel. Maria CRÎNGACI ȚIPLIC: „Oaspeții Germani” în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII–XIII)*. Ed. Academiei Române, Buc., 2011. 87–88.
- 3 Fritz BALTHES: *Alte Wandmalereien in der Kirche zu Heltau*. Jahresbericht des Sebastian Hann Vereins 1908–1909. III–VII; Erhard ANTONI: *Zur Baugeschichte und Inneneinrichtung der Großschenker Kirche*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde L(1927). 9–10. sz. 123.

Az utóbbi egy-két évtized falképfeltárásai a kronológiai keretek újragondolására készítették a téma kutatóit. Boroskrakkón a legkorábbi, figurális ábrázolásokat is tartalmazó kifestési réteg esetében Kiss Lóránd restaurátor,⁴ majd Szabó Tekla⁵ javasolt 13. századi, 1300 körüli keltezés, mely Dana Jenei legutóbbi összefoglaló munkáiba is beépült.⁶ Weisz Attila a széki templomban feltárt, az első falképréteg kváderfestésén található töredékek kapcsán hívja fel a figyelmet a 14. századi erdélyi falképfestészeti 1300 körüli vagy akár korábbi előzményeire.⁷ A korai időszakot érintő, minden bizonnyal legjelentősebb felfedezés a Nagydisznódon, 2019–2022 között feltárt nagy felületű, bár rendkívül töredékes kifestés, melynek apropóján Kiss Lóránd több előadásban és egy tanulmányban irányította a szakma figyelmét a nagysinki és nagydisznódi román kori bazilikák legkorábbi vakolatrétegén fennmaradt, a 13. századra keltezhető falképekre.⁸

Hasonlóképpen a 13. századi, illetve 1300 körüli erdélyi falképfestészetről való tudásunk bővítése a célja jelen tanulmánynak is, melyben négy szászföldi román kori templom első vagy első két kifestési periódusához tartozó falképeit vizsgálom. A templomok közül három – az alcinai, kisdisznódi és nagysinki – a 13. századi erdélyi szász egyházi építészet meghatározó típusát követő, háromhajós bazilika, míg a homoródi egy egyhajós, szentélynégyszöggel és félköríves apszissal záródó, nyugati tornyos templom. Építéstörténetüket tekintve – akárcsak az emlékcsoport egésze esetében – sok a kronológiai bizonytalanság. Míg az alcinai templom román kori fázisának pontos kronológiájával kapcsolatban nem foglal állást az építészettörténeti szakiro-

- 4 Kiss Lóránd: *Picturile murale medievale ale bisericii reformate din Cricău (jud. Alba)*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica XVI(2012). 293–298 (13. század második fele).
- 5 Szabó Tekla: *Boroskrakkó újonnan előkerült freskótöredékei = A szórvány emlékei*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2013. 117, 130 (1300 körüli évtizedek, legkorábban 13. század utolsó harmada).
- 6 Dana JENEI: *Goticul în Transilvania. Pictura*. Oscar Print, Buc., 2016 (a továbbiakban JENEI: *Goticul*). 28; uő: *Pictura gotică din Transilvania = Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*. I. Red. Răzvan THEODORESCU–Marius PORUMB. Ed. Academiei Române–Mega, Buc.–Cluj–Napoca, 2018 (a továbbiakban: JENEI: *Pictura gotică*). 249. A Szent László-legenda megfestése miatt Jékely Zsombor valószínűbbnek tartja, hogy a falképek a 13. század végénél később, már a 14. század első évtizedeiben készültek. JÉKELY Zsombor: *A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei = Szent László kora és kultusza: Tanulmánykötet Szent László tiszteletére*. Szerk. KERNY Terézia–MIKÓ Árpád–SMOHAY András. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2019. 84, 98–99.
- 7 WEISZ Attila: *Az ördögösfüzesi református templom középkori emlékei = Középkori művészet a Szamos mentén*. I. *Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Iskola Alapítvány–Möller István Alapítvány, Kvár–Bp., 2021. 317–318, 322–323.
- 8 Kiss Lóránd: *Nagydisznód és Nagysink középkori falképei. Festőrestaurátori kutatási jelentés*. In *Situ. Műemlékvédelem a Kárpát-medencében 1(2020)*. (a továbbiakban Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*). 129–141.

dalom,⁹ a föltehetően 1200 körül elkezdett kisdisznódi templom befejezését egyes szerzők 1223 előttre, míg mások a tatárjárás utánra teszik.¹⁰ Megoszlanak a vélemények a nagysinki templom esetében is, melynek keltezését illetően a 13. század első¹¹ és második fele¹² is felmerült, míg a homoródi templomot egységesen az erdélyi szász betelepülést követő, második nagyobb templomépítési hullámhoz sorolja a kutatás, azt a 13. század második felére datálva.¹³

Míg a következőkben ismertetett falképek mai tudásunk szerint jó eséllyel a 13. századra vagy az 1300 körüli évekre tehetőek, pontosabb keltezésükre – tekintettel az építéstörténettel kapcsolatos bizonytalanságokra és a falképek rendkívül töredékes állapotára – nem teszünk kísérletet. A tanulmány a falképtöredékek részletes leírását adja, az eddig nem azonosított ábrázolási témák és motívumok meghatározására is törekedve.

ALCINA

Alcinán a mainál rövidebb szentéllyel rendelkező, háromhajós román kori bazilikát a 14. század közepe után bővíthették meghosszabbított, sokszögzáródású szentéllyel.¹⁴ A gótikus átépítés alkalmával a teljes szentélybelsőt kifestették; a falképek a 2007-es

- 9 Az alcinai falképekről szóló szakdolgozatomban a 13. század első felét valószínűsítettem. KÓNYA Anna: *The Virgin Mary, the Apocalyptic Horsemen, and the Tree of Jesse: The Wall Paintings of the Parish Church in Alțâna (Alzen, Alcina)*. MA szakdolgozat, kézirat. Közép-európai Egyetem, Bp., 2013 (a továbbiakban KÓNYA: *Wall Paintings*). 11–17. Online: https://libsearch.ceu.edu/permalink/43CEU_INST/179qfpk/alma991003607534808861 (utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.) Az alcinai templom építéstörténetéhez lásd még Hermann FABINI: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. I. Monumenta Verlag–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt–Heidelberg, 2002. 17–20; ȚIPLIC: *i. m.* 142–143 (mindkettő korábbi szakirodalommal).
- 10 Az utóbbi vélemény szerint a templom nyugati része már a 13. század második felében épülhetett ki. A szakirodalomban felmerült álláspontok összefoglalását lásd ȚIPLIC: *i. m.* 188; Daniela MARCU-ISTRATE: *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)*. Brill, Leiden–Boston, 2022. 215–216.
- 11 HALAVÁTS Gyula: *Nagysink környéki építészeti műemlékek*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából VII(1916). 1. sz. 143–148; FABINI: *i. m.* 243–249 (további szakirodalommal); MARCU-ISTRATE: *i. m.* 239.
- 12 ȚIPLIC: *i. m.* 183–184.
- 13 Vasile DRĂGUȚ: *Despre picturile murale ale bisericii fortificate din Homorod*. Studii și Cercetări de Istoria Artei 11(1964) (a továbbiakban DRĂGUȚ: *Homorod*). 102–109; ȚIPLIC: *i. m.* 226–227 (további szakirodalommal).
- 14 KÓNYA: *Wall Paintings*. 11–17.

felújítás során kerültek napvilágra.¹⁵ Míg a festett felületek többsége a 14. század második felére keltezhető periódushoz tartozik, a restaurátori kutatás két korábbi falképtörödéket azonosított, amelyek föltehetően a 13. századi bazilika korai kifestésének részét képezték.¹⁶

A szentély északi falán, a román kori falszakasz keleti végén festett architektonikus keret látható (1. kép). A kettős fekete kontúrral meghúzott, töredékesen fennmaradt kompozíción egy háromszögormozattal koronázott, állótéglalap-alakú motívum ismerhető fel, melyet a sarkokban vízszintes és függőleges, részben szintén duplán megrajzolt vonalak tagolnak. A 2007-es helyreállításkor a négyszög belsejében egy, a későbbiekben visszafalazott fülkét tártak fel, amely föltehetően a román kori szentély szentségtartó fülkéje volt; az architektonikus keret ennek a dísze lehetett.

A szentségtartó fülkék falképdíszítéssel való hangsúlyozása széles körben elterjedt volt a középkor folyamán, bár az Árpád-kori Magyarország területéről alig ismert erre példa.¹⁷ Ezt a megoldást alkalmazták később Alcinán a meghosszabbított gótikus szentély záródásának északi oldalán kialakított fülke esetében is, amely fölé a 14. századi kifestés részeként egy monumentális Jessze fája kompozíciót festettek. A Krisztus földi genealógiájaként a Megváltó megtestesülését felidéző Jessze fája, a fiókait saját vérével tápláló pelikán eucharisztikus motívumával kiegészülve különösen találó dísze volt a Krisztus testével azonos Oltáriszentség tárolására szolgáló fülkének.¹⁸

Egy további, a korai szentségtartó fülke díszével talán egykorú, szintén fekete rajzban fennmaradt töredék a déli diadalívpillér nyugati oldalán látható, jelenleg egy

15 Ezt követő teljes feltárásukat és restaurálásukat Kiss Lóránd és csapata végezte. A falképegyüttesről lásd KÓNYA Anna: *Ikonográfiai összefüggések az alcinai templom falképein = Kóstolni a szép-tudományba – Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek IV. Konferenciájának előadásaiból*. Szerk. SZÉKELY Miklós et al. Centrart Egyesület, Bp., 2014 (a továbbiakban KÓNYA: *Ikonográfiai összefüggések*). 45–59; uő: *Az alcinai evangélikus templom falképeinek stílusa = Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese–BOGDÁNDI Zsolt–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2015 (a továbbiakban KÓNYA: *Az alcinai templom*). 317–327.

16 KÓNYA: *Az alcinai templom*. 318. Köszönöm Kiss Lórándnak, hogy technikai megfigyeléseit és fotóit megosztotta velem. Nem kizárható emellett, hogy a főhajóban az északi pillérek felett megfestett, mára csak nyomaiban fennmaradt három felszentelési kereszt szintén a korai periódushoz tartozott. Ileana BURNICHIOIU: *Cruci de consacrare medievale din Transilvania și din vestul României*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 18(2014). 1. sz. 66.

17 Annak ellenére, hogy a 13. században már elterjedt volt a szentségtartó fülkék használata. SZAKÁCS Béla Zsolt: *Árpád-kori építészeti hagyományok Szepes és Sáros megyében*. I. Teleki László Alapítvány, Bp., 2023. 277–295 (13. századi és a 14. század első felére tehető példakkal).

18 KÓNYA: *Ikonográfiai összefüggések*. 50, 53.

énektábla által részben eltakarva (2. kép). Jobboldalt egy háromnegyed profilban a kompozíció közepe felé forduló, koronás férfifej vehető ki, enyhén ívelt szemöldökökkel, föltehetően szakállal, egyenes vonalú bajusszal és hullámos hajjal. Mögötte, a restaurálás előtti fotón (jelenleg takarásban) megfigyelhető egy enyhén ferde, hosszú nyelű, felül kiszélesedő díszben végződő tárgy (talán jogar) részlete; az ettől jobbra kirajzolódó töredékes motívum föltehetően egy, a király mögött álló, szintén félprofilban balra forduló férfi tömött szakállal, nyaka és előrenyújtott karja (3. kép). A kompozíció bal oldalán egy, a királyalakkal szembenéző további koronás fej tűnik fel; valamivel magasabb pozíciója talán annak köszönhető, hogy áll a vele szemben valószínűleg trónon ülő király előtt. A bal oldali királyfejtől balra, valamivel lennebb, egy föltehetően a háta mögött álló, a trónoló királlyal szintén szembeforduló alak előrenyújtott keze és alkarja vehető ki. A kompozíciót felülről széles díszítősáv keretezte, melyet felül és föltehetően alul is kettős vonal szegélyezett.

A minimum négy szereplőt és köztük legalább két királyt felvonultató narratív jelenet talán a *Három király Heródes előtt* epizódot ábrázolta¹⁹ (az ennél gyakoribb *Királyok imádása* nem valószínű a két király szembeforduló pozíciója miatt,²⁰ koronáik eltérő kialakítása is eltérő csoportba tartozó szereplőkre utal). Ebben az esetben jobboldalt a föltehetően trónoló és esetleg hatalmi jelvényként jogart tartó²¹ Heródes látható, a mögötte álló férfi az ő udvarához tartozhatott. A Heródes elé járuló három király közül valószínűleg a legidősebbnek a feje látható, és a középső király keze. Az Árpád-kori falképfestészetben a (fő)hajó legjellemzőbb díszai a krisztológiai ciklu-

19 Nehezen összeegyeztethető ugyanakkor ezzel az azonosítással egy töredékes részlet: a bal oldali király háta mögött, fejével egy vonalban mintha egy szemet és fölötte szemöldököt látnánk. Amennyiben az efölötti íves vonal egy fej kontúrja, ez eltér a két király koronás fejétől, így nehezen elképzelhető a *Háromkirályok* közül a középső fejeként. A restaurálás előtti fotón csak részben beazonosítható, halvány vonalakból kirajzolódó részlet értelmezése ugyanakkor nem egyértelmű.

20 Bár a 13–14. századi festészetben gyakori kompozíciós megoldás, hogy a második király hátrafordul a legfiatalabb király felé, fejük ekkor egy vonalban helyezkedik el (vagy a középső király a magasabb), és rendszerint egymáshoz közelebb állnak (lásd például Nagydisznódon Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*. 132, 6. kép).

21 A restaurálás előtti fotón látható töredékek alapján nem a jobb oldali király mögött álló alak tartja az általam feltételelesen jogarként azonosított tárgyat. A *Három király Heródes előtt* témának ugyanakkor több olyan ábrázolása ismert, ahol a félprofilban ábrázolt Heródes a háromkirályoktól messzebb eső (az alcinaihoz hasonló elrendezés esetén bal) kezében tartja a jogart, aminek következtében a ferdén vagy csaknem függőlegesen elhelyezett tárgy feje Heródes feje mögött tűnik fel, akárcsak Alcinán: Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Hs 156142, *Codex aureus Epternacensis*, fol. 18^v, 1030 körül (<https://dlib.gnm.de/item/Hs156142/40>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.); Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, MS. Thott 143 2°, *Koppenhágai pszaltérium*, fol. 10^r, 12. század (<https://permalink.kb.dk/permalink/2006/manus/242/eng/10+recto/>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.).

sok;²² egy, a Jézus gyermekségének egyik epizódját ábrázoló kompozíció így jól illeszkedhetne a korabeli dekorációs sémákba.

NAGYSINK

Nagysinken ma két helyen látható a román kori bazilika első kifestési periódusához tartozó, vörös színekben fennmaradt összefüggő falképfelület.²³ A főhajó északi falának diadalívhez közel eső szakaszán, az északkeleti torony bejárata felett Szent Lőrinc vértanúságát festették meg (4. kép). A feltárt felületen a nagyarányú, sokalakos kompozíció szélei közül csak az alsó szegély látszik, a kutatósávok alapján a jelenet kétoldalt és felfelé, a vakolat alatt folytatódik. A nagyrészt tisztítatlan felülethez tapadó vakolat és meszelés egyes részleteket elfed vagy nehezen olvashatóvá tesz.

A kompozíció előterében a vértanú szent lángnyelvek által perzselt, meztelen teste a képsíkkal csaknem párhuzamosan megfestett rostélyhoz kötözve tűnik fel. Hátrahajtott fejét dicsfény övezi, karjait a törzse mellett egyenesen kinyújtva kötözték a testéhez, a ma látható részletek alapján lábait is egyenesen tartja. A rostély alatt és a felső széle fölött is kivehetők a máglyát alkotó, átlósan elrendezett apró farönkök.

A Szent Lőrincet körülálló alakok közül a ma látható felület jobb és bal szélén álló két férfi fújtatóval élénkíti a tüzet. Balról a második alak föltehetően egy hosszú nyelű, kétágú vasvillát tart. A tőle jobbra álló szakállas férfi ruházatával, testtartásával és karakteres, kidolgozott arcvonásaival is kiemelt szereplője a jelenetnek. Lendületes, ívelt redőkkel tagolt fehér tunikaszerű ruhát és hálósípkaszerű, szoros fejfedőt (*coiffe*) visel, jobb karját behajlítva nyújtja előre, baljával egy hosszú nyelű tárgyat emel a magasba.²⁴ Profilban jobbra fordított, karikaturisztikus vonásokkal megrajzolt feje a Villard de Honnecourt vázlatkönyvének egyik férfifejével megegyező típust követ:²⁵

22 TÓTH: *i. m.* 19. Erdélyben Nagydisznódon maradtak fenn Krisztus életéből vett jelenetek töredékei a főhajót a mellékhajótól elválasztó pillérekben.

23 A Kiss Lóránd által 2015-ben végzett restaurátori falkutatás alapján a még vakolat alatt levő falképfelületek a jelenleg láthatók háromszorosát tehetik ki, és a mintegy 96 m²-re becsült középkori festett felület csaknem kétharmada a legkorábbi, Árpád-kori réteghez tartozhatott. Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*. 129–141, 134–135.

24 A jelenet ábrázolásain leggyakrabban előforduló, hosszú nyelű eszköz a Nagysinken is feltűnő vasvilla. Tekintve azonban, hogy itt a bot vége nem villás, és távol esik Lőrinc rostélyától, elképzelhető, hogy másfajta tárgyról van szó, amely a jelenet felső szélének feltárása után talán azonosítható lesz.

25 Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9^v. A fólió nagyobb részét a laoni székesegyház egyik tornyának alaprajza és a hozzá tartozó leírás tölti ki. A lap alján fejjel lefelé elhelyezkedő férfifej forrása ismeretlen; Carl F. Barnes érvelése szerint ez lehetett az első rajz a fólión, melyet eredetileg a később megfordított lap tetején helyeztek el. Carl F. BARNES: *The Portfolio of Villard de Honnecourt* (Paris, Bibliothèque nationale de France,

a tágra nyitott, felfelé néző, nagy szem, a hullámzó szemöldök, az alsó ajak és áll közötti hangsúlyos bemélyedés, a fejfedő és az alóla előbukkanó hajfürtök is jól összehasonlíthatók (5–6. kép).²⁶

A jelenet alsó szegélyéből két párhuzamos, vörös sáv kivehető, közöttük a sávok szélességének megfelelő közzel. Ez alatt a toronyaljba vezető ajtó fölkéjének félköríves záródását perefforma leveles indákból kialakított díszítőfestés szegélyezte, amely ma egy rövid szakaszon van feltárva (7. kép).

A legkorábbi kifestési réteghez tartozó töredékek másik csoportja ma a főhajó késő gótikus boltozata felett, a padlásterben található (8. kép). A diadalív nyugati oldalának figurális kompozícióját felülről az előbbivel rokon, de egyszerűbb kialakítású perefforma növényi motívumokból álló, kettős sávok által közrevett keretdísz szegélyezte, mely a diadalív felső részén nyíló félköríves ablakok záradékaiknak magasságában húzódik. Közvetlenül a díszítősáv alatt töredékesen fennmaradt, vörös dicsőfényekbe foglalt fejek sorakoznak; az északi ablaktól jobbra egy félprofilban középfelé forduló szakállas fej vonásai jól kivehetőek. Az alakok talán egy *Utolsó ítélet* részét képező apostolgalériához tartoztak;²⁷ az ítéző Krisztus központi alakja ebben az esetben a késő gótikus boltozat záradékvonala alatt levő felületen lehetett megfestve. Az északi ablak bélletének északi oldalát egy félprofilban, hátraforduló fejjel, ívelt nyakkal és megemelt szárnyakkal ábrázolt, álló madáralak díszíti.

KISDISZNÓD

A kisdisznódi templom belsejében viszonylag nagy felületen fennmaradt egy korai, felszentelési keresztek is hordozó vakolat, az egykori falképdíszítésből azonban csak pár elszigetelt töredék őrződött meg. A főapszist a szentélynégyesztől elválasztó hevederív bélletén föltehetően két különböző falképréteg tevődik egymásra: egy

MS Fr 19093). *A New Critical Edition and Color Facsimile*. Ashgate, Farnham–Burlington, 2009 (további szakirodalommal).

26 A fej típus további példáját a dunántúli Csempeszkopács 13. század végére keltezett falképén találjuk, az apszis déli oldalán a diadalívtól számított harmadik apostol ábrázolásán. Bár ezúttal kisebb mértékűek a Villard által megőrzött férfi fejjel való hasonlóságok, jellegzetes rokon vonások például a fejnek a többi apostolétól eltérő profil beállítása, a szem és szemhéjak oldalt lefelé ívelő vonalai vagy az arc markáns profilja az előreugró homlokkal és az alsó ajak alatti hangsúlyos bemélyedéssel. A csempeszkopácsi falképekhez lásd Tóth: *i. m.* 91.

27 Kiss: *Nagydisznód és Nagysink*. 137. Az *Utolsó ítélet* témának a diadalív hajó felőli oldalán való megfestése bevett megoldás volt, Erdélyben Széken és Bádokon találunk erre példát a 14. századból; lásd JÉKELY Zsombor: *A kéméndi református templom és középkori falfestményei*. In *Situ. Műemlékvédelem a Kárpát-medencében III* (2022). (a továbbiakban: JÉKELY: *Kéménd*). 14.

világosszürke, (növényi) ornamentális kifestés és egy medalionokba foglalt félalakokat ábrázoló kompozíció; emiatt a tisztítatlan, töredékes állapotú felület különösen nehezen olvasható (9–10. kép).²⁸ Az ívbélletet nyolc, váltakozva sárga és rózsaszínben megfestett, geometrizáló növényi indadísszel összekapcsolt medalion tölti ki. A medalionokat és a belőlük kiinduló, két hatszög által közrevett rombuszalakot formázó indaszárakat fehér gyöngysor díszíti. A medalionok alsó és felső részén kétoldalt a hatszögekbe hurkolódó, majd visszakanyarodó száron egy-egy levél nő ki.

Ívbélleteken, medalionokba foglalt büsztök formájában többféle témát ábrázolhattak: az okos és balga szüzek tízes csoportja mellett apostolok és próféták is feltűntek hasonló elrendezésben. Kisdisznódon a valószínűleg dicsfény nélkül, nyolcas csoportban ábrázolt alakok talán próféták lehetnek. Szintén a szentélynégyyszög és az apszis közötti hevederíven kapott helyet a próféták – ezúttal hatos – csoportja Nagydisznódon, és föltehetően ugyanezt a témát festették meg hasonló elhelyezésben Homoródon is.²⁹

Az apszisban, a félkupola alsó részén vörös és sárga, ma már nehezen értelmezhető töredékek őrződtek meg, melyek föltehetően a concha kompozíciójának alsó szegélydíszét alkották (11. kép). A sárga és vörös festést tartalmazó, alul fekete kontúrral határolt sáv közepén, a keleti ablak fölött felül ívesen elvékonyodik. Tekintve, hogy a félkupolában jó eséllyel a mandorlában trónoló Krisztus volt megfestve,³⁰ nem zárható ki, hogy a szegélydíszbe közepén felülről belemetsző, ma nagyrészt fehér³¹ felület Krisztus mandorlájához tartozott. Ez a kompozíciós megoldás összevethető lenne a Nagydisznódon jobb állapotban fennmaradt részlettel,³² ahol az apszisfal apostolgalériáját felülről keretező díszítőszávot közepén, a keleti ablak fölött megszakító, széles V alakú vörös sáv minden bizonnyal Krisztus mandorlájának alsó része (12. kép).³³

A szentély északi és déli falán, valamint a főhajó nyugati falán, a bejárat fölött, a fehér vakolatra barnászvörös színnel festett felszentelési keresztek láthatók.³⁴ Az egyszerű kialakítású, körbe foglalt, egyenesszárú keresztek közeli analógiáit Nagydisz-

28 A két kifestés nem mindenhol különíthető el jól szabad szemmel; a medalionok és a hozzájuk tartozó indák helyenként láthatóan ráfednek a fehéres növényi díszítőfestésre. Kiss Lórándnak köszönöm az észrevételt, hogy az a mód, ahogy a két réteg váltakozva egymás mellett látható, esetleg a mindkét esetben alkalmazott mészfestésnek (*Kalkmalerei*) lehet köszönhető, ami a román korban elterjedt festéstechnika.

29 Lásd alább.

30 TÓTH: *i. m.* 19; JENEI: *Goticul.* 94.

31 Helyenként okker és rózsaszín festéknyomokkal.

32 A főapszist itt késő gótikus boltozat fedi, a román kori félkupolának csak az indítása maradt meg.

33 Kiss Lóránd: *A nagydisznódi és nagysinki evangélikus templomok falfestményei. Kutatások és falképfeltárás.* Előadás a 2023-as szászbogácsi nyári egyetemen, 2023. 08. 01. A nagydisznódi falképekről lásd még Kiss: *Nagydisznód és Nagysink.* 129–137.

34 BURNICHIOIU: *i. m.* 71–72.

nódon találjuk; Ileana Burnichioiu gyűjtése alapján emellett Kiskapuson és Kéménden maradtak fenn hasonló színű és szerkezetű, a szerző által a 13. századra datált felszentelési kereszték.³⁵

A templombelsőben fennmaradt töredékek mellett Hermann Phleps 1924-ben közölt felmérési rajza egy ma már nem látható ábrázolást örökít meg az északi diadalív pillér belső oldalán (13. kép).³⁶ Rajzán két egymás felé forduló, dicsfényes alak felsőteste látható egy-egy háromkaréjos, karcsú oszlopokra támaszkodó árkád alatt.³⁷ A festett építészeti részletek alapján elképzelhető, hogy a kompozíció már a 14. században készült; hasonló kialakítású, konzolokra és karcsú oszlopokra támaszkodó, háromkaréjos árkádok Alcinán, a 14. század második felére keltezhető falképrétegen láthatók.³⁸

A nyugati kapu lépcsős szerkezetű, váltakozva hasábokból és hengertagokból álló archivoltján is festett díszítés nyomai figyelhetők meg (14. kép).³⁹ Fentről a második hasábprofil külső homloksíkján vörös-fehéres cikcakkdísz töredékei maradtak fenn. A hasábelemek alsó részén és a hengertagokon réteggöveket imitáló kifestés látható, festett, kettős vörös fúgavonalak között rózsaszín, sárga és fehér felületekkel. Helyenként egy élénkebb rózsaszín háttéren vörös színű márványfestés maradt fenn, melyről ma szabad szemmel nem egyértelműen eldönthető, hogy ugyanehhez a periódushoz tartozott-e.

HOMORÓD

A homoródi templom szentélynégyyszögéből és félköríves apszisból álló, egykori szentélyében (jelenleg a keleti torony földszintjét képező, a hajótól elfalazott melléktér) hagyományosan három különböző középkori kifestési réteget tartott számon a művészettörténeti kutatás.⁴⁰ A szentélynégyyszögre és az apszisra is kiterjedő, legnagyobb felületen fennmaradt, 1300 körülre keltezett falképek (15. kép) mellett a szentély északi falán ismert két későbbi töredék. A falszakasz keleti végén kialakított négyyszög-

35 Uo. 70–71, 73. Kéméndhez lásd még JÉKELY: *Kéménd*.

36 Hermann PHLEPS: *Die Burgkirche zu Michelsberg in Siebenbürgen*. Deutsche Bauzeitung 58(1924). 55. sz. 334, Abb. 5.

37 Fejének alacsonyabb pozíciója alapján a jobb oldali alak talán térdelhetett.

38 KÓNYA: *Az alcinai templom*. 323, 489 (8., 11. kép).

39 A díszítőfestés száz évvel korábbi állapotot rögzítő, részletes leírását lásd PHLEPS: *i. m.* 335. A középkori Magyar Királyság területéről számos román kori kapun ismertek jellemzően nehezen datálható festésnyomok. SZAKÁCS Béla Zsolt: *Homlokzatok színessége a románikában*. Magyar Műemlékvédelem XIV(2007). 225–226.

40 DRĂGUȚ: *Homorod*. 102–109; DRĂGUȚ: *Arta gotică*. 188–192, 202, 230; JENEI: *Pictura murală*. 46–47, 52, 56.

gű fülke fölött egy, a 14. század második felére keltezett kompozíción a sírból kiemelkedő, sebeit mutató *Fájdalmas Krisztus* látható Szűz Mária és János evangélista által közrevéve.⁴¹ Közvetlenül ez alatt, a fülkétől balra volt látható egy ennél későbbi réteghez tartozó, az 1419-es székelyderzsi falképekkel rokon *Keresztre feszítés* részlete, amely ma már csak archív felvételekről ismert.⁴²

Újabban Dana Jenei mutatott rá Maria Dumbrăvician restaurátor kutatása alapján, hogy egy helyenként töredékekben fennmaradt, felszentelési keresztek is tartalmazó, vörös rajzú kifestési réteg egy negyedik, időben legkorábbi periódushoz tartozik, mely a 13. század második felére datált szentély építésével minden bizonnyal egykorú.⁴³ E korai kifestés legjobban megőrződött, aprólékosan kidolgozott részlete az apszis keleti és északkeleti ablaka közötti falszakaszt kitöltő, két pártázatos torony által közrevett, háromkaréjos árkáddal záródó architektonikus keret (16. kép). A toronyokat két-két keskeny arányú félköríves ablak és felettük középen korong alakú dísz tagolja, cseréppel fedett kúptetőiket kereszt koronázza. A növényi motívumokkal díszített árkádív egy-egy párnatagszerűen kiülő elemekből álló, stilizált fejezetre támaszkodik. Egy hasonló, vörössel festett, ezúttal keskenyebb keret alsó része és a jobb oldali torony részlete az apszis északi ablakától balra is kivehető (17. kép). Láthatóan ugyanehhez a kifestéshez tartozott az ablakbélletek fehér alapon vörös színű, részben márványt imitáló díszítőfestése is. A restauratori kutatás ehhez a réteghez sorolja az apszis délkeleti oldalán, szintén vörös színnel megfestett, három egymás mellett álló,

41 Az előző lábjegyzetben felsoroltak mellett lásd JENEI: *Goticul*. 45.

42 Egy, a feje pozíciója alapján minden bizonnyal a kereszt lábánál térdelő, dicsfény nélküli alakot donátorként azonosított a kutatás. Az archív fotók alapján nem egyértelműen eldönthető, hogy ő tartja-e a tőle jobbra megfestett kelyhet, mely felfogja a Krisztus sebeiből eredő, külön sugarakban ömlő vért. A legkésőbb a 20. század közepén már csak töredékként ismert kompozíció fotóit lásd DRĂGUȚ: *Homorod*. 3. kép; HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Fényképtár, ltsz. N22336 (<http://fototar.mi.btk.mta.hu/hu/>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.); *Pictura bisericii din Homorod*, Arhiva Drăguț, (<https://vasiledragut.omeka.net/items/show/24>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.); Fabini: *i. m.* II. 171, 171m. kép. A kompozíció teljes eltűnéséről egy, a templom helyreállításának befejezéséről tudósító, 2001-es újsághír számol be: *Wandmalereien in Hamruden verschwunden*. Siebenbürgische Zeitung, 2001. 04. 23. (<https://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/alteartikel/230-wandmalereien-in-hamruden-verschwunden.html>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 22.). Vö. JÉKELY Zsombor: *Les ateliers de peinture murale en Transylvanie autour de 1400*. *Ars Transsilvaniae* 23(2013). 39; JENEI: *Goticul*. 57.

43 JENEI: *Goticul*. 28; JENEI: *Pictura gotică*. 249; Maria DUMBRĂVICIAN–Ioana OLTEANU: *Cercetare stratigrafică a tencuielilor istorice și a decorației murale. Biserica evanghelică fortificată din Homorod, comuna Homorod, județul Brașov. Cod LMI. BV-II-a-A-11722*. Kézirat, 2023; a restauratori vélemény szerint a vörös rajzú kifestés architektonikus és figurális motívumai röviddel a felszentelési keresztek után (és nem azokkal egy időben) készülhettek. Köszönöm Maria Dumbrăviciannak, hogy megosztotta velem a restauratori kutatás dokumentációját.

kis méretű alakot is.⁴⁴ E töredékesen fennmaradt, naiv felfogású alakok alacsonyabb pozíciójuknál fogva föltehetően nem az apszis északi oldalán láthatókhoz hasonló architektonikus keretekbe illeszkedtek, és azoknál láthatóan alacsonyabb kvalitást képviselnek.

A legnagyobb felületen a második periódus 1300 körülre keltezett falképei maradtak fenn szintén töredékes, jelenleg tisztítatlan és konzerválatlan állapotban. Az apszis képi programja a félkupolában *Maiestas Domini*-vel, az apszisfalon apostolgalériával elterjedt dekorációs sémát követ (18. kép). A négy evangélistaszimbólum⁴⁵ a kéziratfestészetből és ötvösművészetből ismert megoldással egy-egy félkaréjba foglalva kapcsolódik Krisztus mandorlájához, melyet két szeráf, valamint Szűz Mária és Keresztelő Szent János közbenjáró alakjai vesznek közre. A cylinderfalon töredékesen fennmaradt apostolalakok hármásával szorosan egymás mellett állva voltak megfestve az apszisablakok közötti szűk felületeken (17. kép).⁴⁶ Az apszist a szentélynégszögtől elválasztó hevederíven föltehetően próféták félalakjait ábrázolták, növényi indák által alkotott medalionokban (19. kép).⁴⁷

A szentélynégszög oldalfalain több regiszterben ábrázolt narratív ciklusból ma már csak rossz állapotú, nehezen olvasható töredékek maradtak fenn. Az egykori szentélynek a templomtértől való elfalazása folytán a falképek jelentős része elpusztult, ma az oldalfalnak csak valamivel több mint a fele látható. Az északihoz képest a déli falon nagyobb felületen őrződtek meg falképtöredékek, az alsó regiszter alsó fele azonban itt is teljesen elpusztult (20. kép). Vasile Drăguț a déli fal lunettájában *Keresztre feszítést*, ezalatt a *Keresztről való levétel*, a *Pietà* és a *Sírba tétel* ábrázolásait azonosítja. Dana Jenei az oldalfalakon megfestett *Keresztvitel*, *Keresztre feszítés*, *Keresztről való levétel*, *Krisztus siratása* és *Sírba tétel* jelenetekről ír.

A déli fal lunettaalakú felső mezőjének kifestéséből csak az ablaktól balra eső szakasz alsó felében maradt fenn figurális részlet (21. kép). Itt talán egy vörös, fehér és sárga színű ruhát viselő alak öltözkédének részletét és esetleg a kompozícióból kilépő, sötét színű jobb lábfejét látjuk a jelenetet alulról szegélyező, széles, vörös sáv hátterében. Drăguț leírásával szemben a középen nyíló román kori ablak miatt nehezen elképzelhető, hogy a *Keresztre feszítés* lett volna a képmező témája; valószínűbb, hogy egy kézenfekvő módon két részre osztható epizód kapott itt helyet, mint az *Angyali üdvözlés*.⁴⁸

44 Uo.

45 Az evangélistaszimbólumok közül Máté angyalalakja jól láthatóan feliratszalagot tart, rajta a majuszkulákkal írt [MA]TTEU(?)[S] betűk felismerhetők.

46 Jelenleg három hármass csoport azonosítható; a negyedik a déli, gótikus ablak helyén lehe-tett megfestve.

47 JENEI: *Goticul.* 97.

48 E mellett a csak hipotézisként felvethető azonosítás mellett szólhat egy, az itt a ruházat részeként azonosított piros felülettől balra kivehető, fehér színű, fekete vonalakkal gazda-gon tagolt motívum, amelyről nem zárható ki, hogy az angyal (két) szárnyának vége.

A középső regiszter balról számított első jelenetén egy vörös ruhás, föltehetően jobbra fordulva térdelő alak töredéke ismerhető fel, előtte pedig talán egy növény körvonalai (22. kép). Az alsó sáv Passió-jeleneteinek kontextusában nem kizárt, hogy a *Krisztus az Olajfák hegyén* epizód ábrázolásáról van szó. A következő jeleneten⁴⁹ balra páncélsisakos, fegyveres katonák csoportja látható, tőlük jobbra egy hosszú, vörös ruhás alak, majd további alakok körvonalazódnak. Elképzelhető, hogy *Krisztus elfogatását* festették meg itt.

Az alsó és a középső regisztert, akárcsak az alsó regiszter jeleneteit egyszerű, keskeny vörös sávok választják el egymástól. A krisztológiai ciklus legegységelműbben azonosítható epizódja a déli fal alsó regiszterének első jeleneteként megfestett *Levéltel a keresztről* (23. kép). Itt, középen a keresztes dicsfénye alapján azonosítható Krisztus átlósan elhelyezett, meztelen felsőteste és széttárt karjai kivehetők, tőle balra a keresztnak támasztott létrán álló alak, aki föltehetően a Krisztus jobb tenyerét átütő szeget távolítja el, jobbra pedig két dicsfényes alak felsőteste látható.

A következő jelenet bal felső részében három, félprofilban a kompozíció közepe felé forduló, kezeit maga előtt felemelő (részben imára összetevő) alak felsőteste vehető ki (24. kép). Közülük balról az első föltehetően csúcsos zsidó kalapot, a másik kettő dicsfényt visel. Az alakok előtt mintegy derékmagasságban egy íves körvonallú, világosbarnás részlet látható. A jelenet a töredékek alapján nem azonosítható egyértelműen. Figyelembe véve a Passió történéseinek kronológiáját és hogy a *Krisztus siratása* epizód az Alpoktól északra csak a 14. században tűnik fel,⁵⁰ egy valószínűbb lehetőség, hogy a *Sírbátételt* festették meg itt. Az alsó sáv harmadik jelenetéből nem maradt fenn értelmezhető részlet.

Az északi fal felső regiszterében, szintén alul vastag vörös sávval szegélyezett, lunettaalakú kompozíció lehetett megfestve, amelyből mindössze pár vörös és föltehetően háttérként szolgáló világoskék színfolt maradt meg; az ábrázolás témája nem meghatározható. A középső sávban a jobbról számított első jelenet jobb felső része őrződött meg töredékesen (25. kép). A kompozíció jobb szélén egy kváderkövekből épült, piros tetős épület emelkedik, ettől balra öt félprofilban balra forduló, részben szakállas, föltehetően dicsfény nélküli⁵¹ alakot látunk. Az alakok feje fölött kivehető, vízszintes vörös vonal láthatóan nem a jelenet része; akárcsak a jobb oldali alak vállmagasságában, valamint kevéssel a jelenet alsó szegélye felett húzódó vízszintes vonalak, és a helyenként töredékesen kivehető függőleges vonalak, minden bizonnyal a

49 A két jelenet közötti elválasztásból ma egy egyszerű fekete vonal látszik.

50 *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I. Hg. von Engelbert KIRSCHBAUM. Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1968. 278, 281.

51 A falkép töredékessége miatt a dicsfény megléte egyes alakok esetében nem zárható ki.

szentély kifestésének első rétegéhez tartozott.⁵² A jobb szélen álló, magas arányú épület alapján egy Krisztus élete ciklus kontextusában esetleg a *Jeruzsálembe való bevonulás* jelenetére gondolhatunk; amennyiben ez az epizód volt itt megfestve, a Jeruzsálem kapuja előtt Krisztust fogadó emberek csoportja az átlagosnál népesebb.

Az északi falhoz hasonlóan a középső regisztertől egy keskenyebb vörös sávval elválasztott alsó regiszter jobb oldali szakaszán maradt fenn egy jelenet bal felső sarkának rossz állapotú töredéke (26. kép).⁵³ A kompozíció felső részén egy átlós irányú, testszínű motívum, talán egy felfelé kinyújtott kar látható, alatta pedig föltehetően egy fehér dicsfénnel övezett fej. A töredéket Dana Jenei *Keresztre feszítés*ként azonosítja;⁵⁴ a felvetés valószínű, ebben az esetben a megfeszített Krisztus jobb karjának részletét és a kereszt lábánál álló egyik alak (Szűz Mária?) fejét látjuk.

Amennyiben a fentebb javasolt feltételes azonosítások helytállóak, az északi fal középső sávjában a *Jeruzsálembe bevonulás* jelenetével megkezdett Passió ciklus a déli fal azonos regiszterében folytatódott az elfogatás körüli epizódokkal, majd Krisztus kínzásainak a *Keresztre feszítéssel* végződő elbeszélése (az északi fal alsó sávja) után, a Krisztus halála utáni történésekkel zárult a szentélynegyszög déli falán.

A keresztboltozat kifestése a keleti boltmezőben maradt fenn a legnagyobb felületen (27. kép). A töredékek alapján felvethető, hogy fehér háttér előtt egy vörösbarna színű, jobbra tartó lovat látunk. Jobbra föltehetően profilban ábrázolt feje körvonala-zódik nyitott szájjal, nyaka és vágatást érzékeltetve előrenyújtott mellső lába, mely alsó részén a patának megfelelően kiszélesedik. A fej alatti két párhuzamos okkersárga vonal talán a ló kantárja; a fejtől balra egy sárga felület jobb széle látszik, melyről elképzelhető, hogy a lovas öltözkéhez tartozott (28. kép). Balra föltehetően a ló fara és farka kivehető, hátsó lábait esetleg a mellsőkkel szimmetrikusan nyújthatta ki hátrafelé. Efölött egy szintén vörösbarna, balra elvékonyodó, halványan fennmaradt felület talán a lovas köpenyének vége. A képmező bal alsó részén két rózsaszínű, nyolcágú csillag látható. A déli boltmező közepén látható töredék talán egy szakálltalan, szőke hajú alak frontális beállítású büsztjének részletét ábrázolja; az északi boltmezőben csak vörösbarna színfoltok maradtak fenn. A boltmezők oldalsó sarkait rombuszhálódíszes vörös és alatta fehér sáv tölti ki. A keresztboltozat bordáin váltakozva vö-

52 Elképzelhető, hogy a vízszintes és függőleges vörös vonalak olyan kváderutánczatú festést alkottak, mint amilyen a széki templom első periódusú kifestésén megfigyelhető. WEISZ: *i. m.* 317, 322.

53 A kompozíció jelentős részét elfedte a 14. századi *Vir Dolorum*-ábrázolás, majd a később elpusztult, 15. századi *Keresztre feszítés* minden bizonnyal a ma látható felületek nagy részét is takarta. Lásd még Hermann Fabini 1999-ben publikált fotóját, amelyen a jelenet bal szélének nagyobb felülete látható. FABINI: *i. m.* 171, 171m.

54 Bár Jenei nem jelöli meg a *Keresztre feszítés* pontos helyét, minden bizonnyal ezt a töredéket írta le későbbi ábrázolások által takart jelenetként.

rösbarna és okkersárga, részben márványt imitáló díszítőfestés nyomai figyelhetők meg.

A keleti mező töredékes kompozíciója több tekintetben összevethető a nagydisznódi szentélynégyyszög boltozatának kifestésével, ahol a boltmezőkben az *Apokalipszis négy lovasa* látható (29. kép). Az előre- és hátrafelé kinyújtott lábú lovak testtartása, a lovasok köpenyének hátrafelé hosszan elnyúló vége vagy a csillagokkal teleszórt hátterek is megfeleltethetők a Homoródon fennmaradt részleteknek. Nem mutat ugyanakkor rokonságot a nagydisznódi kompozícióval a déli boltmezőben ki-vehető szőke, hosszú hajú, frontális beállítású fej,⁵⁵ bár a képmezőben elfoglalt pozíciója alapján elképzelhető, hogy egy lovashoz tartozott.

Az *Apokalipszis négy lovasa* a szereplők száma, a háromszögű boltmezőbe jól illeszthető kompozíció, valamint a *Jelenések könyvének* liturgikus vonatkozásai⁵⁶ alapján kézenfekvő témája lehetett a keresztboltozatok kifestésének, különösen a szentélyben; ennek ellenére nem volt különösebben elterjedt a középkori falképfestészetben. Ugyanakkor a téma nagydisznódi ábrázolása mellett az alcinai szentélyboltozat lunettáiban való megfestése is arra utal, hogy az erdélyi (szász) templomok 13–14. századi falképdíszítésében az átlagosnál nagyobb népszerűségnek örvendett. Mindezt összevetve elképzelhető, hogy Homoródon, Nagydisznódhoz hasonlóan, az apokaliptikus lovasok alakjai díszítették a szentélynégyyszög boltozatát, az ismert részletek töredékessége miatt azonban ez egyértelműen nem bizonyítható.

A falképekre szürkés-kék (a boltozaton fehér) háttér előtt okker, vörösbarna, fehér, piros, rózsaszín színek használata jellemző. Bár az ábrázolások felfogása rajzos, sematikus, egyes részletekben aprólékos díszítőkedv figyelhető meg: ilyenek a *Maiestas Domini*-kompozíció több alakjának dicsfényt vagy a Krisztus öltözkédének szegélyeit díszítő mintázatok (30. kép); az apostolok piros és sárga dicsfényeinek váltakozása eredetileg szintén dekoratívan hathatott (17. kép).

A fent leírtak alapján Homoródon az építés befejezésekor (vagy röviddel azt követően) egy kezdetlegesebb, fehér vakolaton vörös színű kifestéssel díszítették a szentélyt, mely az apszisfalón architektonikus kereteket, az ablakbélletekben díszítőfestést, a szentély oldalfalain talán kváderfestést foglalt magában, és amelynek a későbbinél minden bizonnyal egyszerűbb figurális programjáról nem sokat tudunk. Ezt föltehetően nem sokkal később követte egy színhasználatában és ikonográfiai programjában is gazdagabb kifestés, mely az apszis (*Maiestas Domini* és apostolgaléria) és a szentély oldalfalai (krisztológiai ciklus) esetében a korban általános népszerűségnek örvendő dekorációs sémákat hasznosította, míg a szentélynégyyszög boltozatán esetleg egy, a régióban elterjedt témát (apokaliptikus lovasok) festhettek meg.

55 Nagydisznódon a lovasok feje félprofilban van.

56 A téma alcinai megfestése kapcsán lásd KÓNYA: *Ikonográfiai összefüggések*. 52 (további szakirodalommal).

A fentebb leírtak reményeink szerint hozzájárulnak azon álláspontok árnyalásához, amelyek a 14–15. században virágzó erdélyi falképfestészet előzményeiről való ismereteink hiányosságát a román kori templomok figurális kifestésének jellemző hiányával magyarázzák. A 13. századi és 1300 körüli erdélyi falképekre vonatkozó általános következtetések levonása előtt azonban további kutatásokra van szükség: egyrészt olyan, művészettörténeti publikációkban még feldolgozatlan, újonnan feltárt falképek vizsgálatára, mint a nagydisznódi vagy a széki templom első periódusú kifestése, másrészt már publikált emlékek (Boroskrakkó) újbóli elemzésére az új felfedezések fényében. Jövőbeni építészettörténeti és restaurátori kutatások, valamint esetleges további feltárások (Nagysink) ugyanakkor nagymértékben pontosíthatják az itt tárgyalt emlékekre vonatkozó ismereteinket is.

NOTES ON THE EARLY WALL PAINTING IN TRANSYLVANIA: CASE STUDY OF THE DECORATION OF FOUR ROMANESQUE CHURCHES IN THE SAXON REGION

Keywords: *medieval wall painting; Romanesque architecture; thirteenth century; fourteenth century; Transylvanian Saxons*

While many recent studies have been dedicated to the rich and ever-growing heritage of medieval wall paintings in Transylvania from the fourteenth to the early sixteenth century, fragments surviving from the preceding period have received little attention in art historical literature. This paper focuses on four Romanesque churches from the southern part of the region populated by the Transylvanian Saxons, preserving fragments of their earliest layer(s) of medieval wall painting decoration probably datable to the thirteenth century or around 1300.

In Alțâna (Alzen, Alcina) two fragments were identified by restorer Lóránd Kiss as being earlier than the wall paintings dating from the second half of the fourteenth century. A painted architectonic frame on the northern chancel wall probably served as the decoration of the sacrament niche in the Romanesque chancel. A figural composition including the heads of two kings on the western side of the southern pier of the chancel arch may possibly have represented the episode of the *Three Magi before Herod*.

In Cincu (Großschenk, Nagysink) a representation of the *Martyrdom of Saint Lawrence* can be seen on the northern nave wall, above the entrance to the northeastern tower base. The head of one of the tormentors captured in profile, with caricatural features follows a similar type as a male head in the portfolio of Villard de Honnecourt (fol. 9v). A row of haloed heads preserved fragmentarily in the upper part of the western side of the chancel arch may have belonged to an apostle gallery as part of a *Last Judgement* scene.

Of the wall painting decoration of the Romanesque basilica in Cislădioara (Michelsberg, Kisdisznód) only a few isolated fragments survive. On the transversal arch between the choir and the apse probably two layers of wall painting are preserved, one including eight busts set in medallions with a tendril decoration. Traces of paint on the lower part of the apse semi-dome may have belonged to the lower decorative frame of a *Majestas Domini* composition.

Based on the research by restorer Maria Dumbrăvician, Dana Jenei has recently pointed out that in Homorod (Hamruden, Homoród) a thirteenth century layer painted in red precedes the wall paintings in the former chancel of the church, generally dated to around 1300. The paper provides a description of both early wall painting layers and proposes a hypothetical iconographic reconstruction of the Christological cycle on the side walls and of the decoration of the vault.

NOTE PRIVIND PICTURA MURALĂ TIMPURIE DIN TRANSILVANIA: STUDII DE CAZ PRIVIND DECORAȚIA A PATRU BISERICI ROMANICE DE PE TERITORIUL SĂSESC

Cuvinte-cheie: *pictura murală medievală; arhitectura romanică; secolul al XIII-lea; secolul al XIV-lea; sașii ardeleni*

În timp ce multe studii recente au fost dedicate patrimoniului bogat al picturilor murale medievale din Transilvania de la secolul al XIV-lea până la începutul secolului al XVI-lea, fragmentele păstrate din perioada anterioară au primit puțină atenție în literatura de specialitate. Lucrarea de față se concentrează asupra a patru biserici romanice din sudul regiunii populate de sașii transilvăneni, care păstrează fragmente din primele lor straturi de pictură, databile probabil în secolul al XIII-lea sau în jurul anului 1300.

La Alțâna, două fragmente au fost identificate de restauratorul Lóránd Kiss ca fiind mai vechi decât picturile murale datând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Un cadru arhitectonic pictat pe peretele nordic al sanctuarului a servit probabil drept decor al nișei sacramentale din sanctuarul romanic. O compoziție figurală care include capetele a doi regi de pe latura vestică a pilonului sudic al arcului de triumf ar putea reprezenta episodul celor *Trei magi în fața lui Irod*.

La Cincu o reprezentare a *Martiriului Sfântului Laurențiu* se vede pe peretele nordic al navei, deasupra intrării spre baza turnului nord-estic. Capul unuia dintre torționari, surprins în profil, cu trăsături caricaturale, reprezintă un tip de figură similar unui cap de bărbat din portofoliul lui Villard de Honnecourt (fol. 9v). Un șir de capete cu aureole păstrate fragmentar în partea superioară a laturii vestice a arcului de triumf ar putea fi fragmentele unei galerii de apostoli, ca parte a unei scene a *Judecării de Apoi*.

Din decorația murală a bazilicii romanice în Cisnădioara se păstrează doar câteva fragmente izolate. Pe arcul dublou dintre cor și absidă s-au păstrat probabil două straturi de pictură murală, unul dintre ele reprezentând opt busturi în medalioane cu decorație de vrejuri. Urmele de pictură de pe partea inferioară a semicupolei absidei ar putea fi fragmentul chenarului decorativ inferior al unei *Maiestas Domini*.

Bazându-se pe cercetările restauratoarei Maria Dumbrăvician, Dana Jenei a semnalat recent că la Homorod un strat pictat în roșu din secolul al XIII-lea precede picturile din fostul sanctuar, datate în general în jurul anului 1300. Lucrarea oferă o descriere a ambelor straturi de pictură murală timpurie și propune o reconstrucție iconografică ipotetică a ciclului hristologic de pe pereții laterali și a decorului bolții.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Alcina, festett architektonikus keret a szentély északi falán (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Alțana, painted architectonic frame on the northern chancel wall
Alțana, cadru arhitectonic pictat pe peretele nordic al sanctuarului
2. Alcina, figurális kompozíció (*A Háromkirályok Heródes előtt?*) töredéke a déli diadalívpillér nyugati oldalán (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2022)
Alțana, fragment of a figural composition (*The three Magi before Herod?*) on the western side of the southern pier of the chancel arch
Alțana, fragment dintr-o compoziție figurativă (*Cei trei magi înaintea lui Irod?*) de pe latura de vest a stâlpului sudic al arcului de triumf
3. Alcina, a déli diadalívpillér kompozíciójának részlete, restaurálás előtt (Fotó: Kiss Lóránd, 2007)
Alțana, detail of the composition on the southern pier of the chancel arch, before restoration
Alțana, detaliu din compoziția de pe stâlpul sudic al arcului de triumf, înainte de restaurare
4. Nagysink, *Szent Lőrinc vértanúsága* a főhajó északi falán (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, *The Martyrdom of Saint Lawrence* on the northern nave wall
Cincu, *Martiriul Sfântului Laurențiu* pe peretele nordic al navei
5. Nagysink, *Szent Lőrinc vértanúsága*, részlet (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, *The Martyrdom of Saint Lawrence* (detail)
Cincu, *Martiriul Sfântului Laurențiu* (detaliu)
6. Villard de Honnecourt vázlatkönyve, Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9v (részlet). A kép forrása: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10509412z/f20.item#>
The Portfolio of Villard de Honnecourt. Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9v (detail)
Caietul de schițe al lui Villard de Honnecourt. Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Fr. 19093, fol. 9v (detaliu)
7. Nagysink, az északeleti toronyaljba vezető ajtó fölkéjét keretező díszítőfestés (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, decorative frame over the portal leading into the northeast tower base
Cincu, cadru decorativ deasupra portalului spre baza turnului de nord-est
8. Nagysink, falképtöredékek a diadalív nyugati oldalán, jelenleg a padlástérben (Fotó: Kiss Lóránd, 2015)
Cincu, wall painting fragments on the west side of the chancel arch, now in the attic
Cincu, fragmente de pictură murală pe latura vestică a arcului de triumf, acum în pod
9. Kisdisznód, a szentélynegyszög és az apszis közötti hevederív kifestése (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Cisnădioara, wall paintings on the transversal arch between the choir and the apse
Cisnădioara, picturi murale pe intradosul arcului dublou dintre cor și absidă
10. Kisdisznód, medallionba foglalt büszt és leveles indadisz töredéke (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Cisnădioara, fragments of a bust set in a medallion with tendrils and leaves
Cisnădioara, fragmente ale unui bust într-un medallion cu vrejuri și frunze
11. Kisdisznód, festésnyomok az apszis félkupolájának alsó részén, a keleti ablak fölött (Fotó: Horváth Domonkos, 2022)
Cisnădioara, traces of paint on the lower part of the apse semi-dome, above the east window
Cisnădioara, urme de pictură pe partea inferioară a semicupolei absidei, deasupra ferestrei estice
12. Nagydisznód, falképek a főapszis keleti ablakbélletében és az ablak fölött (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2023)
Cisnădie, wall paintings in the eastern window splay of the main apse and over the window
Cisnădie, picturi murale în ambrazura și deasupra ferestrei estice a absidei principale
13. Kisdisznód, a templom hosszmetsete délről és az északi diadalívpillér falképének részletrajza. A kép forrása: PHLEPS, i. m. 334.

- Cisnădioara, longitudinal section of the church from the south and sketch of the wall painting on the northern pier of the chancel arch.
Cisnădioara, secțiune longitudinală a bisericii dinspre sud și schița picturii murale de pe stâlpul nordic al arcului de triumf.
14. Kisdisznód, kifestés nyomai a nyugati kapu ívbélletén (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2023).
Cisnădioara, traces of painting in the archivolt of the western portal.
Cisnădioara, urme de pictură pe arhivolta portalului vestic.
 15. Homoród, az egykori szentély apszisa (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, the apse of the former chancel
Homorod, absida fostului sanctuar.
 16. Homoród, festett architektonikus keret az apszis keleti ablakától balra (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, painted architectonic frame to the left of the east apse window
Homorod, cadru arhitectonic pictat în stânga ferestrei estice a absidei
 17. Homoród, felszentelési kereszt és architektonikus keret töredéke, valamint három apostol az apszis északi oldalán (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, consecration cross and fragment of an architectonic frame, as well as three apostle figures on the northern side of the apse
Homorod, cruce de consacrare și fragment dintr-un cadru arhitectonic; trei figuri de apostoli pe latura nordică a absidei
 18. Homoród, *Maiestas Domini* szeráfokkal, valamint Szűz Mária és Keresztelő Szent János alakjaival közrevéve a félkupolában (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2013)
Homorod, *Maiestas Domini* flanked by seraphs and figures of the Virgin Mary and Saint John the Baptist
Homorod, *Maiestas Domini* flancat de serafimi, Fecioara Maria și Sfântul Ioan Botezătorul
 19. Homoród, medalionokba foglalt félalakok (próféták?) az apszist a szentélynégyszögtől elválasztó hevederíven (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, half-figures in medallions on the transversal arch between the choir and the apse
Homorod, busturi în medalioane pe intradosul arcului dublou dintre cor și absidă
 20. Homoród, falképek a szentély déli falán (Fotó: Horváth Domonkos, 2023)
Homorod, wall paintings on the southern chancel wall
Homorod, picturi murale pe peretele sudic al sanctuarului
 21. Homoród, falképtöredék a déli szentélyfal felső regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, wall painting fragment in the upper register of the southern chancel wall
Homorod, fragment de pictură murală în registrul superior al peretelui sudic al sanctuarului
 22. Homoród, töredékes jelenetek a déli szentélyfal középső regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, fragmentary scenes in the middle register of the southern chancel wall
Homorod, scene fragmentare în registrul mijlociu pe peretele sudic al sanctuarului
 23. Homoród, *Levétel a keresztről* a déli szentélyfal alsó regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, *Deposition from the cross* in the lower register of the southern chancel wall
Homorod, *Coborârea de pe cruce* în registrul inferior pe peretele sudic al sanctuarului
 24. Homoród, Passió-jelenet töredéke a déli szentélyfal alsó regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, fragmentary Passion scene in the lower register of the southern chancel wall
Homorod, scenă fragmentară din ciclul patimilor în registrul inferior al peretelui sudic al sanctuarului
 25. Homoród, többretegű kifestés a szentély északi falán (Fotó: Kónya Anna, 2023)
Homorod, multiple layers of wall painting on the northern chancel wall
Homorod, straturi multiple de pictură murală pe peretele nordic al sanctuarului
 26. Homoród, Passió-jelenet töredéke (*Keresztre feszítés?*) az északi szentélyfal alsó regiszterében (Fotó: Kónya Anna, 2013)
Homorod, Fragmentary Passion scene (*Crucifixion?*) in the lower register of the northern chancel wall
Homorod, scenă fragmentară (*Răstignirea?*) din ciclul patimilor în registrul inferior al peretelui nordic al sanctuarului

27. Homoród, a szentélynégyyszög keresztboltozatának keleti mezője (Fotó: Kónya Anna, 2023)
Homorod, eastern field of the cross vault of the choir
Homorod, pânza de boltă estică a boltii în cruce din cor
28. Homoród, a boltozat kifestésének részlete (Fotó: Szakács Béla Zsolt, 2023)
Homorod, detail of the wall painting on the vault
Homorod, detaliu al picturii murale de pe boltă
29. Nagydisznód, apokaliptikus lovas a szentély boltozatán (Fotó: Horváth Domonkos, 2023)
Cisnădie, Apocalyptic Horseman on the chancel vault
Cisnădie, Călăreț Apocaliptic pe bolta sanctuarului
30. Homoród, *Maiestas Domini* az apszis félkupolájában (részlet, fotó: Kónya Anna, 2023)
Homorod, *Majestas Domini* in the semi-dome of the apse (detail)
Homorod, *Maiestas Domini* în semicupola absidei (detaliu)

A BÁNFFYHUNYADI REFORMÁTUS TEMPLOM HELYREÁLLÍTÁSÁNAK MŰVÉSZETTÖRTÉNETI DOKUMENTÁCIÓJA

Kulcsszavak: *középkori falkép; Passió-ciklus; középkori szakrális építészet; késő gótika*

E tanulmány a bánffyhunyadi református templom (1. kép) 2019–2021 között lezajlott teljes körű helyreállítása művészettörténeti szakfelügyeleti jelentésének rövidített, magyar nyelvű változata.¹ Elsősorban a templom középkori vonatkozásaira térek ki, a kora újkori és újkori aspektusokkal jelen terjedelemben csak a legszükségesebb mértékben lehet foglalkozni. A festett faberendezés restaurálásának látványos eredményeiről Mihály Ferenc nemrég alapos tanulmányt publikált.²

* WEISZ Attila (1975), PhD, művészettörténész, Kolozsvári Művészeti és Design Egyetem, Kolozsvár, attila.weisz@uad.ro

1 WEISZ Attila: *Raport final de asistență de istoria artei privind biserica reformată de la Huedin, jud. Cluj*. Manuscris. Cluj, 2022. (letétben a bánffyhunyadi református parókián). A részletes kutatási eredmények, fotók ott találhatók, beleértve a kora újkori és újkori vonatkozásokat is.

A helyreállításban részt vettek: építészeti felmérés, főtervező, építészeti és statikai terv: M&M Design (Kolozsvár); gépészeti tervezés: Pieme Kft.; kivitelezés: Decorint; régészeti kutatás: Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum (dr. Csók Zsolt, Daniel Gligan); dendrokronológia: Dendrolab (Csíkszereda); festett faelemek helyreállítása: Mihály Ferenc; falkép-restaurálás: Kiss Lóránd.

Illesse e sorok írója és a teljes helyreállító csapat részéről köszönet Jakab Mihály Gyula bánffyhunyadi református esperest, aki mindvégig a helyreállítás lelke volt, aktívan részt vett a munkában, és érdeklődéssel követte a kutatási eredményeket. Pákai Eszter építésznek külön köszönöm a segítségét a periodizációs rajzok elkészítésében, az M&M Design csapatának (Maksay Ádám, Tibád Gergő, Bartha Csaba és kollégáik) a fotóik és a felméréseik rendelkezésemre bocsátását. Mihály Ferencnek, Kiss Lórándnak és Emődi Tamásnak hála a számos megfigyelés, tapasztalat önzetlen megosztásáért.

2 MIHÁLY Ferenc: *A bánffyhunyadi református templom festett faberendezése = Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*. Szerk. GÁLFI Emőke–KOVÁCS Zsolt–P. Kovács Klára. EME, Kvár, 2021.

A templom³ mai képe több építési és átalakítási fázis eredménye, melyek nagy részét, sajnos, alig tudjuk konkrét történeti adatokhoz kötni, ezért az abszolút kronológia sokszor a legfontosabb építési szakaszok esetében is homályos marad (2. kép).

A templom vagy a parókia alapítása (vagy legalábbis védőszentje kiválasztásának) *post quem* dátumaként elfogadható a patrónus, Árpádházi Szent Erzsébet kanonizációjának 1235-ös dátuma. Bánffyhunyard neve először a pápai tizedjegyzékekben tűnik fel, mely szerint a plébániája a váradi püspökség kalotai esperességéhez tartozott, Márk nevű papja mellett István káplán is szolgált, jelezve, hogy jelentősebb egyházközségről volt szó, amit a 14 garasnyi, a környékelieknél magasabb egyházi tized is mutat.⁴ Hunyad ekkor a tőle kb. 12 km-re északnyugatra fekvő, királyi birtokban levő Sebesvár központú uradalom része volt, később az uradalmi központ bekölthetett Hunyadra. A 16. századig a mezővárosi rangú település Bihar vármegye részét képezte, majd Kolozs vármegye részévé vált. A templom épületét először 1400-ban említi írott forrás, amikor a közeli Bikalba templomépítési engedélyt kért IX. Bonifác pápától Tamásfalvi Gergely, leválasztva azt a hunyadi Szent Erzsébet-

- 3 A templom történetével foglalkozó lényegesebb irodalomért lásd Sz. n.: *A kolozs-kalotai egyházmegye rövid ismertetése = Névkönyv az Ev. Ref. Anyaszentegyház számára*. Kvár, 1871 (a továbbiakban: *Névkönyv*). 22–25; BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története*. III. Nagyvárad, 1883. 415–420; a templomról művészi felmérési rajzokat közöl MALONYAY Dezső: *A magyar nép művészete*. I. Franklin-társulat, Bp., 1907. 61–64, 66. kép; KELEMEN Lajos: *Kalotaszeg történelmi és műemlékei* = uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Kriterion, Buk., 1977. 210; MIKLÓSI-SIKES Csaba: *Bánffyhunyard, református templom*. Utilitas, Kvár, 1999 (Erdélyi Műemlékek 29 – a továbbiakban MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhunyard*); uő: *Egyházi építészet Kalotaszegen. A romanika és a gótika évszázadai = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. I. Szerk. Kiss Imola–Szőcs Péter Levente. Muzeul Sătmărean, Satu Mare, 1999 (a továbbiakban MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészet*); Ioan F. PASCU: *Biserica reformată Huedin, jud. Cluj. Cercetări arheologice*. Manuscris. 1999; HORVÁTH Zoltán–GYÖRGY-GONDOS Béla: *Kalotaszeg középkori templomai a teljesség igényével*. Romanika, Bp., 2006. 9–14; MIKLÓSI-SIKES Csaba: *Egyházi építészet Kalotaszegen. A román és a gótika évszázadai 1540-ig = A népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 8. Veszprém, 2013 (a továbbiakban MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészet 1540-ig*). Bánffyhunyardról 199; BOTÁR István–TÓTH Boglárka: *Jelentés a bánffyhunyadi református templom fedél- és faszervezeteinek dendrokronológiai vizsgálatáról*. Kézirat. Csíkszereda, 2015; ADORJÁN Dénes: *A bánffyhunyadi református egyházközség története*. Magiszteri dolgozat. Protestáns Teológiai Intézet, Kvár, 2018; Csók Zsolt: *A bánffyhunyadi református templom régészeti kutatása. Előzetes jelentés*. Kézirat. Kvár, 2020 (a továbbiakban Csók: *A bánffyhunyadi*); uő: *Raport tehnic de supravehere arheologică. Biserica Reformată – Huedin, jud. Cluj. Curtea bisericii*. Manuscris. Cluj, 2021 (a továbbiakban Csók: *Raport tehnic*); MIHÁLY: i. m.
- 4 *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár*. I–V. (1023–1389). Bevez., jegyz., reg. JAKÓ Zsigmond. [A III–V. kötet HEGYI Géza és W. Kovács András közreműködésével]. MOL/MNL OL–MTA TTI–ELKH BTK, Bp., 1997–2021. II. 1155. A rovatok szerint 1332–1337 között félevenként 14 garast fizetett Márk, majd Márton *villa Hunak/Hunad* papja, illetve István, Márk *capellanus*a egy alkalommal 2 garast.

eklézsiáról („parochialis ecclesiae sanctae Elizabeth de Huniad”), ugyanis a bikaliak számára távol esett a hunyadi templom látogatása (két évvel korábban Bikal birtokosa, Tamásfalvi Gergely kérésére Zsigmond király a falut már leválasztotta a hunyadi uradalomról).⁵

Valamikor 1430 után kapták a losonci Bánffyak királyi adományba a sebesvári várbirtokot, ezzel Bánffyhunyadot is.⁶ A királyi vár a 14. század folyamán rövid időszakig Elefánti Dezső erdélyi vajda és Mircea cel Bătrân havaselvi vajda hűbértartókat képezte, később az erdélyi vajdák is igazgatták. Birtokosokként a Bánffyak nagy valószínűséggel támogatták a templom 15–16. századi építkezéseit, főleg a nagy méretű, késő gótikus szentély megépítését. A szentélyboltozat beomlásával semmisülhettek meg az esetlegesen rájuk vonatkozó középkori építészeti részletek is (például a feltételezhető feliratok, címerek stb.).

1473-ban említik András *Hwnyod*-i plébánost, kalotaszegi alesperest.⁷ 1487-ben Mihály *Hwnyod*-i plébános a Szent Erzsébet-templom Krisztus teste-oltárának igazgatóságát (melyet még ő alapított) elcserélte a magyarvalkói János plébánossal.⁸ 1488-ban közjegyzői levelet kelteztek a váradi egyházmegyéhez tartozó hunyadi Szent Erzsébet-templomban.⁹ 1531-ben említik Dénes *Banffyhwynyadya*-i papot, aki kolozsvári gyóntatókáplán is volt.¹⁰ 1541-ben említik a templom Szent Anna-oltárának igazgatóját és plébánosát, Csáki Mihályt, és ez egyben az utolsó biztos adat is a még katolikus tulajdonban lévő épületről.¹¹

5 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. EME, Kvár, 1996. 94, 232.

6 A várnak a Bánffyak tulajdonába kerülése pontos dátuma bizonytalan, Engel Pál 1433-ra teszi. ENGEL Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép a középkori Magyar Királyság településeiről*. 2021. 1435-ben Zsigmond már úgy hivatkozik a korábban királyi várra, mint ami a Bánffyaké. ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. EME, Kvár, 1994 (a továbbiakban ENTZ: *Erdély építészete*). 184. 1496-ban II. Ulászló megerősíti a Bánffyak Sebesvárra, az ahhoz tartozó Bánffyhunyadra és még néhány településre vonatkozó birtoklását. Uo.

7 Uo. 76.

8 Uo. Az oltárt sokan kapcsolatba hozták a templomszentély feltételezett, nem sokkal korábbi felépítésével, melyet egy *hic fuit*-felirat félreolvasása (1483-at olvastak 1583 helyett; lásd később) „támasztott alá”.

9 Uo. Az oklevél említ két, hunyadi és szentkirályi deákot, Pált és Jánost, Kelemen nevű káplánjukat („item Paulum et Johannem literatos de Hwnyad et Senthkyral, Clementem capellanum suum”), illetve két másik káplánt, Illést és Miklóst („Elya et Nicolao capellanis de dicta Hwnyad”). Eszerint az 1480-as évek végén a templomban Mihály plébános mellett még legalább három káplán, Kelemen, Illés és Miklós is szolgált. Bővebben lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 65431.

10 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990. 4365. sz.

11 A templomhoz tapasztott Szent Anna-kápolna létét Miklósi-Sikes feltételezi (MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhunyad*. 2.), Csáki Mihály plébános neve Kelemen Lajosnál is feltűnik (KELE-

A méretes nyugati toronyból, nála alig szélesebb, hosszú hajóból és az ezeknél valamivel még szélesebb, aszimmetrikusan északra tolt tengelyű szentélyből álló templom a város főterén emelkedik (1., 2., 3. kép).¹² Sziluettjének feltűnő jellegzetessége a négy fiatornyos, tornácos toronysisak és a hajónál jóval magasabb szentély. A templomot alacsony fémkerítés övezi, melynek nyomvonala kiemelkedik a főtér síkjából, északon erősebben (1 méter körüli a szintkülönbség), délen enyhébb az eltérés a tér emelkedése miatt. A torony nyugati homlokzata előtt nincs kerítés, mivel az a torony északnyugati és délnyugati sarkaiba köt be.

A templom lábazatán (a tornyon, a szentélyen és az északi falon) jól megfigyelhető, hogy az épületet eredetileg kb. 50–60 cm-el magasabban vette körül a talaj, amit utólag lesüllyesztettek, valószínűleg pont a jelzett szintkülönbség miatt (21., 30. kép). A sekrestyeajtó küszöbszintjénél és a déli falnál, tehát a 17–18. századi részeknél is érzékelhető a talajszintsüllyesztés, eszerint a földmunkát ezek elkészülte után kellett eszközölniük. A templomot hajdan körülvevő védőfal 19. század végi elbontása magyarázhatja a szintkülönbséget, hiszen a bontás után a templomot közvetlenül övező járósíntet a főtér általános járósíntjéhez kellett igazítani.

Az épület legkorábbi eleme egy, csupán 1999-ben, régészetileg kimutatott alapozási szakasz a mai északi hajófal keleti harmada alatt.¹³ Bár a régészeti jelentés a mai templomalapozás elkészítésekor már nem látott falnak véli, véleményem szerint épp-hogy tudtak a létezéséről. Erre utal az, hogy a régi falra egy úgynevezett tamponréteget hordtak, majd a régi fal tengelyében, annak szélességében, de már kétszer olyan hosszán építették fel a mai falat, illetve annak középső és keleti harmadát. A régi alapfalat elhagyva, az új fal alapozása már annak a talpmélységéig ereszkedik alá. Ezek alapján nem túl merész feltételezés az, hogy egy ismert, létező épület egy falszakaszára építették a mai hajófalat, s könnyen elképzelhető, hogy ez a régi épület is templom volt. A jelen helyreállítást kísérő régészeti kutatás alkalmával e korai alapozás környékét (főleg a templom belsejébe eső részt) nem ásták meg, pedig izgalmas lett volna leellenőrizni, hogy a mai templombelsőben (vagy esetleg azon kívül) nin-

MEN: *i. m.* 210.), de az adatok forrásait egyik szerző sem közli. Miklósi-Sikes sem a kalotaszegi adattárban, sem az azt feldolgozó tanulmányában (lásd 3. jegyz.) már nem említi az 1541-es adatot. A református *Névkönyv* tudni véli, hogy Martinuzzi György Várad felé utazva 1541-ben Csáki Mihály hunyadi plébánosnál halt (*Névkönyv*. 22.), Kelemen innen idézhetett.

12 A torony külső szélessége 8,36 m, a hajó külső szélessége 9,47 m, a szentély szélessége 9,9 m. A szentély tengelyének eltérése a hajó tengelyétől 1,25 m. A hajó külső hossza 25 m (belső kb. 24,20), a szentély külső hossza (a támpillérek nélkül) 16,95 m, a teljes hossz a külső falsíkok között 49,57 m, a teljes hossz a szentély támpilléreivel 50,71 m.

13 F. PASCU: *i. m.* 3–4.

csenek-e olyan alapozások, melyek összefüggenek vele.¹⁴ Az 1999-es ásatás nem tudott abszolút keltezést adni az alapozástöredéknek, és nem derült ki a hozzá tartozó épület funkciója sem.

A helyreállítást kísérő feltárások alapján a templom ma álló, legkorábbi felmenő fala az északi hajófal (4. kép), illetve annak a keleti kb. háromnegyede, a diadalívfaltól a nyugati támpillérig (bent 17,73 m). A régészeti feltárás és a falkutatás megtalálta a falhoz kapcsolódó nyugati zárófal nyomait is: a falindítás csorbázatat az északi fal belső felületén és az alapozását (belső falsíkja a mai nyugati faltól 6,45 méterre helyezkedett el).¹⁵ A régi nyugati fal is a mai déli hajófalig nyúlt, tehát a korai és a mai hajószélesség megegyezett. Más megfigyelés szerint a diadalív déli támpilléren is megvolt a régi falnyom, tehát ki lehet zárni, hogy a templom látványosan aszimmetrikus alaprajza esetleg a déli fal 1772-es, délebbi nyomvonalon való újjáépítése miatt keletkezett volna (a diadalív ugyan a késő gótikus szentélyhez tartozik, építéskor a korábbi déli hajófal hagyott rajta lenyomatot, ugyanis ahhoz hozzá kellett tapasztani).

A fázishoz csatlakozó ismeretlen szentélynek a mai szentélybelsőbe kellett esnie, ám az újkori kriptákkal teljesen szétáshatták az alapjait.¹⁶ Sem az 1999-es, sem az aktuális ásatások nem találtak keltező elemet a templom eme legrégebbi, felmenő falakkal is rendelkező falszakaszára nézve. A falon sem találunk vele egykorú stílisztikai elemeket (elsősorban ajtó- vagy ablakkeretek jönnének számba), amelyek az abszolút kronológiában segítenének. A fal belső felületén található falképek nyilván csupán *ante quem* keltezési mankót adnak (a 14. század közepe utáni évtizedek a legvalószínűbbek a falfestmények datálására), így a kérdéses falat tekintve a 13–14. század fordulója tűnik a legvalószínűbb keltezésnek.

Feltételeken egyetlen faragványt tudunk ehhez a periódushoz kötni, a szentély északi falának külső felületében nyilván másodlagosan felhasznált keresztes kőtáblát, mely az 1960–70-es évek munkálatai idején kerülhetett elő (5. kép). A falba oldalra fordított pozícióban befalazott táblán egy hasított szárú latinkereszt látható, melynek szárait X alakban „összekötötték”. Valószínű, hogy a faragvány a mai szentély előzményéből került mostani helyére. Ha a keresztet álló pozícióban képzeljük el, bal oldalán keskenyebb, felső részén erőteljes hengertag zárja a téglalap alakú, rudimentáris, szimmetrikus elemekkel alig rendelkező domborművet. A faragvány kereszt fölötti része egy beugratott, szabálytalan nyúlványban folytatódik, mely a domborműnek egy nagyobb építménybe való beillesztésére szolgálhatott. Egyelőre tisztázatlan a faragvány eredeti funkciója és helyzete, nem zárható ki, hogy egy oltár-

14 Csók: *A bánffyhungyadi*.

15 Uo. 34.

16 Uo.

tömb díszítőeleme volt. A kereszt típusa az aranyosgerendi református templom 1299-es feliratának a keresztjére¹⁷ emlékeztet, ami esetleg a keltezésben is fogódzót adhat.

A helyreállítás egyik leglátványosabb eredménye az északi hajófal falképeinek a feltárása volt. Falképek létezését már az 1969-ben felhagyott drági református templomból átmentett és 1971-ben Bánffyhunyadi felállított, 1750-es kő szószerék felillesztésekor tapasztalta Debreczeni László, aki állítólag leválasztott, és egy 30×30 cm-es textilre átültetett egy kézrészletet, amelyet a parókián őrizhettek.¹⁸ A 2016-os szondázó falkutatás (Weisz Attila) már feltárt kisebb részleteket a falképből,¹⁹ majd 2018-ban Kiss Lóránd több szondát is nyitott, melyeken már több, nagyobb méretű festett töredék is feltűnt. Mivel akkoriban az északi hajófal pontos keltezése még bizonytalan volt, egyelőre a falképek középkori datálása sem volt biztos.

A 2020–2021-es, Kiss Lóránd vezette falkép-restaurálás már feltárta az összképet, mely egy igen töredékes állapotú, de a fal korai szakaszához hosszában igazodó (tehát több mint 17 méteres hosszúságú!), három (az alsó, valószínűleg a megszokott függőnyt ábrázoló, csak „morzsákban” fennmaradt regiszterrel együtt négy) vízszintes regiszterben elrendezett középkori, freskótechnikában készült falképet mutat (4. kép). A kevés, vöröses színárnyalat a fal és a falkép átégéséről tanúskodik, az eltérő színek hiánya a még létező szigeteket is nehezebben értelmezhetővé teszi, hiszen több hajdani színfolt megkülönböztethetetlenül összefolyik egy vöröses-okkeres árnyalatba. A falkép állapotának nem tett jót a két félköríves ablak 19. századi megnyitása sem a mai falhossz harmadainál. Szembetűnő az egyenetlen falsík, mely nemcsak a szabálytalan kőfalazatot követő, hepehupás középkori vakolat eredménye, hanem a falszerkezeti problémákra utaló, kifelé domborodó hasasodásáé is.

A falkép felső, legtöredékesebb regisztere ikonográfiailag szinte értelmezhetetlen, ám stilisztikai és festéstechnikai alapon biztos, hogy egyidős a középső és az alsó regiszterekkel. A regiszternek csak az alsó harmadán találunk pár töredéket, ami nehezíti az értelmezést. Nagyon valószínű, hogy narratív ciklusról/ciklusokról beszélünk. A töredékszigetek három részen tömörülnek a vízszintes mentén.

Az első töredéksziget apró foltjai a falcsorbázattól a nyugati ablakig tartanak, egy kis szakaszon feltűnik a félköríves árkadsorból álló alsó bordúrdísz – ez már igazából

17 ENTZ: *Erdély építészete*. 28. kép

18 MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészet*. 224. A részletet a parókián nem találtuk meg, ám a szószerék valóban olyan helyre van felillesztve, amely roncsolja a falkép alsó regiszterét, így elképzelhető a leválasztás. A szószerék bánffyhunyadi felállításáról lásd KELEMEN: *i. m.* 268; MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhunyadi*. 13.

19 WEISZ Attila: *Biserica reformată din Huedin (jud. Cluj). Studiu de istoria artei și studiu de parament*. Manuscris. Cluj, 2016. 17.

a középső regiszter teteje, míg közvetlenül fölötte egy hasábokból álló díszítőléc található, ami a felső jelenetsor alsó zárását adja (6. kép). A szigeteken ruharedők látszanak, és egy sötétebb ruha, melyet pöttyökből álló virágok díszítenek – a patrandíszes megoldások előzményeként ható ruhadísz máshol is feltűnik.

A második tömörülés a nyugati ablaktól közvetlenül keletre (jobbra) található (tehát kb. a feltételezett jelenetsor első harmadánál), alsó határán már jól látszik, hogy a bordúrdísz két frízből: az alsó ívsorból és a hatszöges hasábokból áll (7. kép). A töredéksziget a regiszter alsó feléből maradt meg, közepe táján egy függőleges, jelenetelválasztó bordúr látszik, mely cikcakkmotívumból és pontokból áll, és amely, kisse más kivitelben, gyakori a Gelence-csoport falképein. Az elválasztástól balra csupán néhány világosabb folt látszik, melyeket sötétbarna vonalak határolnak, leginkább meztelen lábakra vagy végtagokra gondolhatunk. A háttér világoskékes felületét csillagok díszítik. A bordúrtól közvetlenül jobbra sötét, hosszú ruhás alak áll, ruháján pöttyökből álló virágok, hosszában a köpenyt fehérés redők választják el. Elegáns nőre, esetleg egyházi méltóságra gondolhatunk, minden bizonnyal a narratíva egyik meghatározó alakja. Jobbra néz, előtte mintha két (három?) kisebb, meztelen emberalak látszik, enyhén behajlított lábakkal. Hasonló részlet tömeges mártíromság, de inkább betegek, koldusok ábrázolásánál fordul elő. Ettől jobbra, kb. 2 méterre egy háttércsillag és egy kígyózó vonal látszik.

A felső regiszter keleti végén, már a keleti ablak záradékától jobbra, a diadalívig találjuk a harmadik összefüggőbb falképfoltot – tehát, ha balról jobbra haladó, normál narratív ciklus(ok)ban gondolkodunk, a történet(ek) utolsó epizódjaiként –, a szószékkorona részleges takarásában (8. kép). A kettőzött alsó bordúr itt is folytatódik, ám a felső frízt már stilizált konzolok alkotják – valahol a keleti ablaktól nyugatra lehetett a váltás. Feltűnik egy díszítetlen, függőleges elem, amely talán értelmezhető jelenetelválasztó csíkként (esetleg épület?), nagyjából a jelzett mező nyugati harmadánál. A csíktól balra két egymás melletti, jobbra néző, felszerszámozott fehér ló vehető ki. A lovakon nem látszanak lovasok, tehát ezeknek valahol mellettük kell lenniük. A csíktól jobbra egy nagyobb folt, talán már az utolsó jelenetből, szintén felszerszámozott lőtöredékek és lópaták látszanak, a jobb szélén talán egy épület félköríves ajtaja, előtte egy ferde vonal, tán egy hosszú fegyvernyél vehető ki.

Az ikonográfiai azonosítás csak a feltételezés szintjéig mehet el. A keleti vakolatfolt három vagy négy lóalakja, illetve azok pozíciója a regiszteren belül, meg a ferde, hosszú nyél (leginkább lesújtó bárd) egy Szent László-ciklus utolsó jeleneteit (például *Üldözés*, *Birkózás* vagy *Lefejezés*) valószínűsítheti. A lovasok nélküli lovak az egyik legjobb érv az attribúcióban. Ha a *Birkózást* vagy a *Lefejezést* képzeljük el a látható töredékben, a diadalívig akkor is van távolság a ciklus befejezésére. Ha Szent László-ciklusban gondolkodunk, érdemes figyelembe venni, hogy a 6-7 jelenetből álló ciklus bőven elfért a fal közepétől a diadalívig terjedő szakaszon, így a regiszter nyugati szakaszán más legendára kell gyanakodnunk. A nyugati szakaszon a meztelen em-

beralakokkal szemben álló elegáns női figura felvillantja a betegeket ápoló, felruházó Árpád-házi Szent Erzsébet legendáját (melyet a templom titulusa is alátámaszt), de ebben a vonatkozásban még kevesebb az ikonográfiai fogódzó.

A középső és alsó regiszter sokkal jobb állapotú, egy mariológiai és egy hosszabb, már a középső regiszter végén elinduló Passió-ciklus olvad össze benne (ami nem ritka jelenség). A regiszterelválasztó alsó bordűr itt is két elemből áll, az alsó, kétszer ívelt, hosszan lenyúló konzolok sora (emlékeztet a homoródszentmártoni, szintén a Gelence-csoporthoz köthető falképre), a felső szélesebb cikcakkdísz. A szintén igen töredékes jeleneteket sokszor csak a felismerhető részleteknek az eseménysorban elfoglalt pozíciója alapján sikerült azonosítani, de így is számos kérdés maradt megválaszolatlan.

A hajdani falsarok és a nyugati ablak között nagy méretű, de igen elmosódott és töredékes a festett felület (6., 9. kép). Mivel az ezt követő jelenet biztosan felismerhető (*Királyok imádása*), itt leginkább *Angyali üdvözlés* és *Jézus születése* témákban gondolkodhatunk. Közvetlenül az ablaktól balra jelenetelválasztó oszlop áll (figyelemre méltó a felcsavarodó indás levéldísz), ettől balra kisebb, előrehajló női alak részlete látszik, a jelenet felső részén kisebb angyal szárnyának a vége van (valószínűleg csak mellékalakok a jelenetben). E részletek leginkább a *Jézus születése*-jelenetre utalnak (a mellékalakok nem zárják ki azonban a sokkal ritkább *Jézus fűrésztése*-jelenetet sem, mint például Homoródkarácsonyfalván), hasonló mellékalakok a bizáncias inspirációjú, szászbudai *Jézus születése*-jelenet jobb szélén is láthatóak.²⁰

A *Királyok imádása* is töredékes, a jelenet jobb oldali zárását a trónoló Madonna egyenes hátú alakja adja, előtte látható a térdeplő király figurája, a háttérben egy mellékalak magasra emelt kulacsból iszik (10. kép). A veleméri *Királyok imádása*-jeleneten, Gidófalván és Rugonfalván is feltűnik hasonló mozdulatú mellékalak.²¹ A zsáneres elemek a trecentót, illetve az internacionális gótika első szakaszát (14. század közepe és második fele) idézik. Zsáneres, egzotikus elemek és mellékalakok (szolgák) már a trecento elején megjelentek a *Királyok imádása*-képeken, például tevék és kísérek a padovai Capella dell'Arenában (1306, Giotto és műhelye) vagy a pisai dóm szószékén (Giovanni Pisano, 1302–1310). A hosszú út után elcsigázottan ivó alak kifejező, realiztikus elem, amely a 14. század közepén tűnik fel, és a század második felében használták, bár nem túl gyakran.²² A homoródkarácsonyfalvi *Jézus születése*-

20 Az analógiát Jánó Mihálynak köszönöm. A jeleneten, a bizánci megoldásnak megfelelően, a gyermekágyas Mária pamlagon fekszik.

21 Ugyancsak Jánó Mihálynak köszönöm, hogy felhívta a figyelmem az analógiákra.

22 Köln, Szent András-templom, nyugati kápolna, 1340 k.; a Kutná Hora melletti Sázavakolostor káptalanterme, 1370 k. (Jan ROYT: *Medieval Painting in Bohemia*. Charles University, Prague, 2003. 70.); Zweitnitz, Szent Egyed-templom, falkép, 1375 k. https://www.bildindex.de/document/obj19004347?part=08&medium=fmlac9165_28 (utolsó megtekintés: 2025. 05. 24.)

(tulajdonképpen *füröztése*) jeleneten Mária hasonló gesztussal önt vizet egy kulacsból. A második királyalakból csak egy kis részlet vehető ki, illetve egy fa lombozata a háttérben.

Mária méltóságteljes alakja már az ókeresztény művészetben is használt figuratípusra vezethető vissza, mely a Szűz különleges szerepét hivatott hangsúlyozni, gazdag jelentéstartalma többek között Mária királyi származására emlékeztet, aki mintegy új királynőként, trónuson ülve úgy fogadja a Napkelet mágus-királyait, mint aki nemrég szülte meg a világ igazi Urát. Egyben Mária a *Bölcsesség trónusa*, a *Sedes sapientiae* is. Ez a Mária-típus új tartalmakat nyert a korai középkori (8–9. sz-i, Karoling- és Ottó-kori) és román kori nyugati művészetben, ahol első sorban a *Maiestas Virginis*nek nevezett, hordozható ereklyetartó kegyszoborként találkozunk vele.²³ A Maiestas-szobrokat körmeneteken is hordozták, illetve a *Királyok imádását* is eljátszották előtte. Így ez a képtípus jellemzően a *Királyok imádása*-jeleneteknél is fennmaradt, kultusztörténetileg és ikonográfiailag legfontosabb folytatása az olaszországi Maestà-típusú Mária-ábrázolás volt, jellemzően a duecento-trecento fordulóján.²⁴

A következő, energikus kompozíciójú, sokalakos jelenet a *Betlehemi gyermekgyilkosság*, melyet az előző epizódtól szintén oszlop választ el (11. kép). Ez az egyik legjobban megőrződött jelenet, keleti záróelemként jól kivethető Heródes trónoló, parancsoló gesztusú, széles koronájú figurája, mintegy az előbbi fenséges Mária-alak antitézise. Heródeszel szemben hosszú ruhájú, ugyancsak felemelt kezű alak áll, aki hallgatja a király parancsát. Kissé távolabb két katona lábainál gyerekek hevernek, az egyik gyereket földre roskadó anyja tartja, míg a bal oldali katona átszúrja. A kompozíció tetején két angyal az ártatlanok lelkeit az égbe emeli. A kompozíció bal oldalán talán egy álló figura látható. Az alakok végtagjai nyúlánkak, ruházatuk inkább a 14. század elejére-közepére jellemző harisnya, mely nem válik el a cipőtől. A férfiak csípőn alul érő, szűk dolmányát öv és gombsor szorítja testükhöz, ruházatukat mélyen lelógó, íves gallér egészíti ki. Archaikus elemek a lefelé tartó lábfejek (az alakok mint ha lábujjhegyen állnának) és a megroggyantott, szélesre nyitott lábtartás.

E jelenetet a *Menekülés Egyiptomba* követi, ugyancsak egy levéldíszes oszlop után (11. kép). Az elől haladó, glóriával ábrázolt József gazdagon redőzött fehér ruhát visel, vállán tarisznys vándorbot van. A lépő lábai közötti távolság archaikus elem. A tunikája és a háttér csavarodott törzsű fái plasztikusak. A fehér számaron ülő Mária

23 Az ikonográfiai kutatásban ez az igen fontos figuratípus még nem kapott magyar elnevezést, leginkább a *Maestà* vagy a *La Vierge en Majesté* névvel hivatkozhatunk rá. A figuratípus és az Epifánia-jelenet ikonográfiai kapcsolatáról lásd Ilene Haering FORSYTH: *Magi and Majesty: A Study of Romanesque Sculpture and Liturgical Drama*. Art Bulletin L(1986). 3. sz. 215–222; Hans BELTING: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Balassi, Bp., 2000. 313 skk.

24 Uo. 399 skk.

hosszú, sötét, virágmintás ruhát visel, glóriájának kontúrján ívsor, az ölében a kis Jézus fehér ruhás alakja kezét áldásra emeli, fejét keresztes glória övezi.

Ezt már a krisztológiai ciklus első jelenete, a keleti ablak által roncsolt, de szerencsére felismerhető *Krisztus megkeresztelése* követi, a jelenetválasztó oszlop halvány, de kivehető (12. kép). Jellegzetesek itt is a vékony végtagok, a roggyant térdek, az alakok aszketikus termete, illetve a finom részletek hiánya. A bal oldali figura a frontálisan ábrázolt Krisztus. A figurából a glóriás fej, a mellkas és az összefogott alkarok maradtak meg. János alakja jobbról föléje hajol, kivehetőek szőrscuhájának és glóriájának a részletei is. A jelenet bal felső sarkában talán a Szentlélek galambja tűnik fel.

Már az ablaktól jobbra maradt fenn a *Bevonulás Jeruzsálembe* jellegzetes részlete, a fára felkapaszkodó Zakeus, a vámos figurája (Lukács evangéliumában ugyan Jézus jerikói bevonulásánál szerepel, ám a festett Passió-ciklusok *Jeruzsálemi bevonulásának* állandó szereplője).

A középső regiszter utolsó, hosszú jelenete a diadalívig tart, a szószék hangvetője rátaakar (13. kép). Egy vízszintesen ábrázolt asztal mögött ülő hat apostolfigura (balról) és két apostolfigura (jobbról, a diadalív mellett) alapján nyilvánvaló, hogy az *Utolsó vacsora* töredékes jelenetét látjuk, itt is feltűnő az abrosz redőinek plasztikus megoldása.

Az alsó regiszterben folytatódik a Passió-ciklus, ám a nyugati ablaktól balra, a falcsorbáztatig, igen kevés festett felület maradt fenn. A régi saroktól majdnem kétméternyire látszik az első értelmezhető részlet, egy lehajtott fejű, glóriás férfialak, aki – mivel az alsó bordűr közel van hozzá – ül vagy guggol, s fölötte egy másik glória is látszik (14. kép). A krisztológiai cikluson belüli helyzete alapján is a *Krisztus az olajfák hegyén*-jelenet alvó apostolairól van szó. A jeleneten a restaurátorok megfigyelése szerint egy rövid feliratrészlet, egy O betű is fennmaradt.

Ettől jobbra az ablak felé újra csak egy kis részlet maradt fenn, de szerencsére a jelenet leglényegesebb elemével: két egymás irányába forduló férffej, azaz a *Júdás csókja* kulcsrészlete látható a *Krisztus elfogatása*-kompozícióból. Folytatva a Passió eseménysorát, az ablak helyén lehetett a *Péter tagadása* vagy a *Krisztus Kajafás előtt*.

A két ablak közötti szakasz töredékeiből a Megváltó frontálisan ábrázolt, elegáns köpenybe öltöztetett, mellkasa előtt keresztbe tett kezű alakja rajzolódik ki, két oldalán egy-egy feléje hajló figura is látszik (15. kép). Analógiák alapján (például Sepsikilyén)²⁵ ez a *Tőviszokoronázás (Krisztus kigúnyolása)* jelenete. A regiszter követ-

25 A sepsikilyéni falképekről lásd JÉKELY Zsombor–KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2008. 278–333; JÁNÓ Mihály: *A hitvalló lovagkirály. A Szent László-legenda falképei a székelyföldi templomokban = Lovagkirály*. Szerk. ISÓ M. Emese–KOLLÁR Tibor–KOVÁCS Gergely. Kárpátok Eurorégióért Fejlesztési Közhasznú Egyesület–Iskola

kező jelenetéből, a *Krisztus ostromozásából* is csak a leglényegesebb részlet maradt fenn, Krisztus sebekkel borított, oszlophoz kötözött alakjának a torzója.

Ezután, egy hosszú szakaszon, a töredékek nehezen értelmezhetőek, és a következő felismerhető jelenet, a *Keresztre szögezés* jelzi, hogy e két epizód között kell keresnünk az ikonográfiai feloldást (16. kép). Az intervallum bal szélén a két keresztbe tett kéz az *Ecce Homó*ra, esetleg *Pilátus kézmosására* utal (a kezek fölött látható fejrészletek mindkét jelenetbe beillenek). Ettől jobbra a *Keresztvitel* jelenhet meg, a rombuszokkal díszített, hosszú ruhájú, mélyen lehajló központi alak lehet a keresztet vivő Krisztus (a ruházathoz szintén találunk sepsikilyéni analógiát). Egy másik figura jobb oldalról élénk mozdulatot tesz a lehajló alak feje irányába.

A *Keresztre szögezés* megjelenése szokatlan, s bár több részlete maradt fenn, ritkása miatt első pillantásra nehezen értelmezhető (17. kép). A jelenet jobb oldalán az egyik latornak a keresztre felcsavart teste vehető ki, míg az előtérben Krisztus keresztre szögezésének a mozzanata látható. Két mélyen lehajló mellékfigura élénk mozdulatokkal Krisztust a még a földön fekvő, a kompozícióban szinte vízszintesen ábrázolt keresztre szögezi. Erdélyből és Magyarországról a 14. századból nem ismerek hasonló ábrázolást, csak német területről. Az ikonográfiai típus a középkor legvégén, a fametszetek terjedésével kezdett el Európában is gyakorivá válni a 15. század második felében. Korábbi megjelenései ritkák, bár nem ismeretlenek,²⁶ így a hunyadi darab a jelenet legkorábbi ábrázolásai között tartható számon Nyugaton.

A következő epizód is igen töredékes, az ablak is átvágja, ám a bal oldalon feltűnő három glóriás alak, előttük pedig a zsidók középkori ábrázolásán feltűnő, tölcser alakú fejfedős, szakállas figura a *Levétele a keresztről* vagy a *Krisztus siratása/Sírba tétel* témára utal. A glóriák peremét ívsorokkal, kis körökkel díszítették. Az egyik glóriás, kendős női alak mélyen előrehajol, ő talán a Krisztus feje fölé hajló Mária lehet a *Krisztus siratása*-jelenetből.

Alapítvány, Nyíregyháza–Kvár, 2021 (a továbbiakban JÁNÓ: *A hitvalló lovagkirály*). Kilyénről 102 skk.

26 *Lexikon der christlichen Ikonographie*. 2. Hrsg. Engelbert KIRSCHBAUM. Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1994. 600–601. *Kreuzannagelung*. A német szakirodalomban *Kreuznagelung*, *Kreuzannagelung* kifejezésekkel ismert ikonográfiai típus a 10. század előtti Bizáncban már ismert volt, Nyugat-Európában a 14. század közepe előtt csak igen szóróványosan jelenik meg. Kissé gyakoribbá 1350 környékén, elterjedtté 1500 előtt, állandóan használttá csak a kései reneszánsztól és barokktól vált, mint a Kálváriák 11. stációjelenete. A jelenet megfogalmazása nyilván számos kompozíciós lehetőséget rejtett magában, a hunyadi példa két 14. századi német *Keresztre szögezés*-jelenetre hasonlít a leginkább: a göppingeni (Baden-Württemberg tartomány, Faurndau kerület) társaskáptalani (ma evangélikus) templom kórusának északi falán (14. század eleje) és a Landau in der Pfalz-i Katalin-kápolna szentélyének a Passió-ciklusában találunk hasonló megoldást (14. század második fele): <https://www.bildindex.de/ete?action=showResults/6>. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 19.)

Innen a diadalívig szinte teljesen megsemmisültek a festett felületek, pedig itt következtek volna a *Krisztus a pokol tornácán* és a *Feltámadás* – a drági szószerk felszerelése ezt a felületet érintette a legjobban. Az ablaktól jobbra megmaradt sziget ábrázolása kivételként.

Az ikonográfiai elemzés után a stilisztikai és a kronológiai besorolás sem kerülhető meg. Pontos stilisztikai (tehát okkal feltételezhető műhely- vagy mesterszintű) egyezést nem ismerek, az általam legközelebbinek vélt emlék a magyarfenesi katolikus templom hajójának északi falán látható Passió-ciklus. Szabályos fejformák, ívsores díszű glóriák, energikus kompozíciók, mozgékony figurák nagy számban, plasztikus részletek, zsáneres, narratív epizódok itt is jellemzőek, de a falkép egésze meglehetősen provinciális (főleg összehasonlítva a fenesi szentély remek megoldásaival). A hunyadi figurák fejtípusai is trecento-hatású szabályos alakzatok, minden bizonnyal itt is provincializálódott trecento-hatásokról beszélhetünk, mint stilisztikai alapregtől, amelyben még a 14. század elejének viseleti alapelemei (például harisnyákkal egybekötött, hosszú cipők, gombsoros ruhaujjak) vagy figuramegoldásai (vékony végtagok, lábujjhegyen álló alakok, széles lépések, roggyant térdek) is megjelennek. Ám jelen vannak az internacionális gótika kezdetének zsáneres, nagy mesélőkedvű részletei is (felemelt kulacs, élénk mozgású figurák sokasága, mellékalakok stb.), melyek meghaladják a kanonizált előadásmódot. A ritkábban ábrázolt, realizmusba és naturalizmusba átcsapó részletek (például a feltételezhető *Ecce Homo*, a keresztre való felszögezés, a bal lator teljesen kifacsart alakja) ritkák a 14. század közepe előtt Európa nyugatibb részein is. A háttér sematikus fái inkább a század elejét, közepét idézik, tehát egyszerre jelennek meg a falképen az archaizáló és a „modern” elemek. Ezért, a stilisztikával is összevetve, a falképeket nem sokkal a 14. század közepe utánra keltezném, a *Keresztre szögezés* és a felemelt kulacs német analógiái alapján az 1350–1360-as évek tűnnek a legvalószínűbbnek.

Érdemes felhívni a figyelmet a hasonlóságra két, egymással valószínűleg kapcsolatban levő falképpel is: Aranyosgerenden és Magyarlónán²⁷ feltűnnek a nyúlánk, harisnyába bújtatott, lábujjhegyre emelkedő, szélesen lépő figurák, ám ezek kimértek, merevek, a kanonizálttól nem eltérő kompozíciókból hiányzik a térbeliség, a háttér, a mellékalakok jelenléte és az élénk mozgás. Összevetve a hunyadi és a lónai *Királyok imádása*-jeleneteket, látszanak a hasonlóságok, de a különbségek is. E szintén meglehetősen provinciális falképek inkább a 14. század elejét idézik, és a hunyadi képek

27 Aranyosgerendről lásd LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. 3. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Bp., 2006. Magyarlónáról lásd WEISZ Attila: *Beszámoló a templom újabb kutatásáról = Magyarlóna temploma és temetője*. Szerk. SZATHMÁRI Klára–NAGY Gergely. Magyar Képek, Veszprém–Bp., 2012. A templom leginkább a 14. század első felére keltezhető (a szomszédos szászfenesi templommal egyetemben), ami a falképek keltezésében is irányadó.

archaikus rétegének a jó analógiái. Főként Krisztus ruházata, de a figuramegoldások vonatkozásában is egy másik, igen lényeges analógia az említett Sepsikilyén, ahol szintén a provincializálódott trecento az alapréteg, de időben későbbi lehet Hunyadnál. Van némi hasonlóság a gidófalvi falképekkel is, a felemelt kulacs mellett itt is találunk például a háttérben csillagokat és karéjos glóriákat, ám más tekintetben inkább a különbségek dominálnak.²⁸

A hatalmas festett falfelület, a komplex stilisztikai hatások és a különleges ikonográfiai elemek a hunyadi falképeket az erdélyi középkori falképfestészet izgalmas emlékévé avatják. A stilisztikai kontextus véleményem szerint a 14. század második felére jellemző, alaprétege a trecento, de annak egy vernakuláris, az internacionális gótikának délnémet szálon megérkező elejével, meg a korábbi stílusrétegekkel (italo-bizantin festészet, lineáris gótika, akár romanika stb.) is átítatott verziója. Ez Erdélyben számos helyen megjelenik, ám pontosan az emlékek provincialitása miatt egymással is csak laza összefüggésben vannak: például az említett Magyarfenes (hajó, északi fal), Sepsikilyén, Kökös, Almakerék (hajó, északi fal). Ezt a „stílust” a 14–15. század fordulóján felváltja a trecento tisztább megjelenése (főleg Kolozsvár, Szent Mihály-templom déli mellékszentélyének a mártíralakjai; Magyarfenes, szentély; Szék harmadik rétege; Marosszentanna; Bögöz hajóbeli falképeinek egyes részei, leginkább az *Utolsó ítélet* stb.)²⁹ vagy a cseh hatások (például Medgyes vagy Almakerék és köre). A Bánffyhunyadiot is magában foglaló stilisztikai kontextus egyelőre nevet sem kapott, általában külön szokás hivatkozni az emlékekre. Minőségben és stilisztikailag is nagy szórás jellemzi őket, de nagy mennyiségük miatt igen fontosak az erdélyi és általában a magyar középkori falképfestészetben. A csoport jelentősége nemcsak az emlékek számában rejlik, hanem abban is, hogy az idegen hatások beemelése mellett valamiféle belső fejlődés is érezhető: a provinciális jelző itt a szónak a szorosabb jelentésében is értendő, és egy formálódó regionális karakterisztikát is takar, amit csak látszólag „mosott el” a trecento és a közép-európai gótika látványosabb emlékanyagának (és azok felkészültebb festőinek) a megérkezése 1400 körül. A 15. század elején újra nagy számban találunk olyan, egymásra hasonlító, de a nagy euró-

28 JÁNÓ: *A hitvalló lovagkirály*. 158. skk.

29 Jékely Zsombor véleménye szerint a trecento-hatású erdélyi alkotások 1400 körül keletkeztek, és nem feltételezi a trecento korábbi hatásait Erdélyben. JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falképfestészet = Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. ELTE BTK, Bp., 2009. A keltezésekről 206–207. Megjegyezhető, hogy Jékely csak a „tisztább” megjelenésű alkotásokkal számolt. Véleményem szerint a váradi alkotások (például a híres, püspökfejes falképtörök vagy a Kolozsvári testvérek szobrai), a nagybányai pecsétnyomó jól jelzik, hogy a trecento magas színvonalú alkotásai Erdélyben és közvetlen környezetében voltak már a 14. század közepe táján, így minimum a provincializálódott hatásával is számolnunk kell.

pai stílusáramlatokat inkább csak nyomokban hordozó falképeket (Bögöz, Margit-legenda), melyek jelzik egyfajta vernakuláris szubsztrátum meglétét.

Visszatérve az építéstörténetre, a következő (a ma biztosan megállapíthatók közül a második) fontos építési fázis a templom nyugati irányú bővítése volt, mely úgy tűnik, egyben egy nagyobb szabású terv részét is képezte (2. kép). A helyreállítás előtt ezen építési fázis meglétét még sejteni is alig lehetett, ám az északi hajófal nyugati meghosszabbítása ma már világosan utal rá. A meghosszabbítás kváderes nyugati sarka rátaakar a toronytetre, de érdekesebb, hogy míg az északi oldalon össze van szőve a hajó meg a torony fala (kívül és belül), addig déli oldalon szabálytalan cezúrát tapasztaltunk (kívül is, meg belül is). Ezt a déli fal 1772-es újrarakása magyarázhatja. Felmerülhetnek azok a (kevésbé valószínű) verziók is, hogy a nyugati bővítés szakaszos volt, vagy statikai indokkal nem kötötték össze a falakat (számítottak rá, hogy megépítése után külön mozog a torony és a fal).

E kérdés központi eleme tulajdonképpen maga a nyugati torony (18. kép). A masszív, a hajónál sokkal, de a szentélynél alig magasabb torony keltezése sem (volt) egyértelmű, és abszolút keltezése még ma sem állapítható meg pontosan. Igazából a relatív keltezés sem problémamentes: bár, mint kiderült, a hajó első fázisánál minden bizonnyal későbbi, kérdés, hogy egyidős-e a nyugati bővítéssel, és mi a kronológiai viszonya a szentéllyel. A kérdést tovább bonyolítja a tény, hogy a Rómer Flóris 1868-as vázlatkönyvében ceruzarajzban dokumentált (81. o., 19. kép), ovális alaprajzú várfallal is látszólag össze volt építve a torony nyugati fala (vagy legalábbis igen szorosan álltak egymás mellett) úgy, hogy az a váron belül esett.³⁰ A torony nyugati sarkaiból nem találtunk falcsonkokat északi és déli irányba, illetve a nyugati fal felületén sem látszottak bontásnyomok, így a védőfal kívülről éppen csak érintkezhetett a toronnyal. Maga a tény, hogy a torony és a védőfal érintkezett, valamiféle építészeti-funkcionális kapcsolatról árulkodik a két építmény között. A torony és az eltűnt védőfal kronológiai és szerkezeti kapcsolatát nem vizsgálta régészeti ásatás, véleményem szerint a két építmény lényegében egyidős volt, talán a védőfal kissé későbbi, ám a torony elhelyezésekor mindenképp figyelembe vették a tervét vagy esetleg az előzményét (például egy korábbi, a felszentelt terület határát jelző cinteremkerítést). A toronyaljon keresztül kiképzett átjáró arra utal ugyanis, hogy a templom nyugati irányba a maximumig „nyújtózkodott” – ha lett volna még bőven hely nyugatra a toronytól, nem készítenék el a statikailag a falat mindenképpen gyöngítő átjárót. Ez a „kényszerhelyzet” a magyarázat a mai, lehetetlenül hosszú arányú templomhajóra is.

30 http://romer2015.hu/wp-content/plugins/pdf-viewer-for-wordpress/web/viewer-shortcode.php?file=http://romer2015.hu/wp-content/uploads/2016/05/romer_26_v.pdf&settings=001100010&lang=hu#page=&zoom=auto. (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 12.)

Mivel a torony pontosan a hajó tengelyében van, és a bővítés északi sarka össze is van szőve, a legvalószínűbb, hogy a torony egyidős a hajó nyugati meghosszabbításának a fázisával, és korábbi a stilisztikailag egyértelműen a késő gótika idejére keltezhető szentélynél. Ezt a megállapítást, ha nem is cáfolja, de mindenképp bonyolítja számos érdekesség. A torony fala jóval testesebb, mint bármelyik épületfal, tehát megkérdőjelezhetetlen a védelmi jellege (bár a toronyfalak értelemszerűen a legvastkosabbak a középkori templomoknál). A torony keleti sarkainak a kváderezése nem ér le a nyugati hajófal bekötésének a szintjéig, tehát gyanítható, hogy a hajófalakból utólag visszabontottak.

A toronyföldszinten észak–dél tengelyben egy kőkeretekkel hangsúlyozott, tehát nyilván a toronnyal egyidős átjáró halad át (20. kép). Az átjáró északi nyílását utólagosan elfalazták, mivel a védőfal elbontása után nem volt értelme fenntartani, illetve az említett talajszintsüllyesztés miatt a kőkerete nem is ér le a mai külső járószintig (21. kép). Ez az átjáró csak egy esetben lehetett szükségszerű: ha a torony nyugati fala érintkezett belülről a telekhatárral vagy a várfallal, és csupán a toronyföldszinten keresztül lehetett a templomot körbejárni, ami egy támadás esetén vitális fontosságú volt. Az átjáró félköríves, de csak záradékukban élszedett keretei egyszerűek (keretet illesztettek a falak belső felületeire is, 26. kép).

Az átjáró másik szerepe a templomhajóba való bejutás volt: innen nyílik ugyanis ma is az épület legrepresentatívabb középkori bejárata (nyilván ehhez nem kellett feltétlenül átjáró, egyetlen oldalbejárat is elég lett volna, 22. kép). A helyreállítás alkalmával a csúcsíves, profilozott ajtókeret réteggövei nem tűntek utólagosan beillesztettnek (ami nem zárja ki, hogy középkori beépítésekor nem használhattak volna fel egy korábbi keretet, bár az ilyenkor jellemző, például egy szűkítés miatt keletkező aszimmetrikus csúszások nem láthatók rajta). A csúcsíves, egyszerűen profilozott, fejezetzőna nélküli kőkeret általános a 13. század végétől a 15. század közepéig, a késői klasszikus és az internacionális gótika kb. másfél évszázadán belül teljesen kortalan.³¹ Megjegyzendő, hogy a helyreállítás előtt a keretből egy tömítésre támasztott falépcső indult a nyugati karzat szintjére, amely – bár a karzat, mint kiderült, lényeg-

31 Hasonlót találunk például az egyértelműen 13. századi Széken (itt a nyugati fal 14. századi újrarakása nem kizárt) vagy Némán. A kerettípus a 14. században volt a leggyakoribb. Szakács Béla Zsolt dunántúli Árpád-kori épületkataszterében számtalan helyen jelenik meg hasonló ajtókeret (Alsóörs, Balogunyom [déli kapu], Fehérvárcsurgó [déli kapu] stb.), bár a szerző az előtanulmányban nem tárgyalja őket önálló kaputípusként. Szakács Béla Zsolt: *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. Martin Opitz, Bp., 2021 (Opitz Historiae Artium 3). A Hunyadhoz földrajzilag legközelebbi analógiák talán Szászfenesen (római katolikus templom) és Magyarlónán találhatók.

gében 1698-as – a 19. század végén készült.³² A hajótérből a nyugati fakarzatra eredetileg valószínűleg a megszokott alsó lépcső vezetett fel.

A torony külső felületein feltűnő, hogy míg van szépen faragott övpárkánya, s nyomokban lábazati párkánya is, addig nem találunk főpárkányt, sőt, belülről a szabálytalan felső falfelület is jelzi, hogy a falkorona vissza van bontva. A hangablak hiánya esetleg magyarázható a torony védelmi funkciójával, de mindenképp számolni kell a torony visszabontásával, amit az aránytalan tömege is sejtet. A második toronyemeletről déli, nyugati és északi irányba egy-egy szélesebb ablak nyílik, melyek kőkeretei derékszögű háromszögben záródnak (18., 20., 21. kép). Ez az egyszerű záradékké forma a Zsigmond-korban és az azt követő évtizedekben kedvelt volt, így a toronyépítés keletkezésében is segíthet: az 1420–1440-es évek időszakát valószínűsíti. Az időszak egybeesik az első erdélyi és magyarországi török betörésekkel és az azt követő erődítési hullámmal. Ekkoriban a királyi vagy nemesi birtokközpontokat jelző várak mellé a különféle városi, mezővárosi közösségek is elkezdtek erődítéseket építeni. Mivel csak egyes, gazdaságilag és politikailag igen erős királyi városok engedhették meg maguknak a település falakkal való körbevétele, Erdély-szerte elkezdtek megjelenni a kisebb városokban, mezővárosokban, falvakban a szerényebb megoldások is. Ezeknek a plébániatemplom körüli várfalaknak és egyéb védelmi megoldásoknak elmaradhatatlan eleme volt egy vagy akár több torony is. Minden bizonnyal a bánffyhungyadi kompozíció is ebbe a történelmi-építészettörténeti kontextusba illeszkedik.

Az esetek többségében a védőtorony nem csatlakozik a templomtesthez, csak a kerítésfalhoz, míg más esetekben magát a templomtestet is ellátják védművekkel. Úgy tűnik, hogy a bánffyhungyadi épület némileg eltér ettől a tipológiától. A kutatás közben hosszú ideig véltük ugyanis úgy, hogy a torony eredetileg külön állt (például a védőfal tornyaként), és csak később kötötték össze a templomhajóval.³³ Ám több kutatási eredmény ellentmond ennek. A hajótérbe nyíló toronyaljbejárat megléte nyilvánvalóvá teszi, hogy a tornyot a templom közvetlen meghosszabbításaként, és nem egy különálló védőtoronyként képzeltek el. Utóbbi esetben ugyanis a toronyfalba foglalt nyugati hajóbejáratnak nem szabadna léteznie, vagy legalábbis utólagosnak kellene lennie, ám erre semmilyen falkutatási eredmény nem utalt. A déli, nyugati és északi oldalon meglevő övpárkány hiányzik a keleti toronyfal keleti felületén, s ha létezett volna, ennek vagy a lefaragott nyomának ki kellett volna jönnie a falfelület javítása alkalmával.

32 MIHÁLY: *i. m.* 431 skk.; ADORJÁN: *i. m.* 20. A lépcső megépítése a karzat 1865-ös kibővítésével lehetővé tett kapcsolatban, ekkor a bejárat nyílás keleti síkját felfelé továbbvágták a felmenetel lehetővé tételéért.

33 Ezt a véleményt Mihály Ferenc meg is fogalmazta az idézett cikkében. MIHÁLY: *i. m.* 429, lásd a 2. jegyzetet is.

Mindezzel együtt első pillantásra meglepő, hogy a keleti toronyfalon a földszinti nyílás fölött két bejáratot is találunk (3. kép). Az első toronyemeletről egy ugyancsak háromszöges zárású, kőkerettel ellátott bejárat nyílt eredetileg a hajó terébe, ám ez a hajó felől hosszú ideig láthatatlan volt, ugyanis az 1705-ös kazettás mennyezet átvágta a nyílását, így eltömték és bevakolták (24–26. kép). E nyílás meglétét magyarázhatnánk egy esetleges különálló torony emeleti gyilokjáró-bejárataként, ám a gyilokjárónak nem lertük nyomát sem a hajó felőli falfelületen, sem az északi vagy déli toronyfalak külső felületén.

A toronyföldszintet eredetileg félköríves dongaboltozat zárta le (maradványai ma is jelentősek, 22., 26. kép), amely a keleti és nyugati falakra támaszkodott, illetve a hajó nyugati bejárata körüli falazattal szépen ízesül a falazata. A boltozatot később átvágták, hiszen a toronyemelőre való közvetlen feljutást nyilván gátolta; a boltozat visszabontását csak az eredeti emeleti bejáratnak a mai, 1705-ös kazettás hajófödém általi eltakarása indokolta. A boltozatnak tűzvédelmi, de hadi szerepe egyaránt lehetett. Ez a körülmény magyarázhatja a keleti toronyfal hajóból nyíló, első emeleti ajtajának funkcióját is: eredetileg ez volt az egyetlen középkori bejárat a torony emelethez. Az ajtónyíláshoz valamiféle középkori feljárót (karzatot vagy lépcsőt, létrát) kell elképzelnünk a hajó nyugati végében. Létezhetett valamiféle szerény fakarzat, amelyen keresztül feljutottak, ám ennek nem találtuk nyomát. Akár nyom nélkül is eltűnhetett, de az is könnyen elképzelhető, hogy védelmi indokból egyáltalán nem építettek karzatot. A torony ugyanis utolsó védelmi építményként csak akkor működhetett igazán, hogyha csupán egy felhúzható létrán keresztül volt megközelíthető az emelete, a klasszikus középkori lakótoronyok mintájára, még akkor is, hogyha mindez egy templomhajó felől történt.

Hasonló megoldásra mindjárt két erdélyi analógia is kínálkozik, mindkettő régebbi Bánffyhunynál. A marosszentimrei templom 13. századi tornyának földszintjén szintén megfigyelhető az elbontott boltozat nyoma, illetve egy olyan ajtónyílás az első toronyemeletről, amely a hajóba nyílik, továbbá megvan a fölötte a padlásra vezető ajtó is (amely Hunyadon is megvan), ám nyugati karzatnak itt sincs nyoma. A tövisi református templomban ma is megvan a toronyföldszint boltozata (14. század vége), és itt is a nyugati hajófalon keresztül nyílik a toronyemelő bejárata – az előbbiekhöz képest azzal a különbséggel, hogy a 18. századi karzatról lehet megközelíteni. A toronnyal ténylegesen egykorú karzat nyomát itt sem találtuk meg a templom kutatásakor, tehát ez is leginkább létrával működhetett.³⁴ E két kiragadott példa

34 Marosszentimréhez lásd WEISZ Attila: *Marosszentimréről és középkori templomáról*. Erdélyi Múzeum LX(1998). 3–4. sz. 239–251; ISTVÁNFY Gyula: *Erdélyi református templomok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001 (Veszendő templomaink I). 145–149; *Biserica medievală din Sântimbru*. Coord. EVA MÁRZA–ILEANA BURNICHIOIU. Aternitas, Alba Iulia, 2004. Tövishez lásd ISTVÁNFY: *i. m.* 162–169.

is jelzi, hogy a hunyadi megoldás nem egyedi, és igazából a középkori toronyföldszintek szinte mindegyike eredetileg is boltozott lévén, ez volt az általános abban az esetben, ha nem volt nyugati karzat. Ezek a megfigyelések nemcsak a templomtornyok védelmi funkciójára világítanak rá, hanem a középkori nyugati karzatok szerepét is más fénybe helyezik.

Az elmondottak értelmében már természetes, hogy a torony második emeletéről is nyílik ajtó a keleti irányba, amelyet még kevésbé tudunk gyilokjáró-bejáratként elképzelni (kétszintes gyilokjáró Bánffyhunynál sokkal gazdagabb települések váraiban is ritka), bár minden bizonnyal eredeti (erre utalnak a tudatosan kialakított kváderek, áthidalása, jellegzetes csúszógerendás zárasi lehetősége). Ez véleményem szerint annak készült, ami ma is: padlásbejáratnak (27. kép). Ám nem a mai földem(szint)hez illett ez a bejárat, hanem egy korábbihoz, ami jóval magasabban volt a mainál, és illett a bejárat küszöbszintjéhez. Az ajtó küszöbszintje által meghatározott földemmagasság még mindig jóval alacsonyabb, mint a szentély falkoronája, de mégis inkább megközelíti a „szokásosnak” mondható középkori magassági arányokat egy ekkora hajóhoz képest. A küszöbszint által jelzett földem csak a hajó nyugati meghosszabbításának a periódusára érvényes, az első fázis földémszintje akár alacsonyabb is lehetett – a felső falképregiszter hajdani magassága jelezheti az első fázis hajójának párkányszintjét.

Ha a küszöb által jelzett földémszintre képzelünk egy középkorias, magas arányú nyeregtetőt (mint amilyen például a szentélyt is fedi), jócskán túlnyúlik a toronyfal mai magasságán. Ez is alátámasztja a feltételezésemet, hogy a toronyfalat, de a hajó falait is valamikor az újkorban, leginkább az 1705-ös hajómennyezet készítése előzményeként statikai okokból erősen visszabontották, és ezzel alakult ki a templom mai, furcsa tömege.

A második építési fázis és a torony kérdése érintette a templomot övező hajdani védőfal problémáját is. Templom körüli védőfalra Kolozsvár környékének kisebb-nagyobb városaiban is számos példa van, vagy volt: Újtorda (református templom), Ótorda (Horațiu Groza tordai régész publikálatlan régészeti eredményei szerint a katolikus templom körül nemrég tárták fel a védőöv alapozását; a vár 19. századi ábrázolása publikált),³⁵ Nagyenyed, Dés vagy a kalotaszegi Magyarvaskő jelzik, hogy Erdély központi részein is álltak vagy állnak vártemplomok. A bánffyhunyadi templom körüli védőfalat 1882-ben bontották el, egyelőre csak két képi forrással rendelkezünk róla, az egyik az említett Rómer Flóris-rajz (1868. szeptember 27.). A vázlatos ceruzarajz délnyugatról ábrázolja a templomot, a védőfalnak ez a szakasza tojásdad alaprajzú. Gyalogkapus bejárata a mai kaputól kissé északabbra nyílt, az ajtó

35 WEISZ Attila: *Biserica romano-catolică din Turda Veche. Etapa gotică*. Ars Transsilvaniae XVIII(2008). 75–108, fig. 28.

előtti pár lépcsőfok mutatja, hogy a várfalon belőli járószint akkor is magasabb volt. A védőfal falkoronája a torony övpárkányáig ért. A falat kívülről támpillérek erősítették, közöttük egy-egy lőrés nyílt. A toronyhoz a fal mintha görbülettel csatlakozna, ami a két építmény külön periódusának a jele lenne. Igen valószínű, hogy a ma is álló, 19. századi fémkerítés a védőfal nyomvonalán haladt, bár ennek bizonyítására régészeti feltárásokra volna szükség.

Alaprajzi tekintetben a történeti katonai felmérések is segítenek: az első erdélyi felmérés (1769–1773) vonatkozó szelvényén jól látszik, hogy az észak felé kissé szűkülő, szabálytalan alaprajzú főtéren álló templomot ovális alaprajzú védőfal övezte.³⁶ Bár a rajz vázlatos, meg lehet állapítani, hogy a várfal közel volt a szentélyzarádékhoz is. Valószínű, hogy a templomtestet szorosan körbefogó védőfal a szomszédos keleti és nyugati házsorok közelségének az eredménye is. A várfalhoz belülről talán kamrákat is csatoltak (hiszen elbontása után a gabonásládákat egy darabig a nyugati karzat alatt tárolták), kívülről kisebb-nagyobb boltokat, műhelyeket is csatoltak hozzá.³⁷

Az épület harmadik és talán legkomplexebb középkori építési fázisának az eredménye a monumentális szentély (1–3., 28., 29. kép), melynek késő gótikus boltozata beomlott az 1765-ös kalotaszegi földrengés következtében (ezzel elvesztek a boltozat esetleges feliratai, évszámai, címei is). A hajót jóval meghaladó magasság mellett feltűnő a polygonális szentély hossz tengelyének északra tolódása a torony és a hajó közös tengelyéhez képest, ám megállapítható, hogy déli fala mégis „normális” viszonyban van e korábbi térelemekkel (1., 2. kép). Minden bizonnyal a szentély megépítése után az északi hajófal szimmetrikusan északabbra való költöztetésével és a hajófalak megemelésével szándékoztak arányossá bővíteni a hajót, ami nem valósult meg. Az eltérő torony- és szentélytengely jól jelzi, hogy a torony korábbi. Elkészült, de nem maradt fenn a szentélyhez északról csatlakozó, föld alatti kriptát is tartalmazó sekrestye.³⁸

A szentély arányai, mérművei és egyéb faragványai alapján egyértelműen a késő gótika idején, tehát a 15–16. század fordulóján készült, így az egyetlen olyan középkori épületrész, amely jól keltezhető stilisztikailag. Ennek ellenére nem tartom elfogadhatónak a korábbi irodalomnak a déli homlokzat nyugati támpillérének alsó rétegekővén látható felíratra alapozó, 1483-as keltezését (31. kép).³⁹ A felírat nem épí-

36 <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2556747.0103156148%2C5917474.065925017%2C2569655.3134672735%2C5922069.842250664>. (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 13.)

37 MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhungad*.

38 A sekrestye feltárására lásd Csók: *Raport tehnic*. 4. skk.

39 A *hic fuit*-felirat évszámként való értelmezése Bunyitaynál jelenik meg (BUNYITAY: *i. m.* 417, 46. kép), tőle kritika nélkül átvesszi Kelemen Lajos (KELEMEN: *i. m.* 210, ill. 20. j.) és

tési évet jelző évszám, hanem nyilvánvalóan *hic fuit*-graffiti, amint azt a folytatásában levő, hozzá tartozó, névjelölő antikva betűk is mutatják. Az írásmód gondozatlan, biztosan nem képzett kőfaragó munkája, a számtípusok nem jellemzőek a 15. századra (minuszkulás számoknak kellene lenniük az antikva helyett, tehát nagyjából olyanoknak, mint a két biztosan középkori napóra számai), ennyire lent általában nem helyeznek el évszámot (ezek a fal felső felén jelennek meg, egyrészt a jobb láthatóságért, másrészt pontosan azért, hogy az alsó rész firkáit ne tegyenek kárt bennük), ráadásul az évszám helyes olvasata 1583. Az 1583 a fölötté levő réteggő *hic fuit*-felirátán is megismétlődik, szinte azonos nagyságban és írásmódban. A szakirodalomban felmerült tévedés oka egyrészt az lehet, hogy a kérdéses, a századot jelölő második számjegyet jobbra dőlve írták, és nem vitték be a szokásos szögletes elemeket, így az 5-ös egy S-hez lett hasonló. Ezzel még nem vált volna feltétlenül összetéveszthetővé a számjegy, ám később, sokkal durvábban két másik vonással úgynevezett félnyolcas-sá alakították át a számot (bár az 5-öst fönt lezáró talpacska most is tisztán látható), ezért a figyelmetlen szemlélő számára egy „igazi”, középkori 1483-as évszámnak tűnik a felirat. Hozzátehetjük, hogy az átfaragó nem véletlenszerűen dolgozott, és valóban száz évvel korábbira próbálhatta átigazítani az évszámot.

Bár az „évszám” hitelességétől eltekinthetünk, a szentély keltezése és műhelykapcsolatának megállapítása mégsem reménytelen. A déli fal középső ablaka kőkeretének záradékaiban feltűnő, érdekes, propellerre emlékeztető formájú, mélyített kőfaragójegy (32. kép) többször megjelenik az újtordai református templom hajójának déli homlokzatán.⁴⁰ Ezek szerint az újtordai templom hajójával összefüggő szentélynek 1504-es építési évszáma irányadó a hunyadi szentély keltezésében is. Valószínű az is, hogy a szentély késő gótikus boltozata az újtordai (de ezek mellett a dési vagy a kolozsvári Farkas utcai boltozatok) magas színvonalát képviselte.⁴¹

Miklósi-Sikes Csaba (MIKLÓSI-SIKES: *Bánffybhunyad*. 2; MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészeti*. 224; MIKLÓSI-SIKES *Egyházi építészeti 1540-ig*. 191, 11. j.).

40 Újtordáról, a korábbi könyvészettel lásd WEISZ Attila: *Megjegyzések az újtordai református templom periodizációjához* = *Ars Perennis*. Szerk. Tüskés Anna. CentrArt Egyesület, Bp., 2010; bővebben lásd uő: *Biserica reformată din Turda Nouă*. *Ars Transilvaniae* XIII(2013). 211–242; illetve TÓTH Boglárka–BOTÁR István: *O cercetare dendrocronologică la biserica reformată din Turda Nouă*. *Ars Transilvaniae* XIII(2013). 243–250. Szerkesztés alatt áll egy újabb cikkem a templomról, mely a 2019–2021 között lezajlott helyreállítás helyszíni dokumentációja, Demjén Andrea régészeti ásatásai és az újabb dendrokronológiai kutatások alapján több helyen pontosítja az előzőekben megjelent megállapításokat.

41 A Farkas utcai templom boltozatairól lásd SZŐKE Balázs: *A kolozsvári Farkas utcai református templom boltozatai* = *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az EME I. Szakosztályában*. VIII. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–SÓFALVI Emese–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2021. A dési református templom boltozatairól lásd uő: *A dési református templom = Középkori egyházi építészet Erdélyben*. V. Szerk. Szőcs Péter Levente. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare, 2012.

A szentélytől északra, megszokott helyén került elő a legvalószínűbben az 1765-ös földrengés után elbontott sekrestye alapfala és felmenő falának az alja, amit régészeti ásatás pontosított (30. kép).⁴² Az ideeső északi szentélyablak magassági pozíciója miatt biztos, hogy a sekrestye földszintes volt. A sekrestye nyugati fala a diadalív-fal északi meghosszabbítása volt, amelyet a földrengést követő helyreállításkor visszabontottak, majd a támpillér formájára és vastagságában visszaépítettek – ez az oka annak is, hogy az eredeti támpillérekkel szemben homlokoldala nem kváderezett, csupán vakolt. Hasonló módon jártak el a keleti sekrestyefallal is, ami a hajdani keleti szentélyboltszakasz nyugati hevederívének a támasza is volt egyben. A kérdéses támpillérekre esővetőket és lábazati párkányt is helyeztek. Hasonló megoldást Újtordán is láthatunk, ahol a hajó elbontott északi kápolnájának falcsontjait „mintázták át” támpillérre. A régészeti ásatás az északi fal meghosszabbításában is talált egy falat, mely talán egy osszáriumhoz tartozott.⁴³

A sekrestye alatt valamikor a reformáció után kriptát alakítottak ki (33. kép). Az északi szentélyfalon, a sekrestyeajtó fölött elhelyezett reprezentatív, 1764-es rokokó epitáfium (Bánffy Farkas †1761, Bagosi Erzsébet †1764 és a család korábban elhunyt, 18. századi tagjai) erre vonatkozhat (34. kép). És erre vonatkozhat az az ugyancsak 1764-es, de egyszerűbb emléktábla, melyet a sekrestyeajtó elfalazásába illesztettek, valószínűleg már másodlagosan, az 1765-ös földindulás után (az ajtót most kinyitották, az emléktábla a parókián van, eredetileg a sekrestye valamelyik falát díszíthette). Hasonló kriptaelhelyezés az ugyancsak a Bánffyak által patronált bonchidai református templomban ismeretes (a középkori sekrestyét ott az újkorban biztosan újraépítették, a kriptatér az alatt található). A félköríves, élszedett, stíluskategóriákba nehezen illeszthető sekrestyeajtó kőkeretének bekarcolt, igénytelen felirata alapján – FIERI FECZIT(!) MARTINUS SZABO/ ANNO 1678 D(iebus? Decembris?) 27 – összefüggésben lehet a kriptá kialakításával és esetleg a (számunkra ismeretlen kinézetű) sekrestye átalakításával is. Feltűnő az eredeti sekrestyeajtókeret hiánya egy ennyire igényes kialakítású szentélynél, a nyíláskeret cseréjét esetleg a kriptá kialakítása indokolhatta. A mai sekrestyeajtó magas küszöbszintje utal arra, hogy a templom belsejében is végezhettek szintsüllyesztést a 19. század végén.

A sekrestye régészeti kutatása alkalmával (az északkeleti sarkánál nyitott S4 szelvényben, a sekrestyetér belsejében, egy töltésrétegen) tárták fel azt az akkor (minimum) harmadlagos helyszínen levő faragványt, mely eredetileg középkori oltárfedőlap volt, rajta a jellegzetes *sepulchrum*-nyílással, majd 1563-ban átfaragták Horváti Mihály, Bánffyhunad (a jelen kutatás során beazonosított) egyik első protestáns lelkészének sírkövévé (35. kép). A sírkő a feltárási helyére leginkább az 1765-ös földrengés utáni helyreállítás alkalmával kerülhetett.

42 Csók: *Raport tehnic.*

43 Uo.

A kriptá egy aknán keresztül közelíthető meg, félköríves, téglából rakott donga-boltozata nem vall középkori eredetre (minthogy a boltzáradék az 1678-as ajtó küszöbszintje alatt van, a boltozat azzal csak egyidős vagy annál későbbi lehet). A kriptatér önmagában nem rejtett temetkezési maradványokat (legalábbis a kutatásaink idején), ám az alján masszív kőlapokból álló sírfedél található fém emelőkarikákkal, ami arra utal, hogy lejjebb még van egy vélhetőleg érintetlen sírgödör. A kriptatér egyetlen érdekes lelete egy csúcsíves ablak kőkerete záradékának a töredéke volt (36. kép). A záradékot egyetlen kőből faragták, a mérmű maradványa alapján a késő gótika idején készült, eredeti nyílásszélessége sokkal kisebb volt, mint a szentélyablakoké. Nyilvánvaló, hogy a hajdani sekrestyeablak keretének a maradványáról van szó.

Rátérve a szentély külsejére, fontosak a déli oldal két támpillérére feketével festett napórák, melyek számjegyeik alapján biztosan középkoriak.

A szentély ablakaiban – az északi, kisebb méretű ablak kivételével – fennmaradtak a mérművek, néhol némileg módosított formában. Az északi csúcsíves ablak (30. kép) rézsűjét téglából alakították ki, ami elég nyilvánvalóan össze van szőve a falazattal, és semmi nem szól amellett, hogy későbbi lenne (ehhez hasonló megoldásokat találunk Újtordán, a mai középső hajóablaknál és Marosszentimrén a szentély ablakainál). Az ablak mérműve a rézsű intradosának a síkjához lehetett illesztve fémkapcsokkal és malterrel. Ma egy fémből készített mérmű-imitációt találunk az ablakban az 1970-es évekből, és igen valószínű, hogy az első toronyemelet ablakfülkéiben felhalmozott mérműtöredékek ebből a nyílásból származnak. Bunyitay egyik részletrajzán és egy századfordulós képeslapon még az eredeti helyén szerepel a mérmű (37. kép).⁴⁴ Az ablaknak a sekrestye tetőzete miatt falazhattak a többinél magasabb mellvédet, amúgy arányai hasonlóak a déli fal ablakaihoz.

A déli oldal nyugati és a szentélyzáradék északkeleti ablakának záradékainál a megszokott csúcsív helyett lekerékített, vakolt formát láttunk szervetlenül beillesztett mérműelemekkel (28–29. kép). Az igényesen megépített szentélyen feltűnő jelenség okára a vakolat eltávolítása és a kőfaragványok vizsgálata során derült fény: a két ablak záradékát a földrengés utáni helyreállítások alkalmával téglával félkörívesen újrafalazták, majd a mérműelemeket úgy-ahogy az új, már kisebb záradékba visszatomkódték (38. kép). Az új ablakzáradék fölé természetesen visszafalazták a falkoronát téglából meg kőből. A földrengés alkalmával megrogyhatott vagy bezuhanhatott az ablakok eredeti ívzáradéka, így statikailag szükség volt a formailag nem túl szerencsés megoldásra.

44 BUNYITAY: *i. m.*; a szentély hét ablaka közül négynek a mérműveit ábrázoló rajzok közül (418, 46. sz.) a jobb alsó.

Hasonló (bár szebben kivitelezett) beavatkozást tapasztaltam a Farkas utcai templom szentélyzáradékának az ablakainál, amelyek a Szabók tornyának 1627-es robbanásakor mozdultak ki a helyükről.⁴⁵

Fontos középkori lelet a kőből faragott főpárkány, sajnos, a jókora negyedhomorlattal profilozott párkány kiálló részét szabálytalanul visszatörték, valószínűleg ugyancsak a földrengést követő helyreállítás alkalmával, hiszen a kijavított záradéku ablakok fölött nem találjuk meg (itt nyilván visszafalazták az egész falkoronát, de már a párkány nélkül, 39. kép).

A mostani helyreállítás alkalmával visszabontották a szentély déli, illetve a záradék északkeleti és délkeleti ablakai utólagos felfalazását. A felfalazás az eredeti könnyöklőtől indult, és kb. egyméternyi magasságig tartott, illetve a mérmű középosztóját is erre támasztották. A felfalazás bent a falsíkgig tartott, kintről csak a rézsű középet foglalta magában. Véleményem szerint a felfalazást a fejedelemség korában készítették, valószínűleg biztonsági okokból, az akkor megépített, a szentély belsejében körbefutó karzat miatt. Hasonló megoldásra számos példa van, most csak a Farkas utcai templom nyugati és északi homlokzati ablakait említem, amelyek parapetjét megmagasították egy fejedelemségkori karzat miatt (a 17. századi oldalkarzatról csupán írásos feljegyzések vannak, nyugati karzat nagy valószínűséggel létezett már a középkorban).

A szentély belsejében a helyreállítás megtalálta és bemutatta a boltozat lenyomatát és maradványait (40. kép). A földrengés után a boltozatot teljes egészében elbontották, a falbordákat is kiszedték a helyükről, sáncukat eltömték, a bordaindításokat teljesen visszafaragták. Bunyitay Vince még látta a boltozat nyomait, ami valószínűleg még átütött a korábbi vakoláson (ugyanis az utolsó vakolatréteg alatt már volt egy olyan réteg, amelyet a boltozat nyomaira húztak rá). A kevés fennmaradt részlet alapján a boltozati bordákat közvetlenül a falból indították, konzolok nélkül, a késő gótika megszokott eljárása szerint. Előkerült a középkori vakolatfelület is, ám ezen sem falképet, sem más, művészettörténetileg értékelhető részletet nem találtunk.

Már korábban beazonosítottuk az igen rossz állapotú, szegmensíves ülőfülkét a déli fal keleti részén, ma a karzat alatt (41. kép). A nagy méretű fülke kőkerete a kiegés miatt igen rossz állapotú volt, faragott felülete gyakorlatilag nem is maradt fenn. Tőle közvetlenül jobbra egy körzővel bekarcolt, alig látható felszentelési kereszt maradványa található. A kutatások során Kiss Lóránd egy finom kivitelű, reneszánsz stílusú tabernákulumfülke lefaragott, alsó párkányát (42. kép) is megtalálta. A párkány profilozásából csak a beforduló részen maradt fenn egy tojáslécindítás. A középkori tabernákulumfülke nem feltétlenül az „ikonoklaszta” protestáns ügybuzgalomnak esett áldozatul, inkább annak a fejedelemség-kori karzatnak, mely körbeölel-

45 WEISZ Attila: *A templom*. Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség, Kvár, 2016. 21–22.

te belülről a szentélyt. Hogyha az 1504 körüli keltezésem helyes a szentélyre vonatkozóan, ez a darab is Erdély korai reneszánsz faragványainak egyike lehet.

A felújítás során a magas, csúcsíves diadalív is kiszabadult a vakolat alól, láthatóvá váltak az élszedéssel profilozott, erősen átégett faragott kváderek (43. kép). Az ívindítás magasságában előkerültek a középkori diadalívkereszt tartógerendájának illesztési fészkei is. A diadalív északi pillérének keleti oldalán igen töredékes díszítőfestés került elő, a fehér alapon zöld foltok számomra értelmezhetetlenek, talán a fejedelemség korában készültek. Kváderutánezatú festés került elő az északi falon is, a diadalív mellett, talán ez is a fejedelemség korában készült.

A mai, 1678-as feliratú sekrestyeajtó-keret körül jól látszott a téglatömítés, illetve a nála sokkal szélesebb és magasabban levő, kőből rakott kiváltóív, melyek bizonyítják egy korábbi keret meglétét (34. kép). A mai keret fölött egy olyan karzat gerendafészkei kerültek elő, amely a pozíciója miatt nem működhetett együtt az eltávolított középkori ajtókerettel. A karzat már a protestáns periódusban, a 17. században készült (legvalószínűbben a sekrestyeajtó-kerettel összefüggésben), és a régészeti megfalkutatási eredmények alapján belülről körbevette a szentély terét, valószínűleg az 1765-ös földrengésben sérült vagy semmisült meg, és számos középkori részlet átalakítását magyarázza meg (például a középkori ablakok parapetjének magasítását).

Feltűnő, hogy a szentélyzáradék csúcsíves ablaka jóval keskenyebb a többinél (120 cm a 180–193 cm-hez képest), illetve mellvédje is sokkal magasabban van, annak ellenére, hogy a záradékok nagyjából egy magasságban vannak. Kívülről megfigyelhető, hogy a többi ablak részsíje mélyebb, és érkezési szöge is más, illetve a kisebb ablak mérművének a síkja közelebb van a külső falsíkhöz (28. kép). Belülről az is látszott, hogy a tulajdonképpeni ablakkeret kötőmbjeinek szélessége nem ért ki a belső falsíkgig (a hiányt falazattal pótolták), tehát nyilvánvaló, hogy a keretet egy keskenyebb falhoz, valószínűleg egy másik épülethez méretezhették (esetleg e templom sekrestyéjébe), majd valamilyen okból a templom szentélyzáradékába építették be.

A szentélybelső érdekes megoldása, hogy az Umling-féle kazettás mennyezetet nem közvetlenül a tetőszerkezet kötőgerendáira szerelték fel, hanem egy külön födémet alakítottak ki neki a kötőgerendák alatt majdnem 1 méternyivel, közvetlenül az ablakzáradékok fölött (40., 43. kép). A mennyezet alacsonyabb beszerelésének valószínűleg optikai oka volt, hiszen az igen magas térben lentől élvezhetetlenek lettek volna a festett motívumok részletei és feliratai.

KÖZÉPKORI KŐFARAGVÁNYOK

Kontextus nélkül, leginkább az elbontott és visszaépített 19. századi portikuszok anyagából kerültek elő két ajtókeret töredékei. Az egyik késő gótikus, átmetsződő pálcatagos, szemöldökgyámos ajtókeret jobb felső sarka, igen leromlott állapotban

(44. kép). A másik keretből több töredék is fennmaradt, egy lényegében reneszánsz tagozású, szemöldökpárkánnyal is ellátott, de a felső sarkokban még átmetsződő tagozatokat is hordó keret némileg összeillő darabjairól van szó (45. kép). A faragványok legvalószínűbben a régi déli hajófal bejáratának és a sekrestye eredeti bejáratának töredékei lehetnek. Ugyancsak a portikuszok anyagából került ki több nagy méretű faragvány, melyek a földrengés által megrongált szentélyablakok beomlott ívkeretéből származhatnak. Ezek nem műves megoldásuk miatt érdemelnek figyelmet, inkább amiatt, hogy az egyiknek a felső (tehát a falazat irányába kerülő) felületén egy félnyolcassal jelölt 4-es számjegy figyelhető meg. A szám az elkészítendő ablak sorszámát jelenthette (a műhelyben való kifaragás után ugyanis a szállításkor összekeveredhettek az egyes ablakkeretek darabjai), és bepillantást enged a korabeli műhelygyakorlatba. Hasonló számozást a Farkas utcai templom szentélyzáradéka az ablakain figyeltem meg az épület 2015-ös helyreállítása alkalmával.

A hajdani szentélyboltozatnak csak igen kevés töredéke maradt fenn, egyetlen viszonylag ép faragvány, talán egy falborda töredéke a hírmondója a szerkezetnek, melyet szarvas (ujjas) profillal képeztek ki (gyakori megoldás volt a késő gótika idején). Újtordán hasonló, valamivel bonyolultabb bordaprofillel találkozhatunk.

Már reneszánsz formavilágot mutat az a több tucat apró darabból álló faragvány-töredék-csoport, amely hajdan talán összeillett, és sűrű antikvabetűs felirat maradványai, illetve figuratív részletei (két igen finom, babérkoszorút tartó kar; 46–47. kép). Az apróra tört, égésnyomokat is viselő, finom részletek a szentély ásatása idején kerültek elő a felsőbb feltöltésrétegekből. A stilisztikailag a 16. század első felére keltezhető töredékek egy síremlék vagy egy emléktábla részletei lehettek. A babérkoszorúban esetleg címer állhatott (a gyulafehérvári Lázói-kápolna főhomlokzatának angyalok által tartott koszorújához hasonlóan).

A templom történetében a reformáció koráig eljutva visszatérünk a sekrestye bemutatásakor már emlegetett értékes kőemlékre. 1557-ben Nagyfalusi Mihály hunyadi plébános és kalotai esperes még katolikusként szerepel egy forrásban, később lutheránus kontextusban tűnik fel,⁴⁶ tehát gyanítható, hogy ő volt a templom és a közösség utolsó katolikus és egyben első protestáns papja. A maga korában igen nevezetes Hunyadi Demeterről, a második unitárius püspökről (1579-től) is hasonlóan vélekedik több szerző, akit 1561-ben említ egy forrás.⁴⁷ Valószínűleg a névbeli egyezés (mintha a Hunyadi név, amely egyaránt Vajdahunyadot is jelenthet, garancia lenne arra, hogy viselője Bánffyhunyadon lett volna lelkész) és Hunyadi Demeter renoméja miatt állandó szereplője a bánffyhunyadi eklézsia és templom történetével foglalkozó írásoknak, mint a város egyik első protestáns lelkésze. Hunyadi személye

46 ADORJÁN: *i. m.* 8. A szerző tudni véli, hogy Nagyfalusi Mihály részt vett az 1557-es kolozsvári zsinaton is.

47 *Névkönyv.* 22; bővebben az unitárius egyházon belüli szerepéről: ADORJÁN: *i. m.* 8–9.

határozottan unitárius kontextusban szerepel (bár megjegyzendő, hogy az 1540–1560-as évtizedekben egyelőre helyesebb protestantizmusról és annak intézményileg és teológiailag még nem élesen elkülönült ágairól beszélni). Az 1560 utáni bánffyhunyadi szerepeltetése körül biográfiai-kronológiai gondok is akadnak, és egyelőre semmilyen konkrét adat nem támasztja alá, hogy valaha (bármilyen felekezetű) bánffyhunyadi lelkész lett volna.⁴⁸

Ezek az információk fontosak a sekrestye kutatásakor előkerült sírkő elemzéséhez (35. kép). Felirata ugyanis egy 1563-ban elhunyt Horváti (véltetően Kraszna- vagy Bánhorváti) Mihály nevű személyre utal, aki a szöveg alapján minden bizonnyal a település protestáns papja volt: HIC I(acet?) HORVATINI • MICH[aelis] [...] / [...] [...]JSCVI / QVI • PAVIT CHR(ist)I • VOCE(m) SONA(n)TE GREGE(m) / AN(n)O • D(omi)NI 1563 (itt fekszik Horváti Mihály [...], aki Krisztus zengő hangján terelgette nyáját, Anno Domini 1563). Horváti Mihályt eddig nem találtuk a Bánffyhunyadra vonatkozó (amúgy igen gyér), 16. századi egyháztörténeti forrásokban, ám a róla szóló néhány publikált adat szerint 1548-ban aláírta a wittenbergi egyetem törvényeit, 1557-ben Hadadon volt lelkész, és ő is részt vett az 1557-es kolozsvári zsinaton.⁴⁹ Ebből az időből kevés magyar vonatkozású protestáns papi sír-

48 Hunyadi Demeter 1560-ban éppen csak elkezdte kolozsvári tanulmányait, így az 1560-as évek első felében nehezen képzelhető el bánffyhunyadi lelkészként. KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. I–II. Ford. MÁRKOS ALBERT. Erdélyi Unitárius Egyház, Kvár, 2005. I. 324–333. A jól adatolt élettörténetű pap az unitárius egyháztörténet szerzői szerint vajdahunyadi származású volt, 1564-ig Kolozsváron diák, 1565-ben segédtanító ugyanott, 1566-ban az enyedi iskola alsó tagozatát igazgatta, 1567-től pedig János Zsigmond költségén hat évig a padovai egyetemen tanult, illetve részt vett az 1568-as gyulafehérvári hitvitán, majd 1573-tól hét évig, püspökké választásáig a kolozsvári unitárius iskolát vezette. Furcsa lenne, ha mindeközben még Bánffyhunyadi protestáns lelkésze is lett volna.

49 SZABÓ MIKLÓS–TONK SÁNDOR: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem–Román Tudományos Akadémia, Marosvásárhelyi Társadalomtudományi Intézet, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum IV). Névsor, 1884, 184. Innen derül ki, hogy utóbb Szilágyban lett esperes. Hadadhoz lásd KASZTA ISTVÁN: *Hadad, a hadak útján*. Eurotip, Nagybánya, 2008. 206. Az adatokat ŐSZ SÁNDOR ELŐDNEK köszönöm.

Ugyancsak ŐSZ SÁNDOR ELŐD hívta fel a figyelmemet az *M H 1548* supralibros-feliratra (könyv bőrkötésébe préselt tulajdonosi monogramra) a brassói Állami Levéltár III. 552–553. jelzetű kötetén. A Bázelen 1548-ban nyomtatott könyv Wolfgang Musculus Máté-kommentárjait tartalmazza, címlapbejegyzése alapján a brassói gimnázium gyűjteményéből került a mai őrzési helyére. Az időpont és a monogram egyezése erősen valószínűvé teszi, hogy Horváti Mihályról van szó. Horvátiról mindedig csak pár kőszövegi adat szólt, ehhez képest ma már két nem mindennapi tárgyi emléket is köthetünk hozzá: a templomból származó sírkövet és egy kőzetábrát a monogramjával. Minden bizonnyal korának fontos egyházi személyisége lehetett.

kő ismeretes Erdélyből, ezeknek a ma ismert klasszikus ikonográfiája sem volt még kialakulva (tumba alakú sírkő koszorúba foglalt nyitott könyvvel, égő szívvel stb.).

A faragványt a *sepulchrum* jelenléte is érdekessé teszi (kis vájat, amely a katolikus oltárok menzájának fedőlapjaiban a felszentelési ereklyét őrizte), tehát eredeti funkciója szerint a templom egyik középkori oltárának a része volt. Ez az elem nyilvánvalóvá teszi, hogy 1563-ban már a mai bánffyhunyadi református templomban biztosan felhagytak a katolikus hit gyakorlásával (az oltárokat elbontották, elemeiket más funkcióval látták el).

A bánffyhunyadi templom művészettörténeti, a helyreállítási megfigyeléseken alapuló bemutatását csak a 16. század közepéig követtem, bár a következő évszázadok is számos izgalmas építéstörténeti változást tartogattak az épület számára. Kétszázeg központjának temploma a régióhoz illő örökségbeli gazdagságot mutat, amelyet talán a Bánffyok támogatása tovább emelt. A templom kinézete és története hű lenyomata a régió zivataros változásainak és sajátos művészettörténeti jelenségeinek. A helyreállítás számos rejtett értéket tárt fel, az ismerteket újraértelmezte, pontosítva és gazdagítva eddigi tudásunkat, teljesebbé téve az Erdély művészetéről bennünk élő képet is.

ART HISTORY DOCUMENTATION ON THE REHABILITATION OF THE CALVINIST CHURCH IN HUEDIN

Keywords: *medieval mural; Passion-cycle; medieval church architecture; late gothic*

The paper is based on the art history survey of the rehabilitation of the Protestant (Calvinist) church in Huedin (2019–2021) and examines the medieval evolution of the building. In its current form (characterized by a special floorplan, featuring a long but low nave, a massive western tower, and a polygonal, high choir to the east, with an axis strongly displaced to the north) three different medieval phases can be identified.

From the first phase the northern wall of the nave has remained, more precisely, its eastern three quarters. Archeologically, later on through wall-research the remains of the original western wall have been found, which continued to the southern wall. The latter was completely rebuilt in 1772, following the earthquake of 1765. The phase can be dated to the turn of the 13–14th centuries.

On the original wall, which extends over 17 m in length, figurative mural paintings were revealed across three registers (possibly including a lower register featuring drapery), realized in the same phase. Because of its poor condition, only limited iconographic assumptions can be made about the upper register: it appears to have depicted two separate narrative cycles of two saints.

The eastern cycle (in better condition) was probably the legend of Saint Ladislav (identifiable by the horses without riders near the eastern end of the register), while the

western half might have depicted the (rarely represented) legend of Saint Elizabeth of Hungary, the patron saint of the church. Narrative compositions depicting the life of the Virgin can be found on the central and lower registers, followed by a cycle illustrating the Passion of Christ. Despite many lost scenes, iconographic and stylistic analysis suggest that the murals date from the 1350s to 1360s. Their distinctly provincial character reveals the dominant influence of the trecento, alongside elements of the late Romanesque painting and of the early international Gothic. At the beginning of the 15th c. the nave was extended to the west and the tower was built, originally higher, which touched the fortified enceinte from the inside (the round enceinte was demolished at the end of the 19th c.). The ground-floor of the tower (originally vaulted) had a passage in north-south direction (today partially walled-in). So, the first floor of the tower was originally accessible from the nave through a door recently discovered, and the tower might have had a defensive role, too. The Bánffy family obtained the royal estate of Bologa in the early 1430s, which included Huedin as well, with the status of a market-town.

The last medieval building phase was the elevation of the monumental, polygonal choir in late Gothic style, at the turn of the 15-16th c. (however the "year inscription" 1483 from the older literature is the incorrect reading of an 1583 graffiti). Perhaps after the choir was built, there was a plan to reconstruct the nave proportionally as well, but this was never realized. The choir had a sacristy on the north, which was preserved after the Protestant reform as well, as the crypt of the Bánffy family was made there (more crypts were uncovered within the choir). In the 1765 earthquake the sacristy and the vault of the choir collapsed (its traces were recently discovered), and two of the traceries of the Gothic windows were remade during the rehabilitation works from the 1780s. During the current rehabilitation works, the fragments of a Renaissance tabernacle on the northern wall and a sedilia on the southern wall were found.

DOCUMENTAREA DE ISTORIA ARTEI A REABILITĂRII BISERICII REFORMATE DIN HUEDIN

Cuvinte-cheie: pictură murală medievală; ciclul Patimilor; arhitectură ecleziastică medievală; gotic tardiv

Articolul prelucrează observațiile făcute cu ocazia reabilitării (2019–2021) bisericii reformate din Huedin, concentrându-se asupra etapelor medievale ale evoluției edificiului. În elevația actuală a bisericii – având un plan inedit, cu o navă lungă dar scundă, un turn clopotniță masiv la vest și un cor poligonal înalt pe latura estică, mult dezasat spre nord față de axa navei – am reușit să delimităm trei etape principale medievale.

Din prima etapă s-a păstrat zidul nordic actual al navei, mai precis cele trei sferturi estice ale acestuia. Prin cercetarea arheologică și de parament am identificat și urma zidului vestic original, care continua până la peretele sudic. Cel din urmă a fost reconstruit în totalitate în 1772, în urma cutremurului din 1765. Etapa poate fi datată la cumpăna secolelor XIII-XIV.

Pe zidul original, lung de aproximativ 17 m, a fost dezvelită o pictură murală organizată pe trei registre cu reprezentări figurative (și probabil un registru inferior cu draperie), realizate în aceeași etapă. Datorită stării deosebit de precare a stratului de pictură, în privința registrului superior putem formula doar bănuiele iconografice: se pare că a reprezentat două cicluri

narrative ale unor sfinți. Ciclul estic (mai bine păstrat) era probabil legenda Sfântului Ladislau (presupunem după caii înhămați, dar fără călăreți spre capătul estic al registrului), iar pe porțiunea vestică bănuim doar legenda (foarte rar reprezentată) a Sfintei Elisabeta Arpadiană, patroana bisericii. În registrul central și cel inferior regăsim compoziții narrative cu viața Feocioarei continuată direct de Patimile lui Isus. În ciuda numeroaselor scene dispărute, pe baza considerentelor iconografice și stilistice se presupune că fresca datează din anii 1350-60, iar în stilistica foarte provincială notăm influența dominantă a artei trecento, dar și cea a picturii romanice târzii respectiv celei de la începutului goticului internațional.

La începutul secolului al XV-lea nava a fost extinsă spre vest și dotată cu turnul actual, inițial mai înalt, atingând din interior și zidul fortificat de incintă, demolat la sfârșitul secolului al XIX-lea. Parterul turnului (original boltit) dispune de un pasaj N-S (actualmente parțial obturat). Primul etaj al turnului era astfel accesibil printr-o ușă dinspre navă, descoperită recent, și se presupune că turnul avea și un rol defensiv. Familia Bánffy a obținut moșia regală a cetății Bologa, căreia îi aparținea și Huedinul, având rangul de târg, la începutul anilor 1430.

În ultima etapă medievală, la cumpăna secolelor XV-XVI a fost construit corul poligonal monumental în stil gotic târziu, ("inscripția de datare" 1483 din literatură este însă interpretarea eronată a unui grafit din 1583). După construirea corului s-a dorit probabil și reconstruirea proporțională a navei, care nu s-a mai realizat. Corul avea și o sacristie la nord, care a fost păstrată și după reformă, aici fiind amenajat cavoul subteran al familiei Bánffy (alte cripte au fost dezvelite și în cor). În cutremurul din 1765 s-a prăbușit sacristia și bolta corului (urmele ei au fost dezvelite recent), iar mulurile gotice a două dintre ferestrele corului au fost refăcute cu ocazia reconstrucțiilor din 1780. În cursul reabilitării actuale s-a identificat fragmentul ancadramentului unui tabernacol renașcentist în zidul nordic și o sedilie în zidul sudic al corului.

KÉPJEGYZÉK⁵⁰ / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A templom déli oldala a helyreállítás után
Southern view of the church after the rehabilitation works
Fațada sudică a bisericii după lucrările de reabilitare
2. A templom periodizált alaprajza (Weisz Attila, Pákai Eszter)
Periodized plan of the church
Planul periodizat al bisericii
3. Hosszmetszet a helyreállítás előtt (M&M Design)
Longitudinal section before the rehabilitation
Secțiune longitudinală înaintea reabilitării
4. Az északi hajófal korai szakasza a falképekkel
The earlier part of the northern nave wall with the murals
Segmentul timpuriu al peretelui nordic cu picturile murale

50 A képek a szerző felvételei, kivéve azon eseteket, ahol más szerzőt neveztünk meg/The figures are the photographs taken by the author, except in cases where another author is indicated/Imaginile sunt fotografiile autorului cu excepția cazurilor în care am semnalat alt autor.

5. Keresztes dombormű a szentély északi falában
Relief with a cross in the norther wall of the choir
Relief cu cruce în peretele nordic al corului
6. Falképtörödékek a nyugati ablaktól nyugatra
Mural fragments to the west of the western window
Fragmente de pictură murală la vest de fereastra apuseană
7. Falképtörödek a felső regiszterben
Mural fragments in the upper register
Fragmente de pictură murală în registrul superior
8. Szent László-legendatörödek (?) a felső regiszter keleti végén
Fragments of the legend of Saint Ladislav (?) in the eastern end of the upper register
Fragmente ale legendei Sfântului Ladislau (?) la capătul estic al registrului superior
9. A középső regiszter első jelenete(i): *Jézus születése* (?)
First scene(s) of the middle register: *Birth of Jesus* (?)
Prima/primele scene ale registrului median: *Nașterea lui Isus* (?)
10. *Királyok imádása*
Adoration of the Magi
Închinarea magilor
11. *Betlehemi gyermekgyilkosság és Menekülés Egyiptomba*
The Massacre of the Innocents and the Flight into Egypt
Uciderea pruncilor și Fuga în Egipt
12. *Krisztus megkeresztelése*
Baptism of Christ
Botezarea lui Isus
13. Zacheus és az *Utolsó vacsora* a szószerk hangvetőjének visszahelyezése előtt
Zacheus and *The Last Supper*, before the remount of the pulpit crown
Zacheu și *Cina cea de taină* înaintea reamplasării coronamentului amvonului
14. *Krisztus az Olajfák hegyén*– és a *Júdás csókja*-jelenetek töredéke
Fragments from *Jesus on the Mount of Olives* and *The Kiss of Judas*
Fragmente din scenele *Isus pe Muntele Măslinilor* și *Sărutul lui Iuda*
15. *Tövískoronázás és Krisztus megostorozása*
Crowning with thorns and Flagellation
Încoronarea cu spini și Biciuirea
16. *Ecce homo* (?) és *Keresztvitel* (?)
Ecce homo and the *Carrying of the Cross*
Ecce homo și *Purtarea crucii*
17. *Krisztus keresztre szögezése és Krisztus siratása* (?)
Nailing of Christ to the Cross and Lamentation (?)
Prinderea pe cruce a lui Isus și Plângerea lui Isus (?)
18. A torony délnyugatról
The tower from south-west
Turnul dinspre sud-vest
19. A templom védőfala (Rómer Flóris rajza, 1868). Rómer Flóris vázlatkönyve, forrás: <http://romer2015.hu/> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 20.)
Protection wall around the church (drawing by Flóris Rómer)
Zidul de incintă al bisericii (desenul lui Flóris Rómer, 1868)
20. A torony déli homlokzata az átjáró bejáratával a helyreállítás idején
Southern view of the tower with the entrance of the passage during the rehabilitation works
Fațada sudică a turnului cu intrarea pasajului în timpul lucrărilor de reabilitare
21. Az átjáró északi, elfalazott kőkerete
Northern stone frame of the passage, walled in
Ancadramentul nordic, obturat, al pasajului

22. A hajó nyugati bejáratának kőkerete a 19. századi karzattfeljáró elbontása után
Stone frame of the western entrance of the nave, after the demolition of the ramp to the gallery
Ancadramentul de piatră al intrării vestice a navei, după demolarea scării tribunei vestice
23. A torony hajdani első emeleti bejáratának elfalazott kőkerete a kutatáskor, a karzat nélkül (2019).
Alatta látszik a nyugati bejárat utólagos, felfelé való bővítése
Door frame of the original entrance of the tower's first floor, during the researches, without the gallery (2019). Below one can see the later upper expansion of the western entrance of the nave
Ancadramentul intrării originale a etajului turnului la etajul I, ulterior înzidit. Imagine din timpul cercetărilor, fără tribună (2019). Mai jos se observă extinderea ulterioară pe înălțime a intrării vestice a navei
24. Az első emeleti toronybejárat kőkerete a torony felől, az elfalazás kibontása után. Jól látszik, hogy a mai hajófödém átvágja a régi ajtót. (Fotó: M&M Design)
Stone frame of the first floor entrance of the tower from inside the tower, after the withdrawal of the walling. On can see that the ceiling intersects the old door (Photo: M&M Design)
Ancadramentul intrării de etaj a turnului dinspre turn, după desfacerea obturării. Se observă că planșeul navei întreține fosta ușă (Fotografia: M&M Design)
25. A torony hajó felőli fala az első emelet eredeti bejáratának visszafalazása után, a karzattmellvéd visszahelyezése előtt
The eastern wall of the tower after the bricking up of the original first floor entrance, before remounting the gallery
Peretele dinspre navă al turnului, după rezidirea intrării originale a primului etaj, înaintea remontării tribunei
26. A toronyföldszint elbontott dongaboltozatának nyomai és az átjáró déli bejáratának belső kőkerete
Remains of the barrel vault of the tower's ground floor and the internal stone frame of the passage
Ampronta bolții semicilindrice a parterului turnului și ancadramentul interior al pasajului
27. A középkori padlásbejárat a hajó padlása felől, lent látható a mai födém szint és a hajdani első emeleti bejárat záradéka a födém fölött
Medieval entrance of the attic, down under one can see the present-day level of the ceiling, and above it the top of the former entrance of the first floor
Intrarea medievală a podului dinspre pod, nivelul actual al planșeului în partea inferioară și închiderea ușii spre primul etaj, deasupra planșeului
28. A szentély poligonális záradéka
The polygonal apse of the choir
Absida poligonală a corului
29. A szentély déli homlokzata
Southern façade of the choir
Fațada sudică a corului
30. A szentély északi oldala a sekrestye alaprajzának bemutatásával és boltozatának nyomaival
Northern view of the choir with the presentation of the sacristy's floorplan and the traces of the vaulting
Latura nordică a corului cu prezentarea planului sacristiei și a urmelor bolții sacristiei
31. 1583-as *hic fuit*-feliratok a szentély délnyugati támpilléren
1583 graffiti on the south-western buttress of the choir
Grafitiuri din 1583 pe contrafortul sud-vestic al corului
32. A déli homlokzat középső ablakzárdekának kőfaragójegye
Stonemason mark on the top of the central window of the southern façade
Semn de meșter pe închiderea ferestrei mijlocii a fațadei sudice a corului
33. Kripta az elbontott sekrestye alatt
Crypt under the demolished sacristy
Cripta de sub sacristia demolată
34. 1764-es rokokó emléktábla a 17. századi sekrestyeajtó fölött
Rococo memorial plaque from 1764 above the 17th century sacristy door

- Placă comemorativă rococo din 1764 deasupra uşii sacristiei din sec. al XVII-lea
35. Horváti Mihály bánffyhungaryi protestáns lelkész középkori oltárfedőlappól átalakított 1563-as sírköve
Tombstone from 1563 that belonged to the protestant minister of Huedin, Mihály Horváti, reshaped from the mensa of a medieval altar
Piatra funerară din 1563 a preotului protestant din Huedin, Mihály Horváti, transformată din mensa unui altar medieval
36. Csúcsíves ablak kőkeretének záradéka a kriptában, feltehetőleg a sekrestyéből
Upper element of the stone frame of a window in pointed arch in the crypt, probably originally part of the sacristy
Închiderea unei ferestre în arc frânt azi în criptă, provenind probabil din sacristia originală
37. Bunyitay Vince rajzai a szentély mérműveiről (1883)
Drawings of Vince Bunyitay of the traceries of the choir windows (1883)
Desenele lui Vince Bunyitay despre mulurile ferestrelor corului (1883)
38. A déli homlokzat nyugati ablakának 1765 után újrarakott záradéka
Vaulting remade in 1765 above the western window of the southern façade
Arc de descărcare rezidit în 1765 deasupra ferestrei vestice a faţadei sudice
39. A középkori koronapárkány maradványa
Remains of the medieval cornice
Urmele cornişei medievale
40. A boltozat nyomai a szentélyben (Fotó: M&M Design)
Remains of the vaulting in the choir
Urmele bolţii medievale în cor
41. Az ülőfülke keretének maradványa
Remains of the stone frame of the sedilia
Urmele ancadramentului sediliei
42. A tabernákulumfülke párkányának tojásléces maradványa
Remains of the egg-and-dart molding of the medieval tabernacle
Urma cu friză de ove a tabernacolului medieval
43. A diadalív a szentély fölől
The triumphal arch from the choir
Arcul de triumf dinspre cor
44. Átmetsződő pálcatagos, késő gótikus ajtókeret töredéke
Fragment of a late gothic doorframe with intersected moldings
Fragment dintr-un ancadrament de uşă gotic târziu cu baghete încrucişate
45. Reneszánsz ajtókeret töredékei
Fragments of a Renaissance doorframe
Fragmente ale unui ancadrament de uşă renescentist
46. A kripták feltárása közben előkerült antikva betűs kőfaragvány töredékei (16. század eleje)
Fragments of an inscription with antiqua letters, discovered during the research of the crypts (beginning of the 16th c.)
Fragmente ale unei inscripţii cu litere anticva ieşite la iveală în timpul dezvelirii criptelor (încep. sec. XVI.)
47. Címeres faragvány töredékei (?): koszorút tartó kezek (16. század eleje)
Fragments of a coat-of-arms carved in stone (?): hands holding a wreath (beginning of the 16th c.)
Fragmentele unui blazon cioplit în piatră (?): mâini ținând o coroană (încep. sec. XVI.)

A PÁLYA NYITVA. PÁKEI LAJOS (1853–1921) ÉPÍTÉSZ ÉLETE LEVELEI TÜKRÉBEN

Kulcsszavak: *Pákei Lajos; Kolozsvár; historizmus; hagyaték*

Sokat – de talán mégsem eleget – beszélünk napjainkban az előző korok örökségéről, az előttünk járók hagyatékáról. Pedig őrzésük, ápolásuk, gondozásuk mellett nagyon fontos a megismerésük, megismertetésük. Így nyernek értelmet azok az értékek, amelyek kulturális örökségünket alkotják, s ebben van a műemlékek védelmének a lényege is. Elődeink hagyatéka csak ritka esetben kerül egy helyre, sokszor megannyi újabb és újabb adalékkal bővül egy-egy már egésznek gondolt anyag, még a helyhez kötött műemlékek esetében is. De nincs ez másképp egy életműnél sem, s ennek szép példája Pákei Lajos építész tervezett, rajzolt, gyűjtött irat- és tárgyi hagyatéka. Ennek csak egy kis szeletét képezi a reánk maradt levelezése, amelynek egyes darabjait – életművéhez hasonlóan – megannyi egyházi és állami intézmény őrzi határon innen és túl. A Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ Múzeumi Osztálya (korábbi nevén Építészeti Múzeum) gyűjteményei mellett, ott vannak az Országos Levéltárban őrzött Pákei család és Nyárády Gábor-gyűjtemények, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, a kolozsvári állami levéltár vagy éppen a különböző egyházközségi levéltárak. S bár az ott őrzött levelek is – akárcsak tervei nyomán megépült munkái – széles területet fednek le, a háromszéki Bölönytől a napfényes Nápolyig, a Rajna-parti Baselig, nagyobb részük azonban Kolozsvárhoz kötődik. Itt született, és itt élt Pákei Lajos, ebben a városban íródott a ránk maradt levelezés túlnyomó hányada. Sajnos ezeknek egyelőre nagyon kis részét jelentik a Pákei Lajos által írt levelek, így levélhagyatékából főleg a hozzá írottakat tudjuk számba venni.

Rögtön az első levél, amely a kezünkben kerül, egy nagyon sajátos levélforma. A kolozsvári unitárius egyházközség anyakönyve alapján, az 1922-ben kiállított keresztlevél¹ megfogalmazása tömör és lényegre törő: Pákey Lajos kormányiszéki fogalmazó írnoknak és Székely Teréziának 1853. március 22-én keresztelték, az unitárius

* Gy. DÁVID Gyula (1957), építész, műemlékvédelmi szakmérnök, davidgyula2012@gmail.com

1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) *Nyárády Gábor gyűjteménye – Pákei család* P2282.17 6. dos. 42.

vallás szertartása szerint, – akkor már háromhetes – Lajos nevű fiát, Sala Farkas és Pákey Krisztina keresztszülők jelenlétében, Kolozsváron. 2023-ban, éppen 170 éve. Többek között ezért is emlékeztünk rá külön odafigyeléssel.²

Pákei Lajos³ életét és életművét elsőként saját maga tekintette át élete utolsó éveiből származó, reánk hagyományozott *Életrajzában*,⁴ de megannyi alapos tanulmány-nak is tárgyát képezte az elmúlt száz esztendőben Kelemen Lajostól Balogh Jolánig, Gaal Györgyig. Életéből most főleg azokat a momentumokat emeljük ki, amelyekre a levelezésében utalást találunk.

Az első levelek természetesen családi levelek és a pályakezdő, illetve azt előkészítő tanulmányait folytató időszakból származnak (1. kép). 1872-ben iratkozik be a Királyi József Műegyetemre Budapesten, s első élményeit humoros megfogalmazásban foglalja össze a család számára, Miklós bátyjának írt levelében. Kezdetben a pesti Al-Duna soron, a Só tér⁵ 40. szám alatt, másodmagával bérel szobát, ahonnan „szép kilátás esik a Dunára s a Gellért hegyre”. Egyetemi előadásokat hallgat, tagja lesz a természettudományi társulatnak, gyorsíró tanfolyamra iratkozik be. Közben természetesen sokat tanul, mint írja – „a sok trigonometriai számítások miatt agyvelünk mind triangularis idomokká jegeczesedtek. A sok rajzolás miatt körmeink graphittá váltak. [...] A vegytani előadásokon a sok magyarosított vegyszer miatt borzasztó explotálások⁶ történnék” –, de időt tud szakítani arra is, hogy részt vegyen a helyi zenei életben is, a háziasszonyával rendezett közös zenélésektől – „kivel gyakran játszom a gordonkámmal duetteket” –, egészen a városban elérhető koncertekig, zenei

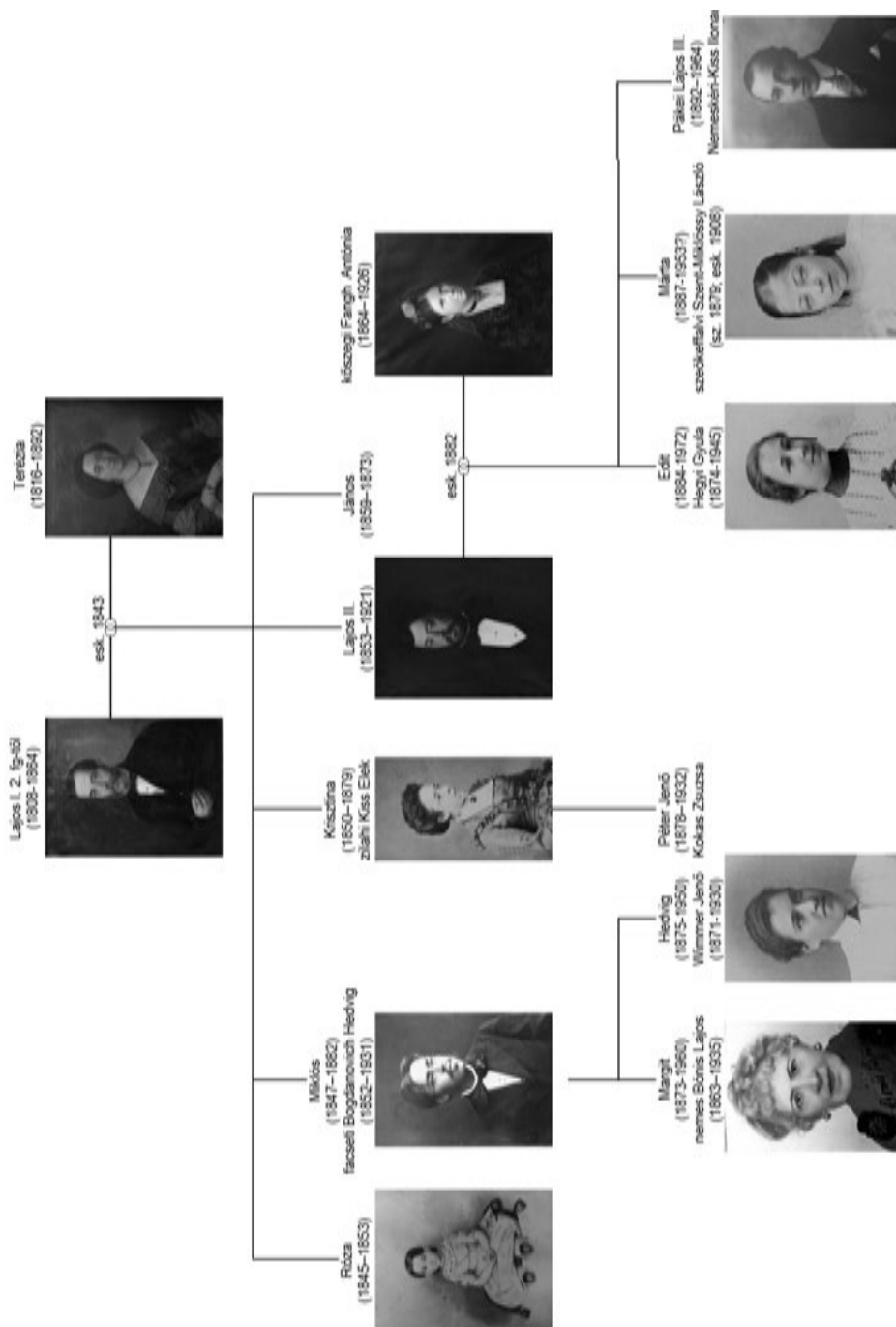
2 Az e tanulmány alapját képező előadás az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2023-as tudomány-napi konferenciáján hangzott el. A tanulmány angol és román nyelvű rövidített változatát lásd Gyula, Gy. Dávid: *Viața și opera lui Pékei prin prisma corespondenței sale / The Life and Work of Lajos Pékei in the Light of His Correspondence*. Transsylvania Nostra XVII(2023). 2. sz. 74–90. Szintén 2023-ban jelent meg a gazdag dokumentum- és illusztrációs anyaggal ellátott, az építész életét és munkásságát bemutató, több szerző kutatásait is összegző monográfia: *Pákei Lajos (1953–1921)*. Szerk. Gy. DÁVID Gyula. Holnap, Bp., 2023 (Az építészet mesterei).

3 Pákei Lajos nevének írásmódjával kapcsolatosan lásd Gy. DÁVID Gyula: *Pákei vs. Pákey. Száz éve hunyt el Pákei Lajos*. Unitárius Közlöny 31(2021). 4. sz. (ápr.) 15–16.

4 PÁKEI Lajos: *Pákei Pákey Lajos műépítész életrajza. Életrajz 1920. jan. 12. Kolozsvár*. Kézirat, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, a Pákei család levéltára, 402. fond, fasc. 30. 1921, valamint MNL OL P2282. 17 dos. 6 mappa. Az életrajzt közölte MURÁDIN-BEYER Katalin: *Pákei Lajos kézíratos önéletrajza*. Pávilon – Építészet, művészet, történet. 1993. 8. sz. 42–49; illetve Keresztény Magvető 102(1996). 2. sz. 99–106; valamint FEHÉR János: *A bölöni unitárius templomvár*. Dobó Valál Egyesület–Bölöni Unitárius Egyházközség, Barót–Bölön, 2015 (Erdővidéki Történelmi Adatok 2/1). 824–845.

5 Fővám tér. A 40. szám a Só tér keleti oldalán álló háztömb egy részét alkotó sósitszi lakásoknak az akkori Mészáros utca felőli sarkán volt.

6 Ti. robbanások.

1. ábra. Pákei Lajos családja (a szerző összeállítása)

alkalmakig, amelyek lelkes, részletekbe menő leírásait Pákei zenei elkötelezettségének első megnyilvánulásaként olvashatjuk.⁷

Ebben az időszakban fő levelezőpartnere Krisztina nővérének férje. Zilahi Kiss Elek leveleiben nemcsak az éppen aktuális pénzküldésről számol be a Pesten, majd Münchenben és Bécsben is tanulmányokat folytató ifjú sógorának, de villanásnyi – néhol pletykaszintű – betekintést nyújt a család életébe, s nemegyszer részletes leírásokat találunk Kolozsvár korabeli kulturális eseményeinek általa jelentősnek ítélt momentumairól is. A korán apa nélkül maradt ifjút atyáskodó jótanácsokkal is ellátja, katonai szolgálata ügyében érdeklődik, tanácsokat ad, tanulmányait elősegítendő szakkönyveket szerez be, sőt a szabadkőműves-páholyhoz való csatlakozásra is ösztönözi, „mert üdvösebb célra társulni nem lehet”.⁸ Kiss Elek sógor tanácsa megfogant, 1918. szeptember 25-én kelt a kolozsvári szabadkőműves Unió páholy azon díszoklevele, amellyel tanúsítja, hogy „31 éves szabadkőművességének emlékeztére a királyi művészet érdekében folytatott munkássága elismerésül, tiszteleti tagjául” választja Pákei Lajos testvért.⁹

A Kiss Elekkel folytatott levelezés azonban Krisztina nővérének 1879 elején bekövetkezett, korai halála miatt megszakad, s Elek – a családi kapcsolatokon nyomot hagyó – viharos körülmények között elköltözik a kolozsvári Híd utcai házból (2. kép), így a levelek fonalát édesanyja, illetve bátyja, Miklós szövi tovább. A fő téma ekkor már a megüresedett, majd meghirdetett városi főmérnöki állás, amelyre a család, az unitárius közösség hathatós támogatásával a már tanulmányait befejező, de Theophil Hansen bécsi irodájában tevékenységét tovább folytató fiatal építész szeretné látni. A pályázat sikeres, Miklós levelében lelkesen közvetít:

„Fogadd mindnyájunk üdvözlétét és szerencse kíváнатát; az állás melyet elfoglalandó leszel – igaz, nincs ékesítve a nagy, világhírű dícsőség iránti reménység fénysugaraival, de a reménység helyett nyújt

7 Pákei Lajos levele bátyjának, Pákei Miklósnak (1847–1882). Pest, 1872. november 12. Lásd *Függelék 2*. Az összeállításban közreadott leveleket, szövegrészleteket a szerkesztőség kívánsága szerint a mai helyesírási szabályoknak megfelelő átírásban közöljük, kivéve a régies szavak írását, amelyet változatlanul hagyunk. Hasonló megfontolásból, a szöveg értelmének megfelelően, pótoltuk a hiányzó központozási jeleket, illetve jelöltük (...) -el a rövidítések feloldását. A bizonytalan olvasatokat, a szerző megjegyzéseit és a kihagyott szövegrészeket [...] -el jelöltük.

8 Zilahi Kiss Elek (1840–1908) levelei 1874–1879. MNL OL P1781 *Pákei család* 9. tétel 51–72.

9 Pákei Lajosnak írt levél az Unió páholytól. Kolozsvár, 1918. október 6. Lásd *Függelék 104*, valamint a páholy díszoklevele, Kolozsvár, 1918. szeptember 25. Magyar Építészeti Múzeum Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Múzeumi Osztálya (továbbiakban: MÉM MDK MO) ltsz. 69.021.23.

biztos létet, állandósulást az életpályán, nyújt a mi társadalmunkban tekintélyt, állást, rangot, szabad és független kört a munkálkodásra; én részemről, s velem együtt mindazok, akik megválasztásodat közvetve vagy közvetlen eszközölték, ezen állást nem tekintjük csekélynek, mert e város a haladás, fejlődés stádiumában van, az állandó vashíd, közzvágóhíd, redout, vízvezeték és kanalizáció – a napi kérdésekké váltak, s míg az első még ez év folyamán már valósulásnak néz eléje, a többiek is lassanként mind inkább nyomulnak előtérbe, úgy hogy az ezekbeni közreműködésed által alapíthatsz magadnak hírt, dicsőséget, nevet, nemcsak e városra szállót, hanem olyat, mely az egész országrész területére kiterjedjen, s azt hiszem ha – tevékenységed által – ennyit is elérni képes leszel, nem vesztegetted el az időt hiába, s azt hiszem, e szerzett babérokkal is boldog lehetsz. Az anyag megvan, a pálya nyitva, tőled függenek azt jól és üdvösen felhasználni, szobrot alkotni vagy alaktalan sártömeget”.¹⁰

Pár hónappal később pedig Pákeiné Székely Terézia harcói távollétéből, a kolozsvári ház körüli tevékenységekben, a virágok locsolásában igazítja el a már ott lakó Lajos fiát.

Pákei életrajzi vallomásából tudjuk, hogy az elkövetkező négy esztendő nem sok szakmai örömet hozott neki. Lemond tehát főmérnöki hivataláról, de munkája, tevékenysége elismeréseképpen a város tiszteletbeli főmérnökének címével jutalmazták, mely minőségben a város építési ügyeiben továbbra is számítanak a véleményére, javaslataira. S bár már a kezdeti időszakról kezdve elkötelezi magát a céhrendszer leépülése után szükségessé váló iparoktatás ügye mellett, tanít, ipariskolát, iparmúzeumot tervez, igazgat, tanulmányi évei, a Bécsben töltött esztendők, a hanseni közös munkák emlékének hatására megpályázza a budapesti egyetem 1886-ban meghirdetett ókori tanszéki állását.¹¹ Az ezzel kapcsolatos levelezés fontosságát jelzi – az állás elnyerése érdekében ugyanis egykori professzora támogatását kérte –, hogy azt Pákei nemcsak megőrizte, de másolatban életrajzába is beemelte, hosszan tárgyalva annak tanulságait (3. kép). A sikertelenség ellenére talán érdemes a világhírű szaktekintély, Hansen Weber Antal minisztériumi építésznek német nyelven írt ajánlóleveléből idéznünk: „Mivel munkásságát és dicséretre méltó jellemét ismerem, megengedem magamnak, hogy mint olyan valakit ajánljam, aki leginkább megérdemli ezt a helyet. Kérlek, nézd meg néhány munkáját, meg vagyok győződve, hogy meglátod, nem di-

10 Pákei Miklós levele Pákei Lajosnak, 1880. május 30. A teljes levelet lásd *Függelék* 45.

11 A levelek elemzését lásd SISA József: *Pákei Lajos, Theophil Hansen és a budapesti József Műegyetem*. *Ars Hungarica* XXXI(2003). 2. sz. 441–446; az eredeti leveleket lásd MÉM MDK MO ltsz. 69.021.5–9.

csértem túl. Ha sikeréhez hozzá tudnál segíteni, nem csak neki használnál, hanem az egyetem dicsőségének is”.¹² Az állást végül egy másik Hansen-tanítvány, Czígler Győző nyeri el, Pákeinek pedig a budapesti magasépítési bizottságban ajánlanak állást. Ám neki „építő-művészeti pálya kellett, nem pedig vesződéssel járó adminisztratív pálya. Ebből volt itt részem bőven” – írja később emlékezéseiben.

A felajánlott állás feltételeként elvárt oklevelet azonban a rákövetkező évben megszerzi. A Magyar Királyi József Műegyetem részéről Lipthay Sándor rektor és König Gyula dékán által aláírt, 1887-ben kiállított oklevél arról tanúskodik, hogy a tanulmányait „a kir. József műegyetemen, a müncheni műegyetemen¹³ és a bécsi képzőművészeti akadémián¹⁴ 1872/3-tól 1879/80-ig” végzett építész egy utólag hozott, 1879-es miniszteri rendelet alapján tartott szigorlaton megfelelt, ezért „ezennel építésznek elismerjük és valljuk”.¹⁵ Jelzésértékké, hogy ekkor már pár éve tagja a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek, a Magyar Királyságban tevékenykedő építészek és műszaki szakemberek érdekvédelmi, tudományos és kulturális szervezetének – ahogy arról egy másik oklevél tanúskodik.¹⁶

1890-ben Pákei Lajos már több mint hat éve tanára a kolozsvári Fa-, Vas- és Építőipari Tanműhelyeknek, s jó pár éve foglalkoztatja az ipariskola, rajziskola, iparmúzeum kolozsvári helyszínéül szolgáló méltó épület tervezése is. Így, amikor hírt veszi az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola építésére kiírt, nagy ívű programmal meghirdetett pesti pályázatnak, felvállalja a megmértetést, s a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet heti értesítőjében közzétett felhívást követően levélben keresi meg a kiíró. Az építész tervben maradt elképzelését hagyatékából ismerjük,¹⁷ a pályázat iratanyagai között pedig a pályamű bírálatát is olvashatjuk, ám a sikertelen pesti pályázat mégis meghozta gyümölcsét. E tapasztalat birtokában nyert a kolozsvári iparoktatás intézménye két fontos hajlékot, amelyek a mai napig az oktatás ügyét szolgálják, s amelyek – átalakításaik ellenére is – Kolozsvár emblematikus, a kolozsvári műszaki egyetemnek otthont adó épületei.

Ebben az időszakba kerül terítékre a Városi Vigadó építésének ügye is, amelynek a 20. századba is átnyúló tervezési folyamatáról mindössze egy levél tanúskodik:

12 Theophil Hansen építész levele Weber Antal építésznek 1886. május 3. Lásd *Függelék* 50.

13 Technische Hochschule München.

14 Akademie de Bildenden Künste Wien.

15 MÉM MDK MO ltsz. 69.021.2.

16 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet oklevele, 1885. november 7. MNL OL P2282.17 6. dos. 66. Lásd *Függelék* 49.

17 A tervek sajnos csak korabeli fotómásolatban maradtak fenn, bár szintén Pákei levelei tanúskodnak arról, hogy a tervek visszaszolgáltatását, Kolozsvárra szállíttatását Pákei akkurátusan előkészítette. Pákei Lajos levele a Magyar Iparművészeti Múzeumnak, 1891. Iparművészeti Múzeum Adattára 1891/78. A pályázatról, pályaműről részletesen lásd Gy. DÁVID Gyula: *Pákei „programszerű” pályázata*. Szabadság XXIX(2017). 49. sz. (márc. 1.) 8.

Albach Géza polgármester kéri Pákeit a „mostani redoutte épületnek korszerű átalakítási tervezete” benyújtására.¹⁸ Ám hiába a többször is átdolgozott terv, a város végül eláll a megvalósítástól – amelynek utolsó változatában már a történelmi épület elbontásával is számol –, s ennek kapcsán Pákei önéletírása egy újabb keserű mondattal bővül (4. kép). Persze mindeközben nem egy épülete sikeresen meg is valósul: főúri kastélyok (Enyedszentkirály, Mezőzáh, Kővárhosszúfalu, Várhegy, Bodola), borszéki villák (a Szász Domokos- és az Urmánczi-villa), kolozsvári lakóházak (Békésy-, Fekete-, Merza-házak) tervezésében működik közre vagy vesz részt kizárólagosan, s Kolozsvár életének jelentős épületeit, eseményeit – Mátyás király szülőházát, az erdélyi magyar színjátszást – megjelölő emléktáblái készülnek. Talán ez utóbbi hozza meg számára azt a lehetőséget is, amelynek eredményeképpen megtervezi, és 1893–1895 között fel is épül Kolozsvár mai napig egyik legjelentősebb középülete, a már épültekor modern megvalósításokkal büszkélkedő, neobarokk New York szálló is.

Közben családot alapít, 1882-ben feleségül veszi a Gyűjtő családdal rokonságban álló kőszegi Fangh Antóniát. Három gyermekük születik – Edit (1884–1972), Márta (1887–1953) és Lajos (1892–1964) –, feladják a Híd utcai házat, s az újonnan felépült Majális utcai villába költöznek, amely a mai napig fontos szerepet játszik Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeinek történetében, megőrzésében. Innen temetik 1892-ben édesanyját is, amely szomorú esemény a családi levelekben is megjelenik. Sógorával, Zilahi Elekkel a hagyaték kapcsán folytatott egyezkedő levelekben utalnak arra az értékes kapcsolatra, amely a Pákei családot Bölöni Sikó Miklós festőművészhez köti, s amelynek eredményeként nem egy családi portré született (5. kép). Ezeket sajnos egyelőre csak névről, másolatokról ismerjük, valós lelőhelyüket még homály fedi.

Pákei jelentős templomépítő tevékenysége a bölöni unitárius templom tervezésével indul, ahol előbb szakértőként kéri fel, a korábbi tervek véleményezésére. A templom tervezés-, építéstörténetének alapos feldolgozásából¹⁹ ismerjük az idevonatkozó leveleket is. Ezek az 1895–1896 között zajló építkezésnek a végső szakaszában születtek ugyan, de hű képet adnak a tervező Pákei és az építtető bölöni egyházközség, illetve a hatóság, az Egyházkerületi Tanács közötti, nem éppen felhőtlen viszonyról, amely az egész építkezést végigkísérte. Az eredmény azonban mindenki megalégedésére szolgált, s az épületet az erdélyi unitárius templomépítészeten úttörő alkotásként tartjuk számon.

Pákei Lajos unitárius templomtervei közül a második a székelyudvarhelyi, ezt követi a firtosmartonosi, majd a magyarsárosi.²⁰ Az udvarhelyi templom kiviteli ter-

18 Albach Géza polgármester levele Pákei Lajosnak, 1891. január 7. Lásd *Függelék* 57.

19 FEHÉR: *i. m.* A leveleket lásd a kötet függelékében, a 46–47. számok alatt.

20 Az udvarhelyi és a firtosmartonosi templomok megvalósulásukat tekintve fordított sorrendben követik egymást, de tervezésük időrendiségének tekintetében az alaprajzi elrende-

veivel együtt 2020-ban néhány olyan levél is előkerült, amelyek Pákeinek az elhúzó-dó templomépítés 1906-ban beindult kivitelezési munkái során tett észrevételeit, válaszait tartalmazzák, s bennük nem lehet nem észrevenni a minőségre való törekvési építész szándékát (6. kép).²¹

Mátyás király Fadrusz János alkotta és a Magyar Nemzeti Galériában őrzött fejszobrának felvételével jelent meg 1998-ban az *Ars Hungarica* folyóiratnak az a száma, amelynek adattári részében Miklósi-Sikes Csaba közzétette Fadrusz és Pákei feltehetőleg 1895-re keltezhető levelezését. A leveleket Gyalui Farkas közölte még 1928-ban, és az 1998-as újraközlés ez alapján készült; az eredeti levelek fennmaradtak a budapesti Építészeti Múzeum megőrzésében, Pákei Lajos ottani hagyatékában.²² A levelek személyes, baráti, sokszor családias meleg hangvétele nem hagy kétséget a két alkotó között fennállt kapcsolatáról, melynek két emblemikus szobor, illetve azok talapzata – a kolozsvári Mátyás király és a pozsonyi Mária Terézia-emlékmű –, valamint a budai Naphegyre épített Fadrusz-villa és műteremház a gyümölcse. Ez utóbbi kettő sajnos mára már elpusztult, megsemmisült, de a Kolozsvár szimbólumaként emlegetett Mátyás-szoborcsoport ma is díszíti a város – napjainkra sajnos kopárrá vált – főterét. Szintén Fadrusz leveleinek egyikében történik utalás Pákei egy lehetséges pozsonyi megbízására. Mint olvassuk: „a pozsonyiak akarnak egy termet építeni, mert Pozsony városának nincsen díszterme, amely megfelelné a modern követelményeknek. Tehát egy palotaszerű ház szállodával, kávéházzal vagy üzlethelyiségekkel, és hogy mit kérnél te a tervekért, nem egészen végleges dologért, hanem olyan vázlatért, amelyből már [a] dolog művészi és praktikus oldala is kitűnne. Azt hiszem, édes Lajoskám, hogyha megtetszene munkád, akkor szép feladat várna rád Pozsonyban, és én reménylem, meg is lesz”.²³

A pozsonyi „szép feladat” helyett Kolozsváron nyílik alkalmá Pákeinek a várost és közönségét tehetségének ajándékával gazdagítani. 1897-re épül fel a Sétatérén, a csónakázótó partján a Kioszk együttese, valamint a vele és környezetével tökéletes összhangban álló Korcsolyacsarnok. S bár a levelezésben ezekre nem találunk utalást, a Schlick vasöntőde ez idő tájt keltezett – de valószínű egész más ügyben született –

zés folyamatos fejlődését figyelhetjük meg; a latinkereszt négyzetére szerkesztett bölöni kupolától egyenes út vezet a magyarsárosi templomig, melynél a görögkereszt-alaprajz nyolcszögű központi tere felé emelkedik a torony.

- 21 Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség Levéltára, Székelyudvarhely (továbbiakban SzuUÉLvt.)
- 22 MIKLÓSI-SIKES Csaba: *Fadrusz János kolozsvári és zilahi működése a korabeli erdélyi sajtó tükrében*. *Ars Hungarica* XXVI(1998). 1. sz. 105–142; GYALUI Farkas: *Pákey Lajosról. Fadrusz János ismeretlen leveleivel*. *Ellenzék* XLIX(1928). 189. sz. (aug. 6.) 10; MÉM MDK MO ltsz. 69.021.10–69.021.14. A Gyalui Farkas által közölt 6 levélből, Miklósi-Sikes négyet közöl, s a levelekből ötnek őrizi eredeti példányát a Magyar Építészeti Múzeum.
- 23 MÉM MDK MO ltsz. 69.021.11.

levele²⁴ óhatatlanul eszünkbe juttatja a bécsi mitologikus szobrokat idéző szökőkút közepén álló, hatalmas öntöttvas tálat, melynek az oroszlanfejes vízköpőiből aláhulló vízpermet mögül nimfák tekintenek ki a szökőkút víztükrére.

Levelezése révén betekinthetünk Pákei utazásainak néhány itineráriumába, úti-tervébe is: 1903-ban Olaszországba (Nápoly, Pompeji, Róma), 1905-ben Svájcba (Basel, Genf, Luzern, Zürich), majd Franciaországba (Marseille, Lyon, Nizza) utazik, s ezekben a rövid üzenetekben múzeumlátogatásairól sem feledkezik meg említést tenni. De hogy az utazás nem csak Pákei kiváltsága volt, arról felesége, Fangh Antónia Róma városáról szóló szemléletes visszaemlékező írása tanúskodik, melyet 1902-ben olvasott fel a Dávid Ferencz-Egylet ülésén.²⁵

Pákei egyik főművéről, az 1901-ben felavatott kolozsvári Unitárius Kollégiumról – valószínű, mivel az helyben épült – Pákei hagyatékában nem maradt fenn levelezés, ezért is tartjuk fontosnak, hogy a székelykeresztúri unitárius egyházköri gyűlés köszönőleveléből idézzünk, amelyet a háború küszöbén felépült és a kolozsvári kollégium kisebb testvérének tartott Unitárius Főgimnázium épülete kapcsán fogalmazott meg Deák István egyházköri jegyző (7–8. kép):

„Mintha imádkozó lelkünk az Úr Istent kereste volna valamely magasztos, szép templomban: úgy éreztük magunkat, midőn először léptük át annak a gyönyörű alkotásnak a küszöbét. [...]

A Nagyságod teremő esze kibontakozik a mi szegénységünk nagy akadályaiából s amit ad, az egy gazdag lélek olyan műve, mely tiszteletet gerjeszt és hálára ösztönöz minden unitárius szívet és a kultúra minden barátját Nagyságod iránt. [...] Legyen áldott a Pákey név, a Pákey kéz, a Pákey szív, a Pákey ész, mely az unitáriusok második kultúr templomát is megalkotta!”²⁶

A kolozsvári Házsongárdi temető Erdély nemzeti Pantheonja, műemlék sírjainak alkotói, megtervezői között ott találjuk Pákei Lajost is, aki elsősorban egyháza nagyjainak tervezett síremléket Kolozsváron. Ezek közül az egyik legjelentősebb a Brassai Sámuel polihisztornak emléket állító, amelynek megvalósításába – akárcsak a sétatéri Korcsolyacsarnok vagy az Unitárius Kollégium szobrászati munkái esetében – bevonta a fiatal szobrásztehetséget, Kozma Erzsébetet is (9. kép). A fennmaradt levelek

24 Schlick Vasöntőde és Gépgyár Pákei Lajosnak írt levele. Bp., 1896. augusztus 28. MÉM MDK MO ltsz. 69.021.18.

25 *Emlékezés Rómára*. Magyar Polgár XXV(1902). 10. sz. (jan. 14.) 1–3; (1902). 11. sz. (jan. 15.) 1–2. Újraközölve Szabadság XXXII(2020). 202. sz. (szept. 4.) 8–9.

26 Deák Miklós levele Pákei Lajosnak. A teljes levelet lásd *Függelék* 97. A levél hátoldalán: „vett 1915. május hó 26.”.

is erről tanúskodnak, az emlékmű 1910. október 2-án tartott ünnepélyes átadásával a Brassai-emlékbizottság feloszlata előtti egyik utolsó ténykedéseként – Pákei közreműködésével – rendezi a szobrász tiszteletdíját.

Pár évvel később újabb két családi levél vezet vissza minket a Pákei családhoz. Az egyiket – egy hajófedélzeten álló társaságot (köztük Pákei Lajost) mutató abbáziai képeslapot – Pákeiné jegyzi,²⁷ s benne a Pálmay-féle családtörténeti munkára hívja fel a figyelmünket,²⁸ a másikat Pákei írja vejének, Hegyi Gyulának, s benne egy, a hagyatékmal kapcsolatos képes-írott *Családi gyűjtemény* kerül szóba, amely 1916-ban kerül Budapestre.²⁹

Pákei széles körű munkásságának kiemelkedő szegmensét képezi Kolozsvár épített történelmének emlékeit, reneszánsz kőfaragványait megmentő, átörökítő, dokumentáló munkássága. Értékmentésének egyik módja a beépítés volt, az, hogy a régi, lebontott vagy bontásra ítélt épületek feliratos, faragott köveit úgymond „bealkalmazta” az új épületekbe. Így kerültek az általa tervezett Unitárius Kollégium falába egykori kolozsvári házak kőkeretei,³⁰ és ennek eredményeképpen lett saját Majális utcai villája is a kolozsvári reneszánsz építészet élő műemléke. Másik módszere a felmérésekre alapozott rajzi megörökítés volt, amelynek az elődök példája nyomán abban az időben már komoly hagyományai voltak, tanulságokkal és mintákkal, s amelyet ő, mesterségéhez illő mérnöki precizitással, de sokszor magas művészi színvonalon teljesített ki (10. kép). Mindkettő beleilleszkedett a kor általános gyakorlataiba.

Az elvégzett hatalmas munkát itt most csak néhány rövid levél, fogalmazvány felemlítésével dokumentálhatjuk. A Balogh Jolán által elsőként bemutatott anyag,³¹ majd a később e témát tárgyaló kiállítások, tanulmányok³² főleg az elkészült – és do-

27 Bónis Lajosné Pákei Margit, Pákei Miklós lányának írt levél. Lásd *Függelék* 98.

28 PÁLMAY József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, 1901. A Pákei családról a 347–348. oldalon. Pákei Lajos első gyermekeként ott tévesen *Judith* (sz. 1883) szerepel.

29 Pákei Lajos levele Hegyi Gyulához, 1916. május 31. Lásd *Függelék* 99.

30 A kollégium építési tervén álló és az építkezés miatt lebontott Petrus Daumen-ház ajtókerete 1595-ből, ill. a régi Unitárius Kollégium egykori kapuja 1806-ból.

31 BALOGH Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Kvár, 1944 (Erdélyi Tudományos Füzetek 186 – a továbbiakban BALOGH 1944); majd uő: *Későrenaissance kőfaragó műhelyek*. IV. közlemény. *A kolozsvári műhelyek*. Ars Hungarica III(1975). 2. sz. 211–276.

32 *OMF katalógus* 1983. *Pákei Lajos (1853–1921) rajzai Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeiről*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása Székesfehérváron ’83–’84 (kiállítási katalógus). Szerk. PUSZTAI László. Bp. 1983; PUSZTAI László: *Pákei Lajos építész rajzi hagyatéka az Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményeiben*. Magyar Építőművészet LXXXI(1990). 5. sz. 52–55; Gy. DÁVID Gyula: *Felmérések a Híd utca 22. szám alatt. Pákei Lajos félbemaradt kiadványa kapcsán*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. ÚS IX/XIX(2014). 225–258.

kumentumértékénél fogva igen értékes – anyagot tárgyalják, kevés szó esik az előkészítés mértéke szerint hatalmasnak számító munka folyamatáról. Erről kapunk néhány villanásnyi ismeretet az átnézett levelekből.

Mint ismert, Pákei a tervezett kötetben nagyobb részt helyszíni felmérések alapján rögzített adatok segítségével megrajzolt faragott köemlékeket igyekszik bemutatni. A felmérési, szerkesztési munkában azonban segítsége is volt, bár ennek pontos mértékét még nem tudjuk megállapítani. Az viszont egyértelmű, hogy rajzos jegyzeteivel, iránymutatásával részletekbe menően követte, felügyelte a folyamatot. Az egyes rajzok néha kedveskedő megjegyzései a közvetlen munkatársi kapcsolatról tanúskodnak: „Miután kedves Klárka rajong a betűkért, s mert soká törtem a fejem, mivel szerezhethnék örömet, tehát ide iktatom a Bocskai erd(élyi) fejed(elem) egyik emléktábláját egy pár betűterv által”.³³

A budapesti építészeti múzeumban és a kolozsvári unitárius levéltárban őrzött anyagból azonban tudjuk – vagy inkább nagy valószínűséggel sejthetjük –, hogy a tervezett kötetben Pákei nem csak saját rajzi felméréseit kívánta megosztani. A *Kolozsvár Sz. K. város építészeti műemlékei a XIV-ik századtól a XIX. század közepéig* című összeállításban helye lett volna a különböző akadémiái, nemzeti és szépművészeti múzeumi gyűjteményekből bekért archív fényképeknek, korabeli felmérési rajzok fotómásolatainak is. Erről tanúskodik a gr. Zichy István múzeumi igazgatónak írt s a kapott fotómásolatokat megköszönő levele.³⁴

Végül idetartozónak véljük Körösfői Kriesch Aladár levelét is, melyben Pákei készülő munkájához segítségül – a kért, Óváról készített rajz helyett – a kolozsvári Szabók tornyának olajfestésű vázlatát küldi mellékelve.³⁵

Fontosnak tartjuk itt is megjegyezni, hogy a Pákei-hagyaték e szegmensének (amely a Kolozsváron és Budapesten őrzöttekkel együtt több mint félezer tételt számlál) részletes feldolgozásával és a széles közönséggel történő megismertetésével, a tervezett kiadvány összeállításával, kiadásával a mai napig adósok vagyunk.

Pákei Lajos számba vett levelezésének utolsó darabja jelzésértékű. Kelemen Lajos az Erdélyi Múzeum-Egyesület nevében keresi meg őt családi levelezése megmentése ügyében – mint a levélből kiderül, akkor már sokadszorra –, s a Pákei „családi levelei örökös megőrzésére becses figyelmébe” ajánlja újra az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát, azzal a céllal, „hogy az értékes, becses anyag ne pusztuljon tovább, hanem

33 Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (továbbiakban: MUEKvGyLtv.) 8.A.050. A teljes szöveget lásd *Függelék* 103.

34 Pákei Lajos levele gróf Zichy Istvánnak, 1917. december 31. Lásd *Függelék* 101.

35 Körösfői Kriesch Aladár levele Pákei Lajosnak. Gödöllő, 1918. május 19. GYALUI: i. m. VII. levél.

mind a múlt emlékére, mind a történeti kutatás és Igazgató úr szép múltú családja javára minél teljesebben megmaradjon”³⁶ (11. kép).

FÜGGELÉK³⁷

1. Pákey Lajos keresztlevele

1922. július 6. – Kolozsvár (MNL OL P2282.17 6. dos. 42.)

Kivonat a kolozsvári unitárius egyházközség keresztelő anyakönyvéből IV. kötet, 20., 6–1853. sorszám.

- szülők: Pákey Lajos kormányzéki fogalmazó írnok és Székely Terézia
- vallásuk: unitárius
- keresztszülők: Sala Farkas és Pákey Krisztina
- a keresztelő időpontja 1853. 03. 22., Kolozsvár
- a kivonat kelte 1922. 07. 06., Kolozsvár

2. Pákei Lajos levele bátyjának, Pákei Miklósnak

1872. november 12. – Pest (MNL OL P2282.17 5. dos. 1041–1044.)

Édes Miklós!

Engedj meg, édes Miklós, hogy ily későn írok neked, de ha indokolnom kell a késedelmeskedést, úgy e tekintetben sokat hozhatnék fel mentségemül, főképp azt, hogy a sok költözködés sok időmet vette igénybe, másfelől haza is sok levelet kellett írjak: ismét számtalan megbízatások egy s más ügyben szintén sok ideig foglalkoztatnak, szóval eddig még nem volt alkalmam a rólad emlékezőmnek tettben megnyilvánítására. Mindezek mellett engedd, hogy nem hit – de meggyőződésemm legyen a teljes megbocsátás részedről.

Miután értesültem arról a kedves Hedvig³⁸ által, hogy ti a mama névnapja alkalmakor Kolozsvártt voltatok, úgy okom van feltenni azt, miszerint itteni körülményeimről némi tudomással bírsz, ezért nem kezdem a pásztori jelenetnél a trójai háború leírását; hanem a már megszerzett tudomásokra építem a következőket: Pestre jöve-telemtkor fő célom, illetőleg első teendőm volt az, hogy amennyiben lehet anyagilag

36 Kelemen Lajos levele Pákei Lajosnak. Kvár 1918. október. 18. Az eredeti dokumentumot lásd MÉM MDK MO ltsz. 69.021.16. A levelet közli Sas Péter: *Kelemen Lajos levele Pákey Lajoshoz*. Keresztény Magvető 103(1997). 2. sz. 136–137; valamint KELEMEN Lajos *levelezése*. II. 1910–1919. Szerk. Sas Péter. Balassi, Bp., 2022. 1127.

37 A forrásközlési irányelveket lásd a 7. jegyzetben.

38 Pákei Miklósné Bogdanovich Hedvig (1852–1931), Pákei Lajos sógornője.

biztosítsam magamat, természetesen beleértve a jó kényelmes életet; ez részben sikerült is, mert szállást jót kaptam, közel a technikához, czime: Al-Duna sor (Só tér³⁹) 40/7 sz. II. emelet I. ajtó. A szoba igen csinos, nagysága akkora, mint a te irodád, természetes, magasabb tetővel, nagy ablakokkal, melyekből szép kilátás esik a Dunára s a Gellért-hegyre. A szobában egy jó zongora is van, nem bérlett, hanem a házi-asszonyé (egy csinos fiatal özvegy), kivel gyakran játszom a gordonkámmal duetteket.

Amily jó a szállásom, azaz, hogy ketten lakunk a Székely Elek öccsével, éppen oly rossz a kosztom, különösen az ebéd, azt fogadtam 9 frt egy hónapra, s áll 3 tál ételből, ami leves, laska és gombóc, minden vetemény nélkül, vízzel készítve, főzelék vagy bab vagy lencse, sült mindörökké disznópecsenye. Holnap megfordítva eszünk a combinatiók és permutatiók elvei szerint. Hanem beleszokik az ember a silány életbe is, ez még nem sokat aggaszt. Vacsorám vagy kávé, vagy thea. Foglalatosságom: folytonos tanulás 8–1^{ig} egyetemi előadás van, úgyszintén délután 3–5^{ig}, a többi időt szintén tanulással töltöm el. Élvezetem szintén az, eljárogatok az academiai ülésekre, a természettudományi társulatba – mint tag veszek rész. Közelebről vétettem fel a „Pesti gyorsíró egyesület”-be tagul, idevonatkozólag megjegyzem, hogy fennlétem alatt eddig legtöbb időt a gyorsírászat tüzetes tanulására használtam fel, s már azt be is fejeztem, most kész gyorsíró vagyok. Az delegatiókba is elmentem némelykor. Szintén a concertekbe is, a tegnap egy lengyel bárónál volt éppen egy „concert de Salon”. Nagyobbrészt zongorajátszások voltak, egy Károlyi leány zongorázott Chopintól, Mendelssohntól egy Elégiát s egy Beethoven-grand sonatát. Én is ott voltam, s több más vendég. A jövő vasárnap én fogok játszani ott trióba, hegedűsnek Reményi van felkérve. Ezenkívül a Richter concertjeibe is elmegyek, valamint egy más – most tervezett Joachim-féle concertbe. – A zene nekem igen nagy élvezetem most is. Quartettbe szintén van részem Hubernél – minden péntek nap. A színházban többször voltam [...]. Az erdélyi barátaimmal többször találkoztam.

Mindnyájan üdvözölnek. Kész N(agysá)g(os) úr mindenik. Jani Pásztón van Plastiéknál^[?], egy párszor voltam nála, míg Budán lakott. Más helyi hírekről a lapok tudósítanak.

Végre kérlek, édes Miklós, írj nekem, ha teheted, leveleiddel igen megörvendeztetnél. Ígérem, viszont én is írok neked, mikor csak tehetem, de sok levelet mégse várj tőlem, mert nagyon el vagyok halmozva a tanulmányokkal. Itt már az egyetemi magyarázat gőzerővel történik, s mi ennek megfelelőleg légnymatilag kell tanuljunk mindaddig, míg egy kutyabőrös commentárra petrificálódunk.⁴⁰ Ezek a legújabb nézetek, melyek egy tanuló ifjúra a mai világba vonatkoznak. A sok trigonometriai számítások miatt agyvelünk mind triangularis idomokká jegeczesedtek. A sok rajzolás miatt körmeink graphittá váltak. A phisicai előadásokon a sok képlet miatt

39 Fővám tér.

40 Ti. kövesedünk.

„könony⁴¹ kéneges – hamany⁴² részeges (KS²HS) lehellünk. A vegytani előadásokon, a sok magyarosított vegyszer miatt borzasztó explozálások⁴³ történnek. Szily K. elméleti természettan-előadásait a classis szolgál oly reális szempontból tekinti, hogy e mián mindegyre kéménygyulladás történik. A kísérleti phisicai órán ezen théma miatt újabb véletek⁴⁴ a Ruhmkorff⁴⁵-féle villanyosságáról!!! – mindennap beüt a menkő. A nemzetgazdaság-tani órán rendesen a báró Khun⁴⁶ féle költségvetést adják elé a Lónyai⁴⁷ rendelete folytán – mely miatt rendesen cholera-cseppeket⁴⁸ veszünk be. –

Még egy pár szó: Lula néni levél által figyelmeztetett, hogy kicsi Margitról⁴⁹ ne feledkezzem el! E figyelmeztetés nagyobb hatású volt reám nézve, mintha egy 40 ütegből álló Galvani-villanyfolyamot fogtam volna fel! E figyelmeztetést, mint sürgősségtelent, direct visszautasítom! Hát azt gondolja Lula néni, hogy az emlékezet nálam csak oly periódustehetség? Vagy tán, hogy az gutta pergából⁵⁰ van, melyre az éghajlatváltozás annyira negativice hat, hogy a positiv possibilitásokat 0-ra apasztja? Tudasd véle, kérlek, hogy csalódik! Emlékezetem megvan, s oly berendezett az, hogy még képletileg is ki tudnám mutatni, hogy a kis Margit iránti emlékezet hányadik szög alatt, mily delejtűi fokhajlás alatt van meg irrationalis () emlékemben. S aztán ama nyilvánvaló, melyet a kis Margit Ámor képiben szívembe lőtt – nem oly könnyen áll ám, hogy Lula néni tetszése szerint kihúzogassa meg visszategye. De tekintsük bár a dolgot, mely az idealisnak pszichologiailag alávetett bármely sinthetikai reális szempontjából, teszem fel az élet-philosophia szempontjából, mely azt mondja: „Élj az élőkkel, jelenben, a múlt ne aggasszon, a jövő legyen mindened!”

Minthogy pedig a kis Margit a jövőben fog – mint passiv egyén – fungálni: ergo: a dolgok conditio sine qua nonja⁵¹ lenne az, ha én őt el tudnám felejtetni. Ime Lula

41 Könony/köneny = hidrogén; lásd még éleny = oxigén, kö-éleg = víz (két térfogatú köneny, egy térfogatú éleny) CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A Magyar Nyelv Szótára*. VI. Bp., 1874. 1129. Online: <https://mek.oszk.hu/05800/05887/> (utolsó megtekintés: 2025. 03. 02.).

42 Hamany/ham-any = kálium. CZUCZOR–FOGARASI: *i. m.* 2. Bp., 1864. 1358.

43 Ti. robbanások.

44 Ti. vélemények.

45 Heinrich Daniel Ruhmkorff német mechanikus.

46 Br. Khun Ferenc (1817–1896) politikus, 1868–1874 között közös hadügyminiszter.

47 Gr. Lónyay Menyhért (1822–1884) 1871–1872 között miniszterelnök és honvédelmi miniszter.

48 Humoros megnevezése a nevetés elleni gyógyszernek.

49 A Híd utcai Pákei-háznak több bérlője is volt. Feltételezhetően itt az egyik bérlőről és Margit nevű lányáról van szó. Pákei azonos nevű unokahúga, Pákei Miklós lánya, Margit csak egy év múlva születik meg.

50 Guttaperchafa – trópusi növény.

51 Ti. elengedhetetlen feltétele.

néninek a csálhatatlanságra épített eszméi mily logice vannak contra dictirozva! Ez legyen öneki tanúság a jövőre vagy nyugalma a jelenben! –

Hedvigedet⁵² ezerszer csókolom.

Nagyságos Halmágyi⁵³ úrnak alázatos tiszteletem s önnagyságainak kézcsókoláso-
mat – kérlek ne feledd megmondani!

Téged is csókolva maradok,
szerető öcséd,

Lajos

Pest, nov(ember) 12. (1)872.

3. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől⁵⁴

1874. szeptember 9. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 51.)⁵⁵

4. Pákei Lajosnak testvérétől, Krisztinától és utóirat sógorától, zilahi Kiss Elektől⁵⁶

1876. augusztus 11. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 55.)

5. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől⁵⁷

1876. december 18. (MNL OL P1781 9. tétel 52–53.)

6. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől⁵⁸

1877. január 4. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 62.)

52 Lásd 38. jegyzet.

53 Mivel Pákei Miklós jogász volt, elképzelhető, hogy itt a kolozsvári unitáriusoknál végzett, szintén jogász Halmágyi Sándorról (1832–1917) van szó, de erre egyéb bizonyítékot nem találtunk.

54 „A Pesti Biztosító-intézet Fő-ügynöksége, Kolozsváron. Tűzbiztosítási osztály” céges papíron. Zilahi Kiss Elek, Pákei Krisztina férje (1840–1908).

55 Pákei Lajos tanulmányi éveiből fennmaradt levelei közül – néhány levélérdekesség mellett – főleg azokat közöljük, amelyek a szakmai életére világítanak rá.

56 Pákei Krisztina, Zilahi Kiss Elekné, Pákei Lajos nővére (1850–1879). 1878-ban született közös gyermekük a családi levelezések alapján Péter névvel, de szólítják mindkét néven külön is. Így lehet az, hogy Kempelelnél Péter névvel, Zilahi Kiss Elek gyászjelentőjében Jenő névvel szerepel. Elek 1897-ben újránősül, második feleségétől, Rácz Bertától két gyermeke születik: Imerina és Elemér. KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok*. VI. Bp., 1913. – Kiss (zilahi) 35, 37.

57 „Zilahi Kiss Elek, iroda Hidutcza 6. szám, Kolozsvárt” fejléces papíron.

58 A levél írásának idejéből egy levelezőlap is fennmaradt (a bécsi postabélyegző január 11.), amelyről megtudjuk Pákei Lajos bécsi címét is – „Hern Ludwig v. Pákei. Wien, M[aria] Hilf[e] negyed] Engel Gasse Nr. 8/III Sh. Th. 90.” MNL OL P1781 9. tétel 65. – A cím ebben a formában napjainkban nem ismeretes, az Engulgasse utca neve 1918 óta Girardigasse.

7. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától
1877. január 10. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 5.)
8. Pákei Lajosnak Bencsik Gergelytől [Benczik György?]
1877. január 11. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 49–50.)
9. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1877. január 19. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 60.)
10. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1877. január 27. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 63.)
11. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1877. február 21. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 66.)
12. Pákei Lajosnak testvérétől, Krisztinától
1877. március 6. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 32–33.)
13. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától
1877. március 21. – Nagyenyed (MNL OL P1781 9. tétel 3–4.)
14. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1877. április 21. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 58–59.)
15. Pákei Lajosnak bátyjától, Pákei Miklóstól
1877. április 23. – Nagyenyed (MNL OL P1781 9. tétel 83–84.)
16. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől *(részlet)*
1877. június 14. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 54.)

Édes Lajos Sógor!

„Sűrű felhők tornyosulnak az égen”
Nincsen pénz az Elek sógor zsebében.
Pedig fiunk Lajos, Bécsben de várja!
Úgy koplal, hogy a lineát is rágja!!

Íme, küldök 3 darab ötöst most,
Ebből teljék szállás, mosás, ruha, koszt.
Írd meg nekem, mikor jöhetsz haza már
Mint diplomás okos ember, s nem számár!

Itt a háznál még minden csak a régi,
Juli s Berta most a háznak cselédi;
Mamát várjuk, Miklós elvált végképpen,
Fő papiszék tegnap végzett ekképpen.

Csak erre várt Miklós sógor, felpakol
S még e hóban Kolozsvárra berukkol,
Szappany falván Stariczkyné[?] ⁵⁹ házába
Várja majd a klienst íródjába.

S a jó Hedvig? ⁶⁰ ő elmarad Enyeden,
Vagy a Pesti népszínházhoz felmegyen.
Rákosinál sicher az ő kenyere
Úgy megszerzi, piszkos se lesz... tenyere.

Ne gondoljad, Lajos fiam, én rólam,
Hogy jó kedvem – s e mellett sok időm van.
Oh, nem ezért írom e szép rímeket,
Hanem ezzel jutalmazlak tégedet. –

Te is, ha írsz, – hogy ne lássam rosszkedved,
Egy pár rajzzal megtoldod, megspékeled
Jó humorod minket itt megnevettet,
Tedd ezt te is, – és szeressed a jó Titit s
Eleket.

17. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől *(részlet)*
1877. július 16. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 64.)

Mamika vár téged nagyon
Tajánország messze vagyon
Eredj el bár vagy jöjj haza
Mi várunk is szívszakadva,
Ízibe!

59 Pákei Miklós 1877-ben, válása után Nagyenyedről Kolozsvárra költözik, előbb a Szappan utcába, albérletbe.

60 Lásd 38. jegyzet.

18. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától
1877. december 19. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 1–2.)

19. Pákei Lajosnak testvérétől, Krisztinától
1877. december 19. (MNL OL P1781 9. tétel 1–2.)

20. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1877. december 20. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 61.)

21. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1878. január 10. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 69–70.)

22. Pákei Lajosnak testvérétől, Krisztinától
1878. március 10. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 26–27.)

23. Pákei Lajosnak testvérétől, Krisztinától
1878. június 24. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 30–31.)

24. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1878. július 6. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 67–68.)

25. Pákei Lajosnak testvérétől, Krisztinától
1878. szeptember 16. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 34–35.)

26. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1878. szeptember 24. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 56.)

27. Pákei Lajosnak testvérétől, Krisztinától
1878. október 17. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 28–29.)

28. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől
1878. december 17. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 57.)

29. Pákei Lajosnak Décsey Sándortól
1878. december 20. – Róma (MNL OL P1781 9. tétel 47–48.)

30. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától
1879. január 8. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 9–10.)

31. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől

1879. január 17. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 72)

32. Pákei Lajosnak bátyjától, Pákei Miklóstól

1879. április 30. – Kolozsvár (MNL OL P178 9. tétel 43–44.)

33. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától

1879. május 1. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 15.)

34. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától

1879. június 14. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 11–12.)

35. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától

1879. július 9. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 13–14.)

36. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától

1879. augusztus 4. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 6; 8.)

37. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától

? – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 16–17.)

38. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől

1879. szeptember 10. – Kettősmező (MNL OL P1781 9. tétel 71.)

39. Pákei Lajosnak bátyjától, Pákei Miklóstól

1879. november 5. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 85–86.)

40. Pákei Lajosnak bátyjától, Pákei Miklóstól

1879. december 12. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 45–46.)

41. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától

1880. március 16. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 18–19.)

42. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától *(részlet)*

1880. április 15. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 20–21.)

[...] itten Kolosvárt a mérnöki, tudniillik a városmérnökség, ami jelenleg Tompa,⁶¹ most úgy mondják nekije, talán ideje bétölt, és mást kell választani. Bentzédi⁶² a napokban itt volt, és mondotta, ha neked kedved volna pályázni, nem volna megvetendő állomás, szép fizetés itt a hazában, hogyha megnyerhetnéd, akkor, ha bizonyos állomásod lenne, még egy jó kis feleséget is vehetnél, ki tudja, még mi boldogságot rejteget számodra a jövőendő, másfelől az igaz, ha szintén kedved is volna rája, tartok tőle, annyi lesz rája a pályázó, hogy nehéz lenne elkapni. [...]

43. Pákei Lajosnak bátyjától, Pákei Miklóstól⁶³

1880. május 14. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 41–42.)

Kolozsvár, máj(us) 14. (1)880.

Édes Lajos! Levelezési lapjaimat azt hiszem vetted, s azok folytán – hiszem – türelmetlenül vártad ígért levelem; írtam is volna szívesen, de történetesen a lefolyt két hétben nagyon rosszul éreztem magam, a köhögés, hát-, mell- és oldalfájás kíntott borzasztólag, emiatt képtelen voltam az íróasztal mellett foglalatoskodni; most – hogy az idő is melegebb – kezdek jobbacskán lenni, de úgy elgyengültem a bent üléssel, hogy csak szédelgek.

Ügyedben még semmi nevezetes változás nem történt; embereink: Ferencz József, Benczúri, Kovácsi, Mikó Imre, Várad Károly, Fekete Pál, dr. Bartók⁶⁴ s mások működnek, korteskednek részedre szép csendesen. A választás ideje még nincs tudva, de ünnepek után nemsokára meglesz bizonyosan. Négyen vagytok pályázók, ú(gy)m(int):

1. Tompa,⁶⁵ ő ugyan többeknek nyilatkozott, hogy csak azért pályázik, nehogy önként visszavonultnak tekintessék, s nyugdíját veszítse, de örülni fog, ha nem választják meg. Hogy e nyilatkozata őszinte-e vagy sem, nem lehet tudni; ha csak fogás, s titokban maga mellett működtet, akkor ő meg lesz választva már csak az ancienitátsnál fogva is.

2. Egy bizonyos Krammer nevű Pestről; hogy azt ki pártolja, s vannak és miféle összeköttetései, azt még eddig megtudni nem sikerült; qualificatioja egy bizonyos

61 Tompa János (1814–1885) mérnök, Kolozsvár városi főmérnöke.

62 Vélhetően Benczédi Gergelyről (1839–1906), a kolozsvári unitárius főgimnázium tanáráról van szó.

63 A levél „Pákei Miklós ügyvéd Kolozsvártt. Hidutcza 6. sz. emelet” felirattal nyomtatott fejlődéses papírra íródott.

64 Ferencz József (1835–1928) 1876-tól erdélyi unitárius püspök, Mikó Imre (1847–1906) királyi táblai bíró, unitárius egyh. tanácsos, Várad Károly (1841–1886) pedagógus, városi bizottsági tag, Fekete Pál (1820–1896) városi tanácsos, dr. Bartók István (1845–1889) orvos, tanár.

65 Lásd 61. jegyzet.

tekintetben több mint a tiéd, mert József műegyetemi diplomával bír, s abban az út- és vízépítéseterén is mérnöknek minősítették. Ennek daczára a vélemények szerint nagy port nem fog csinálni, legfennebb néhány votussal Tompát rontandja, ami éppen a te előnyödre válhat.

3. Melicskó [Frigyes] egy itteni vasúti mérnök, gyenge okmányokkal; igényének legfőbb alapja, hogy ideházasodott, valami Akeszman⁶⁶ léányt vett nőül; pártját képezi Benigni⁶⁷ és társai, továbbá Szász Domokos⁶⁸ és hívei; az érdekedben működők ettől nem félnek, mert nem sok szavazattal rendelkeznek, s ez is inkább Tompát rontja, mint téged.

A szavazatok ily megoszlása chançaidra azért nem mondhatók kedvezőtlennek, minél jobba fognak a votusok oszlani, annál könnyebb lesz részedre többséget csinálni; hanem, persze, előre mit sem lehet tudni, sokszor egy véletlen körülmény az urnánál minden combinatiót megdönt.

Tájékoztatásul mostan ezeket írhatom, megemlítem még, hogy okmányaidat személyesen mutattam volt bé gr(ó)f Eszterházy Kálmán⁶⁹ főispán úrnál, gondosan átvizsgálta, nagyon kedvezőleg fogadta, s úgy nyilatkozott, hogy már magában véve az, miszerint Hansennek vagy segédje, előtte nagy qualificatio. Ő szerette volna, ha lejönnél egy pár napra magad bemutatandó, de másfelől – mi efelett értekezve – úgy találtuk, hogy jobb, ha nem jössz, mert akkor rendre kellene, hogy vizitáld az összes választókat, különben – egynehányhoz csak elmenve – a többiek haragját vennéd magadra.

Mama, Margit, Jenő jól vannak, Mama mind várja az ígért thea-süteményt! Mindnyájan víg ünnepeket kívánunk!

Csókol szerető bátyád,

Pákei Miklós

44. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától
1880. május 19. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 22–23.)

45. Pákei Lajosnak bátyjától, Pákei Miklóstól⁷⁰
1880. május 30. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 39–40.)

66 Akeszmann Albert börgyáros. 1904-től az EKE választmányi tagja.

67 Benigni Sámuel (1840–1903) mézárosmester, az 1891-ben felépült Élián-palota néven is ismert bérház építtetője.

68 Szász Domokos (1838–1899) 1885-től erdélyi református püspök. Pákei 1891-ben Bor-székre villát tervez számára (MUEKvGyLtv.7a).

69 Gróf Esterházy Kálmán (1830–1916) 1871-től Kolozsvár főispánja.

70 A levél „Pákei Miklós ügyvéd Kolozsvártt. Hidutcza 6. sz. emelet” felirattal nyomtatott fejléces papírra íródott.

Május 30^{án} (1)880.

Kedves Öcsém!

Azt hiszem, hogy kaptad meglepetést nyújtó táviratomat, melyben tudattam, miszerént a Városi Közgyűlés tegnap délután Kolozsvár városa főmérnökévé megválasztott. Kedves meglepetés volt ez réám nézve is, mert ámbár már csütörtökön délután az ún. Szabadelvű Párt kijelölése folytán kedvezőleg kezdettek a dolgok alakulni, mégsem mertem remélni a kedvező eredményt, ismervén a választás esélyeit; embereink azonban nagyon résen állottak, s tisztességesen birkóztatok meg Tompával, ki felett 7 szavazat többséggel győzedelmeskedtél.

Fogadd mindnyájunk üdvözlését és szerencsekívánatait; az állás, melyet elfoglalandó leszel, igaz, nincs ékesítve a nagy, világhírű dicsőség iránti reménység fénysugaraival, de a reménység helyett nyújt biztos létet, állandósulást az élet pályáján, nyújt a mi társadalmunkban tekintélyt, állást, rangot, szabad és független kört a munkálkodhatásra; én részemről, s velem együtt mindazok akik megválasztásodat közvetve vagy közvetlen eszközölték, ezen állást nem tekintjük csekélynek, mert e város a haladás, fejlődés stádiumában van, az állandó vashíd, közvágóhíd, redout, vízvezeték és kanalizáció a napi kérdésekké váltak, s míg az első még ez év folyamán már valószínűsnek néz eléje, a többiek is lassanként mind inkább nyomulnak előtérbe, úgyhogy az ezekbeni közreműködésed által alapíthatsz magadnak hírt, dicsőséget, nevet, nemcsak e városra szólót, hanem olyat, mely az egész országrész területére kiterjedjen, s azt hiszem, ha – tevékenységed által – ennyit is elérni képes leszel, nem vesztegetted el az időt hiába, s azt hiszem, e szerzett babérokkal is boldog lehetsz.

Az anyag megvan, a pálya nyitva, tőled függenek azt jól és üdvösen felhasználni, szobrot alkotni vagy alakatlan sártömeget.

Hanem térjünk a dologra; addig is, míg részletesen utasítanálak a teendőkre nézve – képzelt izgatottságod (most már mit tegyünk, Békési úr?) lecsillapítandó, vedd tudomásul a következőket:

Megválasztásodról a hivatalos értesítést csak néhány nap múlva fogod kapni, azt hiszem, ebbe 8–10 nap is beletelik; a közóhajtás az – s ezt a főispán úr is kifejezte volt, mikor nála voltam –, hogy mielőtt itteni állomásodat elfoglalnád, saját hasznod vagy a város érdekében is, egy pár holnapig részint a bécsi, részint a pesti városi mérnöki hivatalnál tegyél tanulmányokat a teendők körébe vágólag, evégből szabadságnak is valószínűleg. E tárgyban még holnap fogok a főispán úrral értekezni, s megbeszéljük a módokat pecunialis⁷¹ szempontból is, hogy az említett tanulmányozást a nyár folytán megtehesd. A megállapodás eredményéről s aszerinti teendőidről aztán azonnal értesítelek, s utasítással látlak el; addig is Isten veled, csókol szerető bátyád,

Pákei Miklós

71 Ti. anyagi, pénzügyi.

46. Pákei Lajosnak bátyjától, Pákei Miklóstól

1880. június 17. – Kolozsvár (MNL OL P1781 9. tétel 37–38.)

Jún(ius) 17. (1)880.

Kedves Öcsém!

Utolsó levelemre óhajtottam volna kapni egy részletes választ – megnyugtatót mégpedig: hogy ideglázaid lecsendesedtek, s hogy nem félelemmel, hanem teljes megnyugvással és megelégedéssel, férfias bátorsággal készülsz állomásodat elfoglalni. Sajnálom, hogy ezt mellőzted, és főképpen kezdem sajnálni azt, hogy „annyit” adtam ez állomáshoz, de még csak álmomban sem mertem volna gondolni, hogy ily episodok állanak bé – siker esetén – tetteidben, gondolkozásodban, aminőkről utóbbi leveleid tanúskodnak.

Személyesen találkoзва elmondom nézeteimet a helyzetről, addig csak tégy mérési gyakorlatokat St. Pöltenben, s ezt végezve temetkezz bé a Politechnicum könyvtárába, se ne egyél, se ne aludjál, hanem csak olvass és olvass mindaddig, míg azt is elfelejtéd, hogy egy szeget hogyan lehet a falba béverni!!!!

Megválasztásodról a hivatalos értesítést tegnap vettem, s idecsatolva küldöm; illik, hogy erre hivatalosan felelj – elfogadod-e a megválasztatást vagy sem; az elhatározás újólag kezdedben van!! Én ugyan nevedben szóval elfogadtam volt – de úgy én, mint mindazok, kik nevedben és érdekedben működtünk, inkább szégyenkezve bár, eltűrjük a meg nem érdemelt pofont, mintsem okai legyünk a te szerencsétlenségednek!!

Én ugyan azon reménységben, hogy a kezdedben lévő állomást előnyösebbnek tartandod, mint más köpenyege alatt ismeretlenül megvévülni idegen földön, fogalmaztam egy nyilatkozatot, s idezárom, változtathatsz rajta tetszés szerint; ha kell leírod szépen, s directe küldd a tanácsnak ajánlottan.

St. Pöltenbe a kívánt 20 ftot elküldöttem, mai postával küldök még 130 ftot, ez összesen lesz 150 ft, mit én vettem fel 8% kamat mellett.

Én is úgy szándékozom, hogy innen elinduljak 24^{én} a gyorsvonattal, 27. 28^{át} Pesten tölthetjük, s beszélgethetünk eleget – ha ugyan jössz! Szállani fogok a „Pannóniába”, Kerepesi út, színház mellett; jöjj directe oda, a szobát felezzük; – ha 26^{én} el nem indulhatnék, akkor aznap megtávirom, azért használd te is az éjjeli vonatot.

Addig, azt hiszem, talán még kapok tőled levelet.

Csókol szerető bátyád,

Pákei Miklós

47. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől

1880(1886?). augusztus 4. – Marseilles (MNL OL P1781 9. tétel 73–74.)

48. Pákei Lajosnak édesanyjától, Pákei Lajosné Székely Teréziától

1880. augusztus 10. – Harcó (MNL OL P1781 9. tétel 24–25.)

49. Pákei Lajosnak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylettől

1885. november 7. – Budapest (MNL OL P2282.17 6. dos. 66.)

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Pákei Lajos urat rendes tagjai sorába felvette, és ezen oklevél kiállítását elrendelte.

Kelt az 1885. évi november 7-én tartott választmányi ülésből.

Tolnay Lajos
elnök

Ney Béla
titkár

50. Wéber Antalnak⁷² Theophil Hansentől

1886. május 3. – Bécs (MEM MDK MO ltsz. 69.021.6.)

Wien den 3te. Mai 1886.

Geehrtester Freund!

Ein junger Landsmann von Dir Herr Ludwig v. Pákey, der ein Schüler in der Akademie war, und ausserdem 2 Jahre in meinem Atelier gearbeitet hat, war in Klausenburg als Obergeringenieur angestellt. Gegenwertig bekleidet Er die Stelle eines Direktors der dortigen technischen Schule. Als Er mich heute besuchte, theilte Er mit, dass er eine Gelegenheit zu finden seiner fähigkeit zu erweitern, den Wunsch habe nach Pest zu übersiedeln.

Da nun eine Stelle für ein Professor in Antike in der Technik ausgeschrieben ist so beabsichtigt es sich um dieselbe zu bewerben.–

Da ich seine fähigkeit, ebenso wie seine lobenswerthe Charakter kenne, so bin ich in der Lage zu constatiren, dass es wie wenige für eine solche Stelle geeignet ist.

Ich erlaube mir daher Dich zu bitten dir einige von seinen Arbeiten zeugen zu lassen, weil ich überzeugt bin, dass Du finden wirst, dass ich nicht zu viel gesagt habe.–

Solltest Du ihr dabei behilflich sein können, so nüttest Du nicht nur dem jungen Mann, sondern auch die Lehranstalt, die Er gewiss Ehre machen würde, wenn Er das Glück haben sollte, diese Stelle zu erhalten.–

Mit dem Wunsch, dass Du nur es nicht übel aufnimmst, Dich hiemit zu belästigen und mit meinem Dank an Dich und alle unsere aufrichtigen Collegen für Ihre angenehme Besuch schliesse ich mit dem herzlichen Grösse an Dich und Sie alle

72 A Hansen által Pákeinek megküldött levél másolata Pákei keze írásával: „Br. Hansen levele Weber Antalhoz, másolat.” A német nyelvű levél másolatán a bal felső sarokban: „Levél másolatban melyet Weber Antal Vallás Közokt(atásügyi) Miniszteri építésznek írt.” A levél teljes szövegét Életrajza Függelék részébe is bemásolja – PÁKEI: *i. m.* 16; szerkesztett változata SISA: *i. m.* 444. –, a MEM-ben őrzött másolathoz képest apró eltérésekkel.

Dein aufrichtig ergebener freund

Dr. Theophil freiherr von Hansen, k.k. Oberbaürath.⁷³

51. Pákei Lajosnak Wéber Antaltól⁷⁴

1886. május 12. – Budapest (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.9.)

Tekintetes Pákey úr!

Az illető tanárokkal beszéltem; nézetök az, hogy ez alkalommal kilátás nincsen. Mindamellettt czélszerűnek gondolják, ha az építési szerkezetre nézve pályáznék, akkor lehetséges volna Uraságodat egyelőre másodhelyen javaslatba hozni, mely jövőre nézve nem csekély előny volna.

Maradok kiváló tisztelettel.

Kész szolgálja,

Budapest

1886 5/12.

Weber Antal

52. Theophil Hansennek Szily Kálmántól, valamint Pákei Lajosnak⁷⁵ Hansentől

1886. május 19. – Budapest, Bécs (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.7.)

Budapest, Andrassy út 108.

19ten Mai 1886.

Hochgeehrter Herr Ober-Baurath!

73 „Nagyon tisztelt barátom! Egy fiatal honfitársad, Pákey Lajos, aki az Akadémia tanítványa volt, és két évig dolgozott műtermemben, Kolozsváron volt főmérnök. Pillanatnyilag az ottani Ipariskola igazgatói tisztét tölti be. Ma megkeresett, és tudatta velem, hogy lehetőséget talált tudása bővítésére, és emiatt Pestre szándékozik átköltözni. Mivel a mérnöki karon az ókori tanszékre állást hirdettek meg, szándékában áll megpályázni azt. Mivel munkásságát és dicséretre méltó jellemét ismerem, megengedem magamnak, hogy mint olyan valakit ajánljam, aki leginkább megérdemli ezt a helyet. Kérlek, nézd meg néhány munkáját, meg vagyok győződve, hogy meglátod, nem dicsértem túl. Ha segíteni tudnál neki, nemcsak a fiatalembernek használnál, de az egyetemnek is, amit bizonyára meg fog becsülni, ha olyan szerencsés, hogy megkapja az állást. Azzal a kívánsággal, hogy ne vedd rossz néven kérésemet, és megköszönve Neked és a tiszteletre méltó kollégáknak a kellemes látogatást, zárom leveletem legmelegebb üdvözlétemet küldve Mindnyájatoknak. Őszinte tisztelettel odaadó barátod: Dr. Theophil von Hansen báró cs. kir ép. Tanácsos.” (A szerző fordítása).

74 A levelet Életrajza Függelék részébe is bemásolja – PÁKEI: *i. m.* 16^v; közli SISA: *i. m.* 445. – a MÉM-ben őrzött másolathoz képest apró eltérésekkel.

75 Szily Kálmán levele Hansennek, melyet a végén pár sorral Hansen Pákeinek címezve megtoldott (lásd külön). – A levelet Pákei Életrajzában átiratban is megőrökíti (az aláhúzások az ő kiemelései), PÁKEI: *i. m.* 15^{r-v}; szerkesztett változatát közli SISA: *i. m.* 443.

Von der Überzeugung geleitet, dass Euer Hochgeboren die Entwicklung der ungarischen technischen Hochschule und ins besondere der Abtheilung für Architektur mit wohlwollendem Interesse begleiten, erlaubt sich der Unterzeichnete mit einer Bitte an Sie heranzutreten, durch deren Erfüllung Sie nicht nur mich und eine Reihe von Collegen ausserordentlich verpflichten, sondern auch der Sache selbst einen wesentlichen Dienst erweisen würden.

An unserer Hochschule soll für das nächste Semester eine Lehrkanzel für antike Baukünste zum ersten male besetzt werden. Auf Antrag der betreffenden Fachlehrer würde zu diesem Behufe ein Conkurs ausgeschrieben, dessen Termin in kürzester Zeit abläuft, und an welchem sich voraussichtlich einer Ihrer Schüler Herr Sam. Petz, nicht ohne Aussicht auf Unterstützung von Seite einiger Mitglieder des Lehrkörpers betheiligen wird. Ein anderer sehr begabter Architekt Ihrer Schule, Herr Vict. Czigler, hat aus leicht begreiflichen Gründen, sich nicht zur Teilnahme an dem Concourse entschliessen können, obwohl er bei einem anderen Modus der Besetzung gewiss auch gerne auf die Stelle reflektiren würde. Damit ist die Sache jedoch durchaus nicht abgethan, da der Senat bei definitiver Behandlung der Angelegenheit, falls die Conkurs ausschreibung nicht das erhoffte Ergebniss zur Folge hat, auch jetzt noch eine unmittelbare Berufung beschliessen kann.

Es wäre für mich, und nicht wenige meiner Collegen von unschätzbarem Werthe, wenn Sie, Herr Baron, sich dazu entschliessen könnten mir mitzuteilen; was in der That in Interesse der Entwicklung unserer Hochschule zu geschehen hätte, und wie insbesondere die wissenschaftliche und künstlerische Befähigung der beiden erwähnten Herren (Pecz und Czigler) sich zu einander verhält.

Es versteht sich von selbst, dass wir diese Information auf Ihrem Wunsche als ganz privater Natur betrachten würden, trotzdem seien Sie versichert, dass dieselbe auf den Entschluss des Lehrkörpers den gewichtigsten Einfluss ausüben würde.

Eben dieser letztere Umstand lässt mich hoffen, dass Sie mein Anliegen wohlwollend aufnehmen und die vorgetragene Bitte erfüllen werden.

Mit dem Ausdrucke meiner vorzüglichsten Hochachtung, verbleibe ich

Herr Baron

Ihr Ergebenster

Prof. K(álmán) v(on) Szily⁷⁶

76 „Nagyon tisztelt Ép. Tanácsos Úr!

Attól a meggyőződéstől vezérelve, hogy jóindulatú érdeklődéssel követi a Magyar Műszaki Egyetem és különösen az Építésztechnika Kar fejlődését, alulírott egy olyan kérelemmel fordulok Önhöz, amelynek teljesítése nemcsak nekem és számos kollégámnak jelentene nagy örömet, hanem magának az ügynek is nagy szolgálatot tenne.

Az egyetemünkön a következő szemeszterekben ókori építészeti tanszéket fogunk berendezni. Az érintett szaktanárok kérésére pályázatot hirdettek ki, amelynek határideje nem-sokára lejár, s amelyet az Ön egyik tanítványa, Petz Samu úr is meg fog pályázni a tanári kar jó néhány tagjának a támogatásával. Az önök iskolájának egy másik nagyon tehetséges

Lieber Herr Pákey!

Diesen Brief beantworte ich sogleich, indem ich darin Ihnen [¿recte = Sie⁷⁷] als den fleissigsten meiner Schüler empfahl. – Das dieser geschehen theilte ich Ihnen am 30. Mai mit.

Da Sie in Ihrem Brief, den ich heute den 5 Juni erhielt nichts davon erwähnen, so muss ich glauben, dass Sie denselben nicht erhalten haben.

Indem ich Ihnen vom Herzen Glück wünsche verbleibe ich Ihr alter aufrichtiger Freund und Lehrer.

Th(eophil) Hansen⁷⁸

53. Pákei Lajosnak Theophil Hansentől⁷⁹

1886. június 13. – Bécs (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.5.)

Wien 13. Juni 1886.

Lieber Herr Pakey!

Soeben zurückgekehrt von einer Reise nach Berlin, wo ich hinzugerufen war, um Theil zu nehmen an dem hundertjährigen Jubileum der dortigen Kunstakademie.

Ich beeile mich Ihnen daher zu sagen, dass ich hier bin und stehe zu Ihrem Dienst.

építész, Czigler Győző úr, könnyen érthető okokból, nem vesz részt a megmérettetésen, bár ő bizonyára szívesen megfontolná a pozíciót, ha a kinevezés másképp történne. Az ügy mégsem kilátástalan, mivel a szenátus, ha nincs megelégedve a pályázat eredményével, közvetlen is kinevezhet valakit.

Én és kollégáim nagyra becsülnék a véleményét, báró úr, hogy Ön szerint mi volna az egyetemünk fejlődésének érdekében a legjobb megoldás, és hogy a két úr (Petz és Czigler) tudományos és művészi képességei hogyan viszonyulnak egymáshoz. Magától értetődő, hogy kérésére az információt bizalmasan fogjuk kezelni, és ugyanakkor biztosítjuk Önt, hogy véleménye a legnagyobb hatással lesz a tanári kar döntésére. Ez utóbbi miatt bízom benne, hogy kérésemet kedvezően fogja fogadni és teljesíti azt.

A legnagyobb tisztelettem jeléül maradok báró úrnak legelkötelezettebbje, prof. Szily Kálmán.” (A szerző fordítása).

77 Sisa József közléséből átemelt pontosítás.

78 „Kedves Pákey Úr! Erre a levélre rögtön válaszoltam, és Önt mint legszorgalmasabb tanítványomat ajánlottam. Erről tájékoztattam Önt már május 30-án. Mivel erről levelében, amelyet ma, június 5-én kaptam meg, nem tesz említést, azt kell hinnem, hogy nem kapta meg a leveletem. Sok szerencsét kívánok, és maradok az Ön őszinte barátja, Th. Hansen.” (A szerző fordítása, másolatban lásd PÁKEI: *i. m.* 16, a német nyelvű levelet Sisa József közlése szerint adjuk, SISA: *i. m.* 444.).

79 A levelet Pákei Életrajzában átiratban is megörökíti, ott június 23-ra keltezve – PÁKEI: *i. m.* 15; ennek szerkesztett változatát közli SISA: *i. m.* 442; s ezt idézzük mi is, az eredeti dátumot és átirat szövegkiemeléseit is feltüntetve.

Von einem Professor der Technik in Pest bin ich wegen der Wahl des neuen Professors gefragt worden. Ich habe ihm sogleich geantwortet, und Ihnen aufs wärmste empfohlen, diesen in aller Eile. –

Ihr alter Freund

Theof(il) Hansen⁸⁰

54. Pákei Lajosnak Szily Kálmántól⁸¹

1886. június 28. – Budapest (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.8.)

B(uda)pest, 1886 jún(ius) 28.

Tisztelt Igazgató Úr!

Ma utazom Radegundba; mielőtt útra kelnék, beváltom ígéretemet.

Beszéltem W. A.⁸² barátommal. A fővárosnál nemsokára szükség lesz a magasépítmenyi sectio-főnöki állomásának új betöltésére. Erre lehet Önnek kilátása. De az állomáson csak akkor lesz véglegesíthető, ha honosított oklevele van. Ha ilyen nincs, nálunk a műegyetemen oklevelet szerezhetsz, egy szigorozum alapján, melynek fő tárgya az építészeti tervezés, építészeti műtörténet, középítéstan, és melléktárgya a technikai fizika.

Az ősszel – szept(ember) elején – beszélni fogunk Lechner Lajos városi főmérnökkel; eleinte talán ideiglenes minőségbe lenne alkalmazva.

Írja meg, kérem, tegyünk-e majd ez érdemben lépéseket? És hajlandó-e – ha nincs – a magyar oklevél, megszerzésére a szükséges lépéseket megtenni?

Szíves üdvözlettel,

tisztelője,

Szily Kálmán

80 „Bécs, 1886. június 13. Kedves Pákey úr! Most értem vissza Berlinből, ahová meghívást kaptam, hogy vegyek részt az ottani Művészeti Akadémia százéves jubileumi ünnepén. Sietek tehát tudatni Önnel, hogy vagyok és állok szolgálatára. Egyike a pesti technikaprofesszoroknak kérdezett az új professzorválasztásról. Rögtön választottam neki, és a legnagyobb igyekezettel melegen ajánlottam Önt. Régi barátja, Theof. Hansen” (a szerző fordítása). A levélhez tartozik egy jelzet nélküli, ajánlóbélyeggel ellátott boríték is „Dem Herrn Architekten Ludwig von Pákey Director der technische Schule” címmel.

81 A levél Pákei másolatában Életrajza függelékében is megtalálható – PÁKEI: *i. m.* 16^v; közli SISA: *i. m.* 445. –, apró szöveg- és betűeltérésekkel, és a következő megjegyzéssel: „Arra a budapesti építészeti sectio-főnöki állásra pedig egyáltalában nem reflektáltam. – Nekem építő-művészeti pálya kellett, nem pedig vesződéssel járó administralis pálya. Ebből volt itt részem bőven.” Az aláírás szintén a Pákei-féle átirat kiemelése.

82 Wéber Antal.

55. Pákei Lajos építész oklevele⁸³

1887. október 29. – Budapest (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.2.)

Építési Oklevél

Mi a Kir(ályi) József Műegyetemnek Rektora

Az építési szakosztály tanártestülete nevében annak dékánja

pákei Pákei Lajos urat, ki Kolozsvárt 1853-ban született és műszaki tanulmányait a kir(ályi) József műegyetemen, a müncheni műegyetemen és a bécsi képzőművészeti akadémián 1872/3-tól 1879/80-ig végezte, és ez oklevél megszerzésére a kir(ályi) József-műegyetemen az építési műtörténetből és építési tervezésekből a 13.702/1879 számú ministeri rendelet alapján tartott szigorlatnak megfelelt és ezáltal a tudományokban szerzett képzettségét a szabályszerűen alakított szigorlati bizottság előtt bebizonyította, a ránk ruházott hatalomnál fogva ezennel építésznek elismerjük és valljuk.

Minek hiteléül ezen oklevelet részére kiszolgáltattuk és a kir(ályi) József-műegyetem nagyobb pecsétjével, valamint sajátkezű aláírásunkkal megerősítettük.

Kelt Budapesten, 1887. évi október hó 29-én.

K. Liphay Sándor

a kir(ályi) József-műegyetem e. i.⁸⁴ rektora

J. König Gyula

a kir(ályi) József-műegyetem

építési szakosztályának

e. i. dékánja

56. A Magyar Iparművészeti Múzeumnak Pákei Lajostól

1890. november 23. – Kolozsvár (IM Adattára 1890/184 (3.))

Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum

Tekintetes Igazgatóságának

Budapest

A Magyar Mérnök és Építési Egylet értesítőjében, 40^{ik} számban kitett pályázati hirdetés 5^{ik} pontjában közzétett utasítás alapján, tisztelettel kérem a t(e)kin(te)s Igazgatóságot, méltóztassék nekem a múzeum épületére vonatkozó építési programot és az ahhoz tartozó magyarázatot megküldeni.

83 Az oklevelet őrző borítékon Pákei kézírásával: „Pákei Lajos építési (magyar) diplomája. Tanulmányaimat a müncheni politechnikumon, ezt követően a Cs(ászári) K(irályi) bécsi Képzőművészeti Akadémián végezvén a budapesti József Műegyetem Ókori Tanszékének elnyerése alkalmával meg kellett szereznem a magyar honos diplomát, e célból a tanulmányaim végzése után hozott törvény kényszere folytán szereztem meg vizsga útján.”

84 *É. i. rector (electus in rector)* – rektorra választott (de hivatalosan még be nem iktatott).

Maradtam a tekintetes Igazgatóságnak
kiváló tisztelettel,

Pákei Lajos
okl(eveles) építész

Kolozsvárt, 1890. nov(ember) 23.

Czím. Pákei Lajos, Kolozsvárt, Majális utca 7.

57. Pákei Lajosnak Albach Géza polgármestertől ⁸⁵

1891. január 7. – Kolozsvár (MUEKvGyLtv.3.A.001.4.)

Sz. 9194.890 tan

Tekintetes Pákey Lajos v(árosi) tiszt(elet)beli főmérnök úrnak
Helyben

Miután a városi tanács előterjesztést tett aziránt, hogy a város redoutte épület ki-
javítandó lenne, s miután azon előterjesztésből kifolyólag és amennyiben a tek(intetes)
főmérnök úr engem még a múlt év második felében arról értesített, hogy a mostani
redoutte épületnek korszerű átalakítási tervezetével foglalkozik, én ezen utóbbi kö-
rülményt a t(isztelt) városi bizottságnak a múlt évi novemberi közgyűlésében be is
jelentettem, s ígéretet tettem aziránt, hogy a tanács a redoutte épületének átalakítása
vagy esetleg egy új redoutte-nak építése tárgyában a jelen év folyamán előterjesztést
fog tenni; annál fogva, tudva azt, hogy tek(intetes) főmérnök úr célbavett tervezetét
már el is készítette, hivatalosan felkérem aziránt, hogy mielőbb a városi tanácshoz
tervezetét benyújtani, esetleg ezen elnöki felhívásra hivatkozva, azon feltételek iránt
nyilatkozni szíveskedjék, amelyek mellett átalakítási tervezetét a város közönségének
rendelkezésére bocsátani hajlandó volna.

Kolozsvártt, 1891. január 7.

Albach Géza
polgármester

58. Átvételi elismervény

1891. május 15. – Budapest (IM Adattára 1891/78 (8.))

78 sz.

Budapest, 1891. május 15.

Elismervény

Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum újonnan emelendő épületére hir-
detett pályázat alapján beérkezett s „Programmszerű” jellegével ellátott pályatervről,

85 Rajta Pákei írásával: „vett 1891. jan(uar)i. 9.”

éspedig: 11 darab tervrajzról, egy műleírás és költségvetésről és két darab jeligés levélkéről, melyeket alulírott a mai napon átvett.

Fittler K(amill)

59. A Magyar Iparművészeti Múzeum igazgatóságának Pákei Lajostól

1891. augusztus 11. – Kolozsvár (IM Adattára 1891/78 (3.))

Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Tekintetes Igazgatóságának
Budapest

Tisztelettel kérem tek(intetes) Igazgatóságot, méltóztassék ezen elismervényben jelzett tervezetet czímemre visszaküldeni. Gondoskodtam, hogy a mappa számára való faráma s a mappabehúzásra egy drb. vászon odaküldessék. A[z], hogy a bepakoltatás és vonatra szállítás, feladással kénytelen vagyok tekintetes Igazgatóságot terhelni onnét van, mert nem tudnám ez ügyben hová forduljak. – Ezen szíves intézkedésért előre is köszönetemet fejezve ki,

teljes tisztelettel maradtam,

Pákei Lajos
okl(eveles) építész

Czímem Pákei Lajos építész, Kolozsvárt

60. Fittler Kamill bejegyzése

1891. augusztus 13. – Budapest (IM Adattára 1891/78 (3v.))

Czím(zett)nek a tervrajzok becsomagolva Vörös K. szállító által elküldettek.

1891 VIII/13

Fittler

őr.

61. Pákei Lajosnak Szterényi Józseftől⁸⁶

1892. november 21. – Budapest (MNL OL P1781 9. tétel 90.)

62. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől⁸⁷

1893. február 2. – Szentmihályfalva (MNL OL P1781 9. tétel 79–80.)

86 Szterényi József (1861–1941) királyi iparfelügyelő részvénytulajánosa Pákei édesanyja, özv. Pákei Lajosné Székely Terézia halálával kapcsolatosan.

87 Kiss Elek levelében felesége, Krisztina képét is kéri Pákeitől. A képet Sikó Miklósnak (1818–1900) tulajdonítja. Sikó Miklós festette *Székely Terézia* portréját is, (jelzés jobbra lent) „1849”. Akvarell, fedőfehér, papír. 270 × 210 mm, valamint egy *Női portrét* 12 × 10 cm, tempera, elefántcsont jel. j. l. „Sikó 1859”, illetve *Id. Pákey Lajos és Lajosné portréja*, 1850 – párkép akvarell, papír 270 x 200 mm jel. j. l.: „festette Sikó 1850”; jel. b. l.: „Bölöni, 1849”.

63. Zilahi Kiss Eleknek sógorától, Pákey Lajostól

1893. február 9. – Kolozsvár (MNL OL P1781 8. tétel 1–4.)

64. Pákei Lajosnak sógorától, zilahi Kiss Elektől

1893. február 15. – Torda (MNL OL P1781 9. tétel 75–78.)

65. A bölöni presbitériumnak Pákei Lajostól

1895. január 10. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 784–785. – *Függelék* 46/1.)⁸⁸

66. A bölöni presbitériumnak Pákei Lajostól

1895. február 8. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 785. – *Függelék* 46/2.)

67. Pákei Lajosnak a bölöni unitárius egyházközségtől

1895. március 4. – Bölön (FEHÉR: *i. m.* 791. – *Függelék* 47/1.)

68. Pákei Lajosnak a bölöni unitárius egyházközségtől

1895. március 14. – Bölön (FEHÉR: *i. m.* 791. – *Függelék* 47/2.)

69. A bölöni presbitériumnak Pákei Lajostól

1895. március 16. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 785–786. – *Függelék* 46/3.)

70. Pákei Lajos jelentése az Egyházi Képviselőtanácshoz

1895. április 20. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 774–776. – *Függelék* 38.)

71. A bölöni építőbizottságnak Pákei Lajostól

1895. július 24. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 786–787. – *Függelék* 46/4.)

72. Lőfy Áron esperesnek Pákei Lajostól

1895. július 25. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 787–788. – *Függelék* 46/5.)

73. A bölöni építőbizottságnak Pákei Lajostól

1895. augusztus 8. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 788. – *Függelék* 46/6.)

74. A bölöni építőbizottságnak Pákei Lajostól

1895. augusztus 17. – Kolozsvár (FEHÉR: *i. m.* 788. – *Függelék* 46/7.)

⁸⁸ Pákei bölöni templomépítéssel kapcsolatos levelezését Fehér János közölte a hivatkozott helyen, ezért közlésüket itt nem ismételjük meg.

75. Pákei Lajosnak Fadrusz Jánostól⁸⁹

[1895.] augusztus 19. – Carrara⁹⁰ (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.10.)

Carrara 19/8

Édes Lajosom!

Előbbi levelemen nem is vetted észre, hogy Carrarából datálódik, és ezért küldted Pestre, de én még mindig itt vagyok, és maradok e hó végéig.

Itt jó sokat magamnak kellett utánafaragnom, de különben nagyon jól sikerült minden, és azt hiszem, hogy nagyszerű hatása lesz.

Ami a talapzat méreteit illeti, azok ott vannak az asztalosnál, ti. a talapzat rajza egy pontos mérettel. Hogy milyen magas a lovas, azt pontosan meg fogom írni, a szárnyaknak egyforma hosszúaknak kell lenni, és lent vagy a végén kiszélesedő, mint egy rámpának. Rettentő sok a munkám, pakolunk, octoberben lesz a leleplezés.⁹¹

Ölel hű barátod,

János

(a szépasszony már otthon van?)

NB. Eszem ágában sem volt a fotografálásnak akadályt gördíteni, csak azt mondtam, hogy retouchírozzák ki a zászlót, délelőtt a nap miatt nem fotográfírozhatott, mondta hogy jön, délután pedig már nem jött, ez az egész!

76. Pákei Lajosnak Fadrusz Jánostól⁹²

Keltezés nélkül – Pozsony (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.11.)

Zöldfa szálloda⁹³

Pozsony

Édes Lajuskám!

Reménylem, hogy eddig már elküldted a vázlatokat, mert ma Gervay, a tak(arék) pénztár elnöke⁹⁴ már nagyon sürgette. Ő egy igen művelt, művészetért lelkesedő em-

89 A levelek szövegét az eredeti dokumentumok alapján közöljük. Lásd még GYALUI: *i. m.* II. levél; MIKLÓSI-SIKES: *i. m.* 138.

90 Fadrusz Pákeinek írt levelei nem keltezettek. Mivel Fadrusz 1895 nyarán járt Carrarában (MIKLÓSI-SIKES: *i. m.* 116.), a leveleket egy csoportba helyeztük, annak ellenére, hogy bennük több, nagyobb időintervallumot átfogó munkáról is szó esik.

91 Gyalui a levélben leírtakat tévesen csak a Mária Terézia-szoborra vonatkoztatja. A talapzatra vonatkozó rész a kolozsvári szoborral kapcsolatos. A pozsonyi szobor leleplezését azonban csak 1897. május 16-án tartották meg, ezt követte a Mátyás-emlékmű felavatása majd öt évvel később, 1902. október 12-én.

92 GYALUI: *i. m.* I. levél; MIKLÓSI-SIKES: *i. m.* 138.

93 Az ódon Zöldfa szálló helyére épült 1928–1930-ban a ma is álló Carlton Szálló.

94 Fadrusz János tehetségére Tilgner Viktor figyelt fel egy pozsonyi kiállításon 1883-ban, és elismeréssel szólt munkáiról. A takarékpénztár vezetősége ezek után ajánlott fel neki egy

ber, igen jó és nemes szívű és befolyásos ember, és mint elnöke a pozs(onyi) tak(arék) pénztárnak téged meg akarna bízni egy szép munkával. Igen feldicsértelek, mint művész, dr. Groisz tanár⁹⁵ pedig mondta néki, hogy milyen megbízható ember vagy.

A pozsonyiak akarnak egy termet építeni, mert Pozsony városának nincsen díszterme, amely megfelelné a modern követelményeknek. Tehát egy palotaszzerű ház szállodával, kávéházzal vagy üzlethelyiségekkel, és hogy mit kérnél te a tervekért, nem egészen végleges dologért, hanem olyan vázlatért, amelyből már [a] dolog művészi és praktikus oldala is kitűnne. Azt hiszem, édes Lajoskám, hogyha megtetszene munkád, akkor szép feladat várna rád Pozsonyban, és én reménylem, meg is lesz.

Csókolom a hölgyek szép kezeit! Ölel, csókol

Jánosod

77. Pákei Lajosnak Fadrusz Jánostól⁹⁶
(MÉM MDK MO ltsz. 69.021.12.)

Hogy vagy, kedves Lajoskám?

Az Istenre kérlek, csak több ne legyen, mint 30.000 [forint], mert ez a netovábbja a tehetségemnek, és adósságokba nem akarok keveredni, és meg vagyok győződve, hogy te is meg akarsz engem ettől menteni, de még jobban hiszem a rózsalevélaszszonytól, aki az én hivatalos műteremőrangyalom. Csókolom szép fehér kezecskéit (de nem neked, te medve), szívélyesen üdvözlöm mamádat, még Erzsikét (a kis Erzsit is).⁹⁷

Ölel Jánosod

78. Pákei Lajosnak Fadrusz Jánostól⁹⁸
(MÉM MDK MO ltsz. 69.021.13.)

négyéves ösztöndíjat (összesen 12 ezer forintot) Tilgner bécsi műtermében folytatott tanulmányaihoz. Fadrusz a támogatásról később sem feledkezett meg, 1897. május 16-án felavatott Mária Terézia-szobor modelljét a pénztárnak ajánlotta. GAUCSÍK István: *A 100 éves Bratislavai I. Takarékbank Rt. azelőtt Pozsonyi I. Takarékpénztár Pozsony: 1842–1942*. Miklósi-Sikes közlésében a takarékpénztár elnökének a nevét a nyomtatás Gravyként adja, a valóságban a tisztséget Gervay Nándor töltötte be.

95 Vargyasi Groisz Gusztáv (1840–1899) jogász, egyetemi tanár, miniszteri tanácsos. A Mátyás-szobor felállítására kiírt pályázat bírálóbizottságának egyik tagja.

96 GYALUI: *i. m.* V. levél.

97 A levélben említett személyek bizonytalanná teszik a levél keltezését: Pákei Lajosné Székely Terézia 1892-ben halt meg, tehát még a Mátyás-szobor pályázatának kiírása s így ismerettségük előtt; Pákei feleségét, Antóniát más levelekben Tóninak szólítja, Pákeiéknek nincs Erzsébet nevű gyermekük, a Fadrusz által protezsált Kozma Erzsébet pedig csak '79-ben született.

98 GYALUI: *i. m.* VI. levél.

Kedves Lajosom

Tiszta lehetetlenség, hogy most lejöjjen, mert két majdnem kész munkát sürgősen be kell fejeznem.

De hiszen most nincs is semmi szükség énrám, a dolog a régi és szerződésileg megállapított mederben fog folytatódni, csak egy dolog égetően szükséges, ti. hogy már most végre menjen a dolog akadály nélkül előre; azt majd meg is írom a polgármesternek.

Csak csináld már most a dolgot erélyesen, de ellenségeskedés és savanyúság nélkül! Mert ez árt az egész dolognak!

Zsilinszkyvel⁹⁹ beszéltem! Azt mondta, hogy az ő elvük az: hogyha van helybéli megbízható erő, akkor azt pártolják, tehát a te dolgod ellen semmi kifogás nincs, sőt, ez megfelel az ő intencziójukban, hogy kolozsvári csinálja. Azt is mondta, hogy látta a munkádat, hogy az nagyon szép, mindazonáltal azonban szokás ilyen dologban a helybeli képviselővel beszélni, azé az utolsó szó, ez pedig Hegedüs.¹⁰⁰ Tehát beszélj vele. A Kultuszminisztérium részéről rendezve van, most csak Hegedüs.

Igaz, a szobordolgainkat is rendeztem. Idemellékelve küldöm a költségvetést, egyike a legjobb fiatal erőktől, Margótól¹⁰¹. Én azt tanácsolom, hogy ő csinálja a két mellszobrot, Erzsinek¹⁰² pedig add oda a reliefet, azt meg tudja ő csinálni. De ha ebből a munkából nem lesz semmi sem, akkor már nem találok többé olyan fiatal jó szobrászt, aki komolyan venne egy kolozsvári szoborrendelést. Még küldetek neked egy költségvetést vörösrézből domborítva, nagyon szépen csinálják.

Add át kézcsókomat Tóninak, ölel János.

79. Pákei Lajosnak Fadrusz Jánostól¹⁰³

(GYALUI: *i. m.* III. levél)

Kedves Lajoskám!

Nékem már muszáj hónap mennem Mezőhegyesre, onnan majd megírom, hogy hová írjál. Közöld, kérlek, levélben, amit mondani akarsz.

99 Zsilinszky Mihály (1838–1925) belső titkos tanácsos, 1895–1905 között államtitkár, tanár, történész, az MTA tagja.

100 Hegedüs Sándor (1847–1896) országgyűlési képviselő, a szoborbizottság elnöke.

101 Margó Ede, eredetileg Morgenstern (1872–1946), szobrászművész.

102 Kozma Erzsébet, Veress Zoltánné (1879–1973) szobrászművész. Feltehetőleg itt az Unitárius Kollégiumba kerülő szobrászati munkákról van szó, Berde Mózes és Brassai Sámuel mellszobráról, valamint a díszterembe tervezett reliefekről. Margó Ede munkája a Berde Mózes-szobor (1901), a többi Kozma Erzsébet alkotása.

103 MIKLÓSI-SIKES: *i. m.* 139 – Miklósi-Sikes levélhez fűzött megjegyzése: „A levélben a pozsonyi Mária Terézia-szobor talapzatának vázlata, rajta néhány vonással a szobor – M.S.Cs.”

Kérlek, édes Lajoskám, csináld hamar, szépen és nagyon egyszerűen és nagyszabásúan, az egész pedig egy kis dombon álljon. [Iderajzolva a pozsonyi Mária Terézia szobor talapzatának vázlatát, rajta néhány vonással a szobor – Gyalui Farkas megjegyzése].

Körülbelül ilyen arányban legyen dombocská.¹⁰⁴

Ölel, csókol János.

Aus den Augen aus den Sin, semmi semmi [Ez utóirat arra vonatkozik, hogy Fadrusz nem írt barátjának Pákeynek, mert távol volt tőle. – Gyalui Farkas megjegyzése].

80. Pákei Lajosnak Fadrusz Jánostól¹⁰⁵
(MÉM MDK MO ltsz. 69.021.14.)

Kedves Lajoskám!

A piedestál teszik, egyszerű és nemes, de valamit változtatni kell, amint a rajzon feltüntettem.

A magasság a plintétől a mellfodorig 2 m. 55,¹⁰⁶ végre megküldték.

Utánamérheted, azt hiszem, stimmel a dolog, tehát kérek, változtasd a dolgot, és küldd el; ha akarsz, csinálhatsz még egy pár steinsnittet vagy akármit, csak több rajz legyen, ha már eddig vártak, de csak, ha nem tart soká.

Ölel János,

csókolom valaki kezét

81. Dr. Ferenczy Géza ügyvédnek Pákei Lajostól

1896. május 5. – Kolozsvár (FEHÉR: i. m. 788–790. – *Függelék* 46/8.)

82. Pákei Lajosnak a Schlick Vasöntöde és Gépgyártótól

1896. augusztus. 28. – Budapest (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.18.)

83. A bölöni unitárius egyházközségnek Pákei Lajostól

1896. október 9. – Kolozsvár (FEHÉR: i. m. 790. – *Függelék* 46/9.)

¹⁰⁴ Gyalui közlésében nyomtatási hiba miatt „lombocská” olvasható, így közli Miklósi-Sikes is. Az eredeti levél nem maradt fenn, s – Gyalui megjegyzését megerősítendő – a levélre rajzolt talapzatvázlatot sem tudjuk beazonosítani.

¹⁰⁵ GYALUI: i. m. IV. levél; MIKLÓSI-SIKES: i. m. 139.

¹⁰⁶ Mind Gyalui, mind Miklósi-Sikes közlésének nyomdai változatában a méret helyén egy nehezen megfejtendő értelmű 23.14.55 szám van. Az itt közölt szövegolvasatot az eredeti alapján pontosítottuk.

84. Pákei Lajosnak az Iparművészeti Múzeumtól¹⁰⁷

1897. november 22. – Budapest (IM Adattára 1897/426 (8.))

Nagys(ágos) Igazgató úr.

Szíves tudomásul van szerencsém értesíteni, hogy múzeumunk szervezeti szabályzata még az 1887. évtől való, és a jelenlegi viszonyoknak egyáltalában meg nem felel. Sajnálattal nem küldhetem meg.

Kiváló tisztelettel

Budapest 1897. XI / 22.

85. Fangh Antóniának férjétől, Pákei Lajostól

1903. szeptember 13. – Nápoly (MNL OL P1781 10. tétel 2–3.)

86. Fangh Antóniának férjétől, Pákei Lajostól

1905. április 1. – Basel (MNL OL P1781 10. tétel 5–6.)

87. Fangh Antóniának férjétől, Pákei Lajostól *(részlet)*

1905. április 3. – Zürich (MNL OL P1781 10. tétel 4.)

[...] Itt a fő dolog a csipke és a szövőipar. Szemet kápráztató dolgok ezek, a múzeumba' (Gewerbe muz.) van egy pár zsebkendő, egyiket 1500, másikat 2000 frankért vásárolták, nem nagyobb, mint egy kis zsebkendő. [...] Zürichben Honneberget is meglátogattam, itt vannak olcsó selyempaplanok, de lehetetlen itt venni, s annyi országon czipelni, majd Velenczébe'.

88. Vári Albert udvarhelyi unitárius lelkésznek Pákei Lajostól

1906. május 4. – Kolozsvár (SzuUELvt 63.)

Kolozsvárt, 1906. május 4.

Tiszteletes Lelkész Úr

E pillanatban vett Juni[!]¹⁰⁸ kelt b(eccses) levelére sietek azonnal válaszolni.

107 Az iratjegyzék tárgya: „Pákei Lajos múzeumi igazgató Kolozsvárt a múzeum szervezeti szabályzatát kéri. A irat megjegyzése: Feles példánnyal nem rendelkezvén a kért szabályzatból.”

108 A kézírás egyértelműnek látszó olvasata nem illeszkedik sem a levél keltezéséhez, sem pedig e levél következményeként keletkezett, s e levélben kért adatok alapján elkészített végleges helyszínrajz 1906. június 9-i keltezéséhez. Itt emlékezünk meg a helyszínrajzon, a végleges helyén ábrázolt/tervezett falazott-kovácsoltvas díszrácsbetéttel készült eredeti kerítésről, amelyet nemrég bontottak el.

Levelének tartalmából látom, hogy a templom elhelyezésének kérdése nehéz feladat leendő, de a körülmények és lehetőség szerint ez is meg lesz oldva. Miután azonban a küldött rajz alapján ilyen feladat nem oldható meg, kérem nekem egy pontos helyszínrajzot küldeni, ezt ott van, ki felvegye, mely helyszínrajz az egész területet, a papi lak külső contourját, amint áll, a szomszédos határvonalakat, a kijelölt (vagy talán már el is kezdett) harangozó lak helyzetét, szóval egy, az egész területre és mélységére kiterjedő helyfekvési rajzot küldeni, mert csakis ennek alapján lehet az új templom elhelyezését kijelölni. Ezt a kijelölést aztán berajzolom én, amint a helyszínrajzot megkaptam.

Ez a helyszínrajz lehet 1:200, esetleg – ha nem nagy terület – 1:100-hoz méretben kell felrakva legyen.

Minden egyéb kísérlet hiábavaló munka.

Maradtam tisztelettel,

Pákei Lajos

89. Az udvarhelyi unitárius egyházközségnek Pákei Lajostól

1906. május 20. – Kolozsvár (SzuUELvt 58.)

Kolozsvár, 1906. május 20.

Az Udvarhelyi Unitárius Egyházközség tiszteletes Lelkészi Hivatalának

Udvarhely

Fekete Benjámin¹⁰⁹ értesített, hogy az udvarhelyi templom földadását a jövő heten megkezdi. Az alapfalak kitűzésére mellékelve küldöm a munkatervet, s a munka előhaladása szerint a többi rajzok és részletek sorozatát. Kérem ennek, valamint a további küldendőknél kézbesítését a vállalkozónak, megjegyezvén, hogy a lelkesi hivatalnak ezekkel a rajzokkal semmi hivatalos, más eljárása nincsen, és nem lesz csak jegyzék szerint feljegyzése, hogy kézbesítettett a vállalkozónak.

Maradtam kiváló tisztelettel,

Pákei Lajos

építészmérnök

90. Dr. Boros Györgynek, az Unitárius Közlöny szerkesztőjének Pákei Lajostól¹¹⁰

1908. október 30. – Kolozsvár

Kedves Barátom!

A Dávid Ferenc-egylet mai napon tartott közgyűlésének tárgysorozata¹¹¹ s ezek között főleg a hálaadó szép imát, a kiválóan tartalmas, eszmékben gazdag elnöki

109 Fekete Benjámin (1864–1951) építési vállalkozó, a székelyudvarhelyi templomépítés kivitelezője.

110 *Levél a Szerkesztőnek*. Unitárius Közlöny XXI(1908). 12. sz. (dec.) 221–223.

111 A Dávid Ferenc-Egylet XXIV. évi közgyűlését 1908. október 30-án tartották Kolozsváron.

megnyitót, nem különben az egylet évi működését hűen ecsetelő titkári jelentést hallgattam végig. Kivéve ez utóbbinak bizonyos pénzügyi részét, melyben arról esett szó, hogy hát a betű jövőben drágább lesz, mint volt hajdanában, tehát vagy új pénzforrások után kell keresgélést indítani, vagy „vakációt” kell adni két óra e jól szerkesztett lapnak, vagy össze kell olvasztani a *Nők Világát* a közlőny szárnyaival.

E módozatok megvitatására bizonyára össze fog ülni egy kis és nagy bizottság, s az eredmény bizonyára úgy domborodik ki, hogy betűre lesz pénz is, de nem éppen elegendő, lesz „Újság-vakáció” (ez a legújabb eszme) meg lesz „Nővilági conversio” (ez a legeslegújabb). De azért mi is hinni fogunk az emberiség haladásában és tökéletesítésében – mind az amerikai s más közlőny olvasóközönsége gyakorlatilag is megértheti, mit tesz e jelszó: „a betű megöl”!

Ilyen pénzügyi izgalom után jóleső érzés volt egy tiszta forrású oázishoz érni, melynél a kedély enyhületet talált, a lélek megifjúdott, s egy szebb jövő reménye kecsegtetett.

Ilyen megvigasztalás volt a tárgysorozat utolsó pontja, melyben egyike legifjabb lelkészünknek amerikai észleletei és tapasztalatai új szellemi világnézet körébe vezette be a hallgatóközönséget, és pedig egy oly utazási módszerrel, mely nem sablonos, s amelynél kellemesebbet alig képzelhetni.

Kis Sándor lelkészünk felolvasásával bemutatta azt, hogy kiváló megfigyelőtehetséggel, mélyen gondolkozó erejével s alapos tanulmány szerzésével járta meg az új világrészt. Bemutatta azt, hogy érti a titkát annak, mikénti lehet egy felolvasás szűk keretében érdekessé tenni a legmodernebb reformeszméket, melyek úgy az emberképzés, mint az egyházi élet terén mindnyájunkat közvetlen érdekelnek. Hogy e fel fogásomban ki és miként osztozik, nem tudom, de csak magamból indulva ki – ha velem megtörténik az, hogy hazajövet egy ilyen felolvasás utóhatása alatt leteszem kezemből a körzöt, s nem tudok dolgozni, mert nem hagynak nyugton a szerzett benyomások –, hát ez azt teszi, hogy én sehogyan sem tudok egy olyan „amerikai felhőkarcolót” componálni, mint amelyet ő, ezzel a felolvasással, egyszerű eszközökkel elővarázsol!

Hát ez az ő felhőkarcolója a maga egészében egy mély és biztos bázison álló építmény volt, melyet megingatni alig lehet, mert a betonnál jóval erősebb alapon, közvetlen tapasztalati igazságokon alapult.

Erre bizony előadásának egyes fejezeteivel sok emeletet építhetett fel, mert mindmégannyi emeletnek megvolt a maga helyes konstrukciója, így nyúlhatott építmény nyé ama nagy magasságba, hol már majdnem felhőket karcolt. Egy szép architektónikus alkotáshoz kell e felolvasást a maga egészében hasonlítanom, mely úgy szerkezeti, mint stílus tekintetében is nagy gonddal és körültekintéssel volt összeállítva, s ha néhol az épület egyes tartóoszlopaira talán első pillanatra merésznek látszó terheket rakott, de jól utánszámítva, e terheléseknek az eredménye az, hogy azok azt jól elviselhetik.

Lehet, hogy e mű kissé szokatlan látványt nyújt, sőt bizonyos eszmék újdonsága első hallásra megteveszthetnek – mint megrögzött szokásainkkal ellenkezők, de ha általában van haladás, úgy az igaznak, a szépnek és egyszerűnek meggyőző ereje nem tevesztheti el egyenes útját, annak diadalmaskodni kell szokásaink felett!

Úgy érzem, hogy e felolvasásban felvetett eszméket nem lehet egyszerűen raktárba helyezni, ezek gondolkodásra ösztönöznek, nyugtot nem hagynak.

Ebben van a varázserő, mely ösztönöz és utat tör magának.

Úgy hiszem, mindnyájan – kik jelen valának – osztoznak e felfogásban. Ezt bizonyítja a közgyűlésnek az a határozata, hogy e felolvasás kinyomtatassék, s minél szélesebb körben terjesztessék.

Erre ismét pénz szükséges, ha ma nincs, holnap lennie kell.

E pénzmagvető munkához magam is hozzájárulni óhajtok csekély 30 kor(o)nával, melyet ezennel idemellékelek.

Maradtam őszinte barátod,

Pákei Lajos

91. Az udvarhelyi unitárius egyházközségnek Pákei Lajostól

1907. január 6. – Kolozsvár (SzuUELvt 60.)

Kolozsvár, 1907. jan(uár) 6.

A székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség tisztelendő Lelkészi Hivatalának
Sz(ékely)Udvarhely

Mellékelve küldöm az asztalos-, lakatosmunkák munkatervét 5 rajzlapon. A még hátralevő padosorok, szószerk tervezését rövid idő alatt szintén küldeni fogom.

Ismételve kérem Fekete vállalkozó úrnak meghagyni,

1.) hogy ezek a rajzok, valamint a többiek eredeti példányok, melyeket köteles vállalkozó lemasóztatni /mert ezek másolására nemcsak a munkatervet után járó szabályszerű % díjazás nem fedezi a min. tervezésiköltség-kiadást, de az eredetiek is nekem több készpénzkiadásba kerülnek, mint amennyit felszámítottam./ Ezenkívül mindig tájékozatlan vagyok egy s más irányban az eredeti tervek hiánya miatt. – Szóval ezek a munkatervet lemasolás után vissza küldendő.

2.) Miután egyes nyílások /ajtók, ablakok/ kiviteli méreteiről tájékoztatva nem vagyok, arra az esetre, ha méret-differenciák vannak, p(éldának) o(káért), ha a kivitelen a méretek nem találják a munkaterv méreteivel: ha nem nagy a különbség, az asztalosmunkát, illetve az azokban általam kijegyzett méreteket kell a kivitel[hez] /nyílások[hoz] stb./ idomítani. Mert bontások, nyílásnagobbítások csekély különbözethetnél kárára volnának az épületnek.

3.) Miután az ablakok költséghiány miatt csak egyrétűek /szimpla/, már most a templom fűtése esetében azok izzadni, azokról víz fog lecsorogni, tehát szükséges az ablakok belső „alsó” tokjaira egy kis bádogcsatornát, 4-5 cm készíteni, amelybe a víz

felgyűl, s innen egy kis 2-3 cm csőven lecsorog, csepeg az ablakparapet magasságából /nem kell levezetőcső a falon le, hanem csak kurta felső cső. Alatta – hová az csepeg – egy edényt kell tartani. Ez a legegyszerűbb megoldás./

4.) A toronyzsáruknak nyitható részei a tervben jelezve vannak.

k. m. [f.]

tisztelettel,
Pákei Lajos

92. Pákei Lajosnak Kolozsvár városi tanácsától (*levélboríték*)

1909. szeptember 2. – Kolozsvár (MUEKvGyLtv.4.D.002.)

Tek. Pákey Lajos t(isztelet)b(eli) főmérnök úrnak,
város-törvényhatósági bizottsági tag
Kolozsvár, Majálisutca 29. sz.

93. Fangh Antóniának férjétől, Pákei Lajostól¹¹²

1911. március 30. – Abbázia (MNL OL P2282.17 6. dos. 72.)

Pákei Lajosné Úrasszonynak

Budapest

Ferencz körút 37.

IV.

Imecs E. ő nagys(ága) leveleivel

Abbázia, márcz(ius) 30. 1911.

Drága Tonikám,

Ma nem kaptam levelet. De nem baj, mert úgyis fárasztó a sok levélírás. Na, meg nekem ma sok volt írnivalóm. Ez sem jó. Voltam tegnap Lovranán 1 órára. Csak azon csodálkoztam, hogy tudtál Te ennyi időt tölteni. Unalmas hely és kevésbé tisztá[?] Lehet, hogy[?] idővel kellemes hely lesz. Nemigen vágyódom egyedül kirándulásokat tenni. Hát a cipő? Itt semmi nevezetes, csak az, hogy a zord eső után oly gyönyörűk a fák, bokrok. Lalától¹¹³ még egy sort sem kaptam. Ez igen bánt engemet. Úgy látszik, Gyula¹¹⁴ [...]

Csókol számtalanszor. Üdvözlét a kedves [...],

Lajos

¹¹² Hajófedélzeten álló társaságot – előtérben Pákei Lajossal – mutató képeslap. Atelier Betty, Abbázia.

¹¹³ Fia, Pákei Lajos, III. (1892–1964).

¹¹⁴ Veje, Hegyi Gyula (1874–1945), Pákei Edit férje.

94. Pákei Lajosnak a Magyarországi Unitárius Egyház képviselőtanácsától
1911. július 5. – Kolozsvár (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.17.)

Sz : 798–1911.

N(agysá)g(o)s PÁKEY LAJOS mérnök úrnak

Helyt.

További szíves eljárás végett közöljük E(gyházi) K(épviselő)tanácsunk fenti szám alatt hozott következő határozatát:

A Brassai-emlékbizottságnak E(gyházi) K(épviselő)tanácshoz intézett felkérésére az E(gyházi) K(épviselő)tanács a következő határozatot hozza:

1. Tudomásul vették, hogy a bizottság a Brassai Sámuel sírját emlékművel megjelölve, feloszlását elhatározta, és a már korábban beadott iratokhoz csatolásra a működése alatt keletkezett vagy kezéhez jutott iratokat is egyházunk őrizetére beadja.

Az E(gyházi) K(épviselő)tanács az iratokat készséggel fogadja el megőrizésre, és átadni határozza Kelemen Lajos egyházi levéltárnok a(tyánk)fiának, az 595–1908/tan. sz(ámú) határozattal Egyházunk levéltárában beadott iratokhoz csatolás és azokkal együtt őrizésre.

2. Tudomásuk vették; hogy a bizottság által korábban beadott és Egyházunk pénztárába letétként kezelt pénzösszegeből felhasználatlan maradt 401-kor.74 fill., melyre nézve a bizottság beadványában foglalt kérésnek megfelelőleg határoztatik, hogy:

a. Adassék Kozma Erzsinek tiszteletdíjul modellje felhasználásáért 150 kor.

b. Vankay temetőfelügyelőnek jutalmul 20 kor.

c. Az emlékmű nem sikerült ültetvényei kicserélésére.....40 kor.

együtt: 210 kor.

Ez összeg kiutaltatik Egyházunk pénztárából Pákey Lajos mérnök a(tyánk)fiának kezéhez, az ő szabályszerű nyugtájára kifizetőleg azzal a felkéréssel, hogy a jelzett részösszegeket szíveskedjék átadni az illetőknek és az ültetvények kicseréléséről intézkedni.

A 210 kor. kiadása után fennmaradt még 191 k. 74 f. melyhez számítandó még az 1911. évi kamat. Az így előálló összegre vonatkozólag határozatik, hogy kezeltesék Egyházunk pénztárában a „kisebb alapok” közt dr. Brassai Sámuel síremlékalap címen a következő célra:

Dr. Brassai Sámuel halála évfordulóján, évenként egyik kolozsvári lapba megemlékezés írandó Brassairól. A megemlékezés megírásáról gondoskodni a bizottság által felkérített kollég(ium).-igazgatóságnak.

A megemlékezés megírásáért évenként 10 kor. tiszteletdíj adatik ki a kollég(ium).-igazgatóság rendelkezésére. A felülmaradó kamat tőkésítendő.

A Magyarországi Unitárius Egyház Képviselőtanácsának Kolozsvárt 1911. évi július hó 5-én tartott üléséből.

aláírás [Ferencz József]
unitárius püspök
aláírás [...] titkár

95. Pákei Lajos és Veress Zoltánné Kozma Erzsébet átvételi elismervénye

1911. július 5. Budapest – 1911. augusztus 8. – Kolozsvár (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.19.)

Nyugta

150, azaz egyszázötven koronáról, amelyet a Brassai-mellszobor egyszeri reprodukálásáért, a Brassai Sámuel síremlékét előkészítő bizottságtól köszönettel felvettem.

Budapest, 1911. júli 5.

Kiváló tisztelettel:

Veress Zoltánné Kozma Erzsébet

Alulírott a fenti 150 koronát, azaz egyszázötven koronát, a Magyarországi Unitárius Egyház Képviselőtanácsának 708–1911 számú utalványa alapján (a. pont) Kozma Erzsébet, Veress Zoltánné kezéhez való kifizetés végett az Unitárius Egyház pénztárából kezemhez vettem, mint a 210 koronát kitevő összeg egy részét.

Kolozsvár, 1911. augusztus hó 23.

Pákei Lajos

96. Pákei Lajosnak özv. Seethal Ferencnétől¹¹⁵

1911. július 13. – Nagyajta (MNL OL P1781 9. tétel 87–89.)

Nagyságos Pákei Lajos Úrnak

Kolozsvár

Házsongárd

VII / 13. 911.

Kedves Pákey!

Tavaly fordultam már teljes bizalommal magához a házam ügyében, de most valóssággal föl kell kérnem, hogy legyen szíves kissé megfontolva nekem egy urat aján-

115 „Miklósvár, Háromszék megye, [posta] N. Ajta, [telefon] Apácza, [vonat] Ágostonfalva” nyomtatott levélpapíron. Seethal Ferenc, az utód nélkül meghalt gróf Kálnoky Dénes unokaöccse, a miklósvári kastély örököse. Feltehetőleg itt az ő fiának, ifjabbik Seethal Ferencnek az özvegyéről van szó.

lani, ki a ház felügyeletét elvállalná, és én is egészen meg legyek nyugodva, hogy az én érdekeimet védi.

Én papírra nem tehetek semmit, de reám nézve kíváncsi, ha lehetne, hogy [...] át tudnám már ruházni valakire a gondozást. Sch. Gyula [?] és az illető nem kellene, hogy érintkezzenek, mert én az adókönyveket elhozhatnám, és az illetőnek elküldéném. Most foly éppen a jelenben is ott lakó bérlővel az alku, hogy 1921-ig vegye bérbe az egész házat, nem tudom, hová dől el.

Én 500 korona évi tiszteletdíjat ajánlok, ¼ évenként utólag fölosztva. Én nem szólok senkinek, de ha valakit talál, kérném jövő hó közepéig tudatni, mert Sch.nak is v(agy) 4 héttel előbb meg kell írnom. Ügyvéd az illető ne legyen.

Szívélyes üdvözlettel: Özv. Seethal Ferencné

97. Pákei Lajosnak Deák Miklós egyházköri jegyzőtől¹¹⁶

1914. december 14. – Székelykeresztúr (MEM MDK MO ltsz. 69.021.15.)

Szi.

K(öz)(gyűlési)gy j(egyző)k(önyv)

Nagyságos Urunk!

A keresztúri unitárius Egyh(áz)kör közgyűlést tartott a Nagyságod tervei szerint épült új gimnáziumban.

Mintha imádkozó lelkünk az Úristent kereste volna valamely magasztos, szép templomban: úgy éreztük magunkat, midőn először léptük át annak a gyönyörű alkotásnak a küszöbét.

Isten után, ki nekünk e minden lelket felemelő alkotáshoz segedelmét adta – kire gondolhattunk volna másra, mint Nagyságodra; ki a bölöni, udvarhelyi, martonosi stb. templomok mellett a kultúra e szívet gyönyörködtető templomát is megalkotta lelkében, s lehetővé tette, hogy megvalósulhasson az, amiről az unitáriusok lelke anynyit álmodott.

A Nagyságod teremő esze kibontakozik a mi szegénységünk nagy akadályából, s amit ad, az egy gazdag lélek olyan műve, mely tiszteletet gerjeszt, és hálára ösztönöz minden unitárius szívet és a kultúra minden barátját Nagyságod iránt.

Közgyűlésünk tagjai és unitárius székely népünk nem járhatnak úgy el e művészi alkotás előtt, hogy hálával és elismeréssel meg ne emlékeznének a Nagyságod szép nevééről, mely előtt midőn tisztelettel kalapot emelünk, felszáll imádkozó lelkünk a reánk gondot viselő Istenhez azért, hogy Nagyságoddal a mi szegény felekezetünket megajándékozta.

Legyen áldott a Pákey név, a Pákey-kéz, a Pákey-szív, a Pákey-ész, mely az unitáriusok második kultúratemplomát is megalkotta!

¹¹⁶ A levél hátoldalán: „vett 1915 május hó 26.”

Fogadja Nagyságos Urunk hálás elismerésünk és köszönetünk kifejezését azon hő kívánságunk kifejezése mellett, hogy művészalkotásainak számát még sok éven át szaporíthassa!

A Keresztúr-köri unitáriusoknak Székelykeresztúron 1914. decz(ember) 14-én tartott rendkívüli közgyűlésiből.

Alázatos szolgálói:

PH.
esperes

Deák Miklós
egyh(áz)köri jegyző

98. Bónis Lajosnének Pákei Lajosné Fangh Antóniától¹¹⁷

1914. július 16. (pecsét keltezése) – Kolozsvár (MNL OL P2282.17 6. dos. 77.)

Nagyságos Bónis Lajosné Úrnőnek
Budapest, Tűzoltó utca 21, I. em.

Édesem! Most érkeztem haza B(alaton)füredről. Lajos még ott maradt. Kedves meghívásodat tolmácsoltam Lajosnak, addig is köszönet! Lajos 21-ig még ott lesz, bár láthatná Adit, Jenőt.¹¹⁸ Írtam azt is, h(ogy) ránduljon el Csopakra. Köszönöm kedvesem a Pálmait is. Legközelebb visszaküldöm, megvenni nem szükséges. Annak idején Lajos adta hozzá az adatokat Pálmai¹¹⁹ felszólítására. Remélem eljönnek a fiatalok augusztusban. Csak előre jelezzék, hogy itthon legyünk mindketten.

Sokszor ölel Téged, Adit igaz szeretettel,

Toni

99. Hegyi Gyulának apósától, Pákei Lajostól¹²⁰

1916. május 31. – Kolozsvár (MNL OL P2282.17 6. dos. 73.)

Kedves Gyulám!

A háború következtében eléállott levélpapír hiányába egyfelől, de másfelől mert én nem tudok olyan szépen írni, mint Te, tehát pótolnom kelt a stylust külső decoratio-kerettel. Ez a New York kávéház rondója, ahol, mikor még nem fántázíroztál családalapításról, együtt, már akkor is oly kellemes órákat elcsevegtünk. Én hű maradtam a helyhez, Te hűtlen lettél, elbarangoltál, idegen földön bár, tagadhatatlanul

117 Bónis Lajosné Pákei Margitnak, Pákei Miklós lányának írt levél, egy hajófedélzeten álló társaságot – köztük Pákei Lajossal – mutató képeslap. Knoto-Manufaktur U. Jelussich. Fiume-Abbázia, 1911.

118 Adi – Bónis Adrienne Nyárády Jenőné, Pákei Margit lánya.

119 PÁLMAI: *i. m.*; lásd korábbi, 28. jegyzet.

120 A levél végén Nyárády Gábor jegyzete: „Pákei Lajosnak vejéhez, Hegyi Gyulához írott sorai az általa épített New York szálloda és kávéház rondójának tervrajzán. (Luzsáné Pákei Sára hagyatékából).”

jól éltél császári és királyi kosztón, s most elczipelted – nem is így, hanem postán kellett utánad küldjem családomat utánvétellel. Szerencsés valál, jól megkaptad annak minden tagját, s hálából volt hozzá lelked, hogy annak a pocséknak nevezett Szukámat[!] is, akit „öregbe” fogadtam, tőlem elczipelni rendelted. Ez a hála és köszönet! S most azt mered írni, „mi következik ebből? Nem más, minthogy mind azt forgassuk fejünkben, milyen jó volna, ha ti is feljöhetnétek! Szóval azt szeretnők, ha már is itt lennétek!” Nagyszerű! Ha ez nem menne, kéred, küldd fel nekünk kissé Tónikát.¹²¹ Ez még nagyobbszerű. Na de nem folytatom tovább, nem írok tovább a levegőbe, hanem rátérek a tárgyra.¹²²

Tárgy az, melyet idezárva küldök: a *Családi gyűjtemény képekben és írásban*. Ez az, amit Edika¹²³ hön óhajtott, s a vágyat beléd szuggerálta. Legyen tehát örömtök benne. Most már Tónikát kérd meg, hogy küldje fel nekünk kissé Lajos papát,¹²⁴ hogy tanácsot adjon, miként kell ezeket a képeket dekoratív helyesen alkalmazni! Ehelyett azonban én küldöm minden kasírozás nélkül, mert minden attól függ, hová és miként lehet alkalmazni? Én azonban teljesen reátok bízom a feladatot, csak azt jegyzem meg, hogy a carton ne legyen vékony, mert ez az erős fényképlap görbére húzza azt, tehát legalábbis elég (nem túl vastag) vastag kartonra kell felragasztani. A többit lássátok, hogyan intézitek.

És most mivel itt a múzeumban épen 1 óra, mennem kell csalánspenóra, néha enni is kell. Nem lehet se szó, se beszéd több.

Ölel mindnyájatokat,

szerető Apa

Kolozsvár, 1916. máj(us) 31.

100. Pákei Lajos levele [egyik rajzolójának]

1917. július 18. – Kolozsvár (MUEKvGyLtv.6.A.007.)

Idemellékelve küldöm a rács beosztásmintáját.¹²⁵ Így, fekete alapon, úgy gondolom, lehet a rács egy gondolattal „erőteljesebb”, illetve kissé vastagabb vasból is, de nem sokkal. Egyebekben észrevételem nincs.

Kolozsvár, 1917. júl(ius) 18.

Szívélyes üdvözlettel:

Pákei bácsi

121 Pákei Lajosné Fangh Antónia.

122 A lap alján: „fordíts a tul(só) lapra.”

123 Pákei Lajos leánya: Edit, Hegyi Gyuláné.

124 Pákei Lajos.

125 A kovácsoltvas ablakrács rajzvázlata a Híd utca 22. szám alatti, egykori Henczel-ház részleteit bemutató felmérési rajzhoz készült. A kész rajzot lásd MÉM MDK MO Ltsz. 69.021.47.

[rajz alatti] Jegyzet: az ablakráját be lehet rajzolni, mely ritka vonalazású, a sötét részek a rács megett csakis sűrű, függőleges vonalaknak (lineával) kell lenni, mert így nem jó, mint próbáltam. Akkor nyugodt lesz és a [...] jobban érvényesül.

[további felirat a rajzon:] Ez a vaslemez valamivel vékonyabb legyen.

101. Gróf Zichy Istvánnak Pákei Lajostól¹²⁶

1917. december 31. – Kolozsvár (fogalmazvány, MUEKvGyLtv.8.A.071.3.)

1917. decz(ember) 31.

Méltóságos Gróf Zichy István Úrnak

Budapest

Budapesti tartózkodásom alatt kegyes volt Méltóságod a Képművészeti Múzeum gyűjteménytárából Kolozsvár régi korából való, igen érdekes adatok megszerzésében megsegíteni. Ezen kiválóan jóindulatú s most is [...] és kedves emlékemben őrzött szíves készségért fogadja Méltóságod tiszteletteljes és hálás köszönetem legőszintébb nyilvánulását.

A fényképeket – melyek kitűnően sikerültek – megkaptam. Valószínű, hogy mi-helyt a felvételi méreteket megállapíthatom – bátor leszek még a kiválasztottak közül egy pár rajzot lefényképezésre kérni [...] ~~nevezetesen a Farkas utcai templom rajzát.~~¹²⁷ [...]

102. Pákei Lajosnak Körösfői Kriesch Aladártól

1918. május 19. – Gödöllő (GYALUI: *i. m.* VII. levél.)

Gödöllő, (1)918. máj(us) 19.

Kedves Barátom!

Ne szórj reám átkokat. Ugyanis csak most tértem vissza egy másfél hónapos kirándulásról, az olasz frontról, s leveled itt várt reám.

Átnéztem a vázlatomat, s egyetlenegyét találtam, amelyet talán használhatsz – s ezt, ha megengeded, felajánlom Neked emlékül –, ez a Bethlen-bátyának egy olajfestésű vázlata – amint itt mellékelve látod.

126 A befejezetlen levélvázlat a Magyar Védő Egyesület (az ipar védelmére 1844-ben létrehozott Védegyelet utódszervezete) levélpapírján fogalmazódott meg, a javítások a kézirat szertintiek.

127 A kihúzott részből következtetve a képek a Farkas utcai református templomot mutatták, amelyekről Pákeinek a templom két nézetét is mutató dupla rajza tanúskodik (MNL OL P2282.17 7. dos. 240). Ennek hátlapján: „A nagyobb rajz a Képművészeti (Budapest) Múzeumból való.”

Hogy több vázlatom, különösen az Óváról nincsen, ennek többek között az is a magyarázata, hogy éppen az Óvárban történő vázlatkészítés közben egyszer bekísértek – rendzavarás címén. – Talán emlékezel is az esetre.¹²⁸

Persze aztán restellték egy kissé; kaptam is engedelmet a rajzoláshoz – de nekem ez valahogy a kedvemet vette. Hát így már csak ezzel az egy dologgal kell beérnem! Különben, hogy-mikép vagytok? Szép kincses Kolozsvárom mit csinál? Mikor kerülök én még egyszer oda?

Mi csak megvolnánk. Utamon sok érdekeset láttam és tapasztaltam.

Kedves nődnék kézcsókom, Téged köszönt a régi barátsággal,

K. Kriesch Aladár

103. Pákei Lajostól Klárikának¹²⁹

[1918. augusztus 18. – Kolozsvár] (MUEKvGyLtv.8.A.050.)

Jegyzet. Miután kedves Klárka rajong a betűkért, s mert soká törtem a fejem, mivel szerezhethnék örömet, tehát ide iktatom a Bocskai erd(élyi) fejed(elem) egyik emléktábláját egy pár betűterv által. Megjegyzem, hogy a felírás betűi összeszorultak, a jobb felőli oszlopon (tehát itt üresség nem maradt). De ezen kérem segíteni olyaténképen, hogy a copirozásnál csúsztassa tovább az oszlopot, hogy kis üres helyet nyerhessen. Az nem baj, ha egynéhány centivel hosszabb a tábla, ezzel a kapu középvonal, mert össze kell essen az emléktáblával, „odacsúsztatható” lesz. Szóval néhány százalékkal „maximálni” kell a táblát.

II. A kapuról nincs megjegyzésem, de a fedél „régí kupás cserép volt – tehát ennyit változik.

Ezen felvételi részletek közül szem előtt csak a „Renov...” felirat tartandó szem előtt, mert gondolom, a kis rajzból nem lehet jól leolvasni.

128 1890 szeptemberében az óvári ferences kolostor gótikus refektóriumának ablakában rajzoló Kriescht két túlbuzgó detektív bekísérte a rendőrségre, ahol kihallgatták. Bár később bocsánatot kértek tőle, amivel ő meg is elégedett, az esetből interpelláció is lett a városi törvényhatósági bizottság közgyűlésén. MURÁDIN Jenő: *Körösfői Kriesch Aladár: „Engem Kolozsvárhoz annyi személyes, drága emlék fűz...” = Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.* Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2013. 465.

129 Üzeneteket, skicceket is tartalmazó, 1918. augusztus 18. keltezéssel ellátott laprészlet. A tervezett lap több emlékrészletet is bemutat (Bocskai-szülőház-emléktábla, Református Kollégium, kapuzat, Kossuth Lajos utca 32. alatti pinceajtó, az üzenetrészletek ezekre, illetve ezek vázlataira vonatkoznak. Az emlékeket együtt tartalmazó rajzlaptervet lásd MÉM MDK MO ltsz. 62.021.078. A papírdarab hátoldalán a fent jelezett pinceajtó szövegrészlete, megjegyzéssel: „Audi, vide tace [sives vivere pace / Halj, láss, hallgass, ha békében akarsz élni] Sejtelmem az, hogy itt tartják a hívek zsír-, szalonna-, liszt- és szalámikészletöket már 1559 óta!”

2.) A kapunyílás majd itthon spriccelve lesz, tehát nem vonalzandó.

- A lapon lévő rajzok csak kihúзва kellenek, árnyékolás nem szükséges.
- A pincze-ajtót, ha nagyítóüveggel megnézi, könnyen látható, hogy az akantus-levelek háta megett [...] cannelurak (mélyítések) ezek a vonalak.
- A pincze-bejáró-ajtó oszlopfejeit Lima[?] úr kissé viccesen fogta fel, mikor a felső részt így rajzolta [betoldott skicc], egyenes helyett perspektivusan, de ez nem baj, mert az architektusok valami egész különöst magyaráznak ki ebből, ti: hogy 1559-ben, íme, ilyen furcsát is csináltak. Maradjon tehát így.
- A kapunál is van egy naivság, az oszlopfeő feletti triglipha és a főpárkányzat „szűk volta”, de ez biztos, hogy így is van, saját szememmel láttam.

104. Pákei Lajosnak az Unió páholytól¹³⁰

1918. október 6. – Kolozsvár (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.23/1.)

„Unio” szabadkőműves-páholy, Kolozsvár
66-ik szám, 1918.

Pákey Lajos testvérnek

Helyt.

TESTVÉR!

Örömmel értesítünk, hogy az UNIO páholy a f(olyó) évi szeptember hó 25-én tartott I. -fokú rendes munkáján harminczegy éves sz(abad)k(őműve)sséged emlékezetére tiszteleti tagjául választott, s úgy határozott, hogy az erről szóló okmányt a f(olyó) évi október 23.-iki /szerda, este 7 ó./ ünnepi munkán fogja Neked átadni.

Kérünk, hogy erre a munkára multhatatlanul jelenjél meg közöttünk.

Testvéri üdvözléssel

Kolozsvár, 1918. október 18.

aláírás [Dr Apáthy István]
főmester

aláírás [Kürtös János]
titkár

105. Pákei Lajosnak Kelemen Lajostól¹³¹

1918. október 18. – Kolozsvár (MÉM MDK MO ltsz. 69.021.16.)

Erdélyi Múzeum-Egyesület 152–1918

Nagyon tisztelt Igazgató úr!

Szeptemberben múlt két éve, hogy először voltam bátor Igazgató úrnak családi levelei örökös megőrzésére becses figyelmébe ajánlani az Erdélyi Nemzeti Múzeum

130 A díszes oklevelet 69.021.23 ltsz. alatt szintén a MÉM MDK MO őrzi.

131 A levelet közli SAS: *i. m.* 136–137; valamint KELEMEN: *i. m.* 1127. A szöveg aláhúzásai a kézirat kiemelései.

levéltárát, s most, szeptember 23-án vagy 24-én este megújítottam kérésemet. Mind a két alkalommal az az aggodalom vezetett, hogy midőn 1916 nyarán a levelesládák egyikét láttam, annak anyaga már akkor penészes és dohos volt, s azóta az ezzel járó romlása az anyagnak bizonyosan jelentékenyen előrehaladt.

A penészedéssel és megrothadással járó levéltári veszélyt jól ismerve, és attól az Igazgató úr tulajdonában levő családi emlékeit is őszintén féltve, ma éppen egy őrizetünkbe jutott családi levéltár néhány ily módon tönkrement csomója eszembe jutatta Igazgató úr levelesládáit, s valósággal lelkifurdalást éreztem, midőn az Iparmúzeumba Igazgató úrhoz bemenve nem találtam ott, s a Nagyságos Asszonytól telefonon azt is megtudtam, hogy Budapesten van, és így levelei ügyében csak hazajövelekor intézkedhetik.

Nekem szomorú memento volt a ma kezembe került, a penész és nedvesség miatt megévedött levelek csomója. Kötelességemnek érzem Igazgató úrnak újra ajánlani az E(rdélyi) N(emzeti) Múzeum levéltára szolgálatát, és sietős intézkedését kérni, hogy a további pusztulást megállítsuk.

A levéltár az anyagot készséggel átveszi Igazgató úr és a Pákey család örökös le-tétejként, tulajdonjoguk fönntartásával őrizetébe. Most a még tartó szép őszi napokon pár nap alatt az anyagot ki lehetne szárítani és takarítani, s a legszükségesebb konzerválómunkát is el lehetne még a tél előtt vele végezni, s szellőztetés mellett a tavaszon, ismételt konzerváló eljárások után, talán sikerül a pusztulásnak gátat vetni. Most az iskolákban szünet lévén, onnan két-három járatos és megbízható tanítványom és jóra való új, fiatal szolgálk segítségével a szárítás és takarítás munkáját vezetésem alatt végeznők. De itt is igazán periculum in mora.¹³²

Nagyon szépen kérem Igazgató urat, hogy mihelyt hazajön, kegyeskedjék nekem minél előbb hírt adni. Az átvételt s minden, a levelekkel járó föladatot személyesen vezetnék és végeznék, hogy minél jobban legyen.

Felesleges talán ismételten hangsúlyoznom, hogy a leveleket Igazgató úr és hozzá tartozói itt is éppen úgy használhatják, mint otthon, s ha külön kikötései lesznek, méltóztasson azokat is megfogalmazni.

Fő, hogy az értékes, becses anyag ne pusztuljon tovább, hanem mind a múlt emlékére, mind a történeti kutatás és Igazgató úr szép múltú családja javára minél teljesebben megmaradjon.

Mély tisztelettel maradok:

Kolozsvár, 1918. október 18.

Kelemen Lajos

Nagyságos pákei Pákey Lajos iparmúzeum-igazgató úrnak

¹³² Ti. veszélyes a késlekedés.

THE CAREER PATH IS OPEN.
LAJOS PÁKEI ARCHITECT'S (1853-1921) LIFE
THROUGH HIS CORRESPONDENCE

Keywords: *Lajos Pákei; Cluj; historicism; legacy*

The family correspondence of the Cluj-based architect Lajos Pákei is only a small fraction of his legacy, extensive both in space and quantity, and only a small part of it can be directly linked to his person. Despite their small number, these written documents point to the main events of his life, and include references to his work, which enrich our knowledge regarding the former chief architect of Kolozsvár. Therefore, the research on his life must take into consideration these documents, and the information contained therein must be integrated in the larger picture we recall today, at 172 years from his birthday.

CALEA CARIEREI ESTE DESCHISĂ.
VIAȚA ARHITECTULUI LAJOS PÁKEI (1853-1921)
PRIN PRISMA CORESPONDENȚEI SALE

Cuvinte-cheie: *Lajos Pákei; Cluj; istoricism; moștenire*

În vastul ansamblu de documente ce alcătuiesc moștenirea arhitectului clujean Lajos Pákei — foarte extins ca volum și răsfrat din punct de vedere geografic — corespondența familială constituie o parte modestă, iar doar o parte a acesteia poate fi atribuită direct persoanei sale. Cu toate acestea, chiar și în ciuda numărului lor redus, aceste scrisori, conturează momente esențiale ale biografiei sale, alături de referințe valoroase la activitatea sa profesională, contribuind astfel la aprofundarea cunoașterii fostului arhitect-șef al Clujului. În demersul de cercetare dedicat operei, se impune analiza atentă a acestor documente epistolare și integrarea informațiilor pe care le conțin în portretul de ansamblu pe care îl reconstituim astăzi, la împlinirea a 172 de ani de la nașterea lui Lajos Pákei.

KÉPJEYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A tizenkilenc éves Pákei Lajos (a szerző gyűjteménye).
Lajos Pákei, la vârstă de nouăsprezece ani.
Lajos Pákei at the age of nineteen.
2. A Híd utca 1890 előtt. Baloldalt a harmadik épület volt a Pákei-ház (a szerző gyűjteménye).
Híd (today Regele Ferdinand) Street before 1890. The third building on the left side was the house of the Pákei family.
Strada Podului (azi Regele Ferdinand) înainte de 1890. A treia clădire partea stângă era casa familiei Pákei.
3. Életrajza függelékébe bemásolt Hansen-levél (1886. május 3). PÁKEI *i. m.* 16^r–16^v.
The letter from Hansen (3rd May 1886), copied into Pákei's autobiography.

- Scrisoarea de la Hansen (3 mai 1886) copiată în autobiografia lui Pákei.
4. A városi Vigadó utcai homlokzatterve, 1890 (Molnár Lehel felvétele). MUEKvGyLvt.3.A.24.
The elevation façade of the Reduta Palace, 1890.
Proiectul fațadei a Palatului Reduta, 1890.
 5. Sikó Miklós: Pákei Lajosné Székely Terézia arcképe. Pásztortűz XIII(1927). 19. sz. (szept. 25.) 441.
Miklós Sikó: Portrait of Mrs. Lajos Pákei, Terézia Székely.
Miklós Sikó: Portret al doamnei Lajos Pákei, Terézia Székely.
 6. Székelyudvarhelyi unitárius templom. A torony művezetési részletrajzai, 1906. SzuUELvt. 44, 48.
The Unitarian Church in Odorheiu Secuiesc. Detailed implementation plans for the tower, 1906.
Biserica unitariană din Odorheiu Secuiesc. Detaliile de execuție ale turnului, 1906.
 7. A kolozsvári Unitárius Kollégium főhomlokzata, 1897. (Molnár Lehel felvétele)
MUEKvGyLvt.5.A.7.
The main façade of the Unitarian College, Cluj, 1897.
Fațada principală a Colegiului Unitarian, Cluj, 1897.
 8. Székelykeresztúri unitárius gimnázium főhomlokzat, 1910. (Molnár Lehel felvétele)
MUEKvGyLvt.2.A.13.
The main façade of the Unitarian High School in Cristuru Secuiesc, 1910.
Fațada principală a Gimnaziului Unitarian de la Cristuru Secuiesc, 1910.
 9. Kozma Erzsébet Brassai Sámuel szobormintája előtt (Veress Ferenc örökösei, magántulajdon).
Erzsébet Kozma in front of the statue of Sámuel Brassai.
Erzsébet Kozma în fața statuii lui Sámuel Brassai.
 10. Részletek a Wolphard–Kakas-házból (összeállítás Pákei rajzaiból).
Details of the Wolphard-Kakas House.
Detalii din casa „Wolphard-Kakas”.
 11. Időskori kép (a szerző gyűjteménye).
Lajos Pákei at an old age.
Portret la bătrânețe.

„NAGYON KEVESET TUDTAM
A NAGYON SZERETETT SZAKMÁMBAN DOLGOZNI.”
LÁZÁR ELZY ÉPÍTÉS

Kulcsszavak: Lázár Elzy; építés; Kolozsvár; Bécs; Gio Ponti; Milánó; Izrael

Lázár Elzy a Gio Ponti milánói irodája által Kolozsvárra tervezett, a Rosetti utca 17. szám alatt 1938-ban épült modernista villa társtervezője volt.¹ Az épület szakmai körökben „a város leghíresebb”, „legszebb háza”,² „a Ponti-villa”-ként ismert, amely a Lázár családdal jó kapcsolatot ápoló Coriolan Tătaru (bőrgyógyászprofesszor, az orvosi egyetem dékánja, polgármester, politikus) befektetése volt. Az építésznő tehetséggel rendelkezett, Bécsben, jeles közép-európai építészeknél tanult, karrierjét pedig a leghíresebb korabeli olasz építésznél rögtön a *Domus* folyóiratban³ is megjelent házzal kezdte. Keveset tudtunk Kolozsvár egyik – egyetlen alkotása alapján is méltán – legjobb építészéről, de az elmúlt években sikerült új adatokat felfednem, amelyeket a következő oldalakon összegzek. Más épületterve nem ismert, csak színházi díszletterveinek vannak írott nyomai a korabeli (1939–1940) sajtóban.⁴ A világháború, a holokauszt és a kommunizmus ellehetetlenítette tervezői karrierjét, de az 1960-as évekbeli izraeli kivándorlása után, idős kora ellenére sem adta fel a reményt szakmája folytatása érdekében, melyre a Gio Pontival folytatott levelezése is utal.

* PÁSZTOR István (1980) építés, PhD, Kolozsvári Műszaki Egyetem, Doktori Iskola, Műépítéset és Várostervezés Kar, BLIPSZ tervezőiroda, Kolozsvár, paszti@gmail.com

1 „A Tataru villa építészeként Lázár Elzy szerepel, Gio Ponti segítő, együttműködő szerepben van feltüntetve. De a *collaborazione* olasz szó közös munkát is jelenthet.” Lásd PÉTERFFY Miklós: *Gio Ponti Kolozsváron. A Tataru villa c. tervezet* (a továbbiakban *Gio Ponti Kolozsváron*). <https://epiteszforum.hu/uploads/files/2021/12/2021-12-08-1-gio-ponti-kolozsvaron-teljes.pdf> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.)

2 <https://www.stiridecluj.ro/amintiri-din-cluj/top-cele-mai-frumoase-vile-din-cluj-napoca-celelalte-sunt-mult-in-urma-foto>. (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.)

3 A legismertebb nemzetközi építészeti, formatervezési, művészeti folyóiratok egyike, ma is hét nyelven jelenik meg. Gio Ponti indította 1928-ban. <https://www.domusweb.it/en.html> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.)

4 Lásd lennebb: Új Kelet, Keleti Újság, Ellenzék stb.

ményben Josef Hoffmann is tanított, sőt, vezette is azt. Ezekben az években az osztályaiban a *Wiener Werkstätte* utánpótlása tanult, és ismeretes, hogy „a Strnad és Hoffmann osztályai közötti határok elmosódtak”.⁸ A Lázár Elzy tanulmányaira vonatkozó adatokat 2022–2023 során tanulmányoztam a részlegesen feldolgozott bécsi levéltárakban.

Lázár Elzy tehát szinte biztosan Oswald Haerdtl és Carmela Prati ajánlásával került Gio Ponti irodájába gyakornokként vagy alkalmazottként, 1939–1940-ben pedig, a korabeli újságok cikkei szerint, a kolozsvári Magyar Színház díszlettervezője volt.⁹ A következő két évtizedre vonatkozóan egyelőre nincsenek adataink, 1961 áprilisában találkozunk újra vele, amint Bécsbe érkezett idős, beteg édesapjával, onnan pedig napok leforgása alatt Izraelbe jutottak. A Ponti-iroda feldolgozott hagyatéka alapján 1961–1972 között Lázár Elzy és Gio Ponti levelezést folytatott, amelyet 2023 tavaszán kaptam kézhez, és ezt követően dolgoztam fel.¹⁰

A TORDAI LÁZÁR CSALÁD

Lázár Elzy egy tordai nagybirtokos, gazdálkodó, gyártulajdonos-családban született 1904. május 17-én. Családja a közeli Sinfalváról költözött Tordára a 19. században. Nagyapja, Lázár Mendel, a helyi malom bérlője, majd a tordai sörgyár alapítója volt¹¹ 1880-ban,¹² Elzy édesapja, Lázár Simon részvényes volt az 1921-ben alapított tordai üvegyárban,¹³ testvérével, Zoltánnal pedig az aranyosgyéresi téglá- és cserépgyárakhoz is kötődtek.¹⁴ 35 éven át a helyi zsidó közösség vezetője, az országos (U.G.I.R.)

8 <https://www.scribd.com/document/632200143/Momowo-Women-s-Creativity-since-the-Modern-Movement-an-European-Cultural-Heritage-2018> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 11.)

9 *Új Kelet, Keleti Újság, Ellenzék* stb. lásd lennebb.

10 Gio Ponti hagyatékának ismertető honlapja: <https://www.gioponti.org/>.

11 https://ro.wikipedia.org/wiki/Evreii_din_Turda#:~:text=Evreii%20din%20Turda%20au%20constituit,cultural%C4%83%20a%20ora%C8%99ului%20%C8%99i%20jude%C8%9Bului. (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.)

12 Ana Maria CATALINA: *Turda – Piata Romana, Nr. 17 – fosta, Fabrica de Bere*. <https://ana-maria-catalina.blogspot.com/2013/09/turda-fosta-fabrica-de-bere.html> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.). Adatgyűjtemény a tordai sörgyárról (*Mendel, Korona, Turdeana* sör-márkák). Lázár Simon vezetésével készült el a tordai Sörgyár ma is álló épülete.

13 Diamant Izso emlékezései alapján, a szomszédos aranyosgyéresi Sodronyipar alapításával kapcsolatban, feltételezhetjük, hogy az üvegyár esetében is kezdeményező lehetett Lázár Simon vállalkozó, talán Tom Schier mérnök mellett. A többi részvényes, főleg a Román Mezőgazdasági Bank Rt. és a regionális, helyi főhivatalnokok a támogatási rendszer embelei. S. C. Sticla Turda S. A. <https://5458-ro.all.biz/> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.)

14 A Lázár család leszármazottai szerint, Péterffy Miklós közlése alapján.

és erdélyi gyáriparosok szervezetének egyik vezetője, iskolaalapító volt, számos nemes ügyet támogatott (például a kolozsvári zsidó kórház építését). Lázár Simon Tordán, a mai Avram Iancu utca 11. szám alatti házban lakott, amelyet a helyi zsidó közösségnek adományozott, majd 1902-ben, családjával, a szecessziós stílusban épült, máig Mendel-villának nevezett új házba költözött (ma a Ion Rațiu utca 25. szám alatt).¹⁵ Az *Új Kelet* című izraeli újság 1962. április 3-i számában Adler József volt tordai főrabbi Lázár Simon halála alkalmából írt méltatásában említ egy tragédiát, amely a harmincas évek elején érte a családot, és amelynek következtében a családfő számos üzleti, szakmai és közéleti szerepéből visszavonult.¹⁶ Lázár Zoltán, Elzy nagybátyja az Aranyosgyéresi Agyagipar Rt. igazgatója volt,¹⁷ az ő felesége, Farkas Lili, jómódú aradi család lánya, színész, a kolozsvári Magyar Színház 1927-ben ide-szerződött tagja volt.¹⁸ Lázár Elzy édesanyja Simon Ilona volt.¹⁹

Egyelőre kevés adattal rendelkezünk gyerek- és ifjúkoráról, nevét három korabeli újságcikk említi: 1923-ban a tordai Erzsébet Jótékony Nőegylet álarcos jelmezbálján rendezett táncversenyen „elsők lettek: Szentkirályi Gáborné, Lázár Elza, Szabó Sári-ka és Nagy Erzsébet”,²⁰ 1927-ben részt vett egy tordai Helikon-esten: „A társaságban szereplő dámák és viruló fiatal leányok szervírozták a teát. Ott láttuk [...] Lázár Simonnét, [...] Lázár Elsát, Simon Irént”;²¹ 1946-ban másolatot állítottak ki „Lázár Elza (Torda, 1904) érettségi bizonyítványáról a budapesti Mária Terézia Leánygimnáziumban”.²²

A BÉCSI IPARMŰVÉSZETI FŐISKOLA

Lázár Elzy a Bécsi Iparművészeti Főiskolán (*Kunstgewerbeschule Wien*) tanult 1933–1936 között. Az egykori intézmény a közép-európai iparművészet, formatervezés és építészeti oktatás neves központja volt, vezetője és évfolyamvezető tanára a *Wiener Werkstätte* (Bécsi Műhelyek) alapítója, Josef Hoffmann építész volt. Lázár Elzy az

15 Ana Maria CATALINA: *Vila Mendel din Turda* https://ro.wikipedia.org/wiki/Vila_Mendel_din_Turda#:~:text=Vila%20Mendel%20din%20Turda%20este,ca%20Art%20Nouveau%20sau%20Jugendstil; Ana Maria CATALINA: Turda – Str. Dr. Ioan Rațiu, Nr. 25 – Vila Mendel. <https://ana-maria-catalina.blogspot.com/2014/01/turda-str-dr-ioan-ratiu-nr25-vila-mendel.html> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.)

16 *Új Kelet* XLII(1962). 4163. sz. (ápr. 3.) 5.

17 *Új Kelet* XIX(1936). 219. sz. (szept. 20.) 4.

18 *Ellenőr* XVI(1929). 5. sz. (márc. 3.) 48.

19 *Erdélyi Futár* III(1929). 19. sz. (nov. 10.) 17.

20 *Színház és Társaság* VII(1924). 8. sz. (febr. 24.) 15.

21 *Helikon est Tordán*. *Ellenzék* XLVIII(1927). 92. sz. (ápr. 28.) 2.

22 *Bizonyítványmásolatok*. Köznevelés II(1946). 24. sz. (dec. 15.) 24.

- érettségi: Torda
- a főiskolára való jelentkezés előtti gyakorlata, „praxisa” a szakmában: „rajzolás az akadémián és építészeknél”²⁴
- a főiskolára való belépés időpontja: 1933. október 25.
- nem tanult előzőleg a főiskola más szakán,
- bécsi címe: IV. (kerület?), Wohllebengasse 1.
- apja neve és címe: Lázár Simon földbirtokos
- címe: Torda, Románia
- keltezés: Bécs, 1933. október 25.
- kiválasztott tantárgyai: írás I., általános aktrajzolás (?), építészet²⁵
- a szak/kar vezető tanára: Prof. Strnad (1. kép)

Az 1933–1934-es tanév katalógusában a 13. sorszámmal szerepel (29 diákból), „rendes”, nem vendégdiákként, „nagyon szorgalmas”, és „jó” eredményeket ért el, szakiránya a „belső berendezés”, az utolsó oszlopban levő rövid megjegyzés meg így szól: „Érdekes tehetséggel rendelkezik. Fejlődik, biztos [...] a sikere.” A következő tanévekben szerzett minősítései és a katalógusokba bevezetett megjegyzések így alakultak: 1934–1935, sorszám 14/27. – „szorgalmas”, „nagyon jó”, „Belsőépítészet és Építészeti szakterületek”; 1935–1936, sorszám 14/23. – „nagyon szorgalmas”, „nagyon jó”, „Javaslati tervek egy ház átalakítására, Romániában. Bútor-tanulmányok”²⁶ (2. kép).

Lázár Elzy az 1934–1935-ös tanévre kitöltött tanulmányi kérésében hivatásként (7. sor) már az építészetet írta, a többi adata ugyanaz, a „felvett” tantárgyai pedig: írás II., építéstan (*Baukonstruktionslehre*), stílustörténet.²⁷

A főiskolai élettel kapcsolatban érdekes adatokat szolgáltatnak az „Éves beszámoló”. Az Építészet Szak(osztály) 1933–1934-es tanévről Oskar Strnad²⁸ a következőket sorolta fel:

„17 férfi és 12 nő, összesen 29 diák látogatta. [...] Az iskolában tárgyalt feladatok: a lakással kapcsolatos összes szellemi és technikai követelmény tanulmányozása. Belső berendezési tervek különböző

24 Korábbi akadémiai tanulmányairól, illetve kolozsvári, budapesti vagy bécsi építészeknél folytatott munkájáról egyelőre nem találtam adatot.

25 Az utolsó, a *Modewesen* helyett felvett tantárgy neve olvashatatlan: *S...tungstechnik* (?).

26 *Archiv Kunstgewerbeschule*, Katalog der Kunstgewerbeschule des Österr. Museums für Kunst u. Industrie, Fachklasse für Architektur, Professor dr. Oskar Strnad, Schuljahr 1933/34; uo., Schuljahr 1934/35; uo., Professor Oswald Haerdtl, Schuljahr 1935/36. Az utóbbi katalógus kézírása valószínűleg az Oswald Haerdtlé.

27 1934–1935-ös tanévi beiratkozási kérés, *Archiv Kunstgewerbeschule*.

28 *Jahresbericht 1933/34, Fachklasse für Architektur, Professor Dr. Oskar Strnad*. 3 gépelt oldal, aláírással (az idézett részlet a szerző fordítása.).

(építészeti tervezés, műasztalosság, divattervezés), a tanítás nyelvét (német), a felvételi vizsgával kapcsolatos tudnivalókat (korábbi, önálló munkákat kellett bemutatniuk, általában felvételi vizsgát is tettek, és „az iparművészeti szakmára alkalmas testalkatot” is figyelembe vették)²⁹ (3. kép).

Ugyancsak az éves beszámolók tartalmazzák a tanárok listáját. A sok neves művész, szobrász, építész, professzor, festő közül (Max Fellerer, Franz Cizek, Otto Niedermoser, Klaus Reinhold stb.) a következőket emelném ki:

„Josef Hoffmann, (országos) építészeti főtanácsos, professzor, civil-technikus, dr., mérnök [...] oktatási tevékenysége: az építészeti szak vezetője, egy építészeti osztály vezetője, a zománc- és fémmegmunkálás műhelyek művészeti vezetője; egyéb tevékenységei: lakóépületek tervezése és kivitelezése, *egy kolozsvári irodaépület tervezője*, a velencei országos kiállítócsarnok építése, *villa Kolozsváron*,³⁰ kiállítások, kiállításterv, bútorterv magánszemélyeknek, különböző zsűrizésekben való közreműködés”.³¹

„Oswald Haerdtl építész, professzor [...] oktatási tevékenysége: egy építészeti osztály vezetője; egyéb tevékenységei: főiskolai stadion tervezése a berlini olimpiai kiállításra, egy bécsi nagy szálló átalakítási terve, egy nyári fürdőhely (strand) terve, bejárat [vitrin] és boltok belső kialakítási tervei, lakásberendezések, különböző zsűrizésekben való közreműködés.”

A főiskolán a következő szakosztályok működtek: két festészet, egy kerámia, egy szobrászat és egy építészet osztály. Az utóbbit Oskar Strnad professzor irányította Hans Vetter asszisztens segítségével. Éves terveik: szálloda és családi ház építése Csehszlovákiában, egy csónakkölcsonzó telep átalakítása, lakásberendezési tervek, homlokzatkialakítási tervek, boltbejárat (vitrinnel?), gyerekjátékdoboz, színházi színpadrendezés (díslettervezés), színházi jelmeztervek.

A levéltárban fennmaradt Hans Vetter (Josef Hoffmann asszisztense) részletesebb kézirata az 1934–1935-ös évkönyv szerkesztői számára, a tanévben zajlott tevékenységekről, amelyben felsorolja az elméleti „feladatokat” is: koncepció- és tervezé-

29 „Die körperliche Eignung zum kunstgewerblichen Beruf voraussetzung”, 1. old. *Bericht über das Schuljahr 1934/35*, Kunstgewerbeschule des Österreichischen Museums für Kunst und Industrie, Bundesanstalt Wien, I. Stubenring 3.

30 *Projekt für ein Bürohaus in Cluj* [Kolozsvári irodaépület terve], *Landhaus in Cluj* [Vidéki ház (terve) Kolozsváron]. Uo. 28, 8.

31 Uo. 28.

3–4. kép. Judith Zweig (Lázár Elzy évfolyamtársa) diákterve:
„Egy festő háza Bécs mellett”, 1. old. (1935–1936)

si gyakorlatok, ábrázolás- és kompozíciógyakorlatok, valamint történelmi tárgyak tanulmányozása, belsőépítészeti gyakorlatok, a színházi és filmdíszlet és az építészet köréhez kapcsolódó gyakorlatok. Befejezett vagy kidolgozás (építés?! – „in Ausführung”) alatt levő munkák. Tanulmányutakat (St. Pölten, Melk, Schönbühl, Stein, Dürnstein stb.), valamint a színházi díszlettervezési munkákat (*Fabrl im Wunderland* – Volkstheater, Schrammerl: *Wien bleibt Wien* – stadion) és jelmeztervezési munkákat (*Reise einer Frau* – Volkstheater, Adrienne Ambrosat – Josefstadt, *König mit den Regenschirm* – Josefstadt, *Wien bleibt Wien* – stadion) is felsorol (4. kép).

Az 1935–1936-os éves beszámoló részletesebb, de csak korrektúrapéldánya található a levéltárban. Statisztikai kimutatást tartalmaz a diákok országos és vallási hovatartozásáról, nemi eloszlásáról. Kiderül, hogy a 3. leggyakoribb vallás a zsidó, a nemi eloszlás tekintetében pedig 122 végzős közül 47 férfi és 75 nő. Érdekes adat továbbá, hogy az építészet szakosztályokon végzett diákok legfeljebb harmada esetében jelent meg az, hogy a főiskola befejezése után építészként dolgozott vagy keresett szakmát.

A főiskola szerkezetéről remek összesítő táblázatot tartalmaz a 2. oldal:

Általános tanszékek: általános formatan, két tanárral (Ceno Kosak és Otto Niedermoser építészek), természet- és emberi formatan (prof. V. Schufinsky), kalligrafikus írás és heraldika (prof. Hertha Larisch-Ramsauer); műhelyek: zománc-, fémművesség (Josef Hoffmann), kerámia (Robert Obsieger), textilművesség és divat (Josef Wimmer), bútorművesség és belsőépítészet (Carl Witzmann), üvegfestés, ólomművesség és mozaik (Reinhold Klaus), kalligrafikus írás és heraldika (prof. Hertha Larisch-Ramsauer), metszteműhely (Paul Kirnig), egyházi iparművesség (Albert Paris Gütersloh); szakosztályok: két festészet, két szobrászat, két építészet (egyik Josef Hoffmann és a másik Oswald Haerdtl vezetésével); vegyi-technikai gyakorlatokurzus Wilhelm Öller mérnök-tanárral.

A főiskola iparfejlesztési munkái közül a Julius Meinl cég által kiírt kávébemutatódoboz-pályázatot említeném, amelyen Haerdtl diákja első, Hoffman diákjai második és harmadik helyezést nyertek (valószínűleg belső pályázat volt). A főiskola a milánói Triennale kiállításán is részt vett.

A főiskola hallgatói számos, havi 3–7 tanulmányi kirándulást tettek, leggyakrabban épületeket, építőtelepeket látogattak meg (híd, stadion, mozi, lakóépületek, részben a tanáraik terveit látogatták), műemlékeket, a környékbeli településeket (pl. Fischamend, a Duna mentén), valamint a bécsi múzeumokat, változatos művészeti kiállításokat (pl. konyhaművészetet is), gyárakat (pl. a floridsdorfi hanglemezgyárat, az L&C Hardtmuth ceruzagyárat, az üvegyárat, a vonatszerelvénygyárat), műhelyeket (pl. a Hartl cég faházgyártó műhelyét), előadásokat, de meglátogatták pl. a Burgtheater és egy új tömbház kazánházát is.

Fennmaradt Oswald Haerdtl gépelt beszámolója az 1935–1936-os évkönyv szerkesztői számára, amelyben felsorolta az osztálya által tárgyalt építészeti funkciókat,

témákat: a lakás, bútorokkal és a lakóépület, valamint boltok bejáratai, belső berendezésük és vitrinjeik. Kivételt képez pár nagyobb feladat, pl. pihenőpavilon a Stadtparkban, egy evezősklub-ház, egy kitzbüheli szálloda terve és egy üdülő/gyógyintézet („Erholungsheim”), tanulmányok egy vidámpark létesítésére a Práterben. A lakásberendezések a diákok által tervezett házakra vonatkoztak, de megépült bérházak lakásainak átalakítására is tanulmányokat, építészeti részleteket és berendezési tárgyakat kellett készíteniük. Ezekkel kapcsolatban a következő közös munkákat végezte el a teljes csoport vagy egyes kisebb diákcsoportok: háborús emlékmű terve egy alsó-ausztriai vidéki településre, a Meinl cég kiállítási tárolásával kapcsolatos pályázat, borítékterv egy útjelző táblákat bemutató brosúrához, egy utcai bolt átalakítási tanulmányai és terve egy Bécs melletti település (Radab bei Wien) turisztikai tájékoztatási irodája számára, különböző múzeumokban található bútorok másolatai. Az egyes diákok munkájával kapcsolatban még meg kell említeni: egy grinzingi öregotthon (vagy öreg/régi ház? – olvashatatlan) felmérése és átalakítása és *egy romániai lakóház átalakítási terve*, végül egy fazekas ház terve műhellyel, vidéki településen.

Iris Meder tanulmányában³² Ernst Plischke szemszögéből vázolja a bécsi főiskola évfolyamain folyó munka hangulatát (bár ő 1926-ban végezte el a főiskolát³³):

„Strnad osztálya két helyiségből állt. Az egyikben az épületeket és bútorokat tervezték, a másiktól csak egy jutaszövet választotta el, ahol díszletet, jelmezt és szövetet terveztek. Ezt a részleget elegáns paradijsommadarak csicsergése töltötte be, a vezető bécsi családok lányai [voltak] a pénzügy és ipar világból”.

Ugyanott Lilian Langseth-Christensen, amerikai belsőépítész, bécsi éveiről írt könyvében³⁴ Hoffmannra így emlékszik:

„Egy kérdést sem mertünk feltenni neki, és semmi módja vagy lehetősége nem volt a szemébe nézni... Csak eljártunk az osztályunkba, és dolgoztunk. A legtöbben magunkkal hoztuk és ott fogyasztottuk el az ebédünket, ismét dolgoztunk és hazamentünk.”

32 Iris MEDER: *Women Designers and Architects in Early Twentieth Century Vienna = Women's Creativity since the Modern Movement (1918–2018)*. Eds. Helena SERAŽIN–Emilia Maria GARDA–Caterina FRANCHINI. Založba ZRC, Ljubljana, 2018. (A szerző fordítása.)

33 Ernst Plischke <https://www.werkbundsiedlung-wien.at/en/biographies/ernst-plischke> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 06.)

34 Lilian LANGSETH-CHRISTENSEN: *A Design for Living. Vienna in the Twenties*. Viking Adult, New York, 1987. (A szerző fordítása.)

Meder szerint „Strnad és Hoffmann osztályai között a diákok számára könnyű volt az átjárás. Ekkor még nem tűnik úgy, hogy Strnadhoz a zsidó diákok fordultak volna előszeretettel, a nem zsidók pedig Hoffmannhoz. Hoffmann osztályában több nő volt, ami egyértelmű, hiszen sokan közülük nem építésznek készültek. Hoffmann osztályát gyakorlati terepnek tekintették a Wiener Werkstätte számára, ahol sok nő dolgozott, tanulmányai után”.

Az építészeti szakosztály 1935–1936-os tanévi katalógusában, az 5. oldalon³⁵ megjelenik Elsie Lazar neve a 39 jelentkező közül 21 sikeresen diplomázott („Erfolgss-diplom”) diák között, Haerdtl osztályában. Egyéb díjban, ösztöndíjban nem részesült (5–6. kép).

Összegezve, a kézírással kitöltött beiratkozási kéresem és a többi, hasonló, tanévenként benyújtott tanulmányi kéresein kívül, Lázár Elzy végig szerepel a szakévfolyam katalógusaiban (*Katalog Studiengang*) és a diplomázottak között:

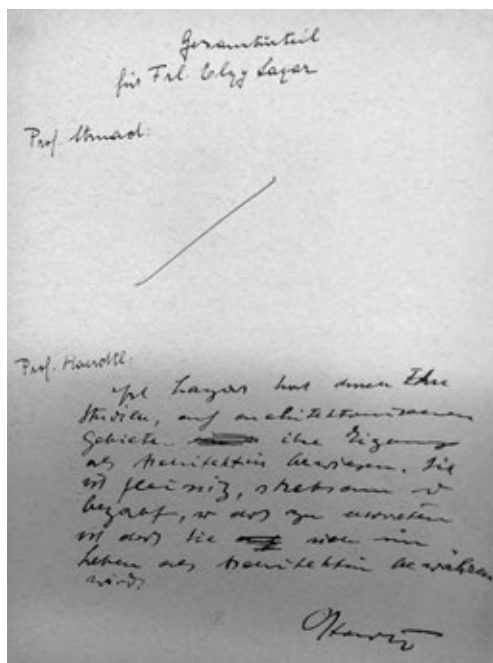
„1933–1934 Fachklasse Architektur III. Oskar Strnad,
1934–1935 Fachklasse Architektur III. Oskar Strnad (26 October
1879 – 3 September 1935)³⁶,
1935–1936 Fachklasse Architektur III. Oswald Hardtl,
1936 Diplom”.

A főiskola „végzési” bizonyítványában tanévenként és tárgyanként beírt minősítések mind „jó”, „nagyon jó”, „szorgalmas”, „nagyon szorgalmas”. Az 1935–1936-os tanévben, a fő tevékenysége (fő terve) rubrikába a következőt jegyezték le: „*egy romániai ház átalakítási terve, bútortanulmányok*”.³⁷ További életútjáról későbbi főiskolai iratokban (*Verwaltungsakten*) ennyi jelenik meg: „Elzy Lazar geb. 17.05.1904 Turda, Rumänien, ges. 1973 Tel Aviv”. A bécsi levéltári anyag feldolgozásának előrehaladtával remélhetőleg új iratok és levelek is előkerülhetnek, és számunkra legérdekesebbként talán az egyetemi munkái is felbukkanhatnak.

35 *Archiv Kunstgewerbeschule*, Katalog der Kunstgewerbeschule des Österr. Museums für Kunst u. Industrie, Fachklasse für Architektur, Professor Oswald Haerdtl, Schuljahr 1935/36.

36 https://en.wikipedia.org/wiki/Oskar_Strnad (utolsó megtekintés: 2025. 05. 06., a szerző fordítása).

37 A korábbi tanévekben nem jelenik meg konkrét munka ebben a rubrikában. *Archiv Kunstgewerbeschule*, Abgangszeugnis („végzési” bizonyítvány). (A szerző felvétele: 2023. 03. 08., a szerző fordítása).

STUDIENGANG DES SCHÜLERS IN DEN HAUPTFÄCHERN:			
JAHR	HAUPTFACH	VERWENDUNG	ERFOLG
1933-1934	Architektur für Prof. Dr. Otto Strnad	sehr eifrig	gut
1934-1935	skizze	eifrig	sehr gut
1935-1936	Architektur für Prof. Dr. Otto Strnad	sehr eifrig	sehr gut
GESAMTURTEIL <i>feinfühler Elzy Lázár</i>			
Feinfühler Elzy Lázár hat durch seine Studien auf architektonischen Gebieten seine Begabung als Architekt bewiesen. Die ist fleißig, strebsam und begabt, und es zu erwarten ist, daß sie sich im Leben als Architekt bewähren wird. (Prof. Dr. Otto Strnad)			
WIEN AM 20. Juni 1936			
SEKRETOR: M. Fellner		DIE PROFESSOREN: für Prof. Dr. Otto Strnad Fellner u. Strnad Haerdtl	

5–6. kép. A hivatalos és Oswald Haerdtl összegző értékelése Lázár Elzyről 1936-ból

A TÁTARU-VILLA TERVEZÉSE GIO PONTI IRODÁJÁBAN

Amint a tanulmány elején említettem, a Haerdtl–Prati házaspár bizonyos szerepet tölthetett be abban, hogy rögtön a főiskola elvégzése után Lázár Elzy gyakornokként vagy alkalmazottként Gio Ponti irodájába került. Másrészt, 1935–1936-ban Ponti az Olasz Kulturális Intézet belsőépítészeti kialakításán dolgozott a bécsi Fürstenberg-palotában, és feljegyezték, hogy találkozott „Hoffmann-nal, Frankkal, Wlachhal, Strnaddal és Haerdttel (akinek felesége, Carmela Prati, 1931 óta a *Domus* folyóirat levelezője volt), az Iparművészeti Főiskola nagy hatással volt rá [...] arról álmodott, hogy Olaszországban is legyen egy ilyen iskolája”.³⁸

A *Domus* folyóirat 111. és 136. számainak jelzésein kívül egyelőre nincs más adatunk milánói tartózkodásáról és munkáiról, de Gio Ponti hagyatékának a közeljövőbeni újabb kutatásától további eredményeket várunk. Lázár Elzy 1936-ban fejezte be ta-

38 Inge PODBRECKY: *Gio Ponti in Wien, Das italienische Kulturinstitut im Palais Lützow-Fürstenberg*. Römische Historische Mitteilungen LV(2013). 369–396; Markus SCHRAML: *Der feinfühlige Modernist – Gio Ponti*, 2021 04. 18. <https://form-faktor.at/der-feinfuehlige-modernist-gio-ponti> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 08., a szerző fordítása).

7. kép. Korabeli kilátás a Rosetti utca tetejéről déli irányba (1937–1938)

nulmányait a bécsi Főiskolán, a 1937-es *Domus* 111. számában közölt cikke szerint (*Due progetti*) már akkor dolgoztak egy épület tervein. Ezt a lapszámot egyelőre ugyan nem találtam meg, de a magazin 136. számában megjelent cikk szerint ugyanazon telek és megrendelő számára két projektváltozat létezik. Minthogy az 1939. évi 136-os *Domus*-ban megjelent fotókon már a kert is ki van virágozva, a Tătaru-villa építésének ideje az 1937–1938-as évekre tehető. A kolozsvári polgármesteri hivatal műszaki osztályának regisztereiből pontosabb dátumokat kapunk az építkezés engedélyezésére, illetve az építkezés kezdetére és végére vonatkozóan. Kiderül, hogy az épület engedélyeztetési kérését és a tervet a megrendelő már 1937-ben leadta, a kiadott építkezési engedélyt pedig a 21510/1937-es számon iktatták. 1938-ban a 42275/1938-as használatbavételi engedéllyel ugyanakkor az épület átadása is megtörtént.³⁹ Az építkezés 1938. március 4-én kezdődött és 1938. december 7-én fejeződött be, a villa pincéje 184 m², fölszintje 447 m², emelete 263 m².⁴⁰ Az előbbi adatokat részben megismétli egy másik bejegyzés is, amelyből az is kiderül, hogy a villa tíz szobával, két fürdővel és garázzsal rendelkezik⁴¹ (7. kép).

- 39 Arhivele Naționale Cluj, Primăria Municipiului Cluj – Serviciul Tehnic, Inv. 258, Inventar pentru registrele de evidența construcțiilor și străzilor. III. Evidența construcțiilor în ordinea alfabetică a străzilor 14. Evidența construcțiilor în ordinea alfabetică a străzilor 1938 (după adresă), 376.
- 40 Uo. V. Evidența clădirilor particulare (autorizații de folosire) 18. Registru de evidența clădirilor particulare (autorizații de folosire) 1935–1940 (după adresă), 151.
- 41 Uo. I. Evidența cererilor de construcție 4. Registru de evidența cererilor pentru construcții 1939–1940 (după numele petentului), 157.

A villa Gio Ponti hagyatékban a következő adatokkal szerepel: 1938 Cluj (Romania)... Collaboratori: Elsie Lazar „*Una tranquilla villa asimmetrica, progetto, a quattro vani, di Gio Ponti e Elsie Lazar, allieva di Oscar Strnad*”.⁴² Más munka nem is jelenik meg a levéltár adatbázisában, amelyben Lázár Elzy közreműködött volna.

A *Domus* 1938/136-os számában közölt híres cikkében pedig így fogalmaz az – ismeretlen – szerző:

„*Architetto Elzy Lazar nello studio Ponti – Villa a Cluj...*” „Ez a villa is közvetlen és őszinte szellemiségű. Ugyanúgy a fehér szeretete, ugyanaz az egyszerűség (jellemzi), amelyet az előző lapokon (látunk): de itt nincs üreg, kivágás: itt az építész nem a tömegformálásban merült el [...], hanem egy figyelmes ritmusban, kimért egyensúlyban, aszimmetrikus felületi kompozíciókkal [...] egyszerű ház, elgondolkodtató építészettel [...] *Lázár Elzy építész a kolozsvári [...] Tataru professzornak építette ezt a lakást. A terv a milánói Ponti stúdióban készült, és tükrözi az iskolát. A 111-es (Domus – a szerző megj.)* számban már megjelent két e célból készült terv: érdekes most ezek közül az egyiket megvalósult formájában publikálni [...] Az épület visszafogott, szerény: tisztán és egyszerűen egy ház akart lenni. Nem tükröz semmilyen ambíciót, amely luxusvillává léptetné elő. Miközben azonban a belsők, itt részletesen vannak ábrázolva, és az alaprajzai a maximális kényelem s egy boldog, pazar életvitelre voltak kidolgozva, az építészete kimondottan művészi formát ölt [...]. Különösen figyeltek a terek vizuális összekapcsolódására [...], a belső teljesen fehér; a bútorok egyszerűek; a padló lécekből van”.⁴³

„A ház terve rengeteg Gio Ponti korábbi villáinak működési és formai megoldását mutatja (pl. casa Bouilhet, Graches, 1928; casa Marchesano, Val Seriana, 1938), de látható Josef Hoffmann villaépítészetének a hatása is, amely részben a Lázár Elzy bécsi iskolázottságából is levezethető, és a kolozsvári Josef Hoffmann Diamant villa hatásából is következtethető.”⁴⁴

Az említett hatások nem közvetlen ihletforrások vagy Gio Ponti által esetleg erőltetett ötletek, erre vonatkozóan nincsenek információink, hanem a kor szellemében

42 https://www.gioponti.org/it/archivio/scheda-dell-opera/dd_161_5948/villa-tataru#gallery (utolsó megtekintés: 2023. 10. 01., jelenleg a honlap karbantartás alatt van.)

43 „casa semplicissima in una architettura pensatissima”, lásd *Una villa*. Fordítás tőlem: P. I.

44 *Gio Ponti Kolozsváron*.

tervezett épületek, amelyeket Lázár Elzy idejében olyan neves építészek terveztek, akiket rendkívüli módon, iskolai és irodai munkája során megismerhetett. Ponti, Hoffmann, részben Haerdtl, Strnad és más kortárs bécsi építészek (Josef Frank, Oskar Wlach) a modernizmusban a „csendes, nyugodt”, „egyszerű, de elgondolkodtató”, időtálló jelleget keresték. Épületeik visszafogottabbak, mint a „mozgalmi” modernizmus művei, nem hangsúlyozzák bravúros technikai-formális megoldásokkal az avantgárd szellemiséget (nagy méretű nyílások, sarokablakok, konzolok, lapos tető, a sík fal és nyílások közötti viszonyok alapján binárisan komponált homlokzatok). A korábbi korszak bevett elemeit is használják: ferde tetők, de rejtett ereszcsonnákkal; boltíves és nem vízszintes, hanem más arányú, négyzet vagy függőleges alakú nyílások, néha ugyanazon a homlokzaton; díszítőelemek használata (homlokzatburkolat, keretezések, kőszlopok stb.), de kontrasztban a vakolt homlokzat sima felületeivel vagy a vakolat vízszintes sávozásával. Lázár Elzy a kifinomultabb, időtlen modernizmus híve volt, ahogy a Gio Pontival folytatott levelezésében is írta (8–9. kép).

A Tătaru-villát lehetetlen Lázár Elzy munkásságának kontextusában elemezni, mivel ez az egyetlen felépült terve. A téma némileg bővíthető akkor lesz, ha az iskolai munkáit is tanulmányozni lehet majd, miután a Bécsi Iparművészeti Főiskola levéltára teljesen feldolgozásra kerül, és az Iparművészeti Egyetem hozzáférhetővé teszi.

Építészeti és művészettörténeti érdekességgként azonban kiemelném a Ponti tervezőirodájában, illetve a kiadványai szerkesztésén dolgozó, számos korabeli tehetséges építész közül Lina Bo Bardi.⁴⁵ Egyetemi tanulmányai végeztével (1939, Róma) 1945-ig – közvetlenül és Carlo Paganival közös, majd saját irodája révén – több épületterven, a *De Stijl* magazin illusztrációin és a *Domus* főszerkesztőjeként is dolgozott Pontival. Emlékezései szerint „reggel 8-tól éjfélig, szombaton és vasárnap is dolgozott”, de Ponti nem fizette, mert úgy gondolta, hogy „nála sokat tanulhat”. Ennek ellenére Pontit „az utolsó humanistá”-nak tartotta.⁴⁶ Baloldali ellenállóként 1946-ban Brazíliába költözött, ahol hosszú gyakorlati és elméleti munkássága révén a dél-amerikai építészet egyik legfontosabb alakjává vált. Alakulhatott volna Lázár Elzy sorsa is hasonlóan, ha nem tér vissza Erdélybe, vagy ha nem következett volna be a holokauszt és a kommunizmus?

Kolozsvár szempontjából a Tătaru-villa a tulajdonos, Coriolan Tătaru személye miatt is fontos. Jelentős bőrgyógyász, kolozsvári, magyarországi, bécsi, párizsi, londoni, németországi tanulmányokkal, a *Clujul Medical (Orvosi Kolozsvár)* című kiadvány alapítója, tudományos téren és különböző szakmai szervezetekben aktív, az orvosi kar dékánhelyettese és dékánja, 1931–1932-ben néhány hónapig a város polgármestere,

45 https://en.wikipedia.org/wiki/Lina_Bo_Bardi (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.).

46 Iñigo BUJEDO AGUIRRE: *Lina and Gio: The Last Humanists*. 2012. 02. 28. <https://www.domusweb.it/en/photo-essays/2012/02/28/lina-and-gio-the-last-humanists.html> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07., a szerző fordítása).

8–9. kép. A Tătaru-villa

1932-től államtitkár-helyettes – „Erdély minisztere”, 1938–1940⁴⁷ között Szamos megye királyi helytartója. 1939-ben, Argetoianu miniszterelnök kolozsvári látogatása alkalmával, „a magasrangú vendégek tiszteletére dr. Tataru Coriolan, Szamos tartomány királyi helytartója ebédet adott villájában”, miután Argetoianu az „etnikai és etikai kisebbségek” kritikájára épített szónoklatot tartott, amelyben kifejtette, hogy „a kormány tisztában van azzal, hogy a lakosság sokat szenved a koncentrálások és rekvirálások miatt, de a rendszabályokat nem mellőzhetik, és Románia nem szerelhet le senki előtt”.⁴⁸ A Lázár család szerint jó kapcsolat állt fenn Coriolan Tătaru, illetve Lázár Zoltán és testvére, Simon (Elzy édesapja) gyáripárosok között, amely 1941 után és a kommunizmus idején is megmaradt. Olyan adatok is vannak, miszerint Lázár Zoltán családja az 1950-es években is a Tătaru-villában lakott, mert így remélték elkerülni a villa több lakásra osztását és idegenek beköltöztetését. Ismeretes továbbá, hogy 1939–1941-ben a Tătaru család Kazimiera Illakowicz, Lengyelországból menekült költőnőt is befogadta.⁴⁹

A Tătaru-villa eredeti bútorzatával és berendezésével kapcsolatban fontos tudni, hogy tulajdonosa – Diamant Izsó és Löw Rudolf mellett – a város legjelentősebb műgyűjtője volt, többek között Nagy István, Szervátiusz Jenő és nagybányai mesterek művei is voltak birtokában.⁵⁰

DÍSZLETTERVEZÉS A KOLOZSVÁRI MAGYAR SZÍNHÁZBAN

„A teljesen új díszleteket és bútorokat Lázár Elzi tervezte” – jelenik meg a *Hazajáró lélek* című darab (írta Zilahy Lajos, rendező Szabados Árpád) műsorismertetője alatt.⁵¹ „Fényes külsőségek között, teljesen új és modern kiállítással és díszletekkel kerül színre, amelyek a kiváló műépítész, Lázár Elzi tervei alapján készültek.”⁵² „Egész kis vagyona kerülnek.” „Egy mérnöki stúdió, egy orvosi rendelő, egy grófi lakás, a Lánchíd egy részlete és egy világvárosi bár a *Hazajáró lélek* változatos színhelyei és

47 *Un greco-catolic, fondatorul școlii clujene de dermatologie*. 2018. 01. 23. <https://www.egco.ro/2018/01/23/un-greco-catolic-fondatorul-scolii-clujene-de-dermatologie/> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

48 Magyar Lapok VIII(1939). 252. sz. (nov. 13.) 2.

49 https://en.wikipedia.org/wiki/Kazimiera_I%C5%82%C5%82akowicz%C3%B3wna (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

50 ÉBLI Gábor: *A művészetben értelmetlen a nemzetiségi megkülönböztetés. Interjú Murádin Jenő művészettörténésszel*. Élet és Irodalom LI(2007). 35. sz. (aug. 31.) 7; Ioana VLASIU: *Colecții și colecționism în Clujul interbelic*. Studii și Cercetări de Istoria Artei. Artă plastică VIII(2018). 29–43.

51 Új Kelet XXII(1939). 14. sz. (jan.18.) 7.

52 Keleti Újság XX(1939). 13. sz. (jan. 18.) 10.

technikai megoldás tekintetében a kolozsvári színpad semmiben sem fog elmaradni a *Hazajáró lélek* világvárosi előadásai mögött.⁵³ „A *Szülők lázadása* előadásain általános feltűnést keltenek a színház új, nemes ízlésű butorai. A butorok a színház műhelyében készültek Lázár Elzi építész vezetése mellett, aki tudvalevőleg Reinhardt⁵⁴ nagy tervező-művészenek, Strdnad (!) professzornak volt eminens tanítványa. Tavaly a *Hazajáró lélek* díszleteit tervezte nálunk Lázár Elzi, az idén pedig Shaw *Pygmalion*-ja kerül színre az ő díszleteivel. Ő tervezte és rendezte be különben Tataru királyi helytartó hatalmas, gyönyörű házát.”⁵⁵

További adatokra, esetleg fotókra akkor számíthatunk, ha a Kolozsvári Állami Magyar Színház jelenleg épületfelújítás-költözés miatt összecsomagolt levéltára újra kutatathatóvá válik. Lázár Elzy neve nem szerepel a színház eddig megtalált, 1942–1943-as évre vonatkozó évkönyvében, sem a *Színházi kislexikonban* (1944–1981).⁵⁶

A II. VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ '50-ES ÉVEK

„Tătaru a bécsi döntés után elmenekült, villájába a német konzulátus költözött.” Ismert az is, hogy a második világháború alatt a Diamant-villában a Gestapo helyi vezetősége székelte, de mindkét villát a helyi lakosság fosztotta ki, miután a várost a szovjet hadsereg elfoglalta.⁵⁷ Ebből az időszakból csak Lázár Elzy nagybátyja nevével találkozunk, a *Zsidók elbocsátva vagy megduplázva* című 1942-es cikkben: „Lázár Zoltán, director la întreprinderea «Ghiriș-Arieș»” (A „Ghiriș-Arieș” vállalat igazgatója).⁵⁸ A Lázár család valószínűleg Tordán maradt, a dél-erdélyi román közigazgatás alatt, ahol a zsidók számára valamivel kedvezőbbek voltak a körülmények, mint Észak-Erdélyben. Köztudott, hogy a Kolozsvár–Torda útírány (onnan pedig leggyakrabban Bukarest és Palesztina) fontos menekülési útvonal volt az észak-erdélyi zsidók számára. A Lázár család leszármazottainak közlése alapján, miután 1944 októberében a Vörös Hadsereg elfoglalta Tordát, Lázár Elzy a szovjet katonák garázdálkodásainak áldozatává vált.

53 Ellenzék LX(1939). 12. sz. (jan. 15.) 14. A korabeli időszak népszerű drámája, 1940-ben filmet is forgattak róla: https://hu.wikipedia.org/wiki/Hazaj%C3%A1r%C3%B3_l%C3%A9lek (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

54 Max Reinhardt, a két világháború közötti időszak neves osztrák színház- és filmrendezője, hosszú éveken át dolgozott együtt Oskar Strdnaddal több bécsi színház, az Állami Operaház és a Salzburgi Ünnepi Játékok programjában szereplő darabok díszlettervein. https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Oskar_Strnad (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

55 Ellenzék LXI(1940). 61. sz. (márc. 15.) 6.

56 KATONA SZABÓ István: *Színházi kislexikon (1944–1981) = A Hét Évkönyve*. Bukarest, 1982.

57 Uo. 52.

58 Argus XXXII(1942). 8697. sz. (ápr. 22.) 2.

Az 1940–1950-es évekbeni életéről egyelőre kevés információnk van: a Gio Pontival folytatott levelezése két borítékján megjelenik a kolozsvári Március 6. (Szentegyház) utca 28. szám alatti címe; ugyanezen levelezésben utalásokat tett az „Akadémián” vagy a „Művészeti Intézetben”⁵⁹ végzett munkájára; és Adler József rabbi 1962-es, az izraeli *Új Kelet*-ben megjelent cikkében tett azon kijelentése, hogy a Lázár család „egy kolozsvári kültelki pincelakásban húzta meg magát”.⁶⁰

AZ 1960-AS ÉVEK – GIO PONTIVAL FOLYTATOTT LEVELEZÉS

A Milánói Gio Ponti-hagyatékban számos olyan levél maradt fenn az 1961. április 2. – 1971. december 13. közötti időszakból, amelyet egymással váltottak. Alig találunk viszont 1950 előtti leveleket. Elképzelhető, hogy ennek – amint egy levelében Ponti is említi – a (*Domus* folyóirat) archívumának háborús károsulása az oka. Sok levél maradt viszont az 1950-es évekből, de egy sem származik Lázár Elzytől. 1961-ben tehát vélhetően hosszú szünet után vették újra fel egymással a kapcsolatot. A legelső levél mégis azt sugallja, hogy nem ez a sorozat első darabja. Egymásnak francia nyelven írtak, de kivételes esetben olasz nyelvű leveleket is találunk.⁶¹

A Ponti-hagyatékban található első levelét 1961. április 2-án, vasárnap (húsvét napján) címezte Lázár Elzy a kolozsvári Szentegyház (Március 6.) utca 28. sz. alatti címről.⁶² E levélben jelzi a Ponti családnak, hogy „nagyon szeretnénk Izraelbe menni. Könnyebb útlevelet szerezni Olaszországba, mint Izraelbe”. Egyúttal beutazási meghívót kér, amelynek segítségével Ausztriába is kaphatnának vízumot, onnan pedig a „Joint”⁶³ segítségével Izraelbe jutnának. A levélből az is kiderül, hogy Pontiék a *Domus* folyóiratot eddig is küldték neki. Levelére Ponti 1961. április 17-én válaszol. Szívélyes megszólítással indít („Ma chère Elzy”), de elutasítja a kérését. A meghívóra viszont már nem is volt szükség, ugyanis Lázár Elzy május 12-i levele már az izraeli Kfar-Sabából, Tel Aviv külvárosából érkezik, egy menekülttáborból, a következő kéréssel: „Kérem, küldjön sürgősen, repülővel, egy nagyon hivatalos igazolványt, pecséttel, hogy dolgoztam önnel az 1936–1937-es években, építésként. Ha meg tudja találni a *Domus* számaiból abból az évből, a kolozsvári Tătaru-villával, és elküldi nekem, az nagyon értékes lenne számomra. Volt nekem egy munkahelyi igazolványom, ame-

59 Az 1950-es években a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet lehetett (ma a kolozsvári Művészeti és Formatervező Egyetem).

60 Lásd 16. jegyzet.

61 A levelet saját fordításom alapján értelmeztem és idézem.

62 „Lazar Simion és Lazar Elza Cluj, str. 6 Martie nr. 28.” (Szentegyház utca 28. szám, a Sodronyipar egykori irodaépületével szemben).

63 History of JDC <https://archives.jdc.org/our-stories/history-of-jdc/> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

lyik igazolni tudja, hogy építészmérnökként és helyettesként dolgoztam a Kolozsvári Művészeti Intézetben. Mindenem elvették” a román határon, a kommunista rendőrök. Lázár Elzy következő, május 30-i leveléből – a hónap valójában április lehet – tudjuk meg, hogy rövid bécsi tartózkodással érkezett idős édesapjával, Lázár Simonnal Izraelbe, és hogy:

„Az álomom, hogy önnel tervezzek, ha szívesen beleegyeznek, az egész világban, tehát lehetetlen, hogy a Szentföldön ne kelljen egy Gio Ponti-remekmű. Gondolja át. Írok, amint lesz egy címem. Izgalmas új életet kezdeni fájdalmasan neveltséges („pénibles”) kalandok után. Tiszta szívből köszöntöm, a kedves családját is. Elzy.”

Következő levelei alapján Lázár Elzy hat hónapos héber nyelvtanfolyamon vett részt, a híres, jeruzsálemi Ulpan Ezion⁶⁴ bentlakásos központban. Az is kiderül, hogy „a helyzetem mint építész még nem tiszta. A bécsi iskolám hároméves volt. Itt négyéves diplomákat fogadnak el. Kértem, hogy az önnél töltött évet vegyék figyelembe, mint negyedik év. Mivel önt itt nagyon értékelik, lehet ez sikerülni fog”. Ponti 1961. július 3-i rövid levelében megígérte a nyilatkozatot, és adatokat kért hozzá Lázár Elzytól: milyen időszakban dolgozott, melyik terveken. Sajnos sem a válasza, sem a nyilatkozat nem került elő. Remélte, hogy a tanfolyam után végre építészként dolgozhat, mert „húsz éven keresztül csak két-három évet terveztem”. Érdeklődött továbbá, hogy a meleg éghajlaton milyen elvek szerint lehet árnyékos és szellős házakat tervezni.

1961. őszi néhány levelük egy nagyszabású, a Bibliáról szóló nemzetközi filmprodukciónak szólt, amelyet Izraelben Dino de Laurentiis producer olasz cége forgatott volna.⁶⁵ Lázár Elzy arról álmodott, hogy díszlettervező-segédként ebben közreműködjön (öt nyelvet beszélt, további kettőt értett, addigra a hébert is remélte érteni, „Strnaddal dolgoztam, aki az összes díszletet készítette Reinhardtnak⁶⁶ és az *Ünnepi Játékoknak* Salzburgban, és filmek díszleteit is.”). Ebben kérte Ponti segítségét, aki viszont visszautasítja: „Tekintve, hogy Irakban dolgozom, lehetetlen számomra Izraelben dolgozni [...] Pakisztánban és Hong-Kong-ban”. Megírta viszont az ajánlólevelet⁶⁷ a máig neves producernek, akit amúgy nem ismert.

Az 1962 áprilisában kelt leveleiben írt sorsáról: „Látja, a(z újra)kezdés itt hihetetlenül nehéz az én koromban, egyedül és ezzel a hiányzó tapasztalattal. Nagyon kevés

64 Lakhelye ebben az időszakban: Ulpan Ezion – Schechunat Baka –, Jeruzsálem.

65 https://en.wikipedia.org/wiki/The_Bible:_In_the_Beginning... (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

66 Ti. Max Reinhardt színházi rendező.

67 A másolatát Letizia Freilich Ponti 1961. december 6-án továbbítja Lázár Elzynek.

folytonosság volt a szakmai munkámban. Először Hitler, aztán a kommunisták, akik megakadályoztak”. Első izraeli munkahelyéről is szólt: „Most egy építész ad munkát műszaki rajzolóként, amit a szobámban végzek (a szobám is ideiglenes) – helyettesítem a rajzolóját pár hétig. [...] Azt hiszem, írtam önnek, hogy a diplomám nem ismerték el. Itt ismerkedem, itt lendületet veszek, képes leszek belsőket csinálni. [...] Itt vagyok, lelkiileg megnyugodva és a megélhetési nehézségekkel, félelem nélkül, tele bizalommal és reménnyel”. Lázár Elzy 1962. április 12-i levelében Ponti korábbi levelének nyomott hangulatára reagált, a keresztény hit lelki gyakorlatait ajánlotta neki, magáról pedig a következőket írta:

„De ez a 25 év alatt mindent elvesztettem. *Nagyon keveset tudtam dolgozni a nagyon szeretett szakmámban.* Ez a legszomorúbb része. De megtaláltam az örömet, a Jóisten szeretetét. Nem félek, nem érzem magam elhagyatottnak. Vannak kegyes pillanatok amikor boldog vagyok...”

A levélből az is kitűnik, hogy Lázár Elzy egy épülettel vagy tervvel kapcsolatban kérte Gio Ponti véleményét, megköszönte a rajzokat, majd így folytatta:

„A részleteket az ön javaslatai alapján készítem majd. Szeretném a templomot fehérre festeni. A plafont és a gerendákat betonból. Szeretném elrejteni őket, és aranyszínnel festeni (?). A bejárat szintjén van egy karzat. [...] Helyes és fontos, hogy a fény táncoljon. Mindenütt, csak a kápolnában nem. A neon fénye durva.”

A levelezés tartalmazza Gio Ponti vázlatrajzát egy templom színes üveglakáról, gépelt magyarázatokkal Lázár Elzy számára, a plafon lehetséges színeiről, a falak vakolásáról, kérdésekkel az üvegezés színével kapcsolatban.⁶⁸ Lázár Elzy 1962. május 10-i levelében pedig így írt:

„Remélem, hogy megcsinálom ezt a felújítást, kevés kompromisszummal, és azt hiszem, hogy rá is fognak jönni, hogy a modern az egyetlen megoldás, és remélem, az ön megoldását fogom kivitelezni a következő alkalommal. Nagyon harmonikus és érdekes. Megsürgették, és most vesztegetjük az értékes időt.”

⁶⁸ Gio Ponti nevében lánya, Letizia Frailich Ponti küldi 1962. április 9-én.

Végül megemlíti, hogy „a legjobb építész itt Reznik”⁶⁹ brazil bevándorló, aki Milánóban van, és megkéri Pontit, hogy járjon közben nála az érdekében.

Mindezek ellenére, Lázár Elzy 1962. október 20-i hosszú levelében arról számol be, hogy „nagyon szeretett szakmánk”-at feladta, mert a kényszerű megszakítások miatt, bár nem felejtette el a lényegét, de nincs már lendülete. Több hónap nehézség, sokféle munka után éjszakai nővérként kapott állást egy gyógyíthatatlan betegek számára fenntartott egyházi kórházban.⁷⁰ Majd elújságolja, hogy „végre – egy isteni csoda folytán – van egy kis garzonlakásom, a saját bútoraimmal (nagyon kevés), egy szép kilátással az Olajfák kertjére és egy terasszal. Több mint nyolc hónapon át a rákosok kórházában dolgoztam éjjel. Az utóbbi időkben nagy adósságaim vannak a szoba miatt. Elfogadtam, hogy nappal is dolgozzak”, aminek következtében kifáradt, és muszáj volt kipihennie magát.

„Egy pár hete kaptam egy levelet, amelyben azt közölték velem, hogy elismerték az építész diplomám. [...] De ezzel a remegő kézzel nincs bátorságom. Nem aggodom, egy nő bármikor meg tudja keresni azt a kevés pénzt, amely elegendő.”

A róla szóló következő adat szerint Elza meghirdette édesapja, Lázár Simon azkaráját és sírköavatását 1963. március 3-án, Natanján a sikun-vatikimi új temetőben.⁷¹

Lázár Elzy számos levelében elemezte és egyben dicsérte a Ponti-iroda terveit, amelyeket általában az iroda által kiadott és a levelek mellett neki megküldött *Domus* folyóiratról ismert meg. A san remói kolostorról így írt:⁷²

*„Hallottam, hogy egy szép házat csinált a Sion apácarendnek (Soeurs de Sion), Rómában. Látni akarom. És a Szent Ferenc-templomot. Ki vagyok a szépségre éhezve. Forma, tömeg szépségére. [...] Nincs hiány lelki szépségből Jeruzsálemben, és a barátaimban sem. Életbevágó fontosságúnak tűnik nekem. [...] Küldök egy fotót, nézze, a *Domus* a háttérben. [...] Sokat dolgozom, nem érdekel, mit. Fáj a szívem, hogy nem tervezhettem épületeket és belső berendezést,*

69 https://en.wikipedia.org/wiki/David_Resnick (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

70 A legnagyobb valószínűséggel a Szt. Lajos Francia Kórházban, amelyet a Szt. József Nővérek Gyülekezete vezetett <https://hfsl.org/about-us/> vagy a Nemzetközi Lutheránus Szövetség Augusta Victoria Jeruzsálemi Kórházában <https://avh.org/content/history> (utolsó megtekintések: 2025. 05. 07.)

71 Új Kelet XLIV(1963). 4441. sz. (márc. 1.) 1.

72 Lázár Elzy 1961. november 18-i levelében.

főleg, hogy itt látok rossz ízlésű dolgokat. Nem volt fizikai erőm harcolni. Ha kifizetem az adósságaim, keveset dolgozom majd, és többet olvasok. Ha vannak könyvek, amelyeket nagyon szeret, mondja el a címüket, lehet megtalálom őket. Olyan lesz, mint egy társalgás Önnel”.

A Pontiék által biztosított *Domus* bérlete nagyon fontos, többször jelzi, „az egyetlen kapcsolat, ami az építészettel megmaradt”. Később dicséri a Piazza-sztorit,⁷³ a Tartarugát⁷⁴ és a trapani⁷⁵ tervet.

Olvasmányaikról is írnak. Ponti Teilhard du Chardin-t ajánlja és Morristól *Az ördög ügyvédjét*,⁷⁶ amelyeket Lázár Elzy el is olvas, majd ő hívja fel a figyelmet Günter Grass *Bádogdobjára*, Lisettának is ajánlva azt.⁷⁷ Modern irodalmat olvas:

„A ritmus, az intenzitás, az őszinteség tetszik. Már untat a régi, nehéz könyveket olvasni. Az építéset, irodalom és egy kicsit a mozi... De a kortárs képzőművészet és zene egy rejtély számomra. [...] A felszínen kevés változatosság van az életemben, de a szellemem mindig harcra provokál, kalandozik, él”.⁷⁸

Szoltsenyicint is említi.⁷⁹

1967. augusztus: „Kedves Giulia és Gio, csoda történt, Londonban nyaralok. Egy gyerekkori barátom, Goldfinger építész⁸⁰ és a felesége (ismeritek őket Olaszorszá-
g-

73 Vélhetően az eindhoveni Piazza Centerre utal.

74 Lázár Elzy 1969. április 10-i levelében. A Ponti által tervezett teknős alakú irodai műtárgyakra, papírnehezékekre gondol.

75 Lázár Elzy 1971. július 7-i levelében, amelyben, részéről kivételes módon, olasz nyelven ír. A katedrálisról lehet szó.

76 Ponti 1964. december 21-i levele.

77 Gio Ponti lánya, Lisa Licitra Ponti. Lásd Manila Jo: *Goodbye Lisetta*, 2019. ápr. 10. <https://www.domusweb.it/en/news/2019/04/10/farewell-to-lisa-licitra-ponti.html> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

78 Lázár Elzy 1966. november 6-i levelében.

79 Lázár Elzy 1971. július 7-i levelében.

80 1902–1987, magyar származású, brit, modernista-„brutalista” építész, aki bécsi, svájci és párizsi tanulmányok után Londonban telepedett le. https://hu.wikipedia.org/wiki/Goldfinger_Ern%C5%91 (utolsó megtekintés: 2024. 05. 15.) Gyermekkorában sokat volt Szászrégenben, mivel édesapja üzlettárs volt a budapesti és bécsi irodával rendelkező *Goldfinger & Templanszky* vállalatban, amely jelentős fakitermelési vállalkozásokkal rendelkezett Régen környékén (Dédán, Kisilván). Nagy Magyar Compass XLIV(1916–1917) 2. rész. 425; 1898-ban Régenben alapítottak fa- és bútorfurnérgyárat. 1905-ben helyezték

10–11. kép. László Elzy Gio Pontinak küldött fotói

ból, és Lisetta sétálni ment velük) meghívtak, és állták az utam. Teljesen váratlanul. 30 év elég fárasztó élet után jó ez az igazi pihenés, és ők elragadóak. A csoda folytatódik. Egy gyerekkori barátom Oslóba hívott meg, és repülőjegyet küldött; nála lesznek pár napot” (10–11. kép).

A kirándulás után azonban nehéz időszakon ment át: miután találkozott a szabad világban élő barátaival, nagyon magányosnak érezte magát, és végtelenül sajnálta, hogy hűtlen volt az építészethez.⁸¹ „Mi történik Rudofskyékkel?”⁸² Londonban beszerezte az *Építészet építészek nélkül* című könyvét. 1968 rossz éve volt, májműtéten esett át, de önálló maradt.⁸³ Rudofsky elküldte neki a *Behind the Picture Window*

üzembe az első bükkfafeldolgozó üzemet, 32 körfűrészszel, 3 gőzkamrával, 3 szárítókamrával. MIHÁLY Ferenc: *Adatok az erdélyi fajmegmunkálás történetéhez. Az ácsmesterségről. Transylvania Nostra III*(2009). 1. sz. 20.

81 László Elzy 1968. február 16-i levele.

82 1905–1988, építész, teoretikus, kutató, professzor. https://en.wikipedia.org/wiki/Bernard_Rudofsky (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.). Az építészetben, várostervezésben az emberi és időtlen jelleget keresi, számos publikációjában, melyek közül a legismertebb az *Építészet építészek nélkül* című, 1964-ben New Yorkban kiadott kötete.

83 László Elzy 1968. október 7-i levele.

című könyvét, valószínűleg leveleztek is.⁸⁴ „Rudo(l)fskyval egy időben dolgoztam Önnel, összebarátkoztunk, a feleségével is.”⁸⁵

Politikai témákat is érintenek leveleikben: 1967-ben röviden a hatnapos háborút; 1969-ben így ír: „Teljesen elszomorítanak az idióták, akik minden nap az fiatalok áldozatát kérik”; 1970-ben a biafrai eseményeket, Vietnámot, majd így fogalmaz: „A békéről álmodom. De nincs jóindulat, megértés, a kis országok játszanak (a pályán), a szuperhatalmak rabszolgái. Kenyeret és cirkuszt, elterelni a figyelmet”.⁸⁶ Olvasta Rudofskyt; visszaemlékszik az időkre, amikor együtt dolgoztak;⁸⁷ Rudofsky jól előre jelezte Európa jövőjét; szereti az új könyvét;⁸⁸ kéri Pontit is, hogy írjon a modern építészetről és művészetéről: „Ön is tud olyan jól mesélni, mint Rudofsky. Lisetta jól szórakozna, Önnel interjút készíteni, amelyekhez Ön vázlatrajzokat fűz majd.”⁸⁹ Forza, coraggio!”

1969 végétől kezdve Lázár Elzy gyakrabban számol be egészségügyi gondjairól. 1970. január végén műtéten esett át: „Egy dupla, nehéz műtét volt. Sikert. 9 nap múlva mehetek a szanatóriumba”. Szép élmény volt, fiatal barátai sokat voltak vele, egyik a kórházba kísérte, másik ott volt, amikor felébredt, másvalaki vele maradt az első éjszaka, és sokat látogatták.⁹⁰ 1971 tavaszán májműtéten esett át,⁹¹ nyáron colitisban szenvedett. Az utolsó levele, amely a hagyatékban található, 1971. december 13-i keltezésű, amelyben ünnepi kívánságok mellett megemlíti, hogy kórházban van, ismét nagyon beteg, és kéri, hogy írjon neki.

Eddigi ismereteink szerint Lázár Elzy 1973-ban halt meg, Tel-Avivban.

84 Lázár Elzy 1968. december 6-i levele.

85 Bernard Rudofsky 1937–1939 között Olaszországban tevékenykedett, Luigi Cosenzával házat tervezett Positanóban, a *Domust* szerkesztette, és több mediterrán ház koncepcióján dolgozott Gio Ponti milánói irodájában, éppen abban az időszakban, amikor Lázár Elzy is ott dolgozott. Ugo Rossi: *Gio Ponti and Bernard Rudofsky. An Inevitable Encounter = Gio Ponti Archi-Designer*. Eds. Sophie BOUILHET-DUMAS–Dominique FOREST–Salvatore LICITRA. Silvana, Milano, 2018. 96–99.

86 Lázár Elzy 1970. augusztus 28-i levele.

87 Sibilla PANFILI: *Il progetto di Gio Ponti per un albergo nel bosco di San Michele*. <https://isoladicaprioportal.com/progetto-gio-ponti-bosco-san-michele/> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.); Virginia ALLUZZI: *When Gio Ponti Pictured the Italian Vacation Dream House*, 2022. 08. 07. <https://www.adfwebmagazine.jp/en/architect/when-gio-ponti-pictured-the-italian-vacation-dream-house/> (utolsó megtekintés 2025. 05. 07.); Elena MUCELLI: *Case nell bosco – per godere sole e stelle (Houses in the Wood – to Enjoy the Sun and the Stars)*. Agathon 2017. 2. sz. 157–164. <https://www.agathon.it/agathon/article/view/69/69> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)

88 Bernard RUDOFKY: *Streets for People: a Primer for Americans*. Doubleday, New York, 1969.

89 Lisa LICITRA PONTI: *Gio Ponti: The Complete Work, 1923–1978*. Leonardo, Milano, 1990.

90 Lázár Elzy 1970. január 25 és február 10-i levelei.

91 Lázár Elzy 1971. február 26 -i levele.

TOVÁBBI ADATOK

A Bécsi Építészeti Központ (*Archiv Architekturzentrum Wien, Depot Möllersdorf*) archívumában levő Oswald Haerdtl-gyűjtemény tartalmazza a mai Donát (Eremia Grigorescu) utca 35. szám alatt található Szociális Nővérek (képzési) Központjának a terveit,⁹² valamint két levelet is az 1970-es évekből Carmela Prati és két, még élő nővér között. Eszter nővér 1976. március 28-án kelt, Carmela Pratinak⁹³ a németországi Friedlandból, bevándorlókat ideiglenesen befogadó központból (Grenzdurchgangslagerből) címzett levelében az Oswald Haerdtl által tervezett kolozsvári épület részletes bemutatásán kívül Lázár Elzről is ír:

„Elsie Lazar közel állt hozzánk és szívesen beszélt a Bécsben, Haerdtl úrnál eltöltött időről. Ponti urat is megismertük általa. Tudtommal mindig csak erről az egy épületről, a Tataru-villáról beszélt. Hogy Ponti úr a terveket egy kicsit megváltoztatta, nem tudom. Ponti úr csak emlékezhet erre. Az utána következő idők gátolták a további munkáit. Prof. Tataru családjához jó viszony kötötte. Miután a családját a Kolozsvár melletti Tordán kisajátították, a testvére, a családjával, Tataru prof.-nál lakott. Miután az anyja meghalt, nagy nehézségek árán tudta édesapját a tordai elszigeteltségből kolozsvári, egyetlen szobájába költöztetni. 1961. márciusában mindketten kivándoroltak Izraelbe. Nem sokkal utána az édesapja egy öregotthonban meghalt, nagyon idősén. Elsie-nek ott nagyon nehéz volt (az élete). 1903-ban született és 1972-ben halt meg, Izrael-Jeruzsálemben.”

Veress Marianne nővér 1976. április 15-én kelt, Budapestről Carmela Pratinak írt levele szintén leírja az épületet, és röviden említi „Elsie Lazar”-t: „nincsenek fényképeim az *építész úrról* és Lázár Elzről. Ha időközben eszembe jut még valami, jelentkezem”. Ezzel kapcsolatban könnyen elképzelhető, hogy Oswald Haerdtl kolozsvári kiszállásai alkalmával (erről léteznek adatok) találkozott vele.

92 A *Stammhaus des Sozialen Schwestern, Cluj* mappában megvan a teljes terv, változatokkal, részletrajzokkal a bútorokig. Ezek alapján a mára már alig felismerhetőre átalakított épületet kívül-belül helyre lehetne állítani. A tervek között van egy fénykép, negatívok és levelezés a „villa Diamant”-ról is az 1970-es évekből.

93 Oswald Haerdtl özvegye.

Nagy elégtételt jelent számomra, hogy Lázár Elzy életének és pályafutásának lényeges fordulatait megismertem, és remélem, hogy talállok még adatokat a bécsi főiskola előtti, húszas évtizedéről, valamint életének bizonyára nehéz, 1940–1950-es szakaszáról is. Emellett a Gio Pontival folytatott, rendkívül érdekes levelezése a személyiségét is feltárja, és nagyon értékes adatokat tartalmaz a szakmához való hozzáállásáról is. Ezeket itt csak röviden ismertethettem, de a jövőben egy részletes feldolgozásban közzé is szeretném őket adni. Építészet- és művészettörténeti szempontból ezen adatok hozzájárulnak a műemlék villa értékéhez is, és talán ösztönzőleg hatnak a felújítására is, egy olyan koncepció mentén, amely a tervező és tulajdonos bemutatása révén is hozzájárulhat majd a modernista tér-, esemény- és lakásélményhez.

“I COULD DO TOO LITTLE IN THE PROFESSION
I DEEPLY CHERISH.”
ELZY LÁZÁR, ARCHITECT

Keywords: *Elzy Lázár; architect; Cluj; Viena; Gio Ponti; Milano; Israel*

Elzy Lázár is the co-designer of the Cluj modernist villa designed in Gio Ponti's office in Milan, built in 1938 at nr. 17 Rosetti Street, known by the local professionals as “the most famous” and the “most beautiful house in the city” or “the Ponti villa”. The house was commissioned by Coriolan Tătaru (doctor, professor, Medical University dean, mayor, politician), known as a friend of the Lázár family. The architect, raised in a wealthy background, has studied in Vienna with prominent Central European architects and has begun her career at the most famous Italian architect of her time, with a design immediately published in the *Domus* magazine. Little was known about one of the best architects of Cluj – in spite of her only known design –, but new information has emerged lately, that I synthesized in the present paper. No other building projects of the architect are known, only stage designs, documented in the local press (1939-1940). The Second World War, the Holocaust and Communism have kept her away from design, but after emigrating in the 1960s to Israel, despite her age, she did not give up, as her correspondence with Gio Ponti shows.

„AM PUTUT LUCRA PREA PUȚIN
ÎN PROFESIA MEA PROFUND IUBITĂ.”
ELZY LÁZÁR, ARHITECT

Cuvinte-cheie: *Elzy Lázár; arhitect; Cluj; Viena; Gio Ponti; Milano; Izrael*

Elzy Lázár este autoarea vilei moderniste din Cluj, proiectată în biroul din Milano al lui Gio Ponti, construită în 1938, pe strada Rosetti nr. 17. Vila, cunoscută în cercurile profesionale drept „cea mai faimoasă”, sau „cea mai frumoasă casă din oraș” sau „vila Ponti”, a fost

investiția lui Coriolan Tătaru (medic dermatolog, profesor, decan al Universității de Medicină, primar, politician), despre care se știe, că era în relații bune cu familia Lázár. Arhitecta, crescută într-un mediu înstărit, a studiat la Viena, cu arhitecți reputați din Europa Centrală. Și-a început cariera la cel mai renumit arhitect italian al vremii, cu proiectul unei case, care a apărut imediat în revista *Domus*. Aveam puține informații despre unul dintre cei mai buni arhitecți din Cluj – în ciuda singurei lucrări a ei –, dar în ultimii ani am găsit informații noi, pe care le-am sintetizat în paginile lucrării. Nu cunoaștem alte proiecte de clădiri de-ale ei, presa vremii (1939-1940) documentează doar proiectele scenografice. Războiul mondial, Holocaustul și comunismul au împiedicat-o să proiecteze, dar nici după emigrarea ei în anii 1960 în Israel, și în ciuda vârstei înaintate, nu și-a pierdut speranța, precum reiese din corespondența cu Gio Ponti.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Lázár Elzy beiskolázási űrlapja a Bécsi Iparművészeti Főiskola 1933–1934-es tanévében és egy saját kezű kérvénye (1934. máj. 16.). Universität Angewandte Kunst (UAK), Sammlung Angewandte Wien (SAW), Archiv Kunstgewerbeschule Wien (AKW) (A szerző felvétele: 2023. 03. 08.)
Elzy Lázár's application form for admission to the Vienna College of Applied Arts for the academic year 1933–1934 and a handwritten application (16 May 1934)
Cererea de admitere a lui Elzy Lázár la Școala de Arte Aplicate din Viena pentru anul universitar 1933–1934 și o cerere scrisă de mână (16 mai 1934)
2. A Bécsi Iparművészeti Főiskola (Kunstgewerbeschule) katalógusa az 1933–1934-es tanévre; Lázár Elzy a tizenhármassorban. UAK, SAW, AKW, Katalog der Kunstgewerbeschule des Österr. Museums für Kunst u. Industrie, Fachklasse für Architektur, Professor dr. Oskar Strnad, Schuljahr 1933/34. (A szerző felvétele 2023. 03. 08.)
Catalogue of the Vienna College of Applied Arts (Kunstgewerbeschule) for the academic year 1933–1934, Elzy Lazar in row 13.
Catalogul Școlii de Arte Aplicate din Viena (Kunstgewerbeschule) pentru anul universitar 1933–1934, Elzy Lazar în rândul al treisprezecelea.
3. Judith Zweig terve: „Egy festő háza Bécs mellett”, 1. old., az Oswald Haerdtl vezette 1935–1936-os építészeti szakévfolyamból. UAK, SAW, AKW. (A szerző felvétele: 2023. 03. 08.)
Design by Judith Zweig, ‘A Painter’s House near Vienna’, pg. 1, from the 1935–1936 architecture course taught by Oswald Haerdtl.
Proiect de Judith Zweig, „Casa unui pictor lângă Viena”, p. 1, din cursul de arhitectură 1935–1936 predat de Oswald Haerdtl.
4. Judith Zweig terve: Egy festő háza Bécs mellett, 2. old., az Oswald Haerdtl vezette 1935–1936-os építészeti szakévfolyamból. UAK, SAW, AKW. (A szerző felvétele: 2023. 03. 08.)
Design by Judith Zweig, ‘A Painter’s House near Vienna’, pg. 2, from the 1935–36 architecture course taught by Oswald HAERDTL.
Proiect de Judith Zweig, „Casa unui pictor lângă Viena”, p. 2, din cursul de arhitectură 1935–36 predat de Oswald Haerdtl.
- 5–6. A hivatalos és Oswald Haerdtl összegző értékelése Lázár Elzyről, 1936-ból. Oskar Strnad ekkor már nem élt. UAK, SAW, AKW, Abgangszugnis („végzési” bizonyítvány). (A szerző felvétele: 2023. 03. 08.)
The official and Oswald Haerdtl's evaluation summary of Elzy Lazar, 1936. Oskar Strnad was no longer alive at the time.
Evaluarea oficială și rezumată a lui Oswald Haerdtl despre Elzy Lazar, 1936. Oskar Strnad nu mai era în viață la acea dată.

7. Kolozsvár látképe a Tătaru-villa kertjéből (1937–1938): a felvétel fókuszában levő világos, kubista épület, a Rosetti utca Donát utca felőli aljában, az Oswald Haerdtl által a Szociális Nővérek Társasága számára tervezett épület. Jobbra, a Rosetti utca felé, a Donát u. 70 sz. alatti lapos tetős modernista épület. Még nem igazolt közlés szerint ebben lakott Polcz Elaine, első férjével, amint írásaiban és Mészöly Miklósnál is megjelenik. Liviu ALEXA : *Imagini inedite din 1938 cu casa de 2,2 milioane de euro*, 2013. 03. 21, <https://ziardecluj.ro/imagini-inedite-din-1938-cu-casa-de-22-milioane-de-euro/> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 07.)
Vedere asupra oraşului Cluj din grădina Vilei Tătaru (1937–38): clădirea cubistă, deschisă la culoare din centrul fotografiei, la capătul inferior al străzii Rosetti, cu faţada spre strada Donat a fost proiectată de Oswald Haerdtl pentru Societatea Surorilor Sociale. În dreapta, spre strada Rosetti, se află clădirea modernistă cu acoperiş plat de pe strada Donat nr. 70. Conform unor informaţii încă neconfirmate, aici a locuit Elaine Polcz cu primul ei soţ, conform scrierilor sale şi ale lui Miklós Mészöly.
View of Cluj-Napoca from the garden of the Tătaru Villa (1937–38): the bright cubist building in the focus, at the bottom of Rosetti Street, facing Donat Street, was designed by Oswald Haerdtl for the Social Sisters' Society. On the right, towards Rosetti Street, is the flat roofed modernist building at no. 70 Donat Street. According to as yet unconfirmed information, this is where Elaine Polcz lived with her first husband, as it appears in her and in Miklós Mészöly's writings.
- 8–9. „A Tătaru villa, Rosetti u. 19. sz., Lázár Elzy építész, Gió Ponti milánói tervező irodájában.” A Tătaru család gyűjteményéből, Virgil Pop közvetítésével.
„The Tătaru villa, Rosetti street, no. 19, arch. Elzy Lazar, in the architectural studio of Gio Ponti from Milan.” From the Collection of the Tătaru family, through the agency of architect Virgil Pop.
„Vila Tătaru, str. Rosetti nr. 19, arh. Elzy Lazar, în cadrul biroului lui Gió Ponti de la Milano.” Din colecţia familiei Tătaru, prin intermediul arhitectului Virgil Pop.
- 10–11. Lázár Elzy Gio Pontinak küldött fotói. A bal oldali dátuma 1964. dec. 8. Gio Ponti milánói hagyatékából, <https://www.gioponti.org/epistolario/>
Fotografii din corespondenţa dintre Elzy Lazar şi Gio Ponti. Cea din stânga datată la 8 decembrie 1964.
Photos of Elzy Lazar sent to Gio Ponti. Left one dated 8 Dec. 1964.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK¹

Bp.	= Budapest
BTK	= Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Buc.	= București
Buk.	= Bukarest
ELKH BTK TTI	= Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
ELTE BTK	= Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
EME	= Erdélyi Múzeum-Egyesület
HUN-REN BTK TTI	= Magyar Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
KEK	= Kolozsvári Egyetemi Könyvtár
Kvár	= Kolozsvár
MNL OL	= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
MTA BTK TTI	= Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
MTA TTI	= Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
PPKE	= Pázmány Péter Katolikus Egyetem
sz.	= szám (folyóiratoknál)
TTI	= Történettudományi Intézet
Uo.	= ugyanott
Uő	= ugyanő
vö.	= vesd össze

¹ A rövidítések a lábjegyzetekre vonatkoznak.

KÉPMELLÉKLET

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

1. Szucság belterülete

3. Szucsági látkép

4. A hősök sírja

5. Békás-tó

6. Diós

TUSOR PÉTER-KANÁSZ VIKTOR

1. Fraknói Vilmos, az MTA pap-főtitkára

2. A Római Magyar Történeti Intézet és alapítója, Fraknói Vilmos

3. *A Római Magyar Történelmi Intézet (korabeli felvétel)*

4. *A Római Magyar Történelmi Intézet (Háry Gyula rajza)*

5. *A Vatikáni Apostoli Levéltár kutatóterme a 20. század első évtizedeiben*

6. *A Collectanea Vaticana Hungariae I. sorozatának egyik legújabb kötete*

KANÁSZ VIKTOR

1. Fráter György a rendtársai között

2. A bíborosi kalap átadásának elképzelt jelenete

3. Fráter György meggyilkolásának jelenete

4. Fráter György a ravatalon

5. Fráter György meggyilkolásának jelenete

KÓNYA ANNA

*1. Alcina, festett architektonikus keret
a szentély északi falán*

2. Alcina, figurális kompozíció töredéke a déli diadalívpillér nyugati oldalán

3. Alcina, a déli diadalívpillér kompozíciójának részlete, restaurálás előtt

4. Nagysink, Szent Lőrinc vértanúsága a főhajó északi falán

5. Nagysink, Szent Lőrinc vértanúsága

6. Villard de Honnecourt vázlatkönyve

7. Nagysink, az északkeleti toronyaljba vezető ajtó fülkáját keretező díszítőfestés

8. Nagysink, falképtörödékek a diadalív nyugati oldalán, jelenleg a padlástérben

9. Kisdisznód, a szentélynégyyszög és az apszis közötti hevederív kifestése

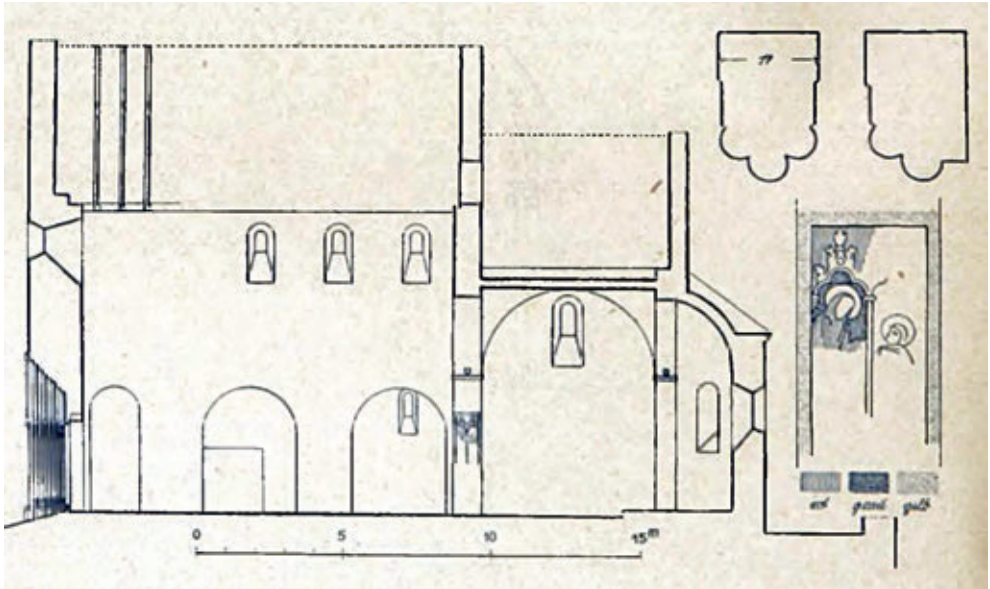
10. Kisdisznód, medalionba foglalt büszk és leveles indadísz töredéke

11. Kisdisznód, festésnyomok az apszis félkupolájának alsó részén, a keleti ablak fölött

12. Nagdisznód, falképek a főapszis keleti ablakbélletében és az ablak fölött

13. Kisdisznód, a templom hosszmetsete délről és az északi diadalív pillér falképének részletrajza

14. Kisdisznód, kifestés nyomai a nyugati kapu ívbélletén

15. Homoród, az egykori szentély
apszisa

16. Homoród, festett architektonikus keret
az apszis keleti ablakától balra

17. Homoród, felszentelési kereszt és architek-
tonikus keret töredéke, valamint három apostol
az apszis északi oldalán

18. Homoród, Maiestas Domini szeráfokkal, valamint Szűz Mária és Keresztelő Szent János alakjaival közrevéve a félkupolában

19. Homoród, medalionokba foglalt félalakok az apszist a szentélynégyyszögtől elválasztó hevederíven

20. Homoród, falképek a szentély déli falán

21. Homoród, falképtöredék a déli szentélyfal felső regiszterében

22. Homoród, töredékes jelenetek a déli szentélyfal középső regiszterében

23. Homoród, Levétel a keresztről a déli szentélyfal alsó regiszterében

24. Homoród, Passió-jelenet töredéke a déli szentélyfal alsó regiszterében

25. Homoród, többretegű kifestés a szentély északi falán

26. Homoród, Passió-jelenet töredéke az északi szentélyfal alsó regiszterében

27. Homoród, a szentélynégyyszög keresztboltozatának keleti mezője

28. Homoród, a boltozat kifestésének részlete

29. Nagdisznód, apokaliptikus lovas a szentély boltozatán

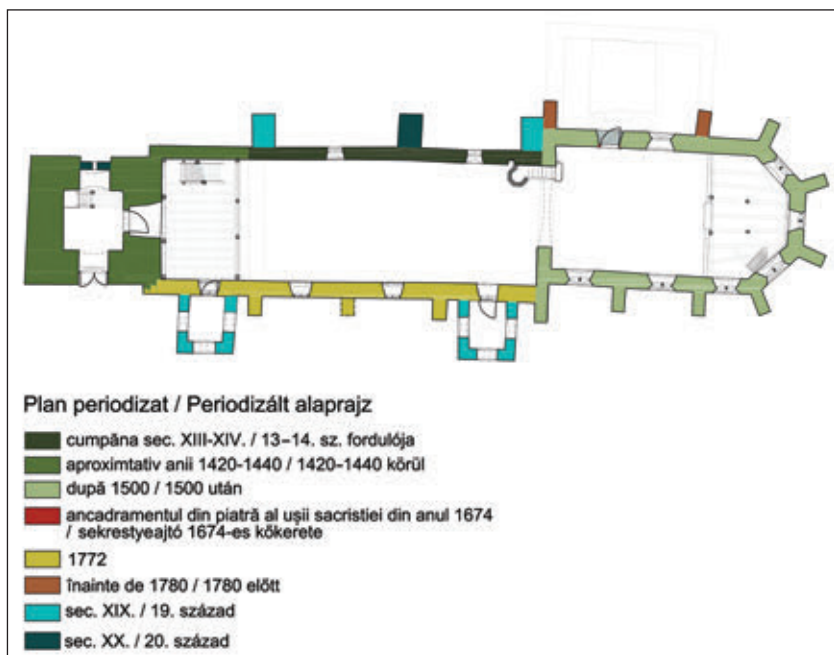

30. Homoród, Maiestas Domini az apszis félkúpójában

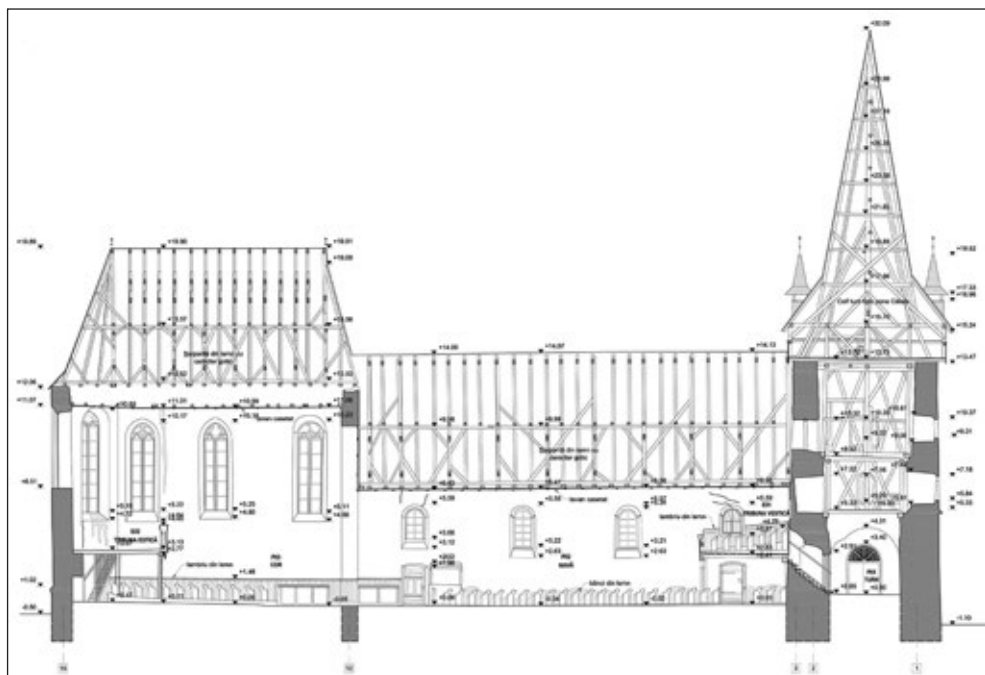
WEISZ ATTILA

1. A templom déli oldala a helyreállítás után

2. A templom periodizált alaprajza

3. Hosszmetszet a helyreállítás előtt

4. Az északi hajófal korai szakasza a falképekkel

5. Keresztes dombormű a szentély északi falában

6. Falképtörödékek a nyugati ablaktól nyugatra

7. Falképtöredék a felső regiszterben

8. Szent László-legendatöredék (?) a felső regiszter keleti végén

9. *A középső regiszter első jelenete(i): Jézus születése (?)*

10. Királyok imádása

11. Betlehemi gyermekgyilkosság és Menekülés Egyiptomba

12. Krisztus megkeresztelése

13. Zakeus és az Utolsó vacsora a szószék hangvetőjének visszahelyezése előtt

14. Krisztus az Olajfák hegyén- és a Júdás csókja-jelenetek töredéke

15. Töviskoronázás és Krisztus megostorozása

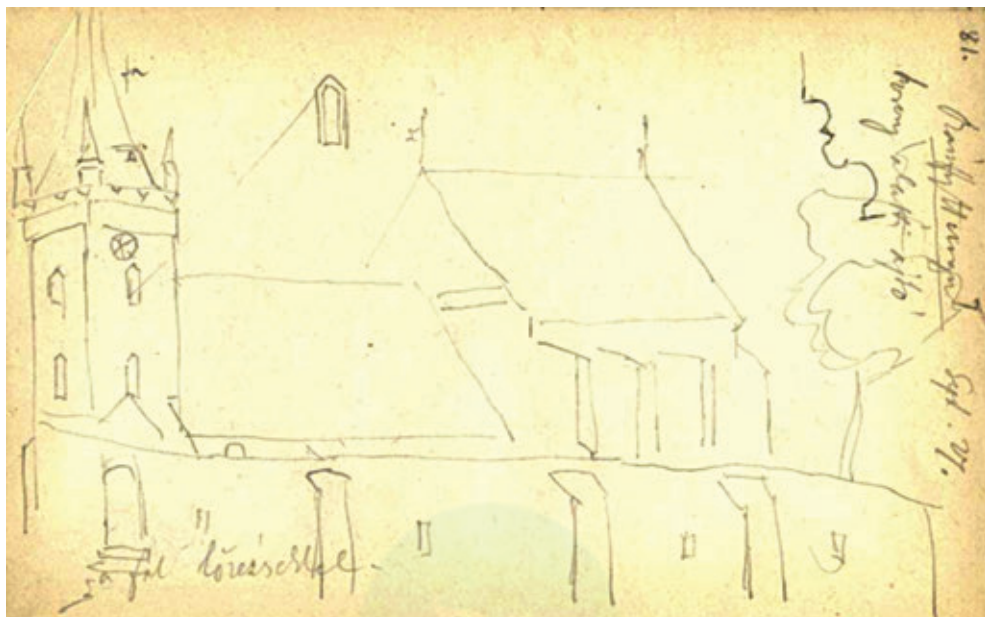
16. Ecce homo (?) és Keresztvitel (?)

17. Krisztus keresztre szögezése és Krisztus siratása (?)

18. A torony délnyugatról

19. A templom védőfala

20. A torony déli homlokzata az átjáró bejáratával a helyreállítás idején

21. Az átjáró északi, elfalazott kökerete

22. A hajó nyugati bejáratának kökerete a 19. századi karzatfeljáró elbontása után

23. A torony hajdani első emeleti bejáratának elfalazott kökerete a kutatáskor

24. Az első emeleti toronybejárat kőkerete a torony felől, az elfalazás kibontása után

25. A torony hajó felőli fala az első emelet eredeti bejáratának visszafalazása után

*26. A toronyföldszint elbontott dongaboltozatának nyomai
és az átjáró déli bejáratának belső kőkerete*

*27. A középkori padlásbejárat
a hajó padlója felől*

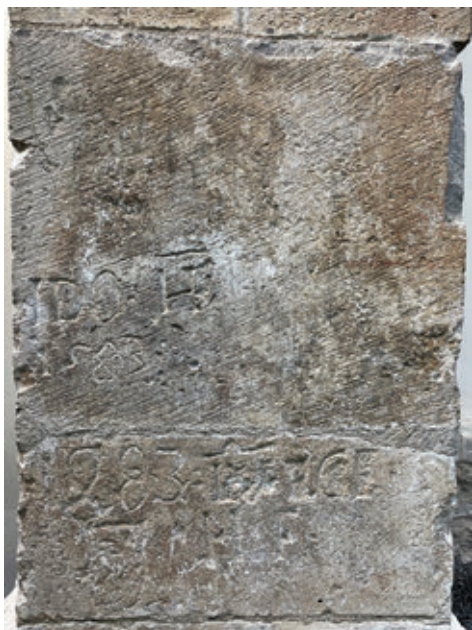
28. A szentély poligonális záradéka

29. A szentély déli homlokzata

*30. A szentély északi oldala a sekrestye alaprajzának bemutatásával
és boltozatának nyomaival*

31. 1583-as hic fuit-feliratok a szentély
délnyugati támpillérén

34. 1764-es rokokó emléktábla
a 17. századi sekrestyeajtó fölött

32. A déli homlokzat középső ablakzáradékaának kőfaragójegye

33. Kripta az elbontott sekrestye alatt

35. Horváti Mihály bánffyhungyadi protestáns lelkész
középkori oltárfedőlapból átalakított 1563-as sírköve

36. Csúcsíves ablak kökeretének záradéka
a kriptában, feltehetőleg a sekrestyéből

37. Bunyitay Vince rajzai a szentély mérműveiről

38. A déli homlokzat nyugati ablakának 1765 után újrarakott záradéka

39. A középkori koronapárkány maradványa

40. A boltozat nyomai a szentélyben

41. Az ülőfülke keretének maradványa

*42. A tabernákulumfülke párkányának
tojásléces maradványa*

43. A diadalív a szentély felől

44. Átmetsződő pálcatagos,
késő gótikus ajtókeret töredéke

45. Reneszánsz ajtókeret töredékei

46. A kripták feltárása közben előkerült antikva betűs kőfaragvány töredékei

47. Címeres faragvány töredékei (?): koszorút tartó kezek

GY. DÁVID GYULA

*1. A tizenkilenc éves
Pákei Lajos*

2. A Híd utca 1890 előtt. Baloldalt a harmadik épület volt a Pákei-ház

Gereizter Freund!
 Ein junger Landsmann von Dir Herr Ludwig von Pöthy
 der im Schilde in der Akademie war, wird deswegen
 zwei Jahre in meinem Stills gearbeitet hat, was in
 Eisenburg als oberrangierter Angestellter. Gegenwärtig
 befindet er die Stelle eines Direktors der dortigen k. k.
 hohen Schule. Als er mich herüber kam, theilte er mich
 mit, dass er eine Gelegenheit zu finden seiner Tätigkeit
 zu erweitern, den Wunsch habe nach Pest zu übersiedeln.
 Da nun eine Stelle für ein Professor in der
 Technik ausgeschrieben ist so hat er sich eine
 Chance zu bewahren. —
 Da ich seine Fähigkeit, ebenso seine Lebensver-
 diensterkennung, so bin ich in der Lage zu constatieren,
 dass es eine Wenige für eine solche Stelle geeignet ist.
 Ich erlaube mir daher Dich zu bitten Dir einige
 von seinen Arbeiten zeigen zu lassen, worauf ich
 über zeig dich
 dass Du finden wirst, dass ich nicht zu viel gesagt habe.
 Sollte Dir aber dabei behilflich sein können so nützt
 Dir nicht nur der junge Mann, sondern auch die —
 Lehranstalt, die er quoad Materie machen würde, wenn
 er das Glück haben sollte die Stelle zu erhalten. —
 Ich danke Dir sehr, dass Du mir es nicht selbst auf-
 nimmst Dich hiermit die belästigen und mit meinem
 Dank dir Dich sind alle kenne Ausdrücken. Collage
 für Ihre angenehme Beachtung schreibe ich mit dem-
 herkömmlichen Spruch an Dich und Sie alle
 Dein anhänglich
 ergebener Freund
 Dr. Theophil Freiherr von Hansen
 H. H. Oberbaurath. —

3. Életrajza függelékébe
bemásolt Hansen-levél

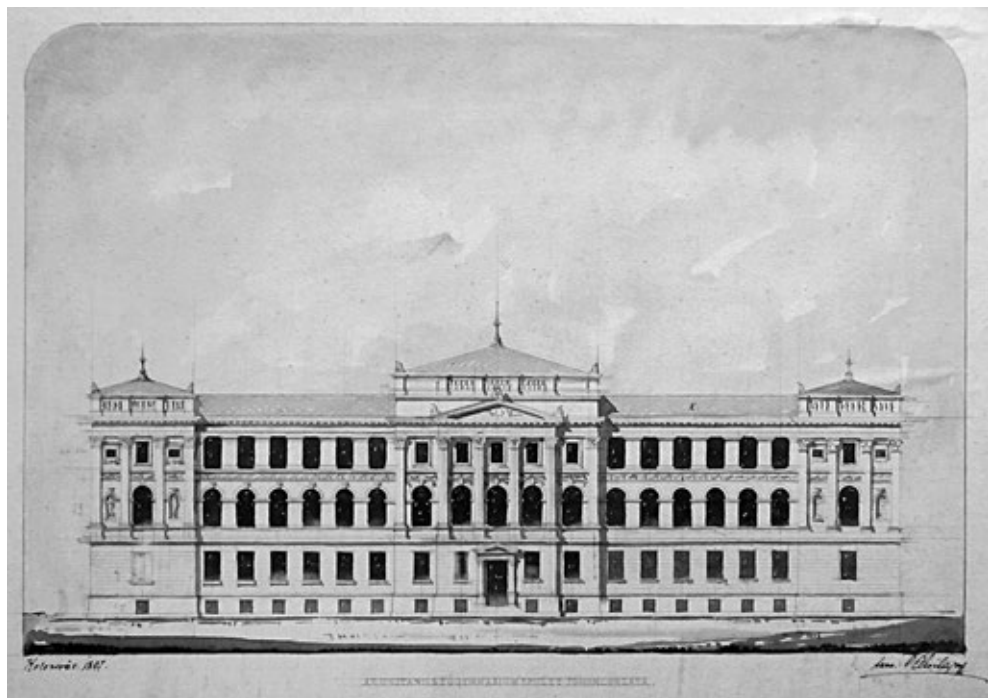
4. A városi Vigadó utcai homlokzatterve, 1890

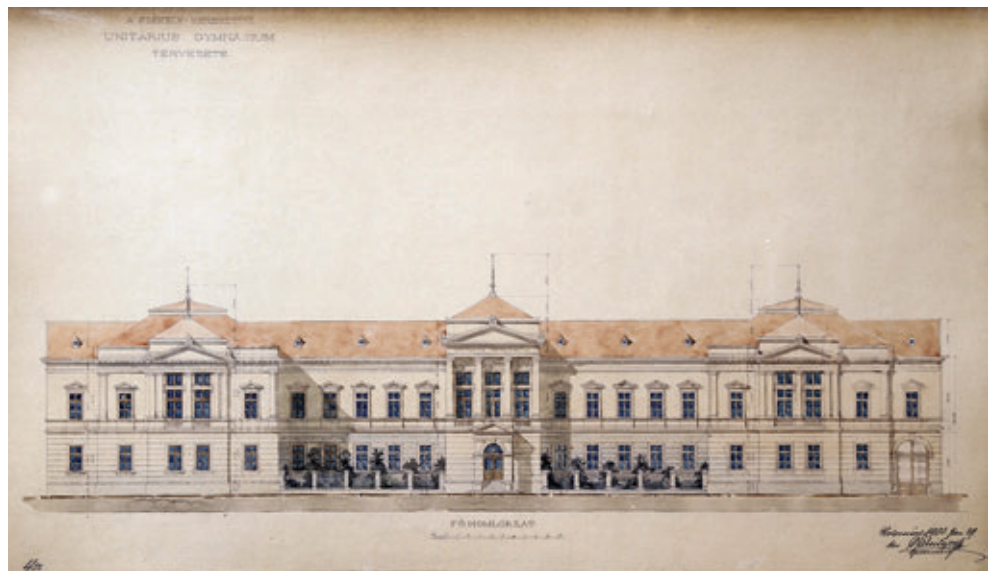
5. Sikó Miklós:
Pákei Lajosné
Székely Terézia
arcképe

6. Székelyudvarhelyi unitárius templom. A torony művezetési részletrajzai, 1906

7. A kolozsvári Unitárius Kollégium főhomlokzata, 1897

8. Székelykeresztúri unitárius gimnázium, főhomlokzat, 1910

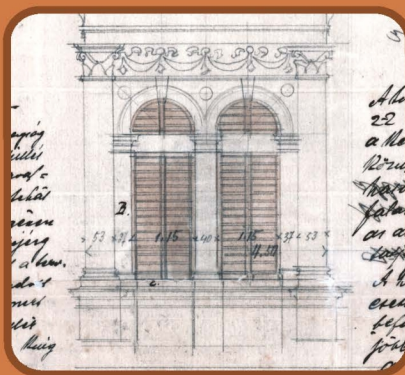
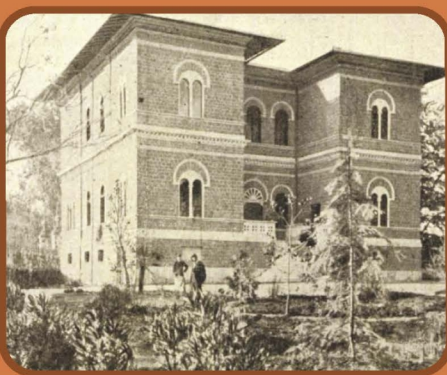
*9. Kozma Erzsébet
Brassai Sámuel szobormintája előtt*

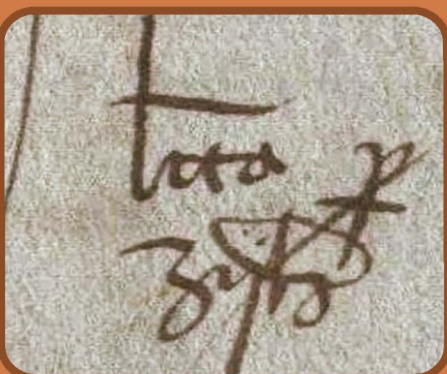
11. Időskori kép

10. Részletek a Wolphard-Kakas-házból

12. kötetéhez érkezett az Erdélyi Múzeum-Egyesület *A magyar tudomány napja Erdélyben* című tanácskozásainak az egyesület I. szaksztyályaiban bemutatott előadásait közreadó évkönyvünk, a CERTAMEN. Erdélyi és magyarországi szerzői művészettörténeti, történelmi, irodalomtudományi, nyelvészeti írásaikban új kutatási eredményeiket ismertetik a középkortól napjainkig terjedő szakmai kíváncsisággal. Hazai és külföldi levéltárak, könyvtárak szöveges és képi anyaga; épületek és terveik; díszítésük ikonográfiai értelmezéssel; intézmények és alkotók, történeti fontosságú diplomáciai kapcsolatok; helynevek, irodalmi művek, fordítások vizsgálata olvasható a kiadvány – tudományterületek és tematikák szerint csoportosított – tanulmányaiban.

ISSN: 2393-4328

9 772393 432256